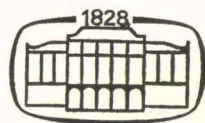

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

VIII. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

GAZDASÁG ÉS JOGTUDOMÁNY 1974. ÉVI KÖTET

KÖTET — TARTALOMJEGYZÉK

Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1973. évi tevékenységéről	1
<i>Eörsi Gyula</i> : A jogfejlődés útjai a polgári jogban	13
<i>Bihari Ottó</i> : Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben	27
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A jog hatékonyságának társadalmi feltételei	39
Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései	53
<i>Bojkó Béla</i> : Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés	55
<i>Kiss Tibor</i> : A szocialista nemzetközi vállalat	75
<i>Geist Róbert</i> : A fejlett ipari országokkal folytatott műszaki, ipari és gazdasági együttműködés kapcsolatainak főbb formái és azok alkalmazása Magyarországon	117
<i>Pécsi Kálmán</i> : A fejlett ipari országokkal folytatott kooperációk és vállalati együttműködés néhány tervezési és gazdasági kérdése	135
<i>Farkas György</i> : A külföldivel közös hazai társulások, a külföldi beruházások és a kooperációk néhány pénzügyi kérdése Magyarországon	157
<i>Mádl Ferenc</i> : A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról	171
<i>Sólyom László</i> : KGST-jogi formák és a Kelet-Nyugat vállalati együttműködés	219
<i>Szabó Kálmán</i> : Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan	249
<i>Erdős Péter</i> : Reálbér és értéktörvény a kapitalizmusban	263
<i>Rácz Albert</i> : A statisztikai tudomány helyzetelemzése	273
Tudományos ülésszak a magyar—szovjet tudományos-műszaki együttműködés 25. évfordulója alkalmából	295
<i>Kiss Tibor</i> : A KGST nemzetközi szervezeti továbbfejlesztésének néhány kérdése	297
<i>Kozma Ferenc</i> : Új vonások születése a szocialista integrációban	313
<i>Ganczer Sándor</i> : A magyar népgazdaság strukturális jellegzetességei	323
<i>új. Gyenes Antal—Rozgonyi Tamás</i> : Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szocialista vállalatokban	339
<i>Weltner Andor</i> : Az üzemi demokrácia kapcsolata a társadalmi tulajdonnal, a vállalat szervezetével, a kollektív jogviszonyokkal és a szakszervezetek belső viszonyaival	367
<i>Abonyi Géza—Trócsányi László</i> : A vállalat struktúrájában bekövetkezett változások hatása a dolgozók munkajogi és társadalombiztosítási helyzetére	407
<i>Varga Csaba</i> : A jogmodernizálás és kodifikációs útjai az afro-ázsiai rendszerekben ..	419

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK 1973. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztály az MTA 1974. évi közgyűlése keretében 1974. május 7-én nyilvános osztályülést tartott, amelynek napirendjén *Eörsi Gyula* osztályelnök szóbeli kiegészítése mellett az itt közölt beszámoló szerepelt.

Tájékoztató az Osztály tagjainak, a minősítettek és az Osztály bizottságainak számára

Az osztálynak 7 rendes, 9 levelező, 5 tiszteleti és 4 tanácskozási jogú tagja van: az ide tartozó tudományágakban a tudományok doktora 58 (ebből közgazdaságtudományi 30, állam- és jogtudományi 28), kandidátus 406 (ebből közgazdaságtudományi 276, állam- és jogtudományi 130).

Az osztály 9 tudományos bizottság, 2 nemzeti bizottság és 2 társaság tevékenységét irányítja.

Az osztály tevékenysége

Az osztály 1973-ban 6 ülést tartott. Az új levelező és rendes tagok választásával az osztály létszáma 5 levelező taggal nőtt, 3 levelező tag pedig akadémikussá lépett elő. Javult az osztály tagjainak korösszetétele, s a korábbinál fiatalabb az újonnan megválasztott osztályvezetés is. A tanácskozási jogú tagok választásakor az osztály abból indult ki, hogy egyrészt milyen tudomány-szakok nincsenek még az osztályban képviselve, másrészt, hogy az új tanácskozási jogú tagokkal hogyan erősíthetné tovább intézményes kapcsolatait. Ebből kiindulva az osztály tanácskozási jogú tagjává az MSZMP Társadalomtudományi Intézetének igazgatóját, az OT első elnökhelyettesét, a Népeségtudományi Kutatócsoport igazgatóját és az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának igazgatóját választotta.

1973-ban az osztály behatóan foglalkozott a szervezéstudományok helyzetével. Megvitatta „A szervezéstudományok helyzetéről és a fejlesztésük érdekében szükséges intézkedésekről” szóló előterjesztést, melynek vitájában többek között a szervezéstudományok bizottsági rendszerének átalakítását határozta el. Az előterjesztést az Akadémia elnöksége megtárgyalta.

Az osztály elnöke az osztálytagok beérkezett feljegyzései alapján összefoglaló anyagot készített és juttatott el a főtítkárhoz a társadalomtudományok helyzetével foglalkozó kormányelőterjesztéséhez. Ugyancsak a főtítkár kéré-

sére az osztály elnökhelyettese átfogó értékelést készített a Dunántúli Tudományos Intézet fejlesztési koncepciójáról és profiljáról szóló tervszelvény kapcsolatban.

Az osztály foglalkozott a Magyar Jogászszövetség elnökségének azon kérelmével, hogy az Akadémia 1974-től vegye át azokat a nemzetközi jogi és jogtörténeti tudományos nemzetközi kapcsolatokat, amelyek eddig a Magyar Jogászszövetség keretében kerültek lebonyolításra. Az osztály a kérdéssel elvileg egyetértett, szükségesnek tartotta azonban felhívni az NKB figyelmét arra, hogy a két társaság (Nemzetközi Jogi Társaság — ILA, és a Nemzetközi Jogi- és Intézménytörténeti Társaság) tagdíja, valamint a rendezvényeiken való részvétel számottevő összeget tesz ki. Meghallgatta és tudomásul vette a Nemzeti Termelőkenységi Központok Európai Szövetségének munkájában való részvételünkről készített írásbeli tájékoztatót.

1973-ban az osztály egy komplex (interdiszciplináris) bizottságot kezdeményezett, „A társadalmak fejlődésének pozitív és negatív velejárói” c. téma gondozására. A téma körébe elsősorban a különböző szennyeződések és ártalmak leküzdésére, az ember környezetének javítására irányuló kutatások tartoznak. Ezen kutatásoknak azonban feltétlenül ki kell terjedniük a táplálkozás általános szintjének emelésével, illetve az élelmiszertermelés növelésével és a népesedéssel kapcsolatos problémákra, különösen pedig ezek társadalmi, gazdasági, politikai összefüggéseire. Az osztály a feladat társadalmi fontosságára való tekintettel javasolta, hogy a testület akadémiai elnökségi bizottságként működjék. E bizottság 1973-ban meg is alakult „A tudomány és technika társadalmi hatásaival foglalkozó bizottság” néven.

Az MTA Munkatudományi Bizottsága kezdeményezésére az osztály 1974. március 4—5-én tudományos konferenciát rendez „A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése” című témában. A konferencia előkészítése a Munkaügyi Minisztérium, a Munkatudományi Bizottság és az osztály hatékony együttműködése jegyében megtörtént.

A tárgyévben az akadémiai doktori disszertációkkal kapcsolatban az osztály és bizottságai 7 jelölt tudományos munkásságát értékelték. A TMB-nek tett javaslatai jobb megalapozása érdekében az osztály többször szakértői véleményekre támaszkodott, sőt szükség esetén az illetékes társosztály véleményét is kikérte.

1973-ban az osztály két ülésén is foglalkozott a könyvkiadás kérdéseivel. Megállapította, hogy az Akadémiai Kiadó és az osztály kapcsolata kitűnő. Ez a kapcsolat jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az osztály könyvkiadási keretét évről-évre racionálisan kitöltse. Határozatot fogadott el többek között arról, hogy a jövő évi könyvtervben meg kell jelölni azokat a műveket, amelyek már harmadszor szerepelnek a tervben: az osztály a jövőben a keretbe való bekerülésről is értesítse a szerzőket; a kiadó esetenként adjon tájékoztatót az operatív tervben szereplő művek beérkezett kéziratairól;

általános érdek, hogy egyetlen könyv íterjedelme se legyen több, mint amennyi valóban szükséges; ha több kézirat készül el, mint amennyi az osztály ívkerete, ezt a kiadó jelezze, hogy az osztály a művek kiadásának sorolását el tudja végezni.

Az osztály kezdeményezésére a Közgazdaságtudományi Bizottság két tárcaszinten kiemelt kutatási főirány kérdéseit is megtárgyalta. A bizottság megállapította, hogy mind a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre”, mind pedig a „Középtávú világ gazdasági prognózis” c. főirány keretében már eddig is hasznos anyagok kerültek kidolgozásra, majd néhány megoldandó kérdésre is ráirányította a figyelmet.

Az osztály felkérte a „Szocialista vállalat” c. országos szintű kutatási főirány koordináló tanácsának elnökét, hogy tegyen javaslatot a kiadványsorozat szerkesztő bizottságára, és tisztázza az induló sorozat meg a „Nagyüzemi gazdálkodás” sorozat viszonyát. A betérjesztett javaslatot az osztály elfogadta.

1973-ban szakértők bevonásával, a Tudományos Testületi Titkárság által kialakított „Általános modell” alapján, a szociológia és a statisztika helyzetelemzésének előkészítése történt meg. Hasonló előkészítő munkálatok kezdődtek az Ipargazdasági Bizottság keretében is.

Az osztály tudományos bizottságainak újjáavasztásakor abból a koncepcióból indult ki, hogy minden tudományágzat esetében célszerű fenntartani a főbizottsági rendszert. Azt azonban, hogy az egyes főbizottságok keretében állandó jellegű albizottságok vagy ad hoc bizottságok működnek-e, a főbizottságokra bízta. Már a szervezéstudományok helyzetével foglalkozó osztályülés alkalmával nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezéstudományok bizottsági rendszerében alapvető strukturális változásokra van szükség. A korábbi Szervezéstudományi Bizottságot az osztály Igazgatástudományi Bizottsággá alakította át. A bizottságon belül két szekciót — közigazgatástudományi, ill. vállalati szervezési szekciót — hozott létre. Felmerült továbbá egy tudományszervezési bizottság és egy több tudományágat is érintő komplex szervezéstudományi bizottság felállításának igénye is. Ez utóbbi bizottságokat azonban az osztály még nem hozta létre.

Az osztály a tárgyévben behatóan foglalkozott az Akadémia 150 éves fennállásával kapcsolatos osztályrendezvény tervének kialakításával. Az osztály elhatározta, hogy a közgyűlés keretében egy ankétot, illetve tudományos ülésszakot tart, amelyen felkért korreferensekkel egy interdiszciplináris jellegű előadás hangzana el „A társadalomtudományok és korunk fő feladatai” címmel. Emellett a jubileum jegyében az osztályhoz tartozó három fő tudomány egy-egy felolvasó ülést rendezne.

A bizottságok működése

Az *Agrárgazdasági Bizottság*, újjászervezése után egy ülést tartott. Ezen kívül egy szűkebb körű testülete (tisztviselők) még két alkalommal ült össze. A bizottság a következő albizottságokat hozta létre: szövetkezeti-elméleti, mezőgazdasági vállalati és a mai kapitalizmus és a szocializmus agrárviszonyai-val (valamint nemzetközi kérdésekkel) foglalkozó al-, illetve munkabizottságot. Az albizottságok feladata egyebek között a munkatervben szereplő vita-ülések előkészítése. A mezőgazdasági vállalati albizottság állandó jelleggel közreműködik a „Szocialista vállalat” c. főirány keretébe tartozó és az albizottság témakörébe vágó koordinációs feladatokban, valamint szükség szerint az elbírálásra benyújtott tanulmányok értékelésében.

Az *Állam- és Jogtudományi Bizottság* 1973-ban két ülést tartott. A bizottság keretében eddig két albizottság alakult. A végrehajtó bizottság operatív jellegű tevékenységet lát el (bizottsági ülések előkészítése, javaslatok kidolgozása stb.), és átmenetileg, mint könyv- és folyóirat-albizottság is működik. A nemzetközi kapcsolatok albizottsága feladatkörébe a hazai nemzetközi rendezvények koordinálása és a külföldi konferenciákon való részvétel összehangolása tartozik.

A tárgyévben megtartott üléseken az igazságügyminiszter tájékoztatást adott időszerű politikai kérdésekről, megvitatásra került az 1974. évi Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus hazai előkészítése és a nemzetközi referátumoknak egységes könyv formában történő kiadása, valamint a jogi könyvkiadás helyzete és problémái. A bizottság vitája alapján intézkedések kerülnek kidolgozásra a könyvkiadási problémák rendezésére.

A bizottság ülésein a korábbi években több alkalommal is napirenden volt a különböző állam- és jogtudományi ágazatok helyzetének értékelése. A tapasztalatok szerint differenciáltabban, egy-egy jelentősebb problémakörhöz csatoltan eredményesebben lehet a vitákat lefolytatni. A bizottság a következő szakterületi vitákat ilyen jelleggel kívánja előkészíteni és lefolytatni.

A *Demográfiai Bizottságnak* a beszámolási évben legfontosabb feladata a magyar népesedési helyzettel összefüggő elemzések, valamint az idevonatkozó párt- és kormányhatározatok előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos munkák megvitatása volt. A bizottság állásfoglalásai irányadóak voltak a hazai demográfiai kutatómunka kialakításában, illetve továbbfejlesztésében is. Ugyancsak a bizottság, valamint a külön e kérdés megvitatására korábban létrehozott ad hoc munkabizottság állásfoglalása nyomán alakult ki a demográfiai közvéleménykutatás vizsgálati módszere és programja.

A KGST országokon belül Magyarország kapta azt a feladatot, hogy a mikrocenzusok lebonyolításának programjára és gyakoriságára ajánlásokat dolgozzon ki. E munka szakszerűségének biztosítására a bizottság ad hoc munkabizottságot hozott létre, amely az elmúlt évben kétszer ülésezett.

Az *Igazgatástudományi Bizottság* létrehozásáról (a korábbi Szervezés-tudományi Bizottság átalakításáról), az MTA elnöksége 1973. június 26-i ülésén hozott határozatot. A bizottság a határozatnak megfelelően két szekcióval — Közigazgatástudományi Szekció és Vállalati Szervezési Szekció — működik. A bizottság Szekcióinak munkaprogramjába olyan feladatokat vett fel, amelyek eddig hazánkban elhanyagoltak voltak. Így a Közigazgatástudományi Szekció munkaprogramja a következő főbb célokat irányozza elő: *a)* részt venni „A közigazgatás komplex fejlesztésének tudományos vizsgálata” c. kutatási főirány keretében előirányzott feladatok megvalósításában, a már elért kutatási eredmények megvitatásával és értékelésével; *b)* közreműködni a hazánkban eddig kevésbé művelt közigazgatástudományi ágak elvi alapjainak tisztázásában; *c)* részt venni a közigazgatástudományi kutatások nemzetközi bázisának kiszélesítése érdekében egy nemzetközi közigazgatástudományi konferencia megszervezésében; *d)* bekapcsolódni a közigazgatástudományok felsőfokú oktatásának korszerűsítését célzó programvázlatok megvitatásába. A Vállalati Szervezési Szekció munkaprogramja a következő főbb célokat irányozza elő: *a)* a vállalati szervezés egy-egy alapvető témájával foglalkozó tudományos viták tartása; *b)* a vállalati szervezéssel foglalkozó kutatóhelyek közötti tudományos együttműködés fejlesztésének elősegítése (a „Szocialista vállalat” c. kutatási főirány Vállalati Szervezési és Irányítási Szakértői Testületével együttműködve); *c)* átfogó — fejlődési prognózist is tartalmazó — értékelés készítése az MTA elnöksége számára a tudományterület helyzetéről; *d)* a vállalati szervezési témájú könyv- és folyóiratkiadás, valamint a dokumentációs tevékenység helyzetének áttekintése.

Az *Ipargazdasági Bizottság* 1973-ban két ülést tartott. Az újjáalakult bizottság első ülésén megtárgyalta a szocialista termelés irányításának kérdéseiről 1974-ben a Szovjetunióban megrendezésre kerülő nemzetközi konferencián való magyar részvétel kérdéseit. A bizottság megvitatta továbbá az 1972 decemberében tartott ipargazdasági tudományos konferencia tapasztalatait. A konferenciát jól sikerült és folytatandó kezdeményezésnek minősítette. Második ülésén a bizottság megvitatta a Konjunktúra- és Piackutató Intézet által készített „A gazdaságpolitika és ipari termelővállalataink export-orientáltságának néhány kérdése” c. tanulmányt. Megtárgyalta a tudományterületéről az elnökség részére készítendő „Helyzetelemzés és fejlődési prognózis”-ra vonatkozó előterjesztést.

A bizottság több éve rendszeresen összeírást készít és publikál az ipargazdasági kutatásokról. Az összeírást és közzétételt, a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a bizottság 1974-re is megszervezi.

A *Közgazdaságtudományi Bizottság* 1973 folyamán három ülést tartott. Munkájának tervezésére és irányítására célszerűnek látszott az elnökből, al-elnökből, az albizottságok elnökeiből és a titkárból álló elnökség létrehozása.

A bizottság albizottságként újjáalakította a Közgazdasági Szemle és az

Acta Oeconomica szerkesztő bizottságát, valamint a Modern kapitalizmus-kutatások együttműködési és tájékoztatási Albizottságot. A bizottság bizonyos témák kidolgozására ad hoc jellegű munkabizottságokat alakít. Jelenleg egy ilyen munkabizottság működik (a „Beruházáspolitikánk fő kérdései” elnevezésű), az 1974 első negyedében rendezendő vita előkészítésére. További két munkabizottság szervezés alatt áll.

A tárgyévben a bizottság beható vitát folytatott a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése . . .” c. tárcaszintű kutatási főirány kérdéseiről. A bizottság megállapította, hogy az előzetesen felmerült kétségek ellenére a kutatás sikeresen és az előre jelzett irányban folyik. Ugyancsak megtárgyalta a „Középtávú világ gazdasági prognózis” c. tárcaszintű főirány kérdéseit. A konkrét kutatási eredményeken kívül kiemelendő, hogy e főirány keretében sikerült megvalósítani az érdekelt intézmények együttműködését, sőt bizonyos résztémákat nemzetközi együttműködésben (elsősorban szovjet intézetekkel) dolgoznak ki. A bizottság annak a véleményének adott kifejezést, hogy a főirány keretében folyó új kutatások nagyobb mértékben tartalmazzanak prognosztikus elemeket. A „Modern kapitalizmus albizottság” munkáját szintén megtárgyalta és pozitívan értékelte a bizottság. Ez az albizottság folyamatosan eleget tesz a nemzetközi együttműködésben reá háruló kötelezettségnek is. A bizottság megszervezte a közgazdasági kutatóhelyek munkaterveinek cseréjét, amelyben tíz kutatóhely vett részt.

A *Munkatudományi Bizottság* a tárgydőszakban egy ülést tartott. A bizottság nem tagolódik albizottságokra, de egy-egy feladat megoldására munkacsoportok alakulnak. Az osztály megbízásából ilyen munkacsoport végezte, illetve végzi „A dolgozók társadalmi-gazdasági ösztönzése” c. tudományos konferencia előkészítését, amely 1974 márciusában került megrendezésre.

A bizottság elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt fontos és jelentős komplex munkatudományi problémák interdiszciplináris megközelítésére törekszik. Az előző években ilyen volt a fluktuáció kérdése, valamint a munkatudományok oktatása, jelenleg a társadalmi-gazdasági ösztönzés problémája. Ez utóbbi témában megrendezésre kerülő tudományos konferencia előkészítő munkálatai már 1972-ben megkezdődtek. Az 1973. évi munka eredménye: az ösztönzés komplex problémáival a munkatudományok különböző nézőpontjaiból foglalkozó 23 (egyenként kb. egy-egy íves) tanulmányt tartalmazó kötet összeállítása. A bizottság kezdeményezésére a Munkaügyi Minisztérium összeállította a munkatudományok 1957—1973. közötti időszakra vonatkozó bibliográfiáját.

A *Statistikai Bizottság* 1973-ban tevékenységét minden esetben bizottsági szinten végezte. Munkáját azonban nem a bizottsági ülések jellemezték, hanem a bizottságnak mint testületnek és (vagy) a bizottsági tagoknak a statisztikai tudomány szervezése területén kifejtett tevékenysége. Ez elsősorban

a KSH-ban folyó tudományos munka felméréséről, értékeléséről és programjáról szóló vitákban való részvételen nyilvánult meg. A bizottság foglalkozott a nemzeti vagyon és a dinamikus input-outputmodell módszertani problémáival. Fórumot adott a tudományos kutatás eredményeinek vitájára és lehetőséget az alkalmazott kutatások problémáinak ismertetésére. A bizottság bekapcsolódott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen folyó statisztikai oktatás felülvizsgálatába. Ennek előkészületei történtek az elmúlt évben.

A *Szociológiai Bizottság* 1973-ban három ülést tartott. Az átalakítás során a bizottság létszámában és összetételében egyaránt jelentős változások következtek be. A bizottság tagjaiból három albizottságot hozott létre: egyet a Szociológia c. folyóirat szerkesztő bizottságaként, egyet a torontói VIII. Szociológiai Világkongresszus előkészítésére, egyet pedig a Magyar Szociológiai Társaság megszervezésének előkészítésére.

1973-ban került megvitatásra a magyar szociológiai kutatások dokumentációjának megszervezésével kapcsolatosan készült szakértői állásfoglalás, továbbá a magyar szociológusok helyzetéről készített felvétel. Az első témakörrel kapcsolatban kidolgozott anyagot a bizottság nem találta kielégítőnek, ezért további munkára tett javaslatot. A második témakörrel kapcsolatosan kiküldött albizottság jelentése a szociológia számos területét érintő fontos megállapításokat tett lehetővé. Az újjáalakított bizottság legnagyobb vállalkozásának azon munkálatnak az előkészítése tekinthető, amelynek végeredménye a magyar szociológia helyzetelemzéseként az elnökség elé került. E munka megindítása a szakértők felkérésével megtörtént. A bizottság, tudományszervezési tevékenysége keretében, megkezdte a jelentősebb szociológiai kutatóhelyek vezetőinek beszámoltatását, a kutatóhelyek munkájának megvitatását.

A tudományos társaságok

A *Magyar Államtudományi Társaság* fő tevékenységét 1973-ban a Politikatudományok Nemzetközi Társasága IX. Világkongresszusára való felkészülés jelentette. A kongresszusra három magyar referátum, illetve korreferátum készült. Emellett a magyar társaság tagjai részt vettek a Politikatudományi Nemzetközi Társaság végrehajtó tanácsának munkájában és vezető szervei megválasztásában. Tárgyalásokat folytatott egy Magyarországon megrendendő kerekasztal-konferenciáról, és támogatta a Lengyel Politikatudományi Társaság kezdeményezését a szocialista politikatudomány problémáiról tartandó konferencia ügyében.

A *Magyar Közgazdasági Társaság* 1973-ban mintegy 350 témát dolgozott fel tudományos és vitaülés, illetve előadás, konferencia és vándorgyűlés formájában. A választmány értékelte a legutóbbi közgyűlés óta végzett munkát, majd feladatai között mindenekelőtt a következőket jelölte meg: a) gazdasági

szervezetek vezetési színvonala, belső mechanizmusa, a vállalati munka- és üzemszervezés hatékony kialakításának elősegítése; *b*) a hosszútávú terv koncepcionális továbbá ágazati és területi vetületeinek megvitatása, ismertetése és a kidolgozásban való részvétel; *c*) a gazdaságirányítási rendszer várható módosításával, továbbfejlesztésével kapcsolatos informatív jellegű teendők ellátása; *d*) életszínvonalpolitikánk eredményeinek széles körű propagálása, közgazdasági, társadalompolitikai eszközeinek, feltételeinek megvitatása; *e*) a közgazdászok szakmai és ideológiai továbbképzése. A társaság nemzetközi tevékenységének középpontjában a kétoldalú szakmai találkozók szervezése szerepelt. 1973-ban hat ilyen találkozóra került sor (a lengyelekkel, az angolokkal, a franciákkal, az osztrákokkal, az indiaiakkal és a nyugatnémetekkel). A társaság elmúlt évi tevékenységében is jelentős szerepet kaptak a különböző tanulmányok, pályamunkák. Mindkét területen 4—4 témában születtek előre-mutató művek.

A nemzetközi kapcsolatok

Az osztály az Állam- és Jogtudományi Bizottsággal közösen 1973-ban Nemzetközi Állam- és Jogelméleti Konferenciát tartott. Az elmúlt évben az osztály három külföldi tudóst hívott meg előadás tartására és tudományos rendezvényeken való részvételre, illetve tapasztalatcserére.

A tárgyévben az osztály már érvényesítette az Akadémiának a nemzetközi rendezvények megszervezésére vonatkozó irányelveit. A hozzá tartozó tudományterületekről az osztály részben szocialista és tőkés devizakeretből, részben egyezményes kiutazási lehetőségek, illetve forinttámogatással 17 személyt tudott konferenciákra, valamint tudományos tapasztalatcserére küldeni.

Az osztályhoz két nemzeti csoport, illetve bizottság tartozik.

A *Nemzetközi Büntetőjogi Társaság* (AIDP) magyar nemzeti bizottsága a tárgyévben plenáris ülést nem tartott. Ezzel szemben aktívan működött a magyar nemzeti csoport 19 tagú vezetősége. A magyar nemzeti csoport munkásságának legjelentősebb eredménye az 1973. év folyamán a „Revue Internationale de Droit Pénal” magyar számának megjelentetése volt. Emellett a csoport vezetősége több alkalommal foglalkozott a Nemzetközi Büntetőjogi Kongresszus előkészítő kollokviumaival kapcsolatos hazai szakmai állásfoglalások kialakításával és szervezési kérdésekkel. A tárgyévben a magyar nemzeti csoport 6 jelentős nemzetközi kollokviumon képviseltette magát.

A *Nemzetközi Jogtudományi Egyesület* magyar nemzeti bizottsága — ezt a funkciót az Állam- és Jogtudományi Intézet tölti be — 1973-ban előkészült a Nemzetközi Jogtudományi Egyesület vezetőségének 1973. évi belgrádi ülésére, amely július 5-én zajlott le, és amelyhez kapcsolódóan a környezetvédelmi tárgykörben kollokvium megrendezésére is sor került. A tagok aktív részvéte-

lével tárgyalta a vezetőség az Afrika-jogi kutatások és kiadványok tervezését, megvalósítását, új kutatási témák felvételét, valamint az egyesület új viszonyát a Nemzetközi Társadalomtudományi Tanácshoz. A vezetőségi ülésen határozat született arról is, hogy 1974-ben két kollokvium megrendezésére kerül sor a környezetvédelem tárgykörében, és ezek egyikét valószínűleg Moszkvában rendezik.

A könyv- és folyóiratkiadás

Az osztályülés az elmúlt évben két alkalommal is behatóan foglalkozott az osztály könyvkiadási tevékenységével. A tervezési elvek közül azt a hármat kell itt kiemelni, amely a most már évek óta teljes tervteljesítést biztosító gyakorlatra vezetett. Ezek egyike, hogy az osztály a kiadó egyetértésével éves ívkeretét túltervezi, hogy a kíváncsú számú munka tényleges kiadásának ne legyen akadálya illetve, hogy ezzel ösztönözze a tudományos szempontból szükséges, de még nem kész munkák elkészülését. A másik elv az idegen nyelvű társadalomtudományi könyvkiadás szorgalmazásában áll. Bár e téren — az idegen nyelvű könyvkiadás munka- és időigényessége folytán — az átfutási idő állandóan visszatérő nehézség, mégis tény, hogy az osztály a kiadó közreműködésével a magyar társadalomtudományokat külföldön is elismert szerephez juttatta. 1973-ban az osztály keretében 9 idegen nyelvű közgazdasági és jogtudományi munka jelent meg. Egy másik jelentős szempont a megfelelő tudományos színvonal, illetve emellett az egyes tudományágak megfelelő szerepeltetése, különösen pedig a távlati kutatási tervtémák támogatása. A könyvkiadási terv teljesítését az osztály évi 300 ívével szemben 316 ívnyi könyv megjelenése jelzi. A kiadó saját keretében további 92 ívre terjedő olyan munkát adott ki, amelyek tárgyilag az osztály tudományterületeihez tartoznak.

Az osztályhoz hat folyóirat tartozik. A folyóiratok munkájáról szólva — a kiadó általános elismerésre érdemes munkája mellett — a tárgyévben különösen problematikus volt egyes lapok túl lassú megjelenése. Az idegen nyelvű folyóiratoknál mind a szerzői-szerkesztői, mind a fordítói díjak túl alacsonyak ahhoz, hogy nyelvileg magasabb szintű munkákat lehessen elvárni. A probléma az, hogy a fordítók száma nem nő, és a jelenlegi díjtételekért nehezen és csak nagy csúszásokkal vállalnak munkát.

A Gazdasági- és Jogtudomány jól tölti be a IX. osztály lapjának szerepét; beszámol az osztály életéről, rendezvényeiről, tudományos konferenciákról, tanulmányokat közöl a távlati kutatási tervtémákban. Az 1973. évi számokból kiemelést érdemel az „Erdei Ferenc-emlékülés” az osztály beszámolója az előző három évi munkáról, a tudományos műszaki fejlődés és a tudományigazgatás tárgyában tartott szovjet—magyar jogásznapiak közötti anyaga, illetőleg a szocialista vállalat tárgykörében rendezett tudományos ülésszak elvi tanulmányainak közlése.

A Jogtudományi Közlöny 12 megjelent száma jól tükrözi állami-jogi életünk mai problémáit. Számos tanulmány jelent meg egyebek között olyan kérdéscsoportok körében, mint: az alkotmányfejlődés, főbb törvények kodifikálása és gyakorlata egészen a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepéig; a nemzetközi gazdasági együttműködés jogi kérdései (a KGST integráció, kelet–nyugat kapcsolatok, nemzetközi fizetések); a nemzetközi politika jogi keretei (a Biztonsági Tanács és a nemzetközi jog, a repülőgépektérítések elleni jogi küzdelem); a gazdaságirányítás egyes jogi kérdései.

Az Acta Juridica mint a magyar jogi folyóirat-irodalom ablaka külföldre természetesen a nemzetközi együttműködés jogi problémáit emeli ki jobban. 1973-ban számos tanulmányt (konferenciaanyagot) közölt a jogösszehasonlítás útján segíthető kelet-nyugat kapcsolatok körében ennek elméleti problémáiról és konkrét intézményi szintű lehetőségeiről. Kiemelhető az a konferenciaanyag is, amely a francia–magyar jogásznapi keretében a család jogi védelme és megszilárdítása tárgyában hozott jelentős összehasonlító jogi eredményeket, mind egyes problémák megoldása, mind a jobb nemzetközi együttműködés javára.

A Közgazdasági Szemle 1973-ban jelentős személyi változásokon ment keresztül. Új szerkesztő bizottság és főszerkesztő került a folyóirat élére. A Közgazdasági Szemle a tárgyévben folytatta a közgazdaságtudomány széles spektrumát felölelő publikációs tevékenységet. A gazdaságpolitikai és makrogazdasági cikkek mellett jelentős teret szentelt az ágazati (ipar, mezőgazdaság) és vállalati gazdasági kérdéseknek, valamint világgazdasági problémáknak is. A korábbi évekhez képest kevesebb cikket közölt a gazdaságirányítás kérdéseiről és az életszínvonal kérdéseivel összefüggő közgazdasági problémákról. Vitarovatában több megjelent cikkhez közölt hozzászólásokat. Mintegy félszáz külföldi folyóiratcikket ismertetett. Könyvismertetési rovatában továbbra is a magyarul megjelent könyvekről számolt be.

Az Acta Oeconomica 1973-ban a korábbihoz képest változatlan színvonalon folytatta tevékenységét. A hazai közgazdaságtudomány és a gazdasági élet eredményeit bemutató cikkeket publikált, beszámolt hazai közgazdasági konferenciákról, rendszeresen közölt recenziókat hazai közgazdasági könyvekről esetenként külföldi szerzők műveiről is, ismertette az újonnan megjelent közgazdasági könyvek jegyzékét. A folyóirat munkájában továbbra is problémát jelent a hosszú nyomdai átfutási idő és a rendkívül szűk szerkesztőségi apparátus. A folyóiratnak 1973-ban sem sikerült fordulatot elérnie a terjesztés terén.

A Szociológia 1973-ban túljutott az indulás nehézségein. A szerkesztő bizottságban és a szerkesztőségben végrehajtott változtatások szilárdították a lap irányításában közreműködők marxista ideológiai egységét. A szerkesztő bizottság ténylegesen gazdája a folyóiratnak. Lényegesen javult a szervezési és adminisztratív munka is. A szerkesztő bizottság a jövőben a következő

irányba szeretné a folyóirat munkáját továbbfejleszteni: *a)* elérni, hogy a hazai szociológiai élet legkiválóbb marxista képviselői rendszeresen publikáljanak a folyóiratban; *b)* bekapcsolni a lap munkájában más társadalomtudományok kiválóságait is; *c)* bővíteni a nemzetközi kapcsolatokat, különösen a szocialista országokkal. A szerkesztő bizottság hozzákezdett egy különszám összeállításához a Torontói VIII. Szociológiai Világkongresszusra, amely áttekintést adna a hazai szociológiai nemzetközileg is jelentős eredményeiről.

A jövő tennivalói

Az újjáalakult osztály jövőbeni feladatai között alapvető célul tűzte ki: a „Szocialista vállalat” és a „Közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” c. országos szintű kutatási főirányba tartozó kutatások koordinálását és a testület részéről történő figyelemmel kísérését; az akadémiai és más tárcaszintű kutatások segítését; valamint az MSZMP Agitációs- és Propaganda Bizottsága által ajánlott társadalomtudományi témák kidolgozásának segítését.

A következő időszakra az osztály tervbe vette a hozzá tartozó kilenc tudományágazat hazai helyzetének elemzését, a tudományágak hazai és nemzetközi eredményeinek értékelését, valamint a továbbfejlesztés lehetőségeinek feltárását. A bizottságokkal történt megbeszélés alapján, a következő három évben a helyzetelemző munkálatokat az osztály az érintett bizottságokkal közösen mintegy hat tudományterületen (agrárgazdaságtan, ipargazdaságtan, közgazdaságtudomány, statisztika, szociológia, szervezéstudomány) kívánja elvégezni.

Fontos feladata az osztálynak az elkövetkezendő időszakban az egyetemi kutatómunka elvi támogatása, a kutatásoknak a társadalmi igények irányába történő orientálása, továbbá az egyetemi oktatás és posztgraduális képzés ösztönzése.

A tudományszervezési feladatok közül kiemelkedik a Magyar Szociológiai Társaság létrehozásának előkészítése.

Az osztály a nemzetközi együttműködés terén szorgalmazza a KGST országok akadémiai intézeteinek hatékony együttműködését, kutatási és egyéb kapcsolataik intézményesebbé tételét.

Az osztálynak (mint a hazai társadalomtudományi kutatások egyik felelős szervének) bizottságai és a hozzá tartozó társaságok útján is törekednie kell a társadalomtudományi kutatások szakmai ellenőrzésére, és azokban, a tudománypolitikai irányelvek megfelelő érvényesítésére.

A JOGFEJLŐDÉS ÚTJAI A POLGÁRI JOGBAN*

EÖRSI GYULA

I.

1. A világban a változás abszolút, a jog természetes állapota azonban a változatlanság. Ez csak részben vezethető vissza arra, hogy a jognak ahhoz, hogy a gothai program kritikájában használt értelemben mérőeszköz legyen, stabilnak kell lennie. Csak részben arra, hogy változatlanságát gyakran őrzi egy szövetség: a hatalom törekvése az órák megállítására és a tradíciók tehetlenségi ereje. Alapjában azonban a változatlanság természetes állapota — legalábbis a polgári jogban — abból folyik, hogy a jognak *kívülről* kell kapnia az impulzusokat ahhoz, hogy változzék. Ez is bizonyítja Marx megállapítását: a jognak nincs saját történelme.

A jogfejlődés aktív adaptáció, alkalmazkodva-ráhatás. Ez nem valami különös tétel, hiszen az emberi tevékenységre általánosan is jellemző, hogy alkalmazkodik a környezethez, mégpedig olymódon, hogy egyben alakítja is azt. A jogfejlődés specifikuma ezen a téren abban áll, hogy a ráhatás az uralkodó osztálynak vagy az uralkodó osztály egy rétegének a hatalmi viszonyok által meghatározott és nem egyszer e hatalmi viszonyok által korlátozott monopóliuma, amellyel elsősorban a saját érdekében él.

Ez a monopolista aktív adaptáció korántsem mindig tudatos; még erre is áll amit Marx mondott: „nem tudják, de teszik”. A jog spontán adaptációja sokkal gyakoribb, mint általában gondolják. Mindaddig, amíg a társadalomfejlesztés gondolata a 18. század táján Európában gyökeret nem vert, az elszigetelt jogesetek tömegének eldöntése útján ment végbe az a tevékenység, amely megvalósította a társadalmi adaptációt anélkül, hogy a bírák fejében a társadalmi problémák eközben megfordultak volna. Ebben az időben a kodifikáció is a fennállót szedte rendszerbe némi korrekciókkal, a résztörvények pedig valamilyen konkrét hiba kiküszöbölésére irányultak. A társadalom tervezésére irányuló tudatos törekvés hiányzott, annál gyakoribb volt a konzerválásra törekvés.

* A Magyar Tudományos Akadémián 1974. május 23-án tartott székfoglaló előadás. A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlése Eörsi Gyula egyetemi tanárt, az Akadémia levelező tagját az Akadémia rendes tagjává választotta. Szerk.

2. Az aktív adaptáció különböző fajtái sokféleképpen ragadhatók meg. Beszélhetünk a bíróságok mindennapi tevékenységében megnyilvánuló *folyamatos* adaptációról és a szocialista kodifikációra jellemző, még érintendő *szakaszos* adaptációról. Megkülönböztethető az *egyenesevonalú* adaptáció nyugodt időkben, a *korszakváltás* adaptációs folyamata mint a liberálkapitalizmusból a monopolkapitalizmusba való átmenet idején, és a *forradalmi* adaptáció, amikor a jogfejlesztés a társadalmi rendszer gyökeres megváltoztatásának a jelensége. Ezek egymástól nemcsak minőségileg térnek el, de mennyiségileg is: az adaptáció aktív ráhatási eleme az elsőben a legkisebb és az utolsóban a legnagyobb. Más alapokon lehet beszélni *természetes* adaptációról, amikor az új jog harmónikusan fejleszti a régít; ez jellemző a társadalmi rendszerek felfelé ívelő szakaszaira. Ennek ellentéte a *kényszeredett* adaptáció, amikor a még utóharckokat folytató rendszer a saját alapjaitól már idegen követelmények kielégítésére kényszerül mint a feudális abszolútizmus idején és főként a monopolkapitalizmusban. Itt a magántulajdon rendszere a magántulajdon kerítésein túlmutató követelményekhez adaptálja a jogát, megőrizve a magántulajdon alapjait. Ilyenkor az adaptáció *defenzív* és a társadalom egész mozgását illetően *fékező* hatású: meghosszabbítja az önmagát túlélő társadalmi rendszer létezését. Egészen sajátos fajtája az adaptációnak az idegen jog átvétele, a *receptió*. Erre az esetek egyik csoportjában akkor kerül sor, ha a jogrendszernek nincs elegendő belső tartaléka a megújulásra mint a római jog európai receptiós századaiban. Ilyen jellegű a nemzetközi kereskedelem jogának recipiálása a 17—18. századi Angliában. Ez ment végbe Skandináviában a századfordulón, amikor a hirtelen bekövetkezett viharos ipari fejlődés a 17—18. századi jogkönyveken alapuló jogot rendkívül gyors újjászületésre készítette, és más megoldás nem volt, mint a német magánjog igen sok elemének faktuális átvétele. Ezekben az esetekben *szerves* receptióról beszélünk, mert a receptió a napirenden levő problémák megoldására vezet, és a recipiált jog többé-kevésbé adaptálva szervesen beépül a recipiens jog rendszerébe. A receptió másik indítéka a hódítás és gyarmatosítás, vagyis a rákényszerítés. Ismeretes, hogy Napóleon fegyverei a *code civil*-t is szétvitték Európában. Ez pl. Belgiumban és Hollandiában ugyancsak szerves receptióra vezetett, mert a fennálló társadalmi viszonyok készen állottak e jog befogadására. Nem így a klasszikus gyarmatosítás és a neokolonializmus kényszere. Itt *szervetlen* receptióról kell beszélnünk. a társadalomtól merőben idegen rákényszerített jog vagy hozzásilányul az állapotokhoz mint Latinamerikában ahol büszke burzsoa jogintézmények a feudalizmus szolgálatába szegődtek, vagy a gyarmatosítókra szabott sziget marad a törzsi jog tengerében mint a volt angol gyarmatokban vagy pedig fellép egy jelenség, amely az immunbiológiai reakcióhoz hasonlítható. René David például egy igen részletes, modernizált francia kódexszel ajándékozta meg a törzsi szervezetben élő Etiópiát. A törvény tíz éve hatályban van, de egyáltalán nem hatályosul. A bírák immel-ámmal felhívott paragrafusok mögé bújva a törzsi

jogot alkalmazzák — mást nem is tehetnek. A társadalom nem tudja megemésztetni ezt az önmagában véve kitűnő törvényalkotást. Imponáns és haszontalan monumentum maradt.

3. Az aktív adaptációnak vannak bizonyos sémái amelyek némelyike nagyonis különböző lényegű fejlődési folyamatok ágya lehet. Ezek közül itt csak kettőt emelek ki, és még ezeket a sémákat is csak sematikusán tudom bemutatni.

a) Az első a *jogrendszerek kialakulásának* időszakára vonatkozik. Ennek három szakasza van: a szabad jogfejlesztés, a jog megmerevedése és az adaptációnak e megmerevedett jog intézményrendszerében való tovább-folytatása. Az új jogrendszer ugyanis nem egycsapásra jön létre: a kezdeti időszakban gyakran még a hatalom nem is rendezkedett be és nem látja világosan céljait, módszereit, lehetőségeit. Ezért a jogfejlesztés szabadsága maximális. Amikor a viszonyok stabilizálódnak, az intézmények kialakulnak, megszilárdulnak, a jogfejlesztés szabadságának is vége, a jogot megmerevítik. A fejlődés azonban nem áll meg: az adaptáció a még említendő módokon tovább folyik.

Hadd hozzak fel erre egy-két példát. A 7. század elején fellépett az Izlám. A Korán azonban jogrendszernek rendkívül hézagos volt. Megindult a szabad jogfejlesztés, a hézagok kitöltése részben az Izlám előtti törzsi jog egyes tételeinek beépítésével, részben úgy, hogy a jónak látott új jogtételt Mohammed és tanítványai régen kihült szájába adták. Mindenki szabadon értelmezhetette a valódi és az általa vagy mások által kitalált forrásokat. A 8—9. században azonban az Abbaszidák rendet teremtettek. Az Idzstihad kapuit bezárták, azaz az értelmezést az addig kialakult négy fő iskola monopóliumává tették, és megtiltották az igazhitűeknek, hogy e négy iskola megkerülésével közvetlenül Mohammedhez és társaihoz nyúljanak vissza. Az értelmezés a „placet”-tel ellátott szövegek reprodukálására korlátozódott, a jog megmerevedett. Az adaptáció azonban e megmerevedett jog talaján csodálatraméltó jogi trükkök segítségével tovább folyt. A Korán kamattilalmát pl. egyebek között úgy játszották ki, hogy az adós eladta rabszolgáját vagy a barmát a hitelezőnek, majd a kölcsön lejáratakor azt azonos áron visszavásárolta. Az első vételár megvalósította a kölcsönnyújtást, a második a kölcsön visszafizetését, és a kamat a rabszolga munkájában, az állat hasznában realizálódott. Ez a séma az angol jogfejlődés kezdetein is kimutatható. A normann hódítást követő első évszázadban a király annyiféle kereseti formulát — writ-et — adhatott ki, amennyit jónak látott, és nyoma sem volt a precedensrendszernek. „Ősi tradíció szerint — mondták — a bíróság azt teheti, amit a méltányosság megkíván.” A jogfejlesztés teljes szabadsága érvényesült. A hűbéri rendszer kiépülésével azonban a 13. századtól kezdve bekövetkezett a megmerevedés. A II. Westminsteri Statutum 1286-ban megtiltotta a királynak újabb writ-fajták kibocsátását, és kimondták, hogy az angol jogrendszer kiépült, „kész van.” Ettől kezdve egyre erőteljesebben érvényesült a precedensrendszer; a jogfejlesztés szabad-

sága véget ért. Az adaptáció azonban folyik tovább, részben a precedens-rendszer körüli agyafűrt manipulációkkal, részben a jog megkettőzésével: a szigorú jog mellé lerakták a méltányos jog, az equity elveit, mígnem a 19. századra ezek is megmerevedtek, és az adaptáció modern utakat talált a reform-törvényhozásban. Ennek a sémának természetesen igen sok variánsa van. A római jogban pl. a rohamos világbirodalomra válás új és új igényei a jogfejlesztés szabadságát szinte Justinianusig jobbra biztosították, és a megmerevedés úgyszólván csak a Birodalom „kapuzárása” előtti percekben történt meg. A séma a *szocialista jogok* kialakulásában is kimutatható. Amikor a forradalom után a szovjetország bírót felhatalmazták arra, hogy proletár jogtudata szerint ítélkezzék, vagy a népi demokráciákban a bíróságokat felhatalmazták a felszabadulás előtti, még hatályos jogtól való eltérésre a jogfejlesztés nagyfokú szabadsága valósult meg. Ezt követte az áttérés a proletár jogtudatról a szocialista törvényességre, és a legtöbb országban végbement a polgári jog kodifikációja. A jogalkotás legalábbis elvben a törvényhozás monopóliumává vált; ebben nyilvánult meg a jogfejlesztés megmerevedése. Ezen az alapon azonban az adaptáció tovább folyt; erről előadásom befejező részében fogok beszélni.

b) A másik itt bemutatott séma alapján az *európai burzsoá jogok* kialakulására vonatkozik. Itt is három szakaszt különböztet meg: az új először a régi formákban jelenik meg, azután a régi jog mellé lerakódik az új, a jog megkettőződik, és végül az új jog győz: a burzsoá társadalom totalitássá válásával egyeduralmukodóvá lesz. Az új először a régi formákban jelentkezik: ez a még erős feudális hatalom érdeke, mert így tudja az új hasznát magának kisajátítani. Emellett hajlamosak vagyunk arra, hogy az újnak először a már létező gondolat- és fogalomrendszerünkben szorítsunk szerény helyet — az új, hegeli terminológiával élve, még nem ébredt öntudatra. A feudális szolgáltatások fennmaradnak, de a terményszolgáltatást változatlan jogi keretekben fokozatosan felváltja a pénzszolgáltatás, amit csak jóval később neveznek adónak. Az iparúzésre a feudális hatalom ugyanolyan kiváltságlevéllel jogosítja fel az újtípusú iparost, amilyenvel földbirtokot szokott adományozni, és ebben a keretben jelenik meg az is, amit ma szerzői és szabadalmi jognak nevezünk. Emellett előáll a jog megkettőződése. Ezen azt értem, hogy egyazon társadalomban a társadalmi viszonyok kétféle fejlettségi fokát tükröző jog van hatályban. Például a polgári forradalmak előtti kereskedelmi jog az alapján még feudális magánjog mellett a jog megkettőződésének a jelensége, de a polgári forradalom után már nem: ekkor csupán a burzsoá magánjognak a személyek, illetve tevékenységek egy csoportjára szabott szakjoga. A burzsoa átalakulás századaiban *Angliában* a 15–17. században olyan lordkancellárok kezén mint Morus Tamás vagy verulami Bacon az addig csak az eseti igazságtalanságok kiküszöbölésére szolgáló equity a burzsoá jog kifejlesztésének hatalmas eszközöként lép a common law mellé, a *kontinensen* pedig a városi jogok mellett

elsősorban a római jog recepciója valósítja meg a feudális partikularizmus *droit coutumier*-je mellett a kialakuló burzsoázia *droit écrit*-jét. Végül ahol a forradalom teljes győzelmet arat, az új jog egyeduralkodóvá válik. Ez a közös séma arra vezethető vissza, hogy többévszázados együttélésre kényszerült a kialakuló, erősödő burzsoázia a politikai hatalmat kézben tartó nemességgel. A kialakuló burzsoá jogcsoportok eltérései azon az alapon is leírhatók, hogy a megkettőződés szakasza mikor kezdődött, meddig tartott és mikor ért véget; erre azonban itt nem térhetek ki. Mindamellett a *szocialista* forradalom során, amennyiben kettős hatalom alakult ki, a jog megkettőződése is kimutatható. Hivatkozom például a tragikus ellenforradalom előtti Chilére, de hivatkozni lehet az 1945–48 közötti évekre is az európai népi demokráciákban. Magyarországon például az 1946 körül kialakult gazdasági jogi elméletnek az nyitott utat, hogy a polgári jog még jobbára mozdulatlan törzsanyaga mellett külön jogként kezdett kialakulni a gazdasági élet új joga. A gazdasági jog veszélye éppen abban állt, hogy elméleti alapra helyezte ezt a megkettőződést, és ezzel élesen elválasztotta a két terület, gátolva ezáltal a még nagyjából mozdulatlan általános polgári jog megtermékenyülését az ún. gazdasági jogban kialakult intézményekkel és nézetekkel. Egyébként a burzsoá és a szocialista megkettőződés különbsége abban áll, hogy az első esetben a feudális és burzsoá termelési viszonyok élnek hosszú ideig egymás mellett, a második esetben viszont a kettős hatalom ingatag állapota is fennáll.

II.

4. A jogtételnek van két ellensége. Az egyik csak bosszantja a jogászt, de a másik halálos és üdvös. A bosszantó ellenség a rendkívüli, atipikus tényállás, amely az élet felleltározhatatlan sokszínűségéből adódik, és a *summum ius, summa iniuria* méltatlankodását váltja ki, mert ha egy tipikus tényállásra szabott jogszabályt egy atipikus tényállásra alkalmaznak, furcsa eredmény állhat elő. A jogtétel halálos és üdvös ellensége a társadalmi-gazdasági változásokat görgető idő, amely gyámoltalan vagy zsarnok vénemberhez teszi hasonlóvá a jogtételt. A két ellenség látszólag határozottan megkülönböztethető egymástól: az első a normát szabó rend és a burjánzó valóság, a második a változatlan szabály és a változó társadalom feszültségét növeli a konfliktusig; az első konfliktus a jelenidőben játszódik, a második a múltból a jövőbe vezető úton. Csakhogy a változás nem egyszer éppen abban nyilvánul meg, hogy egyszerre elszaporodnak az addig elszórtan jelentkezett atipikus tényállások, a véletlenszerű előfordulásból törvényszerű lesz. A jogászok kezdetben az atipikus tényálláson csóválják a fejüket, később már a túlhaladott jogszabályon. A rendkívüli, atipikus tényálláshoz való eseti adaptáció alig észrevehetően megy át a változásokhoz való állandó adaptációba, amint azt az angol equity példáján az imént láthatták.

5. Valódi társadalmi jelentősége természetesen a halálos és üdvös ellenségnek van: a változásnak. A fő kérdés a társadalmi-gazdasági változás jogot változtató hatása. Itt azonban e kérdésnek csupán az egyik oldalát tárgyalhatjuk: hogyan változik a jog, ha egyszer változnia kell. A válasz kézenfekvőnek tűnik: a jogszabályokat megváltoztatják. Csakhogy a szocialista jogalkotás kivételével mindenütt azt találjuk a polgári jog területén, hogy a jog kifejezett megváltoztatása, noha a fejlődés felgyorsulásával gyakoribbá vált, valójában nem a legtipikusabb eset. Az, hogy a jog természetes állapota a változatlan-ság, indítékot teremt arra, hogy a jog változásának finomabb, rejtettebb út-jait gyakrabban járják. Az aktív adaptáció technikájának négy alapvető módját különböztetem meg:

a) a jog *szabályainak* „megmanipulálása” e szabályok kifejezett megváltoztatása nélkül,

b) a *jogrendszer* „megmanipulálása” a jogszabályok kifejezett megváltoztatása nélkül,

c) a jog *perifériára szorítása* a jogszabályok hatályon kívül helyezése nélkül, és végül

d) a jog *kifejezett megváltoztatása*.

Az első három az írott jog és az élő jog ellentmondására vezet. Ezen az áron sikeresen lakatja jól a változás kecskéjét úgy, hogy a jogszabály változatlan-ságának a káposztája megmarad. Ezeknek a mellékutaknak tulajdonítható, hogy a 170 éves francia code civil és az 1896-ban koravéneen megszületett német BGB ma is hatályos. Ismeretes, hogy a nagy burzsoa kódexek országai-ban a nacionalista büszkeség és a hanyatló rendszereknek az a szükséglete, hogy a múltjuk patinájának kultuszából merítsenek öntudatot, e kódexeket mesterségesen életben tartja annak révén, hogy szakaszaikat az adaptáció során kiforgatják eredeti értelmükből. Napóleon, amikor kódexének első kommentárja megjelent, felkiáltott: „Mon code est perdu.” Azt kellett volna kiáltania, hogy „Mon code est sauvé”. Kódexe régen jogtörténetté merevedett volna, ahogyan a befejezett múltba merevedtek Kékszakállú asszonyai, ha a bíróságok, kommentátorok, professzorok fiatalítási trükkjei nem adaptálták volna sejtjeit a mához. „Par le Code au delà du Code” — ez lett a jelszó. Manipulációról szoltam mindezzel kapcsolatban, de ez a kifejezés ebben az adaptációs folyamatban nem mindig pejoratív: ez a manipuláció tartalmilag egyaránt lehet progresszív és konzervatív.

6. A *jogszabályok megmanipulálása* jogi trükkök révén megy végbe. Latin-Amerika jogi állóvizeiben a jogi trükkök technikáját jeito-nak nevezik, sőt jeitinho-nak becézik, az Izlám területein pedig hiyal-technika a neve; ez a megnevesítés jelzi e trükkök elterjedtségét, népszerűségét, fontosságát. A common law-ban ugyan nincs ez a technika külön nevesítve, de a jog élete nagymértékben ilyen trükkökből állt és áll ma is, mint minden olyan jogban, amelyet sok száz éve befejezettnek tekintenek, akár mert isteni eredetűnek

tartják mint az Izlám jogát, akár — jelezve az okot — a II. Westminsteri Statutum iránti tiszteletből mint az angol jogot. A megváltoztathatatlanak tekintett jogrendszer a jogi trükkök legtermékenyítőbb televénye. A változtatni nemakarás sem sokkal rosszabb televény: példa erre az európai kontinens, ahol az ilyen trükkök a kódexek respektusának őrei kezén a jogszabály- és szerződésértelmezés tisztas palástjába rejtőznek.

E trükkök a jogfejlődés során sokat finomodtak. Ma már aligha lehetséges *Bereford* Chief Justice igen egyszerű megoldása 1309-től. A bíró finom elemzéssel kimutatta, hogy a fennálló jog alkalmazása az adott esetben méltánytalan volna, megszidta a felperest, amiért jogos de tisztességtelen keresetét benyújtotta, és megmondta neki, hogy hét évig fog várni az ítéletre. Vagyis: ad Graecas calendas. A modernebb technikai fogásoknak se szeri se száma. Közülük kettőt emelek ki: egyet a jogszabályértelmezés és egyet a szerződésértelmezés köréből.

a) A bíró akkor sem tagadhatja meg az ítélethozatalt, ha joghézagra talál vagyis ha nincs olyan jogszabály — a precedenst ideértve — amely a tényállásra vonatkoztatható. Ilyenkor az angol bíró és a ZGB 2. §-a alapján a svájci mintegy jogalkotóként hoz ítéletet, más országok bíróságai pedig egy rokontényállás szabályát analógiaképpen átviszik a szabály nélküli tényállásra vagy némi lezserséggel egy általános jogtételt hívnak fel. Mármost a joghézagra is áll a közmondás: aki keres az talál. Ha a bíró el akarja kerülni a tényállásra irányadó jogszabály alkalmazását, gyakran *mesterségesen hoz létre joghézagot*, visszaélve a szűkítő értelmezés megengedett fogásával. A nemkívánatos szabály alkalmazási körének megszorító értelmezésével kimondja, hogy az előtte fekvő tényállás a jogszabály alkalmazási körén kívül van, joghézag állt elő. Ezt a mesterségesen joghézagot azután egy másik jogszabállyal, *e contrario* következtetéssel vagy más módon kitölti. A jogszabály megváltoztatása nélkül helyet szorít egy másik tételnek, és ha mások követik, ez új jogszabály kialakulására vezet. Ez gyakran a jog modernizálásának az eszköze. A francia code civil például az 1382. §-ban kimondta az általános vétkességi felelősséget a személyes károkozásért, és az 1384. §-ban ezt a vétkességen alapuló felelősséget kiterjesztette az alkalmazottak, valamint — képletesen szólva — a valaki őrizetében levő „dolgok tetteiért” való felelősségre (*responsabilité pour les faits des choses*). A bíróság ezt az utóbbi szakaszt önállónak tekinti, elszakítja a vétkességi felelősségi szabálytól. Ilyen módon joghézag marad abban a vonatkozásban, hogy milyen feltételek mellett felel valaki alkalmazottaiért és az őrizetében levő dolgokért. Ezt a hézagot a bíróság úgy töltötte ki, hogy e két területen kiépítette a modern személyes vétkesség nélküli felelősséget. Egyébként ez a módszer az angol jogban különösen gyakori: „distinguishing out”-nak nevezik, „kikülönböltetés”-nek: a bíró a precedens hatálya alól egy tényálláscsoportot mesterségesen kivon és új precedenst indít útjára ezen a területen.

b) A szerződésértelmezés körében igen gyakori a „beleértelmezési technika”. Ha egy munkás veszélyes munkára vállalkozik, például tetőfedésre, úgy tekintették, hogy a munkaszerződés megkötésével elvállalta a veszély kockázatát. Autóstop esetén az ingyenutast úgy tekintették, mint aki elvállalja az utazás kockázatát. Ez az eljárás egyformán alkalmas joghézagnak állítólagos szerződési alapon való kitöltésére és a jogszabályok diszpozitív rendelkezéseinek széles körben való nyugállományba helyezésére a bíró által, aki erre joghézag konstruálása nélkül illetve valóságos szerződési rendelkezés hiányában nem volna jogosult. Ez a technika majdnem mindig jog- és gazdaságpolitikai célokat szolgál. A példákra visszatérve: ha valaki vállalkozóként veszélyes munkákat végeztet alkalmazottakkal, csak merőben világnézeti-jogpolitikai síkon válaszolható meg az a kérdés, hogy a vállalkozó vállalta-e magára az üzeme veszélyességével járó kockázatot vagy a veszélyes munkakörre vállalkozó munkavállaló. Ez a monopolkapitalista korszakváltáskor világossá válik. Amikor eljön az ún. „szociális jog” korszaka és emellett fellendül a munkavállalók javára kötött felelősségbiztosítás, akkor elejtik azt a tételt, hogy a munkás elvállalta a kockázatot. Amikor a gépjárműfelelősségi biztosítást a gépkocsi minden utasára kiterjesztik, akkor ezen a területen is megszűnik a kocsiba való felkérérdzkedésbe beleértelmezett kockázatvállalás. Ha azonban nincs jogpolitikai fordulat, akkor a beleértelmezési technika többnyire csak átmeneti marad: rendszerint a szerződési világból a jog világába emelik át. Először szemérmesen azt mondják, hogy a hullámvasút tulajdonosa hallgatólagosan elvállalta a fokozott felelősséget (*obligation de garantie*), noha ez esze ágában sem volt, és csak később mondják ki egyenesen: a hullámvasút tulajdonosát az *obligation de garantie* terheli. A beleértelmezési technika tehát rendszerint átmeneti jelenség. Egy új *jogpolitikai* gondolatot egy állítólagos *szerződési akarat* trójai falovaként csempész be a jog világába; itt vagy kiírtják vagy beveszi a várat. Megjegyzendő, hogy a *szocialista* jogban van ehhez látzólag hasonló jelenség. Ha házastársi különvagyonból közös célokra költöttek, a Legfelsőbb Bíróság úgy tekinti a különvagyon tulajdonosát mint aki lemondott e költsékezésnek a házasság megszűnésekor való megtérítéséről, továbbá ha valaki végrendelettel rendelkezik vagyonáról, a bíróság az örökhagyót úgy tekinti mint aki a házastársi haszonélvezetet a kötelesrész mértékére akarta szorítani. Ezek a döntések egy „általános akaratértelmezés”-en alapulnak: azt az akaratot tulajdonítják a feleknek, amelyről feltételezhető, hogy a nagy többség valóságos akaratának megfelel. Ez az „általános akaratértelmezés” azonban egy igen lényeges ponton különbözik a beleértelmezési technikától. Ezt az utóbbit akkor is alkalmazzák, ha bizonyos hogy az egyik fél akarata egészen más volt mint amit a bíróság a szerződésbe beleértelmezett, a szocialista jogban ismert „általános akaratértelmezés” azonban csak akkor érvényesül, ha a feleknek ezzel ellentétes akaratát nem lehet megállapítani. A beleértelmezési technika gyakran operál az akarat merő *fikciójával*, az „általános

akarátértelmezés” viszont csak ellenbizonyítást engedő *vélelmet* alapít meg. Az előbbi visszaélés a szerződésértelmezéssel, az utóbbi nem.

7. A *jogrendszer megmanipulálásán* elsősorban a jogrendszer már említett megkettőződését értem. Fennmarad az eredeti jogrendszer és mellényomul még egy, és pedig főként korszakváltások idején. Az eredeti jogrendszert életben tartja a hatalom és tradíció inerciája, a mellényomulót pedig kikényszeríti a társadalmi-gazdasági változás. A folyamatot kísérő csatazajban a megszépítő jelszavak: a jog és az igazság, valamint a szigorú és a méltányos jog ellentmondása. Pedig a jog és az igazság ellentmondása nem létezik: az egyik osztály vagy réteg igazsága áll szemben a másikéval, az igazság pedig vagy joggá válik vagy marad jámbor óhaj, jogpolitikai igény, forradalmi követelés. A méltányosság is szépítés: a hatalom jóságának a látszatát kelti, noha a polgári jogi vitákban ami az egyik félre méltányos, az a másik számára méltánytalan. Valójában a méltányosság érvényesülése jogpolitikai finomítást vagy irányváltoztatást jelent: vagy a tényállás tipikus elemei mellett az egyedi elemeknek kezdenek nagyobb jelentőséget tulajdonítani vagy az egyik érdekpozíció helyett a másikat kezdi favorizálni. Ha ez nem pusztán egy elszigetelt atipikus tényállás extravagáns következményeinek elhárítására irányul, hanem a korszakváltás jelensége, akkor arra is vall, hogy még csak kompromisszumra van lehetőség a régi és az új között.

A jogrendszer megmanipulálásának, a jog megkettőződésének legkifinomultabb megoldását a monopolkapitalizmus dolgozta ki: a méltányosság hangulatát árasztó generálklausulák, általános erkölcsi tartalmú jogelvek új funkciót kapnak. A monopolkapitalizmus az ő révükön rejtett megkettőződést hozott létre, és törvényesítette a törvényesség sérelmét. Ez a *Hedemann* által találóan úgynevezett „Flucht in die Generalklauseln” a társadalmi rendszer alapjaihoz ragaszkodó és ugyanakkor az ezeken az alapokon túllépő változásokhoz adaptálódó magát túlélő rendszer termékeny válságjelensége. A német BGB 242. §-a előírja, hogy a felek kötelesek a „Treu und Glauben”-nek megfelelő magatartást tanúsítani. A „Treu und Glauben” a német jog Mädchen für Alles-e lett: a Planck-féle kommentárban ennek az egy szakasznak a kommentálása mintegy 800 oldalt vesz igénybe. A Treu und Glauben követelménye és más generálklausulák a bíró számára rendkívül széles területen tették lehetővé a választást: a BGB-nek az ügy tényállására szorosan ráillő szabályát alkalmazza-e vagy a vele ellentétes eredményre vezető általános klausulát. Ezek úgy épülnek be ebbe a törvénybe, a módosított osztrák ABGB-be és a svájci ZGB-be, hogy a jog valójában megkettőződött, noha formálisan nem kettőződött meg. Ez a rejtett megkettőződés lényeges újítás például az angol joghoz képest, amely magát a common law és equity útján kettőzte meg. A részletszabálytól való eltérésre jogalapot biztosít a generálklausula ugyancsak jogi tétele.

Itt tehát a generálklausulával törvényerőre emelt erkölcsi tartalmú jog-

politikai tételek ellentétben vannak a BGB esetében annak liberálkapitalista ridegségű szabályaival. Ezért van itt szó a jog megkettőződéséről. A szocialista kódexeknek a generálklauzulákhoz hasonló jogtételei ezzel szemben nem raknak le egy másik jogtestet a részletszabályok mellé, hanem éppenséggel a részletszabályok alapját, eszmei foglaltatát, értelmezési háttérét adják.

8. A jogszabályok *perifériára szorításának* tendenciája két teljesen eltérő jelenséget takar. Az egyik a modern tőkés gazdaság terméke, a másik pedig a hatalom válságáé.

a) A tömegtermelés standardizálást igényel a termelésben és standardizálást igényel a jogban. Létrejönnek, elterjednek a nagyvállalatok standardizált szerződési feltételei. Minthogy a szerződések jogi szabályozása diszpozitív jellegű, a szabályok általában szerződéssel félretehetők, a standardizált feltételek e diszpozitív szabályok egy részét félreteszik. Ezek a standardizált feltételek nem jogforrások, mégis a valóságban úgy érvényesülnek mintha jogforrások volnának, mert bizonyos szerződéseket a gyakorlatban csak ezek alapján lehet megkötni. Ezért szoktak ezekkel kapcsolatban „magántörvényhozás”-ról beszélni. Ez önmagában is visszaélés a diszpozitivitással. A diszpozitív szabály ugyanis eltérést enged, de a törvényhozó szándéka szerint csak esetileg: a törvényhozó arra számít, hogy a jogok, kötelezettségek, kockázatok általa létesített elosztása általában érvényesülni fog. Ezt abból lehet tudni, hogy a diszpozitivitás nem jelenti például a kormány felhatalmazását arra, hogy rendelettel — tehát általános hatállyal — eltérjen a diszpozitív szabálytól. Ezt az önmagában még ártalmatlan visszaélést azonban a kapitalizmusban egy másik tetézi. A standardizált szerződés *minden* tömegtermelés velejárója, a társadalmi rendszerektől függetlenül, de ezt a tőkés nagyvállalat természetesen kihasználja arra, hogy gazdasági túlerejénél fogva egyoldalúan hátrányos feltételeket kényszerítsen a gyengébbekre, különösen a nem szervezett fogyasztókra. Ennek az a következménye, hogy széles területeken a tömegforgalomban a hatályos jog a perifériára szorul, és a jogoknak, kötelezettségeknek, kockázatoknak a törvényhozó által megállapított elosztása a gyakorlatban az erősebb előnyére jelentősen megváltozik.

Ehhez járul még egy jelenség. Széleskörű tényvizsgálatok is bizonyítják azt az egyébként is ismert tényt, hogy a nagyobb vállalatok egymásközi viszonyukban ritkán folyamodnak a joghoz. Új alapokon visszatér az a törzsi társadalmakban természetes felfogás, hogy a jogvita eredménye ne az legyen, hogy egy emelt fejű győztes és egy lehorgasztott fejű vesztes hagyja el a porondot gyűlölettől eltelve, hanem hogy mindkettejüket elégedetté tegye egy egyezés. Az üzleti kapcsolatok zavartalan folytatásának biztosítását sokkal többre becsülik, mint a pernyerést egy hosszadalmas, költséges és a légkört megrontó eljárás végén. A brémai gyapottőzsde és nyomában két másik nagy gyapottőzsde például a szerződés nemteljesítése esetére a következő rendezést tette kötelezővé tagjai számára: a felek szimulálják a szerződésszerű teljesítést,

vagyis úgy számolnak el egymással, mintha a szerződés annak rendje-módja szerint teljesedésbe ment volna, és a nemteljesítő fél a vétkekességre tekintet nélkül 2%-ot fizet a másik félnek. Ez valamennyi ország szerződésszegési jogát a gyapotkereskedelemben teljesen kiszorítja a gyakorlatból.

Az anyagi jog perifériára szorításánál jóval gyakoribb a *bíróságok* félre-tétele. Az üzleti élet nem szeret a bíróság elé állni. Kerüli a nyilvánosságot és életidegennek tartja a bíróságokat. A vitákat nem a bírakkal, hanem közvetlenül a szakma szakértőivel szereti elintéztetni. Választott bíróságokhoz fordul. Ez gyakran az anyagi jog félretételével is jár, mert a szerződés a választott bíróságot gyakran hatalmazza fel arra, hogy a tételes jogtól függetlenül a belátásuk szerint hozzanak döntést. Egy másik idevágó jelenség: a svéd biztosítók szövetségei elé ezrével terjesztenek jogvitákban felmerült kérdéseket. Ezekben a szövetségek a fennálló jog alapján állást foglalnak. Állásfoglalásait a felek az esetek 98,5%-ában elfogadják, és csak 1,5%-ban fordulnak bírósághoz. A bíróságok pedig ezeknek az ügyeknek a túlnyomó többségében a biztosítók szövetségeinek állásfoglalásait megerősítik. Itt egy új minőségbe fordul át a jogszabályok perifériára szorulása: a bíróság az állami jog rangjára emeli a magánszervezetek joggyakorlatát. A precedenseket a bíróság számára is a magánszervezetek alakítják ki.

b) A *hatalom válsága* is a jogszabályok perifériára szorulására vezethet. Rio de Janeiro lakosságának 17%-a úgynevezett favellákban él; itthon úgy mondanák, hogy jogcím nélkül lakik vagy tart fenn üzlethelyiséget. A hatalom nem képes ezt az állapotot megszüntetni, és nem akarja azt elismerni. Ezért az érintettek lakás- és üzlethelyiségi vitái, ideértve a lakásokkal kapcsolatos birtokháborításokat, törvényen kívül állnak: a bíróságok az ilyen ügyekkel nem foglalkoznak. A lakosság bizottságokat választ. Ezekhez a bizottságokhoz fordulnak vitáikkal, mégpedig nemcsak a lakásokkal és üzlethelyiségekkel kapcsolatos ügyekben, hanem úgyszólván minden vitájukban a kifejezetten kereskedelmi jellegű viták kivételével. A bizottságok egyezséget igyekeznek létrehozni, és ha ez nem sikerül, döntenek. Minden ügyről feljegyzés készül, és ezek alapján precedensek alakulnak ki. Az egyezségek és döntések végrehajtásáról társadalmi nyomás gondoskodik. A favella-területekről az itt uralkodó hatalmi patthelyzet következtében a magánéletviszonyoknak úgyszólván egész körében kiszorul Brazília hatályos joga.

9. Aligha kell ezek után elidőzni annál a kérdésnél, hogy mindez mit jelent a burzsoá törvényesség számára még egy olyan nem közvetlenül hatalmi területen is mint a polgári és kereskedelmi jog. A fennen hangoztatott rule of law mindinkább csak a due process of law-t jelenti: a polgári játékszabályok betartását a jogviták elintézésénél, az *eljárásjogi* törvényességet és nem az ország *anyagi jogának* érvényesítését.

III.

10. Az angol bíró-jog kifulladás, terjed a törvényhozás. A kontinentális kódexek alapján terjed a bírósági jogalkotás. Az angolok a bíró-jogtól a törvényhozáshoz, a németek, franciák a törvényhozástól a bírósági jogalkotáshoz menekülnek. Minket elborítanak az egy- és többszintű jogszabályok, a jogszabályok peremén elburjánzó körlevelek, rendelkezések, határozatok, utasítások, és a Legfelsőbb Bíróság arra kényszerül, hogy a végsőkig feszítse a jogszabályértelmezésben rejlő lehetőségeket.

A jogfejlesztés világszerte *technikai válságban* van. Ennek a technikai válságnak a fő oka a változások felgyorsulása. A találmányok elavulnak mielőtt a szabadalmi eljárás befejeződne. A *bírósági* jogfejlesztés eseti, véletlenszerű és darabos, arról nem is szólva, hogy nem tud olyan új jogintézményeket kifejleszteni amilyen például a társadalombiztosítás. A *törvénnyel* való jogfejlesztés ugyan egy lépéssel nagy jogterületeket képes megújítani, de ha egyszer hatályba lépett a törvény, azt nagyon nehéz a gyors változásokhoz hozzáigazítani: egy új kódex megtanulása és főleg begyakorlása igen hosszú időt igényel. A jogfejlesztés tehát a felgyorsult idővel nem tud lépést tartani, és minduntalan vagy a stabilitás vagy az adaptáció csődje fenyeget. Minél közelebb kerülünk a gyakorlathoz, a jogászok mindennapi kenyeréhez, annál illuzórikusabb a jogszabály stabilitása. A technikai válság másik tényezője abban áll, hogy a jog által szabályozott terület rendkívüli mértékben megnövekszik, és a par excellence magatartásszabályozás mellé egyre inkább előnyomul a legkülönbözőbb szakmák műszaki és gazdasági folyamatainak szabályozása. Rendkívül sokféle szakismeret szükséges a jogban megtestesülő mindenkori igazság megmaradásához, sőt, sok szakterületen az igazságfogalom irrelevánssá válik (például egy szabványmegállapításnál). Ez a jelenség olyan méreteket öltött, hogy *Szabó Imrét* arra indította, hogy felvesse az ilyen technikai szakjogszabályok valaminő módon való leválasztását a voltaképpeni magatartásszabályozó jogszabályok testéről.

Milyen kiutat lehet találni ebből a helyzetből? Varázsszer nincsen. Az eddigi tapasztalatok azonban arra vallanak, hogy elvi szinten, egyebek között a polgári jog területén a helyzet megjavítását a *szakaszos és folyamatos jogfejlesztés tudatos kombinációjában* kell keresni. Egy ilyen mechanizmusban a szakaszos jogfejlesztést a kodifikáció és a rendeletalkotás, a folyamatos jogfejlesztést pedig a bíróság, elsősorban a Legfelsőbb Bíróság valósítja meg. A kódexek a stabilitást biztosítják fejlődésünk egy-egy szakaszára, lefektetve az irányadó jogelveket és azokat a szabályokat, amelyek egy-egy szakaszban előreláthatóan nincsenek kitéve a változásnak, de egyben szilárd keretek között tág mozgásteret biztosítanak a mindennapos jogfejlesztésnek, vagyis egyben biztosítják a rugalmasságot is. A valóságnak megfelelően és egyben bátorításként el kellene ismerni a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek és elvi döntéseinek

jogforrási jellegét ahogyan azt *Peschka Vilmos* javasolta. El kellene továbbá ismerni, hogy a jogfejlesztés szélesebb fogalom mint a technikai értelemben vett jogalkotás. A jogalkotás szakaszosan adaptált termékeinek keretei között, ezeknek ellent nem mondva nap mint nap jogi tételek keletkeznek, alakulnak és elmúlnak, például a Legfelsőbb Bíróság kollégiumainak állásfoglalásai révén vagy akár azért, mert a Bírósági Határozatokban közzétett ítéletekben megnyilvánuló jogi álláspontokat a bíróságok rendszerint magukévá teszik. Ezek pedig nem mindig csupán az elrontottat javítják, de gyakran új csapásokat is vágnak. Egyetlen példa a sok közül: az engedményes a Ptk. értelmében az engedményező jogállásába lép. Mégis ha egy magánszemély szocialista szervezettől megillető deliktuális kárigényének a biztosító az engedményese, mint-hogy a biztosító szocialista szervezet, a Legfelsőbb Bíróság álláspontja szerint az elévülési idő nem öt év, hanem egy év, az elévülés nem a károsodás, hanem a biztosító részéről teljesített fizetés időpontjában kezd folyni, és a késedelmi kamat nem 5%, hanem 15.

Amikor pedig a fejlődés folytán a mindennapos jogfejlesztés lehetőségei bezárulnak, a kódexet meg kell reformálni vagy újra kell alkotni.

Ez az út azonban, úgy tűnik, csak olyan társadalmak számára járható, amelyek mentesek a gazdasági válságoktól, tervezik a jövőjüket és nagymértékben homogén összetételűek; amelyekben ezért az érdekkonfliktusok enyhébbek és a szembenálló érdekek ütköztetése intézményesen lefékezett. A jelenkori burzsoá társadalmak nyilvánvalóan nem tartoznak ebbe a körbe. Itt a jogfejlesztés technikai válsága által okozott problémákat a jogfejlesztés *társadalmi* válsága tetézi. A francia code civil 1945-ben mégiscsak elhatározott újjáalkotása 15 kötetnyi anyag termelése után homokba fulladt. A Meyers-féle holland tervezetnek több évtized múltán is csak bizonyos részeit lehetett hatályba léptetni. A legárpukodóbb jel azonban az, hogy a modern kódexeket elsőként megvalósító burzsoá országok jogtudománya már meg is találta a kodifikációellenesség ideológiai és elméleti érveit. Olyan érdekkellentétek feszítik ezeket a társadalmakat az uralkodó osztályon belül is, hogy egy átfogó polgári jogi kodifikáció hovatovább szinte lehetetlenné válik: a kompromisszumok rendszerének stabilitását igen széles körben veszélyeztetné. A szakágakra — iparjog, agrárjog stb. — való szétesés a joganyagnak egy polgári törvénykönyvben való integrációját úgyszólván lehetetlenné teszi. Itt kisebb résztörvények — például a fogyasztóvédelemről — valósítják meg töredékesen kisebb területek újjáalakítását a folyamatos bírósági jogfejlesztés tengerében.

IV.

11. Az előadásomban egy átfoghatatlanul nagy terület bizonyos kérdéseit emeltem ki, mégpedig nem annyira a meghatározó „miért”-eket mint inkább az eddig kevésbé kutatott „hogyan”-okat, bár törekedtem a kettő összefüggéseit is legalább jelezni. Így is egyszerűsíteniem kellett. A megállapításaim bizonyító anyagából csak morzsákra futotta e rövid idő alatt. A kérdéskör sokkal árnyaltabb feldolgozása és sokkal gazdagabb bizonyítóanyaga remélhetőleg hamarosan olvasható lesz. Kérem, tekintsék ezt az előadást addig is ízelítőnek.

BELSŐ ELLENTÉTEK ÉS KIEGYENLÍTÉSEK A SZOCIALISTA ÁLLAMSZERVEZETBEN*

BIHARI OTTÓ

I.

A jelenlevők előtt ismert, hogy hosszú évek óta a magyar és összehasonlító államjoggal foglalkozom. Témámat ugyanerről a területről választottam, úgy, hogy ez alkalommal is — mint máskor — módom legyen a rokon társadalomtudományok eredményeinek feldolgozására.

Egyes közírók napjainkban azt állítják, hogy Montesquieu A törvények szelleméről írt művének egy részét, annak elméleti alapozását Aristoteles Politikájára támaszkodva írta meg először, míg a politikai tudományokban leginkább híressé vált XI. könyvet, amelyik különösen Anglia alkotmányával és a hatalmak elválasztásával, egyensúlyával foglalkozik, később, angliai útját követően. Raymond Aron szerint¹ ezen utazásai során tett megfigyelései hatására készült művének ez a része. S valóban a XI. könyv, annak is elsősorban IV. fejezete, még stílusában is eltér az *Esprit des lois* filozófikus, vagy másik oldalon a science fiction fantasztkumát tükröző, utópista állami „gyakorlatot” bizonyítani kívánó részekétől. Ez pedig annyit jelent, hogy Montesquieu — aki kora valóságát talán csak ezen a helyen közelítette meg, félretéve a rómaiakat, frankokat, tatárokat, kínaiakat — kilépett eredeti pozíciójából („csak azoknak van joguk változtatásokat javasolni, akik elég szerencsésnek születtek ahhoz, hogy a lángész egyetlen pillantásával be tudnak hatolni egy állam alkotmányának egészébe),² és általános elveket állított fel az állam belső szerkezeti átalakítására. Szerencsés történelmi pillanat! A több mint egy évszázaddal korábbi polgári politikai fejlődés fegyverrel és kompromisszummal létrehozva államát, nem elégedett meg fenséges nyilatkozatok kibocsátásával, az államrezon általános körülhatárolásával, hanem a társadalom benesejében végbement változtatásokat az államhatalom kebelén belül kialakítandó adekvát tendenciákkal kívánta alátámasztani. Ezért „hagyta ott” ere-

* A Magyar Tudományos Akadémián 1974. május 23-án tartott székfoglaló adás. A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén *Bihari Ottó* egyetemi tanárt, az állam- és jogtudományok doktorát az Akadémia levelező tagjává választotta. Szerk.

¹ Les étapes de la pensée sociologique. Paris 1967. 31. p.

² Montesquieu: A törvények szelleméről. Bp. 1962. I. köt. 110. p.

deti gondolatmenetét — azzal, hogy mélyebbre ásott —, ezért váltott stílust. Hiszen ezt tartotta nyilvánvalóan ő maga is a nagy felfedezésnek. Mintegy matematikai kiegyenlítést próbált létrehozni a végett, hogy előre lássa kora államszervezetének politikai hiányosságait, és kijelölje ezek elhárításának módozatait — becsvágya alapján ne csak saját korára, hanem a későbbi jövőre is. Ezt pedig azzal éri el, hogy az elvontról hirtelen átvált az ismert, egzakt államszervezetre, a majd két esztendőn át megfigyelt angol alkotmányos modell valóságos mozgásainak felmutatására.

Mindezt korántsem azért mondtam el, mintha magam is beállnék azok sorába, akik a kései Montesquieu-reneszansz során olyan mértékben válnak tisztelőivé, hogy felületességeit, logikai egyenetlenségeit, esetenkénti provincializmusát sem hajlandók észrevenni, vagy azt az Althusser által kiemelt ellentmondást, ami Montesquieu újító lángesze és reakciós nézetei közt fennáll. Ez esetben az a legfeltűnőbb, hogy Montesquieu — körbe-körbe járva az állam-rezon általánosságainak nyomán a kérdés magvát — hirtelen áttöri a mag kemény héját és behatol belsejébe, azaz az állam működésének központi problémájáig. Itt már minden korábbi óvatosságát sutba vágja. Nem véletlen, hogy műve előszavában a felvilágosult nép előítéletmentes részvételét hívja segítségül, ami nélkül nem lehet megfelelő „következtetéseket” levonni. „A tudatlanság korában — írja — az embereknek semmi aggályuk sincs, még ha a legsúlyosabb hibákat követik is el; egy világosan látó korban még akkor is reszketnek, ha a legjobb intézkedéseket hozzák. Észreveszik a régi hibákat és látják a javítás módját, de látják magának a javításnak a hibáit is.”³ Amit pedig szerencsés pillanatnak mondtam korábban, az abban mutatkozik meg, hogy a fejlődési szakaszok eltolódása folytán Montesquieu „elmaradott” hazájának viszonyait a jónéhány fázissal *haladottabb Anglia* államépítési technikájával hasonlíthatja össze, s így nem pusztán a forradalom fő jelszavait (vagy különösképpen a kompromisszumok indokolását) ismeri meg és visszhangozza, hanem az államépítés részletkérdéseibe is behatolhat.

Montesquieunek ezt a kettős látását Marx és Engels úgy fogalmazta meg, hogy egyrészt a különböző osztályok közt valóban megoszló hatalom tükröként nála „uralkodó gondolatként a hatalom megoszlásának tana lép fel, amelyet immár »örök törvényként« mondanak ki”,⁴ s ezzel korhoz kötöttségére és egyszerűségére hívták fel a figyelmet, másrészt Marx ezt a tant „az államra alkalmazott közönséges ipari munkamegosztásként” könyvelte el.⁵ Ez a „közönséges” jelző egyáltalán nem diminuáló jellegű, ha figyelembe vesszük az ipari munkamegosztás jelentőségét a társadalom fejlődésében.

Ha tehát mai szemmel nézzük Montesquieu-t, benne — a hatalommeg-

³ Montesquieu: I. m. I. köt. 110. p.

⁴ Marx—Engels: Feuerbach. A materialista és idealista szemlélet ellentéte. — A német ideológia. Bp. 1952. 29. p.

⁵ Marx—Engels: Gesamtausgabe. I. r. 7. k. 117. p.

osztás és hatalmi egyensúly újkori prófétájában — két irányzat megtestesítőjét és követőjét kell látnunk: kora politikusáét, a történelmi kompromisszum előkészítőjét a hatalmi harcban, és az ezen továbblépő tudósáét, aki belelátott a már kész, kiforrott polgári állam gépezetébe (aki látta a javítás módját és a javítás hibáit is, hogy saját szavaival éljek). Ez utóbbit pedig már angol szemüvegen át vette észre, hiszen ott a hatalom felosztása az uralomra került és uralmon maradt osztályok, rétegek közt megtörtént és a történelmi kompromisszumot már megkötötték. Amikor tehát vele szemben a francia radikalizmus nagy alakjai, Rousseau és társai, a forradalmi egységet, a forradalom *egységes hatalmát* követelték, úgy ez részükről egyrészt a kompromisszum elfogadhatatlanságát jelezte, másrészt azonban azt is, hogy nem láttak bele a polgári forradalom második fázisának államépítési gondjaiba. (Rousseau valamivel többet ismert meg ezekből a Contrat social és a Projet de la constitution pour la Corse, illetve a Considérations sur le gouvernement de Pologne írása közt eltelt időben, tehát tíz év alatt.)

A *szocialista államtudomány* (és vele a politikatudomány) azért nem foglalkozott hosszú időn át az államszervezeten belüli hatalmi viszonyokkal, mert a montesquieu-i gondolat egyik oldalát, az osztályok közti kompromisszum tartósságát és ennek alapján az osztályok között megosztható hatalmat nem fogadta és nem fogadhatta el. A történelmi példák alapján az bizonyosodott be, hogy a kettős hatalom 1789–1792. között Franciaországban, 1917. február és július között Oroszországban vagy akár a népi demokratikus államok fejlődésének első szakaszában a kettős hatalomféle politikai erő múlt jelenség; a nagy angol kompromisszum végül is a kapitalizmus és a burzsoá osztály győzelméhez vezetett. Ennek a természetes következtetésnek elfogadása után azonban nincs ok arra, hogy a másik témát, tehát az állami szervezet ún. *belső viszonyait* ne vizsgáljuk tudományosan. A hatalom osztálybázisának egységes volta egymagában nem árul el mindent az állami szervek egymásközi viszonyairól — esetleges ellentéteiről, ezek kiküszöbölésének módjairól, az együttműködés szervezett formáiról, tehát többek között arról is, milyen jogi szabályok segítségével lehet kiiktatni egyes szervek, szervtípusok túlságosan is nyomasztó befolyását az államon belül.

Tulajdonképpen két fő problémával kívánok foglalkozni az államszervezet belső ellentétei és kiegyenlítései általános témakörén belül. Ezek elseje az, amit úgy fejeznék ki, hogy az *azonos fokon működő különböző típusú szervek közötti feszültségek és ezek feloldása*. A másiktól azt mondhatnám, hogy itt a *centralizáció és a decentralizáció* ellentmondásai, s ezek feloldásának lehetőségei vetődnek fel.

II.

Mielőtt sorravenném a felsorolt problémákat, egy premisszával kell indítanom gondolatmenetemet. Nyilvánvaló, hogy valamely állam szervei az adott uralkodó osztály érdekeit szolgálják szükségszerűen — hiszen e célból hozták létre őket. Ennek ellenében diszfunkcióként jelentkezik minden olyan cselekvésük, amellyel nem ezt a szándékolt eredményt érik el. Magának a diszfunkciónak létrejötte mégsem nevezhető feltétlenül szándékoltnak. Ha ugyanis ezt tételeznénk fel, úgy olyan apparátussal kellene számolnunk, amelyik *tudva* szembenáll az őt létrehozó osztály uralmával. A bürokratikus magatartás, példának okáért, szándékoltság nélkül előidézhet ilyen diszfunkciókat vagy kedvezőtlen latens funkciókat. Ennek a jelenlétét számtalanszor észre kell vennünk. Mégsem ezekről az eshetőségekről kell beszélnem, hanem az állami szervezet belső viszonyainak rendezetlenségéről, idejekorán át nem gondolt tevékenységről, esetleg a szükséges korrekciók kései alkalmazásáról. Magyarán mondva: nem az apparátus alkalmatlanságából, személyi összetételének gyengeségéből kell kiindulnunk, hanem abból, hogy az adott állami mechanizmus „természetéből”, modelljéből milyen belső ellentétek alakulhatnak ki, s hogyan alakítható-alakítandó ki a mechanizmus ezek kiegyenlítésére.

Kezdjük a *jogalkotásnál* feladatunk megoldását. Ismert tény világszerte a jogalkotás mennyiségi növekedése — párhuzamosan a társadalmi-gazdasági viszonyokban végbemenő akcelerációval. Ennek következménye többek között az, hogy a törvényhozás terén az államok két választás előtt állnak: vagy szavazógéppé alakulnak át a parlamentek, vagy engednek annak a nyomásnak, hogy a parlamenten kívüli jogalkotás különböző formái jöjjenek létre (a parlament feloszlátásának idején rendeleti úton való kormányzás vagy a gaullista modell értelmében az elnöki jogalkotás rendszeressé tétele útján). Mindenesetre meghatározott társadalmi szükséglettel is indokolják a kapitalista országokban az ilyen antidemokratikus módszerek meghonosítását. A társadalmi-gazdasági élet akcelerációja azonban az iparilag fejlett szocialista országokra is jellemző, s így a törvényhozás-jogalkotás feladatainak gyorsulása megkérdőjelezi az európai szocialista országok „hagyományos” törvényhozási mechanizmusának fenntarthatóságát. Jellemző, hogy Szovjetországban már a forradalmi és polgárháborús években kialakult alkotmányos alapokon a többlépcsős törvényalkotás, majd 1936-tól a Szovjetunióban a Legfelsőbb Szovjet mellett az elnökségi szisztéma s ehhez hasonlóan a népi demokratikus országokban a törvényhozás terén általános helyettesítési jogosítványokkal rendelkező elnökség. Csakhogy, bár e megoldásnak reális társadalmi okai voltak (az országos jogalkotás terjedelmének növekedése, a legfelsőbb népképviselői szervekben a nem hivatásos politikus elem erősödése), nyomában káros következmények és belső feszültségek is jelentkeztek. Ezek közül a legfontosabb a jog-

alkotásban jelentkező válogatás nélküli munkamegosztás volt. Tehát a helyettesítő szervek, elnökségek nem a kevésbé fontos (mondhatnám, a másodrendű) országos jogszabályokat hozták létre, hanem igen gyakran a fontosabb s ezért „sürgősnek” vélt jogszabályokat fogadták el — felborítván a szocialista alkotmányos modellekből már eredetileg is kiolvasható logikai alaptételt.

Itt azonban nem egyszerűen a népszuverenitás gyakorlásának kissé absztrakt kérdéséről van szó (hiszen alkotmányi felhatalmazás esetén vagy in stricto sensu alkotmányi tilalom híján formai alkotmány sértésről nem beszélhetünk), hanem szintén a társadalmi fejlődésben bekövetkezett, figyelmen kívül nem hagyható jelenségről. Ha 30—40 esztendővel ezelőtt a jogszabályok *legitimált* voltáról általában csak jogi szempontból lehetett szó (a legjobb sajtó is csak töredékeiben képes érzékeltetni a legnyilvánosabb parlamentarizmus mindennapját), addig a kommunikációs eszközök fejlődése szociológiailag új értelemben veti fel a jogalkotás legitimáltságát. Azt mondhatnám, hogy még a legrosszabb televíziós hálózat is többet mond el a törvényhozó parlamentekről, mint könyvek, cikkek száza—ezre. Egyre szokatlanabb tehát az állampolgároknak az alapvető jogszabályok elfogadása négy fal között. Eddig ismeretlen módon helyeselhet vagy helyteleníthet az állampolgár — otthonában ülve — egy előterjesztett törvényjavaslatot. Ilyen módon nagyon is konkrétan vetődik fel a parlamentáris vagy helyettesítő szerv által gyakorolt jogszabályalkotás kérdése. Olyan belső feszültség felszámolásának követelménye merült fel tehát az elmúlt két évtizedben, amelyik feszültség torzíthatta az eredeti szocialista alkotmányos elvek megvalósítását, és akadályozhatta a szocialista demokratizmus kiterjesztését a korszerű kommunikációs feltételeknek megfelelően.

Ez az oka annak, hogy a legtöbb szocialista országban — más módon ugyan — kísérletet tettek e feszültség megszüntetésére. Lengyelországban 1956-ban olyan határozatot hozott a Sejm — az alkotmány módosítása nélkül —, amelyik megtiltotta az Államtanácsnak törvényerejű rendeletek elfogadását. Ez, természetesen, nagymértékben növelte a Sejm törvényhozási tevékenységét, egyben fokozta a törvények keretjellegét is. Másutt, mint a Románia Szocialista Köztársaság 1963. évi alkotmányában (annak 43. és 64. cikkelyében) az általános helyettesítő jogkörtől kisebb lépést tettek a helyettesítő jogkör korlátozása felé (nem helyettesítheti az Államtanács a Nagy Nemzetgyűlést az alkotmányozásban, a választási rendszer szabályozásában, a Minisztertanács, a minisztériumok és az államigazgatás többi központi szervének megszervezésében, a bíróságok és az ügyészség szervezetének szabályozásában, a néptanácsok szervezési és működési szabályainak, valamint a terület közigazgatási beosztásának megállapításában és még néhány jogkörben — a Nagy Nemzetgyűlés hatásköröként felsorolt 23 jogkörből 10-ben). Hasonló módon szabályozta a helyettesítés kérdését — a korábbihoz képest korlátozva azt — az 1971. évi bolgár alkotmány; egyes esetekben kötelezte az Államtaná-

csoport arra, hogy aktusait jóváhagyás végett terjessze a Nemzetgyűlés következő üléséig.

Hazánkban tulajdonképpen két úton történt kísérlet olyan modell kialakítására, amelyik az országgyűlés alkotmányi és korábban vázolt politikai-pszichológiai szerepének megfelelően. Történetileg korábbi az, hogy még az 1972. évi alkotmánymódosítás előtt meglehetősen tudatosan változtattak az állami szervek a jogalkotás *struktúráján*. Ez elsősorban a törvények és törvényerejű rendeletek közti viszonyban mutatkozott meg. Nem annyira a számok változtak meg, hanem a *szabályozás tartalma* a két szervnél. Voltaképpen állandóan csökkent az az igény a jogszabályelőkészítés során, hogy alapvető jogszabály törvényerejű rendeletként kerüljön elfogadásra. Azt mondhatjuk, hogy 1971-ben és 1972-ben nem született olyan törvényerejű rendelet, amelyik alapvető, az állampolgárok viszonyait alapjaiban befolyásoló jellegű lett volna. 1953-ban hat törvényt fogadott el az országgyűlés (nem túl jelentős kérdésekben), a törvényerejű rendeletek száma 27 volt (ezek között sok van, amelyeknek a társadalmi életre való hatása igen nagy volt; így többek között az államháztartás viteléről szóló felhatalmazási jogszabályt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa fogadta el). A nemzetközi megállapodásokat kihirdető törvényerejű rendeletek száma 2 volt. Azóta — bizonyos tétovázás után — a következő jogalkotási trend alakult ki: a törvények száma nem emelkedett (tehát nem ringattuk magunkat a korlátlan parlamenti törvényhozás illúziójában), a törvények tartalmilag a legjelentősebb tárgyú jogszabályok voltak (a törvényhozás is megfontolt tervek alapján halad); a törvényerejű rendeletek száma stabilizálódott, de nem csökkent lényegesen; a „másodrendű” jogalkotási témákat szabályozták velük, s — ami még jellegzetesebb — az Elnöki Tanács által ratifikált és törvényerejű rendelet formájában kihirdetett nemzetközi egyezmények száma nagyot emelkedett (az utóbbi években az összes törvényerejű rendeletek több mint 50%-át teszi ki).

A másik oldalon az *alkotmánymódosítás* során kizárólagos hatáskörök kimondásával csökkentettük a Népköztársaság Elnöki Tanácsának általános helyettesítő jogkörét — anélkül, hogy elzártuk volna kisebb (többször mondtam már: „másodrendű”) kérdésekben a jogalkotás racionális megosztásának lehetőségét. A módosított alkotmány jellemző módon 15 szakaszában mondja ki az országgyűlés kizárólagos hatáskörét, méghozzá olyan módon, hogy kötelező törvényalkotást ír elő különféle állami szervek szervezeti és hatásköri rendezésére egyrészt, meghatározott funkciók rendezésére másrészt. Ez az alkotmányi rendezés sem tért vissza valamiféle egyoldalú parlamenti törvényhozáshoz vagy ennek látszatához, hanem megkísérelte a legfontosabb, alapvető, „elsőrendű” szabályozási tárgyakat az országgyűlés kezében összpontosítani — fenntartva a második fokozatú jogalkotás lehetőségét a helyettesítő szervnek. Nem állítom, hogy ebből a „munkamegosztásból” nem eredhetnek további félreértések és feszültségek. Rendező elvként azonban, minden bizonnyal, számí-

tásba jöhet. Az államjogtudománynak ezen a területen nyilvánvalóan az új megoldásból származó ellentéteket kell vizsgálnia és megfelelő új kiegyenlítéseket kell majd javasolnia.

III.

Ezek után áttérhetünk a másik ellentétre, aminek az a jellegzetessége, hogy a *jogalkalmazásban* jelentkezik. Amiről itt elsősorban szólni akarok, arra a történelmi tapasztalatok szerint sokféle megoldás képzelhető el, de bármelyiket is választottuk eddig, új és új ellentétek bontakoztak ki.

Történelmileg az egész probléma az 1936. évi szovjet alkotmányozás időszakáig vezethető vissza. Ebben az alkotmányban került sor a Szovjetunióban először a végrehajtó-rendelkező államigazgatási szervezet szétválasztására vagy legalábbis szervezeti-hatásköri elkülönítésére a szoros értelemben vett szovjet szervezettől. Kialakul tehát a közigazgatás külön hierarchikus rendszere; kiélezettebben kifejezve: a *közigazgatás viszonylagos zártsága*. Mintegy két évtizeden át ez a modell általánosan elfogadott volt, hiszen képes volt szolgálni az erős centralizációt. Ennek következtében a közigazgatás önellenőrzése (belső ellenőrzése) volt az egyetlen reális lehetőség aktusainak törvényességi és célszerűségi vizsgálatára. Aligha mondhatjuk, hogy a különböző szocialista országokban bevezetett ügyészi törvényességi felügyelet valóságos kontrollt jelentett volna, hiszen csak szignalizációs jellegű aktusokat bocsáthatott ki — ezeknek az aktusoknak az esetenként „ijesztgetőbb” elnevezésétől függetlenül. A közigazgatás hierarchiájának megerősödésével a belső ellenőrzés — s ebbe bele kell értenünk a hierarchikus kontrollt is — egyre kevésbé jelenthetett megnyugtató megoldást az állampolgárok alanyi jogainak védelmére. A közigazgatásnak ez az önmozgása, zártsága aligha tette lehetővé, hogy az egyes állampolgár áttörje a túlságosan is „tökéletesített” önvédelmi vonalat. Másrészt az ilyen módon zárttá vált közigazgatás sajátos önállóságot harcolt ki a maga számára. A népképviselői szervek nem voltak képesek hatékony felügyeletet gyakorolni (ugyanakkor a népképviselői szervek elé kerülő ügyekben a reális döntések jóval korábban, a közigazgatási szervek szintjén megtörténtek). A bíróságoknak ebben a modellben nem volt joguk a közigazgatás aktusainak felülvizsgálatára; az ügyészségről pedig már az előbb elmondtam, hogy tevékenységének jelentős korlátai voltak. A közigazgatás ilyen módon alkotmányos jogain jóval túlhaladva — a szocialista államszervezetben döntő súlyhoz jutott, s fölébe kerekedett más szerveknek. (Ez odáig ment pl., hogy egy közigazgatási szerv, az igazságügyminisztérium irányíthatta hosszú időn át az igazságszolgáltatást — ugyanakkor, amikor a legtöbb szocialista alkotmány kimondta a bírói függetlenség elvét.)

A közigazgatás korlátozása, természetesén, politikai elhatározás kérdése volt és maradt. Ez a legtöbb szocialista országban úgy indult, hogy megvaló-

sították a közigazgatási eljárás egyesítésével az állampolgárok jogainak alapvető védelmét. Maguk az eljárási törvények is felvetették a garanciák hatékonyságának kérdését; tehát azt, vajon alkalmas-e egy túl zárt, saját maga építette védőfállal körülvett — s ehhez szoktatott — apparátus önnön hibáinak kijavítására. Éppen ezért a magyar államigazgatási eljárási törvény, az 1957. évi IV. tv. 57. §-a adott a bíróságoknak jogot meghatározott államigazgatási aktusok hatályon kívül helyezésére és az eljáró közigazgatási szerv új eljárásra való kötelezésére (külön jogszabályi rendelkezés esetén új határozat hozatalára). A törvény azonban nem kívánja felforgatni az államigazgatási eljárás szokványos menetét. Ezért csak a rendelkezésre álló közigazgatási jogorvoslatok igénybevétele után fordulhatnak az érdekeltek a bírósághoz. A magyar bírói út — pályafutásának 17 esztendeje alatt — nem tárgult; megmaradt, néhány változtatással, *esetleges* védelmi eszköznek. Mégsem mondhatjuk, hogy hatástalan maradt; nagyon is hozzájárult a közigazgatás törvényes felfogásának helyreállításához s annak megértéséhez, hogy ez a szervezet nem élvez monopol jogokat államunkon belül.

Ennek a nem lebecsülhető eredménynek ellenére hazánkban is felvetődött a generális klauzula bevezetésének sürgetése; az a kívánság, hogy mindenféle államigazgatási aktus bírósági felügyelet alá vonható legyen. Nemcsak a korábbi közigazgatási bíróság eredményeinek túlbecsüléséről van szó. Egyrészt néhány új szocialista alkotmány ilyesfajta intézményeket már bevezetett. Így az 1965. évi román alkotmány 96. cikk (3) bekezdése szerint „a törvény-székek és bíróságok ítélik meg a közigazgatási aktusok által jogaikban sértett személyek kérései ügyében, és a törvényben megszabott keretek között dönthetnek ezen aktusok törvényességét illetően is”. Meg kell jegyezni, hogy az alkotmánynak ezt a rendelkezését végrehajtó 1967. évi 1. törvény szintén nem a generális klauzula alapján jött létre (módszere azonban fordítottja a magyar jogszabálynak; itt kivételek részletes felsorolásával korlátozták a bíróságok közigazgatási jogait). Az 1971. évi bulgár alkotmány 125. cikk (3) bekezdése kimondja, hogy „a törvény keretein belül a bíróságok bírósági felügyeletet gyakorolnak a közigazgatási szervek és különbíróságok aktusai felett”. Nyilvánvaló, hogy itt is a bíróságok növekvő szerepéről van szó — a közigazgatással szemben ez utóbbi korábban gyakorolt jogkörének visszaszorításával.

Az *igazságszolgáltatás* szerepének, helyének új meghatározása igen jelentős lépés volt a belső feszültségek megszüntetésére és így a kiegyensúlyozottabb államszervezet kiépítésére. Kérdés, vajon nem érdemes-e ezt a sikert jobban kiaknázni, és a többiek által óhajtott generális klauzulát az igazságszolgáltatási szervek felügyeleti jogával a közigazgatás tevékenységének egésze felett megvalósítani? Amennyire korszakalkotónak tartottam és tartom az igazságszolgáltatás kiegyenlítő szerepét a korábbi „korlátlan” közigazgatási hatalommal szemben (és elképzelhetőnek azt, hogy az esetleg törvénysértésekkel veszélyeztetett területeken az igazságszolgáltatásnak további, de körül-

határolt jogosítványokat kell adni), annyira nem értek egyet az át nem gondolt túlzásokkal. A közigazgatást egészében felügyelő bírósági modellt óhajtók felé — úgy érzem — valami múltban megálmodott romantikus alak integet — egyik kezében valószínűleg az igazság mérlegét tartja —, s borzadva gondol ez az álmodozó a zord, vesszőkötegekkel és bárdal felszerelt végrehajtó hatalomra. Azonban éppen az okozza az ilyen korszerűtlen álmokat, hogy a „bírói állam” mintegy két évtizede Nyugaton felbukkant elméletének elbukását nem kísérték figyelemmel.

A bírói út bekapcsolódásának eredménye a közigazgatás túlburjánzásának megakadályozása volt; nem lenne helyes másik szerv vonalán újra próbálnunk a határtalan hatásköri fejlesztést. Egyébként is vannak bizonyos újra s újra kiütköző problémák a jelenlegi modellben. A kiegyensúlyozás egyik eredménye az lehet, hogy az ellensúlyozott szerv, szükségképpen, *felismeri* cselekvésének korlátait és az általánosan elfogadott normák szerint *cselekszik*. A hazai gyakorlatnak azonban nem minden esetben ez a következménye. Így az 1965. évi 15. sz. tvr-nek a kisajátítási kártalanításról szóló 15. §. (2) bekezdése bírói utat engedélyez. Azonban a kártérítés maximumának meghatározása az államigazgatási szervek részére és a bírói szervezet ettől eltérő normái tulajdonképpen feleleges és haszon nélküli eljárások sokaságát teszik szükségessé. Az állampolgárok előtt teljesen világos, hogy a tanácsai igazgatási szerveknél elért kártalanításnál jóval nagyobb összeget kapnak majd a bírósági eljárás eredményeképpen. A közigazgatás nem követheti az igazságszolgáltatás normáit a kisajátítási kártalanítás terén, mert kötik a kezét a felsőbb szervek által meghatározott kártalanítási normák. Tehát az ilyen *külső* ellenőrzés és az ezzel összefüggő ellensúlyozás legfőbb célját nem éri el: nem stabilizálja az állami szervezet működését, cselekvését közös helyes normák alapján.

A belső ellentétek tehát a szocialista államszervezeten belül egyes szervek tevékenységének korszerűtlen túlburjánzásából vagy elégedetlenségéből keletkeznek. Ennek megfelelően a kiegyenlítés a *korszerű arányok kialakítása* az állami szervezeten belül. Mivel azonban a társadalom új és új szükségletei vetődnek fel az állammal szemben, nem nyugodhatunk bele, hogy az egyszer kialakított egyensúly a későbbi időkben is valóságos, tehát a társadalmi szükségletnek megfelelő egyensúly marad. Nézzük most a feszültség, ellentétek és kiegyenlítések másik területét: a centralizáció és decentralizáció problémáját.

IV.

Az egyik legjelentősebb ellentét a szocialista államszervezeten belül, fejlődésének bizonyos szakaszán a központi és a helyi (területi) hatalom közötti feszültség. Nyilvánvaló, hogy ez a probléma akkor is felvetődik, ha az új szocialista államhatalom *alulról* épül fel (mint Oroszországban). Nem véletlen, hogy az 1918. évi alkotmányozás során a köztársaság meghatározásánál a

„szovjet köztársaság” és a „szovjetek köztársasága” kifejezés választása körül oly nagy vita folyt. (Lenin egyébként a centralizáló hangzású „szovjet köztársaság” kifejezés mellé állt.) A népi demokratikus átmenet eleve központosítottabb vonásokat, a központi hatalom átalakításának igényét mutatta fel. Nem csodálható tehát, hogy a hatalom megragadása után — a tervezés kezdeti lépéseinek megtételekor — erős centralizáló tendenciák jellemezték állami szervezetünket. Kezdettől fogva két szemlélet küzdött egymással (ezek többnyire váltogatták egymást történetileg a szocialista államokban). Közülük elsőként a „tökéletes” és a közérdekeket teljes egészében kifejező *központi tervezés ideája* jelentkezett, ami a területi és helyi szerveknek csupán „egyetértési jogot” kívánt biztosítani. Ezután került a felszínre a „kis municipális államok” korai francia elméletének újraálmódása, ami lényegében a helyi feladatok *természetszerűségi* felfogását kísérte meg realizálni. Szerencsére a szocialista országokban ezeknek az elméleteknek a lecsapódása mindig korlátozott eredménnyel járt; a túlzott centralizáció korában is jelentkezett a decentralizáció igénye, és a hatáskörök „leadásának” időszakában sem adták fel a tervezés szükséges centralizmusát.

Mégsem mondhatjuk, hogy pl. hazánkban a centralizáció és a decentralizáció közti vonalat mindig sikeresen és korszerűen vontuk meg. Az 1954. évi tanács törvény előtt a tanácsok — azon a jogcímen, hogy az új munkamódszerekre meg kell tanítani őket — a központi közigazgatás szoros irányítása alá kerültek. Amikor a szakigazgatás önállósítására sor kerülhetett volna, a központi szakigazgatási szervek ezeket kivonták a tanácsok és végrehajtó bizottságaik irányítása alól, és — legjobb esetben — dekoncentrált szervekké alakították át. Az 1954. évi tanács törvényt követően a „kettős alárendeltség” bevezetése vegyes eredményekre vezetett, mert a központi szakigazgatási szerv központosító szándékán és a területi helyi szervek ellenálló képességén múltott a centralizáció-decentralizáció arányának kialakulása, nem pedig a jogszabályi rendezettség. (Hatásköri rendezésre ennek a törvénynek a hatálya alatt nem került sor.) Végezetül is a leginkább az tette illúziórikussá a decentralizálást, hogy a tanácsi szervezet teljes bizonytalanságban volt a fejlesztés gazdasági bázisai felől. Még költségvetési alapjai is évről-évre a központi kormányzat elhatározásától függtek. Így a tanácsok sem az ún. helyi vagy területi fejlesztést nem vezethették be, se nem segíthettek a központi feladatok megvalósításában.

Mindezen ellentétek kifejlődésének oka az átgondolt és törvényileg szabályozott *munkamegosztás* hiánya volt (ami viszont meghatározott politikai álláspontot tükrözött). A hatáskörök rendezésének igénye azonban gyakran olyan maximalizmushoz vezetett (minden hatáskör teljes és végleges törvényi rendezését kívánták), ami egymagában is akadályozta a szükséges jogi szabályozást. Az elmúlt esztendőkből végül is szinte minden szocialista országban reálisabban nyúltak hozzá a központi és a helyi, illetve területi hatáskörök

rendezéséhez. Ennek egyik formája az 1971–72. évi magyar alkotmányozás volt. Az 1971. évi tanácstörvény meghatározásában („népképviselői-önkormányzati és államigazgatási szerv”) benne foglaltatik a tanácsok önálló jogosítvány rendszere (önkormányzati decentralizáció), de az a kötelezettség is, hogy a tanácsok gondoskodjanak „a jogszabályok végrehajtásáról” és „a központi állami célkitűzések megvalósításáról” (dekoncentrált hatáskörök). A decentralizált (önkormányzati) hatásköröket nálunk 1971-ben egy alkotmánytörvény a korábbihoz képest sokkal szilárdabban állapította meg, a dekoncentrált hatáskörök ilyen egységes és állandó szabályozását nem erőltette, az ilyen hatáskörök rögzítését és elvonását azonban igen magas jogforrási szinten tette csak lehetővé.

A decentralizáció és dekoncentráció határvonala azonban — amint látjuk — magukon a helyi és területi népképviselői szerveken belül húzódik, s ez a vonal inkább valamiféle ideiglenes „*demarkációs*” vonal. A hatáskörök megosztása ugyanis csak viszonylagosan szilárd. A társadalmi szükségletek újra s újra felbontják a korábbi szabályozást. Természetes, hogy a szocialista országokban a korai tervezés módszerét olyan váltja fel, amelyikben a *nagyipar modernizálása* következtében ennek hatása, termelési és más gazdasági kapcsolatai szükségtelemmé tehetik a korábbi adminisztratív tervezési irányítást. Ennek következményeképpen jönnek létre új, törvényileg is garantált *önkormányzati jogosítványok*, a másik oldalon viszont a *gépi adatfeldolgozás*, a tervezés korszerű *matematikai* módszerbeli lehetőségei bizonyos folyamatokat objektívizálnak és szűkítik a döntés fokán az elképzelhető változatok skáláját. Ehhez még hozzá kell tennem azt, hogy a számítógépek optimális kihasználásának igénye szükségszerű *koncentrációt* vonhat maga után, hiszen ezek alsó fokon való kihasználása aligha képzelhető el.

A központ és az önkormányzat közti ellentét legjelentősebb kérdése gazdasági jellegű: a feladatok *finanszírozási háttere*. A szocialista állam tervező munkájának betöltése során centralizálja bizonyos feladatok teljesítését, s így központi alaphól gondoskodik a területen folyó tevékenység megvalósításáról. Hogy ez adott időszakban túlcentralizált-e vagy arányos, azt a mutatózó feladatoknak és lehetőségeknek megfelelően kell elbírálni. A legtöbb szocialista országban helyileg vagy területileg jelentkező, de zömében központilag dotált feladat a lakásépítés és a kulturális fejlesztés. Ha a különböző korszerű lakásépítési technológiákat nem vezették volna be, s a központi bevételekből nem teremtettek volna külön finanszírozási lehetőségeket, lehetetlen lett volna a lakásépítést, ezt az alapvető szociális és gazdasági kérdést, a megvalósulás útjára segíteni. Vagy ha a kulturális fejlesztést önfinanszírozási útra tereltük volna, aligha lehetett volna elkerülni ennek a tevékenységnek a kommercializálódását, — s ezzel színvonalának nagy csökkenését. Ugyanakkor a területi, helyi gazdálkodás önállóságának bizonyos garanciái nélkül az állam területi és helyi szerveinek „önkormányzati” jogai elsorvadnának.

Még abban az esetben, ha a fejlesztési feladatok koncentrálása miatt nem is képzelhető el napjainkban a területi és helyi tanácsok bevételi forrásainak olyan szabályozása, amely mellett a kiadásokat általában fedezni képesek, a *hosszabb időszakra* biztosított *központi támogatások* viszonylag önállóan tervezhetővé teszik a területi és helyi gazdaságot. Persze további feszültség forrása lehet ezen összegek nominális garanciája mellett a költségek növekedése.

Azok a szervek, amelyek működését, feszültségeit-ellentéteit bemutattam, csak példák arra, hogy a szocialista államszervezeten belül nemcsak a hibás szervezési megoldások miatt alakulhatnak ki ellentmondások, hanem azért is, mert a társadalmi élet állandó *mozgása* mellett a viszonylag *stabil* állami szervezeti formák szükségképpen túlélnek magukat. Nem az tehát a társadalomtudományok, így az államjogtudomány és a politikatudomány feladata, hogy e szervezet harmonikus fejlődését „bizonyítsa”, hanem, hogy felfedje a belső — és többnyire kiegyenlíthető — ellentétek okait, s megállapításai alapján korszerű modellek kidolgozására tudományosan megalapozott javaslatokat tegyen. A kívülről háborítatlanul mozognak tűnő gépezet sok feszültséggel működik; hogy szocialista céljait elérje, napról-napra *fel kell oldani* ezeket — annak tudatában, hogy természetszerűen *újabbak keletkeznek* majd.

Utóbbi éveim tudományos kutatásai jobbra ezen a területen folytak. Kérem, engedjék meg, hogy összefoglalásukat és újabb eredményeimet az elhangzottakban nyújtsam át Önöknek.

A JOG HATÉKONYSÁGÁNAK TÁRSADALMI FELTÉTELEI*

KULCSÁR KÁLMÁN

A jog hatékonysága talán a jogtudomány legkomplexebb problémája, tudományosan tehát csak akkor lehetett megközelíteni, amidőn a jogi gondolkodásban, a jogtudományban bekövetkezett változások utat engedtek az interdiszciplináris szemléletnek. Amidőn tehát a kihirdetett jogszabály realizálódásának problémája egyáltalán kérdéssé válhatott, amidőn a jogi gondolkodásnak szükségképpen túl kellett tekintenie magán a jogi jelenségen, amidőn felismerte a jog szolgálati szerepét a társadalomban.

Ez a szemléletváltozás társadalmi folyamatok fejlődésének, társadalmi tényezők megjelenésének hatására következett be. Jóllehet e társadalmi folyamatokat és tényezőket most nem elemezhetjük, annyit szeretnénk hangsúlyozni, hogy a jogászai gondolkodás és jogtudomány átalakulásának megindult folyamatában a tételezett jogszabályok, a joggyakorlat és a társadalmi gyakorlat között kialakult eltéréseknek,¹ valamint a jogszabály konkrét eszközjellege felismerésének jelentős szerepe volt. Az utóbbi momentum egyébként egyre fokozódó jelentőségűvé vált, ahogyan terjedt a társadalom tudatos irányításnak eszméje és gyakorlata, ahogyan növekedett a gazdasági és társadalmi tervezés intenzitása. Hiszen világos, hogy a meghatározott célra irányult eszközként kezelt jogszabályok következményei, vagy ami ugyanezt jelenti: a jogszabályok hatékonysága nem maradhatott értéketlenül az általuk is szolgált gazdaság- és társadalompolitika realizálódása szempontjából.² A jog hatékonyságának problémája tehát társadalmi probléma, olyan probléma, amelynek gyakorlati és tudományos jelentősége egyre növekszik.

Az elmondottakból következik, hogy a jog *szociológiai* megközelítése erősödésének menetében került egyre inkább előtérbe a jog hatékonyságának

* A Magyar Tudományos Akadémián 1974. március 11-én tartott székfoglaló előadás. Kulcsár Kálmán egyetemi tanárt, az MTA Szociológiai Intézetének igazgatóját, az állam- és jogtudományok doktorát a Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén az Akadémia levelező tagjává választotta. Szerk.

¹ Ld. erre Kulcsár, K.: A jogszociológia problémái. Bp. 1960. I. Fejezet.

² Kulcsár, K.: A népesedéspolitika jogi eszközeinek hatékonysága. — Szociológia. 1974. 1. sz.

vizsgálata is. Ez a körülmény azonban magával hozta azt is, hogy a probléma felfogása, kezelése és vizsgálata nem maradt mentes a jogszociológia fejlődésének sajátosságaitól — amelyeket egyébként nagy mértékben befolyásolt a szociológia belső fejlődése is — más oldalról pedig a jogtudomány egészének változó szemléleti és kutatási jellemzői hatottak rá.

I.

Mindezekből adódóan a jog hatékonyságával összefüggő problémák feltárására irányuló eddigi tudományos kutatásokban három szempont vált különösen jelentőssé.

Az elsőt Jean Carbonnier, a neves francia jogszociológus fogalmazta meg a következők szerint: „A hatékonyságnak — önmagában véve — nincs történelme. A hatástalanság az, amely szociológiailag az érdekesebb”.³ És valóban, a francia jogszociológia már viszonylag korán, a század első évtizedében foglalkozott a jog *hatástalanságának* problémájával.⁴ Ez a megközelítési szempont azonban sajátos következményekkel járt. Mindenekelőtt jelzi a szociológiai és a jogszociológiai kutatásokban — különösen a polgári változatokban — nem egyszer domináló szemléletet, azaz a *sajátosnak*, az *eltérőnek*, az *általánostól különbözőnek* *előtérbe kerülését*, amelynek módszertani következményei nem egyszer eltorzították ezeket a kutatásokat, illetőleg a kutatási eredmények értékelését. Ezen túl azonban a figyelem olyan terület felé irányult, ahol a hatástalanság első megközelítésre könnyebben mérhetőnek tűnik, azaz pl. a *büntetőjogszabályok* által átfogott magatartások vizsgálatára. Jóllehet a kriminálszociológiai vizsgálatok eredményei sok tekintetben instruktívak a probléma egészének megközelítése szempontjából is, mégsem tekinthetők „modellnek”. Egyebek között azért sem, mert a büntetőjoggal összefüggésben a hatékonyság sajátos logikai formában jelentkezik. A büntetőjogszabályok hatástalansága ugyanis — különösen ha a hatékonyság különböző szintjeit figyelmen kívül hagyjuk — éppen úgy mérhető e jogszabályok *alkalmazásának* gyakoriságával, ahogyan az alkalmazás gyakoriságát a hatékonyság mércéjének is felfoghatjuk.⁵ Mindenesetre kívül marad a kutatói érdeklődésen a kérdés, miért hatékony a jogszabály, melyek azok a társadalmi tényezők, amelyek közrehatnak a realizálódás folyamatában, és amelyek közreműködéséből következik azután a hatékonyság és a hatástalanság egyaránt; pontosabban megfogalmazva, hiszen ilyen végletes megfogalmazásra ritkán van indok,⁶

³ Carbonnier, J.: Effectivité et ineffectivité de la règle de droit. — L'Année Sociologique. 1957—58. 3. p.

⁴ Ld. pl. Cruet, J.: La vie du droit et l'impuissance des lois. Paris, 1908.

⁵ A büntetőjogszabály hatékonyságának sajátos problémájára Carbonnier is rámutat: ld. i. m. 7—8. p.

⁶ A jogszabály realizálódását befolyásoló társadalmi tényezők tartalmilag is alakítják a jogszabályt; ez a tartalmi alakulás fejeződik ki a jogalkalmazás kreatív jellegében.

amelyektől függ a jogszabály formálódásának intenzitása a realizálódás folyamatában. (Livius ismert mondása: *Usu longo tempore est legum corrector* — ma is érvényes.)

A második szempontot Teodor Geiger nyomán⁷ Ernst Hirsch fogalmazta meg, aki szerint a jog hatékonysága a jogilag elvárt magatartások gyakoriságának az eltérő magatartásokhoz való viszonyával határozható meg. Ennek a szempontnak lényege tehát a hatékonyságnak a magatartások alakulásában való felfogása.⁸ Ez a szempont azután a ténylegesen bekövetkezett jogszociológiai vizsgálatokban még tovább szűkült, éspedig körülbelül arra a kérdésfeltevésre, hogy milyen körülmények között, milyen tényezők hatására engedelmesskednek az emberek a jognak, és milyen körülmények között, milyen tényezők hatására nem. A kérdésfeltevés szűk voltát abban látjuk, hogy ily módon a *hatékonyság problémája* azonossá válik a *jogszabályok tudatos követésének problémájával*, annak az álláspontnak megfelelően, amely szerint a jogszabály hatékonyságának feltétele a szabály kauzális összefüggése a szabályozni kívánt magatartással.⁹ Részben a tudatos követés kérdésének hangsúlyából következik azután a jogszabály ismeretére, a jogszabályról, sőt általánosságban a jogról kialakult vélemények alakulására vonatkozó vizsgálatok elterjedése. (Az összefüggés másrészt a valóban tudatos követést igénylő jogszabályok számának növekedésével állapítható meg, amely tény viszont a tudatos társadalomirányítás jogszabályi kiszolgálásból fakad.) Mindezekből adódik, hogy a jog hatékonyságával kapcsolatos empirikusan is megalapozott vizsgálatok túlnyomó része a jogismeret és a jogról alkotott vélemények feltárására irányul. Megállapíthatjuk tehát, hogy a *hatékonyságot* érintő vizsgálatoknak a *hatástalanság* okaival kapcsolatos szempontja, és a vizsgálatoknak a magatartás alakulására vagy éppen a jog tudatos követésre való leszűkülése összefüggenek. Különösen ha tekintetbe vesszük a büntetőjogszabályok hatékonyságával kapcsolatos kutatások súlyát és következményeit.

Az említett két szemponttal függ össze a harmadik is: *a jog hatékonyságának szinte teljes azonosítása a jogszabálynak a jogalkalmazás folyamatában való hatékonyságával*. Jóllehet, ha történetileg nézzük, a jogszociológia fejlődésében az ilyen kutatások nemcsak általában bizonyultak jelentőseknek, hanem ha sokszor áttételesen, más kérdésekre koncentrált vizsgálatok másodlagos eredményein keresztül a jog hatékonysága problémáinak megismerésében is, mégis napjainkra már a polgári jogszociológiában is érlelődik a felismerés, hogy

⁷ T. Geiger munkája — *Vorstudien zu einer Soziologie des Rechts*. (2. kiad.) Neuwied, 1970. — a jog hatékonyságával foglalkozó irodalomra nagy hatással van: Ld. — *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 1969. 168. p. és szinte általánosan a *Zur Effektivität des Rechts* (Herausg. von M. Rehbinder und H. Schelsky, Bielefeld 1972) c. kötetnek szorosan a témával foglalkozó szinte minden tanulmányát.

⁸ Hirsch, E.: *Das Recht im Sozialen Ordnungsgefüge*. Berlin, 1966. 332. p.

⁹ Friedman, L. M.: *Einige Bemerkungen über eine allgemeine Theorie des rechtsrelevanten Verhaltens*. — *Zur Effektivität des Rechts*. 206. p.

a jogalkalmazó szervezetek gyakorlata a jog hatékonyságának szempontjából sem azonosítható a társadalmi gyakorlattal általában. Így azután halványulóban van annak a felfogásnak erőssége, mely szerint az élő, a hatékony jog a jogalkalmazó szervezetek, elsősorban a bíróságok által alkalmazott jog lenne. Nem kérdéses, a jogalkalmazás során esetleg tartalmában is alakuló jogszabály vizsgálata nem közömbös a jog hatékonysága szempontjából, hiszen a jogalkalmazás jelentős tényező a jog realizálódásának folyamatában, következetes alkalmazása bizonyos területeken egyenesen feltétele is lehet érvényesülésének¹⁰ mégis erős túlzás lenne a jogszabály élő voltát általában a jogalkalmazásra hivatott szervezetek tevékenységén lemérni.

Az imént röviden jellemzett három szempont kritikájából következik, hogy számunkra *a jog hatékonysága mint a jog realizálódása folyamatának* problémája jelentkezik: azaz a jogszabály társadalmi viszonyra válásában közreható tényezők relevánsak. Ebben a felfogásban — véleményünk szerint — együttes vizsgálat tárgyát képezhetik a jog hatékonyságát és hatástalanságát eredményező tényezők (annál is inkább, mert a társadalmi tényezők legalább egy részének a konkrét szituációtól függően lehet ebben a vonatkozásban pozitív és negatív szerepe is), megfelelően értékelhető a jogalkalmazás szervezetének tevékenysége, és elhelyezhetők az emberi magatartásnak a jogszabályhoz viszonyított alakulását befolyásoló jelenségek, végül mindezeket túl értékelhetők a társadalomban megmutatkozó fokozott szerveződésnek a jogszabály hatékonysága szempontjából jelentős következményei is.

Világos azonban, hogy az így felmerülő problémák nem oldhatók meg a jelen előadás keretében, ezért szelektálásra kényszerülve a továbbiakban csak egy-két kérdést érinthetünk.

II.

A jog hatékonyságának alapvető tényezői lényegében a *jogon túl*, részben a jogalkotást, részben a jog realizálódását kondicionáló társadalmi folyamatokban, jelenségekben nyilvánulnak meg. Ehhez képest másodlagos jelentőségűek a jogalkotás illetőleg a jogalkalmazás folyamatában közreható további, szervezeti, személyi stb. tényezők. Jóllehet — és ezt újból hangsúlyozzuk — a jogszabály realizálódását kondicionáló néhány problémával kívánunk foglalkozni, mégsem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a jogalkotást kondicionáló társadalmi viszonyok helyes értékelése már a jogszabállyal szolgálni kívánt politika kialakítása során alapvető jelentőségű. Meghatározott társadalmi-történeti helyzetben a politika kialakítása tipikusan nem tekinthető önkényesnek, a történeti-társadalmi helyzet (amely történetileg kialakult konkrét feltételeket jelent) tényezői kondicionálják a kialakítható politikát is, bár hangsúlyozzuk, hogy ez a kondicionáltság nem jelent determináltságot, helye van benne a

¹⁰ Ld. erre: Jones, W. H.: *The Efficacy of Law*. Evanston 1969.

szubjektív elemnek, a választásnak, ily módon a torzulásnak is. Nem új felismerés a szociológiában, hogy „minden társadalmi szituáció bizonyos számú fejlődéslehetőséget rejt magában, s a lényeges annak a tényezőnek a feltárása, amelyik eldöntötte, hogy közülük éppen ez és ez realizálódott.”¹¹ Végssorosan a politika kialakulásának e sajátos — választást is engedő — kondicionáltságából következik, hogy milyen arányban érvényesülhetnek a kialakítás folyamatában a cél- és az értékracionális tényezők. (A kettő közti különbség, azaz egy-egy tényezőnek cél- vagy értékracionálissá minősülése ugyancsak több szempontból függhet pl. a célok közelségétől és távolságától is.)¹²

A jogszabálynak — különösen a társadalom tudatos tervezésének, irányításának folyamatában született jogszabálynak — függősége a szolgálni kívánt politikától akkor is világos, ha a jogszabályok egyre fokozódó mértékben válnak „technikai” jellegűvé. Ám a politikai döntéstől való minden függőség ellenére a jog „össztársadalmi struktúra marad”,¹³ ami egyrészt azt jelenti, hogy évezredes történeti és ezen belül meghatározott társadalomban való fejlődésében olyan sajátosságokat termelt ki, amelyek nem hagyhatók figyelmen kívül (ezeknek a sajátosságoknak a figyelembevételét — a fent említett fogalom párt kiegészítéseként — tekinthetjük akár az eszközracionális hatásának is), másrészt érvényesülésében is társadalmilag feltételezett.

Itt fogalmazható meg a hatékonysággal kapcsolatos egyik problémánk: *a jog magatartásirányító képességének és realizálódási folyamatának összefüggése.*

A jogszabály ugyanis az emberi magatartás — és ezzel összefüggésben az emberi tudat — formálására alkalmas eszköz, a társadalmi viszonyok alakítását is a magatartás kívánt irányban való befolyásolásával éri el, hatékonnyá a társadalomban tehát az emberi magatartás közbenjöttével válik. Ennek a nagyon egyszerű tételnek a jog hatékonyságára nézve két következménye van.

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy a jogszabály csak egy a magatartásszabályok közül, kétségtől kitüntetett jelentőségű ugyan napjaink bonyolult társadalmi viszonyai között, de a társadalom magatartásirányításának sokrétű rendszerében működik, olyan rendszerben, amelyben a magatartást *közvetlenül* irányító normák mellett egyéb áttételes mechanizmusok hatása is kifejezett. A skandináv jogszociológia egy neves képviselője¹⁴ fogalmazta meg azt a tételt, amely egyébként közvetlenül adódik a marxista társadalom-

¹¹ Szcsepanski, J.: A szociológia története. Bp. 1973. 380. p.

¹² A cél és értékracionális rendszerek közötti ellentmondást Bognár József mint a hatékonyság és az egyenlőség ellentmondását fogja fel. (Ld. Bognár, J. Bevezetését Polányi, K.: Dahomey és a rabszolgakereskedelelem. Bp. 1972. c. munkája magyar kiadásához. 28. p.) Valószínű azonban — ahogyan Bognár J. is utal erre, hogy a cél- és értékracionális mind a gazdasági mind a politikai szférában megmutatkozhat, és működésük egymásra van utalva. Ha a politikai vezetés hibái következtében a társadalmi egyensúly felborul, úgy a gazdaság sem funkcionálhat kielégítően. (i. m. 30. p.)

¹³ Luhmann, N.: Rechtssoziologie. 2. Reinbek bei Hamburg, 1972. 251. p.

¹⁴ Ld. Stjernquist, P.: Gränsområden mellan rättvetenskap och samkällsvetenskap. — Statsvetenskaplig tidskrift. 1958. 141. p. — id. Eckhoff, T.: Sociology of Law in Skandinavia. — Norms and Actions (Ed. by R. Treves and J. F. Glasstra van Loon. The Hague 1968. 33. p.

és jogfelfogásból, azt ugyanis, hogy *a jog sohasem hat egyedül az emberi magatartásra, hanem sok más társadalmi tényezővel együttesen*, és mindezen tényezőknek az emberi magatartásra való együttes hatását kell vizsgálni. Számunkra most ennek a megállapításnak az első része jelentős, s ezt kiegészítenénk azzal a további következtetéssel, hogy jöllehet a jog mögött a kikényszerítés legfejlettebb mechanizmusa áll, ez a mechanizmus is társadalmi feltételezettséggel működik. A jog normatív erejéből, a mögöttes kikényszerítés lehetőségéből kifejezetten és hallgatólagosan már nem egyszer vontak le olyan következtetést, hogy közreműködésével a társadalom minden problémája megoldható, bár jónéhány negatív példa mutatja már ennek a feltételezésnek tarthatatlanságát. Találunk példát arra, amidőn a megalkotott jogszabály kikényszerítése a megváltozott politikai feltételek következtében maradt el. Ez volt a sorsa pl. a házicselédek munkaviszonyát szabályozó norvég törvénynek, amely egyébként perspektívikusan megfelelt a norvég társadalom fejlődésének, ezért a későbbiek során közvetlen szankcionálás hiányában is hozzájárult a házicselédek munka és bérfeltételeinek átalakulásához.¹⁵ Találunk példát az ellenkező esetre is, amidőn a társadalom fejlődésével perspektívikusan ellentétes pillanatnyi erők kényszerítettek ki olyan jogszabályt, amely éppen mert szemben állott a társadalom viszonyainak objektív alakulásával hosszú távon alkalmazhatatlanná vált. (Hovatovább klasszikus példája ennek az Egyesült Államokbani trösztellenes törvények sorsa.) Találunk példát a társadalmi folyamatok és jelenségek helytelen, szubjektív értékelésén alapuló — „a társadalmi valóságtól túlzottan távoli”¹⁶ jogszabályok kudarcára, mint pl. az Egyesült Államokban a prohibíciós jogszabályok voltak, vagy ahogyan azt nálunk az 1953. évi népesedéspolitikával összefüggő jogi szabályozás, pontosabban az ezt megvalósítani kívánó jogi gyakorlat sorsa mutatta. Mindezeknek a példáknak — és a példákat szaporíthatnánk — tanulsága, hogy *a jogszabály csak korlátozottan képes alakítani az emberi magatartást*. Ha különbség vagy éppen ellentmondás támad a társadalmi folyamatokból és jelenségekből fakadó következmények és a jogszabály követelményei között, ez a különbség perspektívikusan a társadalmi folyamatok és jelenségek „javára” oldódik fel. A feloldódás folyamatában azonban a társadalmi viszonyokhoz képest szubjektív, helytelen értékelés alapján született jogszabály olyan nem kívánt következményeket hozhat létre, amelyek politikaivá is válható társadalmi feszültségekre vezethetnek, amelyek a jogszabály szándékoltt következményeit akár jelentős mértékben is eltorzítják.¹⁷

¹⁵ Aubert, V.: *Researches in the Sociology of Law*. — *The American Behavioral Scientist*. Vol. VII. 1963. No. 4. 18. p., ill. Aubert, V.: *The Housemaid — An Occupational Role in Crisis*. — *Society and Legal Order*. (Ed. by R. D. Schwartz and J. H. Skolnick.) New York—London 1970.

¹⁶ Etzioni, A.: *The Active Society*. New York, 1968. 537. p.

¹⁷ Vizsgálatok jelzik, hogy a jogi szankció pusztá érvényesítésének is lehetnek diszfunkcionális következményei. Vö. Schwartz, R. D. and Skolnick, J. A.: *Two Studies of Legal Stigma*. — *Society and Legal Order*. 569. és köv. p.

Ezzel nem kívánjuk állítani, hogy a jogszabály nem képes az emberi magatartásra ható egyéb tényezők alakítására is.¹⁸ A társadalom tudatos tervezésének jogi eszközökkel való szolgálatával pl. alapvetően ez történik, de csupán a „meglevő” és a „megkívánt” feltételek közti diszkrepancia áthidalhatóságának helyes értékelésével teheti ezt eredményesen. A jogszabály preferál bizonyos értékeket, elősegíti illetőleg nehezíti egyes magatartásszabályok érvényesülését, kedvező feltételeket formálhat saját követelményeinek érvényesülésére is, a *meglevő* kötőerejének tudatos és helyes értékelése azonban a jogszabály megalkotása során is lényeges momentum.

A jog hatékonyságának *alapfeltétele* tehát a *jogszabály és az objektív társadalmi valóság*, nemkülönben a *jogszabály és az emberi magatartás viszonyának helyes értékelése*, a *jogszabály eszközjellegéből folyó sajátosságok figyelembevétele*. A társadalom maga is formálja — jöllehet strukturáltságának és történeti momentumok hatásának megfelelő eltéréssel az emberi magatartást, és pedig alapvetően ugyanazon társadalom, amely a jogszabály alapját képező politikai iránynak, döntésnek kondicionáló közegét jelenti. A politika érdekösszefüggései, technikai sajátosságai, valamint a társadalom strukturált jellegéből adódó eltérések, ellentmondások stb. adnak tulajdonképpen nagyon jelentős társadalmi szerepet a jogszabálynak, de ezek adják meg egyúttal — legalábbis részben — a jogsértések társadalmi alapját is. Ha a jogalkotás folyamatában (és azt megelőzően a politikában) lezajlott értékelés helyes, akkor a jogszabálynak a társadalom statisztikai átlaga magatartásában való kifejeződésére nagy esélye van (s ez a hatékonyság külső jele),¹⁹ és mivel nem jár tartós feszültségekkel, esetleges diszfunkcionális hatása is elviselhető.

Az elmondottak előrevetítik a második következtetést is, azaz azt, hogy *a jog hatékonysága csak történetileg értelmezhető*, ennél fogva vizsgálata is csak a társadalom történeti folyamataival együttes értékelésével hozhat valóságos eredményeket. A magatartás közvetlen alakulásán túli hatékonyság ugyanis csak történetileg mutatkozik meg. Ezt a körülményt azért is hangsúlyozzuk, mert a polgári jogszociológiában történtek kísérletek a hatékonyság nagyon rövidtávú mérésére. Egy-egy jogszabály korlátozott területi hatályú „kísérleti” bevezetésével²⁰ mérték pl. a jogszabály közvetlen következményeit. Ezek a kísérletek azonban felszínen mozgó, empirikus tapasztalatokat hoztak, illetőleg e tapasztalatok általánosításából ismét csak felszíni megállapítások születtek. Meggyőződésünk szerint azért, mert nem vizsgálták a bevezetett

¹⁸ Többen rámutattak már pl. a jogszabálynak más magatartási normák alakításában kifejeződő hatékonyságára. A probléma marxista jogszociológiai megközelítésére lásd. Kulcsár, K.: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp. 1961. 141—147. p.

¹⁹ Ld. Kulcsár, K.: A jogszociológia problémái. Bp. 1960. 193. és köv. p., illetőleg Kulcsár, K.: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban 149. és köv. p. A jogszabály statisztikailag mérhető hatékonysága néhány problémájára ld. Carbonnier, J.: Effectivité et ineffectivité de la règle de droit. 11. és köv. p.

²⁰ Beutel, F. K.: Some Potentialities of Experimental Jurisprudence as a New Branch of Social Science. Lincoln, 1957. Az eredmények összefoglalására ld. 393—401. p.

jogszabály és a társadalom folyamatainak, jelenségeinek mélyebb összefüggéseit, azokat a történetileg kialakult feltételeket, amelyek között a jogszabályoknak működni kell, azokat a folyamatokat, amelyekkel a jogszabály pozitívan vagy negatívan szembenáll. Az emberi magatartásra gyakorolt közvetlen hatás ugyanis nem csupán a hatékonyság külső jele — ahogyan erre az imént utaltunk — hanem a jogszabály realizálódási folyamatának időben is csak első momentuma (előfordul, hogy időben korlátozott, rövidtávú eredmény), mint ahogyan az is lehetséges, hogy a közvetlen hatástalanság ellenére is perspektivikusan realizálódik a jogszabály. Történetileg mutatkozott meg pl. nálunk a beszolgáltatással kapcsolatos — büntetőjogilag is szankcionált — jogszabályok hatástalansága, vagy történetileg bontakozott ki a társadalmi tulajdon védelmét szolgáló egyes, annak idején merőben új követelményeket jelentő jogszabályok hatásossága.

Általánosítva is megállapíthatjuk, hogy *semmilyen társadalmi szintű döntés következményei sem bontakoznak ki rövid távon*, illetve rövid távon esetleg csak néhány, esetleg csak időlegesen jellemző következmény mutatkozik meg, míg akár a szándékolt, akár a nem szándékolt eredmények beállta csak a hatás folyamatában, hosszabb távon állapíthatók meg. Ez áll a jogszabályokra általában is, különösen azokra a jogszabályokra, amelyek a társadalmi változások érdekében hatnak, és ezek közül is elsősorban azokra, amelyek a társadalom tudatos irányításával, tervezésével közvetlen összefüggésben vannak. Ezek hatékonysága azután különösen kevésbé mérhető az individuális magatartást közvetlenül befolyásoló hatásukon, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a jogszabályok igen jelentős része szervezeti magatartást befolyásol — természetesen áttételesen, az individuális viselkedések alakításán keresztül. A jogszabály hatékonysága itt a szolgáltni kívánt gazdaság- és társadalompolitikának megfelelő hatékonyság, azaz olyan hatékonyság, amely a *társadalom viszonyainak a kívánt politikának megfelelő alakulásában mérhető*. Ez pedig sohasem értékelhető statikus állapotban, csakis a társadalom történeti folyamatainak alakulásában.

III.

Az imént a társadalom tudatos irányításával, tervezésével szorosabb kapcsolatban levő jogszabályokat említve utaltunk arra, hogy *a jogszabályok jelentős része szervezeti magatartás alakítására hivatott*, akár közvetlenül, akár közvetve ható gazdasági, szervezési — technikai stb. szabályozókból álló tartalmat kifejezve és formalizálva. A jogszabály címzettjei körében mutatkozó változások hatása, különösen az a tény, hogy a szervezetekhez szóló jogszabályok száma szerte a világon növekszik, már a polgári jogszociológia legutóbbi termékeiben is észlelhető, egyebek között olyan sommás megállapításban is, amely szerint a jogfejlődés tendenciája a polgári jogtól (itt a polgárokhöz szóló jog

értendő) a szervezeti jog felé haladásban fejeződik ki.²¹ Ebből a megállapításból olyan következtetéseket is levontak, hogy a jövő jogának prototípusa a mai „gazdasági jog”, amely tiszta eszközjogként, vagy játékszabályként értelmezhető, hiszen: „ez a jog meghatározott politikai cselekvési program valóra-váltását szolgálja, tekintet nélkül a hagyományos társadalmi normákra és rendszerekre vagy éppen ezek ellenére. Így a jog hatékonyságának kérdése a jog funkcióinak megfelelően felépített igazgatás kérdése.”²²

A hivatkozott megállapításokban kétségtelenül van jó adag leegyszerűsítés. A „polgári jogtól” „a szervezeti jog” felé fejlődés von alá pl. emlékeztet a Maine által megállapított tendenciára a státustól a kontraktusig, amelyet a modern jogfejlődés ilyen leegyszerűsítésben nem igazolt, (pontosabban: a „szervezeti jog” felé való haladás éppen a Maine-félével ellentétes tendenciát jelez). Óvakodnánk is ilyen túláltalánosításoktól, bár az kétségtelen, hogy az állampolgárokra közvetlenül érvényes jogszabályok növekedő mennyisége mellett, ezek növekedési ütemét meghaladó mértékben növekszik a szervezetekre vonatkozó jogszabályi anyag. Leegyszerűsítettnek tartjuk a mai ún. „gazdasági jognak” a jövő joga prototípusaként való ábrázolását is, bár az sem kétséges, hogy a szervezetekre — így a gazdasági szervezetekre is — vonatkozó jogi normák közvetlen és méginkább közvetett szabályozó tartalmukkal bizonyos mértékig különböznek az állampolgárokra vonatkozó jogi norma sajátosságaitól. (Egyetlen példaként emlékeztetünk a mezőgazdasági termelőszövetkezetek adóztatásának hatására a művelési ágak alakulására, illetőleg arra a már kimerült elgondolásra, amely szerint a jelenlegi helyzetben az élőmunka adóterhének relatív mérséklése kedvezőbben alakítaná a termelési ágakat).²³ Kérdéses azonban az is, hogy az ilyen jogszabály valóban a hagyományos társadalmi normákra tekintet nélkül szolgál-e „egy meghatározott akcióprogramot”, illetőleg, feltételezve, hogy így van, akkor megvalósulásának folyamatára nem áll-e mindaz, amit jog érvényesülésének strukturális feltételeiről már eddig is elmondottunk. Végül kérdésesnek tűnik, hogy az ilyen jogszabály érvényesülése valóban annyira múlik-e az igazgatáson, amennyire a hivatkozott nézet feltételezi.

Mindezen feltételezésekben azonban van igazság, sokszor talán csak megfogalmazásuk abszolút jellege állítja fel a kérdőjeleket. Mindenesetre számunkra a jog hatékonysága társadalmi feltételeit keresve — hiányzik egy következtetés, amely szinte magátólértetődően levonható a szervezetekre vonatkozó jogszabályok elterjedésének jelenségéből. Ennek a következtetésnek az alapját abban a kérdésben találhatjuk meg, vajon a jogszabályok ugyan-

²¹ Ott, C.: Die soziale Effektivität des Rechts bei der politischen Kontrolle der Wirtschaft. — Zur Effektivität des Rechts. 355. és köv. p.

²² Uo. 408. p.

²³ Ez a gondolat jelenik meg Huszár, J. cikkében: Érdekeltség és adórendszer a termelőszövetkezetekben. — Közgazdasági Szemle 1973. 5. sz..

úgy kezelik-e a szervezeteket, ahogyan az egyéneket. A jogi norma címzettjei, ha szervezetek, felfoghatók-e ugyanúgy mint az egyének?

A szervezetekre vonatkozó jogi szabályozás közvetve vagy közvetlenül bizonyos magatartásra kívánja készíteni szervezeteket, és pedig meghatározott társadalom- és gazdaságpolitikai céloknak megfelelően. Ha most mellőzzük is azt a vitát, amely a magyar jogirodalomban az új gazdaságirányítás rendszer bevezetésével összefüggésben kibontakozott, nevezetesen mennyiben ered ez a szabályozás az állam tulajdonosi minőségéből (ahol ez a tulajdonosi minőség fennáll), mennyiben közhatalmi és államigazgatási, illetőleg gazdaságpolitikai jogosítványaiából,²⁴ annyi bizonyos, hogy a közvetett szabályozók általában és közvetlen szabályozók egy része is jogi formában jelennek meg.²⁵ Ezeknek a jogszabályoknak tartalma — legalábbis amennyiben közvetett szabályozókról van szó, valóban „játékszabályokat”, vagy inkább cselekvési feltételeket állapítanak meg. A hatékonyság szempontjára gondolva közgazdaságilag és szociológiailag felmerülő első kérdés itt az, hogy kinek vagy minek a számára kerülnek megállapításra ezek a szabályok. A közgazdasági irodalomban már megjelent olyan felfogás, hogy a jogi formába öntött szabályozóknak az egyes szervezeteknek való címzése is a direkt tervutasításos gyakorlatból visszamaradt felfogáson alapul: „A vállalat gazdasági magatartását olyan közvetett szabályozórendszerrel határoljuk be, amelyre várhatóan közvetlenül reagál.”²⁶ Ez a felfogás végül arra a következtetésre jut, hogy ellentmondás van a valóságos termelési szerkezet és a formális szervezet között, amely a technikailag determinált ipari rendszereket szétaprózó szervezetben jelenik meg.²⁷ A következtetés ebből az lenne, hogy a jogi formában megjelenő szabályozás legalábbis jelentős részében a szervezeteknél nagyobb egységekre — rendszerekre — alapítsa meg azokat a „játékszabályokat”, amelyek közvetett szabályozóként tartalmát adják.

Messzire vezetne akár csak ennek az egyetlen problémának boncolgatása is, magát a kérdést is csak példaként jeleztük, egyáltalán nem elemezve, éppen ezért nem is vállalva azt a következtetést, hogy a szervezetre vonatkozó jogszabályokat már címzettjükben is valamilyen nagyobb, szervesen összefüggő rendszer felé kellene irányítani. Annyi azonban világos, hogy a szervezetre vonatkozó jogszabályok hatékonyságának elemzésénél nem hanyagolhatók el azok a momentumok, amelyek a szervezetnek egy nagyobb szervezetrendszerbe való organikus vagy éppen formalizált beilleszkedéséből adódnak. Világos, ha a szervezet tevékenységét kondicionálja környezete — ez pedig az eddigi szociológiai kutatások alapján aligha vitatható — akkor ennek a for-

²⁴ Ld. erre *Sárközy, T.*: Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog. Bp. 1973. 247. és köv. p.

²⁵ Uo. 252—254. p.

²⁶ *Horváth, J.*: Rendszerelmélet és iparirányítás. — *Közgazdasági Szemle*, 1973. 7—8. sz. 824. p.

²⁷ Uo. 827. és köv. p.

malizált vagy nem formalizált rendszernek a működése, amelynek a szervezet így vagy úgy részét képezi, ugyancsak kondicionálja a szervezeti tevékenységet, közvetve tehát azoknak a jogszabályoknak a hatékonyságát is, amelyek alapján és amelyek által kialakított keretek között a szervezet dolgozik. Külön kérdés természetesen ezeknek a tényezőknek közgazdasági és szociológiai feltárása, és más kérdés szabályozhatóságuk, ezeknek a rendszereknek mint a jogszabály címzettjeinek kezelése.

Ahogy azonban a tágabb környezet és ezen belül az az organikus vagy éppen formalizált rendszer, amelynek részét alkotja kondicionálja a szervezetre vonatkozó jogszabályok hatékonyságát, úgy találunk ilyen kondicionáló tényezőket a szervezeten belül is. Amidőn a jogszabály individuumként kezeli a szervezetet általában nincs tekintettel arra, hogy a szervezet önmaga is bonyolult formalizált és nem formalizált elemekből álló struktúra, amelyben kialakuló belső jelenségeket a társadalom mint történetileg kialakult környezet (szűkebb és tágabb értelemben egyaránt) sokféle csatornán befolyásolja. Nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a szervezetekre vonatkozó jogszabályok emberi magatartások közbenjöttével realizálódnak, és ezeket a magatartásokat a szervezetek belső jelenségei, nemkülönben szervezeten kívüli sajátosságaik is befolyásolják.

Ebből a sajátosságból adódóan a szervezetekre vonatkozó jogszabályok realizálódásában egyes elemeknek is sajátos jelentőségük van. Talán egyik legismertebb a szankció problémája. Nem kétséges, a szervezeti magatartást szankcionáló joghátrányok akkor válnak igazán hatásossá, ha a szervezeti magatartást alakító individuális magatartásra is hatnak. Ismét mellőzve az ezzel kapcsolatos vitákat,²⁸ most csak arra mutathatnánk rá, hogy ez a sajátosság is előtérbe állítja a szervezet belső jelenségeit, nevezetesen belső struktúráját, és a struktúrához fűződő elvárásokat. A szervezetre vonatkozó jogszabály akkor válik hatékonnyá, ha hatékonyan transzformálódhat a szervezeti struktúrával kapcsolatos szabályokon keresztül a jog által megkövetelt módon alakuló egyéni magatartásokká. Ennek első feltétele a szervezet formalizált struktúrájának és az ehhez kapcsolódó működési szabályoknak hatékonysága. Azt is mondhatjuk tehát, hogy a tényt, amely szerint a szervezet (mint „individuumként” felfogott egész) a jogszabály címzettjévé vált, kiegészíti a szervezet belső viszonyaira vonatkozó külső jogszabályozás, illetőleg a szervezet saját normaképző tevékenysége. Ez utóbbi egyébként annyira kifejezett, hogy egyes jogszociológusok hajlandók szinte másodlagos jogalkotásként is kezelni.²⁹

Kérdés, hogy a szervezetet individuális egészként kezelő jogszabály mennyire lehet tekintettel minderre, mennyire kötheti saját rendelkezéseit a szer-

²⁸ Ld. erre pl. *Eörsi Gy.*: A gazdaságirányítás reformjával kapcsolatos felelősségi kérdések. — Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből. Bp. 1967.

²⁹ A szervezetek társadalmi-politikai és gazdasági súlyának növekedésével kapcsolatos külön — itt nem tárgyalható — probléma a szervezetek befolyása a rájuk vonatkozó jogszabályok kialakítására.

vezet belső struktúráján és szabályainak keretében kialakuló jelenségekhez. Mindenesetre egy két példa már van erre is. Nem ugyan a tételezett jogszabály, de a jogszabályt alkalmazó egykori döntőbizottsági gyakorlat mintha esetenként hajlandóságot mutatott volna egyes belső momentumok figyelembevételére. Így pl. 329. sz. E. H. szerint a kötbér mérsékelhető, ha enyhébb súlyú belső szervezési vagy adminisztratív hiba igazolódik, mígha ezek a hibák súlyosabbak, a kötbér mérséklésére nincs mód. Vagy; a 342. sz. E. H., amely szerint a vállalatok gyakran hivatkoznak „objektív akadályokra”, de a döntőbizottság gondosan megvizsgálja, hogy ezek mögött nem rejlik-e valamilyen szervezési hiba.³⁰ Függetlenül most az ilyen és hasonló döntőbizottsági határozatok feltehető szándékától, amely a belső szervezettség, ésszerű adminisztráció kialakítását, erősítését tarthatta szem előtt, ezek és az ehhez hasonló határozatok azért érdemelnek figyelmet, mert bizonyos fokig jelzik az individuumbként kezelt szervezetek belső viszonyainak figyelembevételét, ez pedig mindenképpen pozitívan hathat a szervezeti magatartást szabályozó jogi norma hatékonyságára.

Hangsúlyozzuk azonban, akkor amidőn a szervezetre vonatkozó jogi norma hatékonyságával kapcsolatban a belső jelenségek fontosságára utalunk, nem csupán a formalizált struktúra hatékony kialakítására, a jó szervezettségre, a célnak megfelelő belső szabályozásra gondoltunk,³¹ hanem mindazokra a belső szervezeti jelenségekre, amelyek a szervezetben dolgozó emberek egymásközti kapcsolataiból, külső viszonyaiból adódóan már a szervezet formalizált struktúráját és szabályrendszerét is kondicionálják.³²

Az előadás bevezetőjében a probléma rendkívül komplex voltát említettük. Most amikor újólág ezt hangsúlyozzuk, befejezésül még arra utalunk, hogy a jog hatékonysága nem kizárólag és nem elsősorban egy meghatározott jogszabály, hanem a jogrendszer hatékonysága. Ha tehát a jogrendszerben ellentmondások vannak, ez a tény eleve csökkentheti az egyedi jogszabály hatékonyságát is, különösen ha azonos társadalmi jelenséget, bár különböző jogágban szabályozó jogi normákról van szó. A büntetőjog esetleg pl. olyan magatartást várhat el a gazdálkodás területén, amelyet a jogrendszer egésze, vagy a gazdaság működésére vonatkozó jogszabályok teljességének funkcionálásából adódó következmények nem alapoznak meg.³³ Ilyen esetben —

³⁰ Ld. *Szimelecsik. M.*—*Soós L.*: A vállalati és szövetkezeti gazdálkodás szabályai. Bp. 1966. 317. p.

³¹ Egy-egy emberi tevékenységsor — vagy akár technológiai folyamat — szervezettségének társadalmi feltételei vannak, és ezek a feltételek egyes esetekben korlátokat jelentenek a szerveződéssel vagy annak bizonyos típusával szemben, más esetben viszont éppen a szerveződés bizonyos típusát követelik meg.

³² Külön, itt most nem elemezhető kérdés a jog hatékonyságának alakulása, ha a jogviszonyban egy szervezet és egy individuum állanak szemben. Az itt adódó problémák természetesen semmiképpen sem a szervezet és saját tagja közötti viszonyban merülnek fel.

³³ Ez a kérdés sajátosan jelentkezik akkor, amidőn a büntető ítélkezés alapját technikai normák megsértése képezi.

de más területeken is — a probléma megoldását a büntetőjogtól, a büntetőjogi szabályok hatékonyságától várni, legalábbis megalapozatlan bizakodás volna. Az egyes jogszabályok hatékonyságának társadalmi feltételei között tehát ha utoljára is, de semmiképpen sem utolsó sorban említhetjük a jogrendszer egészének harmónikus voltát, a jelenségeket emberi magatartásokon keresztül szabályozni kívánó, de különböző jogágakhoz tartozó, éppen ezért különböző sajátosságokkal is rendelkező jogi normák egymást kiegészítő, belső arányokban is helyes értékelést tükröző együttesét. A jogi normák összességének harmonizálása azonban nem csak és talán nem is elsősorban a logikai ellentmondásoktól való mentességet jelentik. A társadalom jelenségeinek, az „élet-helyzetek” különböző jogi normákkal való szabályozottságából fakadó következményekben megmutatkozó reális cselekvési feltételek ellentmondásainak kiküszöbölése jelentheti a jogrendszer hatékonyságát.

AZ EURÓPAI VÁLLALATKÖZI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÉRDÉSEI

Az Európai Biztonsági Értekezlet, mint ismeretes, az európai gazdasági együttműködés kérdését is behatóan tárgyalta, és fejlesztését a jövőre nézve különösen előtérbe állította. Az e körben jelentkező közgazdasági és jogi problémák feldolgozásához és tisztázásához a Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére a fenti címmel egybefogott több tanulmány készült. A tanulmányok az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának területére tartozó „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához is kapcsolódnak. Erre, valamint a problémakör jelentőségére utalással a Szerkesztőbizottság célszerűnek látta, hogy a tanulmányokat a Világgazdasági Tudományos Tanács elnökének hozzájárulásával közölje. Az egyes tanulmányokban kifejtett nézetek azonban természetesen a szerzők nézetei; készülésük jelzett konkrét feltételei és célja nem jelenti, hogy a tanulmányokban megjelenő nézetek a Világgazdasági Tudományos Tanács nézeteinek minősüljenek. A tanulmányok a közlés alábbi sorrendjében a következők: *Bojkó Béla*, a közgazdaságtudományok kandidátusa, a Világgazdasági Kutató Intézet tudományos főmunkatársa: „Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés” (ez a tanulmány a problémakör egészére kiterjedve célja szerint a többi tanulmány főbb mondanivalóját is összegezi, ill. közvetíti); *Kiss Tibor*, a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főosztályvezető-helyettese: „A szocialista nemzetközi vállalat”; *Geist Róbert*, a Külkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője: „A fejlett ipari országokkal folytatott műszaki, ipari és gazdasági együttműködés kapcsolatainak főbb formái és azok alkalmazása Magyarország együttműködési gyakorlatában”; *Pécsi Kálmán*, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője: „A fejlett ipari országokkal folytatott kooperációk és vállalati együttműködés néhány tervezési és gazdasági kérdése”; *Farkas György*, a Pénzügyminisztérium osztályvezetője: „A külföldivel közös hazai társulások, a külföldi beruházások és a kooperációk néhány pénzügyi kérdése Magyarországon”; *Mádl Ferenc*, az állam- és jogtudományok doktora, egyetemi docens, ELTE: „A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról”; *Sólyom László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa: „KGST-jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés”.

AZ EURÓPAI VÁLLALATKÖZI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS*

BOJKÓ BÉLA

Bármilyen szándék is vezeti az európai országokat pillanatnyilag az együttműködés kereteinek kialakítása során, a *hosszútávú* fejlődés tendenciáit tekintve, a gazdasági együttműködés céljai és eszközei szempontjából, egyik leghatékonyabb alapnak a multi- és bilaterális (államközi) megállapodásokat mint kereteket kitöltő vállalatközi kapcsolatok kínálkoznak. Mindez azonban feltételezi, hogy e kapcsolatokat, multi- és bilaterális szinten egyaránt, koordinált tervek, *KGST- és „nemzeti” szinten egyeztetett koncepciók, irányelvek* foglalják olyan egységes keretbe, amelyek képesek a speciális vállalati érdekeket a népgazdasági, illetőleg a szocialista országok internacionalista közösségi érdekeinek szolgálatába állítani, s az érdekhierarchia rendszerén belül olyan viszonylagos harmóniát kialakítani, amely hosszútávon biztosítja a szocialista országok gyors ütemű és hatékony gazdasági-műszaki fejlődését.

Más oldalról, a *kölcsönös érdekek* szempontjából is a tervszerűen szabályozott direkt vállalatközi kapcsolatok mozdíthatják elő leginkább a közlekedési tendenciát Európában és világszerte a szocialista országokkal való gazdasági-műszaki együttműködés terén. A nem-szocialista társadalmi-gazdasági rendszerű országokban a gazdasági-műszaki tevékenységet folytató vállalatok külgazdasági kapcsolataik fejlesztésében ugyanis — érthetően — vállalatokkal, intézetekkel keresik a *közvetlen* együttműködés lehetőségét, mégha ebben az állam szerepével számolnak is.

A mikroökonómiai kapcsolatok fejlesztési lehetőségeinek tanulmányozása során mérlegelni kell ennek világpolitikai, világgazdasági aspektusait, nem felejtkezve el arról sem, hogy a látszólag csak mikroökonómiai jelentőségű külgazdasági együttműködésnek is fontos makroökonómiai feltételei, vonatkozásai

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány, amely „Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései” c. alatt e lapban közölt tanulmányok összegezeképp is, ezekkel együtt szolgálhat az olvasó teljesebb tájékoztatására (ld. Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám, 53. old.).

vannak. Bár a kutatás során igyekeztünk a hangsúlyt a téma *aktuális gyakorlati problémáira* helyezni, nem mellőztük a problémakör koncepcionális tisztázatlanságában rejlő nehézségek számbavételét sem, amelyek végső fokon a mikroökonómiai kapcsolatok hosszútávú fejlesztésében okoznak különböző természetű — nem ritkán „gyakorlatinak” tűnő — akadályokat.

A téma interdiszciplináris megközelítésének — az eltérő felfogások kifejtésének lehetőséget adva — elsődlegesen az volt a célja, hogy sokoldalúan vázolhassuk egy vállalatközi együttműködési stratégiának és taktikának lehetséges alapjait.

I:

Az összeurópai vállalatközi együttműködés mint a világpolitikai és világgazdasági fejlődés része

1. Az európai szocialista és fejlett tőkés országok között kibontakozó gazdasági-műszaki együttműködés része a világpolitika és világgazdaság egyik legújabb és legjelentősebb fejezetének, amit a „Keletre, illetve Nyugatra nyitás” fejezeteként jelölhetünk meg. Ennek különös jelentőségét az adja meg, hogy

— a világpolitikai „ötszög” (Szovjetunió, USA, EGK, Japán és Kína) olyan ágai közelednek egymáshoz, amelyek önmagukban is komoly versenytársai egymásnak és a többi ágnak;

— az összeurópai együttműködésen belül szükségképpen a világgazdaság két legjelentősebb integrációs jellegű csoportosulása (a KGST és az EGK) keresi a szorosabb és korszerűbb gazdasági-műszaki együttműködés lehetőségeit;

— Európa és így a két integráció is különböző társadalmi-gazdasági rendszerű országokat foglal ugyan magában, ezek azonban kölcsönösen rendkívül érdekeltek az európai béke és biztonság megteremtésében és abban, hogy a lehető legracionálisabb együttműködést valósítsák meg a gazdaság, a technika, a kultúra stb. területein, multi- és bilaterális — államközi és nem utolsósorban vállalati — szinten egyaránt. A kölcsönösen előnyös gazdasági-műszaki kapcsolatok „sűrítése” a legjobb alapnak látszik egy új hosszútávú európai együttműködés politikai feltételeinek kialakítása számára.

2. A „két (szocialista és tőkés) Európa” létezésétől, mint objektív adottságtól a gazdasági együttműködés aspektusainak vizsgálatakor vállalati szinten sem lehet elvonatkoztatni. Mindenekelőtt számolni kell a következőkkel:

2.1 Bár Anglia belépésével a Közös Piac termelési potenciálja jelentősen megnövekedett, ez még mindig kisebb, mint az Egyesült Államoké. Az egyensúlyra törekvésben és gazdasági térhódításban ezért az európai fejlett tőkés országoknak — főleg az EGK-nek — elengedhetetlenül szükségük van az európai szocialista országokkal való szorosabb, korszerűbb, tehát a hagyományos kül-gazdasági kapcsolatokon bizonyos értelemben túlmutató gazdasági-műszaki együtt-

működésre. Erre a felismerésre jutott egyébként a másik két tőkés versenytárs: az USA és Japán is.

2.2 Az európai fejlett tőkés országok szerepe a világkereskedelemben eddig is számottevően meghaladta a gazdasági (termelési) potenciáljuk viszonylagos mértékét, ami összefügg magasfokú egymásközi külgazdasági kapcsolataikkal és a fejlett tőkés Európán kívüli piacokra orientált intenzív exportjukkal. ENSZ-adatok szerint az európai fejlett (tőkés) piac-gazdaságok már 1970-ben a világexport 46%-át szolgáltatták, az EGK (Hatok) részesedése több mint 28% volt (az Angliával, Írországgal és Dániával kibővült EGK részesedése ma már meghaladja a 36%-ot). Ugyanakkor — az indirekt (érdekeltségi) export nélkül — az USA a világexport közel 14, Japán pedig valamivel több mint 6%-át adta.

2.3 Abban a tényben, hogy a világexport több mint egyharmada ma már az Európai Gazdasági Közösségből származik, közrejátszik, hogy az európai óriás vállalatok mellé a „kapun belülré” lopakodtak az *amerikai multinacionális vállalatok*. Az utóbbiak beruházásaik finanszírozásánál bőven merítenek az eurodevizák piacainak forrásaiból is. A Római Szerződés általános célkitűzésein túlmenően ez a körülmény erőteljesen serkenti az EGK-et arra, hogy az „Európa rt” jogi státuszának megalkotásával és általában is harmonizált társasági joggal is mielőbb kellő ellensúlyt adjon az amerikai világvállalatok terjeszkedésének. Az európai gazdasági együttműködés tehát több szempontból vállalati szinten is vet fel problémákat, egyrészt az „európai rt-ok” és más közös piaci vállalatok, valamint más tőkés országok vállalatai között, másrészt az előbbiek és a szocialista országok vállalatai között. (A világcégek globalizmusa egyébként mindinkább a világgazdaság és világpolitika kritikus kérdésévé válik a szocialista és fejlődő országok szempontjából is.)

2.4 Európa jelentős világpolitikai és világgazdasági érdeklődési területe: Európába irányult 1970-ben az USA exportjának több mint 1/3-a és direkt beruházásainak több mint 1/4-e (a kibővült EGK-ba megy az export legalább 25%-a); a japán exportból is e térségre jut több mint 15%; Európa veszi át a fejlődő világ exportjának több mint 40%-át (a kibővült EGK több mint 35%-át).

2.5 Ugyanakkor az európai szocialista országok részvétele a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban gazdasági potenciáljukhoz képest alacsony. A világtermelésben való részesedésük növekedésével ellentétben a szocialista országok részesedése a világkereskedelemben az elmúlt évtizedben csökkenő tendenciájú volt. A fejlett tőkés országok a szocialista országok népességének 2/3-ával mintegy 4-szer többet termelnek, exportjuk közel 7-szer („külső” exportjuk is kb. 4-szer) nagyobb a szocialista országokénál.

2.6 A lehetőségekhez képest viszonylag leginkább fejletlenek a „két (szocialista és tőkés) Európa” gazdasági kapcsolatai egymással: *alacsony a szint, korszerűtlen a struktúra, gyenge a technológia és know-how áramlása, a*

modern kapcsolatformák — kooperáció, közös vállalkozások és vállalatok, kutatások és fejlesztések, stb. — alig hódítottak teret. Különösen szerények az eredmények integrációs (multilaterális) szinteken, a bilaterális kiegyensúlyozásra törekvés pedig már alacsony volumenek mellett beleütközik az export különféle — a kölcsönös elzárkózás korában felállított, részben ma is létező — korlátaiba; súlyos akadályokat képeznek a gazdaságpolitikák mesterséges és diszkriminatív intézményei. Ezek lebontására eddig tett intézkedések is bizonyítják, hogy egyfelől mód van az általános nemzetközi szabályok alkalmazására és a nemzetközi intézményekben való sokoldalú, hatékony együttműködésre; másfelől terjed az a felismerés is, hogy a nemzetközi intézmények (pl. GATT) specifikus szabályozással is megkönnyíthetnék a szocialista országok számára — társadalmi-gazdasági rendszerük jellegének sérelme nélkül — a világ más térségeivel való konstruktív együttműködést.

A két európai integráció kölcsönös műszaki-gazdasági vonzása, főleg export-orientációja egymás piaci felé ma még nem azonos intenzitású: az integrációkon belüli forgalomtól megtisztított (ún. külső) exportadatok szerint a KGST „külső” exportjának mintegy 30%-a irányul az EGK-be, az utóbbi „külső” exportjának ugyanakkor csak kb. 6–7%-a megy a KGST-ba (Anglia belépésével mérséklődött az arány). Az export szempontjából — az alacsony világpiaci részesedés miatt — az EGK a KGST számára viszonylag négyszer-ötször jelentősebb, mint a KGST az EGK számára. Mindezt növeli az EGK-országokból a KGST-országokba irányuló technológiai transzfer jelentősége, s ehhez járul a „páneurópai” együttműködés fontossága olyan kérdésekben, mint a környezetvédelem, a közlekedés, a folyamszabályozás, turizmus, szakemberek és eszmék cseréje stb. Mindez az EGK-országok számára is új perspektívát nyit. A kölcsönös előnyökre és érdekekre alapított új típusú nemzetközi munkamegosztásban a piacok tágításának lehetősége természetesen szorosan kapcsolódik a technológiai transzfer szükségességéhez, ez viszont a tudományos-technikai forradalom korában a tartósabb műszaki és gazdasági együttműködést előmozdító formákat helyezi előtérbe.

A világméretben kibontakozó tőkés „kereskedelmi háború” kínálkozó előnyeit a szocialista országok multilaterális szinten koordinált és bilaterális méretekben is rugalmasan alkalmazott együttműködési stratégiával és taktikával optimalisan élvezhetik. A Rey-csoport óvja az OECD-országokat a rivalizálástól; nyilvánvaló, hogy a szocialista országok sem szerezhetnek egymás rovására előnyöket. Ez a koordinálási követelmény vállalati síkon is érvényes.

2.7 Ha a multilaterális síkon — például a KGST és az EGK között — létrejövő, vagy akár bilaterális (államközi) síkon kialakuló együttműködési kapcsolatok lényegében csak „keretei” a széles értelemben vett „vállalati” kapcsolatoknak (ideértve tehát a tudományos kutatóintézetek és egyéb intézmények közti együttműködést is), akkor felmerül a nyugati tőkés vállalatokkal adekvát partner-vállalatok szervezésének problémája is; ezek egyik formája —

az erre alkalmas vagy alkalmassá tehető belső vállalatok mellett — közös KGST vállalatok létrehozása. Erre a Komplex Program lehetőséget nyújt. A KGST és a Komplex Program „nyitott” jellege ellenére sem tisztázott azonban, *milyen multilaterális (KGST) stratégiát és taktikát kövessenek hosszútávon* egyfelől a szocialista országok „közös vállalkozásai” és „vállalatai” a keleti—nyugati gazdasági együttműködés során, másfelől *az egyes szocialista országok vállalatai* — így többek között a magyar vállalatok — adottságaiknak megfelelően milyen rugalmasan alkalmazhatják a KGST általános stratégiáját és taktikáját, *milyen „nemzeti” stratégiát és taktikát* dolgozzanak ki és alkalmazzanak az egyes országok bilaterális síkon, hogy megőrizték politikai és gazdasági-műszaki függetlenségüket.

II.

A KGST Komplex Programja és a keleti—nyugati vállalatközi kapcsolatok

1. Az együttműködési szintek szemszögéből alapvetően két körülményt kell mérlegelni: *a) az összeurópai gazdasági-műszaki együttműködés* — bármily szélesen indul is — kulcskérdése a két gazdasági integráció (KGST és EGK) közti együttműködés; *b) mivel* azonban változatlanul a *nemzeti államok* rendszerében élünk és gazdálkodunk, a *szupranacionális politika* komoly akadályokkal küszködve hódít teret mindkét gazdasági szférában. *A bilaterális együttműködés csatornáit tehát továbbra is jelentős szerepet játszanak, különösen ami a vállalatközi kapcsolatokat illeti.* Csak emlékeztetünk arra, hogy az EGK-nek sincs még minden ágazatban közös gazdaságpolitikája, s ha az árucseréforgalmi megállapodások megkötésének központja már Brüsszel is, *a vállalatok közti kooperáció változatlanul bilaterális megállapodások tárgya.* Hiba volna azonban a pillanatnyi helyzet alapján szem elől tévesztetni a fejlődés *hosszútávú* tendenciáit „mindkét Európában”, így mond két gazdasági integrációban is. *A közös ágazati gazdaságpolitikák kialakulásával mind több és több kérdés kerül szupranacionális szintre és ennek szervezeti keretei is fokozatosan kialakulnak.*

2. Bár feleslegesnek tűnik, nem árt aláhúzni, hogy *a KGST-országok és vállalataik közti gazdasági-műszaki együttműködés továbbfejlesztése a Komplex Program szellemében prioritást élvez és döntő szerepet játszik a KGST egésze és az egyes szocialista országok továbbfejlődése szempontjából.* Ebből az egyoldalúan nem értelmezhető alaptételből következik, hogy a kelet—nyugati gazdasági együttműködés fejlesztése is perspektívikusan tulajdonképpen *a KGST országok vállalatközi kapcsolatainak a talaján* mehet végbe, ami nem zárja ki, sőt bizonyos értelemben *feltételezi bilaterális tőkés kapcsolatok létesítését jelenleg a kölcsönös érdekek alapján.*

3. A Komplex Program 17. fejezetének 6. pontja deklarálja a program nyílt jellegét, azt a körülményt tehát, hogy annak megvalósításában teljesen vagy részlegesen bármely *nem KGST-tagállam* is részt vehet. A teljes jogú rész-

vétel feltétele, hogy a nem KGST-tagállam ossza a program céljait és elveit. Minden más esetben nyilvánvalóan csak részleges részvételi jogról lehet szó. Leszögezi a Komplex Program azokat az általános elveket is, amelyek alapján a KGST-tagállamok más társadalmi és állami berendezkedésű államokkal készek együttműködni a nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztése, a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés növelése érdekében; ezek az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a szuverénitás tiszteletbentartása. (1. fejezet, 3. pont.) Jellemző a program rugalmasságára, hogy kizárja a KGST nemzetközi gazdasági szervezeteinek „nemzetek feletti” jellegét és kimondja, hogy e szervezetek működése nem érintheti a belső tervezés kérdéseit. (8. fejezet, 2. pont.) A határozatok a KGST-tagállamokra sem kötelezőek, ha bejelentik érdektelenségüket az adott kérdésben. Ugyanakkor biztosított az utólagos csatlakozás lehetősége egy adott program megvalósításához. Ezek az elvek világos keretet adnak a KGST és az egyes államok szintjén az együttműködés számára.

4. A KGST Komplex Programja elsősorban a KGST-en belüli vállalatközi kapcsolatok gyakorlati lehetőségeit összegezi.

Vállalati szinten a közös vállalatok szervezeti formáit és funkcióit, valamint a létrehozásukkal és tevékenységükkel összefüggő összes kérdést az érdekeltek felek szabályozzák az erre irányadó hatályos szabályok szerint; az érdekelte országok állami szervei vagy gazdálkodó szervezetei saját vagyonnal rendelkező, polgári jogi alanyként fellépő, önálló gazdasági elszámolás alapján működő olyan közös vállalatokat hozhatnak létre, amelyek a vállalt kötelezettségekért vagyonukkal teljes mértékben felelősek. (8. fejezet, 4. pont.) Egyetlen komoly korlátozás ezzel kapcsolatban, hogy a nemzetközi gazdálkodó egységek (vállalatok) semmiben sem csorbíthatják sem az egyes KGST-tagállamok, sem a KGST-tagállamok összességének érdekeit. (8. fejezet, 3.3. pont.)

A vállalatok önálló tevékenységének bizonyos feltételei tehát a Komplex Programban adva vannak. A KGST pénzügyi intézkedései például kiterjeszthetik szabad deviza-műveleteiket a tőkés országok pénzügyaira is (pl. az euro-devizák piacaira) és lehetőségük van arra is, hogy harmadik országokat vonjanak be a KGST kollektív valuta (transzferábilis rubel) elszámolásaiba. Mindez nyilvánvalóan határozott fejlődés jele a multilateralizmus és „európaiság” irányában.

Ezek a keretek elég rugalmasak ahhoz, hogy bizonyos további fontos feltételek létrehozása esetén lehetővé tegyék az egyes szocialista országok (államok) és vállalatok együttműködését multilaterális (KGST) és/vagy bilaterális szinten (ideértve az államközi és vállalati szintet egyaránt) a KGST-en kívül államokkal és vállalatokkal.

5. *Az együttműködési alternatívák (variánsok) versenyzési lehetősége tehát — a népgazdasági tervekbe építés szempontjából is — elvileg biztosított. a tényleges kapcsolatok alakulását ugyanakkor számos — néha ellentmondásosan ható — elvi és gyakorlati, főleg a gazdasági mechanizmusok különbözőségéből fakadó probléma befolyásolja.*

Teljesen érthető és indokolt, hogy *a szocialista országok vállalatai elsősorban KGST-orientációjúak*; ennek társadalmi-gazdasági, politikai és egyéb okai közismertek. A sokszor „túlbiztos” szocialista piac azonban néha bizonyos fokig gátlóan hat a műszaki fejlesztésre, az üzemi szervezettség növelésére, a gazdasági hatékonyság fokozására, elkényelmesíti a vállalatokat. Ennek az ellentmondásnak a feloldásához is szükséges a tőkés országok vállalataival mint „természetes” világ gazdasági verseny-partnerekkel való szorosabb — bár jó részt *kiegészítő* jellegű — együttműködés, különös tekintettel arra, hogy a *modern termelőerők* — talán a Szovjetunió kivételével — *valamennyi európai szocialista ország nemzeti határait kinőtték*.

Nyilvánvaló, hogy nacionalista szellemben mintegy a többi szocialista ország ellenében egyetlen szocialista ország sem oldhatja meg kizárólag tőkés kooperációk révén műszaki-szervezési és egyéb problémáit. Az is világos azonban, hogy *a tőkés kooperációk lehetőségeinek maximális kihasználása* még nem egyértelmű azzal, hogy az adott szocialista ország „hátat fordít” a szocialista országok internacionalista gazdasági közösségének. *Az így szerzett előnyök szükségképpen szétsugároznak* a külgazdasági kapcsolatok révén az *egész szocialista gazdasági közösségbe* (legalábbis közvetett úton, ha a közvetlen átszármaztatást valamilyen ok, például az ipari jogvédelem, megakadályozná). Önmagában az a tény, hogy *a szocialista országok egymásközi kereskedelme képezi teljes külkereskedelmi forgalmuk döntő részét*, az előnyök, terjedési effektusának erős intenzitását vonhatja maga után.*

6. A KGST-országok többségének viszonylag szűk nemzeti piaca következtében feltételezhető, hogy az *EGK, a fejlett európai tőkés országok, a tőkés nagyvállalatok, elsősorban a KGST-piac egésze, vagy a legnagyobb nemzeti piacok* — például a Szovjetunió kevésbé export-orientált piaca — *íránt nyilvánítanak érdeklődést, s a kisebb nemzeti piacok* többnyire csak annyiban válnak érdekessé, amennyiben *egy adott vállalkozás sajátos gazdasági hatékonysági és műszaki követelményét kielégítik*, illetőleg amennyiben *a kisebb piacokkal való együttműködés révén be lehet jutni a KGST egészének hatalmas piacára* az export növelése érdekében, vagy stratégiai fontosságú nyersanyagok szerzése céljából. Nagyon is valószínű tehát, hogy (a Zsiguli-programhoz hasonlóan) egy sor nagyobb szabású vállalkozás esetében *egyes szocialista országok csak a Szovjetunió és más fejlett tőkés országok közti kooperációhoz való áttételes csatlakozás, részvétel formájában juthatnak különféle előnyökhöz*. A kisebb szocialista országok feltehetően elsősorban *kis- és középcégekkel* létesíthetnek olyan — mikroökonómiai jellegű — kooperációt, amelynek keretei esetleg nem is terjednek ki harmadik országokra. Az esetek nagy részében persze az ilyen jellegű megállapo-

* Elegendő utalni ezzel kapcsolatban többek között a *Zsiguli-programra*, amely jótékony gazdasági-műszaki hatást gyakorolt úgyszólván valamennyi benne résztvevő KGST-tagállamra, bár a tőkés partnerrel kizárólag egyetlen KGST-állam — a Szovjetunió — lépett közelebbi kapcsolatba.

dásoknak is célja lehet harmadik piacon való együttműködés (pl. fejlődő országokban). Egyes területeken természetesen (pl. autóbusz-gyártás) a kisebb szocialista országok (pl. Magyarország) is „nagy partnerként” léphetnek fel, KGST-háttérrel és harmadik piacokra orientált export-tervekkel.

7. *A Komplex Program végrehajtása csak növelni fogja a KGST-tagállamok és vállalataik közti tervszerű gazdasági-műszaki együttműködés jelentőségét.* Egyik fő következtetésünk, hogy az államközi kapcsolatok és a multilaterális megállapodások keretében is a vállalatok közötti együttműködést kell súlypontnak tekinteni. A nemzetközi szocialista tulajdonviszonyok is elsősorban ezen az alapon hozhatók létre, mégpedig döntően a termelés szférában. A Komplex Program értelmében ennek a folyamatnak mindinkább önálló vállalatok hatáskörében és érdekeltisége alapján kell kibontakoznia, ellentétben azzal a gyakorlattal, amikor a közös vállalatok alapítása lényegében állami hatáskörben bonyolódik, a finanszírozás pedig kizárólag vagy elsősorban költségvetési forrásból történik.

A vállalati saját forrásból és részben hitelből történő alapítás lehetősége természetesen feltételezi, hogy a vállalatok valamennyi szocialista országban lényegében azonos jellegű önállósággal rendelkeznek, az egyes szocialista országok gazdasági mechanizmusa pedig kellően konform ahhoz, hogy a közösségi és az adott népgazdasági érdek ne hasson ellentétesen a vállalati érdekeltiségre. Ez veti fel a tervkoordináció problémáit is, a vezetés, az elszámolások stb. nehézségeit.

Jelenleg például a tervezés részét képező műszaki-gazdasági koncepciók egyeztetése a KGST-ban is policentrikus modelben történik, ahol főleg a Szovjetunió „egyensúlyoz”. A multilaterális elszámolások, a racionális valutaárfolyamokon alapuló konvertibilitás (transzferabilitás) szükségességét az is mutatja, hogy az eddig létrehozott KGST közös vállalkozások csak több árfolyammal és a költség-koefficiensek tömegével tudják úgy-ahogy megoldani a különféle vagyoni-jövedelem-elszámolásokat. Az európai méretű multilaterális elszámolási lehetőségek hiánya pedig jelenleg kerülő utakra kényszeríti a nemzetközi munkamegosztásban résztvevő partnereket (bilaterális kliringek áttételes kihasználása switch ügyletek, barter, kompenzáció stb.). Ez a valódi kooperációs kapcsolatok fejlesztésének egyik legfőbb gátja és jelenleg ez tesz, fordítottan, kompenzációs ügyleteket „kooperációs” üzletekké. A nemzeti mechanizmusok koordinációja, közelítése és a nemzetközi mechanizmus továbbfejlesztése tehát — a termelés szakosítása, koordinálása mellett — a Komplex Program megvalósításának feltételeként jelenik meg, értve ez alatt többek között a valuták konvertibilitásán alapuló multilaterális elszámolásokat; a szabályozott szocialista versenyt lehetővé tevő árakat; a gazdasági hatékonyságot előmozdító anyagi érdekeltiséget; az összehangolt vám- és adópolitikát; a KGST-en belüli tőke mozgást serkentő hitelpolitikát; vagyis a gazdasági-technikai függőségnek, a nemzetközi munkamegosztásnak azt az egészséges fokát, amely egyben megszilárdítja ezen országok kölcsönös politikai együttműködését, kohézióját is.

8. *Ma még e feltételek jórészt megteremtésre várnak.* Bár a fejlődés szemmel láthatóan vállalati szintre transzponálja az államközi, vagy multilaterális szinten kialakított kapcsolatok célkitűzéseinek realizálását, s ezzel összhangban *mindinkább a polgári jogon alapuló kapcsolat-szabályozást* tolja előtérbe — ezt emeli ki a Komplex Program is és a szerződéses szabályozás jelentőségének nemzetközi méretű fokozódása is ezt a tendenciát juttatja kifejezésre —, *egyes szocialista országokban túlzottan az ágazati (minisztériumi) szintű kapcsolatokat preferáljuk* és olyan dualisztikus szabályozásra irányuló törekvés is tapasztalható, amely a KGST-én belüli szabályozást elszakítaná a világpiac mai jogi szabályozásától. Holott *a KGST-én belüli egységesítésnek* — például a társasági jog esetében — *nem volna szabad irracionális izolációhoz vezetnie!* A specializációt és a közös vállalkozást az árucseréhez hasonlóan lehetne úgy egységesen szabályozni, hogy ne kerüljön a gazdasági együttműködést zavaróan azzal ellentétbe.

Egyébként az *árucseré-szabályozás* terén is van még tennivaló, amint ezt az *Általános Szállítási Feltételekkel* kapcsolatos jogi problémák is mutatják. Az ÁSZF funkcionálása mellett kötött bilaterális (államközi) kereskedelmi egyezmények végrehajtása során a „közjogi” jellegű ÁSZF kogens voltát is gyakran megkérdőjelezi a nemzeti és szerződéses jogi gyakorlat, amennyiben különböző utakon — pl. az áru sajátos jellegére utalással — a belső jogok, vagy maga a részletes szerződés válik irányadó joggá.

A hágai vételi egyezményekhez való csatlakozás kérdését annál is inkább mérlegelni kell, mert ezek a szocialista országok megfelelő jogi szabályozásával elvi antagonizmusban nincsenek és a jövőben — a nyugat-európai országok csatlakozása folytán — a Közös Piac jogaként is funkcionálhatnak; a szocialista országok csatlakozásával e téren európai méretű kereskedelmi jogi harmonizációra kerülhetne sor.

A polgári jog alkalmazásának a lehetőségét mind az államok, mind a vállalatok annál inkább keresik, minél inkább különbözik társadalmi-gazdasági rendszerük, illetőleg gazdaságirányítási rendszerük (mechanizmusuk). Ezzel a körülménnyel ezért mind a kelet—nyugati kapcsolatokban, mind jelenleg a KGST-én belül mint objektív adottsággal szükségképpen számolni kell.

9. *A KGST-én belüli közös vállalkozási formák* kérdésében megoszlanak a vélemények; egyesek a *nemzetközi gazdasági szervezet* legmegfelelőbb formájának a nemzetközi ágazati egyesületeket tartják (jogi személyiséggel vagy anélkül), mások — nem vetve el az előbbi formát — az általános társasági jog (rt, kft stb.) szerint szervezett *nemzetközi vállalatokat* tekintik alapnak, amelyek tőkés és szocialista viszonylatokban egyaránt funkcionálhatnak. *A Komplex Program szelleme mindenestre a jogi egységesítés lehetőségének irányába mutat.* Különböző szerződések, alapszabályok stb. *mintáinak kidolgozása* ezért célszerűnek látszik.

Méginkább felmerül a polgári jog alkalmazásának szükségessége a kelet-

nyugati együttműködés területén. Vonatkozik ez a követelmény a közös vállalatokra is, s amint az élet bizonyítja, nem ellentétesek a szocialista társadalmi-gazdasági rendszerrel a *hagyományos társadalmi jogi formák* (rt., kft. stb.) modernizált, a keleti — nyugati együttműködéshez idomított alkalmazása sem.

A tőkés és szocialista *kooperációs szerződések* közti különbségek nem olyan lényegesek, hogy ne lehetne azokat egységesen, a polgári jog értelmében szabályozni. Egyébként az ún. *diagonális szerződések* is mutatják, hogy amikor egy minisztérium köt szerződést egy vállalattal, a minisztérium is tulajdonképpen polgári jogalanyként szerepel a szerződésben szocialista országok esetében is, bár az állam immunitása folytán e téren még komoly jogi problémák megoldása szükséges. Az ezektől eltérő modern szerződéses szabályozás nemzetközi méretű térhódítása ugyanakkor jelzi, hogy *nem a jogi forma a lényeges a gazdasági együttműködésben — ennek rugalmas megválasztására mindig nyílik lehetőség —, hanem azoknak a gazdasági feltételeknek a megteremtése, amelyek a hatékony gazdasági-műszaki együttműködést bürokratikus akadályok nélkül racionálisan lehetővé teszik.*

A nehézségeket természetesen nem szabad és nem is lehet lebecsülni; ilyen például az a körülmény, hogy *nemzetközi vállalatokra a székhely jogát* — azaz egy nemzeti jogot — alkalmaznak, miközben az érintett országok joga esetleg erősen divergál; hogy miközben növekszik a nemzetközi tervkoordináció jelentősége, *a nemzetközi vállalatok kötelező nemzeti tervmutatókat nem kaphatnak*, bár szerepük egy-egy nemzetgazdaság fejlődésében számottevő lehet stb.

10. Ahhoz tehát, hogy a kelet — nyugati kapcsolatok fejlesztésében előbbre lépünk, elkerülhetetlen, hogy *előrelépünk a KGST-én belüli különböző szintű kapcsolatok továbbfejlesztésében* is. Helyes a továbbfejlesztés során szem előtt tartani, hogy *bár a termelési viszonyok különbözősége folytán a szocialista tulajdon védelmében bizonyos speciális szabályozás szükséges, a világ gazdaság egységéből mint megengedhető reális feltételezésből kell kiindulni*, ezért nemcsak az egyes nemzetgazdaságok bilaterális kapcsolatait kell rendbe tenni ilyen értelemben, hanem a gazdasági integrációk egymáshoz való viszonyát is ebben a szellemben kell racionálisan rendezni. Ezért *nem lehet általános cél a jogi szabályozási rendszerek megkettőzése sem minden vonatkozásban*: jelenleg is tagjai vagyunk egy sor nemzetközi egyezménynek és más egyezményekhez való csatlakozás is célszerűnek látszik a kelet — nyugati gazdasági kapcsolatok korszerű szabályozása szempontjából.

A mikrostrukturális kapcsolatok szabályozásában — és ilyen jellegűek általában a kooperációs szerződések — még integrációs viszonylatban sem volna helyes túlzott megkülönböztetésre törekedni. *A KGST Komplex Programja* — a polgári jogra helyezkedve és az érdekeltek szerződéses megállapodására bízva a feltételek kialakítását — *utat nyit a mikrostrukturális kapcsolatok egy-*

séges jogi szabályozásának. Jogi síkon a *kollíziós jog* (nemzetközi magánjog) megalkotása és harmonizálása a szocialista országokban nagyban elősegítheti a fejlődést (Magyarország ilyen szempontból más szocialista országokhoz — például a Szovjetunióhoz képest is — elmaradt). A kelet—nyugati kereskedelmi ügyletek szabályozására még nincs ellentmondásmentes, elvileg végiggondolt kodifikációnk; az e területre vonatkozó *belső jogi szabályozásunk hiányos, illetve korszerűtlen.* A feladat nagyságát jól érzékelteti, hogy az *egyeztendő jogi egyezmények, megállapodások stb. száma 100-as nagyságrendű.* A *korszerű nemzetközi szabályozás kialakításában várhatóan nagy szerepe lesz a vállalatok szerződéses gyakorlatának.*

A harmonizálásnak természetesen csak addig kell, de addig el kell mennie, amíg a társadalmi-gazdasági viszonyok integritása megengedi; az utóbbiakkal kapcsolatos *speciális szabályozás* szükségességét pedig már nemzetközi szervezetek is kezdik felismerni. Másrészt az *integrációk is létrehoznak sajátos képződményeket*, amelyek létét egyszerűen kölcsönösen tudomásul kell venni. Fontos volna a nemzetközi legislációs fórumokon a nemzetközi kereskedelmi normák tervezeteinek kidolgozásában való intenzívebb részvételünk is.

11. *A nemzetközi egyezményekhez való csatlakozásnak természetesen hatása lehet a nemzeti preferencia rendszerekre.* A kelet—nyugati kapcsolatok fejlesztése érdekében szabad és lehet alkalmaznunk speciális preferenciákat. A hangsúly inkább azonban van, hogy egyetlen partner se minősítse magátval szemben *diszkriminatív* jellegűnek a preferenciák egyikét sem. Kíváncos lehet, hogy a KGST és az egyes szocialista országok koordinált *speciális preferenciákkal, szabályozással bátorítsák a nyugati cégeket a „keleti” vállalkozások fokozására.* De ez már átvezet bennünket az érdekeltségi rendszer problémájához.

III.

A kelet—nyugati vállalatközi kapcsolatok feltételeinek hazai rendszere

1. Itt természetesen elsősorban a *magyar viszonyokat, feltételeket* vizsgáljuk. A kérdésnek ugyanis lényegében *hármass vetülete* van:

A) külföldi és magyar vállalatok közös vállalkozásai (kooperációi és vállalatai) *Magyarországon*;

B) magyar és külföldi vállalatok közös vállalkozásai *partner-külföldön* idegen cégekkel;

C) magyar és külföldi vállalatok közös vállalkozásai *harmadik országokban.*

A belső tulajdonviszonyok szempontjából főleg az A) alattiak szabályozása rendkívül fontos, de B) és C) esetben is szerephez jut az érdekeltségi rendszer (ösztönzés vagy korlátozás).

2. Bármelyik esetről legyen is szó, *két alapvető motívuma* van ezeknek a vállalkozásoknak, mint gazdasági-műszaki együttműködési törekvéseknek: 1. *a műszaki fejlődés (technológiai transzfer) előmozdítása*; 2. *általában a piaci tevékenység — különösen az export — fejlesztése*. A nemzetközi mércével mért *hatékonyság* (gazdaságosság) kritériumai között természetesen más tényezők is szerepelnek (tőke megtakarítás; a termelés méretéből fakadó előnyök, valamint az állóeszközök és munkaerő-kapacitásának fokozottabb kihasználása; komparatív előnyök realizálása pl. magas termelékenység és alacsony munkabér mellett stb.).

3. *A magyar népgazdaság exportjának mintegy 2/3-át az európai szocialista, egynegyedét az európai tőkés országokba irányítja*; a kibővült EGK részesedése jelenleg valamivel meghaladja a 16%-ot. A tőkés export legfeljebb 2—3 %-a (a gépexport 5—6%-a) származik becslések szerint kooperációs kapcsolatokból. Ez rendkívül szerény eredmény, bár a szocialista országok közül eddig Magyarország kötötte a legtöbb *kooperációs megállapodást*. Az engedélyek néhány kulcságazatra (gépipar, élelmiszeripar és mezőgazdaság, vegyipar) és néhány európai országra koncentrálnak (NSzK, Ausztria). Az engedélyek közel 2/3-át az EGK-tagállamokra adták ki. *A kooperációk viszonylag nagy száma mellett a csekély részesedés a forgalomból jelzi, hogy zömében kis, nem mélyreható kooperációról van szó*. Ez lényegében a KGST egészére is jellemző: miközben az európai tőkés országok között több mint tízezer kooperáció megállapodás fejt ki hatását és részesedésük az egyes ágazatok, alágazatok termelésében, forgalmában számottevő (átlagosan a 40%-ot is meghaladja), a szocialista országok ezekkel az országokkal eddig mindössze párszáz megállapodást hoztak létre, zömükben felületi hatásokkal.

Hazánk — pl. a termelékenység és a bérek szintjét tekintve — *a komparatív előnyöket* kínáló szocialista országok közé tartozik, szabad szellemi és termelési kapacitásokkal, tőkés partnerek számára tehát beruházási, kutatási költség-megtakarítási lehetőségekkel; ugyanakkor azonban *mindezek racionális hasznosításához gyakran hiányzik a valóban korszerű technika, technológia*, a megfelelő fejlesztési lehetőség és gazdaságos széria-gyártáshoz szükséges piac-méret, üzemi szervezettség és management. Ugyanakkor tőkés exportunk egyre nehezebben képes finanszírozni importunkat; struktúrája elavult, a Közös Piac agrárpolitikája, vámjai erősen diszkriminálják; a hagyományos kapcsolatokon túlmutató korszerűbb — a technológiát és az exportot intenzívebben fejlesztő — formák szinte marginális jelentőségűek stb.

4. A korszerűbb kelet—nyugati vállalatközi gazdasági-műszaki együttműködés követelményei szempontjából a *főbb hátráltató tényezők* az alábbiak:

4.1. Bár több korábbi határozat is megállapítja a szorosabb szocialista-tőkés gazdasági-műszaki együttműködés szükségességét, s a *vállalatok önálló kezdeményezésére és anyagi érdekességére alapozva* — állami ellenőrzés mellett — annak gyakorlatilag zöld utat jelez, *kielégítő fejlődés az elmúlt öt esztendő*

(IV. ötéves terv) alatt nem következett be és figyelembe véve az V. ötéves terv eddig kialakult koncepcióját, az elkövetkező években sem várható e téren fordulat.

4.2. Az V. ötéves terv koncepciója a kooperációkkal kapcsolatos preferenciák szempontjából újat nem tartalmaz. A tervkoncepción belül a műszaki-gazdasági koncepciók témakörében a fejlett ipari országokkal megvalósítandó kooperáció és vállalati együttműködés mint kiemelt gazdaságpolitikai stratégia változatlanul nem szerepel, kötelező feladatként nincs előírva.

4.3. Az a körülmény, hogy a népgazdaság a tőkés együttműködéssel kapcsolatban nem rendelkezik hosszútávú stratégiai koncepcióval; hogy a népgazdaság különféle tervei a műszaki-gazdasági fejlesztési koncepciókhoz nem írnak elő kötelező erővel kooperációs variánsokat is; továbbá, hogy a minisztériumok ágazati szinten lényegében csak a szocialista szakosítást mozdítják elő stb. a vállalatokban szükségszerűen azt a benyomást kelti, hogy az állam mikro-ökonómiai síkra hagyja a tőkés kooperációk fejlesztését.

Tervezési szempontból az országos fejlesztési programoknál, a nagyobb beruházások előkészítésénél ma általában nem írják kötelezően elő a kooperációs alternatívák figyelembe vételét (ilyen variánsokat készíteni kellene a GB határozat értelmében). A kooperációs lehetőségek feltárásának, a megállapodások megkötésének pedig ugyanolyan tervszerű és céltudatos tevékenységén kellene alapulnia, mint más, lényeges népgazdasági feladatnak (a Szovjetunió gyakorlatának megfelelően). Bár a Szovjetunió kooperációs modelje sajátos (hitelkonstrukció, általában, vállalatok közti közvetlen kapcsolat nélkül), figyelemre méltó, hogy a tőkés kapcsolatok maximális makroökonómiai hasznosítása tervszerű és céltudatos stratégián alapszik és a tőkés kooperációk mint lehetséges variánsok a népgazdasági tervek gazdasági-műszaki fejlesztési koncepcióinak szerves részét képezik.

A fejlett technikák, technológiák zömét a KGST keretein kívül lehet megtalálni; ez a körülmény azonban más szocialista országok számára is objektív adottság. A központi célkitűzések és a vállalati érdekeltség azonosulását néha anyagi támogatással alátámasztott közvetlen állami beavatkozással kellene előmozdítani ott, ahol a közvetett szabályozás és a gazdasági kényszer nem vezet a kooperáció létrejöttéhez.

A jelenlegi gyakorlat nem a technológia-transzferhez szükséges hosszútávú kapcsolatokat, hanem a rövidtávú érdekeltségeket helyezi vállalati szinten előtérbe, s egyoldalúan a biztos belföldi és szocialista piacok prioritását emeli ki. Amíg makroökonómiai szinten nem egyszer a tőkés fizetési mérleg egyensúlyi problémái miatt módosítani kell a népgazdasági terveket, mikroökonómiai szinten a vállalatok nem, vagy alig érzik annak hátrányát, hogy a tőkés kooperációt még gazdaságossági szempontból sem kezelik kompetitív gazdasági-műszaki tervvariánsként. A fizetési mérleg-javítással járó preferenciák esetében nem volna szabad a null-szaladás elvet mereven értelmezni és preferenciákat akkor is biz-

tosítani kellene vállalataink számára, ha a tőkés kooperációk passzív szaldója bizonyos elviselhető keretek között marad, de a kooperációtól számottevő műszaki fejlődés várható.

4.4. *A tőkés kooperációk az általános exportösztönzési rendszerbe illesztetten nem részesülnek kiemelt kezelésben*, holott a kooperációk jelentősége messze meghaladja a rövidtávú exportérdekeket. Ma a vállalati érdekeltség a tőkés export növelésében sem mondható intenzívnek, még kevésbé érdekeltek a vállalatok a több kockázattal, magasabb követelményekkel járó tőkés kooperációk létrehozásában. Szem előtt kell tartani, hogy az *általános tőkés exportösztönzés is csak jelentős export-volumen mellett hatékony*, a vállalatok zöménél viszont a tőkés export nem jelentős (vagy nincs is), pedig kooperációs kapcsolatra műszaki szempontból, vagy éppen a belföldi ellátás, illetőleg szocialista export *fejlesztése* érdekében is szükségünk lenne. Másrészt a *vállalati fejlesztési* alapokat egyéb célok kötik le (az alapok néha ezekre sem elegendők), így különösen a *hosszútávú és jelentősebb gazdasági-műszaki fejlesztési feladatok csak központi intézkedések, támogatások segítségével oldhatók meg*, bármilyen készséges is esetleg a tőkés partner (pl. térítés nélkül adja a berendezéseket a kooperációhoz). A dolog természetéből következik, hogy a vállalkozói kapcsolatok fejlesztését a *vállalatok közvetlen jelentős anyagi érdekeltségére* lehet és kell építeni. Különös jelentőségűek lehetnek ebből a szempontból a *vám-, adó-, hitel- és kamatpreferenciák*, egyáltalán a *gazdasági mechanizmus általános továbbfejlesztése e téren*.

4.5. Bár a kooperációk szükségességét elméletileg viszonylag korán felismertük, a gyakorlati kibontakozás lassúsága nemcsak fejlett tőkés országokkal, hanem különösen a fejlődő országokkal kapcsolatban is észlelhető, noha az utóbbiak számára a szocialista országok számítanak gazdasági-műszaki szempontból fejlett ipari országoknak. Tehát a *műszaki haladás transzmissziója* is problematikus, ami alapvetően a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel alacsony szintjére, s az ezt előmozdító korszerű formák lebecsülésére utal.

Saját külföldi vállalkozásainkat — nem utolsósorban fejlődő országokban — kamatpreferenciával nyújtott devizahitelekkel, valamint közép- és hosszúlejáratú kormányhitelek útján adott finanszírozási segítség, céghitelek kedvezményes refinanszírozása formájában lehetne és kellene előmozdítani. Az export fellendítése a *Harmadik Világban* sem képzelhető el korszerű gazdasági-műszaki kapcsolatok (pl. kooperáció) fejlesztése nélkül; az elmúlt évtizedben a KGST-export relatív csökkenő aránya a világexportban ezt egyértelműen bizonyítja.

4.6. Nem kellően tisztázott, hogy *elvileg milyen típusú ügyleteket kell preferenciákban részesíteni* (a „kooperáció” megjelölést a tartalmi kritériumok megléte nélkül alkalmazzák preferenciák elnyerése érdekében). A *kritériumok* túlságosan az export útján lehetséges fizetési mérlegjavítás fogalmi körében mozognak; a műszaki fejlesztésre gyakorolt hatás például, eddig objektív

értékelési lehetőségek hiányában is kiesett ebből a látószögből. Az a tény, hogy a vállalatok érdekeltsége önmagában a tőkés exportban is általában problematikus, külön is aláhúzza a tőkés kooperációk kiemelt kezelésének szükségességét és fontosságát. A tőkés kooperáció gyakran feltételezi — ha lehetséges — az *export és import kombinált kezelését*, ahol kezdetben nem feltétlenül az exportnak van túlsúlya. Az *ipari kooperáció* — általános nemzetközi tapasztalatok szerint — *nemcsak progresszívebb formája a nemzetközi munkamegosztásnak mint az árucseré, hanem az export növelésének távlatban is jól funkcionáló eszköze*. Ezért kívánatos, hogy a tőkés kooperáció kiemelt szempontként szerepeljen az általános exportösztönzési stratégián belül.

Az eddigi tapasztalatok azonban azt is jelzik, hogy a szabályozási eszközök konzisztenciájának követelménye mellett a kooperációknál az egységes és automatikus szabályozás nem lehetséges. Ezért

- a kereskedelemfejlesztési alaphoz hasonlóan *kooperációs-fejlesztési alapot* kellene létesíteni, ahonnan kiegészítő támogatással lehetne bátorítani népgazdasági érdekből különösen fontos kooperációkat;

- a *hosszútávú szemlélet* kialakítása és erősítése érdekében kívánatosnak tűnik, hogy az állam, illetve a kooperációs tevékenység felsőbb állami irányítását ellátó központi szervezet *garantálja a megadott preferenciákat* arra az esetre is, ha közben a népgazdasági preferencia-rendszere módosulna.

4.7. Szükségesnek és célszerűnek látszik az állami irányítás síkján

- a *szocialista, fejlett tőkés és fejlődő országok* relációiban kínálkozó közös vállalkozási, kooperációs tevékenység koordinációja, irányítása és ellenőrzése érdekében kiköszöbölni a minisztériumi (ágazati) irányítás jelenlegi egyoldalúságából fakadó problémákat;

- a sokoldalú tervkonzultáció lehetőségének növelése érdekében szorosabban össze kellene fogni a *multi- és bilaterális* szintű együttműködési tevékenységet, megkönnyítve ezzel a tervezési síkon mutatkozó hiányosságok felszámolását (a KGST-szintű és bilaterális tervegyeztetések a jövőben egyre több fejlett tőkés és fejlődő ország relációjában feltáruló lehetőségek céltudatos, tervszerű számbavételét teszi szükségessé).

4.8. A külföldi részvétellel működő hazai vállalatok alapításának jogi lehetőségével ma már mód nyílik tőkeműveletekkel kombinált, *közvetlen tőkeérdekeltségen* alapuló vállalatközi együttműködési formák létrehozására is. A jogi szabályozás nyugati sajtó-visszhangjából (egybevetve a román intézkedések kritikájával, az e téren szerzett *jugoszláv* tapasztalatokkal) leszűrhető, hogy a tőkés partnerek

- *kritikusnak tartják az adózási szabályozást, és a tevékenységi körök meghatározását* (a technológiai transzfer elsősorban a *termelésben* való szorosabb és tartósabb együttműködést követelné meg), valamint a vezetésben részvételt;

- óvatosak; úgy tűnik, *előnyben részesítik a tulajdonviszonyokat nem érintő komplex szerződéses formákat*, amelyek a partnerek szempontjából ugyan-

akkor kielégítik a kooperációkkal szemben támasztható tartalmi követelményeket, vagyis lehetővé teszik a technológia transzferét, szélesítik az exportot, biztosítják a nyereségben részesedést és annak transzferét, valamint kölcsönösen elfogadható formában a vezetésben való részvételt. A külföldi részvétellel működő közös vállalatok számára az új szabályozás kellő jogvédelmet és garanciát nyújt; kockázati elem volt és marad az állami beavatkozás lehetősége, kiküszöbölendő viszont a különféle preferenciák körüli bizonytalanság. Lehetséges, hogy a *nemzetközi tőkepiaci műveletek* (ideértve a tőkés partner apportját tőkejavakban — tulajdonosi érdekeltség nélkül) átmenetileg gyorsabb és nagyobb tőkebeáramlást eredményezhetnek, mint a közös vállalatok. Tapasztalatok hiányában erről többet mondani ma még nem lehet.

A tőkebevonás kérdése politikailag érzékeny téma (egyesek az eddigi intézkedéseket is feleslegesnek tartják, mások szerint viszont az intézkedések feleslegessé, bátortalanok). *A tulajdonviszonyokat érintő közös vállalkozásokkal* (rt., kft., leányvállalatok, konszern, holding, konzorcium stb.) kapcsolatban megfigyelhető tartózkodás mindenesetre jogi szempontból nem indokolt, mivel a magyar alkotmány, de a többi szocialista ország alkotmánya sem zárja ki a termelési eszközök magántulajdonát, pontosabban nem mondja ki a társadalmi tulajdon kizárólagosságát. Más aspektusokból pedig a szocialista országok külföldi vállalkozásai sem volnának megengedhetők. A Szovjetunió NEP-korszaka is bizonyítja, hogy *egyes fenntartásokat néha alá kell rendelni általános politikai, társadalmi és gazdasági érdekeknek, ha ez a szocialista társadalom és gazdaság erősödését és fejlődését teszi lehetővé*. Ilyen értelemben a vegyes társaság idehaza is járható út. A közös vállalatok esetében számuk, tevékenységi körük és a részesedési mértékének korlátozásával is el lehet érni, hogy egy adott szocialista gazdaságban *ne váljanak jellegmeghatározóvá*. Az egységes szabályozás irányában tett hazai lépés pedig módot nyújt a jogi személyekre vonatkozó hágai nemzetközi egyezményhez való csatlakozásra is, ami nem ellentétes a KGST Komplex Programjának szellemével sem. A Komplex Program nyílt jellege ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy lerakják egy olyan homogén társasági jog alapját a KGST-ban, amely súlyosabb ütközések nélkül illeszkedik mind a nemzeti társasági jogokhoz, mind a nemzetközi szabályozáshoz.

A vállalatok nyugati „függéstől” való félelmével szemben a *műszaki elmaradás és a fizetési mérleg romlása* — az állam külföldi eladósodása — semmivel sem jobb alternatíva. A gazdasági növekedés, a műszaki fejlesztés, a tőkés export fokozásának szükségességéből fakadó *felzárkózási követelmény* makro- és mikroökonómiai szinten egyaránt kívánatosá teszi a tőkés országokkal és vállalatokkal való korszerű gazdasági-műszaki együttműködést, a tényleges, jellegváltóztató függés elkerülésére pedig elegendő biztosíték van szocialista társadalmi-gazdasági rendszerünkben. Természetesen a *direkt kapcsolatok* felvétele és szélesítése mellett továbbra is módunk lesz *indirekt úton* — például a Szovjetunióhoz vagy más szocialista országhoz kapcsolódva — résztvenni a

keleti—nyugati vállalatközi gazdasági-műszaki együttműködésben (pl. a Zsiguli-programhoz hasonlóan beszállításokkal; a beszállításhoz szükséges egyeztetett licenc és know-how vásárlással; közös értékesítési irodákkal tőkés piacokon stb.).

4.9. Fokozottabb figyelmet érdemelnek azok a *szerződéses formák*, amelyek nem érintik a tulajdonviszonyokat, ugyanakkor kielégítik a külföldi partnerekkel való gazdasági-műszaki együttműködés tartalmi követelményeit: előmozdítják a műszaki fejlődést és a tőkés exportot, lehetővé teszik a nyereségben részesedést, a nyereségtranszfert és a vezetésben való részvételt valamilyen formában a tőkés partner számára is. A fejlődésre jellemző, hogy korábban tulajdoni érdekeltséggel járó vállalkozási formák alakulnak át lazább, csupán szerződéses (kötelmi jogi) formává, vagy eleve így jönnek létre. Az ún. *fejlesztési társaságok, konzorciumok és szerződéses joint venture*-ek révén az apport különböző formájában (berendezés, licenc, know-how, deviza stb.) olyan külföldi tőkebevonás lehetséges, amely termelő vállalatok tevékenységéhez kapcsoltnan rendkívül hatékonyan szolgálhatja a fontosabb népgazdasági célkitűzéseket hosszabb távon. A *vállalati irányítás* problémakörében a *paritásos részvétel* mellett a *kulcspozíciók rotációjának* gyakorlata a szocialista vállalatközi kapcsolatokban eddig elfogadott. Tőkés vállalatokkal való együttműködés esetében többek között a *management contract* jelenthet áthidaló megoldást, miközben a vállalati vezetés szocialista kézben marad.

Számos olyan vállalkozási forma létezik ma már (s ezek köre újabb és újabb formákkal bővül, éppen a szocialista országokkal való együttműködés tulajdoni problémáinak áthidalása céljából!), amelyek *nem érintik a tulajdonviszonyokat*, hanem egyszerűen ún. *kötelmi* jogviszonyokat hoznak létre (pl. fő- és alvállalkozás, megbízás és bizomány, beruházási szerződések; ügynökségek; bérleti szerződések — leasing; kooperációs és szakosítási szerződések; bér munka; licenc; kiadói szerződések; szállítmányozási és fuvarozás; biztosítás; bankügyletek; kartell). Ezeket gyakran *nemzetközi egyezmények* szabályozzák, s ezek egyikéhez-másikához Magyarország is csatlakozott már és a többihez való csatlakozás lehetősége is fennáll (pl. a Hágai Vételi Egyezményekhez való csatlakozás, mivel ezek esetleg a Közös Piac jogaként is funkcionálhatnak; az EGB Általános Feltételei a nagyberendezések szállításáról is olyan forma, amelynek nagyobb hasznosítása indokolt szerződéses gyakorlatunkban.)

Az érdekeltséggel járó *tulajdonviszonyokat érintő vállalkozásokkal* szemben preferált *hitelnyújtás vállalkozások* nemcsak a nyugati tőkepiaci műveletek kiterjesztését, a különböző formában eszközölt vállalatközi (cég) hitelek szélesítését teszik szükségessé, megkövetelik a *hazai hitelezési feltételek módosítását* is.

A *kooperációk és szakosítások területén mindinkább döntővé válik a vállalatok szerződéses gyakorlata*, azzal az eléggé általános korlátozással, hogy e szer-

zódések feltételei a versenyt tőkés piacokon ne korlátozzák, különben a *kartell-törvények* hatálya alá esnek. Ez a körülmény tenné lehetővé a Közös Piac számára is, hogy ellenőrizze a kelet–nyugati kooperációs szerződéseket, bár a feltételekbe eleve nem szól bele. Különösen a *termelési kooperációkban* szimatolják a verseny korlátozásának lehetőségét. A probléma sajátossága, hogy a kartell-törvények ún. területenkívüli hatálya (extraterritorialitása) folytán a valamilyen formában versenyt korlátozó termelési kooperációra akkor is kiterjedhetnek ezek a törvények, ha magyar piaci rendeltetésű (orientációjú) kooperációról van szó.

A *termelési eszközök bérbeadása bérleti díj ellenében sajátos tulajdonjogi konstrukciókkal* (leasing) pillanatnyilag nem kellően szabályozott a bérletre vonatkozó magyar jogalkotásban; (a magyar Polgári Törvénykönyv részlete-sebben lényegében csak a lakásbérlettel foglalkozik). A szocialista és tőkés országok közti együttműködés e formában is rendkívül hasznos lehet, ehhez azonban a szocialista országok joga nem eléggé felkészült.

A „technológiai gap” (szakadék) eltüntetését célzó tevékenység során egyes államok és vállalatok a *technikai függés* veszélyét egyrészt *licenc, know-how vásárlással*, másrészt az ennek adaptálására és továbbfejlesztésére képes *hazai kutató-fejlesztő apparátus* fenntartásával és támmogatásával igyekeznek leküzdeni (pl. Japán). Ebben az *időtényező* döntő szerepet játszik. A fontosabb ágazati és vállalati rekonstrukciónál az intenzívebb szellemi importra támaszkodás hazánk számára is jelentős, vásárlásának azonban racionálisan, *más szocialista országokkal egyeztetett módon* kellene folynia (a párhuzamosság természetesen csak akkor kerülhető el, ha nincs párhuzamos kapacitás és fejlesztés, illetve a szerződés — az iparjogvédelemnek megfelelően — nem zárja ki harmadik partnernak való átadás lehetőségét).

Multi- és bilaterális síkon egyaránt lehetővé teszik a gazdasági-műszaki kapcsolatok sokoldalú fejlesztését a *műszaki-tudományos együttműködési (MTE) megállapodások* is, amelyek végrehajtása elsősorban a fogadások (képzés, továbbképzés), oldaláról nem egészen megoldott (feltételek, finanszírozás), de problematikus lehet a közös kutatás és fejlesztés köre és mélysége, a dokumentációk cseréjének módja (értékelés) stb.

5. Figyelembe véve a KGST Komplex Programjának nyílt jellegét, kerülni kell, hogy a vállalkozási formák és együttműködési feltételek a partnerek szempontjából *diszkriminatív*ek legyenek, még abban az esetben is, ha a tulajdonviszonyokat érintő formákban (rt., kft. stb.) történik az együttműködés. *Az azonos jogi statutum kívánalma nem zárja ki KGST-szintű közös társasági jogi struktúra létesítését, s azt, hogy az utóbbi lehetőleg homogén legyen az általános nemzetközi jogi szabályozással.* Speciális szabályozásra ott van szükség, ahol kifejezetten a *szocialista társadalmi-gazdasági rendszer sérthetlenségét* kell biztosítani. Ebből a szempontból a *magyar szabályozás* a külföldi részvétellel működő vállalatokkal kapcsolatban a homogeneitás irányába

mutat, ugyanakkor nyitva hagyja azt a lehetőséget is, hogy a közös vállalat a *KGST nemzetközi gazdasági szervezetekre* vonatkozó koncepciójának megfelelően jöjjön létre. Miután az utóbbi formában létrejött szervezeteknek is lehetnek tőkés partnerei, nyilvánvaló, hogy a *vállalkozás jogi formájának problémáját a gazdasági-műszaki követelmények teljesülésének optimumától lehet és kell függővé tenni*. Egyébként is úgyszólván valamennyi vállalkozási forma a *polgári jogi szabályozás* irányába mutat, ahol a *felek szerződéses akarata* a döntő.* A kérdés tehát végső fokon a népgazdasági és vállalati érdek összhangjának általános problematikájába torkollik.

6. A bevezetőben természetesen nem tárgyalhattuk e témakör minden, mégoly fontos aspektusát. Ezért csak utalni tudunk arra is, hogy milyen fontos szerepet játszik a *közjogi szabályozás* a vállalatközi kapcsolatok alakításában, amelyekhez komoly állami, népgazdasági érdekek fűződnek. A belső jogi szabályozáson (engedélyezés, kedvezmények és támogatások, eljárási szabályok stb.) — annak rugalmasságán, bürokráciamentességén — túlmenően bilaterális síkon a különféle *államközi* megállapodások, szerződések stb. érdemelenek fokozottabb figyelmet, multilaterális síkon pedig egyre jelentősebbé válik a *nemzetközi intézmények* munkájában való részvétel, a *nemzetközi egyezményekhez való csatlakozás*. Ez megkönnyítheti az *integrációk síkán* is az együttműködést, tekintettel arra, hogy az *integrált gazdaságpolitikák és közösségi jogok kialakítása során sem lehet az egységes világ gazdaság érdekeitől egyoldalúan eltekinteni* (erre utal például az EGK-gel kapcsolatos többoldalú éles kritikák jelensége is).

*

A stratégia hiánya, a koncepcionális tisztázatlanság, a szervezeti széttagoltság, a gazdasági mechanizmus elégtelenségei és egyéb ismertett okok következtében tehát továbbra is *van bizonytalanság a vállalati tevékenységben* az együttműködési relációk és formák megválasztásában, a vállalkozási méretek és műszaki megoldások eldöntésében. Úgy tűnik, ma már a nyugati partnerek — óvatosságuk ellenére is — merészebben vállalnak kockázatot a magyar népgazdaság keretein belül, mint az érdekelt magyar vállalatok, bár a kormányzat eddigi „zöld útjai” is bátrabb kezdeményezésre adnak lehetőséget. A Szovjetunió gyakorlatát figyelembe véve a *nagyvállalatok* is nagyobb érdeklődést kellene, hogy tanúsítsanak a tőkés kooperációk iránt, mint a kis- és középvállalatok. Az utóbbiak értelemszerűen csak kisebb vállalkozásokba bocsájtkoznak, így mind a technológiai áramlás, mind az export szűkebb csatornákon indul meg.

* „Experience shows that implementation of practical measures agreed at interstate level, demands additional approval by individual organisations or firms, where mutual commitments of the countries acquire a civil legal character, while their appropriate implementation is ensured by juridically asserted reciprocal material liability of the sides.” (A. N. Bykov: All-European Scientific and Technical Co-operation — All-European Economic Co-operation, Moscow 1973, Soviet Committee for European Security USSR Academy of Sciences) 132. old.

A SZOCIALISTA NEMZETKÖZI VÁLLALAT*

KISS TIBOR

I. fejezet. A kapitalista nemzetközi vállalatok főbb vonásai

1. A nemzetközi vállalat fogalma

A nemzetközi vállalat fogalmát a nem szocialista szakirodalomban szinte valamennyi ezzel foglalkozó közgazdász különbözőképpen értelmezi; multinacionális, inter-, transz-, szupernacionális stb. vállalatok elnevezés váltogatja egymást.

A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara, valamint az OECD akkor sorol egy vállalatot a multinacionális vállalatok közé, ha közvetlen beruházásaival legalább 6 országban vállal érdekeltséget termelő, kereskedelmi, kereskedelmi és termelő, szolgáltató vagy egyéb területen.

Sieber a vállalat külföldi beruházásainak az alaptőkéhez viszonyított aránya szerint csoportosítja a vállalatokat: az I. fokozat esetén a külföldi beruházás aránya 25% (multinacionális vállalat) a II. fokozatnál 50% (internacionális vállalat) a III. fokozatnál 75% (világvállalat). *Sieber* összefoglalta, hogy milyen kritériumok alapján váltogatják a szerzők a különböző elnevezéseket és ennek alapján alkotta meg saját csoportosítását. Még tovább fokozza az elnevezések zűrzavarát a Közös Piac keretében kidolgozás alatt álló Európai Részvénytársaság alapítására vonatkozó jogalkotás, amely szerint a Közös Piac tagállamaiban működő részvénytársaságok átalakulhatnak európai részvénytársaságokká.

A tisztánlátáshoz mindenekelőtt a nemzeti és nemzetközi vállalatok közötti különbségeket célszerű tisztázni. A tiszta nemzeti vállalat egy országban termel, szolgáltatásokat nyújt, forgalmi, illetve a pénzügyi stb. területen működik. Tisztán nemzeti vállalatnak minősül egy vállalat akkor is, ha nagyobb szabású export-import üzleteket bonyolít le.

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

¹ *Sieber, E. H.*: Die multinationale Unternehmung, der Unternehmenstyp der Zukunft? W. Borrmann, Wiesbaden, 1970. 217—240 oldal.

A vállalatok nemzetközivé válása lehetséges fokozatos fejlődés útján, de egyszerre is, tudniillik ha ilyen céllal létesítették. Első lépcsőként az a típus, hogy egy vállalat az export fokozása érdekében saját eladási szerveket hoz létre a főbb külföldi piacokon. Ezzel egyrészt jobban tudja biztosítani a vállalat értékesítési politikáját, az értékesítési hálózat stabilitását, másrészt közvetlenebbül érzékeli a főbb piacok jelzéseit (árak, minőség, korszerűség stb.).

A nemzetközivé válás következő fázisa az, amikor a vállalatok saját értékesítési hálózatukat vevőszolgálattal egészítik ki, szerelési, csomagolási üzemeket létesítenek, amelyek az anyavállalatoktól importált termékeket, szerelési egységeket szerelik, csomagolják stb. Az internacionalizálódási folyamat további fázisa, amikor az anyavállalattól importált részegységeket különböző saját szerelvénnel egészítik ki vagy tovább-feldolgozást végeznek.

Végül önálló külföldi fiók- vagy leányvállalatokat létesíthetnek, amelyek önállóan termelnek, értékesítenek, bankműveleteket végezhetnek, szolgáltatásokat nyújthatnak stb.

A szocialista nemzetközi vállalat fogalmának meghatározásánál nagyrészt eltekintünk a nem szocialista közgazdasági szakirodalom idevágó problémáitól. Ebben a tanulmányban szocialista nemzetközi vállalatnak nevezzük azt a működési formát, ha két vagy több ország közös beruházással termelő, értékesítő, koordináló stb. vállalatot vagy irodát létesít szocialista országokban. Nemzetközi vállalat létesülhet más formákban is, pl. tőkésvállalatok szocialista vállalatokkal együtt beruháznak szocialista, tőkés- vagy fejlődő országokban. Mindenesetre a szocialista nemzetközi vállalat fogalmát bizonyos rugamassággal kell értelmezni, ugyanis a szocialista nemzetközi vállalat sokféle formában és változatban jelenhet meg.

2. *A kapitalista nemzetközi vállalatok néhány főbb vonása*

Nagyon tanulságos megvizsgálni, hogy a Közös Piac fejlett tőkésországai-ban milyen mértékben halad előre és mire irányul a multinacionális vállalatok létesítése.² Így többek között 1969-ben az Egyesült Államok vállalatai a Közös Piac országaiban a fogyasztási cikkek termelésének 15%-át, az elektronikus alkatrészek 50%-át, az adatfeldolgozó, számítógépek termelésének 80%-át állították elő vagy ellenőrizték.

Az Egyesült Államok vállalatai által végzett magánberuházások irányai Nyugat-Európában a következő iparágak voltak: olajfeldolgozás, közlekedési eszközök gyártása, elektrotechnikai és elektronikai eszközök gyártása, gépgyártás, színesfémkohászat, vegyipar, műanyag- és műgumiipar, gyógyszeripar és kisebb mértékben élelmiszeripar. Az olaszországi Fiat az autóiparban létesít jelentős mértékű multinacionális vállalkozásokat.

² A nemzetközi vállalatot a továbbiakban multinacionálisnak is nevezzük.

Becslések szerint 1975-re a tőkés világban az áruk és a nyújtott szolgáltatások 80%-át 500 vállalat adja. Egyesek szerint a századfordulóra 300 nagyvállalat kezében fogja tartani a világ össztermelésének 2/3-át. Más becslések szerint a nyugati világ ipari össztermelésének 80%-át 100 vállalat adja a századfordulón.

Az egyes nemzetközi vállalatok utóbbi években tapasztalt fejlődésének extrapolációja alapján 1985-ben a világ vezető nagyvállalatai az 1. táblázatban felsorolt vállalatok lesznek. Figyelemre méltó a nyugat-európai és japán nemzetközi nagyvállalatok erőteljes fejlődése, amely az utóbbi 10 év jellegzetesége.

1. táblázat

A tőkés világ vezető nagyvállalatai 1985-ben³

Forgalom (milliárd dollárban)	Vállalat	Ország
50	Generál Motors	USA
50	Ford	USA
50	IBM	USA
50	ITT	USA
40	Standard Oil	USA
30	Volkswagen	NSZK
20	General Electric	USA
20	Philips	Hollandia
20	Toyota	Japán
20	Nissan	Japán
20	Mobil	USA
20	Chrysler	USA

Ez az általános tendenciának is megfelel. Az USA külföldi közvetlen tőkeberuházásai évi növekedési üteme 10%-os, kétszerese az USA bruttó nemzeti termelése növekedési ütemének. Az NSZK külföldi beruházásai növekedési ütemét talán csak Japán fogja túlszárnyalni, noha az NSZK nagy vállalatainak külföldi tőkeberuházásai az 1970–1980 közötti években várhatóan erőteljesen növekedni fognak.

Az NSZK beruházásai elsősorban olyan területekre koncentrálódnak majd ahol a nyugatnémet ipari know-how versenyképes, előnyös költségekkel exportálható és olcsó munkaerőt, illetve bőséges nyersanyagot talál.

A külföldi közvetlen tőkeberuházások az anyavállalat országa szempontjából sem bizonyulnak rossz befektetésnek. Az osztalék, a profit és az egyéb hozadékok alakjában az USA leányvállalatai által hazautalt összegek pozitívan hatnak az USA fizetési mérlegére. Az osztalékok, kamatok stb. 1960-tól 1970-ig 2,4 milliárd dollárról 6,0 milliárd dollárra emelkedtek. Egyéb bevételek (pl. licenciadíjak stb.) 0,6 milliárdról 1,9 milliárd dollárra növekedtek

³ Turner, L.: The Multinational Corporation. Futures, 3. köt. 2. sz. 1971.

és így 3,5 milliárd dollárral haladták túl az új tőkeberuházások nagyságát. Pénzügyi számítások szerint ezek a tételek az 1970-es években is jelentősen javítják az USA fizetési mérlegét. A tőkeberáramlást fékező, az utóbbi években hozott intézkedések sem csökkentették a külföldi tőkeberuházások összetételét, csupán azok finanszírozásában játszott nagyobb szerepet a leányvállalatok önfinszírozása és kölcsönfelvétele.

A pénzügyi válságok idején a nemzetközi vállalatok gazdasági befolyása rendkívül erős lehet, amint az az 1967-es, 1969 — és 1972 — 1973-as években is megmutatkozott. Ezek a vállalatok az ún. „forró pénz” legnagyobb birtokosai, amelynek segítségével a valuták eltérő piaci értékelését kihasználják (pl. dollárban levő követeléseiket márkakövetelésekre váltják át), és így spekulációs manővereikkel a valuták le- és felértékelését kikényszeríthetik.

Ugyancsak rendkívül hátrányos és legtöbbször ellenőrizhetetlen a nemzetközi monopóliumok transzfer- és árpolitikája, amely az adófizetési kötelezettség legnagyobb mérvű csökkenésére törekszik. Hasonlóan a pénzügyek témaköréhez tartoznak a nemzetközi vállalatok nemzetközi pénzügyi manőverei. Például az árfolyamkockázatok elleni ésszerű védekezésnek is lehetnek kedvezőtlen hatásai adott valuta szilárdságára — jóllehet ilyen kockázatok ellen nem csupán a nemzetközi vállalatok védekeznek.

II. fejezet. A szocialista nemzetközi vállalatok főbb sajátosságai

1. *A szocialista nemzetközi vállalat helye a KGST-integrációban*

A tudományos technikai forradalom a termelőerők fejlődését világméretben gyorsította meg, s ez a termelőerők fokozottabb internacionalizálódását idézte elő.

Marx és *Lenin* rámutattak arra, hogy a termelőerők és a nemzetközi munkamegosztás fejlődése révén nagy térségek gazdaságilag összefonódnak egymással. A nemzetközi integrálódás a fejlődés folyamata, a nemzetközi integráció az integrálódás adott fejlettségi foka, amely mindkét társadalmi rendszerben kialakul.

Az integrálódás tehát a termelőerők növekedése és internacionalizálódása, a termelési és cserefolyamatok nemzetek közötti összefonódása, a nemzetközi munkamegosztás elmélyülése, különösen egyes nemzeti termelési ágak más országokkal való összekapcsolódása révén megy végbe.

Az integrálódás adott fejlettségi fokán a társult országok olyan integrációkat hoznak létre, amelyek jellegét meghatározzák a résztvevő országok termelési viszonyai, politikai és gazdasági célkitűzései, illetve ennek megfelelő gazdaságpolitikai és más szervezetei. Kifejlődik az integráció közös intézményeinek hálózata és az integráció nemzetközi gazdasági mechanizmusa. Az integ-

ráció előrehaladása során egyrészt fokozódik a nemzeti termelőapparátusok bizonyos részének mindinkább állandósuló összekapcsolódása a társult nemzetek termelőapparátusával, másrészt a nemzeti piacok mind erőteljesebb nemzetközi integrált piaccá szélesednek.

Az integrációk kialakulásának tendenciája abból fakad, hogy a termelőerők túlnőnek az országhatárokon, a termelés mindjobban internacionalizálódik, a nagy gazdasági térségek részeit alkotó országok gazdaságai mind erőteljesebben összekapcsolódnak.

A KGST-integráció létesítése jelezte, hogy új szakasz kezdődött a szocialista országok közötti termelési viszonyok fejlődésében.

A szocialista országok közötti termelési viszonyokat *két oldalról*: a) *az országon belüli*, b) *az országok közötti termelési viszonyok szempontjából szükséges vizsgálni*. Itt döntően az utóbbival foglalkozunk.

Az országok közötti munkamegosztás — nemzetközi termelési viszony — egyrészt mint társadalmi-gazdasági viszony, másrészt technikai-társadalmi jellegben, azaz szocialista, fejlett tőkés, fejlődő országok, egyenrangú vagy fölé- és alárendelt, szorosabb vagy lazább társadalmi stb. jellegben jelenik meg. Az utóbbiban a termelőerők oldaláról megnyilvánuló technikai-gazdasági kapcsolat fejeződik ki. A termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásban vannak, ugyanígy a nemzetközi munkamegosztásban is a technikai-gazdasági kapcsolatok terjedelme, intenzitása, fejlettsége bizonyos mértékben és formákban összefüggésben van az országok közötti társadalompolitikai jelleggel. Az országok közötti technikai-gazdasági kapcsolatok kölcsönös függőségi viszonyokat teremtenek, amelyeknek az egyes országokra való hatása függ a partner országok gazdasági potenciáljától, valamint a köztük levő társadalmi-politikai viszonyoktól.

A termelőerők fejlődése és internacionalizálódása szükségessé teszi az országok közötti termelési viszonyok változásait. Az országok termelőerőinek mind nagyobb mértékű egymás közötti összefonódása maga után vonja a népek közeledését és a legfejlettebb, legésszerűbb, egységes világ gazdaság megteremtésére irányuló tendenciák érvényesülését.

A szocialista országok közötti termelési viszonyok szélesebbek a tulajdonviszonyoknál, mindazonáltal elsősorban a nemzeti tulajdonviszonyok alkotják a termelési viszonyok gerincét. A szocialista országok bővített újratermelési folyamatában elsősorban a tulajdonviszonyok, a termelési és elosztási folyamat gazdasági viszonyai érvényesülnek.

A szocialista országok önállóak, elkülönült nemzeti vagyonnal rendelkeznek, szuverének, anyagi eszközeik, javaik, használata, a munkaerő felett stb. szabadon rendelkeznek. Az önálló országok határai a termelés, az áru- és pénzforgalom, a tőke- és munkaerő-vándorlás stb. bizonyos határait jelentik. Az egyes országoknak nagyjából kiegyenlített fizetési mérleggel kell rendelkezniük. A nemzeti gazdálkodás eredményeitől függ a lakosság jövedelmének

alakulása, különállók a nemzeti munkatermelékenység színvonalában, a termékek önköltségében stb.

A tulajdon mint közgazdasági kategória sem statikus, hanem a történelmi fejlődés folyamán különböző változásokon megy keresztül. A nemzeti tulajdonosi elkülönültség sem statikus, hanem a termelés internacionalizálódási folyamatának előrehaladásával, elsősorban a szocialista népek közeledésével tartalma is történelmileg változik.

A szocialista országok közötti termelési viszonyok — szűkebb értelemben — a szocialista nemzetközi munkamegosztásban nyilvánulnak meg, s jellegük az országok belső termelési viszonyaitól, fejlettségük pedig a tagországok gazdasági fejlettségétől, a KGST-integráció szervezettségétől stb. függnék. Az egyes országok közötti áru-pénz-tőke stb. áramlás folyamatossága, illetve korlátai a termelőerők és termelési viszonyok fejlődésével változnak.

Az egyes KGST-országok népgazdasága bővített újratermelése mindinkább összefonódik a KGST-integráció többi országainak a termelésével, gazdasági viszonyaival és ez a szocialista országok közötti gazdasági, és az ezzel összefüggő más kapcsolatokat bővítetten termeli újra.

A KGST-országoknak a kapitalista országokkal és más szocialista országokkal, valamint a fejlődő országokkal is eltérő jellegű gazdasági kapcsolataik vannak. Ezek a kapcsolatok hozzájárulnak a szocialista országok termelőerői és termelési viszonyai fejlődéséhez, másrészt a partner országok gazdasági fejlődéséhez is.

A termelési viszony azonban nemcsak tulajdonviszony, hanem — többek között — magában foglalja az egyes országok között kialakult gazdasági kapcsolatok széles körét, amely — mint említettük — az országok közötti munkamegosztásban nyilvánul meg. A nemzetközi munkamegosztás körébe tartoznak többek között az országoknak a termelési ágai, gazdasági egységei stb., termelési, árucseré, pénzügyi, szolgáltatási, szervezeti stb. kapcsolatai, amelyek nemcsak társadalmi, hanem technikai-gazdasági függőségi viszonyokat is tartalmaznak.

A szocialista országok közötti termelési viszonyok fejlődésével mindinkább kidomborodik *a tudatos szervezett tevékenység* az országok közötti kapcsolatokban, elsősorban a gazdasági együttműködésben. A szocialista termelési viszonyok a gazdasági kapcsolatok mind tudatosabb irányítását teszik lehetővé.

A szocialista termelési viszonyok alapján a szocialista világ gazdaságban magasabb fokú az országok közötti kapcsolatokban a szervezettség, mint a tőkés világ gazdaságban, de ez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a szocialista országok önállósága, tulajdonosi elkülönültsége, vagy a szocialista országok közötti áruviszony.

A KGST nemzetközi piacának sajátosságai nagyjából megfelelnek a szocialista országok közötti áruviszonyok feltételeinek: a szocialista nemzetközi

munkamegosztás és a szocialista nemzeti tulajdon elkülönülési viszonyainak. Az áruviszonyok bizonyos mértékű szervezett piaci kapcsolatok formájában jelennek meg.

A szocialista országok között termelési viszonyok jelenleg nagyobb mértékben érvényesülnek a forgalmi szférában, mint a termelési kapcsolatokban. Az előbbihez sorolhatjuk főként a külkereskedelmi forgalmat, a nemzetközi elszámolásokat stb. az utóbbihoz a termelési tervek koordinációját, a beruházási együttműködést, a szakosítást, a közös vállalatokat stb.

A KGST-országok számos közgazdásza szerint a szocialista nemzetközi vállalatok létesítése gyorsítaná a KGST-integráció fejlődését, a szocialista országok közötti termelési viszonyok fokozottabb hozzáigazítását az internacionalizálódott termelőerőkhöz.

A szocialista nemzetközi vállalatok létesítését azonban több területen gátolja a szocialista országok közötti termelési viszonyok olyan jelenlegi adottsága, mint az országok tervezési és irányítási rendszerének néhány sajátossága, a jelenlegi nemzetközi mechanizmus néhány tényezője, amelynek rendezése nélkül szocialista nemzetközi vállalatok létesítéséhez csak alig vannak meg a feltételek. Emiatt előtérbe kerülnek a közbenső szervezeti formák, amelyek a későbbi időszakban — a szocialista országok közötti termelési viszonyok, gazdasági kapcsolatok rendezésével — átvezetnek a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedéséhez.

A szocialista nemzetközi tulajdon néhány sajátossága

Néhány évvel ezelőtt az egyik KGST-ország hivatalos véleményeként hangzott el az az álláspont, hogy a nemzetközi vállalat nem lehet szocialista jellegű, mert a nemzetközi vállalat formájában az egyik ország kizsákmányolja a másik ország munkásosztályát. Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy mi a szocialista nemzetközi tulajdon közgazdasági tartalma.

A szocialista tulajdonra is érvényes *Marx*nak⁴ a polgári tulajdonra vonatkozó megállapítása: „A polgári tulajdont meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni.”

A szocialista nemzetközi tulajdon definíciója azonos a szocialista országok közötti termelési viszony meghatározásával.

A tőkés nemzetközi tulajdonhoz képest több szocialista ország nemzetközi tulajdona együttesen jelenti:

- a termelőerők ésszerűbb nemzetközi területi elhelyezését,
- a terméktöbbletnek a résztvevő országok kölcsönös előnyök szerinti felhasználását,
- a közvetlen termelők, alkalmazottak nemcsak tárgyai, hanem aktív résztvevői a nemzetközi tulajdonformában megnyilvánuló gazdálkodásnak,

⁴ *Marx—Engels: Művei, Kossuth Kiadó, 1959. IV. köt. 158. old.*

— a társult országok dolgozói érdekeltek a nemzetközi vállalat jövedelmezőségében és az elsajátításban.

A szocialista *nemzetközi tulajdon* vizsgálata szükségessé teszi a szocialista *nemzeti tulajdon* kategóriájának elemzését. A szocialista nemzeti állam határain belüli különböző tulajdonformák a nemzetközi munkamegosztás, a világgazdaság keretében mint egységes nemzeti tulajdon jelennek meg. A világgazdasággal kapcsolatban levő vállalatok a szocialista nemzeti tulajdonban levő eszközökkel folytatnak önálló gazdálkodást. Ez azonban viszonylagos önállóság, mert a szocialista nemzettől, illetve az ezt képviselő államtól való függőséggel, az államnak kisebb-nagyobb irányító szerepével párosul.

A tőkés nemzeti tulajdon is önálló kategória a világgazdaságban, azonban itt a tőkés nemzeti állam a nagyobb tőkés gazdasági egységek, vállalatok, bankok stb. érdekeinek képviselőjeként jelenik meg. A tőkés nemzeti állam szerepe az, hogy a vállalatai, gazdasági egységei számára mind a határain belül, mind a világgazdaságban minél előnyösebb helyzetet biztosítson. Ugyanakkor a vállalatokat, gazdasági egységeket döntően saját tulajdonuk érdekei, nem pedig az egyetemes nemzeti érdekek vezérlik.

A szocialista gazdasági szervezetek, egységek viszont nemzeti tulajdonként sajátítják el a nemzetközi munkamegosztás keretében bonyolódó árucseré, szolgáltatás, tudományos-technikai vívmányok stb. anyagi eredményeit.

A szocialista országok tulajdona más országokétól elkülönült tulajdon és az országok közötti csereforgalom áruforgalom. Ennek az a sajátossága, hogy az egyes országok olyan termékek előállítására és cseréjére specializálódnak, amelyeknél országaikon belül kedvezőbb termelési feltételekkel rendelkeznek és ezen árukat világpiaci árak alapján cserélik.

A szocialista országok egymással áruforgalmat bonyolítanak le. A forgalomba kerülő áruk a külkereskedelem szocialista monopóliuma következtében a szocialista állam tulajdona. A szocialista nemzetközi munkamegosztás következtében az egyes országok közötti termelési kapcsolatok szocialista árukapcsolatokban realizálódnak.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok tervszerűen fejlődő népgazdaságait kapcsolja össze. Az egyik ország termelése szorosan kapcsolódik a többi ország termeléséhez, kiegészíti azt, s ezen ország gazdasági élete is támaszkodik a többi ország termelésére.

A szocialista világgazdaságban a termelési eszközök nemzeti tulajdonban vannak, a KGST szocialista integrációjának keretében a munka szocialista nemzetközi társadalmasításának folyamata megy végbe, amelynek során a szocialista országok nemzeti tulajdonban levő gazdaságai összefonódnak egymással.

A termelés társadalmasítása és internacionalizálódása társadalmi-gazdasági folyamat, amely termelési, politikai, jogi, társadalmi stb. tényezőket foglal magában.

A szocialista nemzetközi közös tulajdon ennek a társadalmi-gazdasági folyamatnak szerves része. A szocialista nemzetközi termelési viszonyok kategóriája azonban nemcsak a szocialista nemzetközi tulajdonhoz tapad, hanem mindazokat a szférákat, területeket és elemeket tartalmazza, amelyeket az újratermelési folyamat magában foglal. Éppen ezért többek között a külkereskedelem is a szocialista nemzetközi viszonyokhoz tartozik, nem csupán a szocialista nemzetközi közös tulajdon. Most azonban a szocialista termelési viszonyokat csak a szocialista nemzetközi vállalatokkal összefüggésben vizsgáljuk. Ebből a szempontból kíváncsiak elméletileg aláhúzni, hogy a szocialista nemzetközi vállalat a vállalati önállóság és önálló gazdálkodás alapján a nemzetközi tulajdonon belül *nemzeti tulajdoni elkülönültséget* is jelent.

A tulajdonviszonyok emberek közötti elsajátítási viszonyok, a nemzetközi tulajdonviszonyok pedig nemzeti tulajdonviszonyokat, nemzeti elsajátítási viszonyokat tartalmaznak. A szocialista nemzetközi vállalatoknál éppen ezért más nemzeti vállalatoktól való elkülönültség jelenik meg, mégpedig úgy, hogy egy vállalaton belül több ország nemzeti tulajdona közösen funkcionál. Ez az elméleti tisztázás azt a gyakorlati célt is szolgálja, hogy megvilágítsa: a nemzetközi szocialista tulajdon ereje a résztvevő országok dolgozói társadalmilag tudatosan szervezett erejének megnyilvánulása.

A szocialista nemzetközi vállalatban az elkülönült nemzeti tulajdonnal rendelkező országok egyesítik erőfeszítéseiket és annak arányában részesülnek a terméktöbblet elosztásában. Ez azt is jelenti, hogy a telephely szerinti ország dolgozói közös erőfeszítéssel nagyobb terméktöbbletet hoznak létre, mintha saját erőforrásaikra lettek volna utalva, miközben az általuk létrehozott nagyobb terméktöbbletből a szocialista nemzetközi munkamegosztás útján a többi ország dolgozói is részesülnek.

A szocialista nemzetközi vállalat formájában érvényesül a szocialista nemzetközi tulajdon és a szocialista nemzeti kollektív elsajátítás ellentmondása. A nemzetközi vállalatban részt vevők közös érdekei mellett szükségképpen léteznek és nagy erővel hatnak a külön érdekek, az egyes országok és vállalatok külön érdekei. Ez megnyilvánulhat a terméktöbblet újra felhasználásának vagy transzferálásának mértékében, a továbbfejlesztés, a más nemzeti vállalatokkal való tudományos-műszaki együttműködés, a nemzeti gazdasági irányítási rendszerek elfogadásának stb. kérdéseiben.

A szocialista nemzetközi vállalatok létesítése progresszív folyamat, megfelel a termelőerők fejlődésének és internacionalizálódásának. Ezen vállalatok fejlődése és számuk gyarapodása összefügg a KGST-országok közötti termelési viszonyok fejlődésével, az előrehaladás útjában álló ellentmondások fokozatos megoldásával.

A szocialista nemzetközi tulajdon a szocialista nemzetközi termelési viszonyoknak egyik, kétségtelenül magasabb rendű formája, éppen ebből következik, hogy a szocialista nemzetközi tulajdon akkor tud szélesebb terü-

letet átfogni, ha a szocialista nemzetközi termelési viszonyok más oldalakról való fejlesztése ezt előmozdítja. Ez pedig hosszabb folyamat, hosszabb időszakot igényel.

A fejlett termelőerőkkel rendelkező szocialista országok közötti nemzetközi tulajdon a tőkés nemzetközi tulajdonhoz képest összehasonlíthatatlanul kedvezőbb és nagyobb lehetőségeket nyújt az önálló szocialista országok termelőtevékenységének összehangolására és a szocialista társadalmi érdekek szolgálatába állítására. Ehhez azonban elengedhetetlenül szükség van egyrészt a társadalmi ráfordítások árakban való megjelenésére és ezeknek a nemzeti és nemzetközi mechanizmusokon keresztül történő összehangolt értékelésére, másrészt a termelés és értékesítés, illetve az elosztási szervezet, a szabályozott piaci mechanizmusokkal való összekapcsolására is.

Ezért célszerű a jelenlegi szocialista nemzetközi termelési viszonyok keretében, a szocialista nemzetközi tulajdon gyarapítása mellett kihasználni azokat a nemzetközi együttműködési formákat, amelyek végső fokon mind több nemzetközi tulajdonban levő közös vállalatok létesítéséhez vezetnek. A nemzetközi ipari együttműködési szervezetek létesítése, illetve ezek továbbfejlesztése, egyes kiemelt főbb termékcsoportok fejlesztésének, termelésének stb. együttes tervezése, a termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának elmélyítése; a vállalatok közvetlen nemzetközi kapcsolatainak kialakítása stb. mind előreviszik a szocialista nemzetközi termelési viszonyok fejlődését, a termelés internacionalizálásának kiszélesedését, s végül a szocialista nemzetközi tulajdonban levő vállalatok létesítésére mind kedvezőbbé válnak a feltételek.

3. A nemzeti szuverenitás és a szocialista nemzetközi tulajdon

Mind a kapitalista, mind a szocialista országokban akadnak olyan vélemények, amelyek szerint a nemzetközi vállalatok sértik az ország szuverenitását.

Behrman nagy nyomatékkal hangsúlyozza említett könyvében, hogy az Egyesült Államok növekvő gazdasági és politikai befolyást gyakorolhat nemzetközi vállatainak útján a befogadó országokra. Az érintett országok kormányai egyrészt örülnek, hogy közvetlen beruházásokat szolgáló tőke, fejlettebb technika és szervezettség áramlik be az országba, másrészt féltik politikai, gazdasági, társadalmi függetlenségüket.

*Jack N. Behrman*⁷ többek között hangoztatja:

„Az európai országokban az Egyesült Államok által létesített nemzetközi vállalatok ezekben a kérdésekben *(az anyavállalatok gazdaságpolitikájának*

⁷ *Behrman Jack N.*: National Interests and the Multinational Enterprise. Prentice-Hall, Inc. New-Jersey, 1970. 6. oldal.

kérdésében — a szerző megjegyzése) összeütközésbe kerül a nemzeti szuverenitással . . . Az USA vállalatai ugyanazokat a gazdaságpolitikai célkitűzéseket akarják megvalósítani az európai országokban, amelyeket otthon gyakorolnak.”

Természetesen a szocialista és a kapitalista nemzetközi vállalatok céljai és szerepük között lényeges különbségek vannak. A kapitalista nemzetközi vállalatok — ha érdekei úgy kívánják — nem törődnek a befogadó országok érdekeivel és célkitűzéseivel. A szocialista nemzetközi vállalatok létesítésénél valamennyi érintett ország érdekeit szem előtt tartják.

A nemzetközi közös vállalat rendkívüli jelenség a befogadó ország gazdasági életében. Nem az általános hazai jog- és vállalati működési rendszerbe illeszkedik bele, hanem státuszát nemzetközi jog és konvenciók szerint rendezi. A befogadó ország kormánya általában ugyanazokat a jogokat és bánásmódot biztosítja számukra, mint a többi hazai vállalatnak, a nemzetközi vállalatot mégis rendkívüli jogi alanyként kell kezelni. A hazai vállalatokkal egyenrangú működési feltételek mellett külön kell szabályozni a tulajdonformát, a beruházásokat, a nyereség, illetve veszteség elosztását, a nyereség vagy jövedelmek transzferálását, a műszaki-tudományos együttműködést más vállalatokkal, illetve országokkal stb.

Más-más gazdaságpolitika, illetve gazdaságirányítás érvényesül a különböző országokban. A fővállalat általában telephelye szerinti rendszert szeretné a fiókra vagy más országokban működő társvállalatra ráerőszakolni. A fővállalat érdekei számos esetben nem azonosak a partnervállalat érdekeivel.

Sok más hasonló probléma merül fel, amelyek következtében előtérbe kerül a nemzeti szuverenitás, a nemzeti érdek kérdése. Mielőtt ezeknek a kérdéseknek az elemzésébe belemennénk, le kell szögeznünk, hogy a szocialista nemzetközi tulajdon és a nemzeti szuverenitás csakis a nemzeti szuverenitás szocialista tartalmával és formáival való összefüggéseiben vizsgálható.

A szocialista világrendszer tartalmában mélyen internacionalista, belső lényegéből fakad a kis és nagy népek egyenjogúsága. A szocialista világrendszer csakis a népek teljesen önkéntes tömörülésén alapulhat, és ennek érdekében fokozatosan olyan feltételeket kell teremteni, hogy a tömörülés valamennyi nép számára vonzó legyen. A kis és nagy népek egyenjogúsága nem valósul meg automatikusan, a fejlődést elősegítő küzdelem nélkül. De itt a társadalmi fejlődést gátló, a szocialista világrendszer belső lényegétől idegen folyamatok leküzdéséről van szó.

A termelőerők gyors fejlődése a kapitalizmus kialakulása idején kisebb vagy nagyobb, nemzeti vagy soknemzetiségű egységes államokat hozott létre a feudalizmus lokális és etnikai széttagoaltsága helyén. A dialektikus fejlődés menete az, hogy egyfelől megszilárdítja a nemzeti formákat, másfelől viszont ezek további kiteljesedése a távoli jövőben éppen a nemzeti formák korlátainak leküzdésével, a népek összeolvadásának folyamatával jár együtt. A nem-

zetközi munkamegosztás elmélyítése pedig elősegíti e tendencia mind erőteljesebb érvényesülését.

A munkásosztály vezette szocialista állam érdekei egyaránt nemzetiek és nemzetköziek. A forradalmi munkásmozgalom győzelme a munkásosztály nemzetközi összefogása nélkül elképzelhetetlen. Ezt a múlt és jelen történelmi tényei bizonyítják. A szocialista államok történelmi funkciója az, hogy magát a nemzeti államot is a szocialista népek barátságának és testvéri közeledésének eszközévé tegyék. „A proletáriátus azt támogatja — mondotta *Lenin* —, ami elősegíti a nemzeti különbségek elmosódását, a nemzeti válaszfalak leomlását, ami egyre szorosabbra fűzi a nemzetek közötti kapcsolatokat, ami a nemzetek egybeolvadását eredményezi.”⁸

A nemzeti államok kialakítása és fejlődése az állami szuverenitás kiszélesedésének és szabad önkorlátozása elmélyülésének egyidejűleg érvényesülő, dialektikus folyamata.

Az állam szuverenitása — a nemzetközi jog gyakorlata szerint semmiképpen sem tekinthető abszolútnak. Az állam szabadon, független elhatározásából, érdekei legjobb védelmére önkorlátozást vállal. A nemzetközi kötelezettségek vállalásának joga — a nemzetközi jog elvei szerint — éppen az állam szuverenitásának ismérve. Így például minden egyes ország beilleszkedik a nemzetközi közlekedés — szállítás folyamatába, amelynek során az országon áthaladó járatok menetidejét nemzetközileg egyeztetni kell, s ezeknek óramű pontossággal kapcsolódniuk kell egymáshoz. Az országok gazdasági fejlődésének előrehaladásával az egyes államok mind több szállal fonódnak össze, mind változatosabb formákban rendezik növekvő együttműködésüket.

A KGST-integrációban is szükségszerűen felmerül a szocialista államok szuverenitásának a kérdése.

A szocialista országokban a termelési eszközök túlnyomó többségének társadalmi tulajdona az állami szuverenitás hatókörét kiszélesítette. A szocialista állam tevékenysége kiterjedt a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésére is. A szocialista államok kialakulása az állami szuverenitás kiszélesedésének és szabad önkorlátozása mélyülésének egyidejűleg érvényesülő, dialektikus folyamata. A szocialista állam mind több, a népgazdaságot mélyen érintő kötelezettséget vállal, s ezzel önként korlátozza szuverenitását.

A KGST Alapokmánya biztosítja a tagországok szuverenitását, és azok csak akkor vállalják szuverenitásuk önkéntes korlátozását, ha az megfelel országuk érdekeinek. Így többek között hat ország részvételével létrejött és eredményesen működik az INTERMETALL vaskohászati nemzetközi szervezet, a Golyóscsapágyipari Egyesülés, a magyar—bolgár közös vállalat: az INTRANSMAS, a magyar — bolgár—szovjet—NDK közös iroda, az AGROMAS, közös magyar—lengyel meddőhányó kitermelő vállalat; a HALDEX stb. Emellett Románia is részt vett néhány közös szervezetben, ahol az érde-

⁸ *Lenin*: Művei, 20. köt. Szikra 1955. 423. old.

keinek megfelel (így például a közös vagonpark üzemeltetésben, a Csapágyipari Együttműködési Szervezetben és más nemzetközi szervezetekben).

A szocialista államok nemzeti szuverenitásának fejlődése — éppen úgy, mint az egész társadalmi fejlődés — ellentmondásos mozgások közepette halad előre. Egyrészt egyre inkább kiteljesedik a szocialista államok szuverenitása, másrészt az egyes szocialista államok önként korlátozzák szuverenitásukat, és annak egy részét átruházzák a nemzetközi együttműködésük során kialakuló közös fórumokra.

Ily módon kis országok is részeseivé válnak több országra kiterjedő döntéseknek, tehát szuverenitásuk nemcsak korlátozódik, hanem hatóterületében bővül is. A KGST-integrációban ez a fejlődési folyamat még kezdeti szakaszban van. A KGST-országok mind saját fejlődésük, mind a többi ország gazdasági fejlődése érdekében korlátozzák saját szuverenitásukat, ezzel egyidejűleg szerepük nemzetközi síkon megnövekszik, pl. amikor egyeztetik terveiket, támogatják egymás fejlődését. Nem szólnak bele egymás belügyeibe, a tervek egyeztetése azonban közvetve befolyásolja a tagországok gazdasági fejlesztésének irányvonalait. Mindegyik ország csak olyan gazdasági kötelezettségeket vállal, magára, amely mind nemzeti, mind nemzetközi érdekeinek megfelel. A nemzetközi munkamegosztásban való részvételével, a gazdasági tömörülés fejlesztéséhez való hozzájárulásával azonban ugyanakkor elősegíti mind a saját országa, mind a többi ország fejlődését.

A KGST-országok integrációjának és a tagországok szuverenitása önkorlátozásának folyamata különböző ütemű lehet, a résztvevő országok magatartásától függően gyorsulhat vagy lassulhat. A KGST-országok túlnyomó többsége az integráció fejlődését szorgalmazza, mert ez kedvezően hat a nemzetközi munkamegosztás hatékonyságának növelésére, gyorsítja az egyes országok gazdasági növekedését és elősegíti nemzeti termelésük hatékonyságának emelkedését.

Az internacionalizálódás együtt létezik a nemzeti gazdaságok gyors fejlődésével, a termelési eszközök társadalmi tulajdonának nemzeti elkülönülésével. Az adott dialektikus ellentmondást csak fokozatosan lehet felszámolni a szocialista nemzetek közeledése és tömörülése, a nemzetközi szocialista tulajdon kifejlesztése, a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok erősítése, a nemzetek közötti bizalmatlanság teljes felszámolása és az országok gazdasági fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése útján.

A szocialista nemzetközi tulajdon, a nemzetközi közös vállalat létesítése is a nemzeti szuverenitás önkorlátozását jelenti, de annak érdekében, hogy a nemzet egyetemes jóléte, gazdasági és kulturális színvonala gyorsabban fejlődjön, beilleszkedjen a termelőerők internacionalizálódási folyamatába, előre lendítse az érdekelt népek közeledését.

A nemzetközi vállalatok létesítése progresszív folyamat, mert megfelel a termelőerők fejlődésének, a termelőerők fokozódó internacionalizálódásának.

A probléma abban rejlik, hogy hol, kik és milyen feltételek között létesítenek nemzetközi vállalatokat.

A szocialista országokban a szocialista nemzetközi tulajdon alapján véve a termelőerők ésszerű nemzetközi elhelyezését szolgálja és kölcsönösen előnyös valamennyi érdekelt ország számára. Mindemellett a szocialista nemzetközi tulajdon is tükrözi az adott szocialista nemzetközi termelési viszonyokat, ennek előre vívó erejét, ugyanakkor tartalmazza azokat az ellentmondásokat is, amelyek a szocialista országok gazdasági kapcsolataiban rejlenek. A távlati fejlődés menete az, hogy mind erőteljesebben fejlődnek a szocialista országok gazdaságai, ez szükségszerűen mind több szállal fűzi őket egybe és mindinkább lehetővé és szükségessé válik nemzetközi vállalatok létesítése és terjedése. Ezek pedig mind a nemzeti, mind a nemzetközi előrehaladást szolgálják.

4. *A szocialista nemzetközi közös vállalatok létesítésének céljai*

A KGST Komplex Programja nagy általánosságban foglalkozik a nemzetközi vállalatok létesítésének szükségességével és célszerűnek jelöli meg, hogy az érdekelt országok nemzetközi közös vállalatokat hozzanak létre.

Említettem, hogy a Komplex Program 8. fejezetének 4. pontja szerint célszerű bizonyos körülmények között közös vállalatok létrehozása.

A Komplex Program többek között megállapítja:

„A közös vállalatok szervezeti formáit és funkcióit, valamint a létrehozásukkal és tevékenységükkel összefüggő összes többi kérdést az érdekelt felek szabályozzák.”

A szocialista nemzetközi vállalatok céljai a nemzeti vállalatok céljainál tágabban fogalmazható meg, mivel meg kell felelniük a KGST-országok szocialista jellegének és a létrehozók nemzeti érdekeinek.

A szocialista vállalatok a népgazdaság szervezeti alapegységei, a szocialista népgazdaság újratermelési összefolyamatába illeszkednek be, azt szolgálják, miközben nyereség szerzésére és növelésére irányuló gazdálkodást kell folytatniuk. Ennek érdekében a legtakarékosabban kell bánniuk mind a holt, mind az eleven munkával, a korszerűséget egyre magasabb színvonalon kell biztosítaniuk.

A szocialista nemzetközi vállalatok fő feladatai közé tartozik, hogy segítsék az érdekelt országok közötti gazdasági együttműködést, fejlesszék az adott ágazatokban, cikkek gyártásában stb. a termelés nemzetközi szakosítását, gyorsítsák meg a KGST-integráció fejlődését. A célok és feladatok a következőkben jelölhetők meg:

— Két vagy több szocialista ország által létesített közös nemzetközi vállalatnak meg kell teremtenie a feltételeket az *optimális gyártáskapacitás* létrehozására. Az esetleges fiókvállalatok létesítésével több országban lehetővé

váltak szakosított termékek gyártása a szükségletek kielégítésére. Különösen kisebb országok számára teremtheti meg a közös vállalat az optimális gyártáskapacitások létrehozását, pl. a személyautógyártásban stb.

— A szocialista nemzetközi vállalat és fiókjai lehetővé teszik a termelés hatékonyságának növelését. A *műszaki színvonal fejlesztését*, a versenyképesség fokozását valamennyi piacon. Elősegítik az egyes országok gazdasági struktúrájának fejlesztését, és így módon járulnak hozzá a KGST-integráció elmélyítéséhez.

— Megteremthetik az előfeltételeket a nemzetközi termelési-kooperáció új típusának kialakítására, amely biztosíthatja a termelővállalatok számára a folyamatos anyagi-technikai ellátást, megszilárdítja a fegyelmet a kooperációs szállításoknál, biztosíthatja a részegységek és alkatrészek megfelelő minőségű és határidőre történő szállítását.

— Az elérhető nagyobb munkatermelékenység elősegíti az adott országban a munkatermelékenység általános színvonalának emelését.

A közös vállalatok létrehozásánál az országok és a vállalatok megfelelő anyagi érdekeltségét, a termelés gazdaságosságának növelését kell elsősorban figyelembe venni. Ezért célszerű már a létesítés előtt gazdasági számításokat végezni, s meghatározni, hogy milyen előnyt jelent egy hasonló, csak hazai érdekeltség alapján létesített vállalat alapításával szemben. Így többek között meg kell vizsgálni, hogy milyen előnyök várhatók a beruházások hatékonysága, a tőkés devizamegtakarítás, a termelési költségek csökkentése, a termelékenység növelése, a műszaki színvonal emelése és az ezekből származó egyéb kereskedelmi előnyök révén.

Új iparágak, gyártmánycsoportok kiterjesztésére célszerű közös kutató- és tervező intézeteket, valamint ezek által konstruált termékek előállítására üzemeket létesíteni. Hasonló a helyzet, amikor egy ország olyan szabadsággal rendelkezik, amelynek gazdaságos kihasználásához több ország területén nagyobb a lehetőség.

Az egyes országok különbözőképpen érdekeltek egy szocialista nemzetközi közös vállalat létesítésében. Ez olyan objektív körülmény, amit feltétlenül figyelembe kell venni. Több esetben számolni kell azzal, hogy a közös vállalat létesítése általában mindegyik ország számára előnyös, de nem minden ország számára azonos a gazdasági eredmény.

A nemzetközi vállalatok létesítésében az egyes országoknak különböző érdekeltségük lehet. Ebben a tekintetben meg kell különböztetnünk *külföldi beruházókat, valamint hazai partnereket*.

A *külföldi beruházó* szempontjából célszerűnek mutatkozhat nemzetközi vállalat létesítése:

— olyan nyersanyagok kitermelésében való részvételre, amely az importőr ország számára előnyöket nyújt a feldolgozó iparágak foglalkoztatásában, a szóban forgó nyersanyag beszerzésében stb.

- a konkrét tudományos kutatómunkák, műszaki tervezési-szerkesztési munkák közös elvégzésére,
- a termelés és az értékesítő tevékenység kiterjesztésére az érdekelt országok, valamint más országok piacaira,
- know-how, márka, védjegy, piacokon való bevezetetttség stb. értékesítésére.

A hazai partner szempontjából előnyt jelent

- az új technika meghonosítása,
- a hazai termelés bővítése és az export bevétel növekedése,
- a termelés, a tervezési-szerkesztési munkák jobb megszervezése és az értékesítés kiszélesítése stb.

A szocialista nemzetközi vállalat létesítéséből származó előnyök széles körű komplex vizsgálatot igényelnek. Ezek nem minden eleme fejezhető ki mennyiségileg, mert számolni kell olyan általános hatásokkal is, mint például a népgazdaság szerkezetének tökéletesebbé válása az adott országban az anyagi műszaki bázis javulása, az ipari fejlődés színvonalának emelkedése, a termelés nemzetközi szakosítása, elmélyítése stb. Végső soron a szocialista nemzetközi közös vállalatok elősegítik az érdekelt országok gazdaságának összefonódását és ezen keresztül a KGST-integráció további fejlődését.

III. fejezet. A szocialista nemzetközi vállalatok főbb problémái

1. *A gazdaságirányítás és a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedésének főbb problémái*

A KGST-integráció egyik lényeges ellentmondása a termelés internacionalizálása és a termelési eszközök nemzeti jellegű szocialista tulajdona, valamint a szocialista nemzeti elszájtítás közötti ellentmondás.

A szocializmus társadalmi rendszere mélyen internacionalista, ugyanakkor a szocialista országok többségének gazdaságirányítási rendszere a közvetlen irányításon alapuló tervgazdálkodás szigorúan nemzeti kereteire épült. Ez a gazdaságirányítási rendszer — szinte kizárólag — makro-strukturális szinten a tervek nemzetközi koordinációjával kapcsolja össze a szocialista országok gazdasági fejlődését. A tervek nemzetközi egyeztetésének célja, hogy a KGST-országok részéről megteremtse az egyes országok tervszerű gazdasági növekedésének nemzetközi feltételeit.

A közvetlen irányításra épült tervgazdálkodás, a túlzott centralizmus, a gazdasági szerkezet és mechanizmus a vállalati mikrostruktúrában bizonyos mértékben fékezi a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedését

Említettük a szocialista nemzetközi vállalatok ama ellentmondását is, hogy a közös célok és a közös tevékenység mellett a résztvevő országok nemzeti elsajátítása érdeellentmondásokat hoz létre többek között a közös vállalat tevékenységének továbbfejlesztésében, újabb vállalatok létesítésében stb.

Az eddigi kevés tapasztalat szerint a közös vállalatoknak a telephelyük szerinti ország gazdálkodási és igazgatási rendszerébe beilleszkedve kell működniük. A főbb problémák itt abban mutatkoznak meg, hogy Magyarország kivételével a többi KGST-országban a vállalatok kötelező tervmutatók szerint dolgoznak, a közös vállalatok létesítését állami költségvetésből finanszírozzák az elszámolásokat csak nagyon bonyolult számítások alapján lehet elvégezni stb.

A KGST-országok gazdaságirányítási rendszerében a termelők és felhasználók anyagilag nem megfelelően érdekeltek közös vállalatok létesítésében, mert nincsenek kellőképpen rákényszerítve az önköltség és ezzel az árak csökkentésére, a termelés nemzetközi szakosítására, a feladatok legkorszerűbb megoldására.

A KGST-országok nemzeti gazdaságirányítási rendszereik tökéletesítésén dolgoznak. A változások tartalma, formája és üteme az egyes országokban eltérő. Belső gazdaságirányítási rendszerük változásait a KGST-országok ismeretik egymással, megvitatják egyes vonásaikat, kicserélik a tapasztalatokat egymás között, így az egyes országok reformjai hatnak a többi ország gazdasági reformjára is. A változás azonban hosszú, bonyolult folyamat.

A KGST-integrációban háttérbe szorultak, sőt eltorzultak olyan közgazdasági kategóriák, mint a piac, az árak, a kereslet-kínálat, a hitel, a kamat stb. Nincsenek reális valutaárfolyamok sem.

A reális valutaárfolyamok meghatározását különböző okok akadályozzák. A belföldi árak kisebb-nagyobb elszakadása a nemzetközi árártól rendkívül bonyolulttá teszi a tényleges vásárlóerő-paritás kiszámítását. (A nem kereskedelmi valutaárfolyamban a fogyasztási cikkek vásárlóerő-paritásának kiszámítása útján megállapodtak.) A pénz, a hitel, a kamat kategóriáinak eltorzulása is szerepet játszik abban, hogy a KGST-integráció keretén belül gyakorlatilag nincs tőkek mozgás.

A szocialista országok továbbfejlesztik belső gazdasági mechanizmusukat, mert az már nem felelt meg a termelőerők fejlettségének. A nemzetközi gazdasági mechanizmus egyes elemeinek elavultsága pedig a KGST-integrációban olyan nehézségeket támaszt, amelyek akadályozzák a KGST-integráció további előrehaladását, nehezítik az együttműködés továbbfejlődését.

A KGST-integráció mechanizmusának reformja függ a belső gazdaságirányítás reformjainak tartalmától is, és fordítva, a nemzetközi gazdasági együttműködés formáinak, módszereinek változtatása szükségessé teszi a belső reformokat.

A KGST-országok belső gazdaságirányítási rendszereik fejlesztése során

— a szocialista tervszerűséget növelve — a közvetlen tervutasítások csökkentése, az áru- és pénzvviszonyok fokozottabb érvényesítése, a vállalatok gazdasági önállósága, döntési jogköre bővítésének irányába haladnak. A vállalatok és a vállalati dolgozók jövedelme nagyobb mértékben függ a vállalatok gazdasági eredményeitől. A külkereskedelem szorosabban kapcsolódik a termelővállalatok gazdálkodásához. Árreformokat valósítanak meg, amelyeknek közös jellemzője, hogy közelítenek az értékarányos árakhoz.

A KGST-országok belső gazdasági mechanizmusának változása szükségszerűen hat kereskedelmi kapcsolataikra is. Továbbra is a hosszú lejáratú árucserereformalmi egyezmények határozzák meg a külkereskedelem főbb irányait, a külkereskedelmi forgalomban azonban a vállalatok gazdasági érdekeltisége nagyobb szerepet kap. Ha majd a külkereskedelmi ár is számottevően befolyásolja a vállalat működésének gazdaságosságát és ezzel a vállalati érdekeltiséget, akkor a vállalatok tevékenysége — megfelelő szabályozással (árszorzóval, pénzügyi eszközökkel stb.) — biztosíthatja a hatékony külkereskedelmet. Ha a külkereskedelem szervesen kapcsolódik a termelővállalatok gazdálkodásához, akkor a vállalatok — megfelelő irányítás és szabályozás mellett — érdekeltységüknek megfelelően fogják a kapcsolatokat alakítani, számításba veszik mindazokat az export- és importlehetőségeket, amelyek a KGST-piacon és azon túl is adóttak.

A belső gazdasági mechanizmus átalakulása alapján a KGST-integráció változásának, fejlődésének egyszerre két vonalon kell haladnia. Egyrészt tovább kell fejleszteni, hatékonyabbá kell tenni a gazdasági folyamatok közös, tervszerű irányítását, (vagyis erősíteni e folyamatok központi szabályozását, tehát a centralizációt), másrészt elő kell mozdítani az áru- és pénzvviszonyok, a piac működését, aktív szerepük kibontakozását (vagyis elősegíteni a decentralizációt).

Ez utóbbi megvalósítása érdekében célszerű a belső piacok nagyobb mértékű összekapcsolása és ezzel a nemzeti válaszfalak fokozatos lebontása, az egyes országok gazdasági egységeinek közvetlen kapcsolata, az alapanyagokon kívüli árucikkek forgalmának egymás közötti részleges felszabadítása, kontingeneken kívüli forgalma, az árképzés módszereinek közelítése, a reális árarányok kialakítása, közös vállalatok, nemzetközi ágazati kartellek, egyesülések létesítése stb.

Minden egyes KGST-országban a gazdaságirányítás rendszernek az eddiginél sokkal nagyobb és több termelési kooperációt és szakosítást kellene lehetővé tennie. Növelnie kellene a vállalatok, a gazdasági egységek anyagi érdekeltiségét, ez viszont a vállalatok önálló döntési jogának növelését kívánja meg.

A nemzeti piacok egymás közötti fokozatos megnyitása jelentős közgazdasági és gazdaságirányítási probléma, amelynek megoldásában fokozatosan kell előre jutnunk.

A belső gazdaságirányítási rendszerekben valószínűleg továbbra is lesznek különbségek a KGST-országok között. A tapasztalatcsere, egymás eredményeinek elemzése a fokozatos harmonizáláshoz vezetnek el először két-három majd a többi KGST-ország között.

2. A főbb jogi és pénzügyi kérdések

Néhány főbb jogi kérdés

A nemzetközi egyesülések, szervezetek és vállalatok főbb jogi kérdéseivel elsősorban a KGST Jogügyi Bizottsága; a pénzügyi kérdéseivel a KGST Valutáris és Pénzügyi Állandó Bizottsága foglalkozik. Emellett a KGST Szocialista Világgazdasági Intézete és más szervek, intézetek elemzik, tanulmányozzák, javaslatokat dolgoznak ki a szóban forgó kérdés megoldása érdekében.

A KGST Jogügyi Bizottsága a nemzetközi egyesülések, szervezetek és vállalatok számára egységes jogszabályokat dolgozott ki, amely szabályozza ezek alapítási és működési formáit. Ilyen egyezmény azonban csak keretmegállapodás lehet, amelyet az érdekelt alapító országok között sokkal konkrét formában kell továbbfejleszteni, és a jogi rendelkezéseket az országok között fokozatosan harmonizálni.

A KGST keretében nem ütközik különösebb nehézségbe, hogy egységesen határozzák meg a nemzetközi vállalatok, társaságok, egyesülések alapító szerződések általános sémáit. Az eddig kialakult sémák meghatározzák az alapszabályok általános rendelkezéseit, ezen nemzetközi gazdálkodó szervek tagjainak alapvető jogait és kötelezettségeit, az irányító szervek jogkörét stb.

Már sokkal bonyolultabb a közös vállalatok *tevékenységének* és adott országok terveivel való *koordinációja*. Az országok többségének egyeztetett véleménye szerint (ideértve Magyarországot is):

— A nemzetközi gazdálkodó szervezet (egyesülés és közös vállalat) az irányító szerve által jóváhagyott tervek alapján működik. A terv jóváhagyásának feltétele a megelőző tervegyeztetés a székhely szerinti ország népgazdasági terveivel és a többi ország népgazdasági terveivel, melyek szervezetei részt vesznek a nemzetközi gazdálkodó szervezetben. A tervegyeztetés a nemzetközi gazdálkodó szervezet specifikus jellege szerint, a szervezet normális tevékenységének biztosításához szükséges mértékben történik, figyelembe véve a két- vagy sokoldalú népgazdasági tervkoordináció eredményeit.

— A nemzetközi gazdálkodó szervezet terveinek a székhelye szerinti ország népgazdasági terveivel való összehangolása e szervezet által a székhely szerinti ország illetékes központi szervével történik, az ebben az országban megállapított rendnek (metodikai utasításoknak) megfelelően.

— A nemzetközi gazdálkodó szervezet nem kap kötelező (direktív) tervmutatókat és normatívákat a székhely szerinti ország szerveitől. A metodikai utasítások előírhatják, hogy ezen ország illetékes központi szervei a rögz-

zített határidőkben közlik a nemzetközi gazdálkodó szervezettel az elszámolási jellegű általános vagy ágazati tervnormatívákat, amelyeket a nemzetközi gazdálkodó szervezet terveinek összeállításakor figyelembe kell venni.

— A nemzetközi gazdálkodó szervezet ötéves és távlati terveinek a többi olyan ország népgazdasági terveivel történő összehangolása az ezen országok és a nemzetközi gazdálkodó szervezet székhelye szerinti ország közötti népgazdasági tervkoordináció során valósul meg; az éves tervek összehangolása az illető országoknak a nemzetközi gazdálkodó szervezetben levő képviselőinek feladata.

— A nemzetközi gazdálkodó szervezet jóváhagyott terveit figyelembe veszik a székhely szerinti ország és a többi olyan ország népgazdasági terveiben, melyek szervezetei az NGSZ-ben részt vesznek.

A nemzetközi közös vállalatok általános alapszabálya elősegíti a szerződő felek konkrét megállapodásait. A séma természetesen nem kötelező jellegű, minden egyes KGST-ország a saját jogalkotásának megfelelően alkalmazza ezeket. Így pl. Magyarországon nem alkalmazzuk a séma azon formuláját, hogy a szocialista nemzetközi vállalat terveit köteles koordinálni az illetékes szervekkel, mivel a magyarországi gazdaságirányítási rendszerben a vállalatok nem kapnak kötelező tervutasításokat.

A szocialista nemzetközi vállalatok alapításának jogköre jelenleg kizárólag az állami szerveket illeti meg. A vállalatok nem dönthetnek önállóan sem közös nemzetközi vállalatok létesítéséről, sem vállalati fúziókról, sőt, még koordinációs irodákat sem hozhatnak létre a felsőbb szervek engedélye nélkül. Mivel a vállalatok általában anyagilag nem érdekeltek a nemzetközi közös vállalatok létrehozásában és döntési jogkörük sincs ezekben a kérdésekben, általában nem kezdeményezik ilyen vállalatok alapítását.

Közös vállalat Magyarországon és más szocialista országokban megalkulhat akár a szokásos kereskedelmi társaságok (részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság) formájában, akár más szervezeti formában.

Részvénytársaságként — a lengyel kereskedelmi törvénynek, illetve a részvénytársaságokra irányadó általános rendelkezéseknek megfelelően — működik a magyar–lengyel közös vállalat, a HALDEX. Mivel a lengyel jog szabályozza a részvénytársaságok működését, az alapításra vonatkozó államközi egyezmény csak azokról a kérdésekről rendelkezik, amelyeket a kereskedelmi törvény nem érint, illetve amelyeket a felek az általános rendelkezésektől eltérően kívántak szabályozni. Az általános rendelkezéseknek megfelelően tehát a HALDEX-nak van felügyelőbizottsága (ez megfelel a magyar jogszabályok szerinti igazgatóságnak), a társasági vagyont a részvénytőke foglalja magában, a részvényesek a társasági vagyonban és nyereségben részvénytulajdoni hányaduk arányában részesednek. A *részvénytársasági forma a HALDEX-nál bevált*, s ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezt a formát adott esetben más közös vállalatnál is alkalmazni lehetne.

A szokásos kereskedelmi társaságok közé nem sorolható szervezeti formája van a magyar—bolgár közös vállalatnak, az INTRANSMAS-nak. Olyan általános érvényű rendelkezések, amelyek erre a vállalati formára alkalmazhatók volnának, nincsenek, éppen ezért az INTRANSMAS alapítására vonatkozó államközi egyezményben, illetve az alapszabályban kellett teljes részletességgel szabályozni a vállalat működését (Ügyvezetőség, Igazgató Tanács, Revíziós Bizottság stb.). Véleményünk szerint az *INTRANSMAS szervezeti formája* közös vállalatoknál éppen úgy alkalmazható, mint a szokásos kereskedelmi társasági formák. Ennek tartalommal való kitöltése (tehát pl. az Ügyvezetőség és az Igazgató Tanács hatáskörének megállapítása) esetenként más és más lehet.

Valamely közös vállalat szervezeti formáját előre eldönteni nem lehet. Ezt esetenként kell vizsgálni és attól függően kell állást foglalni, hogy a másik érdekelt ország jogrendszere, a közös vállalat eredményes működésének biztosítása vagy esetleg a másik országban kialakult gyakorlat melyik forma vagy esetleg milyen új forma alkalmazását teszi indokolttá.

Az eddig követett gyakorlat szerint a közös vállalatra a működési hely országának jogszabályai irányadók. Ez különösebben nem zavarja az együttműködést akkor, ha a közös vállalat csak egy ország területén fejt ki tevékenységet.

Más a helyzet akkor, amikor a közös vállalat két (vagy több) ország területén működik (mint pl. az INTRANSMAS). Ebben az esetben ugyanis a legkülönbözőbb kérdések merülnek fel, elsősorban olyanok, amelyek a gazdaságirányítási rendszerek, eltéréseiből erednek, pl. abból, hogy az egyes országok irányító szervei nem azonos mértékben gyakorolhatnak befolyást az országukban működő vállalati részlegre, vagy a külkereskedelmi tevékenység nem azonos feltételek mellett folytatható. De egyéb tényezők is forrásai lehetnek problémák felvetődésének, pl. a munkaerő-ellátásnak abból eredő nehézségei, hogy a bérszínvonal az érdekelt országokban nem azonos a (béreknek a vállalat különböző részlegeinél azonos szinten tartása tehát bérfeszültséget vagy munkaerőhiányt okozhat).

A hatósági szerveknek a közös vállalatra gyakorolt befolyása *közvetett úton* érvényesül, olyan formában, hogy az együttműködésből várható előnyök mérlegelése alapján a minisztériumok vagy az illetékes hatóságok a belső mechanizmus követelményeivel összhangban engedélyezik a közös szervezetek létrehozását.

A vállalati közös formák a termékek szűkebb körére, egyes a gyártási ágakra, gyártmánycsoportokra korlátozódnak. Mivel a vállalatok gyártási profilja nem mindig azonos, egy-egy vállalat több szervezetben is részt vehet, illetve gyártási profilját részben kapcsolhatja be az együttműködésbe.

A nemzetközi közös vállalat külkereskedelmi képviselője, eladási és beszerzési tevékenysége harmadik országokban vagy közös iroda, vagy egymás

eladási szervein keresztül, illetve a két ország illetékes külkereskedelmi vállalatainak közös igénybevételével valósul meg. Hasonló az eljárás a műszaki fejlesztési szervek tekintetében is.

Az eddig létrehozott közös koordináló szervezetek legnagyobb részben az állami irányítás szintjén jöttek létre, a fenntartásukkal kapcsolatos kiadásokat többségükben költségvetési hozzájárulással finanszírozzák. A közös vállalatoknál az üzemelési, a fenntartási költségeket saját bevételeikből kell fedezni.

Ilyen körülmények között az Igazgató Tanács döntéseinek érvényesítése nagymértékben függ az egyes országok irányítási rendszerétől, az országnak, illetőleg érdekelt vállalatainak tényleges érdekelttségétől, valamint attól, hogy mennyire vannak összhangban az Igazgató Tanács döntései a résztvevő országok érintett vállalataira érvényes tervutasításokkal, illetve egyes rendelkezésekkel.

A főbb pénzügyi kérdések

A nemzetközi közös vállalatok *alapításának finanszírozását* az érdekelt országok költségvetésükből fedezik. Említettük, hogy a szocialista nemzeti vállalatoknak jelenleg nincs döntési joguk közös nemzetközi vállalatok létrehozására. A fejlődés folyamata feltétlenül az, hogy a nemzeti vállalatok is létesíthessenek nemzetközi vállalatokat saját anyagi forrásaikból vagy hitelek felvétele útján. Emellett a szocialista államnak a nemzetközi vállalatok létesítésénél továbbra is döntő szerepe lesz.

A szóban forgó vállalatok létesülhetnek országonként arányos hozzájárulásból vagy ettől eltérő módon, vagyis a részvétel arányát, nagyságát az érdekelt felek megegyezéseik alapján határozzák meg. Az alaptőke ez esetben a közös vállalatoké, amely megtestesülhet álló- és forgóeszközökben.

A *részarány-befizetések* folyósíthatók árukban és pénzeszközökben. Részarány-befizetésként lehet kezelni a föld- és erdőterületek meghatározott idő alatti használatából származó bevételeket egyeztetett összegben, továbbá a vállalat telephely szerinti országának természeti forrásait.

A Valutáris és Pénzügyi Állandó Bizottság úgy döntött, hogy a nemzetközi közös vállalat álló- és forgóalapjainak értékét a telephely szerinti ország árai szerint és ennek nemzeti valutájában határozzák meg.

Ugyanakkor azt is lehetővé teszi, hogy ezek transzferábilis rubelben is elszámolhatók legyenek.

A Bizottság emellett megállapította, hogy azok az áru- és anyagi értékek, amelyeket a közös vállalat résztvevői részarány befizetések terhére vesznek a telephely szerinti ország területére, a KGST-országok közötti kölcsönös áruforgalomban érvényes árképzési elveknek megfelelően megállapított áron kerülnek szállításra. Ezek az áru- és anyagi értékek az érdekelt felek közötti megállapodás szerint mentesülhetnek a vámok, adók és illetékek fizetése alól.

Egyik nagy probléma az állóeszközök és forgóeszközök, a vállalat vagyonának és működési eredményeinek közös értékelése.

A beruházások, a folyó üzemi költségek, valamint a haszon, illetve a veszteség államközi elszámolása rendkívül sok nehézséget okoz, mert az országok valutái nincsenek reális árfolyamon megállapítva. Ezt úgy hidalják át, hogy pl. a HALDEX-nél a transzferábilis rubelre átszámítás céljára külön üzemeltetési és külön beruházási koefficienseket állapítottak meg, s ezek összesen 14 együtthatóból tevődnek össze. Az INTRANSMAS-nál és az AGROMAS-nál lényegében a nem kereskedelmi árfolyamokat alkalmazzák, de ez sem tekinthető valósnak. Így pl. az INTRANSMAS-nál nyolc év kellett az állóeszközök értékelése körüli viták rendezésére, amely végül is azért végződött kielégítő kompromisszummal, mert az előbbi megoldással egyik fél sem volt teljesen megelégedett.

Az általános alapszabály szerint a nemzetközi közös vállalat telephelye szerinti országban értékesítendő termék árait az adott országban érvényes árképzési elveknek megfelelően határozzák meg. A többi résztvevőnek szállítandó termékeknél a KGST-országok közötti kereskedelemben érvényesülő árképzési elveknek megfelelően képzett árakat alkalmazzák.

A vállalat többi résztvevő országaiba vagy harmadik országokba irányuló termékexportjából származó összegeket a belső törvényhozás szerint be kell szolgáltatni a nemzeti banknak. A nemzeti valutában felmerülő finanszírozási szükségletet meghaladó említett nyereséget külön (deviza-) számlán lehet vezetni, a közös vállalat telephely szerinti országának illetékes bankjánál. E nyereségnek az adott ország törvényhozásának megfelelő és a közös vállalat felettes szerve által meghatározott részét fel lehet használni berendezések, anyagok, műszaki dokumentációk és licencek vásárlására, továbbá a vállalat telephely szerinti országán kívül felmerült egyéb kiadásokra. Ennek során a berendezések, nyersanyagok stb. vásárlása a résztvevő országokban és a közös vállalat telephely szerinti országa kivételével, valamint harmadik országokban a KGST-tagországok kereskedelmében alkalmazott vagy a harmadik országokkal folytatott kereskedelemben érvényesülő áron történik.

A vállalati termék harmadik országokba irányuló exportjából kapott, a beszámolási év végén fennmaradt tiszta devizabevétel transzferábilis rubelre átszámítva felosztható a felek között részarány-befizetéseiknek megfelelő vagy más egyeztetett mértékben.

A költségek elszámolása a gyakorlatban túl bonyolultnak bizonyult, alkalmazása rendkívül sok vitát eredményezett. Az anyag- és berendezési költségek átszámításához ugyanis az szükséges, hogy a költségek legalább 60%-ára legyen dokumentálható külkereskedelmi ár. Eltekintve attól, hogy ez nem minden esetben lehetséges, a dokumentált ár helyessége is számos vita forrása, minthogy mindegyik fél igyekszik az átszámításnál a számára legkedvezőbb külkereskedelmi árat érvényesíteni. Ugyanilyen nehézségek merül-

nek fel közös termelővállalat üzemeltetési költségeinek transzferábilis rubelre való átszámításánál is.

További problémák jelentkeznek olyan esetben, amikor a közös vállalat nemcsak egy, hanem két vagy több országban működik. Pl. a beruházások költségvetésének összeállítására, így különösen a rezsi és a különböző pótlékok felszámítására vonatkozó rendelkezések országonként eltérőek, tehát a költségvetések azonos tartalommal készülnek, ami tovább nehezíti a költségek egyenértékének megállapítását transzferábilis rubelben számítva.

A közös vállalat bővítésének finanszírozásával a fizetések és prémiumok megállapításával kapcsolatban is jelentkeznek problémák. A bővítésben nem mindig egyformán érdekeltek a partnerek. A fizetések, prémiumok megállapításánál különösen azoknál a vállalatoknál merülnek fel viták, ahol a fővállalat és a fiókok különböző gazdasági fejlettségű országokban működnek és a fizetések színvonala eltérő egymástól.

Az *árak* alkalmazása is nehézségekbe ütközik. Az árak színvonala az egyes KGST-országokban eltérő egymástól, és ha a központi vállalat a saját országában érvényes árrendszert kívánja a fiókra is ráerőszakolni, ott elkerülhetetlenek az egymás közötti árviták. Az árviták függnék a partnereknek a piaci helyzet megítélésében, az üzletpolitikában, a kívánt haszon megítélésében stb. kialakult eltérő véleményétől is.

Az árak kérdéseihez tartozik az is, hogy a nemzeti vállalatoknak dotált áron eladott villamos energiát, alapanyagokat stb. a nemzetközi vállalat honnan és milyen árakon vásárolhatja.

Adók, vámok és egyéb pénzügyi terhek tekintetében a nemzetközi vállalatokkal kapcsolatban szintén felmerülnek viták.

Többek között különösen a nemzetközi gazdálkodó szervezetek adózásáról folytak viták az elmúlt időkben. A kettős adóztatás elkerülésének tradicionális problémájához járult, hogy egyes szocialista országok adómentességet kívántak biztosítani a területükön alapított nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek, ami által az monopolhelyzetbe került volna a székhely szerinti ország gazdálkodó szervezeteivel szemben. Mindez szerves kapcsolatban van ezen országok olyan elképzeléseivel, amely szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapítása és működése lehetséges a nyereségérdekeltség és gazdaságosság alapelveinek érvényesülése nélkül is, ún. „szűk keresztmetszeti” problémák megoldására.

Csak az integráció fejlődés magasabb szakaszán képzelhető el, hogy a szocialista országok egységesített adórendszereket hoznak majd létre. Addig kétoldalú adóegyezmények szabályozzák az adózást. Persze kívánatos, hogy minél hamarabb államközi adóegyezmények megkötésére kerüljön sor, amelyek a közös szervezetek alapítását kívánják elősegíteni, vonzóbbá tenni. Szükségesnek látszik azonban, hogy egy nemzetközi gazdálkodó szervezetet alapításakor a résztvevők természetbeni betétei adó- és vámmentesség kapjanak.

A telephely szerinti, tehát a fogadó ország általában a nemzetközi vállalatot a nemzeti vállalatokkal hasonlóképpen kívánja adóztatni, vámeljáráss alá vonni stb. A külföldi partnerországok adómentességet, illetve adókedvezményeket kívánnak kapni, ez pedig külön bonyodalmakat okoz, nemcsak az elszámolásban, hanem a nemzeti vállalatokkal szemben támasztott versenyben is. Így pl. az INTRANSMAS Bulgáriában monopolhelyzetet élvez, Magyarországon 17 vállalat folytat hasonló tevékenységet. Így az INTRANSMAS-nak nyújtandó adómentesség indokolatlanul kedvezőbb helyzetet teremt számára a többi magyar nemzeti vállalattal szemben. Az INTRANSMAS kívánatosnak tartaná, hogy Magyarországon is monopolhelyzete legyen, de ezt egyelőre semmiféle gazdasági szükségszerűség nem indokolja.

IV. fejezet. Nemzetközi vegyes vállalatok

1. Szocialista vagy vegyes nemzetközi vállalatok létesítése a tőkésországokban

A KGST-integráció és a fejlett tőkésországok közötti kapcsolatok gyorsuló fejlődése különböző problémákat vet fel mind a szocialista, mind a kapitalista országokban. A Közös Piac továbbfejlesztése és kibővülése új lehetőségeket, de egyidejűleg új nehézségeket is támaszt a két integráció közötti kapcsolatokban.

A tőkés nemzetközi vállalatok igyekeznek kiaknázni az előnyöket, amelyeket a Közös Piac országaiban létesített nemzetközi vállalatok nyújtanak.

A KGST-országok számára is szükségessé válik, hogy különböző formákban együttműködjenek a fejlett tőkésországokban mind a termelés, mind a szolgáltatók, mind az áruforgalom területén.

Így pl. a Szovjetunió által alapított Moscow Narodny Bank, London, jelentős segítséget nyújtott a londoni pénzpiacon a Magyarország által kétszer is kibocsátott, egyenként 25 millió dolláros kölcsönkötvények elhelyezésében.

Fontos szerepet játszik a francia—szovjet gazdasági együttműködésben az ún. „Eurobank” is, amelynek a szovjet állami bank és a szovjet külkereskedelmi bank a fő részvényesei.

A szovjet—francia kereskedelmi megállapodásokkal kapcsolatos elszámolásokat a szovjet külkereskedelmi bank általában az Eurobankon keresztül bonyolítja le, amely a legszorosabban együttműködik a nagy francia bankokkal, elsősorban pedig a három nagy államosított bankkal: a Banque Nationale de Paris-val, a Credit LYONNAIS-val, és a Société Generale-val. Az Eurobank hitelekkel finanszírozza a Szovjetunióban irányuló francia gépexportot, legfőképpen pedig a francia cégek áruvásárlásait a Szovjetuniótól.

Az Eurobank különösen fontos feladatának tekinti, hogy előmozdítsa

a Franciaországba irányuló szovjet exportot. Ezért is hozta létre a három említett állami bank az Eurobankkal közösen a Gisofra nevű pénzügyi-gazdasági egyesülést. E szervezetet a felvevő piacok, a piaci konjunktúrák tanulmányozásával, s a megfelelő finanszírozási eszközök kimunkálásával foglalkozó bank — szakosztályokra támaszkodva végzi munkáját —, a szovjet—francia kereskedelem kibontakoztatása érdekében. Legfőképpen pedig a szovjet gépek, felszerelések és szabadalmak franciaországi értékesítésének az előmozdítására törekszik.

A Szovjetunió és az NSZK között létrejött csőszállítási üzlet értéke 2,4 milliárd DM, míg a Salzgitter-Korf egyesülés acélmű-szállítása 3 milliárd DM-et igényelt. A finanszírozás nem hosszú lejáratra, hanem általában rövid lejáratú Euro-dollár hiteleknek esedékességkor való folytatólagos meghosszabbítása (roll-over) útján történik.

A nyugati országok szállításai *négyféle* formában finanszírozhatók. Ilyen formák egyrészt az exporthitel-biztosító intézet szavatosságával fedezett szállítási hitelek, másrészt a bankok egymás közti hitelnyújtási, a kölcsönös áruszállítások kompenzációja és végül — mind nagyobb mértékben — az Euro-dollár piac igénybevétele.

Az Euro-dollár piacon való finanszírozásba a Szovjetunió és a többi szocialista ország saját pénzügyi apparátusával is bekapcsolódik. Az NDK és Bulgária kivételével Nyugaton valamennyi szocialista országnak jól bevezetett pénzügyi szervezete van. A Szovjetunió Párizsban az Euro-Bank szervezete, ezenkívül bejruti, singapore-i, zürichi, frankfurti és teheráni pénzügyi intézeteinek hálózata áll rendelkezésre. Ugyanígy Lengyelországnak, Magyarországnak, Csehszlovákiának és Romániának is megvannak a saját nyugati pénzügyi alapításai. A rövid lejáratú „roll-over” finanszírozás keretében a Moscow Narodny Bank éppen nemrég nyújtott 75 millió dolláros hitelt Kuba részére.

A Szovjetunió és az NSZK között a földgáz szállítás, a földgáz ellenében történő csőszállítás különösen érdekes, mert a két legjellegzetesebb finanszírozási formát, a bankok közti hitelnyújtást és a kooperáció során termelt árukkal való fizetést (kompenzálást) egyesíti magában.

A egyes vállalataival a szovjet Maspriborintorg 1972. évben jelentősen növelte a tőkésországokba irányuló exportját. Különösen nagy emelkedés volt tapasztalható a francia cégekkel lebonyolított kereskedelemben — ezeknek a szovjet vállalat 1972-ben kétszer annyi terméket adott el, mint 1971-ben. Főleg karórakból, fényképezőgépekből, filmfelvevőkből, ellenőrző- és mérőműszerekből bővült az export, ehhez jelentős mértékben hozzájárult a szovjet—francia közös vállalat a Szláva létrehozása. A Szláva kronométereket vásárol a szovjet cégtől, valamint különféle óraműveket, amelyeket Franciaországban látnak el burkolattal és a közös piaci országokban értékesítik. Ennek a közös vállalatnak a létesítése más szovjet termékek Franciaországba irányuló szállítása szá-

mára is előkészíti a talajt — optikai műszerek és technológiai folyamatok automatizálására szolgáló eszközök fokozott kivitelére számítanak.

A szovjet gépipari export számára nincs kisebb jelentősége az *Angliában* létesített Technical and Optical Equipment Company megszűlésének sem — ennek a vállalatnak is részvényese a Maspriborintorg. Nagy-Britanniában a cég segíti elő a szovjet rádiókészülékek, filmfelvevők, fényképezőgépek és mikroszkópok exportját. 1972-ben 109 ezer rádiókészüléket, 102 ezer filmfelvevőt és fényképezőgépet, 3432 mikroszkópot értékesítettek rajta keresztül Nagy-Britanniában.

Legutóbb egy *holland—szovjet* vegyes vállalat alakult East-West Joint Stock Company néven. Ez amatőrök számára készített optikai műszerek, filmfelvevők és fényképezőgépek értékesítésére specializálódott. Hollandiában a múlt évben ez a társaság nemcsak oktatási célokra szolgáló mikroszkópokat adott el, hanem megkezdte a bonyolultabb, drágább mikroszkópok eladását is. Egy év alatt az ipari és tudományos célokra szolgáló szovjet optikai műszerekből 43 százalékkal növekedtek az eladások, fényképezőgépekből pedig 17 százalékkal.

A Koneisto *szovjet—finn* vegyes bizottság külön áruházat nyitott, ahol a Maspriborintorg által exportált szovjet optikai, mechanikai és rádióműszaki cikkeket kínálnak a vevőknek.

A Közös Piac kiszélesítése és a közös piaci rendszer szükségessé teszik, hogy a KGST-országok az exportjuk növelése érdekében közös kereskedelmi, pénzügyi, főleg azonban termelővállalatokat hozzanak létre a Közös Piac egyes országaiban. Ezek lehetnének élelmiszeripari, mezőgazdasági termékek feldolgozására szolgáló vállalatok, vagy pedig részegységek összeszerelésére létesített termelési bázisok. E nemzetközi vállalatok számára mezőgazdasági termékeket, illetve részegységeket az egyes szocialista országokban koordináció formájában gyárthatnánk, és az összeszerelést, értékesítést a közös vállalat valamilyen formájában a Közös Piac országai területén végezhetnénk. Az ilyen közös vállalatok nemcsak azt a célt szolgálnák, hogy lehetővé tennék a KGST-országok exportjának növelését a fejlett tőkésországokba, hanem nagymértékben lehetőséget nyújtanának vállalati vezetők, termelést irányítók, mérnökök stb. továbbképzésére is. E vállalatok nemzetközi termelési, gazdasági kapcsolataik során megismerkedhetnek a fejlettebb nyugati technikával, vezetési, irányítási módszerekkel, a termelés közvetlen szervezésével. Ilyen közös vállalatokat, termelési bázisokat több szocialista ország sokkal nagyobb tőkeerővel és kedvezőbb lehetőségekkel teremthetne meg. Természetesen szükséges, hogy az adott közös piaci ország területéről egyes vállalatokat bevonjunk vagy társtulajdonosi, vagy más formában, ahogyan az adott ország jogszabályai ezt szükségessé vagy lehetővé teszik.

Rendkívüli módon megérlelődött annak lehetősége, hogy a fejlett tőkésországokban közös szervizeket, illetve szolgáltatási bázisokat szervezzünk.

A KGST-országok egyik legnagyobb fogyatékosága, hogy nem fejlesztették ki megfelelően, a szervíz-szolgáltatásokat az exportált gépek javítására, az alkatrészek pótlására. A közös szervíz-bázisok pedig elősegítenék, hogy a KGST-országok által exportált termékek, közlekedési eszközök iránti bizalom növekedjen, mert az esetleges hibák kijavítására rendkívül gyorsan és rugalmasan intézkedhetnének.

Szocialista nemzetközi közös vállalatokat lehetne létrehozni bizonyos nyersanyagok felvásárlására, a nagybani vásárlások útján nyújtott előnyök megszerzésére (árak, hitellehetőségek és egyéb kedvezmények stb.).

Az a furcsa sajátságos helyzet alakult ki, hogy szocialista nemzetközi vállalatok létesítésére a Közös Piac országaiban sok tekintetben jobban megérlelődtek a feltételek, mint a KGST-országokban, ahol a különböző tervezési és gazdasági irányítási rendszerek sok tekintetben akadályozzák ezek létesítését.

Végül közös vállalkozás formájában a szocialista vállalatok a fejlődő országokban is aktívabb tevékenységet tudnának kifejeteni. Nagyobb arányú vállalkozásoknál, mint például a nyersanyag-kitermeléshez nyújtott segítség, gyakorlatilag az egyik legalkalmasabb forma.

A magyarországi új gazdasági mechanizmus kedvező feltételeket teremtett olyan nemzetközi közös vállalatok létesítésére, amelyekben a magyar vállalatok is érdekeltek.

Az IGA-néven alapított osztrák—magyar közös vállalat ugyancsak biztató kezdet. 1972. október 1-től osztrák—magyar kereskedelmi vegyes vállalat kezdte meg működését Bécsben. Az alapítók magyar részről a CHEMA-KOMPLEX és az Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt, osztrák részről pedig az állami tulajdonban levő Schoeller—Bleckmann Stahlwerke AG. Az új cég, amelyet Internationale Gesellschaft für Erdöltechnische, Chemische und Pharmazeutische Anlagen Handelst GmbH. (IGA) néven jegyezték be, 2 millió schilling alaptőkével rendelkezik. Ez fele-fele arányban oszlik meg az osztrák vállalat, illetve a két magyar cég között. Ennek megfelelően az üzleti vezetést paritásos alapon egy osztrák és egy magyar igazgató látja el. A cég — nevének megfelelően — kőolajipari fúró-, és kutatóberendezések, valamint vegyi és gyógyszeripari felszerelések értékesítését tekinti fő feladatának.

A Schoeller—Bleckmann és a két magyar vállalat mintegy tíz éve áll üzleti kapcsolatban. Az IGA alapításának célja az volt hogy harmadik országokban biztosítsák a közös elgondolások gyorsabb és zavartalan megvalósítását. Jelentős tény, hogy az egyik alapító Ausztria államosított vállalata, a másik kettő pedig egy KGST-ország vállalata. A kereskedelmi társaság üzleti tevékenysége nem korlátozott és remélhető, hogy az együttműködés sikerrel jár, különösen a fejlődő országokban, mivel az összes partner sok idevágó tapasztalattal rendelkezik. Az IGA törekedni fog rendelések megszerzésére, amelyeket azután az osztrák, illetve magyar vállalatok adottságaiknak meg-

felelően vagy közösen, vagy pedig — ha az célszerűnek látszik — egyedül teljesítenek.

A modern világpiaci értékesítési módszerekben is jelentős fejlődés tapasztalható. Az áruk, de különösen a gépek és berendezések értékesítése ma már nemcsak abból áll, hogy a termelők vagy a külkereskedelmi vállalatok várják a vevőt és egyszeri eladásokra rendezkednek be. Az értékesítés ma már üzemi tanácsadással párosul és az eladók is arra törekszenek, hogy a vevő a vásárolt gépekkel, berendezésekkel, anyagokkal, alkatrészekkel stb. gazdaságosan termeljen, illetve gazdálkodjon.

A vevőszolgálat fejlesztése a KGST-országok részéről még csak kezdeti szakaszban van. A nagy cégek azonban már vevő-szolgálati, műszaki-gazdasági tanácsadást végeznek, vállalják pl. a beállított gépek folyamatos ellenőrzését, a zavartalan, gyors alkatrészcserét. Ez nemcsak komplett gyárak, laboratóriumi felszerelések stb., hanem egyedi gépek eladásánál is követelmény.

A termékeiket jelentős arányban tőkésországokban elhelyező magyar vállalatok piacpolitikai elhatározásainál felmerül, nem érdemesebb-e saját kézbe venni, vagy legalábbis az ügynökkel társas viszonyban folytatni a helyi értékesítést. Az ilyen kereskedelempolitikai stratégia szempontjából természetesen csak a a jelentősebb forgalmat biztosító vagy ígérő ügyletek kerülhetnek szóba.

A magyar alapítók (elsősorban külkereskedelmi vállalatok, amelyek azonban számos esetben iparvállalatokkal ritkábban egyéb vállalatokkal társulnak) a kereskedelmi jellegű érdekeltségeket részesítik előnyben. Ez számos esetben a távlati piaci jelenlétet célozza, de gyakran kényszerű megfontolások következménye. Sok esetben a piaci képviselet folyamatosságát az ügynökkel kötött társulási szerződés útján, vegyes vállalati formában célszerű biztosítani. Emellett az export fokozásához szükséges közvetlen piaci munka nagyobb lehetősége, az ügynöki jutalékból való részesedés, a relative alacsony alapítási tőkeigény, a vegyes vállalat létrehozási módjának viszonylagos egyszerűsége következtében előnyös a kereskedelmi jellegű érdekeltségek alapítása. (Itt jegyezzük meg, hogy a 100%-os magyar tulajdonú vállalatok száma csekély. Általános az 50% körüli magyar, illetve külföldi tulajdoni arány.) A kereskedelmi jellegű vegyes vállalatok lehetnek ügynöki jellegű, saját számlára vásárló vállalatok. Külföldi érdekeltségeinknek mintegy 75%-a *külkereskedelmi* jellegű vállalat (ezek közül az ügynöki tevékenységet ellátók vannak túlsúlyban).

A kereskedelmi és termelői tevékenység között mintegy átmenet az a működési forma, amikor a kereskedelmi tevékenység mellett fokozatosan a helyszínen végzik el az áru előállításával, „piacképességének” létrehozásával kapcsolatos egyes műveleteket (pl. a MEDIMPEX egyes vállalatainál az alapanyag-kiszállítás után fokozatosan a helyszínen valósul meg a kiszerelés). Tevékenységük lényegét illetően e vállalatok még kereskedelmi jellegűek.

Szemléltetésül néhány példát említünk vállalataink gyakorlatából. A Medimpex pl. a nigériai Lagosban IMARSEL CHEMICALCO LTD néven létesített vegyes vállalatot.

A vállalat 5 évvel ezelőtt 1968-ban alakult úgy, hogy a Medimpex 40% részesedéssel, egy nigériai vállalat további 40%-kal, míg a svájci Labatec vállalat 20%-kal vett részt a 100 000 N£ alaptőkében.

A vállalat fő feladata a magyar gyógyszerkészítmények elhelyezése a nigériai piacon. Feladatát mindeddig mint tisztán kereskedelmi vállalat látta el. 1972-ben elért forgalma mintegy 360 000 N£. Egy kisméretű gyártórészleget is létesítettek, amelynek üzembe helyezése után a cég néhány készítmény gyártását és csomagolását helyben tudja végezni. A magyar érdekeket állandó kiküldött magyar ügyvezető igazgató és műszaki igazgató képviseli.

A THEMIS CHEMICALS LIMITED, Bombay vállalat 1967-ben létesült 1 millió rupia alaptőkével, amelyből 260 000 Rs értékű részvény van magyar kézben, tehát a magyar részvétel kisebbségi. A vállalat célja magyar eredetű félkész termékek feldolgozásával gyógyszer-hatóanyagok és készítmények előállítás, illetőleg magyar technológiák megvalósítása Indiában. A cég gyártelepe kb. 6 millió Rs beruházással 1972. elejére készült el. Az első terméke a B₁₂ vitamin. Cél további gyártások beindítása, illetőleg újabb gyógyszerkülönlegességek forgalomba hozatala.

Folyamatban van az alaptőke 2,5 millió Rs-ra felemelése változatlan magyar részarány mellett.

A magyar külkereskedelmi vállalatok iráni partnere éveken keresztül a a Soc.Keresm Co. ügynökség volt. Ez a teheráni cég a magyar fél mellett 18—20 nagy nyugati cég ügynöki képviselőjét is ellátta. Célszerűnek látszott egy, a magyar érdekeket kiemelten képviselő közös vállalat létrehozása. Így egyik oldalon a Soc.Keresm két tulajdonosa 50%-os érdekeltséggel, a másik oldalon a magyar fél 50%-os érdekeltséggel 1972. január 1-én bejegyeztette és az év derekától működteti a Karkates Co. Ltd-t Teheránban.

Ennek az ügynöki vállalkozásnak a helyszínen dolgozó magyar szakemberek révén is az a célja, hogy az eddigieknél erőteljesebben kapcsolódhassék be a magyar textilgépgyártó ipar — s képviselője, a TECHNOIMPEX — az iráni textilipari rekonstrukcióba és az új textilgyárak építésébe. Az új cég alaptőkéje egymillió rial, ami 13—14 ezer dollárnak felel meg (71,25 rial = 1 dollár).

A METRIMPEX évek óta — igaz, nem túl jelentős — üzleti kapcsolatban van iráni vállalatokkal. Az évi 4—5000 dollár értékű műszerszállítást eddig szintén a Soc. Keresm Co. bonyolította le a helyszínen. Ésszerűnek látszott, hogy az új ügynöki vállalat megalakulása után a METRIMPEX is ezt a céget bízta meg helyi képviselőjével. Ezért 1972. október 1-én létrejött a megállapodás: a magyar textilipari műszerek ismertetésével és értékesítésével Iránban az új közös vállalat, a Karkates Co. Ltd foglalkozik.

A HUNGAROTEX-nek 1972-ben már 5 vegyes vállalata működött külföldön.

1969-ben létesült	Angliában	a Faulkner and Co. Europe Ltd., London.
1970-ben létesült	Spanyolországban	a Hungarotex Espanola, Madrid.
1971-ben létesült	az NSZK-ban	a TAGO GmbH. and CO. Kg., Stuttgart.
1972-ben létesült	Kuwaitban	a Hungaro-Kuwait Trading Co. Ltd., Kuwait.
1972-ben létesült	Hollandiában	a NEHO TV. De Bilt.

Mind az öt vállalat ügynöki tevékenységet folytat, az alaptőkéből, valamint a nyereségből 50%-ban részesedik (kivéve a kuwaiti vállalatot, ahol 40%-os a magyar részarány).

A Medicor Művek termelésének túlnyomó részét külföldi piacokon értékesíti és exportjának 20—25%-a a nem szocialista országokba jut el.

A Medicor eddig négy vegyes vállalatot hozott létre.

— az egyik jelentős magyar találmány szabadalmi jogának kihasználására alakult (Anglia),

— a másik gyártja és meghatározott országokban értékesíti az ennek a találmánynak alapján készült termékeket (Anglia),

— a harmadik közös vállalat kereskedelmi jellegű, tevékenységi területe Nyugat-Európa (Svájc),

— a negyedik szintén kereskedelmi együttműködésre alapozódó — közös vállalati pedig az NSZK-ban működik.

A közös vállalatok *részvénytársaság jellegű társaságok*, de azzal a sajátossággal, hogy az egyik alapító fél állami tulajdonú szocialista vállalat. A partnereket a közös vállalat igazgatósági tagsága, a közgyűlésen a szavazati jog a jegyzett részvények arányában illeti meg, s eszerint viselik a kockázatot és részesednek a közös haszonból is. A Medicor vegyes vállalatainál a magyar részvétel aránya 33—49%.

A kereskedelmi munkát, az árupropaganda szervezését, az értékesítés lebonyolítását stb. a Medicor ilyen típusú közös vállalatainál a külföldi partnerek végzik. A magyar igazgatósági tagok rendszeresen részt vesznek a közös vállalat igazgatósági ülésein. A Medicor mérnökei, technikusai ugyancsak rendszeresen közreműködnek a gyártásnál, a szervezőmunkában, a szakmai-műszaki tanácsadásban. Alapvető döntéseknél (alaptőkeemelés, nagyobb összegű hitelfelvétel stb.) az egyhangúság elve érvényesül. A közgyűlést az alapszabályok szerint évenként égiszer össze kell hívni.

A magyar vállalatok összes külföldi vállalkozásaiból mindössze kb. 10% termelési rendeltetésű.

A tervezés (TESCO), fuvarozás, szállítmányozás (Hungarocamion) területén működő vegyes vállalatok elsősorban az elmúlt néhány évben jöttek létre, részarányuk a működő vegyesvállalatok között csaknem 15%.

A tőkésországokban működő magyar érdekeltségek földrajzi megoszlása a következő: közel 75% Nyugat-Európában található, Ázsia részesedése 11%, Afrikáé 8%, az amerikai kontinensre 6% jut. Ezzel szemben termelő jellegű érdekeltségeink több mint 50%-a a fejlődő országokban kezdte meg működését.

A felszabadulás előtt létesített néhány Egyesült Izzó érdekeltségtől (Tungsram) eltekintve az alapítások zöme (80%-a) az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után jött létre. Különösen kiemelkedő a vállalatok kezdeményező készsége az utóbbi két évben: 1971-ben jött létre az érdekeltségek 15, 1972-ben 25%-a.

A fejlődés néhány akadálya

A magyar vállalatoknak a külföldi vegyes vállalat alapításához szükséges pénzügyi eszközöket a saját fejlesztési alapjukból kell fedezniük. Erre azonban sok vállalat a saját erőforrások szűkössége miatt a jövő megalapozásának biztos reményében sem mindig képes. A vegyes vállalatok működésük első évében általában veszteségesek, a második évben a veszteség csökken, s az eredmények csak a harmadik évtől mutatkoznak. Az első években kell ugyanis létrehozni a közös vállalatok apparátusát, megindítani a piackutatást, kifejleszteni az árupropagandát, amit a külföldi partner nagyobb arányú anyagi áldozat-vállalása megkönnyíthet, de megfelelő részt kell vállalnia ebből a magyar félnek is. A problémát csak az oldaná meg, ha a rendelkezések módosításával, akár elkülönített hitellel, akár más saját források (például a tartalékalap) részbeni felhasználásával a vállalatok számára elviselhetőbbé tennék a közös vállalatok kezdeti anyagi terheit.

A magyar részvétel a külgazdasági tevékenység általános jogi és pénzügyi szabályai alapján nagyon sok felesleges bonyodalmat okoz. Az engedélyt kérő vállalatoknak például olyan kérdésekre kell pontos, számszerű választ adniuk, amelyekről az alapítás időpontjában — amikor még csupán az elérni kívánt célok tisztáztak — felelősséggel senki sem tud nyilatkozni. Az engedélyezés — felelősséggel senki sem tud nyilatkozni. Az engedélyezés adminisztrációs előírásai teljesen függetlenek attól, hogy az alapítandó közös vállalatnál a kockázatvállalás mértéke százezer vagy esetleg millió dolláros összeg. Az általános előírások merev alkalmazásának tudható be az is, hogy a megalakulása után rövid időn belül rendszeres és időszakos mérlegbeszámolókat, szöveges jelentéseket kell készíteni; a vezetéstől rendkívül sok időt és energiát elrabló munkával beszámolni egy jóformán még el sem kezdett tevékenység eredmé-

nyéről. Nem elképzelhetetlen, hogy a közös vállalkozás első időszakában az illetékesek — a magyar partnervállalat kötelező felelősségét figyelembe véve — eltekintsenek az adott esetben csak formálisnak minősülő szabályok és előírások érvényesítésétől.

A nemzetközi együttműködésnek ez a formája és a lehetőségek kihasználása hasznos és fejlesztésre érdemes, ezért véleményünk szerint nemcsak az említett problémákat kell megoldani, hanem az érdekeltség növelését is. Arra kell ösztönözni, a vállalatokat, hogy a reális kockázatvállaláson alapuló távlati érdekeikből kiindulva szorgalmazzák a közös vállalatok alapítását.

Jelenleg sem politikai megfontolások, sem gazdasági politikai érvek nem gátolják közös vállalatok létesítését tőkés cégekkel vagy kooperációs tevékenység kibontakoztatását. A kooperációs szállítások mindazokat a kedvezményeket megkapják, amelyeket a tőkés export élvez. A mégsem kielégítő az előrehaladás, mert gazdasági életünket szabályozó néhány korlátozó tényező ezen az érzékeny területen fokozottabban hat. Többek között a termelői árrendszer néhány alapvető problémája a hazai kooperációt is határozottan gátolja, illetve a beruházási javak túl magas értékelése és adóztatása, valamint a kooperációk létrehozásához szükséges fejlesztési eszközök biztosítása is okoz problémákat. Az első két tényezővel kapcsolatosan a mechanizmus továbbfejlesztése keretében részleteiben foglalkoznak. Az utóbbi terén viszont az adott feltételrendszer mellett is rugalmasabb pénzügyi és adózási politikával gyorsítani lehetne a vállalati érdekeltség kialakítását a közös vállalatok, valamint a nemzetközi kooperációs üzletek létrehozásában.

Az elmúlt időszakban a kooperációk fejlesztési vonzata komoly problémává vált. Szabályként állapítható meg ugyanis, hogy olyan kooperációs szerződés, amelynek valamilyen fejlesztési vagy forgóeszköz vonzata nem lenne — kivételes.

A vállalati fejlesztési alapok közismertek hosszú távú lekötöttsége nehezíti a termelési kooperációs munkát. A külföldi kooperációs partnerek általában készek volnának a kooperációs gyártáshoz szükséges gépek és berendezések átadására, kölcsönzésére, hiszen elsőrendű érdekeltségük az általuk átvett vagy szállított áruban testesül meg. Ennek feltételei mindezideig kellőképpen nem voltak meg.

Bizonyos további intézkedésekre azért is szükség van, mert a gyakorlatban érezhetően csökkent a vállalatok érdeklődése, a közös vállalatok létesítése, valamint a kooperációs kezdeményezések iránt. A meglevő és új kapacitások döntő részének export orientációja elsősorban a szocialista piacokra irányul, miután a magyar vállalatok jelenlegi felkészültsége szempontjából ezek a piaci feltételek kedvezőbbek, mint a tőkés versenypiacok feltételei. A kooperációs szerződések teljesítésénél szükségszerűen felmerülő pótlólagos erőfeszítések a termékek minőségének emelésére, a szállítási határidők pontos betartására érezhetően nincsenek egyensúlyban a vállalatok export érdekeltségével.

Természetesen a termelési kooperációs tevékenység fejlesztése nem öncél, hanem annak a gazdaság fejlesztés és az exportképesség növelését kell szolgálnia. Ily módon a tőkés kooperáció fejlesztése sem választható el a konvertálható és gazdaságos export árualapokat bővítő kapacitások létrehozásától. A meglevő kapacitások kisebb fejlesztésekkel való korszerűsítése is — egyebek között — jelentősebb mértékben ennek a célnak a szolgálatába állítható.

Kíváncsi, hogy ezen a viszonylag jól ellenőrizhető területen a hosszú távú exportlehetőségek növelése érdekében a kooperációban érdekelt és ennek megvalósítására műszakilag felkészült magyar vállalatok a külföldi partnerek által felajánlott — a nemzetközi gyakorlatban egyébként elfogadott és alkalmazott — kedvező formákat és lehetőségeket kiaknázhassák.

2. Vegyes nemzetközi vállalatok létesítése szocialista országokban

Magyarországon 1972-ben, Jugoszláviában pedig 1969-ben törvényben szabályozták külföldiek részére a vállalati beruházásokban való részvételt. Hasonló szabályozások voltak Romániában is.

Magyarországon, Jugoszláviában és Romániában a külföldi beruházó vállalati részesedése nem haladhatja meg a 49%-ot, vagyis a hazai vállalatnak legalább 51% erejéig majoritással kell rendelkeznie.

Magyarországon tőkések eddig csak az „Intercontinental” szállodába fektettek tőkét, a tulajdonjog azonban magyar kézben maradt.

A vegyes vállalatok létesítéséről alkotott törvény általános lehetőséget nyújt a szóban forgó vállalatok alapítására. Ez a törvényalkotás is ösztönöz arra, hogy külföldi, nacionalista vagy tőkés érdekeltségek Magyarországon beruházzanak.

Ez a törvény, valamint a vegyesvállalatok itthoni elterjedése nem lesz mentes olyan viták nélkül, hogy ez jelentheti-e a kapitalizmus restaurációját Magyarországon. Ilyen nézetek felmerültek az Intercontinentál szálloda vegyes vállalkozásban való létesítése során is.

Lenin már válaszolt ezekre az aggályoskodásokra, amikor annakidején engedélyezte tőkés vállalkozók részére, hogy koncessziók formájában a Szovjetunió területén vállalatokat létesítsenek. Ezek a vállalkozások — megfelelő ellenőrzés mellett — nem a kapitalizmus restaurációját segítik elő, hanem a tőkések anyagi forrásainak felhasználásával a szocializmus építését gyorsítják meg, miközben a tőkések számára is előnyöket jelent.

A vegyes vállalatok súlya, aránya a szocialista népgazdaságban elenyésző, viszont az adott termékfajta termelését, korszerű technológiai alkalmazását stb. jelentős mértékben előmozdíthatja.

Magyarországot speciális adottságai is arra ösztönzik, hogy lehetővé tegye nemzetközi vegyes vállalatok létesítését. Számos területen ez jelenti a gazdaság-

fejlesztés egyik alternatíváját. Az új gazdasági mechanizmus ugyanakkor megteremtette annak a feltételrendszerét, hogy jobban kihasználjuk az adott lehetőségeket mind a KGST-országok, mind a fejlett tőkésországok viszonylatában.

A tőkés cégek bevonásával nemzetközi vegyesvállalatok létesítését számos gazdasági érdek indokolja:

Belső felhalmozási alapjaink korlátozottsága miatt belső erőforrásokból a tőkeigényes fejlesztések háttérbe szorulnak. Ehhez járul még vagy sok esetben ebből következik, hogy a munka intenzív fejlesztése gyorsításához szükséges szolgáltatási és kivitelezési kapacitások (építőipar, szerkezeti anyagokat gyártó ipar) ugyancsak nem elegendőek. A vegyes vállalatok létesítése viszont a technikai fejlődés egyik hatékony módja.

A vegyes gazdaság méretei nem teszik lehetővé minden területen egy időben a horizontális és vertikális arányos fejlesztést, mert a fejlesztő kapacitás korlátozott és általában nem konvertálható. A fejlesztés gyorsaságának növelése érdekében ezért előtérbe kerülnek az olyan megoldások, amelyek külföldi eredmények átvételét oly módon teszik lehetővé, hogy egyidejűleg a realizálás esetén határainkon túli elhelyezés is számításba jöjjön.

Ugyanakkor műszaki fejlesztés szempontjából több specifikus adottság is előmozdítja Magyarországon az ilyen kapcsolatok kialakulását:

a) A hazai mérnökök és technikusok számaránya megegyezik a fejlett nyugat európai országokban tapasztalt részaránnyal. Képzettségük jó, nyelvtudásuk fejleszthető és alkalmasak arra, hogy a fejlett technikát átvegyék, sőt, azt tovább fejlesszék.

b) A kooperáció kezdeti időszakában jelentősnek tekinthető, hogy a hazai jövedelmi és bérszínvonalarányok miatt a fejlett tőkésországok hasonló adataival szemben a kooperációban partnerünk számára esetleg előnyöket tudunk nyújtani.

c) A gazdaságirányítás új rendszerében a termelővállalatok érdekeltsége megnőtt. Az új rendszer lehetővé teszi az anyagi érdekeltség növelését, az önállóság fokozása mellett az eredményesség növelését és a tevékenység (műszaki, szervezési, kereskedelmi) minőségének nemzetközi színvonalra emelését.

d) Műszakilag magas színvonalú, eddig importból beszerezett vagy hiánycikkeknek tekintett és a kooperáló partner számára is érdekeltté tett termékekből a szocialista piacon való megjelenése, a szocialista országokkal való együttműködés a gazdaságos termelési volumenek kialakítását és az értékesítési volumenek növelését teszi lehetővé.

Természetesen felmerül az is, hogy a tőkés vállalkozóknak miért előnyös Magyarországon vegyes nemzetközi vállalatot létesíteniük. Elsősorban a tőkés azon törekvése játszik szerepet, hogy egy-egy árucikk termelésének Magyarországra való áthelyezésével áthidalják az otthoni kapacitások, munkaerő korlátait, és biztosítsák önmaguk számára az adott termékben elért piaci pozíciók megtartását. Esetenként az is előfordul, hogy egy magyar céggel való

kooperációs megoldás ráfordítási költségei kedvezőbbek a tőkés számára, mintha a termelést saját országában valószínűsítené meg.

Lehetséges az is, hogy Magyarországon létesített nemzetközi vegyes vállalat kedvező exportlehetőséget nyújt a KGST-országokba.

V. fejezet. A szocialista nemzetközi vállalatok terjedésének távlatai és lehetőségei

A szocialista nemzetközi vállalatok problémáit az előzőekben statikusan, a jelenlegi tényleges helyzet alapján vizsgáltuk. Mivel a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedése a KGST-integráció elmélyítésének egyik eszköze, az átmeneteket szükséges elemeznünk.

Az egyik fontos feltétel a KGST Komplex Programjának valóra váltása. A Program megvalósítása elképzelhetetlen a KGST-országok nemzeti és nemzetközi mechanizmusának változása nélkül. A Komplex Program ugyanis olyan széles körű reformokat irányoz elő, amelyek megvalósításához elengedhetetlenül szükséges, hogy a KGST-integrációjának nemzeti és nemzetközi mechanizmusai változzanak, fejlődjenek és a Komplex Program megvalósításához nyújtsanak elegendő háttérrel. Ugyanez vonatkozik a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedésének feltételeire is.

A szocialista nemzetközi vállalatok számának növekedéséhez tartozik az is, hogy bizonyos mértékben megváltozzék a szemlélet a szocialista nemzeti vállalatok lényegét, hatáskörét és működését illetően is.

A *szocialista vállalat alaptípusát* kizárólag a nemzeti tulajdonnak, a nemzeti tervgazdálkodásnak és gazdaságirányításnak megfelelően hozták meg. A szocialista vállalat lényege ma is az, hogy mint a népgazdaság szervezeti alapegysége a szocialista újratermelés összefolyamatába önálló gazdálkodásával beilleszkedő nemzeti vállalat, a társadalmi tulajdonban levő eszközökkel gazdálkodik, ezért csak viszonylagos önállósággal rendelkezik, a társadalmi tulajdont képviselő államtól, annak központi irányító szerveitől kisebb-nagyobb mértékben függ. A vállalatok tevékenysége és központi irányítási módjuk tekintetében a KGST-országok gyakorlata sok tekintetben eltér egymástól, de alapjában véve több a közös vonás bennük, mint az eltérés.

A szocialista vállalatok létesítését, megszűnését, hazai viszonylatban még más vállalatokkal való esetleges fúzióját is az állam illetékes szervei döntenek el; működésük felett — országonként eltérő intenzitással — az állam felügyeletet gyakorol.

A vállalat használatában levő eszközökkel a vállalat gazdálkodik, és a vállalati eredményben való kisebb-nagyobb érdekeltységük ösztönző hatást gyakorol eszközeik, termelőerőik ésszerűbb, gazdaságosabb működtetésére.

A KGST-országok többségében a szocialista vállalatok általában nem

csak jövedelem szerzésére törekednek, hanem kötelező tervutasításokat is teljesítenek. Magyarországon viszont a tervgazdálkodás keretében a szocialista szabályozott piac tényezőjeként működnek, tevékenységüket a szabályozott piaci mechanizmusnak a központi tervgazdálkodás cékjainak megvalósítása irányába kell terelnie.

A szocialista külkereskedelmi monopóliumnak a KGST-országok többségében merev értelmezése és alkalmazása még a nagyvállalatok többségét is elzárja a többi ország hasonló vállalataival való közvetlen kapcsolatoktól, a külső piacoktól.

Magyarország gazdasági reformja haladt előre legjobban abban az irányban, hogy kialakítsa a szocialista vállalat új típusát, amely a KGST-integrációban a modern termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán is megállja helyét, de még nálunk is messze van a szocialista vállalat olyan új típusának kialakítása, amelyik modern szocialista vállalatként önállóan kezdeményezhet nemzetközi kapcsolatokat, nemzetközi vállalati egyesüléseket, társulásokat stb., és ebben anyagilag érdekelt is lenne.

A KGST-országok nagyobb nemzeti vállalatainak nemzetközivé válása kezdeti szakaszban van, csak itt-ott lelhető fel egy-egy vállalatnál ilyen vonás.

A KGST-integrációban fokozatosan meg kellene teremteni a nagyobb szocialista vállalatok nemzetközivé válásának feltételeit, hogy ipari termékeiket önállóan exportálják, kiépítsék exportértékesítési hálózatukat, szükség esetén lerakatokat, szervízhálózatot létesítsenek, bevezessék gyártmányaik márkáit, védjegyeit stb.

Általában csak néhány magyar élelmezési cikknek és italnak van bevezetett márkája a szocialista országok piacain. Ezt ki kellene fejleszteni még akkor is, ha a márkás árukat a szocialista országok piacain csak időlegesen lehet megvásárolni, a minőség sem állandó és a szocialista áruk korszerű reklámja sem felel meg a korszerű követelményeknek.

A más országbeli lerakatokban vásárolható alkatrészeknek szabad árúaknak kellene lenniük. Ezzel részben megszüntethetők volnának az alkatrészek körüli árviták, és a vállalatok részére lehetővé válna, hogy az alkatrészek gyártása és exportja jóval hasznosabb legyen, mint a készterméké. Így megszüntethető lenne az a szocialista piaci sajátosság, hogy állandóan alkatrészhiány van.

A szocialista vállalatok tovább fejlődéséhez, egy részük nemzetközivé válásához tehát célszerű lenne, ha a KGST-országokban nagyobb önállóságot kapnának a nemzetközi együttműködésben is. Az együttműködés egyik fő alapjává az érintett gazdasági egységek, vállalatok közvetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatát célszerű tenni és növelni szükséges anyagi érdekeltségüket az ésszerű nemzetközi együttműködés fejlesztésében.

A KGST-országok vállalatai, gazdasági egységei között a közvetlen nemzetközi kapcsolatok megteremtése és kiszélesítése különböző formájú lehet,

és a jelenlegi helyzet megváltoztatásának lehetőségei különböző fokozatosságot tesz indokolttá.

Az első fázisban ki lehetne jelölni azoknak a vállalatoknak a körét, amelyek közvetlen nemzetközi kapcsolatokat létesíthetnek. (Ez Magyarországra csak kisebb mértékben vonatkozik.)

Ezt a kört célszerű állandóan szélesíteni, bővíteni. Lehetővé kellene tenni, hogy a vállalatok, gazdasági egységek más országokban üzletházakat, lerakatokat, bizományi raktárakat, értékesítési hálózatokat, szervízhálózatot, a különböző vevőszolgálatokat létesíthessenek. Ezek működését nemzetközi jogi egyezményekben szabályozni kellene.

A KGST-országokban eltérő a szocialista vállalatok jogi rendszerében a *vállalatok nemzetközi jogrendszerének kialakítása*. Így pl. Magyarországon 1972-ben került sor olyan jogszabály meghozatalára, hogy milyen feltételek és jogrendszer keretében létesíthetők külföldiek részére beruházások, közös vállalatok stb.

Említettük, hogy a *KGST Jogi Értekezlete* a vállalatok, gazdasági egységek, szocialista nemzetközi vállalatok, ipari egyesületek és szervezetek nemzetközi működésére hosszabb ideje kísérletezik valamennyi ország számára érvényes *jogszabályok* megalkotásával. Ilyen egyezmény azonban csak keretmegállapodás lehet, amelyet feltétlenül célszerű néhány ország között sokkal konkrétabb formában továbbfejleszteni és a jogi rendelkezéseket az országok között fokozatosan harmonizálni. A pénzügyi-elszámolási rendszereket is fokozatosan kellene kialakítani, mindaddig, amíg a tényleges multilaterális elszámolások és legalább az egymás közötti valuta-konvertibilitás meg nem valósítható.

A vállalatok gazdasági egységek közvetlenebb nemzetközi kapcsolatainak kibontakoztatása azt a követelményt is támasztja, hogy az országok közötti árák forgalmában az árák jobban igazodjanak a kereslet és a kínálat viszonyához, orientáljanak a termelés és értékesítés olyan irányú fejlesztésére, amely mindjobban megfelel az érintett országok egymást kölcsönösen kiegészítő természeti-gazdasági adottságainak, a világpiac adott helyzetének, valamint ösztönözzenek az érdekelt országok szükségleteinek mind jobb kielégítésére.

Bizonyos mértékben Magyarországon is, de nagyobb mértékben a többi KGST-országban a túlzott protekcionizmus a kellenél jobban óvja vállalatainkat a nemzetközi piac hatásaitól. Ebből származik a túlzott biztonságérzet, a mozgékonyosság elmaradása, a termelés és értékesítés nemzetközi piacokra való nagyobb terjeszkedésének elmaradása, a vevő szolgálat kiterjesztésének elhanyagolása más országok piacain, a termelés nemzetközi szakosításában és kooperációban való anyagi érdekelttség hiánya stb. A termelővállalatok bármilyen magas önköltségei, ráfordításai a belföldön társadalmilag elismert ráfordításokká válnak, és ezek képezik a hazai átadási árák alapját mind a kül-

kereskedelem céljaira, mind a belső forgalomra, függetlenül a más országokból beszerezhető termékek áraitól. E káros következmények fokozatos csökkentését szolgálná, ha belátnánk, hogy a KGST-országok mechanizmusa túlzottan korlátozza a belső nemzeti piacokon más szocialista országok áruinak forgalmát. A KGST-országokban importra általában akkor kerül sor, ha a belföldi szükségletek kielégítésére hazai forrás vagy egyáltalán nincs, vagy pedignem kielégítő mértékben áll rendelkezésre. Az import formái és módszerei a KGST-országok többségében hosszadalmasakká és nehézkesé váltak. A nemzeti piacok korlátainak fokozatos lebontása keretében mind nagyobb teret kellene engedni a szocialista nemzetközi versenynek. Ez a verseny csakis szabályozott, korlátozott lehet, ami a népgazdaság szocialista jellege, tervszerű irányítása mellett megvalósítható. Ennek a szabályozott, korlátozott szocialista nemzetközi versenynek jelentősen serkentenie kellene a résztvevő országok gazdasági integrációs folyamatát, termelőerőinek internacionalizálódását. Szorosabbá kellene tenni az azonos termékfajtákat előállító vállalatok közötti kapcsolatokat, ösztönözni a célszerű termelési kooperációk létrehozását, a vállalati nemzetközi egyesülések, sőt a vállalatok nemzetközi fúziója szükségességének felismerését, az ipari nemzetközi egyesülések, kamarák létrehozását, a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődését és mind a vállalati, mind a nemzeti gazdasági hatékonyság növelését. A szabályozott szocialista nemzetközi verseny lehetővé tenné, hogy kihasználjuk az országon belüli vállalati koncentráció előnyeit és csökkentsük az óriásvállalatok monopolhelyzetéből fakadó hátrányokat. Az ilyen verseny elősegítené az árak csökkenését, előmozdítaná a termékek minőségének és korszerűségének fokozását, választékuk bővítését, a lakosság igényeinek jobb kielégítését. Ez a verseny összefér a tervszerű és józan protekcionizmussal, amely a hazai szocialista termelővállalatok részére gazdaságilag indokolt védelmet biztosít. A protekcionizmus mértékének a gazdasági fejlődéssel együtt kell változnia: fokozatosan csökkennie kell.

Sokszor felmerül, hogy a szabályozott szocialista verseny mindaddig nem valósítható meg, amíg áruhiány van. Kísértetiesen hasonlít ez azoknak az érveléséhez, akik szerint új gazdasági mechanizmus csak akkor vezethető be, ha megszűnt az áruhiány. Ez fejetetejére állított érvelés. Hiszen az új gazdasági mechanizmusnak is, a szabályozott szocialista versenynek is éppen az a feladata, hogy felszámolja az áruhiányt, szélesítse a választékot, javítsa a minőséget és a korszerűség növelésével csökkentse az önköltséget.

A túlzott protekcionizmus, a nemzeti vállalatok bármilyen magas ráfordításainak elismerése, a nemzeti korlátozottság rontja a vállalatok, a nemzeti termelés gazdasági hatékonyságát, fékezi a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyülését.

Így pl. a KGST-országok gyors ütemben fejlesztették a gépipart és kezdetben még jobban fejlődött a gépipari termékek egymás közötti exportja és importja. Ez az ütem azonban az 1960-as évektől kezdve fokozatosan csök-

kent, egyes években stagnált. Ennek egyik okát a gépipari termelés nem kielégítő nemzetközi szakosításában és kooperációjában jelölhetjük meg. Ez szinte valamennyi KGST-ülésen szóba került, és különböző határozatokat hoztak a termelés nemzetközi szakosítására és kooperációjára. Természetesen bármilyen szinten is hozták ezeket a határozatokat, gyakorlatilag hatástalanok voltak, mert a szocialista nemzeti vállalatok anyagilag nem megfelelően érdekeltek a nemzetközi szakosítás és kooperáció megvalósításában, a vállalatok a nemzetközi konkurrencia hiányában nincsenek rákényszerítve a magas önköltségek és árak csökkentésére.

Kíváncsi, hogy a nagyobb szocialista vállalatok rendelkezzenek azzal a joggal, hogy nemzetközi szakosításról és kooperációról közvetlenül tárgyalhassanak. Ez Magyarországon lényegében — nem teljes egészében — megvan. De az még egyetlen vállalatvezetőnek sem jutott eszébe, hogy nemzetközi fúzióról tárgyaljon, mert ehhez nincs is joga, másrészt a vállalatnak minden jelenlegi anyagi érdekeltsége ez ellen hat nálunk is és a többi KGST-országban is.

A KGST-országok többségében, de különösen a Szovjetunióban a szocialista közgazdászok egy része a szocialista nemzetközi vállalatok létesítésében látja az egyik leghatékonyabb eszközt a KGST-országok integrációjának elmélyítésére. Ugyanakkor azonban nem elemzik eléggé e közös vállalatok létesítésének akadályait. Mindenesetre a közös vállalatok létesítésének igénye elég erős, a KGST-integráció továbbfejlesztésének Komplex-Programjában is szerepel, s ez elvezet ahhoz, hogy valamennyi KGST-országban elemezzék a gátló okokat és végül közösen eljussunk a belső és a nemzetközi mechanizmusok kritikájához. A KGST-integrációban a termelőerők gyors fejlődése, a tudományos-technikai forradalommal való lépéstartás szükségessége, valamint a tudományos felismerés végül is a termelőerők internacionalizálódásának megfelelő szervezeti formák létesítéséhez és ezek elterjedéséhez vezet.

A szocialista nemzetközi vállalatok rendkívül csekély száma is mutatja, hogy a KGST-integrációban jelenleg nem kellőképpen érlelődtek meg a feltételek a szocialista nemzetközi vállalatoknak gyorsabb ütemű létesítésére. A jelenlegi feltételek nagyobb mértékben ösztönöznek a KGST-integrációban több vállalatközi vagy ágazatok közötti egyesülés, koordinációs irodák létesítésére, amelyek később kartellek, szindikátusok formájára emlékeztető szocialista nemzetközi koordinációs irodák létesítésére vezethetnek és néhányukból szocialista nemzetközi vállalat is képezhető.

A KGST-integráció nemzetközi mechanizmusának harmonizálásával leginkább a nemzetközi koordinációs irodák, társaságok, szervezetek stb. létesítése látszik a legidősebbnek.

Ezek a konkrét területeken létesített koordinációs irodák a nemzetközi gazdasági mechanizmus tökéletesedésével, a közgazdasági kategóriák érvényesülésével párhuzamosan mind több nemzeti funkciót „nemzetközösítenek” az adott területen. Így végül el lehet jutni — egyik formaként — a szocialista

nemzetközi vállalatok elszaporításához. A koordinációs iroda munkája során (pl. az AGROMAS Iroda) az adott ágazat nemzeti vállalatai, tervező irodái stb. megismerik egymás lehetőségeit, profilját, s a közvetlen kapcsolat során megteremtődnek a feltételek az integrációhoz. Természetesen e munka során már konkrét gazdasági eredmények születnek.

Emellett azonban ösztönözni kell a szocialista nemzetközi vállalatok létesítését is, mert ezek elősegítik a KGST-országok gazdasági rányítási rendszerének tapasztalatcseréjét, a továbbiakban ezek harmonizálását, és a KGST-integráció további elmélyítéséhez járulnak hozzá.

A FEJLETT IPARI ORSZÁGOKKAL FOLYTATOTT MŰSZAKI, IPARI ÉS GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS KAPCSOLATAINAK FŐBB FORMÁI ÉS AZOK ALKALMAZÁSA MAGYARORSZÁG EGYÜTTMŰKÖDÉSI GYAKORLATÁBAN*

GEIST RÓBERT

Bevezetés

- I. A nemzetközi termelési együttműködés gazdasági indokoltsága
- II. A külföldi partner érdekeltsége a termelési kooperációban
- III. A kooperáció gondolata Magyarországon
- IV. A kooperáció államközi keretei
- V. Magyarország speciális adottságai a nemzetközi együttműködés terén
 1. Hagyományos árucsereforgalom
 2. Hitel és pénzügyi kapcsolatok
 3. Leasing
 4. Műszaki tudományos együttműködés
 5. Szellemi termék kereskedelem
 6. Termelési kooperációs kapcsolatok
 - a) Termelési kooperációk jellemzői és formái
 - b) Magyarország speciális adottságai
 - c) A Magyar és tőkések cégek kooperációs tevékenységének fejlődése, valamint az ezt elősegítő és akadályozó tényezők

Bevezetés

A világgazdaság fejlődése az utolsó évtizedekben mindinkább áttöri a nemzeti határokat. Ez a folyamat logikus következménye annak a fejlődésnek, amelyet tudományos-technikai forradalomnak hívunk. A tudomány fejlődése a közelmúltban rendkívül meggyorsult. A tudományos eredmények mind nagyobb számban születnek és az ipari termelésben való alkalmazásuk ma már nélkülözhetetlen. Addig, amíg a gőzgép feltalálásától, annak elterjedéséig 100 év telt el, az atombomlás felfedezésétől az első reaktor üzembehelyezéséig 15 év kellett, a félvezetők feltalálásától a tranzisztorgyártás bevezetéséig már csak 5 év telt el. A számítógépek elterjedésének gyorsasága pedig ismert mindenki előtt. Ez a gyors ütemű iparfejlesztés olyan óriási kutatási fejlesztési eszközö-

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

ket, a szellemi erők olyan koncentrálását követeli meg, amelyet ma már kisebb országok és vállalatok rendkívül nehezen, vagy ha igen, akkor is csak szűk területeken, bizonyos feladatok megvalósítására tudnak biztosítani.

A nemzetközi munkamegosztás mind horizontális, mind vertikális viszonylatban ma már a világ gazdaság fejlődésének törvényszerű tendenciája és e trend alól a magyar népgazdaság sem kivétel. *Magyarország a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa keretében* és a nem szocialista relációk irányában már komoly lépéseket tett az irányba, hogy termelőerőit, ezen belül a termelőerők szubjektív tényezőjét, szellemi és fizikai kapacitásokat ezúton a jelenleginél jobban használja ki. A KGST-n belül egyesült országok lehetőséget kaptak arra, hogy elsősorban azokat az ágazatokat fejlesszék, amelyek nemzeti sajátosságaiknak és adottságaiknak legjobban megfelelnek. A már létrejött *szakosítási megállapodások* optimális termelési nagyságrendek létrehozását teszik lehetővé és egyben tartós, megbízható piacokat biztosítanak a magyar termékeknek.

A békés egymás mellett élés politikája és az ezzel kapcsolatban kibontakozott gazdasági verseny a két társadalmi rendszer között alapot nyújt arra, hogy a magyar ipar és más gazdasági rendszer feltételei között működő cégek között is létrejöjjenek termelési, fejlesztési, együttműködési megállapodások, — *kölcsönös előnyök* alapján.

Ezek a szerződések a tapasztalatok szerint jól egészítik ki a szocialista országokkal való együttműködést és versenyképessé teszik a magyar termékeket a KGST piacokon. Az a jellemző, hogy *a tőkés cégekkel létrehozott kooperációs szerződések elsősorban mikrogazdasági jellegűek* és egy-egy üzem technológiájának, műszaki színvonala fejlesztése céljait szolgálják. Céljuk is elsősorban műszaki fejlesztési irányú, eredményeik a szocialista országok érdekeit is szolgálják.

I. A nemzetközi termelési együttműködés gazdasági indokltsága

Magyarország szempontjából ugyanakkor a kooperációs megállapodások jelenthetik a hagyományos külkereskedelmi forgalmon kívül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővítésének *egyik* útját, mert ezek segítségével olyan pótlólagos előnyöket nyújthatunk szerződő partnereinknek, amelyek lukratívva teszik a magyar vállalatokkal való együttműködést.

Mi ennek az oka?

Magyarországon a történelmileg kialakult gazdasági szerkezet határozza meg a magyar ipar termelési költségeit, ezen belül a béráfordítások arányait. Egyes meghatározott területeken — különösen a *munkaigényes cikkek*nél — a Magyarországnál fejlettebb gazdasági háttérrel rendelkező országok vállalati kooperációs megállapodások útján *komparatív előnyöket* realizálhatnak. Ezen előny természetesen csak akkor jelentkezik, ha a kooperáció segítségével sike-

rül a magyar üzemnél termelési, technológiai és nem utolsó sorban termelési-szervezési megoldásokat létrehozni, amelyek a termelési költségek különbségéből eredő előnyök kihasználását lehetővé teszik. Ezért a nálunk fejlettebb országok cégeivel való együttműködés a magyar vállalatok számára az egyszerű áruszállításokon kívül szükségszerűen a *műszaki együttműködés valamilyen elemét* is jelenti. A termelési költségek különbségéből eredő haszon realizálása a külföldi kooperáló partner részére minden további nélkül a termék árának megállapításán keresztül képzelhető el. A magyar gyártás történhet licenc megállapodás gyártmánymegosztás stb. alapján és támaszkodva az ebben a szektorban jelentős magyar piacra olyan széria nagyságú gyártás indítható meg, amely már jelentős közös haszon realizálása mellett teszi lehetővé a kooperáló partner felé való szállítást. Néhány elvégzett kísérleti kalkuláció szerint a Magyarországon előállításra kerülő *gépek árszínvonala* olyan, hogy még a vámtételekkel terhelt kooperációs szállítások is nemcsak versenyképesek, hanem külföldi partnereink számára *komoly nyereséget* is biztosítanak úgy, hogy a magyar népgazdaság és termelő üzem is megtalálja számításait.

A magyar ipar és mezőgazdaság olyan termelési kapacitásokkal is rendelkezik, amelyek kihasználása nem mindig a legracionálisabb és az adott termelés struktúrája nem biztosítja a befektetett eszközök legjobb, leggyorsabb megtérülését. A magyar vállalatok ezért különösen olyan kooperációs megállapodásokra törekednek, amelyek a *meglevő kapacitások gazdaságosabb kihasználását* biztosítják. A külföldi partner számára bizonyos gyártási problémák Magyarországra történő áthelyezése (Verlängerte Werkbank), újabb beruházások megtakarítását, vagy a meglevő saját berendezések racionálisabb kihasználását teszik lehetővé. A magyar ipar felkészültsége a legtöbb területen ilyen feladatok megvalósítására megfelelő. Természetesen a kooperáció keretében a magyar vállalat is megvizsgálja, hogy termeléséhez, vagy áruválasztéka bővítéséhez a partner vállalat milyen termékét tudná felhasználni a kölcsönös érdekelttség létrehozása céljából.

Magyarország sajátos történelmi adottságai miatt egyes speciális területeken a nagyságánál *jelentősebb szellemi kapacitásokkal* rendelkezik. A kutatás-fejlesztés területén létrehozható kooperációs megállapodások — kiegészítve az arra épülő termelési kooperációs megállapodásokkal — különösen *kisközpécek* részére bizonyos határok között pótolhatják, vagy kiegészíthetik az e területen jelentkező szűk kapacitásokat, fokozhatják versenyképességüket. Így például a Tatabányai Szénbányászati Tröszt kikísérletezett különféle víztisztítási és flotációs eljárásokat és az ezzel kapcsolatos ipari kísérleteket viszonylag szűk keretek között elvégezte. Megállapodott több külföldi céggel, hogy kooperációs alapon fogják ezen eljárásokat harmadik piacokon közösen értékesíteni és az eljárások technológizálásához szükséges feltételeket biztosítani. Hasonló módon hasznosítjuk az ún. VEPEX eljárást is.

II. A külföldi partner érdekeltsége a termelési kooperációban

Az ipari kooperációs megállapodások segítségével a külföldi vállalat Magyarországon állandó *tartós értékesítési lehetőséget* kíván magának teremteni és ennek hatása közvetve kihat az illető cégnek az egyéb szocialista országokba irányuló piaci törekvéseire is. Azáltal, hogy a két kooperáló vállalat műszaki szakemberei között közvetlen, élő kapcsolat jön létre, bizonyos *automatikus prioritás* biztosítódik a külföldi partner részére, ha az adott területen Magyarországon beszerzésre, vagy fejlesztésre gondolnak. A kooperációs kapcsolatok ugyanakkor *öngerjesztők* is és megteremtik a további eladások, illetve vásárlások bővített lehetőségeit. Ez abban az esetben is igaz, ha a kooperációs megállapodás export—import oldala nem ugyanazon vállalatoknál van, mert az új gazdasági mechanizmus körülményei között fennáll annak *lehetősége*, hogy a résztvevő magyar vállalat bevonjon más magyar ipari üzemeket is a kapcsolatok bővítésébe. Jó példa erre az Egri Finomszerelvénygyár és a svéd Mecman cég megállapodása a pneumatikus rendszerek kooperációja területén. A svéd cég, amely azelőtt gyakorlatilag egyáltalán nem tudott Magyarországon piacot találni, ma már jelentős exporttal rendelkezik ide. A kooperáció keretében létrehozott mérnöki iroda munkája azt eredményezi, hogy a Mecman szerelvények iránti igények a magyar ipar legkülönbözőbb területein erősen növekednek. (Magyarországon viszont teljesen új gépipari szakágazat — a pneumatika — jött létre, amely modern gépgyártás nélkülözhetetlen része).

Külön előnyt jelenthet a külföldi partner részére is az, hogy Magyarországnak, mint minden, a világkereskedelemben résztvevő országnak, vannak olyan kedvező nemzetközi szerződésai, amelyek az egy-egy reláció felé való szállítást megkönnyítik. Számos példa volt már arra, hogy ezeket a kedvező feltételeket kihasználva a kooperáló vállalatok közösen hoztak létre olyan üzleteket, amelyeket külön-külön nem tudtak volna megvalósítani. Előfeltétele, hogy ilyen lehetőségeket csak ipari kooperációs megállapodások keretében lehet biztosítani, amikor is a szállításban résztvevő partnerek közös terméket vagy közös műszaki alapokon előállított berendezéseket szállítanak. Jó példa erre a Ganz Villamossági Művek és a FIAT cég szerződése gázturbinás erőművek *harmadik piaci szállítására* vonatkozóan.

Néhány jelentősebb nyugateurópai cég számára az ipari kooperációs megállapodások segítséget jelenthetnek arra, hogy az *Európai Közös Piac* mezőgazdasági rendtartása és az egyéb integrációk által okozott, Magyarországot sújtó megkülönböztetések hatásának enyhítésével biztosítsák a magyar piacon való folyamatos jelenlétüket.

Az utolsó évek tapasztalatai szerint a termelési kooperációs szerződések létrehozásának legfontosabb indoka az egyes nyugateurópai országokban, különösen NSZK-ban, Svájcban, Svédországban, mind erőteljesebben jelentkező *munkaerőhiány* és az a felismerés, hogy vendégmunkások telepítése he-

lyett inkább a termelési folyamat egyszerűbb részeit, termékeinek gyártását helyezték át külföldre és ezzel tartásuk fenn választékuk teljességét.

Hozzájárul ezen tendencia erősítéséhez, hogy a szakszervezetek, érdekképviselők eredményes tevékenysége folytán „a vendégmunkások” fizetése és szociális körülményei is kezdik megközelíteni a helyi munkások követelményeit, színvonalát. A legutóbbi években hozott svájci idegen-ellenes törvény, az NSZK-ban ma már a 2 millió főt meghaladó vendégmunkás szám, ezt a folyamatot erősíti. Ennél a kooperációs indoknál merül fel a leghatározottabban az a probléma, amelyről már előbb szoltunk: *a termelékenység és a munkabér színvonalának összefüggése*. Számos esetben bebizonyosodott, hogy csak abban az esetben vagyunk képesek itthon is jövedelmezően foglalkozni egy-egy ilyen termék, vagy részegység gyártásával, ha a külföldi partner technológiai és műszaki segítséget nyújt annak gyártása megszervezésében. A legjobb példák erre a konfekcióipari — bér munka formájában jelentkező — kooperációk, amelyek a szövetkezeti iparban (termelőeszközökkel jóval gyengébben ellátott szektor mint az állami) tették lehetővé a versenyképes exportot nyugat-európai relációba. Ezen kooperációs jellegű üzleteknél a külföldi partner általában a normaórákban megadott technológiai bontást, a szalagok szervezését és néhány itthon rendelkezésre álló nem kulcs-gépet adta. Ezen szerződések devizakitermelése (Ft/\$) általában jobb, mint a hagyományos konfekcióipari exportunk (még akkor is, ha az anyag érték nélküli szállításokat vesszük figyelembe az utóbbi esetben is). *A munkabérekben rejlő komparatív előnyök* kihasználásának lehetősége tehát egyrészt Magyarországon, másrészt a külföldi partnernél is a kooperációs jellegű együttműködési formák felé mutat.

A külföldi partner, amint azt már említettük, szívesebben helyezi át termelését Magyarországra, mint egyes úgynevezett „alacsonybéru” országokba. *A Magyarországon rendelkezésre álló műszaki színvonal, a szakmunkások felkészültsége, a gyártási kultúra annyira megközelítette a nyugat-európai országokban megkívántat, hogy viszonylag kisebb erőfeszítéssel, technológiai segítséggel előállíthatók a legbonyolultabb termékek is.* Jó példa erre a tézisre a Szerszámgépipari Művek megállapodásai többféle magas műszaki szintet képviselő automatizált gépek hazai kooperációs gyártására. A gépek a külföldi partnerek nevében és értékesítési hálózatán át kerülnek a piacokra.

III. A kooperáció gondolata Magyarországon

A magyar gazdasági élet vezetőinél a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás komplexitásának szükségszerűsége már az 1960-as évek elején megoldandó problémát képezett. Világossá vált, hogy a KGST-országokkal, és ezen belül elsősorban a Szovjetunióval, való együttműködés fokozása mellett ki kell építeni az ipari, műszaki, gazdasági kapcsolatok új formáit más társadalmi rendszerű országokkal is. Ezt diktálta nemcsak a nemzetközi gaz-

dasági fejlődés logikája, hanem a *műszaki fejlesztés* és a nyugati országokba irányuló *exportunk* megszilárdításának szükségyszerűsége is. A hagyományos külkereskedelmi formák mellett új módszereket, utakat kellett keresni. Ezért Magyarországon ideológiailag is, gazdaságilag is tisztázni igyekeztünk a nemzetközi együttműködés újszerű formáinak létjogosultságát.

1964-ben úgynevezett *komplex kereskedelemfejlesztési delegációk* mentek ki a fejlett tőkés országokba, azzal a céllal, hogy a hagyományos kereskedelmi kapcsolatokon túlmenően kíséreljenek meg feltárni ipari-együttműködési témákat is. Ezen delegációk számos lehetőséget tártak fel, de ugyanakkor mind idehaza, mind a tőkés országok cégeinél értetlenséggel is találkoztak. Nálunk ma már egyértelműen tisztázódott, hogy a szocialista országokkal való együttműködés mellett *kiegészítő és alátámasztó jelleggel* szükség van erre az együttműködési formára is. Az azóta eltelt 10 év bebizonyította, hogy a többi szocialista ország gazdasági életében hasonló álláspontra jutott és ma már a tőkés országokkal való együttműködés legkülönbözőbb formái szerves részét képezik a kelet-nyugati kapcsolatoknak és napirendre kerültek az Európai Biztonsági Konferencián is. Ma már a vita nem azon folyik, hogy együttműködünk-e vagy nem, hanem annak formáin, keretein és tartalmán.

A tőkés országokban is fenntartással és kételyekkel fogadták kezdetben az általunk felvetett kooperációs gondolatot. Itt elsősorban a politikai motíváció volt az, amely ellenezte a szocialista országokkal való szorosabb kapcsolatot, „függőséget”. Ezt kiegészítették a kooperációs megállapodásokkal szembeni gazdasági és műszaki fenntartások. A nyugati szakemberek nem ismerték eléggé a magyar termelő vállalatok műszaki színvonalát, felkészültségét és ezért féltek attól, hogy folyamatos termelésüket egy-egy magyar vállalat szállításaival kössék részben, vagy egészében össze.

IV. A kooperációk államközi keretei

A kooperációk államközi kereteit jelentő *Ipari-Műszaki és Gazdasági Együttműködési Egyezmények* sorát kötötték meg, nemcsak Magyarország, hanem az összes többi szocialista ország is. Ezek az egyezmények ma már a kelet-nyugati gazdasági, de mondhatni politikai kapcsolatok egyik fontos részévé váltak. Így úttörő volt a *szovjet-francia* egyezmény, amely pl. lehetőséget nyújtott a *Közös Piac tagországai*val való *bilaterális kapcsolatok* fenntartására. Formájuk, külső megjelenésük, az általuk létrehozott munkaszervek partner-országokként természetesen különbözőek, — tartalmuk és szándékuk azonos: a két ország közötti termelésfejlesztési, termelési és végső fokon kereskedelmi kapcsolatok bővítése. A szocialista országok részéről aláíróik: a kormányok, külkereskedelmi minisztériumok, Műszaki Fejlesztési Bizottságok,

stb. A tőkés országok oldaláról aláíróként általában azok a szervek szerepelnek, amelyek a külkereskedelmi kapcsolatokért felelősek. Kivételt képeznek természetesen a kormányok által aláírt szaporodó egyezmények.

Az ipari, műszaki-gazdasági együttműködési *egyezmények* általában a következő elemeket tartalmazzák:

1. a szerződést aláíró felek felsorolása,
2. a két aláíró fél deklarációja a két ország közti ipari, műszaki és gazdasági együttműködés fejlesztéséről,
3. az együttműködés formáinak ismertetése,
4. a szerződés által létrehozandó munka-szervek, valamint azok működésének szabályzata,
5. annak deklarálása, hogy milyen úton kívánják az aláírók segíteni a két ország közti együttműködés legkülönbözőbb formáit,
6. záró-rendelkezők.

Ezen szerződéses kereten belül az egyes szocialista országok az együttműködést természetesen a saját belső szervezetüknek megfelelően különféle-képpen szervezik és szándékaik is eltérőek. A *Szovjetunió stratégiai elképzelése* az együttműködés keretében elsősorban a műszaki-tudományos együttműködés fejlesztése, nyersanyag szállításokon alapuló hosszúlejárátú hitelekkel kombinált konstrukciók létrehozása, saját fejlesztési feladatainak kooperációs úton való alátámasztása. Ezt követik a külkereskedelmi magánjogi szerződések. *Magyar részről a szerződéseket keret jellegű szerződéseknek tekintjük*, amelyek célja a vállalati szinten folyó kooperációs kapcsolatok részére a megfelelő politikai és gazdasági háttér megteremtése és az ilyen típusú üzletek részére elérhető államközi kedvezmények megteremtése. A magyar álláspont szükségszerűen következik azon alapállásunkból, hogy *a tőkés cégekkel való kooperációt vállalati kategóriának tekintjük* és ezért tárgyalásuk, létrehozásuk a vállalatok ügye. Az államapparátus feladata, az államközi keretek megteremtése, valamint a kooperációk engedélyezése, ill. az ipar és fejlesztéspolitikai szempontok betartásának ellenőrzése.

Magyarország az első ipari, műszaki és gazdasági együttműködési egyezményt 1965-ben kötötte meg és azóta, Svájc kivételével, gyakorlatilag az összes nyugat-európai országgal létre hoztunk ilyen egyezményeket. Kötöttünk hasonló típusú egyezményeket számos fejlődő országgal is. Az egyezmények alapján létrehozott *Vegyes Bizottságok* rendszeresen üléseznek, megvizsgálják a kooperációsügyek állását és bizonyos mértékű szervező és propaganda tevékenységet végeznek az illető ország vállalatai felé a kooperációs tevékenység fellendítésére. Egyezményeink általában tartalmaznak olyan klauzulát, hogy *a kooperációs szerződésekből eredő áruszállítások kontingensen felül vihetők be az illető országba*. Ezek segítségével néhány esetben már a gyakorlatban is sikerült beviteli problémákat áthidalni. Foglalkoznak a szerződések a kooperáció *állami eszközökkel való támogatása* módszerével is.

A megkötött ipari, műszaki és gazdasági együttműködési egyezmények jelentőségét bizonyítja, hogy számos nyugat-európai ország minisztériuma, hatósága úgynevezett *kooperációs osztályokat*, vagy szervezeteket szervezett meg, hogy mintegy titkárságokat képezve biztosítsák az áttekintést és felkészülést a Vegyes Bizottságok tárgyalásaira.

Magyarországnak a GATT-hoz való csatlakozásával kapcsolatosan az államközi kooperációs Vegyes Bizottságok lehetőséget teremtettek, hogy a *multilaterális kapcsolatokon túlmenően fenntarthassuk a bilaterális gazdasági államközi kapcsolatokat is*.

V. Magyarország speciális adottságai a nemzetközi együttműködés terén

Azon adottságok és formák között, amelyek a nyugati országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztését szolgálják a kooperációk kiemelt helyet foglalnak el.

1. Bár a hagyományos *árucsereforgalom* adta lehetőségeket még messze-menően nem használtuk ki és még számos forrása van e téren is a bővítésnek, mégis fokozottabb figyelmet kell fordítanunk az *újyszerű kapcsolati* formákra. A hagyományos árucsere feltételei, keretei ismertek. Mádl elvtárs tanulmányában részletesen kifejtette mind a hazai, mind nemzetközi vonatkozásban.

2. Ugyancsak nem szükséges foglalkozni a *hitelnyújtás* különböző formáival, mert ezek is közismertek és nem a problémakör lényegével, hanem annak *quantitatív tartalmával vannak problémák*. A hitel-instrumentárium felhasználása mind az exportban, mind az importban jól megoldott és beleilleszkedésünk a nemzetközi életbe e téren a gazdasági kategóriák közül a legelőrehaladottabb. Hasonló a helyzet pl. a Szovjetunió esetében is, ahol egy kiterjedt saját nemzetközi bankhálózat dolgozik a tőkés országok piacain és használja ki az ott nyíló lehetőségeket. Hasonló módon a Magyar Nemzeti Bank is megkezdte és sikeresen folytatja bankhálózatának kiépítését és a finanszírozás eszközeinek fokozottabb kihasználását. Jó példája ennek a munkának a közelmúltban a kibocsátott *államkötvények*, amelyek a nemzetközi pénzügyi tartalékok érdekünkben álló fokozottabb kihasználását szolgálják. *A hazai hitel és pénzügyi feltétel-rendszer teljes mértékben lehetővé teszi a nemzetközi együttműködés alátámasztását, bővítését*.

3. Ugyancsak Mádl elvtárs tanulmánya foglalkozik rendkívül részletesen a gép bérlet kérdéseivel, leírva annak elvi és gyakorlati nemzetközi adottságait. A leasing kérdésében is alkalmazkodni tud a magyar gazdasági és jogi apparátus a nemzetközi együttműködéshez. Az ezzel kapcsolatos megoldandó kérdések elsősorban belső elhatározásokat kívánnak meg. A gépbérlet gazdasági-pénzügyi tartalmát tekintve *adókedvezmény jellegű állami támogatást igénylő iparfejlesztési forma*. Segítségével az egyes vállalatoknál fennálló beruházással

lehetőségek szűk keresztmetszetei oldhatók meg. Alkalmazása azon esetekben célszerű, amikor műszakilag és erkölcsileg gyorsan avuló gépek és berendezések beszerzéséről, divatickek gyártásáról vagy csak egyszeri vagy néhány alkalommal felhasználandó gépekről van szó. Ez esetekben, nem célszerű a gépek megvásárlása, inkább azok bérbevétele. Ezzel egyben állást is foglaltunk a gépbérletek azon változata mellett, amely nem a beruházás terheinek az adókedvezmények kihasználása útján való megkönnyítését szolgálja, hanem a gazdasági folyamatoknak megfelelő, ésszerű adózási, pénzügyi állásfoglalást. A gépbérlet módszernek alkalmazása olyan esetekben, amikor egy-egy vállalat nem rendelkezik megfelelő beruházási eszközökkel és ezért egy adott jó exportüzletet nem tud megcsinálni — *eseti állásfoglalás*, illetve engedélyezés eredménye lehet csak. Az ésszerűen alkalmazott gépbérlet ugyanakkor exportunk növelése szempontjából számos olyan tartalékot tárhat fel, amelyeket ma eszközök hiányában nem tudunk kihasználni. Különösen érdekes lehet a gépbérlet alkalmazása termelési kooperáció esetében, amikor egy termelési folyamaton belül technológiai vagy minőségi okokból egy-egy *szűk keresztmetszet feloldására* van szükség. Az országból kimenő (aktív) gépkölcsönzés lehetősége adott, azonban ez szerves összefüggésben van hitelezési lehetőségeinkkel.

A nemzetközi tapasztalatok szerint a gépbérlet széleskörűen terjed el és mindinkább *a nemzetközi hitelezési gyakorlat és politika szerves részévé válik*. Az elvégzett számítások szerint kb. **30—35%-os adókedvezmény** nyújtása mellett a gépek azonnali termelésbe állítása, a keletkező termékek gyors exportja olyan addicionális bevételeket nyújt a költségvetésnek, amelyek a gépek beszerzésével kapcsolatos egyszeri kedvezményt sokszorosán megtérítik.

4. A termelési kooperációkat általában megelőző, de gyakran azok szerves részét képező kategóriáját jelenti a *műszaki tudományos együttműködés*. Ezen fogalom alatt Magyarországon az alkalmazott *kutatás és fejlesztés terén* való nemzetközi együttműködést értjük. Ez a folyamat a termelési kooperációval átlapolódik azon esetekben, amikor a közös vagy egyeztetett fejlesztés eredménye már gyártható és értékesíthető termékekben testesül meg. A másik oldalon elhatárolandó a tudományos kutatásban való együttműködéstől, amikoris elsősorban az *alapkutatás terén* való nemzetközi kapcsolatokról beszélünk. Az elhatárolás mellett természetesen az alapkutatással is vannak érintkező területek.

A műszaki tudományos együttműködés formái kialakultak ezek a következők:

- szakember csere,
- kutatási, fejlesztési dokumentáció cseréje,
- szakküldöttségek cseréje,
- egyeztetett kutatás fejlesztés,

— közös kutatás, fejlesztés.

A műszaki-tudományos együttműködés országok közti szervezésére a *Kulturális Kapcsolatok Intézete*, valamint az *OMFB* hoz létre megállapodásokat, amelyeket esetenként külügyminiszeri szinten írnak alá. A műszaki tudományos együttműködés fentebb leírt formáinak egyik alapvető problémája a kölcsönös fogadókészség biztosítása. Ez a probléma annál határozottabban jelentkezik, minél jobban közelít az együttműködés formája a konkrét fejlesztési, termék-kutatási kérdésekhez, hisz ezek általában szigorúan őrzött üzleti titkot képeznek. Ennek ellenére jól megválogatott és kidolgozott tematikák mellett a műszaki-tudományos együttműködés már ma is hasznosan szolgálja nemzetközi kapcsolatainkat. Megoldandó kérdés e téren a *hazai fogadó készség* feltételrendszerének további rendezése és a finanszírozás kereteinek rugalmasabbá tétele.

A Szovjetunió a műszaki-tudományos együttműködés kérdéseit jóval nagyobb súllyal kezeli, mint ezt mi Magyarországon tesszük. Ez természetes is, hiszen a szovjet műszaki és tudományos eredmények óriási nagyságrendje, a hatalmas kutatási apparátus olyan potenciális lehetőségeket rejt magában, amelyek kihasználása a nyugati országoknak is jelentős előnyöket hoz. Ugyanakkor a megkötött műszaki tudományos együttműködési egyezmények adják a keretet a már említett termékfizetési szerződések és az egyes kiemelt műszaki fejlesztési célok megvalósítása érdekében létrehozott, eseti megállapodások aláírásához. (Pl. Fiat szerződés, gázszerződések, atomerőmű fejlesztési megállapodások stb.) Ezen speciális körülmény figyelembevétele a tőkés országokkal folyó nemzetközi együttműködést érintő *multilaterális tárgyalások folyamatában* alapvető fontosságú.

5. A kelet-nyugati együttműködési kapcsolatok egyik, az utolsó 10 évben kiemelkedően fejlődő, formáját képezik a szocialista országoknak, a *szellemi termékek kereskedelmében* való részvétele. Az ötvenes évek autarch törekvése után a *licenc és know-how kereskedelem* fontosságának felismerése szerves részét képezi a technikai forradalom konzekvencia levonásának, valamint a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás szándékának. A két rendszer közötti gazdasági verseny szükségszerűen előírta a szocialista országok részére a szellemi termékek megvásárlása terén fennálló lehetőségek kihasználását és ezáltal kutatási fejlesztési tartalékoknak a legfontosabb területekre való koncentrálását. A leghatározottabb és legtervszerűbb állásfoglalása e téren a *Szovjetunió* részéről tapasztalható, ahol egész ágazatok és alágazatok modernizálását külföldi licencekre és know-how-okra (többnyire berendezés szállításokkal együttesen) építik fel. A megszerkesztett külföldi szellemi termék továbbfejlesztésével és elterjesztésével viszont már a hazai kutató intézetek foglalkoznak. *Magyarországon* a licenc és know-how vásárlások kérdése szintén az 1960-as évek elején kezdett a gazdaság-fejlesztési politika szerves részévé válni. Azóta a külföldi szellemi termékek átvétele meggyorsult és számos te-

rületen mind a technológia fejlesztése mind az új termékek kihozatala terén ezt a lehetőséget figyelembe veszik. *A gazdaságirányítás logikájából következően a licenc és know-how vásárlás távlati kategória.* Iparpolitikai szempontból a külföldi szellemi termékek figyelembevétele elsősorban a *kiemelt és ágazatközi koncepciók kialakításánál* lenne tervezhető, de ez még nem mindig történik meg.

Az erőteljesen dokumentált központi szándék ellenére a magyar vállalatok és kutató intézetek licenc és know-how vásárlásai messzemenően nem érik el a megkívánt arányt. Közgazdasági becslések szerint a műszaki fejlesztésre fordított összegek mintegy 5—6%-a fordítódik licenc és know-how vásárlásokra, a többi hazai erőből történő kutatásra, fejlesztésre irányul. Ugyanez az arány az összehasonlítható nagyságrendű és gazdasági struktúrájú országokban ennek mintegy öt-tízszere. *A licenc és know-how vásárlások arányának nem kielégítő növekedése* okai közt megemlíthető a beruházási szabályozásra hozott rendeletek kihatása, a hazai kutató intézetek versenye, a hazai és egyes KGST piacok igénytelensége stb. Az utóbbi két évben a magyar vállalatok licencvásárlási szándéka tovább gyengült.

Nemzetközi vonatkozásban licenc és know-how kereskedelmünk alkalmazkodik a kívánalmakhoz és olyan probléma nem jelentkezett, amely a nem szocialista országokkal való együttműködésünk szempontjából akár jogi, akár érdemi gazdasági vagy pénzügyi problémákat vetett volna fel. Éppen ellenkezőleg az utóbbi időben megkötött *kettős adózási egyezmények* megkönnyítik a szellemi termékek nemzetközi kereskedelmét. Folyik az egyeztetés a területre vonatkozóan a KGST keretén belül is. Ezen munkánál figyelembe vesszük, hogy éppen a licenc és know-how vásárlások és eladások területe a nemzetközi gazdasági élet egyik legérzékenyebb pontja és ezért *fokozottabb óvatossággal kell kialakítani az integrációs program adta célkitűzéseket e területen.*

6. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fentebb ismertetett formáin túlmenően mindinkább jelentőségre tesznek szert az úgynevezett *nemzetközi kooperációs kapcsolatok*. Ezek tárgyalásánál természetesen nemcsak a magyar szabályozás szerint vett szűkebb értelmű *termelési kooperációkról* beszélünk, hanem mindazon nemzetközi *termelési jellegű* együttműködési kapcsolatokról, amelyek biztosítják a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek jobb kihasználását.

a) A *szűkebb értelemben vett termelési kooperációs* fogalom bevezetésére azért volt szükség, hogy a belső szabályozás szempontjából elválasszuk azokat a nemzetközi szerződéseket, amelyeket műszaki és tőkés export fejlesztési elgondolásoknál fogva kiemelten előmozdítani kívánunk. Az ilyen típusú kooperációs szerződések jellemzője:

- *vállalatok között* létrejövő nemzetközi megállapodások,
- *tartós* jellegűek,

— a termék közös előállításán keresztül *érdekközösség* alakul ki (termelés alatt ez esetben a fejlesztés, termelés és értékesítés teljes ciklusa vagy annak egyes részei értendők

--- a szerződéses kapcsolat segítse elő *műszaki fejlesztési* céljaink minél határozottabb és jobb kialakítását, valamint minden piacra való *exportképességünk* növelését.,

Ezen szűkebb értelemben vett termelési kooperációkón túlmenően két állam viszonylatában természetesen kooperációnak tekintendő mindazon a vállalati vagy állami szinten megkötött konkrét szerződés, amely a két ország gazdasága közötti tartós munkamegosztást biztosítja.

A termelési kooperációs szerződések kialakult *formái* a következők lehetnek:

— *közös gyártás*: olyan formában, hogy a meglevő kapacitások kölcsönös kihasználása lehetővé válik, vagy úgy, hogy új kapacitásokat hoznak létre, az egyik félnél, ily termékek előállítására. Az utóbbi verziónál, amennyiben az egyik partner részéről pénzügyi (hitel) hozzájárulást kívánnak meg, biztosítani kell, hogy a hitelezőnek a közös vállalkozás nyereségéből ne csak a szokásos kamat kerüljön megtérítésre, hanem ezen felül is részesedjenek a nyereségből.

— *gyártásmegosztási* együttműködés: a két szerződő vállalat a termelés különböző fázisait osztja fel egymás között. Ez optimálisabb termelési sorozatnagyságokat és — új gyártmányok bevezetése esetén — a beruházási eszközök megtakarítását eredményezi.

— a *gyártásmegosztás* (profil megosztás): Két vállalat közti olyan kapcsolat, amely a vállalatok profiljának racionalizálását, termék-választékuk bővítését eredményezi. A gyártás és az új termék bevezetését — esetleg a fejlesztés megosztása alapján — közösen végzik el.

— *kutatási és fejlesztési* kooperáció: A kutatás fejlesztés meggyorsítása érdekében létrehozott kooperációs kapcsolat keretében a partnerek kutatás-fejlesztési eredményei kiegészíthetik egymást és így elérhető egy olyan koncentráció, illetve ugyanakkor szakosítás, amelyeknek eredményeként viszonylag gyorsan bocsáthatók új termékek a piacra.

-- A *licenc és know-how vásárlásokkal* kapcsolatban is elképzelhető kooperációs megállapodás. Abban az esetben, ha a licenc, illetve know-how alapján termelt termékek *eladását* a know-how-ot adó partner, amely a partnervállalatok számára az illető cikk eladásának pótlólagos piaci lehetőségeit teremti meg. Idesorolhatók talán a *bérmunkának* (travail a facon) azon formái is, melynek keretében az egyik vállalat a másíknak szellemi termékeket is átad és tartós műszaki kapcsolatok alakulnak ki, ennek alapján a két kooperáló vállalat között

— *Harmadik piacokon való közös fellépés*, úgy, hogy a műszaki együttműködés egyes elemei is megtalálhatók. Ennek egyik formája, hogy egy har-

madik országban létrehozandó üzem felállításához szükséges teljes berendezést és gépállományt a magyar ipar egyedül nem tud előállítani. Ilyenkor jöhet szóba a külföldi partnerrel való *kooperációs szállítás*. Vannak viszont olyan esetek, amikor a magyar üzemek megfelelő színvonalú gépeket és berendezéseket tudnak gyártani, azonban a *generálvállalkozást* nem tudják elvállalni, mert tervezési, esetleg építkezési kapacitással nem rendelkeznek. Ugyanakkor előfordulhat, hogy pénzügyi (clearing) megfontolásokból hasznosnak látszik, hogy az üzletet a magyar partnerek bevonásával bonyolítsák le.

b) Magyarországot a *speciális* adottságai még külön is arra ösztönzik, hogy résztvegyen a nemzetközi kooperációban. *Számos területen ez jelenti gazdaságfejlesztésünk egyetlen alternatíváját.* A feltételrendszert, hogy jobban kihasználjuk az adott lehetőségeket mind a KGST országok irányában, mind a fejlett nyugati tőkés országok viszonylatában rendelkezésére áll.

A *tőkés cégekkel* való kooperációs munkánk fejlesztését számos gazdasági indok is motiválja:*

1. Belső felhalmozási alapjaink korlátozottsága miatt a *tőkeigényes fejlesztések* háttérbe szorulnak. Ehhez járul még, vagy sok esetben ebből következik, hogy a munka intenzív fejlesztése gyorsításához szükséges szolgáltatási és kivitelezési kapacitások (építőipari, szerkezeti anyagokat gyártó ipar) ugyancsak nem arányosak. A kooperáció viszont a technikai fejlődés kevésbé tőkeigényes módja, mint a beruházási javak importja.

b) A *nyersanyagok* hazailag rendelkezésre álló mennyisége a népsűrűséghez viszonyítva kevés. Ennek következtében egyes területeken kényszerűvé válhat nemzetközileg már nem kifizetődő fejlesztés is és a jelentős nyersanyag import exportágazatainak jelentős részének bevételeit felemésztí. Az anyagimport hozzájárul a szinte krónikus konvertibilis devizahiányhoz. Ezért fokozott szerepet játszik a fejlesztésben a viszonylag alacsonyabb devizaköltségű kooperációs változat.

c) A *gazdaság méretei* nem teszik lehetővé a gazdaságnak egyidőben horizontálisan és vertikálisan minden területen való arányos fejlesztését, mert a fejlesztő kapacitás korlátozott és általában nem konvertálható. A fejlesztés, sebességének növelése érdekében ezért előtérbe lépnek az olyan megoldások amelyek külföldi eredmények átvételét oly módon teszik megoldhatóvá, hogy egyidejűleg a realizálás esetén határainkon túli elhelyezés is számításba jöjjön.

Ugyanakkor műszaki fejlesztés szempontjából több, *specifikus adottság* is előmozdítja Magyarországon az ilyen kapcsolatok kialakulását:

a) A hazai *mérnökök és technikusok* számaránya megegyezik a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalt részarányal. Képzettségük jó, nyelvtudásuk fejleszthető és alkalmasak arra, hogy a fejlett technikát átvegyék, sőt azt tovább fejlesszék.

* Ipari kooperáció a fejlett tőkés országok vállalataival c. OMFB tanulmány szerint.

b) A kooperáció kezdeti időszakában jelentősnek tekinthető az, hogy a *hazai jövedelmi és bérszínvonal* arányai miatt a fejlett tőkés országok hasonló adataival szemben a kooperációban partnerünk számára esetleg előnyöket tudunk nyújtani.

c) Nem megfelelő mértékben kihasznált, vagy elavult termelést folytató *termelőberendezéseinket*, állóeszközeinket általában kisebb anyagi ráfordításokkal lehet a kooperáció tevékenységbe illeszteni, mintha a kooperáló partner új beruházásokra kényszerülne.

d) A *gazdaságirányítás új rendszerében* a termelővállalatok kooperációba való belépésének érdekeltisége megnőtt. Az új rendszer lehetővé teszi az anyagi érdekeltiség növelését, az önállóság fokozása mellett az eredményesség növelését és a tevékenység (műszaki, szervezési, kereskedelmi) minőségének nemzetközi színvonalra emelését.

e) Műszakilag magas színvonalú, eddig importból beszerezett vagy hiánycikknek tekintett és a kooperáló partner számára is érdekeltté tett termékekből a *szocialista piacon* való megjelenés, a szocialista országokkal való együttműködés a gazdaságos termelési volumenek kialakítását és az értékesítési volumenek növelését teszi lehetővé.

c) A fenti adottságok és szükségszerűségek mellett szinte objektív adottságnak tekinthető, hogy *Magyarország a termelési kooperáció problémájával* már régebben foglalkozik. 1968-ig viszonylag lassan valósultak meg a nemzetközi kooperációs megállapodások, mert az akkori döntési rendszer összes ismert problémája a termelési kooperáció megkötésénél még erőteljesebben jelentkezett. A gazdasági reform bevezetésével a termelési *kooperáció vállalati kategóriaként* való egyértelmű definiálása adott lendületet ezen tevékenységnek. Ugyanakkor nem szabad elhallgatni, hogy 1968 előtt is létrejött több olyan kooperációs szerződés, amelynek hasznossága mai szemüvegünkön keresztül is vitathatatlan. Kezdeti megtorpanás után 1969-ben és 1970-ben jelentősen megindult a vállalatok érdeklődése a termelési kooperációs szerződések létrehozása iránt. Hozzájárult ehhez, az akkoriban érvényben levő *preferenciák* mellett az a tény is, hogy az egyes vállalatok szervezésében, technológiájában meglevő „extenzív” tartalékokat kooperációs szerződések segítségével lehetett viszonylag gyorsan mobilizálni, mert ezek segítségével lehetett viszonylag a tőkés exportra nyújtott kedvezményekhez hozzájutni.

Erre az időszakra esik a tőkés cégekkel való kooperációt szabályzó állami és államigazgatási rendszer és jogszabálykeret kiépítése, amely politikai és gazdasági biztonságot adott a kooperálni kívánó vállalatok vezetőinek. Az alapvető rendezést a 42/1967. sz. GB. határozat nyújtja, valamint az ennek végrehajtását szolgáló 13/1969. sz. KKM utasítás. Ezek alapmotívuma, hogy a *termelési kooperáció szervesen beleépül az érvényes külkereskedelmi, jogi, pénzügyi, devizális előírásokba és csak kivételes esetekben, központi érdek fennállása mellett kerülhet sor kedvezmények nyújtására*. Az alapelv az volt, hogy a vállala-

tok nyereségérdekeltsége, a piacok értékítélete és a központilag meghatározott szabályzó rendszer kölcsönhatásaként a nemzetközi termelési együttműködés szervesen épüljön be a népgazdaság és a vállalatok fejlesztésébe. Ugyanezen GB határozat azt is kimondta, hogy a központi szerveknek az ipar-fejlesztésre vonatkozó irányelvek, fejlesztési koncepciók és hosszútávú tervek kidolgozásánál a *kooperációs lehetőségeket, variánsokat* is figyelembe kell venni. Ezen utóbbi célkitűzés megvalósulása azonban mind a mai napig vitatható. A kialakított engedélyezési rendszer segítségével általában biztosítani lehetett ugyan a kooperációk nyilvántartását és ellenőrzés mellett azt, hogy a tőkés cégekkel létrehozott együttműködési szerződések összhangban legyenek szocialista országokkal folytatott együttműködéssel és iparpolitikai célkitűzéseinkkel, — *de nem lehetett teljesen biztosítani, hogy a kooperációs variánsok kidolgozása szerves részét képezze fejlesztési, beruházási egyszóval tervezési munkánknak.* Mászóval az államigazgatás megoldotta a mikrogazdasági érdekelttségű kooperációs célkitűzések megfelelő irányítását, azonban *makrogazdaságilag csak az utóbbi 1—2 évben kezdjük megtalálni a tőkés cégekkel folyó nemzetközi együttműködés előnyeit kihasználó módszereket.* Ez összefügg részben mindazokkal a problémákkal, amelyekre az MSZMP Központi Bizottsága 1972 novemberi ülése a tervezés kérdésével és feladataival kapcsolatban rámutatott. Specifikusan pedig azzal kapcsolatos, hogy a *középlejárati tervkonceptió* kidolgozása Magyarországon szükségszerűen és helyesen az Országos Tervhivatal és az ágazati minisztériumok feladata, amelyek a szocialista országokkal folyó tervkoordináció vitelét is biztosítják. Ezen tervezési folyamatban határozódnak el azok az alágazatok, ágazatok érintő fontosabb kérdések, fejlesztések, amelyekről a 42/1967 sz. GB határozat is rendelkezik. *Az ágazati tárcáknak és egyéb tervező szerveknek a nem szocialista országok cégeivel való együttműködési lehetőségek kidolgozását érdemileg és metodikailag egy-egy ágazat iparpolitikai fejlesztésének szerves részébe kell tennünk.* (A Szovjetunióban a tőkés országokkal való együttműködés fontosabb elemei a népgazdasági tervek kidolgozásának szerves részét képezik.)

Ezért a szabályozó rendszerünk továbbfejlesztésével kapcsolatos munkák sorában, a *tervezés módszereinek javításánál* ezt az aspektust is figyelembe kell venni. Ellenkező esetben (és ez központi elhatározás kérdése) nem teljeskörű a nemzetközi együttműködés adta előnyök vizsgálata egy-egy fontosabb fejlesztési kérdés elbírálásánál, ti. nem vesszük figyelembe a nem szocialista országok cégei által nyújtott együttműködési lehetőségeket. Ezek számbavétele természetesen nem prejudikálja azok elfogadását és mindenkor mód van a kereskedelempolitikai, vagy fejlesztéspolitikai okokból történő egyéb döntésekre.

Vállalati, mikrogazdasági szinten, a termelési kooperációs jellegű szerződések létrehozása számszerűleg növekedő tendenciát mutat. Mintegy 360 kooperációs engedély kiadására került sor. Ezeknek mintegy 70%-a a gépipar, 11%-a

a vegyipar, 12%-a a mezőgazdasági és élelmiszeripar területére esik. A kiadott kooperációs engedélyek relációs megoszlása a következő:

NSZK	31,2%	Ausztria	13,6%
Olaszország	9,5%	Franciaország	9,1%
Svájc	7,0%	Svédország	7,0%
Anglia	6,5%	Jugoszlávia	7,8%

(1972 augusztusi állás szerint)

A kooperációs szerződések számának növekedése mellett egyértelműen *nem kielégítő az ezen szerződésekből eredő áruszállítások volumene külkereskedelmi forgalmunkból* (kb. 4%). Ezzel szemben a szélesebb értelemben vett kooperációs szállítások pl. az *Európai Közös Piacon belül* az árucserre-forgalom legdinamikusabb elemeit képviselik, és az egyes gépipari alágazatokban a következő arányban részesülnek:

belsőégésű motorok alkatrészei	40%
irodagépek	23%
textilgépek	23%
közüti járművek	13%
szerszámgépek	98%
híradástechnikai berendezések	36%

(Megjegyzendő, hogy Magyarország KGST országokkal való gépkereskedelmének mintegy 12,5%-a ilyen kooperációs jellegű szállítás.)

Ezen fejlődés okait vizsgálva számos tényezőt találhatunk, amelyek közül természetesen *kiemelkedik a vállalatok érdekeltségi problémája*. A vállalatok nagyrésze a *rövidtávú*, gyorsan realizálódó nyereség érdekeltségre orientálódik és így kevesebb figyelmet fordít a termelési kooperációkhoz hasonló, csak hosszabb távon eredményt hozó szerződéses formákra. A *rövid távú és a hosszú távú nyereség-érdekeltség közti ellentmondás áthidalása* néhány hosszabb távra is gondolkodó vállalatvezetőnél *tudatos kockázat vállalás* formájában, néhány esetben *központi intézkedések segítségével* történhet meg. Az érdekeltségi kérdéscsoporthoz tartozik, hogy a tőkés export elősegítésére hozott intézkedések kooperációs megállapodások esetében is csak azon esetekben hatnak, ha a tőkés export az illető vállalat termelésében jelentős helyet foglal el. *Marginális tőkés export esetén*, annak bármilyen preferálása és támogatása, nem jelenthet húzó erőt a vállalat részére. Miután tehát sem politikai megfontolások, sem iparpolitikai kérdések nem gátolják a tőkés cégekkel való kooperációs tevékenység kibontakozását és a fejlődés mégsem kielégítő az előrehaladás arra a meggyőződésre kell jutni, hogy *gazdasági életünket szabályzó néhány korlátozó tényező, ezen az érzékeny területen fokozottabban hat*. Gondolunk itt *termelői árrendszerünk* néhány alapvető problémájára, amely a hazai kooperációt is határozottan gátolja, a *beruházási javak* ma már egyértelműen túl magas értéke-

lésére és adóztatására, valamint a kooperációk létrehozásához szükséges *fejlesztési eszközök* biztosításának problémáira. Az első két tényezővel kapcsolatosan az 5. ötéves terv szabályzó továbbfejlesztése keretében részleteiben foglalkoznak. Az utóbbi terén viszont az adott feltételrendszer mellett is *rugalmasabb pénzügyi és adózási politikával gyorsítani lehetne a vállalati érdekeltség kialakítását a nemzetközi kooperációs üzletek létrehozásában.*

Ezen javasolt intézkedésekre azért is szükség van, mert a *gyakorlatban érezhetően csökkent a vállalatok érdeklődése a kooperációs kezdeményezések iránt.* A kooperációs szerződések teljesítésénél szükségszerűen felmerülő pótlólagos erőfeszítések a termékek minőségének emelésére, a szállítási határidők pontos betartására érezhetően nincsenek egyensúlyban a vállalatok export érdekeltségével.

Természetesen a termelési kooperációs tevékenység fejlesztése *nem öncél,* hanem a gazdaság fejlesztése és az export képesség növelését kell szolgálnia. Ily módon a tőkés kooperáció fejlesztései sem választhatók el a konvertálható és gazdaságos *export árualapokat bővítő kapacitások* létrehozásától, illetve a meglevő kapacitások kisebb fejlesztésekkel való *korszerűsítése* is — egyebek között — jelentősebb mértékben ennek a célnak a szolgálatába állítandók. Megkísérelendő, hogy ezen a viszonylag jól ellenőrizhető területen a hosszútávú export lehetőségek hasznosítása a kooperációban érdekelt és ennek megvalósítására műszakilag felkészült magyar vállalatok számára lehetővé tegyünk a külföldi partnerek által felajánlott — a nemzetközi gyakorlatban egyébként elfogadott és alkalmazott — számunkra is kedvező formák és lehetőségek kiaknázását.

Gyakran felvetődik az a probléma, hogy miért ajánl fel külföldi cég akár formálisan, „ingyenes”, akár kölcsön termelőeszközöket magyar vállalatoknak. Ennek oka elsősorban a tőkések azon törekvése, hogy egy-egy árucikk termelésének Magyarországra való áthelyezésével áthidalják az otthoni kapacitások, munkaerő oldalról adott korlátait és biztosítsák önmaguk számára az adott termékben elért *piaci pozíciók* megtartását. Esetenként az is előfordul, hogy egy magyar céggel való kooperációs megoldás *ráfordítási költségek* szempontjából kedvezőbb a tőkés számára, mintha a termelést saját országában valósítaná meg. Éppen ezért a kooperáció engedélyezésénél fokozott figyelemmel kísérjük, hogy a hazai fejlesztés érdekei biztosítva legyenek és számunkra a szerződés tartós piaci lehetőségeket biztosítson.

A fenti érvelés lényegében tartalmazza *fejlesztési oldalról* mérve a vállalati kooperációs érdekeltség alapvető problémáit. Amint a felvetett kérdésekből érzékelhető, ezek egy jelentős része szorosan összefügg néhány olyan specifikus magyar pénzügyi és a fejlesztési eszközöket korlátozó gazdasági szabályozással, amelyek megértetése a külföldi partnerekkel gyakran problematikus. Ezért a termelési kooperációs szerződések megvalósításának elősegítésénél *fokozottabb rugalmasságra és alkalmazkodó képességre* van szükség az államigazgatás oldaláról. Javítandó *vámadminisztrációnk* e területen való rugalmassága is. A

tévedések elkerülése miatt nem gazdaságtalan projektumok erőszakolt megvalósítása mellett szállunk síkra, hanem a *nemzetközi mérce szerint gazdaságos* üzletek és fejlesztések megvalósításáért, még akkor is, ha azok *egy-egy esetben kivételes elbárást igényelnek*. A termelési kooperációk *egyedi* engedélyezési módszere és folyamatos ellenőrzése lehetőséget nyújt ezen kivételezések eredményeinek nyilvántartására és az esetlegesen keletkező túlzott vállalati jövedelmek lefölözésére.

Az elmondottakból következően egyértelműen kitűnik, hogy a termelési-együttműködési megállapodások mind filozófiailag, mind jogilag és gazdaságilag a szocialista és nem szocialista országok közötti együttműködés egyik fontos formáját jelentik. A *tulajdonviszonyok érintése nélkül* megszerezhetőek azok az előnyök, amelyeket a nemzetközi együttműködéstől elvárunk. A termelési kooperáció ma már nemzetközileg elismert szerződéses formává vált, kialakult gazdasági és pénzügyi apparátusa. Szélesebb kibontakoztatását elsősorban nem nemzetközi problémák, hanem *belső érdekeltiségi és iparvezetési kérdések* korlátozzák. Az elkövetkezendő időszakban, beleértve az 5. ötéves terv szabályozó rendszerének továbbfejlesztésével kapcsolatos intézkedéseket, a *következő specifikus teendők* szükségesei e téren:

- a tőkés cégekkel való együttműködés tervszerűségi elemeinek erősítése, beleértve a *műszaki-gazdasági koncepciók tőkés kooperációs variánsokkal való kiegészítését* és a szocialista együttműködési célokkal való egyeztetését, esetenként *versenyeztetést*,

- mikrogazdasági szinten a tőkés cégekkel való együttműködést elősegítő *érdekeltiségi viszonyok javítása*, beleértve a nemzetközi lehetőségek kihasználásához való rugalmasabb alkalmazkodást, a kooperációs megvalósításához szükséges *fejlesztési lehetőségek* megteremtése terén.

A termelési együttműködés formáját különféle jogi, kötelmi és pénzügyi szerződések segítségével tovább lehet fejleszteni és az ilyen típusú „komplex” *szerződés rendszer* segítségével legtöbbször megoldhatók azok a feladatok is, amelyeket esetleg tőke részesedés formájában javasolnak egyes cégek megvalósítani. Gondolunk itt például a *Management Contract* és kooperációs, valamint *hitelszerződések* kombinációjára, amelyek lehetővé teszik a külföldi fél részére egy-egy üzem vezetésében való részvételt (management), a *nyereségben való részesedést* és annak transzferálását és ugyanakkor a magyar partner részére biztosítják mindazokat az előnyöket, amelyeket egy tőkerészesedéstől elvárunk (műszaki fejlesztés, üzemszervezés modern formáinak meghonosítása, termelékenység növelésének garanciája, pótlólagos pénzügyi források igénybevétele.) Az ilyen típusú kombinált szerződések létrehozására természetesen csak *makrogazdasági döntés alapján* kerülhet sor, mert a *tőkés partner érdekeltiségének megteremtéséhez mai adózási és nyereség elvonási rendszerünk mellett kivételes szabályozásra van szükség*. (A vegyesvállalatok kérdésére az ismert anyagok birtokában nem tértem ki.)

A FEJLETT IPARI ORSZÁGOKKAL FOLYTATOTT KOOPERÁCIÓK ÉS VÁLLALATI EGYÜTTMŰKÖDÉS NÉHÁNY TERVEZÉSI ÉS GAZDASÁGI KÉRDÉSE*

PÉCSI KÁLMÁN

- I. Kérdés általános értékelése
 - II. A kooperációk és a vállalati együttműködés elhelyezkedése a magyar gazdaság-irányításban
 - III. A KGST tagországok stratégiája a kelet—nyugati ipari kooperációk és vállalati együttműködések területén
 - IV. Külföldi beruházásokkal kapcsolatos vállalati együttműködések általános gazdasági és pénzügyi problémái
 - 1. A külföldi tőke bevonásának pozitív és negatív hatásai
 - 2. A termelési tényezők a nemzetközi tőkeáramlásban
 - 3. A külföldi beruházások „kedvező légköréről”
 - 4. A külföldi beruházások adóztatása és a preferenciák
 - 5. A külföldi beruházásokkal kapcsolatos nemzeti stratégiák
- Irodalomjegyzék

I. A kérdés általános értékelése

A kelet—nyugati közötti gazdasági kooperáció szerepe az Európai Biztonsági Konferenciával kapcsolatban megnőtt. Abból kell kiindulni, hogy jelenleg mind a szocialista, mind a nyugati országok érdekében áll az ipari kooperáció és vállalati együttműködés gyors ütemű fejlesztése.

Az új mechanizmus bevezetésével a kooperációs tevékenység elsősorban a vállalati érdekeltséggel kapcsolódott össze úgy, hogy az állam szerepe elsősorban a tőkés kooperációk gazdasági eszközökkel történő központi befolyásolására irányult. Mechanizmusunk belső logikájából, valamint a megtett állami intézkedések hatásának érvényesüléséből indokolt lenne az az elvárás, hogy a kooperációs tevékenység széles körű fejlődésének kellett volna bekövetkeznie. Az eddigi tapasztalatok azonban az elvárásokat nem mindenben igazolják. Gazdaságirányítási rendszerünkben a verseny önszabályzó hatása a fejlett

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

ipari országokkal való kooperáció s az esetleges vállalati együttműködések fejlesztése irányában nem bontakozott ki s az előrelátható intézkedések hatásának áttekintése után sem várható valamiféle jelentős fellendülés.

Megállapítható, hogy a tőkés kooperációk fő problémája vállalati oldalról, hogy egyenként is, összességükben is viszonylag kis volumenűek. Ez — a gazdaságirányítási módszerek mai állapotát tekintve, főleg abból ered, hogy az ilyen együttműködések létrehozására az állam — a fejlesztési politika bizonyos problémái miatt is — objektíve nem fektet túl nagy súlyt.

A cikkben elemezzük a külföldi tőkebevonáson alapuló vállalati együttműködést is. Arra a kérdésre keresünk választ, hogy mennyiben célszerű ez Magyarországon, illetve hozott pénzügyi rendelkezésünk mennyiben teremt vonzó légkört a külföldi tőke bizonyos betelepülésére. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kérdéssel kapcsolatban különböző jellegű nézeteltérések vannak.

Egyes vélemények szerint hozott intézkedéseink nem kielégítőek, felemásak és bátortalanok. E vélemények alapján, e rendelkezések következtében aligha lehet arra számítani, hogy külföldi pénzeszközök valamiféle jelentős mértékben, közös vállalkozások formájában, ezzel kapcsolatos céljaink megvalósításában részt vegyenek. Más vélemények szerint e rendelkezések már is túlzó jellegűek, alapjában véve nincs is szükség közös vállalati koncepcióban külföldi tőke bevonására. E két szélsőség ismertetéséből is látható, hogy a téma egyrésztől politikailag érzékeny, másrésztől pedig gazdaságilag ma még nem kellően tisztázott. Ezért a cikkben válaszolni kívántunk arra a kérdésre, kielégítőek-e a külföldi tőke bevonására eddig hozott pénzügyi intézkedéseink, vagy új elveken alapuló, újszerű továbbfejlesztésükre van-e szükség?

A kérdésre a válaszadást kettős aspektusban közelítjük meg. Először megvizsgáljuk a nemzetközi szakirodalom állásfoglalását és értékelését a külföldi tőke bevonásának tapasztalatait illetően. Megvizsgáljuk, hogy mennyiben és hogyan változott meg a külföldi tőke szerepe, és a termelési tényezők közül éppen a technika-átadás és átvétel játssza napjainkban a főszerepet. Vizsgáljuk a külföldi beruházások pozitív és negatív hatásainak értékelésével kapcsolatos álláspontokat és azt is, hogy a külföldi irodalom mennyiben és hogyan értékeli pozitívnak a fogadó ország légkörét a külföldi tőke bevonásával kapcsolatban. Megvizsgáljuk a nemzeti stratégiák kialakításának körülményeit és azok konkrét indokait is, s végezetül áttekintettük a külföldi beruházásokkal kapcsolatos vállalatgazdasági aspektusokat, külkereskedelmi hatásokat, az adóztatás problémáit és tapasztalatait, valamint azt a kérdést is, hogyan foglalkunk állást a külföldi tapasztalatok tükrében a preferenciák nyújtásában. Eközben áttekintjük és értékeljük Magyarországon hozott pénzügyi rendelkezéseinket. Ennek lényege az, hogy tőkés cégekkel közös hazai vállalatok létesítése céljainak nem elsősorban a tőkebevonás, hanem technika és know-how importja tekinthető olyan esetekben, amikor ez az import más módon nem oldható meg eléggé eredményesen.

A jogszabályok a tőkés cégekkel közös hazai vállalatokra olyan (keretjellegű) feltételeket állapítanak meg, amelyek nemzetközi összehasonlításban szolidnak mondhatók, s a szabályokkal biztosítható pénzügyi és jogvédelmet megadják a külföldi vállalkozóknak. A mai helyzetet alapul véve elég sok iparágunkban volna lehetőség kielégítő mértékű nyereség elérésére is elsősorban a feldolgozóiparban. Az alacsonyabb vertikumban dolgozó iparágakban viszont az általában eléggé alacsony nyereségszint miatt nem lehetne vonzóknak mondani a befektetést a külföldi részére. A jogi és a nyereségi lehetőségek szempontjából a mai szabályok és adottságok tehát nem kell, hogy szükségképpen visszariasszák a külföldi vállalkozót a hazai közös vállalatban való részvételtől.

Az említett jellegzetesség, amely szerint a közös vállalatok létesítésének fő célja nem a tőkeimport, hanem elsődlegesen a technika és know-how importja tekinthető, a cikkben foglalt elemzések tükrében az alábbi problémákat rejtí magában: a technika exportjának korszerűségében és magas minőségében a külföldi partner akkor érdekelt intenzíven, ha a közös vállalatban magas a részesedése. Ha azonban — tendenciában — a magas hányadú részesedések csak kis volumenűek, akkor ez az összecszerű korlát viszonylag kis jelentőségű technika importot enged csak meg. E felfogás tehát népgazdaságilag — strukturálisan jelentős technikai importot aligha enged meg az előbb említett feltételrendszer folytán.

Másrészről a fenti fő célkitűzés realizálása — vagyis viszonylag kis tőke, illetve technikai importok lebonyolítása a hazai közös vállalatok révén spontán módon is oda vezethet, hogy e keretek között a befektetési lehetőségek iránt elsősorban a kisebb-közepes tőkés cégek érdeklődésére számíthatunk. Nagy cégeknek ugyanis a kis befektetések aligha érhetik meg a szükséges szervező és realizáló munkát (hacsak nem piacelőkészítésként, ugródeszkaként használják fel a kis vállalkozásokat); a nagy és különösen a szupranacionális vállalatokkal való ilyen együttműködésben különben már népgazdaságilag is számottevő problémák rejlenének. Ennek aspektusait a cikkben sokrétűen megvizsgáljuk.

A külföldi kis és középcégek volnának általában vállalataink kívánatos partnerei, a közös vállalkozási kockázatok nagyjából azonos arányú jelentősége szempontjából is a hazai, ill. a külföldi partnernél. Mindezek miatt a külföldi partner-szerző akvizíciók súlypontját a tőkés kis- és középcégek kellene helyezni, annak tudatában, hogy az így létrehozható közös vállalatoknak nem elsősorban makro- hanem mikrogazdasági jelentőségük lenne.

Tudatában kell lenni azonban annak is, hogy egy ilyen jellegű irányvonalat hazai részről a mechanizmus közegében legrugalmasabban mozgó kis vállalatok (KTSZ-ek, HTSZ-ek és egyéb marginális jelentőségű vállalati egységek) használhatják ki s ezek ilyen háttérű, nagyobb arányú fejlődése is bizonyos veszélyt rejthet magában.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy a fejlett ipari országokkal folytatott kooperáció és tőkebevonáson alapuló vállalati együttműködések kérdéseiben bővös körben mozgunk. Egyrésről a multinacionális vállalatok terjeszkedésével fémjelzett modern ipari fejlődés tendenciája bennünket olyan módszerek keresésére kell, hogy szorítson, hogy minél gyorsabban zárkózzunk fel a műszaki-technikai haladás világszínvonalához. Ezt nemcsak a kifejezetten gazdaságnövekedési indokok támasztják alá, hanem a tőkés országokkal folytatott külkereskedelmünk szinten tartásának követelménye is szükségessé teszi. Minél később zárkózzunk fel a világszínvonalhoz, elmaradásunk annál nagyobb mértékűvé s a fejlett ipari országok felé irányuló exportunk fokozása annál nehezebbé válik. Másik oldalról; a fejlett ipari országokkal való együttműködés s főleg közös vállalat alapítás a nemzetközi nagyvállalatokkal való együttműködés útján a gazdasági és technikai függőség nemkívánatos jelenségeihez vezethet. Kétség kívül egy ilyen irányú fejlődés jelentős gazdasági veszélyeket rejtethet magában. Hogy ezeket csökkentsük, arra vagyunk kényszerítve, hogy műszaki színvonalunk fejlesztését a fejlett ipari országok periferiáin álló kis- és középcégekkel próbáljuk megoldani, ami itthoni körülményeink között szintén nemkívánatos jelenségekhez vezethet. De ha ezen az úton megyünk továbbra is, technikai lemaradásunk egyre inkább fokozódik, tőkés fizetési mérleg helyzetünk pedig önmagában véve is, de a szocialista piac fokozódó műszaki követelményeihez való hozzáigazodás következtében is egyre inkább romlik, ami ugyancsak a tőkés országoktól való gazdasági függőség növekedését is eredményezheti.

Arra van nézetünk szerint szükség, hogy e bővös kör adta kereteket először is ismerjük fel s utána próbáljuk meg áttörni. Arra a meggyőződésre jutotunk, hogy a fentiekben vázolt körülmények miatt a tőkés kooperáció és közös vállalatalapítások nem kielégítő fejlődésének okai nem is elsősorban a témák politikai érzékenységében, hanem inkább abban keresendők, hogy nem vagyunk felkészülve e fejlődés megindításához szükséges gazdaságfejlesztési elképzelésekkel. Ezt csak egy világos, átgondolt s minden részletekre kiterjedő, a nemzetközi nagyvállalatok adta előnyök és hátrányok gondos mérlegelésén is alapuló fejlesztési stratégia útján tudjuk megoldani.

II.

A kooperációk és a vállalati együttműködés elhelyezkedése a magyar gazdaságirányításban

1968. január 1-ig a fejlett ipari országokkal való kooperációs megállapodások megkötésének legjellemzőbb vonása az volt, hogy azok központi kezdeményezés és elhatározás eredményeképp jöttek létre, s a végrehajtás is a köz-

ponti tervgazdálkodás körülményei között és szabályai szerint történt. A kooperációs gondolatok elsősorban külföldi partnerek részéről vetődtek fel s erre irányuló javaslataikat a központi szervek felé tették meg. A létrejött megállapodások realizálása vontatottan haladt s a gyártmány, illetve gyártásstruktúrák jelentős változását nem eredményezték. A műszaki fejlesztés irányvonalát és színvonalát alapvetően nem befolyásolták. A külkereskedelmi forgalom bővítésére e megállapodások csak szerény mértékben gyakoroltak hatást.

1968. január 1. után az új mechanizmus bevezetésével a kooperációs tevékenység elsősorban a vállalati érdekeltséggel kapcsolódott össze úgy, hogy az állam szerepe elsősorban a tőkés kooperációk gazdasági eszközökkel történő központi befolyásolására irányult. A központi befolyásolás alapján véve a közvetett irányítás eszközeivel, szabályozó rendszer segítségével történt. Bár csak a kooperációról beszélünk, de elvileg e szabályozás érvényesül a tőke-részesedéssel összekapcsolt vállalati együttműködésnél vagy a magyar vállalatok külföldön történő vállalat alapításainál is. A fejlett ipari országokkal megvalósítandó ipari kooperáció vagy vállalati együttműködés előmozdítását illető távlati irányítás és befolyásolás középpontjában az anyagi érdekeltség illetve jövedelemszabályozási rendszer és az ezzel összefüggésben levő ár és támogatási rendszer illetve az ezek alapját adó gazdaságpolitika áll.

Fenti elvi célkitűzés olyan állami határozatban került rögzítésre, mely szerint a kooperációs munkát alapvetően a vállalati érdekeltség elvére, a vállalatok önálló kezdeményezésére kell felépíteni s ezen tevékenységük során a vállalatok kötelesek betartani az érvényes külkereskedelmi, pénzügyi, devizális, jogi és egyéb előírásokat. Emellett a központi szervek az iparfejlesztésre vonatkozó irányelvek, fejlesztési koncepciók s tervek kialakítása során dolgozzanak ki kooperációs variánsokat. Olyan szervezeti célkitűzés is megvalósult, hogy a kooperációs tevékenység előmozdítása érdekében hozzanak létre ügynöki vállalatokat és az állami irányítás összefogása és koordinálás céljából Kooperációs Tárcaközi Bizottság létrehozására is sor került. Ily módon a kooperációk fejlődését elsősorban a gazdasági kényszer, a vállalati nyereség-érdekeltség, a piacok értéktétele s e három tényezőtől keresztül a vállalati és népgazdasági érdek harmonikus összehangolása hivatott elősegíteni.

Az új mechanizmus belső logikájából, valamint a megtett állami intézkedések hatásának érvényesüléséből következőleg indokolt lenne az az elvárás, hogy a kooperációs tevékenység gyors ütemű és széles körű fejlődésének kellett volna bekövetkeznie.

A mechanizmus bevezetése óta eltelt kb. 5 éves időszak tapasztalatai azonban — bár bizonyos mértékű fejlődés mutatkozik — az elvárásokat nem mindenben igazolják. Bár a kooperációs megállapodások egy részénél a tartós kapcsolatokat előnybe helyező motívumok mutatkoznak, még mindig jellemző azonban az a törekvés, hogy a vállalatok elsősorban a rövid távon eredményeket hozó kooperációs megállapodásokat helyezik előtérbe. Megfigyelhető az is,

hogy a könnyebben realizálható nyereségforrásokat elsősorban a belső és a szocialista piacon keresték, s találták meg.

Ennek következtében a tőkés export kooperációs úton történő növelésének hatása még csak részleges jelentőségű. A műszaki fejlesztés és a gyártmány-struktúra alakítására vonatkozó kooperációs törekvések még mindig szórványos jelentkezésűek.

Végeredményben tehát az a következtetés adódik, hogy a kooperáció továbbfejlődését elősegítő, sőt azt előidéző gazdasági kényszer kialakulásánál néhány korlátozó jellegű hatás mutatkozik. Mechanizmusunk e vonásait az 1972-es év folyamán széleskörűen és részletesen elemezték. Az elemzés eredményei ismertek. Lényegüket talán abban foglalhatnánk össze, hogy elsősorban a termelői árral szemben támasztott követelményeket ezideig csak részben lehetett érvényesíteni. Árrendszerünk még mindig túlzottan autark. A nyereség kialakult magas színvonala bár lehetővé tette a folyamatos termelést és értékesítést, a vállalati önállóság kibontakozását, mégis kedvezőtlennek tekinthető az érdekeltség intenzitására, a hatékonyság javulására. A rendszernek inkább nivelláló, mint intenzív ösztönző volta elsősorban abban jut kifejezésre, hogy egyes nagyobb kockázattal járó, de a kialakult jövedelemszinthez képest viszonylag többletjövedelmet biztosító vállalati döntések elmaradnak, s így az érdekeltség visszahatásai a termelés mennyiségi és minőségi jellemzőire még kevésbé érzékelhetőek. Ezzel kapcsolatos a verseny kibontakozásának kérdése is.

Bár mechanizmusunk fenti szempontból említett hiányosságai általában ismertek, mégis a fejlett ipari országokkal való kooperáció és esetleges vállalati együttműködés szempontjából még külön említést kell tenni néhány vonásáról.

1. Monopolhelyzetbe kerültek az iparfejlesztésünkben döntő szerepet játszó régi mechanizmusbeli profilgazda rendeletek hatására kialakult, speciális termékcsoportok gyártására berendezkedett vállalatok és a hasonló termékcsoportokat gyártó vállalatokból szervezett ipari nagyvállalatok, trösztök. Monopolhelyzetük abban nyilvánul meg, hogy a rendelkezésükre álló gazdasági erőfőlnyét ki tudják használni, behozhatatlan előnyt szereztek a hasonló jellegű vállalatokkal szemben. Az a tapasztalat, hogy a vállalatok helyzeti előnyüket többségükben a vállalati haszon műszakilag és népgazdasági szempontból nem mindig indokolható növelésére használják fel.

2. Irányítási rendszerünkben keverednek a különböző okokból alkalmazott eltérő természetű és különböző időtávlatokban ható kedvezmények és korlátozások. Gyakorlatilag nehéz különválasztani az állami gazdaságpolitika megvalósítása érdekében alkalmazott valóságos fejlesztési preferenciákat azoktól, melyeket jelenlegi árrendszerünk és a jövedelemszabályozás fogyatékoságai, vagy a költségvetési kapcsolatok rendje miatt vezettek be. A különféle preferenciák egyidejűleg túlságosan sokféle célt szolgálnak. Többségükben a valójában meglevő jövedelmezőségi differenciáltságot csökkentik, vagy egyen-

lítik ki. Preferencia rendszerünk tehát nagymértékben csökkenti a tevékenységek szelekcióját, hatékonysági mérce alapján, és ezért nem ösztönöz kellően a termelési szerkezet korszerűsítésére, kooperációra.

3. Az export-orientáció a vállalati fejlesztésekben gyengén érvényesül. Szembetűnő a vállalatok érdektelensége a kedvező külkereskedelmi hatást eredményező beruházások iránt.

Az adott hitellehetőségek keretei között ugyanis egyidőben sok preferenciális jogcím nyújt kedvezményes hitellehetőséget. Nem csak az a baj, hogy a korszerűen termelő vállalatoknál képződő fejlesztési alapok elégtelensége gátolja a gyorsabb termelésnövelést, hanem az is, hogy a vállalatoknál képződő fejlesztési alapokat kiegészítő beruházási hitelek odaítélésekor nem érvényesülhetett elég széles körűen az exportnövelés követelménye, végeredményben tehát a kooperáció megvalósítására irányuló ösztönzés.

Jól ismertek mechanizmusunk továbbfejlesztésére hozandó intézkedések. Ezek figyelembevételével is úgy ítéltető meg, hogy IV. ötéves tervünk időszakában a belső piac és a szocialista értékesítési lehetőségek szívó hatása változatlanul fennáll s az e piacokra történő értékesítési lehetőségek nyereségszintje olymértékű lesz, hogy ez a bonyolultabb termelési viszonyokat a nagyobb kockázatvállalást igénylő tőkés ipari kooperáció vagy vállalati együttműködési megvalósítására szolgáló gazdasági kényszer hatását és kibontakozását nem teszi lehetővé. Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy mechanizmusunkban a verseny önszabályozó hatása a fejlett ipari országokkal való kooperáció s esetleges vállalati együttműködések fejlesztése irányában nem bontakozott ki s az előrelátható intézkedések kiértékelése után is olykép bontakozik ki, hogy az önszabályozó hatás valamiféle jelentős fellendülése nem várható.

Ebből következőleg önként adódik az az álláspont, hogy a népgazdaság általános fejlődését elősegítő mechanizmusbeli változások mellett a fejlett ipari országokkal folytatott kooperáció s esetleges vállalati együttműködések kiemelten történő kezelésére fejlesztésének önálló stratégiai koncepció keretében történő kidolgozására volna szükség V. ötéves népgazdasági tervünkben. Idetartozónak véljük az olyan kérdéseket, mint a kooperációs tevékenység fizetési mérleggel való összefüggésének problematikája, a kooperációs tevékenységgel kapcsolatos állami beavatkozás elvi kérdéseinek vizsgálata, az állam szerepének hatása az államközi munka területén, a kooperációs tevékenység állami irányítását jelenleg végző állami szervezet hatásosságának vizsgálata.

Ide tartozónak véljük továbbá a tőkés ipari kooperációk, vállalati együttműködés keretében megvalósítandó közös vállalkozások, politikai és gazdasági kérdéseinek rendezését állami szinten. Mindezeket összefoglalóan ki kell egészíteni az egyes ágazatok és termelési szintek kooperációs érettségének, kooperációra való utaltságának felmérésével. Annak a kijelöléséről van szó, hogy az

egyes ágazatokban vagy termelési tevékenységekben milyen szükséggel vetődik fel a tőkés ipari kooperáció fokozása s a megvalósítandó rekonstrukciók termelési, termeléspolitikai és finanszírozási kérdéseiben miként és hogyan és milyen eszközökkel vegyen részt az ipari kooperáció és az esetleges tőkerészesedésen alapuló vállalati együttműködés. Ez adja meg ugyanis az általános stratégia kidolgozásának gazdasági kereteit. Mindez szükséges lenne ahhoz, hogy a kooperációs tevékenység fejlesztési stratégiájának kidolgozásánál átfogóan értékelhessük az állam szerepének kérdését és így, ilyen vizsgálat alapján készülhetnének el megfelelő javaslatok.

III.

A KGST tagországok stratégiája a kelet—nyugati ipari kooperációk és vállalati együttműködések területén

Eddigi elemzésünkéből nyilvánvaló, hogy Magyarország a kelet—nyugati együttműködésben előtérbe kerülő ipari kooperációk s esetleges vállalati együttműködés fejlesztésére vonatkozóan államilag szervezett részletekre is kiterjedő stratégiával jelenleg nem teljes mértékben rendelkezik. Az 1976—1980-ra szóló ötéves tervünk feladata e stratégia kidolgozása. Megállapítottuk azt is, hogy gazdasági mechanizmusunk önszabályozó ereje az ipari kooperációk fejlesztésének nem kedvez.

Ezekután feltétlenül vizsgálat tárgyát kell képeznie annak a kérdésnek, hogy a KGST országok összessége, s azon belül elsősorban a Szovjetunió rendelkezik-e stratégiával s miben foglalható össze ennek lényege. Ennek tisztázása azért elsőrendű fontosságú, mert ha hazánk ilyen stratégiával és kidolgozott koncepcióval ma még nem átfogó jelleggel rendelkezik, feltétlenül szükséges annak ismerete, hogy milyen stratégiához vagy koncepcióhoz lehet kapcsolódunk és ez milyen hatékonyságú lehet.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a KGST együttműködés fejlesztésére vonatkozó Komplex Programot, akkor megállapíthatjuk, hogy az előírja: a tagországok 15—20 éves időtartamra koordinálják a fontosabb ágazatok fejlesztésére és bizonyos termékfajták előállítására vonatkozó terveiket. E munka már 1972-ben megkezdődött a fűtőanyag és energiabázis, a vas- és színesfémkohászat, a vegyipar és papíripar nyersanyagbázisa, a vas- és színesfémkohászat, valamint petrokkémia termelési eljárásai, a komplex géprendszerek kialakítása terén. Hosszú távra tehát világos a stratégia és a fejlesztési célkitűzések.

Rövid távon azonban azt láthatjuk, hogy az európai együttműködésben olyan perspektíva rajzolódik ki, hogy a KGST országok vállalatai, melyeknek

a nyugat-európai piacon, a Közös Piacon kellene működniök, **nemzeti** érdekekhez és nemzeti szempontokhoz kötődnek. Nem jött létre olyan nemzetek feletti intézményi rendszer, melynek kellő hatásköre volna ahhoz, hogy döntéseket hozzon és kizárólag a KGST országok fejlődésének globális távlatából mérítsen a nyugat-európával való együttműködés kialakításának stratégiájához. E megfontolás alapján tehát olyan vélemény formálható, hogy a KGST országok nem készültek fel arra, hogy Nyugat-Európával és elsősorban a Közös Piaccal szemben a nagy gazdasági térségek előnyét saját maguk részére is kiaknázzák olyan úton is, hogy esetleg nemzetek feletti intézményrendszerbe integrálódjanak, esetleg önállóságuk más vonalon történő teljes fenntartásával is.

Ezzel szemben egy esetleges nagyarányú együttműködésben a nyugat-európai vállalatok sokkal hatékonyabban tudnak működni, minthogy szervezetük és szervezeti rendszerük szupranacionális jellegű. Nem gátolják őket nemzeti érdekek és teljesen szabadon, belátásuk szerint telepíthetik létesítményeiket az esetleges együttműködés folyamán.

Az említettek után alapvető jelentőségű annak felmérése, hogy a Szovjetunió milyen stratégiai célkitűzéssel vesz részt a kelet—nyugati ipari együttműködésben s melyek azok a főbb területek, amelyek mind az ipari kooperáció, mind a vállalati együttműködés szempontjából szóba jöhetnek. Egyúttal ezek lehetnek azon területek is, melyek egy esetleges magyar átfogó és ágazati stratégia kidolgozásánál figyelembe veendők.

Szovjet vélemények szerint alapvetően az európai biztonsági értekezletet követően bizonyos mértékig megváltozhat a szocialista és nyugat-európai országok műszaki és tudományos fejlődésének jellege és iránya is. A szocialista országokban magas színvonalon áll az alapkutatás, melynek megfelelő kiegészítője lehet Nyugat-Európa kísérleti és termelési bázisa. E bázison már sokrétű üzleti kapcsolatokat lehet kialakítani s ezt a Nyugat-Európában nagy hagyományokkal rendelkező marketing munka jelentősen elősegítheti. A szovjet álláspont szerint az összeurópai együttműködés távlatilag az alábbi egyetemes problémák megoldására irányulhat: új energiaforrások és szerkezeti anyagok létrehozása, ill. a meglevők tökéletesítése; ásványi nyersanyagforrások kutatása és feltárása; újfajta helyettesítő anyagok kikísérletezése; a tengerek és óceánok kutatása. Egyre erősebben merül fel annak szükségessége is, hogy Európában egyeztetett módon fejlesszék a tudományos-műszaki infrastruktúrát, a tudományos műszaki tájékoztatási rendszert, a szabadalmi ügyeket, a szabványosítást és a mérésügyeket. Új együttműködési lehetőségeket teremt a környezetvédelem fejlődése is.

Nyugati források szerint az utóbbi években kialakultak azon kooperációs modellek, amelyek valószínűleg a jövőben is a szovjet—nyugati hosszútávú együttműködés kereteit alkotják. Legfontosabb közöttük a szovjet nyersanyagforrások kiaknázása, a nyugat műszaki és pénzügyi támogatásával. A hitelben

szállított berendezések és a nyújtott műszaki szolgáltatások ellenértékét Szovjetunió nyersanyagokban törleszti.

A Szovjetunió gyakran komplett gyárakat vásárol nyugatról műszaki dokumentációkkal együtt. Ezen esetekben a nyugati partner egyes alkatrészeket meghatározott ideig szállít a késztermékhez. A termelés későbbi szakaszában viszont a nyugati cég veszi át a szovjet üzem bizonyos részegységeit és azokat saját termékeibe építi be. Egyre több példa van az alkatrészek külföldre szállításán alapuló, elsősorban a gépiparban megvalósítható gyártásmegosztásra. Ez minden esetben piacmegosztással párosul. A szovjet fél a szocialista, a külföldi, nyugati piacra szállít.

Végül, de nem utolsó sorban a nyugaton működő közös vállalatokat kell megemlíteni, melyek többnyire a szovjet termékek nyugati elhelyezésének előmozdítására jöttek létre. Ezek közös értékesítési vállalatok, amelyekben egy-egy az illető termék értékesítésével megbízott szovjet külkereskedelmi vállalat társult külföldi ügynökökkel. A Szovjetunió egyébként közös termelő vállalkozásokban is részt vesz tőkés országokban. Ilyen pl. a szovjet gyártmányú járművek összeszerelésére, eladására Belgiumban létrehozott Scaldia (Volga) vállalat, vagy a Belgiumban és Franciaországban létrehozott olajfinomítók stb.

Ebben az összefüggésben nagyon fontos az ipari kooperációk és a vállalati együttműködések szervezésének és mechanizmusának ismerete a Szovjetunióban. A Szovjetunió általában a kormányokkal kötött kooperációs egyezmény alapján törekszik a műszaki-tudományos és az ipari kooperációk elősegítésére. Az egyezmények keretében miniszteri szintű állandó vegyesbizottságokat és hozzájuk tartozó iparáganként működő munkacsoportokat hoznak létre. A munkacsoportok elsősorban a hozzájuk benyújtott üzleti javaslatokat konkretizálják. Igyekeznek kooperációs lehetőségeket felkutatni s azokat már konkrét programként terjesztik a vegyes bizottságok elé. Nyugati vélemények szerint ezeknek pótolhatatlan szerepük van a szovjet üzemekkel és még végső felhasználókkal való kapcsolatteremtésben. Ugyanis az egyes szovjet vállalatok ha kooperációs megállapodást kívánnak kötni, csak az állami tudományos bizottsággal vehetik fel a kapcsolatot, amely egyedül jogosult nyugati cégekkel műszaki együttműködési szerződéseket aláírni. Nyugati források aláhúzzák, hogy e szervezeti forma miatt az ügyintézés lelassul. Így pl. FIAT kooperáció előkészítő tárgyalásai 1961-ben indultak meg s a szerződés 1966-ban történő aláírásáig 50 szovjet delegáció járt Torinóban s ugyanennyit fogadtak a Szovjetunióban a FIAT részéről is, amíg az együttműködés pontos részleteit ki nem dolgozták. A nyugati partnerek ennek ellenére rendszerint elégedettek a kooperációs megállapodásokkal. A Szovjetunió célkitűzéseiről összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy az határozott és céltudatos. Ez tehát az a közeg, amelyben az Európai Biztonsági Értekezletet követően az ipari kooperációk s a vállalati együttműködés keretei kibontakozhatnak a kelet — nyugati együttműködésben.

IV.

**Külföldi beruházásokkal kapcsolatos vállalati együttműködések
általános gazdasági és pénzügyi problémái***1. A külföldi tőke bevonásának pozitív és negatív hatásai*

A nemzetközi közgazdasági közvélemény¹ az új külföldi beruházások kíváncsiságát vagy értelmetlenségét — politikai velejáróit, a pénzügyi erőforrások szűkösségének csökkentését, a fizetési mérleg megterhelését az új technika átadása szempontjából — ugyanúgy vitatják, mint korábban a hagyományos jellegű külföldi beruházásokét. A probléma racionálisabb elemzését világméretekben is a megbízható információk — a külföldi beruházások ágazatonkénti megoszlására, hozamára, fizetési mérlegre gyakorolt valóságos hatására vonatkozó tudományos igényű tanulmányok — hiánya is akadályozza. Általános a külföldi tőkeberuházásokkal kapcsolatos politikai érzékenység is.

A világgazdaság tőkés rendszerében, annak új nemzetközi ipari rendszerre való újjászervezése megy végbe. Ennek legfőbb intézményes közegei a fejlett országok kormányai által támogatott transznacionális konglomerátumok, nemzetközi nagyvállalatok. Ez egy új uralmi struktúra, amely a természeti, emberi erőforrások és a tőke bevetésének tervezését, valamint a tudomány és a technika fejlesztését a fejlett ipari országokban összpontosítja.

A nemzetközi nagyvállalatok leányvállalataik alapítása révén oly méretűekké váltak és oly befolyásosakká lettek, hogy a nemzeti államok, melyek döntési autonómiáját e vállalatok sok vonatkozásban kérdésessé teszik, egyre nyugtalanabbá válnak. Sok ország számára a multinacionális vállalatok új problémát jelentenek és nem látják világosan, milyen magatartást kell tanúsítani ezzel szemben. Gyakoribb az általános szorongás, mint a konkrét elemzés. Értékelik előnyeiket, de újszerűségük gyanakvást szül. Legtöbb aggály a döntési központok földrajzi elhelyezkedésével kapcsolatos.

A nemzetközi nagyvállalatok csökkentik a kormányok ama képességét, hogy ellenőrzést gyakoroljanak a gazdasági élet bizonyos szektorai fölött, hiszen méretük és nemzetközi kapcsolataik folytán meg van a lehetőségük arra, hogy megkerüljék az egyes országokban életbe léptetett korlátozó intézkedéseket. A gazdaságpolitika hagyományos eszközeinek, monetáris politika, trösztellenes törvények, adópolitika jellege és hatékonysága megváltozik, ha a gazdaság bizonyos szektoraiban a külföldi tulajdon jelentős szerepet kap.

A magyar helyzet lehetséges fejlődése elemzésénél nagyon fontos, hogy a nemzetközi nagyvállalatok és a nemzeti államok közötti konfliktusok élesedésére számítsanak azok a megfigyelők is, akik egyébként pozitívan viszonyulnak a vázolt irányzatokhoz. Ebből következik, hogy a téma politikai érzékenysége egyre inkább nő.

¹ A kérdéssel kapcsolatban tanulmányozott irodalom jegyzékét lásd a cikk végén.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ez az aspektus csak a kevéssé, vagy a közepesen fejlett országokat izgatja. A kialakult termelési struktúrájú gazdasági rendszerekben, mint amelyek Nyugat-Európa ipari országai és Japán a nagy amerikai vállalatok betelepítését követően hamarosan felismerték, hogy ez a mai tőkés világ gazdaság fejlődésének egyik velejárója. S azonnal felmerült a „betelepülés” hátrányainak és előnyeinek a problémája, valamint az a kérdés, hogy a nemzeti döntési rendszer belső összehangoltsága a fejlődésnek milyen mértékben elengedhetetlen tényezője a mai világhelyzetben. Ebben az összefüggésben jól ismert az a két álláspont, amelyet hagyományosan Kanada, ill. Japán foglal el.

Kanadában az iparvédelmet hangsúlyozzák. Az ipart tekintik önmagában olyan termelőtevékenységnek, a foglalkoztatás olyan forrásának, amelyet nem lehet kizárólagosan csak külföldről ellenőrizni.

Japán viszont a nemzetgazdaságot védelmezi, amelyet lényegében döntési rendszernek fog fel. A nagy amerikai vállalatok újabb keletű terjeszkedésével kapcsolatban az ipari országok hajlamosak a japán álláspont elfogadására. Még Nagy-Britannia is szigorú ellenőrzést léptetett életbe új külföldi vállalatok létesítését, tevékenységük finanszírozását, valamint belföldi vállalatok külföldi konszernek által történő felvásárlását illetően. Az e probléma körül zajló vita új perspektívákat tárt fel, amelyek lehetővé tették annak felismerését az érdekeltek számára, hogy a műszakilag élenjáró iparágak fejlesztése mily nagy-mértékben függ az állami finanszírozástól s hogy a nemzeti döntési autonómia mennyire fontos a nemzetközi piacokon folyó ténykedés szempontjából.

A közepesen fejlett országok a külföldi tőke bevonásának kérdését más aspektusból szemlélik. Azon országokban, ahol a gazdasági fejlesztés jelentős külföldi tőke bevonásával járt együtt (pl. Latin-Amerikában) az általános megállapítás az, hogy a nemzetközi pénzügyi együttműködés nem játszotta a várt dinamikus szerepet. Ez nem csupán összecszerű elégtelensége és a feltételek kedvezőtlen volta miatt alakult így, hanem azért sem, mert maguk a fogadó országok fejlesztési politikájukban nem alkalmazkodtak ehhez az együttműködéshez. A külső és belső tényezők kombinációi folytán a külföldről kapott pénzügyi alapok nem járultak hozzá a saját erőforrások intenzívebb mozgósításának elősegítéséhez. A külföldi tőke törlesztésének és visszafizetésének terhe igen súlyos s ugyanez áll talán valamivel csekélyebb mértékben a kamatokra is. Általános megállapítás szerint ahhoz, hogy a nemzetközi finanszírozás a tőle elvárt dinamikus szerepet betöltse, arra van szükség, hogy volumene nagyobb, feltételei pedig elfogadhatóbbak legyenek. Ezeknek pedig olyan belső intézkedésekkel kell párosulniuk, amelyek biztosítják a belső erőforrásokból történő beruházások progresszív növekedését is.

Ezzel kapcsolatban fontos a működő tőke szerepe megváltozásának kérdését felvetni. A múltban csaknem minden ország arra törekedett, hogy magához vonzza a külföldiek beruházásait. Elengedhetetlennek tartották a külföldi

tőke közreműködését a gazdaságfejlesztésben. Ez a külföldi tőkére támaszkodó, hagyományos vállalkozás azonban más jellegű volt, mint az új nemzetközi ipari rendszer, amely most a nemzetközi nagyvállalatok körül kristályosodik ki. Ma már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy mindaz a pozitív hatás, amelyet hagyományosan a külföldi működő tőkének tulajdonítottak, nem szükségszerűen következik be.

Sőt az újonnan beáramló tőkéből származó előnyök meglehetősen csekéliek, mivel a leányvállalatok nagymértékben a helyi erőforrásokból finanszírozzák pénzügyi szükségleteiket.

(Nagyon figyelemre méltó a tőkeigényes és fejlett technikát igénylő iparágakban, mint pl. az autóipar, villamossági és elektronikai ipar, vegyipar, a külföldi leányvállalatok finanszírozása. Egy tanulmány szerint 1960 és 1964 között a Latin-Amerikában működő amerikai vállalatok hitelek, kölcsönök és önfinanszírozás révén a pénzügyi szükségleteik fedezésére szolgáló alapok 95%-át helyi forrásokból teremtették elő. Az Egyesült Államokból származó nettó tőkeáramlás beruházásaiknak mindössze 5%-át tette ki. Ezen felül az üzembővítésre és az állótőke felújításra, valamint a folyó ráfordításokra teljes mértékben a belföldi pénzpiacokon sikerült pénzt szerezniük. Ez a tény újabban mind súlyosabb aggályokat támaszt még azokban a fejlett ipari országokban is, ahol a nemzetközi társaságok beruházásokat hajtanak végre.)

A profit, kamatok, szabadalmi díjak, műszaki segítségnyújtásból eredő járandóságok, a külföldi termelési hozzájárulások után járó térítések transzferált összege rendszerint többszörösen meghaladja a nettó beáramlást. Ennek a volumenét általában alábecsülik, mivel minden, az említett címeken külföldre utalt tételnél fennáll a túlárzás lehetősége.

Ehhez kapcsolódik az, hogy a közepesen fejlett országok közgazdászainak felismerése szerint a nemzetközi nagyvállalatoknak az az egyre növekvő képessége, hogy a lehető legteljesebb mértékben kiaknázzák a méretükből és diverzifikáltságukból származó előnyöket — méretből származó megtakarítás, nagy tőkefelhalmozás, távlati tervezés, piaci befolyás, tudományos és műszaki kutatás, bőséges belső finanszírozási források, a kockázat és a bizonytalanság csökkenése, a legjobb lehetőségek kiválasztása a sok alternatíva közül stb. — főleg annak az országnak kedvez, ahol a nemzetközi nagyvállalat fókuszpontja székel. Ugyanis növeli az anyaország gazdaságának komplexitását, fokozza szakosodását, egyúttal dinamizálja a gazdaság többi szektorát.

A nemzetközi nagyvállalatoknak a fogadó országokban működő leányvállalatai nem alkotnak hasonlóképpen integrált ipari komplexumot a helyi gazdaság többi részével, hanem ellenkezőleg, csak a nagyvállalatban integrálódnak. Sőt, tekintettel a termelőtevékenységek párhuzamosságára, még némi dezintegráló hatásuk is van, amelynek az az oka, hogy az anyavállalat sohasem engedi át a piacot versenytársainak. Ez fölös kapacitáshoz vezet a kispiacokon, továbbá az is, hogy tömegesen vezetnek be erősen tőkeigényes technikákat,

amivel kiszorítják a helyi tevékenységeket. Mivel a leányvállalatok a lehető legszorosabb kapcsolatban maradnak az anyavállalatokkal, termelési befektetésük, technikájuk, személyi állományuk, tulajdonviszonyaik, igazgatásuk, újításaik vonatkozásában, a helyi gazdaságban megnyilvánuló „továbbgyűrűző hatás” kevésbé lesz jelentős.

De szólni kell a külföldi beruházások pozitív oldaláról is. A külföldi beruházás tőkét, vállalkozói szellemet, vállalatigazgatási, műszaki és egyéb szakértelmet, valamint nemzetközi piaci kapcsolatokat jelent, melyekkel a fogadó országok csak kevésbé, vagy pedig a gazdaságfejlesztés lehetőségeihez és programjához képest kielégítő mértékben nem rendelkeznek. A külföldi beruházások egy másik pozitív vonása, amely elsősorban a fejlett ipari országok közötti kapcsolatokban nyilvánul meg, (mégpedig gyakran kétirányú áramlásban) egészen más természetű.

A külföldi beruházásnak ugyanis nevelő funkciója lehet és eredményezheti a helyi termelési tényezők minőségi javulását is. A külföldi beruházás közvetlenül szemléltető példájánál és az általa kiváltott versenynél fogva előmozdíthatja a helyi vállalatok általános hatékonyságának a növekedését. Ez valószínűleg különösen fontos azokban a gazdasági szektorokban, amelyek védelemben részesülnek a külföldi versennyel és importtal szemben. Az ilyen szektorokban gyors fellendülés észlelhető a gazdasági fejlettség magasabb szintjén. Ha a külföldi beruházás révén sikerül a helyi vállalatok hatékonysági szintjét emelni, a tőkebeáramlás gondviselészerűen önmagát korlátozza. Mihelyt ugyanis a helyi vállalatok hatékonyabban működnek, kevesebb alkalom kínálkozik a külföldi technika, know-how, vállalatigazgatási szakértelem felsőbbrendűségének bizonyítására. (Előfordulhat persze, hogy a helyi vállalatok a külföldi versenytársak kivételes helyzeti előnyének láttán nem reagálnak kellő dinamizmussal, hanem beletörődnek helyzetük további leromlásába, vagy kiárusítják vállalataikat. Kétségtelen, hogy az amerikai kihívással kapcsolatos európai aggodalmaknak ez a magva.)

A külföldi beruházások negatív és pozitív tapasztalatai miatt a közepesen fejlett országokban alapvetően két magatartási irányvonal alakult ki. Az egyik, amikor a külföldi beruházás liberális befogadásáról van szó. De ezt az alternatívát is kockázatosnak tartják, mert a jelenlegi körülmények között az ipar fokozódó elidegenítéséhez, technikai téren állandó alárendeltséghez, bizonyos esetekben pedig a fizetési mérleg romlásához is vezethet. A második irány az, hogy korlátozzák, sőt nem teszik lehetővé a külföldi tőke bevonását. Ez viszont figyelmen kívül hagyja azt a segítséget, melyet a külföldi tőke bizonyos körülmények között, ellenőrzött módon a gazdaságfejlesztés előmozdításához tud nyújtani.

Általánosságban, nagy vonalakban azt lehet mondani a közepesen fejlett országok közgazdászainak véleménye szerint, a nemzetközi vállalatok beruházásai hozzájárulnak a gazdasági struktúra diverzifikálásához és az új technika

meghonosításához, de nem illesztik be a fogadó ország gazdaságát szorosabban a világkereskedelem dinamikus áramlataiba, sőt bizonyos esetekben fokozzák a külgazdasági kapcsolatok kiegyensúlyozatlanságát. A külföldi beruházásból eredő profit és a kamatok repatriálása jelentős nehézségeket támaszthat nagy volumen esetén.

Más régiókkal való összehasonlításban nyilvánvaló, hogy az európai szocialista országokban és ezen belül konkrétan hazánkban a külföldi pénzügyi források nagymértékű bevonása nem azért szükséges, hogy kihasználatlan, vagy nem hatékonyan kihasznált erőforrások igénybevételéhez és más ugyanerre a célra irányuló belső intézkedéshez ösztönözzék a gazdaság gyors expanszióját. A nemzetközi pénzügyi együttműködés kezdeti dinamikus szerepe ugyanis ez. Nyilvánvaló, hogy a technika átvétele lehet az elsődleges indok. Vizsgáljuk meg ennek néhány vonatkozását.

2. A termelési tényezők a nemzetközi tőkeáramlásban

A nemzetközi beruházások problémáját hagyományosan a tőkekivitel címszó alatt tárgyalják. Mindaddig, amíg kizárólag egyetlen termelési tényezőnek, valamely tőkeszegény országba való exportálásáról van szó teljesen természetes, hogy ezt a tényezőt lényegében különböző olyan helyi termelési tényezők, pl. a természeti erőforrások és a munkaerő kiegészítőjének tekintsék, amelyek bőségesen állnak rendelkezésre és csak egyetlen hiányzó tényezőre van szükség „a termelés nagymérvű felfuttatásához”.

A modern elméletben azonban — amely gyakorlatilag a magyar hivatalos állásponttal is megegyezik — a külföldi beruházás elsődlegesen az új technika átadásában és kisebb mértékben külföldi erőforrások belföldön történő felhasználásában, másodlagosan az exportképességre, továbbá a gazdasági és pénzügyi kapcsolatok alakulására gyakorolt hatásban nyilvánulhat meg. Ily módon tehát a külföldi beruházás egy olyan csomagot képez, mely elsődlegesen a technika átadásából, a vállalkozói know-how-ból és a tőke részese-
désből áll.

Indokolt megvizsgálni a technika átadásának hatását a fogadó országok szempontjából. A dolog azzal kezdődik, hogy a nemzetközi vállalat bázisát alkotó üzemekben, laboratóriumokban, propagandaszervekben és tervezőirodákban, valamint a döntéshozási, tervezési, és a pénzügyi központokban — amelyek mindig a fejlett országokban működnek — fejleszt ki e vállalat

a) az új termékeket,

b) a termékek előállítására szolgáló új eljárásokat,

c) a gyártásokhoz szükséges gépeket és szerszámokat,

d) az új szintetikus és természetes nyersanyagokat,

e) fejti ki a szóbanforgó termékek piacának megteremtéséhez és dinamizálásához szükséges reklámtevékenységeket.

Ezért az új technika átadásának van néhány sajátos vonása. Minthogy a nemzetközi nagyvállalat keretein belül megy végbe, nem várható, hogy bármilyen lényeges erőfeszítés történjék a technológiáknak a helyi viszonyokhoz való alkalmazására, vagy a belföldi tudományos és technikai tevékenység ösztönzésére. A fogadó országok ilyképpen elsajátíthatják ugyan az új technika fogyasztását, de nem tanulják meg, miként kell tudományos és technikai vívmányaikat, körülményeikhez alkalmazni vagy önállóan elérni.

Ez többek között a nemzetközi szakosodás elméletével is kapcsolatos. Függetlenül attól, hogy az ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzések mennyire megalapozottak, minden bizonnyal döntő súllyal esnek latba amikor az a kérdés vetődik fel, hogy vajon szabad-e egy országnak nem bizonyos gazdasági szektorokra, hanem bizonyos termelési tényezők szolgáltatására specializálnia. Igen kevés ország tekintené kívánatosnak, hogy segédmunkás színvonalú munkaerőre szakosodjék és megengedje, hogy a vállalkozói szellem, a vállalatigazgatási jártasság, szakképzett munkaerő és tőke tekintetében komparatív előnyökkel rendelkező külföldiek lássák el kevésbé képzett belföldiek helyett mindazon funkciókat, amelyek e képességeket és képzettséget igénylik. Márpedig e következmény — a termelési tényezők csomagjában áramolhat be a fogadó országba. Ezzel kapcsolatban igen figyelemreméltó az a megállapítás, mely szerint „A közvetlen beruházás, mint fejlesztési tényező, fő negatívuma éppen közreműködésének átfogó jellegéből származik.” Szigorúan a fejlődés szemszögéből nézve a technika átadásán, átvevésén alapuló külföldi beruházás — ha azt nemzetközi nagyvállalat valósítja meg — kétes értékű fejlesztéshez vezethet s ártalmassá válhat a fejlettség közepes szintjén. Ennek ellensúlyozása csak nagy erőfeszítésekkel történhet meg határozott stratégia alapján, diverzifikált célkitűzések érdekében.

3. A külföldi beruházások „kedvező légköréről”

Az előbbiekkel kapcsolatban magyar szempontból meg kell emlékezni arról, amit a külföldi beruházások „kedvező légkörének” szoktak nevezni. Nálunk is fellelhető, sőt egy időben általánosan megjelenő nézetek szerint a vonzerőt, amelyet egy ország a külföldi tőkére gyakorolt, gyakran a liberális befogadási politikának valamint meghatározott gazdaságpolitikai és pénzügyi intézkedéseknek tulajdonítják. Ezekre egyesek szerint annál inkább is szükség van, mert a külföldi beruházás sok hasznot hajt az országnak, amely viszont ellenszolgáltatásként csak kevés előnyt tud biztosítani az idegen tőkének.

A közepesen fejlett országok közgazdászainak megítélése szerint ennek épp az ellenkezője áll. A fogadó ország a külföldi beruházókat belső piaca méreteinél, természeti és emberi erőforrásokkal való ellátottságánál, fejlődési lehetőségeinél fogva vonzza. Nem a liberális gazdaságpolitika, hanem az erő-

teljes fejlődés az, amely a külföldi beruházást odacsábító légkört leginkább biztosítja. Ha egy ország tárgyalási pozíciója elég erős, a fejlődési potenciálja elég ígéretes, hogy a külföldi tőke számára kedvező feltételeket biztosítson, akkor ez az áramlás megindulhat.

4. A külföldi beruházások adóztatása és a preferenciák

A magyarországi elmélet és a kooperációs gyakorlat egyik leglényegesebb kérdése az adóztatás és a preferencia nyújtás problémaköre. Nemcsak elméleti körökben, de néhány hivatalos szervünkénél is fellelhetők olyan nézetek, hogy pl. a nem kielégítő kooperációs fejlődés egyik oka, hogy az állam nem nyújt masszív nagyságrendben kiegészítő preferenciákat a tevékenységhez. Vizsgáljuk meg először az adóztatás, majd a preferenciák problémakörét.

A vállalati adóztatás a vegyes vállalatok működtetésének egyik legfontosabb aspektusa, az ezek jövedelméből való nemzeti részesedés növeléséért vívott harc valódi színtere. Az adózás szempontjából a vegyes vállalatok működtetésének tapasztalatai szerint világosan megkülönböztethetünk egy kezdeti időszakot. Ebben az időszakban csekély adókat kivető és indifferens hatású adórendszer volt érvényben. Ennek oka, hogy kezdetben a külföldi tőke számára vonzóvá kívánták tenni a belföldi piacot. Ezt az időszakot az adókulcsok növekedése és az adóhányadot befolyásoló tényezők gondos szabályozása követte. E szakaszban következett be az adómegállapodások felülvizsgálata, amely az adókulcsok emelésével s azzal a következménnyel járt, hogy a vegyes vállalatból származó visszatérülő érték a külföldi fizető eszközök, a befolyó adó pedig az állami jövedelem elsőrendű forrásává vált.

Ennek azonban meg vannak a határai. E határt a nemzetközi szakirodalom tapasztalatainak figyelembevételével kb. a tiszta nyereség 50%-ában lehet megvonni, mert ezt túllépve nyílt konfliktus keletkezik a vállalat gazdasági rendszerével.* Ugyanis az adójövedelem növelése elkerülhetetlenül a termelés, a számvitel, az ármegállapítás és a piactervezés alapvető kérdéseire vezet, mivel a tiszta nyereséget meghatározó változók nagymértékben maguknak a vállalatoknak az ellenőrzése alatt állnak. Először is a vállalatnak széles mozgástere van az értéksökkenési leírások és az amortizáció nagyságának meghatározásában a fejlesztési költségek elszámolásában. Másodszor a vállalatoknak teljesen szabad kezük van a termékek árának megállapításában, mert ez ugyanis lényegében a vállalatban belüli számviteli tétel és célja az adó minimalizálása. Végezetül azt a tanulságot kell levonni, hogy a számvitel és az árak látszólag jelentékeny változásai éppolyan nagy különbségeket okoznak az adóbevételekben, mint a nyereségadó viszonylag nagyarányú módosítása.

* Magyarországon a nyereségadó, mint a következő tanulmányból látható 40 és 60%.

Ennek szükségszerűen logikus következménye az állam azon jogának érvényesítése, melyek döntően meghatározzák adóbevételeit mind a számvitel, mind az ármegállapítás, mind az értékesítés oldaláról. Nem nehéz belátni, hogy ezen lépések a nyereségcsökkenéstől eltekintve magának a vállalati rendszernek a lényege ellen irányulnak. A nemzetközi nagyvállalat bevált eljárásait, reflexeit, igazgatási szervezetét, döntési mechanizmusát, tehát magukat a játékszabályokat sértik meg. Noha igen sok vállalat látszólag különösebb nehézség nélkül tudott alkalmazkodni hatalmának csökkenéséhez, mégis azonban részben úgy reagáltak, hogy más országokban kerestek működési teret.

E fejtegetések logikus következtetése, hogy az árazás, a marketing, a tulajdon, a döntési jog, az adóztatás kérdéseibe az állam túlzott beavatkozása valójában a nemzetgazdasági rendszerek azon törekvéseit jelzik, hogy áttörjék az adójóvedelem és a külföldi fizető eszközök bevételi növekedésének útjában álló — a nemzetközi nagyvállalatok struktúrájából és stratégiájából eredő akadályokat.

A kaliforniai Stanford Institute által kidolgozott egy tanulmány szerint a külföldi beruházókat, amikor tőkéjüket valamely országba fektetik, a külföldi beruházásoknak kedvező hivatalos légkörön kívül elsősorban ugyanis a következő indítékok mozgatják:

- a) a viszonylag magas haszon reménye,
- b) új piac meghódítása,
- c) a forgalom visszaesésének elhárítása, a vámhatárok vagy megszorítások ellenére,
- d) a konkurens vállalatok letelepedésének megelőzése,
- e) új ipar fejlesztése.

A preferenciák nyújtásának kérdésében nagyon figyelemreméltó Mexikó álláspontja. Mexikóban, ahol a gazdasági fejlődés mai szakaszában elég szoros határok közé szorítják a külföldi magántőkét, az új külföldi tőkeberuházás mégis a legjelentősebb valamennyi latin-amerikai ország között. A gyors ipari fejlődés, a belső kereslet állandó diverzifikálása és a magánszektor igen magas profitszintje bőségesen ellensúlyozza a külföldi beruházásokkal szemben alkalmazott megszorító intézkedéseket.

Nagyon fontos a tőke befogadás hatásának s a preferenciák nyújtásának felmérésével kapcsolatban Harry G. Johnson a Chikágói egyetem professzorának állásfoglalása: „Ami az életszínvonalra gyakorolt hatást illeti, általánosságban és kevésbé kritikus módon azt feltételezték, hogy a tőkéből, új technikából és a vállalkozói know-how-ból álló csomag jótékony hatású lesz a befogadó országra nézve. A kérdés gondosabb vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy ez a pozitív hatás sem nem eleve biztosított, sem nem túl jelentős. Konkrétan, ha külföldi vállalat egyszerűen hazai termékkel helyettesíti az importot, ugyanolyan árat állapít meg és a szokásos béreket fizeti a helyi munkaerőnek,

továbbá tőkéje kamatait és a technikáért élvezett járadékot profit címén hazautalja, a befogadó ország nem nyer semmit. A való helyzet az, hogy a befogadó ország — amennyiben a külföldi tőkét valamilyen adó vagy vámkedvezményrel vonzotta magához — nem jár jól”. S tovább folytatja: „Ahová a külföldi közvetlen beruházókat a protekcionizmus, vagy az adóügyi ösztönzők vonzzák, az elért profit nem jár együtt a termelés növekedésének tényleges előmozdításával és a fizetési mérlegre gyakorolt hatás tehetetlenségével a gazdaság számára”.

Végeredményben tehát rendkívül leegyszerűsített és apologetikus tételek azok, melyek szerint a feldolgozóiparban elhelyezkedő külföldi tőke feltehetően döntő segítséget nyújt a fizetési mérleggel kapcsolatos problémák megoldásában és valószínűleg pozitív hatással lesz az élet és műszaki színvonalra, a fejlődésben levő gazdaságban. A fejlett országok eddigi szakirodalma zömében ennek a hatásnak a pozitív voltát axiómának tekintette. Mint látható, az újabb kutatások árnyaltabban s sokkal realisabban elemzik a helyzetet s nagyon fontosnak tartjuk a preferenciák nyújtására vonatkozó állásfoglalások elméleti és gyakorlati figyelembevételét is.

5. A külföldi beruházásokkal kapcsolatos nemzeti stratégiák

A nemzetközi szakirodalom egyértelműen leszögezi, hogy teljességgel lehetetlen a külföldi beruházásokkal szemben elfoglalandó álláspont kialakítása anélkül, hogy azok helyét az iparfejlesztési stratégia egészében belül meg ne határoznánk. Ezzel mi is teljesen egyetértünk.

A külföldi beruházásokkal kapcsolatos nemzeti stratégiák kidolgozásánál a külső és belső tényezőkből indulnak ki. Ami a külső körülményeket illeti a legfontosabb az, amelyet a nemzetközi nagyvállalatoknak a globális profit maximalizálását célzó stratégiája a befogadó országokban fejt ki. Bizonyos előrejelzések szerint ezek az óriásvállalatok 2000-re, a világ ipari termelésének több mint felét tartják majd kezükben. Meghatározzák a technika fejlődését és az azzal kapcsolatos külkereskedelmet is. Csak e szemszögből nézve alkothat magának bármely közepesen fejlett ország reális képet.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni ebben az egész kérdéskomplexumban, hogy valószínűleg továbbra is alapvető szerepet játszanak a nemzeti területek, mivel meghatározott profilú döntési központokkal rendelkeznek a nemzetközi gazdasági tevékenységek értékkritériumainak meghatározásában. Más szavakkal, a döntési központok továbbra is nemzeti szinten fognak elhelyezkedni még akkor is, ha a döntési alternatívákat megszabó körülmények a világ gazdaság dinamikus pólusainak koegzisztenciájából és a pólusok között létrejött operatív kapcsolódási szabályokból származnak is.

Ezért tehát nagyon fontos a stratégia belső vonatkozása is. Itt az alapvető probléma az, hogy megvannak-e a kellő erőforrások és a felhalmozások is

megfelelő szintűek ahhoz, hogy napirendre tűzhessék egy integrált és nyílt ipari rendszer kialakítását, ideértve a tőke és technikaigényes iparágakat is. Az erre való képességet egyébként az alapiparok már elért diverzifikációja és fejlettsége alátámasztja-e. Tudniillik csak ilyen rendszer tesz eleget a fejlett ipari gazdaságok két alapvető követelményének, először is a termelés széles frontján tudja magába foglalni az új technikát és a tudományos műszaki ismeretek határán tevékenykedik, másodsor aktív összetevője a kölcsönös egymásrautaltság folyamatának, amelyet a műszaki fejlődés nemzetközi méretekben kikényszerít.

IRODALOMJEGYZÉK

- ¹ „Multilateral policies for East—West trade”. K. Bolz. *Intereconomics*, N°1. 1973.
- ² „Möglichkeiten zur Förderung der Ost—West-kooperation” Knirsch. *NZZ*. 1972. nov. 10.
- ³ „Neue Formen der internationalen Konzernpartnerschaft” Zihlmann. *NZZ*. 1972. aug. 24.
- ⁴ „Ungarisches Interesse an Wirtschaftskooperationen mit dem Westen” *NZZ*. 1972. dec. 9.
- ⁵ „Neue Formen der Wirtschaftsbeziehungen zu socialistischen Staaten”. *NZZ*. 1972. sept. 6.
- ⁶ „Le socialisme par le leasing?” E. Litolien. *Le Monde*. 1973. márc. 10.
- ⁷ „Der Beitrag der Multinationalen Unternehmungen zur Entwicklung der Weltwirtschaft”. H. Meissner. *Kyklos*. Vol. XXV. 1972. N°3.
- ⁸ „Joint Ventures With Foreign Partners”. Koren K. New-York 1966.
- ⁹ „Enterprise multinationale et pratiques restrictives” Weber, A. *Revue Economique*. Paris. 1972. N° 4.
- ¹⁰ „La cotation boursiere des sociétés multinationales”. Philips B. *Problèmes Economiques*. 1972. nov. 1.
- ¹¹ „The real European Challenge” Foster G. *Management Today*. 1972. V.
- ¹² „Influence of national origins on the strategy of multinational enterprise”. Vernon, R. *Revue Economique*. 1972. N° 4.
- ¹³ „Economic Significance of the European Conference on security and cooperation — a polish view” Rurarz Zd. *Handel Zagraniczny* 1972 (dodatek Roczny) 25—31. p.
- ¹⁴ „Mezsdunaronodie trestü i konszernü v szovremennih uszlovijah” Belousz, T. M. É.: M. O. Moszkva.
- ¹⁵ „How investment abroad creates jobs at home” Stobaugh, R. B. *Harvard Business Review*. 1972. N° 9—10.
- ¹⁶ „La contribucion de la inversion extranjera directa al desarrollo” Streeten, P. *Comercio Exterior*. 1970. május.
- ¹⁷ „The demand for multinational finance — how can we cope?” Calbraith, E. *Euromoney* 1972. jún.
- ¹⁸ „El Peru y la integracion Latinoamericana”. Banco industrial del Peru. 1969. dec.
- ¹⁹ „Internationalisation de la production. Quelques problemes économiques et politiques actuels”. Delier J. P. *Economie et Politique*. 1972. márc. 53—71. p.
- ²⁰ „La cooperacion Internacional, y el Proceso de integracion en America Latina” Corube J. G. Banco Industrial del Peru. 1969. dec.
- ²¹ „Les conditions de croissance d'une entreprise internationale” Watkinson H. *Management France*. 1972. N°2.
- ²² „Direct Foreign investment: A Survey of the issues” Harry G. Johnson. Sydney. 1970.
- ²³ „The theory of the multinational firm: optimal Behavior under different tariff and tax rates”. Horst T. *Journal of Political Economy*. 1972. sept. okt.
- ²⁴ „La Empresa multinacional en America Latina”. Fortunato Q. E. Banco industrial del Peru. dec. 1969.

²⁵ „The political game in world business” Boddewyn J. Columbia Journal of World Business. 1972. N°. 1.

²⁶ „Latin-Amerika a viiharsarok”. Ádám György. Válogatás. Közgazdasági Kiadó, Budapest, 1972.

²⁷ „The contractuel joint venture”. Friedman W. G. Columbia Journal of World Business. 1972. N^o1.

²⁸ „Vállalat birodalmak a világgazdaságban”. Ádám György. Közgazdasági Kiadó, Budapest, 1970.

²⁹ „Perspektivi naucsno — techniceszskogo szotrudnyicesztva v Europe.” Vnesnaja Torgovlja 1972.

³⁰ „Activites futures de la C. E. E. dans le domaine de la cooperation industrielle”. Comission Economique pour l'Europe. Coop. ind. 6. 24. fév. 1972.

A KÜLFÖLDIVEL KÖZÖS HAZAI TÁRSULÁSOK, A KÜLFÖLDI BERUHÁZÁSOK ÉS A KOOPERÁCIÓK NÉHÁNY PÉNZÜGYI KÉRDÉSE MAGYARORSZÁGON*

FARKAS GYÖRGY

A külföldi tőkét érintő beruházások és a szakosítások-kooperációk magyar jogi szabályozása általában keretjellegű. Alapgondolatuk az, hogy a nemzetközi együttműködésekben való részvétel elbírálása hazai részről vállalati indítékok alapján kell, hogy történjék. Ez a gazdaságirányítási rendszernek azzal a vonalvezetésével áll összefüggésben, amely jelentős súlyt ad a vállalati önállóságnak. Ugyanakkor az állam azt is biztosítani kívánja, hogy a külföldi tőkével kapcsolatos beruházások és a szakosítások-kooperációk szolgálják a népgazdasági tervben konkrétizált fő gazdasági-gazdaságpolitikai célokat.

A szóbanforgó nemzetközi együttműködések olyan feladatokra hivatottak, amelyeket más úton — a tapasztalat szerint — nem lehet eléggé sikeresen megoldani. E feladatok között előkelő helyet foglal el a műszaki fejlettségi színvonal emelése, valamint a nemzetközi munkamegosztásba és áruforgalomba való szervezettebb beépülése a magyar gazdaságnak, illetve az egyes hazai vállalatoknak.

A cél az, hogy e fokozottabb beépülés meghatározott hatékonysági feltétele mellett menjen végbe. Ez akkor lehetséges, ha ezek a nemzetközi együttműködések nem kapnak olyan kedvezményt, amely közvetlenül, vagy közvetve felmenti őket a funkciójuk által indokolt feltételek — pénzügyi eszközökkel (költséggel, nyereséggel) nyomomonkövethető — követelményei alól. Ezért az ilyen preferenciák a szóbanforgó együttműködésekkel kapcsolatos elvekre, szabályozásokra, eljárásokra nem jellemzőek. Biztosítani igyekeznek viszont a pénzügyi szervek azokat a lehetőségeket, amelyekre az egyes együttműködési formák sajátosságai miatt van szükség.

Az állami szervek a népgazdasági érdekekből kiindulva kell, hogy segítsék a külföldi tőkét érintő beruházások, illetve szakosítások-kooperációk létre-

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalkozási gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

jöttét. Segíteniük kell már abban is, hogy az adott konkrét feltételeknek leginkább megfelelő, leghatékonyabb nemzetközi együttműködési mód alakuljon ki egy-egy esetben. Ezen a téren vannak még bizonytalankodások, ami a dolog újdonságának is a következménye. A tapasztalatok gyarapodásával e problémák megszüntetése joggal elvárható.

A dolog konstruktív megközelítése természetesen magában foglalja a pozitív hatáshoz szükséges korlátozó tényezőket is. Így — többek között — e nemzetközi együttműködések nem zavarhatják elhatárolt nemzetközi kereskedelempolitikánk érvényesítését, elsősorban a szocialista országok viszonylatában.

A vállalatoknak és a hatóságoknak egyaránt súlyt kell helyezniük érdekeik megfogalmazására, és pontos körülhatárolására, egyebek között azokban a kérdésekben is, amelyeket a következőkben érintünk.

1. Az együttműködések iránya

A szakosítások és kooperációk, a külföldiekkel közös társulások és a külföldi érdekeltségek a nemzetközi gazdasági együttműködéseknek olyan fajtái, amelyek jól elhatárolható sajátosságokat mutatnak, funkcionális szerepük szerint. Alkalmazási lehetőségeik ezért alapjában véve felcserélhetetlenek. Ez a felcserélhetetlenség nemcsak a külföldi érdekeltségek és a többi, említett együttműködési formára vonatkozik, aholis magától értetődő; de vonatkozik a szakosítások-kooperációk és a közös társulások közötti különbségre is, ahol a felcserélhetőség esetenként, első megközelítésre, jóval kézenfekvőbben tűnhet. Ezért az e kettő közötti választásnál kellő mélységű elemzéssel lehet csak jól megállapítani, hogy az adott cél eléréséhez melyik szempontunkból alkalmasabb forma.

Az egyes, tárgyalta együttműködési módok irányait, áttekintően, az alábbiak szerint lehet jellemezni:

a) *A szakosítások és kooperációk* a szocialista — elsősorban a többi KGST — ország tekintetében mind makro, mind mikrohatású, illetve szintű kapcsolat létesítésére alkalmas forma. Ez ma a leginkább hasznosított mód a szocialista gazdasági integráció komplex programjában előirányzott, vagy azon túlmenő kapcsolatok megteremtésére. Az utóbbi években Magyarország is több szakosítási megállapodást hozott létre, döntően makroszintűeket, két — vagy sokoldalú alapon más KGST-tagországokkal. Ezek az együttműködések mind az export, mind az import szempontjából nagy jelentőségűek. E jelentőségük és legtöbbször komoly beruházási igényük folytán e szakosítási-kooperációs megállapodások végrehajtásának alapvető feltételeit a népgazdasági tervszámítások és állami intézkedések egyedileg is biztosítják.

A tőkés kooperációk célja elsődlegesen mikrogazdasági szinten megmutatkozó előnyök kibontakoztatása olyan együttműködési megállapodások révén, amelyek a magyar vállalat számára elősegítik a műszaki fejlődést a piacok igényei szerint, a tőkés piaci kapcsolatok javítását s ezeken keresztül tőkés exportunk tartós növelését, valamint a más (belföldi, szocialista) piacokra szánt termékek jobb értékesíthetőségét.

E célokból kiindulva, a kooperációs szerződés irányulhat

- közös műszaki fejlesztésre, ennek keretében a termelési folyamatok műszaki színvonalának, termelékenységének fejlesztésére, alkalmazott kutatásra, tanácsadó szolgálatra;

- licencia, know-how alapján való termelésre, amikor a felek kapcsolata és kölcsönös érdekeltsége túlterjed a licencia (know-how) pusztá adásvételén, s pl. a licenctermék vásárlása révén a licencadó és -vevő tartós és szoros műszaki-érdekeltségi kapcsolatba kerülnek egymással, vagy ha a licenctermék gyártásából származó nyereségen valamilyen módon osztoznak, a licenctermék értékesítési piacait felosztják stb.;

- termékek és berendezések közös előállítására vagy szolgáltatások közös eszközlésére, ami e kooperációknak legtöbb lehetőséget nyújtja arra, hogy az egyes együttműködések elmélyüljenek mind a közös kutatás, mind a közös értékesítés irányában;

- közös értékesítésre, aminek a fő tartalmát a termelési együttműködés előbb említett alternatívái adhatják meg;

- gyártás- és gyártmánymegosztásra, amely a termelési és értékesítési együttműködés egyéb módjait megerősítheti. Ebben a konstrukcióban megtalálhatók az alvállalkozás vagy a bér munka elemei is. Ilyenkor az együttműködés abban az esetben minősülhet kooperációnak, ha az a fővállalkozó tervei és előírásai alapján megy végbe. Az is lehetséges, hogy a fővállalkozó műszaki támogatást (licencet, szabadalmat, szakértői közreműködést) nyújt másik félnek, vagy berendezéseket bocsát annak rendelkezésére, hogy az eleget tegyen a kooperációban rá háruló feladatoknak.

b) *A külföldiekkel közös magyarországi vállalatok és társulások* a nemzetközi együttműködésnek olyan formáját képviselik, amikor a külföldi félnek közvetlen vagyoni érdekeltsége keletkezik az országban. A közös vállalatok elsősorban más szocialista országok vállalataival való, ilyen tartalmú együttműködésre nyújtanak lehetőséget. A tőkés partnerekkel való együttműködésre döntően a társulások forma áll rendelkezésre, amikor is a társulás szerződéses kapcsolatot létesíthet az együttműködésben érintett magyar termelő vállalattal (vagyis nem válik termelő javak közvetlen tulajdonosává).

A tőkés partnerekkel létrehozott társulás célja magyar szempontból a műszaki fejlesztés, a gazdaságos export fejlesztése vállalatainknál, olyan esetekben, amikor ez a cél a kooperációs vagy más formájú együttműködésnél jobban elérhető ezen az úton a dolog természetéből eredően (pl. azon folyama-

tos konzultáció miatt, melyet a partner irányítási jogával összefüggésben gyakorol), vagy a partner feltételei folytán.

c) *Külföldön létesített magyar érdekelttség* kereskedelmi és termelési célú lehet.

Eddig létesített külföldi érdekeltsegeink túlnyomó részben kereskedelmi-kereskedelempolitikai célúak, szerepük: révükön a magyar exportot segítjük elő.

Termelő célú külföldi érdekeltségek létesítése az előbbiektől gyökeresen eltérő megfontolást és módszereket igényel. E tekintetben a következő főbb előnyökkel és kockázatokkal lehet számolni.

Vállalkozás a telephely (fejlődő) ország állami vállalatával közösen

Ez a lehetséges, célravezető formák egyike. Előnye, — a tőkeigény csökkenésén kívül — hogy a partner vállalat jelentős segítséget adhat azoknak a feltételeknek a megteremtésében, amelyek a telephely ország kormányától függnek. Hátránya — kevés tapasztalatunk mellett — hogy a rentabilitás biztosítása esetenként túl nagy és kockázatos követelményt jelenthet. Ugyancsak hátránya, hogy vita esetén, — mint külföldiek — esetleg túlságosan gyenge pozícióba kerülhetünk a telephely ország kormányával, vagy a partnerrel való vitákban. Gyakran súlyos a transzfer probléma is.

Vállalkozás szocialista országokkal közösen

E vállalkozási forma fokozott fontosságot nyer a KGST országok eredményes törekvése esetén arra, hogy egyeztetett, közös módokon biztosítsák bizonyos nyersanyagok és magasabb feldolgozottsági fokú termékek tartós importját a fejlődő országokból. A szocialista országok közös vállalkozása, feltehetően, gyakran kiegészül telephelyország cégeinek részvételével. E vállalkozási forma előnye, hogy vállalkozási pozíciónk — mivel több KGST ország vesz részt — erősebb lehet. Problematikus oldala, hogy az ügyletek létrehozása egyeztetés-igényesebb, ami könnyen okozhat elhúzódot.

Vállalkozás tőkés cég részvételével

E vállalkozási mód aligha tartozik majd a gyakoribbak közé, mert politikai vonatkozásai általában kedvezőtlenebbek lehetnek, mint az előbbieké. Előnye — a bennünket terhelő tőkeigény csökkenésén kívül — hogy esetleg több helyi, technológiai vagy marketing-piaci hozzáértést, jobb helyzetet

biztosít. E tényezők miatt esetenként előnyös lehet e vállalkozási mód igénybevétele, harmadik társként a fejlődő országok vállalata, vagy szocialista országok vállalatai mellett.

2. Kockázat és haszonmegosztás

a) A hazai fél kockázata

Gazdasági akció kockázata — a várt eredmény kisebb-nagyobb mértékű elmaradásának vagy veszteség bekövetkezésének a lehetősége — több szinten értelmezhető: vállalati, népgazdasági és gazdaságpolitikai szinten.¹

Nemzetközi együttműködések esetében a *vállalati* kockázat az együttműködés nyereségességére, valamint arra terjed ki, hogy az együttműködéssel elérhető-e a (magyar) vállalat helyzetének remélt stabilizálódása vagy a kockázat a vállalati és állami jövedelmezőség remélt mértékére s arra vonatkozik, hogy az együttműködés a népgazdasági terv egyéb céljait elősegíti-e. A *gazdaságpolitikai* kockázat abban áll, hogy az együttműködés elérhetővé teszi-e a célul kitűzött gazdasági pozíciót, azt, amelyre a nemzeti érdekeknek és célkitűzéseknek megfelelő tervcélok alapozhatók.

A különféle jelzett kockázatok alapján volumenarányosak. A jelenlegi és a belátható helyzet az, hogy a tőkés országokkal folytatott együttműködések (kooperációk, közös társulások) viszonylag kis volumenűek, a szocialista együttműködések (szakosítások — kooperációk)² viszont igen komoly nagyságrendűek. Ez magával hozza, hogy a tőkés országokkal való együttműködésekben az említett kockázatok alapján vállalati nagyságrendűek. Eme helyzet természetesen maga is gazdaságpolitikai tudatosság folytán alakult ki, de mégis van kisebb-nagyobb bizonytalanság abban, hogy a valóság a tudatos szándékoknak megfelelően alakul-e; e bizonytalanság a kockázat.

A tőkés országokkal folytatott együttműködés népgazdasági és gazdaságpolitikai kockázata tehát mindaddig nem lehet nagy, amíg ezek volumene és elhelyezkedése, illetve működési módja ilyen kockázatokat nem involvál.

A vállalati kockázat szövevényes problémaköréből a nemzetközi együttműködések szempontjából az a tendencia a legfontosabb, hogy a nagyobb vállalatok azokat a vállalkozásokat látják a legkisebb kockázatúnak, amelyeknek az állam — megítélésük szerint — nagy fontosságot tulajdonít; ezt jelzi a szocialista együttműködésekben való élénk részvételük is.

A vállalatoknak ez a gondolkodásmódja — a tények tanúsága szerint — végső soron körülményeink között helyes, amennyiben valós alapokon nyug-

¹ Nem foglalkozunk külön a nemzetközi együttműködések politikai vonatkozásaival.

² A szakosításokba-kooperációkba itt beleértjük az állami szinten létrehozott olyan megállapodásokat is, amelyek specifikus termék-kapcsolatok kialakítására irányulnak.

szik.³ Ebből kiindulva biztosra vehető, hogy a tőkés országokkal (cégekkel) való együttműködést vállalati síkon csak olyan akciók keretében lehet az eddiginél nagyobb arányokban kibontakoztatni, amelyekben a vállalatok érzik az állami „súlypont-képzést”, a programhoz adott erkölcsi és anyagi alátámasztást az állam részéről. A fontos vállalatoknak általában nincs és várhatóan nem is lesz szükségük ennél nagyobb fokú kockázatvállalásra, így arra sem, hogy ilyen alátámasztás nélkül kezdeményezzenek számukra túl nagy volumenű együttműködéseket.

b) *A külföldi fél kockázata*

Nemzetközi együttműködésben a külföldi partner kockázata döntően abból adódik, hogy — az ügyletre vonatkozó nyilvános rendelkezéseken és a reálisan beszerezhető adatokon (pl. cégreferenciákon) túl — mennyire ismeri az ország belső körülményeit s mennyire tudja jól megítélni az ezekből fakadó kockázatok fajtáit és nagyságát.

A tőkés partner számára a fő kockázati (bizalmatlansági) tényező feltehetően az, hogy a vállalati ügyekbe való és másféle (pl. árpolitikai) állami beavatkozások az ő szemszögéből nézve meglehetősen tetszőlegesek és kiszámíthatatlanok.

Lényeges kockázatainak sávját a következőkkel lehet jellemezni (a külföldön jelentkező kockázatoktól eltekintve):

- a magyar piaci értékesítési lehetőségek alakulása, a piacra ható állami beavatkozások hatásával együtt;
- a piaci értékesítési lehetőségek alakulása más szocialista ország piacán (ha ezt a tőkés partner eredetileg számításba vehette);
- a társulás révén vele kapcsolatban álló magyar vállalat (partner-vállalat) vele szembeni „teljesítőképességét” rontó, e vállalatra ható piaci események;
- az ugyanilyen hatású állami beavatkozások a magyar partnernél;
- a magyar partner vállalat szuverén fejlődési- és üzletpolitikájának érdekessége szempontjából kedvezőtlen változásai.

Ha az együttműködéshez a magyar fél részéről beruházás is szükséges, az együttműködésre készülő tőkés partnerben — persze a tevékenység jellegétől is függően — esetenként bizalmatlanságot kelthet a magyar vállalatok gyakran feszült pénzügyi helyzete a saját eszközök szempontjából. Ismeretes, hogy elsősorban a nagy vállalatok állnak gyengén e tekintetben; a jelentős vállalkozásoknál többnyire csak preferenciák útján juthatnak pénzhez. Általában könnyebb e tekintetben a hazai kis- és középvállalatok helyzete, amelyek gyakran önállóbbak pénzügyileg; ezekkel azonban csak kis volumenű együttműködésekre lehet számítani.

³ Nem tudunk kitérni arra, hogy ez a vállalati magatartás mennyire komoly veszélyeket is rejt magában népgazdasági és így végső soron gazdaságpolitikai szempontból. Most csak a jelenség pozitív oldalára hívjuk fel a figyelmet.

c) *A kockázat megosztása*

Szakosításos-kooperációs együttműködésnél a feljebb vázolt kockázatok léphetnek fel. Ezeken általában nincs mit megosztani, hiszen a partnerek jogit tulajdoni különállása fennmarad s így mindegyik viseli a maga kockázatát.

Más, de a megosztással rokon kérdés az egyes partnerek szempontjából a kockázatok aránya. Nyilvánvaló, hogy ugyanaz az üzleti volumen vagy kondíció (ha helyzetük egyébként egyforma) nagyobb kockázatot jelent a kisebbik partnernek és kisebbet a nagyobbiknak. A kockázati aránytalanság (vagyis a partnerek gazdasági terjedelmének éles különbözősége) gyakorlatilag egyenlőtlen helyzethez kell, hogy vezessen az együttműködés végrehajtásában, hiszen a kölcsönös — és gyakorlatilag folyamatos — kondíciójavítási törekvésekben az erősebb fél van előnyben. Ez a probléma a vállalati együttműködés esetében kiküszöbölhető, ha megfelelő nagyságú partnert lehet hozzá találni. Államközi együttműködésnél a probléma politikai-gazdaságpolitikai úton oldható meg.

Közös társulás esetében a kockázat megosztása a vállalkozási forma megszabta módon történhet, de rendszerint úgy, hogy a felek bevitt tőkéjük arányában viselik a kockázatot (esetleges veszteséget). A kockázatok aránya itt is fontos kérdés, mert a gyengébbik társuló félnek relatíve nagyobb érdeke fűződik a jó eredményekhez.

Külföldön létesített magyar tőke-érdekeltségnél a korábban jelzett kockázati tényezők értelemszerű fordítottjával kell számolni. Mindenekelőtt a befektetések biztonságát kell vizsgálni:

- a bizalmi tényezők szempontjából (a telephely ország, az alapító partnerek bonításának, az alapítás kiinduló feltevései, pl. megkutatottság megbízhatóságának szükségessége);

- a telephely ország törvényei szempontjából (államosítás elleni, tőke-repatriálási, nyereségtranszfert biztosító garanciák szükségessége);

- a magyar érdekek érvényesíthetősége szempontjából (a megfelelő vállalati forma, a többségi tulajdoni hányad, vagy kellően biztosított kisebbségi hányad szükségessége);

- az objektum zavartalan megvalósításával és jövedelmező működtetésének biztosításának és a célszerű termékértékesítés megszervezésének szempontjából (megfelelő kivitelezés-vezetés, a munkaerő, üzemvezetés, marketing, a piacba, illetve a konkurenciába való kielégítő beilleszkedés biztosításának szükségessége).

A rentabilitás biztosítását szolgálja

- a megfelelő megállapodás a nyereségen való részesedés mértékéről a telephely ország állami szerveivel, az alapító partnerekkel,

- az üzem-vitelbe, valamint az értékesítési feltételekbe és politikába való kellő beleszólási jog; megfelelő (magyar vagy megbízott külföldi) képviselők rendelkezésre állása e jogok gyakorlásához;

— olyan üzleti kapcsolat kialakítása az érdekeltséggel a magyar vállalat, főleg az „anyavállalat” részéről, amely lehetővé teszi a — később tárgyalt — gazdaságossági követelmények teljesítését.

Az érdekeltség itthon egy vagy több tulajdonos vállalathoz kapcsolódik. Ezek számára számításba jön a vállalati érdekeltség is, amely az alábbi főbb szempontokból tevődik össze.

- a befektetés biztonsága és itthoni biztosíthatósága,
- a kinti rentabilitás megléte,
- e rentabilitás (nyereségbeáramlás) elégségesége a vállalat egyébkénti nyereségszínvonalához mérten az adók levonása után,
- a vállalkozásos import hazai értékesíthetősége,
- az érdekeltség miatt a vállalatra háruló fejlesztési alap és egyéb terhek elviselhetősége.

3. *A nyereség és a nyereség megosztása*

A szakosításoknál és kooperációknál a hazai vállalat nyeresége általában a szokásos módon alakul ki, mivel — az importvám kivételével — a szakosításos és kooperációs export-import pénzügyi-, érdekeltségi- és árfeltételei nem különböznek az egyéb export-importra érvényes szabályoktól. A vám tekintetében az elv az, hogy a kooperációs importra a magyar importőr kedvezményt kaphat viszonyosság esetén, vagyis ha ilyen címen partnere is vámkedvezményben részesülhet.

Szakosításnál-kooperációnál a nyereséget — akárcsak a kockázatot — nem kell, illetve nem lehet megosztani, a felek önállósága folytán. Ez a dolog formai része. Tartalmilag a helyzet az, hogy a szakosításoknál-kooperációknál a kereskedelmileg szokásos nyereségen felül elvileg fel lehet tételezni egy olyan nyereséget is, amely az együttműködés által előidézett kölcsönös komparatív előnyökből ered. A valóságban azonban ezt nem lehet hitelt érdemlően kimutatni és így arról sem lehet érdemben vitatkozni, hogy ezen a nyereségen a felek — az árakon keresztül — miképpen osztoztak.

Ebből következően viszont azt sem lehet megbízhatóan megvizsgálni, hogy ez a megkívánható „együttműködési” nyereségrész tényleg megvan-e. Különösen problematikus az együttműködések „rentabilitásának” megállapítása egyes szocialista együttműködéseknél, a szocialista nemzetközi és a hazai árképzési módok eltérése miatt.

A társulások esetében a nyereségmegosztás a társasági szerződés előírásai szerint, általában tőkearányosan történik. A közös vállalatoknál — különösen a tőkeigényes termelő célúaknál — alapvető szempont a nyereségesség.

A hazai közös vállalatokra ebből a szempontból még nincsen tapasztalat. A vonatkozó szabályozás szerint például 20% pontnak megfelelő nyereség után

az adó 40%-os, tehát $20 \times 0,40 = 8\%$ pontnak megfelelő összegű. Az adózott (transzferálható) nyereség így $20 - 8 = 12\%$ pontnak megfelelő összegű. Ez tehát 60%-os nyereségtranszfer szintnek felel meg.

30% pontnak megfelelő nyereségből az adó 20% pont után 40%-os, vagyis 8% pontnyi. A fennmaradó 10% pontnak megfelelő bruttó nyereség adója 60%, vagyis 6% pont értékű. Az összes adó tehát $8 + 6 = 14\%$ -pontot tesz ki. Az adózott (transzferálható) nyereség volumene így $30 - 16 = 14\%$ pontnak felel meg. Ez tehát 45%-os nyereségtranszfer szintnek felelhet meg.

Tőkés vállalkozók számára ez szolid, nem feltétlenül visszariasztóan alacsony mértéknek mondható, feltéve, hogy nincs kétszeres adóztatás a transzferált nyereségre. (Összehasonlításként megemlíjtjük, hogy a magyarországi 60, ill. 45%-os nyereségtranszfer szemben az andesi csoport országaiban a közvetlen beruházásokból származó s ellenőrzött tiszta nyereségnek maximálisan évi 14%-át lehet valutában külföldre utalni. Ez az újraberuházott nyereségre is vonatkozik.) Hozzá kell ehhez számítani, hogy a hazai közös vállalatok létrehozásának egyik kifejezett célja a fejlett technika meghonosítása, ami eléggé valószínűen odavezet, hogy a külföldi partner beszállítást (a mi szempontunkból: anyag, alkatrész, részegység importot) is teljesíthet a termeléshez; ezen a szállításon szintén feltételezhető nyeresége. A közös vállalkozás (magyarországi eredetű) nyeresége tehát e két forrásból adódik. Ennek az együttes haszonnak a beszállítással realizálható forgalom-növekedése értékének kell akkorának — ami a hasznot illeti a közvetlen nyereségnél lényegesen nagyobb — lennie feltevésünk szerint, ami ellensúlyozni képes a korábban vázolt, szempontjából elég jelentősnek vélhető magyarországi kockázatokat.

Pontosabb képet e kérdésben csak tapasztalatok alapján kaphatnánk. Ehhez viszont céltudatos „akvizíciós” munkát kellene határozottabb formában elindítani. Közelebbi elképzeléseket kellene kialakítani arról, hogy mely ipari területen, milyen nagyságrendű partnerekkel, mekkora maximális vagy minimális mértékű hazai investíciót áll érdeklünkben szorgalmazni; az akvizíció alapját ilyen „étlap” képezhetné. (Így pl. a kis tőkeigényű területek közül számításba jöhetnének az olcsóbb fogyasztási cikkek választékát bővítő közös vállalkozások.) Jóval nehezebb kérdés, hogy az általunk kínálható nyereségszínvonal mennyiben felelne meg szocialista partnereknek.

Külföldön működő érdekeltségeink egy 1972-ben elvégzett elemzés szerint önmagukban kevésbé nyereségesek. Ez a kép azonban bizonyos mértékig megtévesztő lehet, amennyben a hazai anyavállalatok számára a veszteségek megtérülnek az érdekeltség kereskedelmiforgalom-növelő hatása révén.

Elvben mindenesetre az a helyzet, hogy a külföldön elhelyezett tőkének legalább akkora nyereséget kell hozni a vállalat számára, mint itthon működő eszközeinek; e követelmény élessége — kézenfekvően — annál erőteljesebb, minél nagyobb hányadot képvisel a kihelyezett tőke az összes eszközökből.

Csökkenti viszont e követelmény súlyát, ha a külföldi fiók nyereségen kívüli — például expanziós — szempontból illik bele a vállalati stratégiába.

Népgazdasági szempontból a kihelyezett tőkével szemben támasztott nyereségességi követelmény eltérhet a vállalati követelményektől, lényegében annyira, amennyire az adott vállalat népgazdasági jövedelmezősége eltér a népgazdasági átlagtól. A népgazdasági szintű nyereség-követelmény azonban gyakorlatilag csak nagy összegű befektetéseknél jöhetne tekintetbe; erre viszont eddig nem volt példa.

4. *Tőke- és nyereségtranszfer*

A külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról szóló rendelet lehetővé teszi a társuláshoz szükséges tőke transzferálását és repatriálását s az adózott nyereség transzferálását is (továbbá a társulás külföldi alkalmazottai fizetése felének átutalását külföldre). Ez nemzetközi szempontból teljesen megfelelő szabályozás, mert a tőkés vállalkozót nem bizonytalaníthatja el azzal, hogy pénzét nem engedi ki az országból; nyilvánvaló hátránya a potenciálisan nagyobb tőkeszolgálati teher, de hazánkban aligha ér el egyhamar a nyereségtranszfer olyan volument, ami a rendelkezés szigorítását indokolná. Ide kapcsolódnak továbbá azok a lehetőségek, hogy a külföldi partner MNB garanciát kaphat a vagyoni hányadát érintő, esetleges állami intézkedésekből eredő kár megtérítésére és hogy magyar részről a partner tagsági viszonyából eredő kötelezettségeire bankgarancia vállalható.

A tőke- és nyereségtranszfernek ez a rendezési módja pozitív az ország nemzetközi pénzügyi megítélése szempontjából közvetettebb értelemben is.

5. *Adózás, kettős adóztatás*

A közös vállalatokra vonatkozó, említett hazai rendelkezés a bevitt érték 20%-ig terjedő nyereségre 40%, az ennél magasabb hányadú részre 60% adót állapít meg. Az általános pénzügyi kérdéseknél már vázoltak szerint, ez az adóztatás nemzetközi szempontból nem túlzottan magas.

Az aránylag szolid adóztatás hatása csak akkor érvényesül, ha a partnernek ezt a jövedelmét nem adóztatják meg külföldön is. Jelenleg Olaszországgal, Jugoszláviával, Lengyelországgal, Svédországgal, Hollandiával, Svájccal, Romániával, Ausztriával és az NSzK-val áll fenn kettős adóztatást kizáró egyezményünk. Ezek az egyezmények a kétszeres adózás elkerülését általában olymódon biztosítják, hogy a folytatott (kereskedelmi, ipari stb.) tevékenységet, illetve annak jövedelmét abban az országban kell megadóztatni, amelyben azt folytatják.

6. A finanszírozási források

A szakosítások és kooperációk megvalósításához itthon szükséges beruházások pénzeszközeinek biztosítása beilleszkedik a beruházáspolitikai fő intézményi kereteibe.

A jelentős nagyságú szocialista szakosítások és kooperációk beruházások biztosításáról az állami szervek forrásoldalról is gondoskodnak, az általános elvek szerint, vagyis részben vállalati, részben — a szükséges mértékig — központi pénzeszközökből.

A tőkés kooperációkhoz szükséges beruházások lényegileg a tőkés exportot növelő célú beruházásokkal esnek egy tekintet alá, ha a kooperációs beruházások is eleget tesznek az utóbbiakra vonatkozó követelményeknek.

A szakosítások-kooperációk megvalósítása esetenként exporthitelnyújtással is járhat. E hitelnyújtást az állam teljesíti (kormányhitel nyújtás) vagy vállalat (céghitel nyújtás).

A tárgyalat hitelnyújtásnál a fő cél többnyire valamilyen meghatározott termékimport forrásának viszonylag tartós biztosítása. Ilyen módon az importbiztosító hitelnyújtás a külföldi befektetés alternatívája is lehet. Ennek a finanszírozási módnak vannak előnyei és hátrányai az érdekeltségvállalással szemben.⁴

A hitelnyújtással való részvétel gyakorlatilag lényegesen különbözik aszerint, hogy a vállalkozás fejlődő vagy szocialista országban valósul-e meg. Ezért a két esetet elkülönítve célszerű tárgyalni.

A fejlődő országoknak való, tárgyalat célú hitelnyújtásnál azokból az elvekből lehet kiindulni, amely a magyar export hitelnyújtás feltételeit meghatározza a hitelben eladható áruk fajtái és a hitel időtartama, kamata és

⁴ Az érdekeltségvállalásoknál tőkerészesedésünk bevihető készpénzben vagy apportként, azaz saját magunk által gyártott vagy vásárolt berendezéseket, felszereléseket, anyagok, vagy pedig rendelkezésünk alatt álló egyéb tulajdon (pl. szabadalom, licens) átengedésével, átruházásával. Az általános népgazdasági érdek az, hogy a készpénzben (devizában) teljesített érdekeltségvállalás minél kisebb legyen, saját termékeink értékesítése — apport keretében — minél nagyobb. De ennek szorgalmazása mindig a konkrét helyzettel kell, hogy függjön. Minél erőteljesebb mérvű érdekeltségünk a termelési (értékesítési) eredményekben, annál lényegesebb, hogy érdekeltségvállalásunk révén a termelési-értékesítési lehetőségek növekedjenek; ha tehát a saját gyártmányú berendezések esetleg kevésbé megbízhatónak bizonyulnának, úgy érdekeltségvállalásunkat inkább más gyártmányokkal, esetleg készpénzzel célszerű teljesítenünk nagyobb mérvű érdekeltség esetében. Más oldalról: ésszerű lehet esetenként érdekeltségünket olyan mértékűre korlátozni, amilyenre saját berendezéseink szállítása révén szert tehetünk.

Hitelnyújtás esetében hitelnyújtásunkat olyan hazai termékek szállításával kell teljesítenünk, amelyek értékesítéséhez a nemzetközi kereskedelmi szokások szerint is hitelnyújtás társulhat. Tekintetbe kell azonban venni, hogy importanyag ellátást biztosító hitelnyújtásnál — szemben az „egyszerű” exporthitel nyújtással — a hitelt élvező ilyenkor abban a helyzetben szokott lenni, hogy kisebb-nagyobb mértékben módja van megválogatni, hogy mit engedjen be a hitelkeretbe; éppen ebben áll a különbség a „szokásos” export hitelnyújtás és az import biztosítást szolgáló hitelnyújtás között: az export hitelnyújtásnál a cél bizonyos — hitelgényes — termékeink exportja, tehát elsősorban mi választjuk meg, hogy mit adunk el a hitelben.

egyéb feltételei szempontjából. Az importbiztosító hitelnyújtás eddigi, minimális tapasztalatai ugyanis egyelőre nem nyújtanak alapot ezt meghaladó, közgazdaságilag igazolható gondolkodásra.

A politikai, pénzügyi, kereskedelmi biztonság szempontjából általában kielégítőek lehetnek az exporthitel nyújtásnál alkalmazott szabályok, illetve szokványok. Így — egyebek mellett — a hitelt az MNB által elfogadott, első osztályú banknak kell avizálnia (vagy ezzel egyenértékű bankszerű biztosítékot kell elérni). Ha a hitelnyújtás magánvállalatnak történik, e vállalat bonításáról a megfelelő információkat be kell szerezni és hitelt csak megbízható cégnek lehet nyújtani. Országoként eltérő lehetőségek vannak arra, hogy állami vállalatnak nyújtott hitelt a kincstárnak vagy a központi banknak lehet-e felülgarantálnia.

Nem ajánlatos olyan feltételeket vállalni, amelyeknél fogva vagy a hitelt igénybevevő cég a visszafizetést a teljes objektum működésétől vagy megfelelő eredményétől teszi függővé (kivéve, ha a szerződés egyben fővállalkozásra is szól és e körülményekre is vonatkozik.) Az ilyen kikötések ugyanis túlmennének az általunk vállalt (általában egyes berendezések szállítására vonatkozó) kötelezettségből eredő terheken és kockázatokon, s végeredményben megszüntetnék azt a viszonylagos „kivülállást” a tulajdonosi problémákon, ami a hitelnyújtó helyzetének legfontosabb jellegzetessége.

Hitelnyújtásos vállalkozás létrejöhet közös harmadik ország cégével (esetleg kormányával). Ez lehet fejlődő vagy fejlett tőkés, vagy szocialista ország vállalata, illetve az utóbbinak kormánya.

Gyakorlatilag — úgy tűnik, az eddigi szórványos tapasztalatokból — elsősorban a szocialista országokkal való együttműködésre lehet számítani ezen a téren.

- A hitelnyújtásos vállalkozásoknak az érdekeltségvállalásokhoz képest — általában előnye lehet, hogy
 - kevesebb kockázat,
 - kevesebb és bizonyos fokig egyszerűbbek a biztonsági követelmények, esetleg gyorsabb a tőke visszatérülése,
 - a nem kívánt partnerrel való kapcsolat a hitel visszafizetésével automatikusan megszakad;
- hátránya lehet, hogy
 - kisebb — csak a kamatra terjed ki — a befektetés nyeresége,
 - a nyersanyagellátást általában csak rövidebb távra biztosítja,
 - a telephely ország fizetési mérlegzavarai a törlesztést esetleg akkor is lehetetlenítik, amikor az érdekeltségvállalásos importnak még nincsen akadálya.

A külföldi részvételű gazdasági társulások létrehozását a magyar partnernek vállalati eszközökből kell megoldania (amit esetleg hitel egészíthet ki). Emellett a társulás maga is vehet fel hitelt.

A külföldi érdekeltségek létesítésének a magyar félre eső pénzszükségletét szintén vállalati forrásból kell biztosítani. Erre a (deviza) összegre szükség esetén devizahitelt vehet fel olyan lejáratra, amely megegyezik az érdekeltségtől várhatóan befolyó devizaösszegek befolyási ütemével, illetve a hazai anyavállalat részéről e címen vállalt devizabefizetések ütemével.

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agaricus bisporus* spores on the growth of *Agaricus bisporus* and *Agaricus bisporus* spores on the growth of *Agaricus bisporus* spores.

[illegible][illegible]

A VÁLLALATI SZINTŰ EURÓPAI GAZDASÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS JOGI MECHANIZMUSÁRÓL*

MÁDL FERENC

1. *Bevezető megjegyzések*
2. *A vállalatok nemzetközi kapcsolatainak szabályozó rendszereiről és teendőkről általában*
- 2.1. A szabályozási formák mai gazdasági és történeti feltételei
- 2.2. Az egységes nemzetközi kereskedelmi jog (lex mercatoria) tendenciája
- 2.3. A különböző szabályozó rendszerek (nemzetközi magánjogi, nemzetközi anyagi jogi, belső jogi szabályozás, szerződési gyakorlat stb.) jelenlegi állapota és a fontosabb teendők
3. *A nemzetközi vállalati kapcsolatok egyes konkrét jogi formái a fejlett kapitalista országokban és a magyar jog – helyzet és teendők*
- 3.1. Elhatárolás
- 3.2. A főbb jogi formák katalógusa
- 3.3. A katalógusról és a teendőkről nagyobb összefüggésekben
- 3.4. Helyzet és teendők az egyes kapcsolati formákban (nemzetközi vétel, beruházások, kooperációs- és kartellszerződések, leasing, switch, nemzetközi gazdasági társulások Nyugaton és Kelet—Nyugat relációban)
4. *A nemzetközi vállalati kapcsolatok külső szabályozása és alakítása állami és nemzetközi keretekben*
- 4.1. Funkciója
- 4.2. A külső szabályozó rendszerek katalógusa (belső állami jogokban, bilaterális és multilaterális egyezményekben, a gazdasági integrációk jogi mechanizmusában)

1. Bevezető megjegyzések

1.1. „*A Coexistence and commerce* kivételes munka, igazi esemény a Kelet—Nyugat kapcsolatokban” — írja J. J. Servan-Schreiber (az „Amerikai kihívás” — „Défi américain” szerzője). „Izgalmas analízis, új politikai felfogás megjelenítése”, mondja Edward Kennedy és Giovanni Agnelli (a Fiat Művek elnök-vezérigazgatója). „Nagyértékű alkotás mindazok számára, akik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban felelősséget viselnek”, állapítja meg II. Henry Ford. „Nixon Kínában, Nixon a Szovjetunióban, Európa a nagyhatalmak e viszonyának mozgásában maga is változások színtere, amelyen

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalkozási gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

Párizstól Tokióig a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tisztjei és katonái, tudósai és miniszterei, vezérigazgatói és vámhivatalnokai azt kérdezik maguktól: a nemzetközi gazdasági élet e bouleversement-jában mely áramok adják ki a fejlődés fősodráát”, fogalmaznak mások, amikor S. Pisar „Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok” c. 1972-ben angolul és franciául is megjelent könyvét értékelik.¹

Ez a képletes gyorsinterjú Pisar könyve kapcsán számunkra nem azért érdekes, mintha kiindulási tézisének igazát — hogy ti. új korszak kibontakozásának vagyunk tanúi a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok terén — ezekkel az idézetekkel akarnánk, vagy ezekkel kellene igazolni. Inkább csak azt kívánja jelezni, hogy e történelmi folyamatot a másik oldalon is konstatálták és megindult a hozzá való alkalmazkodás. Persze Pisar és benne Nyugat számos kérdésfeltevésére a mi nézőpontjainkból ez a tanulmány is kitér, hiszen olyan témáról való beszélgetésről van szó, amelyben a másik partner végül is — képletesen szólva — S. Pisar, ill. mindazok, akik a nemzetközi realiák figyelembevételével jószándékkal és tudományos objektivitással kívánnak e beszélgetésben résztvenni, amelyet a történelem azokra is rákényszerít, akik ezt nem akarnák.

Pisar egyébként valóban izgalmas elemzéseinek alján vagy végén mintegy *ceterum censeo*-ként mindig ott van az a valami, amit úgy fejez ki, hogy a modern-kori *pax mercatoria* (a korszerű világkereskedelem békéje) kibontakozásáért szenvedélyes elkötelezettséggel állandóan harcolni kell. Ehhez, e tanulmány jegyében, azt is hozzá lehet fűzni, hogy ennek végülis egy a jelenleginél alkalmasabb modern-kori *lex mercatoria* (a világkereskedelem korszerű jogának) kibontakozására is kell vezetnie. E problematikáról — a fennálló helyzetről és teendőkről — kíván jelen tanulmány áttekintő összegezést nyújtani.

A fenti nyitás után természetesnek tűnnék, hogy a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok fejlődésének értékelésére a szocialista gyakorlat és elmélet pozíciójából is sor kerüljön. Ez a tanulmány azonban csak feltételezi és nem tárgyalja a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez fűződő gazdasági és politikai érdeket, ill. azokat az objektív jelenségeket és törvényszerűségeket (a világpiac egysége, a technológia, a termelés és az értékesítés fokozatos internacionalizálódása, a nemzetközi munkamegosztás fejlődése, a békés koegzisztencia, a jelenleg is erős gazdasági interdependencia, a nem-szocialista országok 1/3-os részesedése külkereskedelmünkben, a különböző alapvető hazai és KGST-okmányokban megfogalmazott gazdaságpolitikai normák a Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok fontosságáról és fejlesztéséről stb.),

¹ S. Pisar: *Transactions entre l'Est et l'Ouest*. Préface de V. Giscard d'Estaing. Dunod, Paris 1972. 335 old. Az angolul is megjelent könyv angol címe: *Coexistence and Commerce*. Az idézett értékeléseket a francia kiadónak a könyvhöz csatolt sajtótájékoztatója tartalmazza.

amelyek a további fejlődés és a jogi szabályozó rendszerek optimalizálásának objektív meghatározói és keretei.

1.2. Nem érinti a tanulmány azokat a gazdasági együttműködési formákat, amelyek bár részben vagy egészben az operatív gazdálkodás körében helyezkednek el, de állami-közzjogi keretekben funkcionálnak (pl. Concorde-program, regionális fejlesztés állami beruházásokkal és pénzügyi támogatással, energetikai, hírközlési és egyéb együttműködési projektek, ELDO stb.).

1.3. A tanulmány, mint fent utaltam rá, összegező áttekintésre törekszik. Ennek keretében jobban azokra a jogi formákra, szabályozási rendszerekre és elgondolásokra, lehetséges megoldási variánsokra és célszerűnek tekinthető lépésekre koncentrál vagy orientál, amelyek a Kelet—Nyugat gazdasági műveletekre *a)* Nyugaton, *b)* a szocialista országokban, különösen Magyarországon, ill. *c)* a nemzetközi fórumokon képződött és képződő joganyaghoz kapcsolódnak.

A tanulmány eredeti rendeltetésének és jellegének megfelelően nem monografikus írás, általában mellőzi a lábjegyzeteket; eleve abból indul ki, hogy sok vonatkozásban csak összegezése, csokorba kötése más szerzők által is tárgyalt, vagy tankönyvszinten is ismert problémáknak, amelyek itt — a cél által indokolt teljesség kedvéért — sokszor csak rövid számbavétel formájában jelennek meg; az ilyen kérdések (itt részkérdések) monografikus feldolgozásához az olvasó a szakirodalom megfelelő forrásaihoz fordulhat. Különösen áll ez azokra a kérdésekre, amelyek behatóbb feldolgozását Sólyom László egyidejűleg közölt tanulmánya² is mellőzte; ez a két tanulmány ui. egyébként együtt akart hozzávetőlegesen teljes körképet adni — a jelzett összegező áttekintés szintjén — a Kelet—Nyugat vállalatközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseiről; a körképben Sólyom László tanulmánya a KGST országok vállalati együttműködési formáira, ennek KGST-szintű megoldásaira vonatkozik, abból a nézőpontból nevezetesen, hogy ezek miként hathatnak a szélesebb értelemben vett nemzetközi vállalatközi együttműködésre, tehát a kelet—nyugati vállalatközi gazdasági kapcsolatokra is, ha ezek területileg a KGST-országokban valósulnak meg.

1.4. A vizsgálat alá vont kérdések tárgyalásához két módszertani lehetőség adódik. Az egyik: a fejlett tőkés országok és a magyar nemzetközi vállalati kapcsolati mechanizmusokat egymást követően tárgyalni. Ez egyrészt szükségképp ismétlődésekre vezet, másrészt egy olyan további anyagrészt is feltételezne, amelyben a paralell és eltérő megoldásokat külön is összefoglalnánk, míg az eltérő megoldások csoportjában a lehetséges harmonizálás külön figyelmet és teret igényelne. Már ebből is következik, hogy a másik módszertani megoldást célszerű választani. Nevezetesen azt, hogy az egyes tárgyalt konkrét kérdések körében a nyugati, nemzetközi és a magyar szabályozó rendszereket,

² Sólyom László: *KGST jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés*. Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. év 1—2. sz. 219—247 old.

amennyire lehet, együtt, ill. egybevetve tárgyaljuk. Ennek indokoltsága folyik abból az alább tárgyalt (2. pont) tényből is, hogy a világpiac egységéből kinőtt számos nemzetközileg egységesített szabályozó rendszerben — különböző egyezményekben, szervezetekben való részvétel útján — Magyarország is részes.

Végül az sem elhanyagolható körülmény, hogy az a cél, amelyet a szerzők és a Világgazdasági Tanács az itt közölt nagyobb anyaggal szolgálni kívántak, nem az elkülönítés, hanem — ahol és amennyire ez elvileg lehetséges — az együttműködés koncepciójának kereteit kívánja megjeleníteni.

2. A vállalatok nemzetközi kapcsolatainak szabályzó rendszereiről és teendőkről általában

2.1 *A szabályozási formák mai gazdasági és történeti feltételei*

A szabályozó rendszerek egységének és különbözőségének világos és a szocialista tudományosság szempontjából való korszerű felfogásához premiszaként a gazdasági fejlődés törvényszerűségéből és objektív realitáiból kell kiindulni. Ennek lényege, hogy a világgazdaság, ill. a világpiac viszonylagos egységének feltételei között élünk. Ez azt jelenti, hogy míg korábban a világ-gazdaságot és a világpiacot a tőkés magántulajdon uralma jellemezte (a gazdasági kapcsolatoknak a tőke ismert mozgástörvényei szerint alakult nemzetköziesedése), addig a Szovjetunió, majd a második világháború után létrejött szocialista országok megjelenésével a világpiac a tulajdoni alapjait tekintve megkettőződött, létrejött a szocialista világpiac is. De a második világháború után összeomlott a nyílt gyarmatosítás rendszere is, és ez a harmadik világ a világpiac egészébe egy további új elemet hozott. E „világok” — az egymás közeli felszámolására vagy felszámolódására orientált hidegháborús korszak után, a nagyfokú technológiai, gazdasági és általános forgalmi egymásrautaltság alapján — ma a fejlődésnek a békés egymás mellett élés szakaszában vannak, ami a harc különböző formái és területei mellett az aktív gazdasági érintkezés sőt együttműködés elemét állította jobban előtérbe. Ez a nemzetközi kereskedelem, a technológiai, sőt esetenként a termelési és értékesítési interdependencia súlyát olyan jelentős mértékben megnövelte, hogy annak hirtelen visszaesése szinte elképzelhetetlen és az egyes nemzetgazdaságokra is komoly károkat jelenthetne. E folyamat egy másik oldala, hogy az interdependencia és nemzetközi együttműködés éppen kontinensünkön — a nemzetállam elvének fenntartása mellett — egy minőségileg új formában is megjelent, és ez a gazdasági integráció, amely előbb elméleti, majd valóságos, ma már szabályozó rendszerekben is institucionalizált formában is kibontakozott, ill. további kibontakozásban van, és a nem túl távoli jövőben bizonyosan az integrációs rendszerek egymáshoz való viszonyának rendeződésének is tanúi leszünk.

2.2 Az egységes nemzetközi kereskedelmi jog (*lex mercatoria*) tendenciája

A nemzetközi vállalati kapcsolatok jogi szabályozó rendszerét — a világ-gazdaság vázolt viszonylagos egységének és fejlesztésének alapján felfogva — a következő főbb sajátosságokkal kell ma látni, ill. fejleszteni akarni. A nemzetközi vállalatközi gazdasági kapcsolatok, általában a külkereskedelem sajátos forgalmi viszonyai, az áru általában azonos vagy hasonló feltételeket igénylő és csatornákat teremtő természete, a viszonylag zökkenőmentes nemzetközi áru- és pénzforgalomhoz fűződő mikrostrukturális (kereskedői) és makrostrukturális (állami) érdekek a nemzetközi kereskedelem szabályzó mechanizmusába mindenkor vittek egyfajta belső harmónia-igényt. Történetileg nézve ez volt a *lex mercatoria*, amely még eltérő társadalmi rendszerű régiók helyi joga helyébe is a nemzetközi áruforgalom közvetítésére alkalmas modernizált római jogot ültette az újkor hajnalán. A nemzetközi kereskedelem különböző eredetű jogi szabályozóinak összességében a kapitalista korszakban is — tehát a nemzetállamok szerint képződött nemzeti jogrendszerek, ezek elkülönülő belső kereskedelmi jogában és arra ráépülve — fokozatosan egyre több eleme jelent meg a modernkori *lex mercatoriának*, a *law merchant*-nak. A szocializmus világrendszerre válásával és ennek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való fokozatos intézményesülésével ez a folyamat az eltérő társadalmi rendszerek által meghatározott eltérő tulajdoni alapú jogrendszerek történetileg alakuló viszonyában fejlődik. Egyrésztől a szocialista országok vagy eleve tagjai maradtak számos nemzetközi kereskedelmi jogi egyezménynek, vagy csatlakoztak korábbi egyezményekhez. Másrészt a szocialista országok egymás közötti árukapcsolatai, ill. a kelet–nyugati áruforgalom sajátosságai — a nemzetközi áruforgalom említett sajátos természete és hatása, számos esetben az érintett termelőerők és áruforgalmi viszonyok azonosan fejlett jellege és azonos kérdésfeltevései (közlekedés, fuvarozás, atomenergia, pénzforgalom stb.) — folytán a nemzetközi gazdasági kapcsolatok polgári jogi intézményeit illetően a szocialista jogokba is beépültek a nemzetközi harmonizálódást vagy egységesedést erősítő objektív elemek. Ma e folyamat kibontakozásának vagyunk tanúi, miközben a tulajdonviszonyokat közvetlenül kifejező vagy védő jogi alapintézmények feloldásáról nincs és a szóbanforgó folyamat erősítése mellett nem is kell szó legyen.

2.3 A különböző szabályozó rendszerek (nemzetközi magánjogi, nemzetközi anyagi jogi, belső jogi szabályozás, szerződési gyakorlat stb.) jelenlegi állapota és a fontosabb teendők

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok modernkori *ius gentiuma* azonban még messze van attól, hogy már valamiféle egységes világkereskedelmi jog (*einheitliches Recht des Welthandels*, ahogy a mai nyugati irodalomban sokan

szeretik beállítani) legyen. Arról, hogy ez a kétségtelen erős tendencia az elkülönülő nemzeti jogrendszerek, ill. az eltérő társadalmi rendszerű országok jogának ellentmondásaiban ténylegesen milyen szabályozórendszereket hozott létre és milyenek erősítését kívánja, röviden a következő összegezés adható:

2.3.1. Az általánosnak tekinthető forma — legalábbis a jogi rendezés hatásai és kiterjedése oldaláról — a kereskedelmi jogviszonyoknak ún. *közvetett, indirekt szabályozása*. Minden konkrét nemzetközi gazdasági operáció a résztvevő felek belső jogi szabályozó rendszerének ütközését hozza magával (*conflits des lois*). A közvetett szabályozás (a kollíziós jog) a különböző jogviszonyok körében arra ad választ, hogy az ütköző nemzeti jogok közül melyiknek az anyagi jogi szabályozó rendszerét kell alkalmazni (pl. az eladó ország, vagy vevő, vagy a szerződés kötés helyének jogát stb.).

Ez a kollíziós jogi joganyag az egyes országokon belül is testes joganyag, amely vagy a belső törvényhozás vagy szokásjog útján képződik és fejlődik. Miután azonban maga a kollíziós jog is országonként eltér, legalább ennek nemzetközi egységesítésére számos nemzetközi egyezmény jött létre (hogy pl. a nemzetközi vételre minden csatlakozó ország ugyanazt, mondjuk az eladó jogát, és ne különböző más jogcím szerinti jogokat rendeljen alkalmazni).

E téren még számos teendőnk van. Sem elvi akadályja nincs, sem valamilye gazdasági, vagy jogpolitikai érdek nem szól az ellen — ellenkezőleg —, hogy e téren csökkentsük a nehézségeket. Magyarországnak, bár évek óta van már kész tervezete, nincs ilyen kollíziós jogi (nemzetközi magánjogi) törvénye, holott ez konkrét jogalkalmazási, különösen azonban jogi szabályozó rendszereink nemzetközi hitele és jóhíre szempontjából kívánatos lenne. A Szovjetunió (1961) és más szocialista országok is (Csehszlovákia 1963, Lengyelország 1965) megalkották ezt a törvényüket, és ennek útján joguk kifelé ismertté, konkrét szabályozási normáik a nemzetközi forgalom számára stabilabbá váltak.

A nemzetközi egységesítés területén a szocialista országok (így Magyarország is) egyrészt jogsegélyegyezményeik útján, másrészt kereskedelmi szerződéseik keretében tettek bilaterális lépéseket. Ezek azonban — különösebb elvi okok nélkül, inkább csak belső jogi tradíciókból — ugyanarra a jogintézményre is (pl. vállalatok jogi személyisége) relációnként sok esetben eltérő szabályozásra vezettek. A feladat itt — új egyezmények kötésénél — az egybehangzóság fokozatos és lehetséges mértékű fokozása.

Multilaterálisan egységesített kollíziós jogi szabályaink csak az alábbi 2.3.2. pontban jelzett egyezmények esetenkénti zárórendelkezéseiben vannak. Létrejöttek azonban már korábban a Hágai Nemzetközi Magánjogi Egyezmények (1951), amelyek a legtöbb nemzetközi forgalmi viszonyra egységes kollíziós szabályozást adnak. Mind a nyugati, mind a szocialista szakirodalom hangsúlyozza, hogy a mind nagyobb számú csatlakozás kívánatos volna.

Felvethető lenne, hogy a KGST-országok törekedjenek kollíziós joguk

egységesítésére nemzetközi szerződés formájában (ahogy pl. a latin-amerikai országok is egységesítették ezt a joganyagukat az ún. Bustamante kódexben). Emellett szólnának is formai érvek. Tartalmilag nézve a problémát, ez mégsem a legjobb megoldás. Egyrészt mert a KGST-országok közötti gazdasági forgalomra nézve van fejlettebb formájú egységes jogunk (ld. alább 2.3.2.). Másrészt mert a szocialista országok nemzetközi magánjoga és pl. az említett Hágai Egyezmény a legtöbb kérdésben nem különböznek egymástól elvileg, mód van tehát az egyetemes egységesítésre; egy külön KGST-egyezmény csak egy külön KGST-formát hozna létre olyan kérdésekben, amelyekre nézve a nagyobb egység és a kelet–nyugat szempontjából alapjaiban homogén szabályozás lehetséges és kívánatos.

2.3.2. A kollíziós jogi (nemzetközi magánjogi) szabályozó rendszer azonban nem szünteti meg az eltérő jogrendszerek szerinti eltérő tényleges-tartalmi szabályozást, sőt absztrakt és sokszor bonyolult oda-visszautalásaival nemcsak kanalizálja, hanem még bonyolítja is az egyes országok „igazságszolgáltatási hadiállapot”-át. Ezért a nemzetközi magánjogi kanalizációval párhuzamosan kialakult, sőt egyre inkább erősödik a nemzetközi forgalmi viszonyok *közvetlen szabályozásának nemzetközi egységesítése*. Ennek eredménye, hogy az adott konkrét jogintézményre (pl. nemzetközi adásvételre) nézve minden olyan ország tekintetében, amely csatlakozik az egységesítő okmányhoz (konvenció, unió, szerződés, egyezmény), ugyanaz az anyagi szabályozás érvényesül.

Miután a kollíziós jogi normák egységesítése a belső anyagi jogi normák rendjét nem érinti, ez a második harmonizációs tendencia azonban igen, itt merül fel a legtöbb elvi kérdés: egyrésztől bizonyos nemzeti hagyományok és dogmatikai kötöttségek, másrésztől azonban a társadalmi rendszereknek a jogot meghatározó eltéréseiből hol és meddig lehet engedni az egység és az ahhoz fűződő érdekek javára.

Természetesen tudvalevő, hogy — mint a jól fogalmazott (ld. Sólyom László tanulmányában) hasonlat szól — nem a farka csóválja kutyát, hogy tehát elsődlegesek és meghatározók az alapul fekvő gazdasági társadalmi érdekek.

Elvi tisztánlátás mellett ügyelni kell azonban arra, hogy ne lássunk társadalmi-rendszer eredetű korlátot ott, ahol nem az, hanem más, talán oldható kötöttségek vannak. És tudni kell azt is, hogy a jognak is van bizonyos relatív önállósága, hogy ezzel gátolhatja is a kibontakozást, ill. hogy korszerűbb megoldások bevetése segítheti a gazdasági és gazdaságpolitikai érdekek megvalósulását, tehát aktív katalizátor szerepet is tölthet be. A helyes közelítés tehát hozzávetőleges pontossággal a következőkben fogalmazható meg: ahol a mikrostrukturális nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozásához alapul fekvő objektív tényezők útján (áru-, pénz- és más forgalmi viszonyok, a termelőerők primer szerepe pl. a légi vagy más szállításban stb.) az egységes vagy harmonizáló szabályozás a termelési viszonyok és alapvető elveink sérelme nélkül lehetséges, törekedjünk az általánosan egységes vagy harmonikus sza-

transzfer szükséges lehetőségeit, még bankgarancia formájában is ad különböző biztosítékokat, sőt az esetleges állami intézkedések esetére is nyújt törvényes garanciákat a külföldi felek javára. Ebben az összefüggésben, amin most a külföldi fél részéről történő beruházás számára való ésszerűségét értem, talán egy jelentősebb probléma adódik. Ez a 28/1972. PM sz. rendeletben megállapított adókulcsok szintje. A 40, ill. 60%-os jövedelemadó mértéke viszonylag magas. Majd a gyakorlat bizonyítja be, hogy ilyen feltételek mellett is vállalkoznak-e külföldi felek hazai gazdasági társulásokban való részvételre. Ha igen, akkor pusztán az adószint számszerű magassága miatt ezt a megoldást kérdésessé tenni indokolatlan volna.

d) Jogilag és elvileg is jelentős problémának tűnik a 28/1972. PM sz. rendeletben megfogalmazott lehetséges tevékenységi köre a közös gazdasági társulásoknak. Eszerint a társulások tevékenysége — részvénytársasági, közkereseti társasági, korlátolt felelősségű társasági és közös vállalati formában — gazdasági és technológiai fejlesztésre irányulhat, ill. a kereskedelem és szolgáltatások fejlesztését szolgálhatja. A tárgykörből tehát a termelésben való közvetlen részvétel ki van kapcsolva. Az utóbbi szférában közös gazdasági társulások csak a Minisztertanács engedélyével működhetnek, amint ezt a 28/1972. PM sz. rendelet kiadása kapcsán a Külkereskedelmi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium közös közleménye jelezte.¹¹ Adott esetben természetesen ez is biztosítható lesz. A probléma azonban az, hogy a gazdasági és a technológiai színvonal fejlesztése címmel megjelölt tevékenységi kör az esetek egy részében önmagában gazdaságilag és jogilag nehezen képzelhető el; ennek a fejlesztésnek végső soron a termelésben kell megnyilatkoznia, a termelésben kell megvalósulnia. Ezért arra lesz szükség, hogy az ilyen korlátozott tárgykörrel létrejövő társulás kötelmi jogi szerződésekkel kapcsolódjék össze azokkal a termelőegységekkel, amelyekre nézve a társulás a technológiai gazdasági fejlesztés színvonalát emelni kívánja. A kötelmi jogi csatornákon kívül azonban elképzelhető egy sajátos másik csatorna is, nevezetesen a modern társasági jognak az a megoldása, amit fentebb fejlesztési társaság címmel (Kapitalbeteiligungsgesellschaft) lehetett illetni; ez az adott helyzetben a konkrétan termelő egységek, ipari vállalatok mint jogi személyek elé fogott fogat lenne, úgy azonban, hogy a fejlesztési társaság a termelő vállalat fontosabb akcióira nézve is rendelkeznie bizonyos jogkörökkel, a gyepőlő tehát részben a fejlesztési társaság kezében volna, nem csak saját magára, hanem részben a vele összekötött termelő vállalatra vonatkozóan is. Ez a jogi konstrukció az új magyar jogszabályok szellemével és az abban szabályozott konstrukciókkal is összefér, sőt ezeket kifejezetten szolgálhatja. Ez a jogi konstrukció arra is alkalmas, hogy a tulajdonviszonyok eltérő jellegéből adódó ütközést teljesen felszámolja, a kooperációnak ezt a fejlett formáját tehát a gazdasági társulást és az ezzel

¹¹ A közleményt a sajtó közölte (ld. pl. Magyar Nemzet, 1973. október 3-i számában).

keresett célt, a technológiai fejlesztést, a jobb ellátást és a nyersanyagot mégis biztosítja.

e) Ha most röviden összegezni akarnánk a hazai nemzetközi gazdasági társulások szabályzó rendszereire nézve fennálló fontosabb feladatokat, akkor ezeket a következőkben lehetne megfogalmazni: 1. A gyakorlat igényeinek megfelelően nyilván további differenciálásra és fejlesztésre lesz szükség az új társasági jogi jogalkotás körében is; egyes problémákat már fent érintettünk. 2. Az új társasági jogalkotás is életben tartja és életre hívja, funkcionáltatni kívánja a régi kereskedelmi jogi társasági jogi formákat, úgy mint a részvénytársaságot, a Kft-t és a közkereseti társaságot, ezzel együtt természetesen ennek régi joganyagát is. Ez a joganyag azonban sok szempontból teljesen elavult (hiszen évtizedeken át tetszhalotti állapotban volt), de nem is ismer a fejlett kapitalista államokban mégis csak létrejött új korszerű szabályozási formákat sem. A gyakorlatban nyilván szükség lesz e jogintézmények használatára körében ezek körültekintő behatárolására, vagy általánosabban további jogalkotással vagy minimálisan és konkrétan az egyes konkrét társasági szerződések megalkotásánál. 3. A Hágai Nemzetközi Magánjogi Egyezmények tartalmaznak rendelkezéseket a jogi személyekre és vállalatokra irányadó jogról is; ezek ugyan kollíziós jogi természetű szabályok, de ilyenek alkalmazására is szükség lehet; ezért megvizsgálandó volna az is, hogy a hazai idevonatkozó kollíziós jogi szabályok és a hágai megoldások mennyiben ütköznek egymással, mennyiben állnak összhangban (elvileg az összhang lehetősége nem kizárt, sőt azt is lehet mondani, hogy sok tekintetben meg is van az összhang); és ennek megfelelően megfontolható lenne a hágai egyezményekhez való csatlakozás ebből a szempontból is. A hágai egyezményeknek egyik centrális problémája, amit e tárgykörben szabályoznak, a jogi személyek kölcsöni elismerése. Ez is jelzi, hogy nem jelentéktelen kérdésről van szó. 4. Nemzetközikodifikációs fórumokon való részvételben (és ennek egyik rendkívül aktuális terén, a KGST integráció jogi előmunkálataiban) afentiekben vázolt koncepció erősödésére kellene törekedni, amint az általában történik is. Kelet–Nyugat-egymecserék keretében is ebben az irányban indokolt erőinket latba vetni.

4. A nemzetközi vállalati kapcsolatok külső szabályozása és alakítása állami és nemzetközi keretekben

4.1. *Funkciója*

Eddig azokról a jogi szabályzórendszerekről volt szó, amelyek a vállalkozási kapcsolatok egyes formáit jogilag közvetlenül kifejezik, egyáltalán lehetővé teszik, védik, funkcionálni és fejlődni segítik, jogi típusokban és kategóriákban nevesítik és intézményesítik. Ez a szabályozás is kívülről jön, neve-

2.3.3. A szabályozó rendszerek egy harmadik kategóriája az *egyes országok belső anyagi jogának a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó szabályai*, ill. ezek összessége. Az országok ui. e keretben helyezik el, mondják ki, hogy társadalom- és gazdaságpolitikai, valamint elvi jogi kiindulásból országukban mi is a rendje a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak. Itt helyezkednek el alapvető intézményeik, a szocialista országokban pl. a külkereskedelmi monopólium alkotmányos alapjaitól kezdve, a kiviteli engedélyezési eljárásról és devizajogi szabályokon keresztül egészen a konkrét külkereskedelmi szerződés-típusokig. Az előbb (2.3.2.) tárgyalt joganyag annyiban lett a különböző országok számára kötelező joggá, hogy az országok magukra nézve is hozzájárultak: az adott kérdéseket ne a belső nemzetközi kereskedelmi jogi tárgyú normák, hanem az adott formában és tartalommal egységes nemzetközi normák szabályozzák. Ez a nemzetközi formákban testet öltő joganyag azonban elvileg mindig csak kiegészítője és megnyilatkozása a belső jogi állásfoglalásnak és szabályozásnak; a nemzetközi szabályozás teljesen általánossá csak a nemzeti államok és jogalkotások feloldódásával, vagy legalább is ebben a szférában történő meghaladásával válhatnék; erről azonban nincs és nem is lehet szó. De messze vagyunk egyelőre attól is, hogy mindenütt ott jöjjön létre nemzetközi „Harmonie-Eingklang”, ahogy ezt a szakirodalom jószándékú apostolai szeretnék, ahol ez az államok nemzeti és politikai érdekeinek veszélyeztetése nélkül lehetséges volna.

Ezzel már azt is mondtuk, hogy ebben a belső joganyagban, amely vállalatok nemzetközi kapcsolatait érinti és szabályozza is van még lehetőség a célszerű harmónia-összhangnak az erősítésére. Magyarországon ez a jogszabálytömeg — most formailag megjelenítve és kissé egyszerűsítve — „A külkereskedelem hatályos jogszabályai” c. 1965. évi 700 oldalas nagyalakú kötetben, valamint „A gazdasági mechanizmus jogszabályainak gyűjteménye” c. négykötetes kiadvány „Külkereskedelem” c. együttesen többszázoldalas fejezeteiben jelenik meg.

Ami ebből a vállalatok nemzetközi, különösen kelet—nyugati kapcsolatait illeti, a szocialista országok jogalkotása és jogi szakirodalma is szinte állandósultnak látszó ellentmondások között tépelődik. Így van ez Magyarországon is. Ez — a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egészét sajátosan fel fogó és az NDK-ban a legvégletebben képviselt ún. *nemzetközi gazdasági jog* elméleti problémáiba most nem bocsátkozva (ld. ehhez Sólyom László tanulmányát) — röviden a következőkben áll. Míg a vállalatok (gazdasági egységek) belföldi kapcsolatainak szerződési rendszerére nézve átfogó és részletes jogalkotásunk van és a KGST-országok vállalataival való kapcsolatot az ÁSZF és más nemzetközi normatívák szabályozzák, addig a nem-KGST-relációjú külkereskedelmi szerződésekre és más tranzakciókra nézve belső jogunk részben hiányos, részben pedig a múltból ittmaradt, hatályban tartott (de korszerűtlen, nem modernizált, új viszonyainkhoz csak sok fenntartással igazít-

ható) jogforrásokra épül. Amikor pl. a polgári jog általános kodifikációjára sor került, a külkereskedelmi szerződéseket illetően a törvény külön szabályokra (létező régiekre, egyes részletkérdésekben létező újakra és még alkotandókra) utalt. A probléma magja abban áll, hogy a szocialista szervezetek közötti szerződéses kapcsolatok új szocialista jogát olyan szerződésekre alkalmazni, amelyekben nyugati partnerek is szerepelnek (különösen a régi gazdasági mechanizmus jegyében fogant szerződési szabályokat), nyilvánvalóan nem lehetett, egyebek között több vonatkozásban azért sem, mert az esetenként a mi vállalatainknak lett volna hátrányos. Mindezekért legalábbis a kelet—nyugat kapcsolatokra valamilyen általános — a belső tervgazdálkodástól és a tulajdoni viszonyból adódó értékkategóriáktól részben elkülönülő — normakomplexumra lett volna szükség.

Kapitalista országokban ez a probléma így nem jelentkezett, mert belső anyagi joguk a nemzetközi kereskedelmi ügyletekre alkalmazható volt, hiszen mindkét szférában ugyanazok az elkülönült árutulajdonosok szerepeltek, a szabályozás ugyanazokon az értétparamétereken (tőkés magántulajdon) alapult. A mégis ott is létrejött relatíve elkülönült nemzetközi kereskedelmi jog oka egyrészt a külkereskedelem súlya (tehát pragmatikus munkamegosztási szempont, törvényhozási és diszciplináris ökonómia), másrészt az volt, hogy az alapján azonos intézmények külkereskedelmi szerepeltetésénél egyre több specifikum lépett fel és ezek lassan e polgári jogi (vagy kereskedelmi jogi) anyag viszonylagos elkülönülésére vezettek.

Nálunk azonban egy ilyen relatíve elkülönülő joganyag szükségességét az említett elvi-tartalmi okok is, sőt döntően ezek motiválták volna. Egyes szocialista országokban ennek szinte végletesen vonták le következményeit és külön külkereskedelmi kódexet alkottak; amikor tehát kelet—nyugat kapcsolatokra az adott állam jogát alkalmazták, akkor e kódex alkalmazására került sor; ez a kódex és más ilyen jogalkotások modelljükből a világgazdaság egységéből, a nemzetközi forgalmi viszonyok harmónia-tendenciájából indultak ki és szabályaikban az ún. nemzetközi jogi „Harmonie-Einklang” erősen érvényesült.

Magyarországon ilyen kodifikációra nem került sor. A hallgatólágos kiindulás az volt, hogy a neuralgikusabb kérdésekben létrejöttek részszabályok, a külkereskedelmi vállalatok szerződéses gyakorlatát különböző nem normatív csatornák útján mintegy hátulról lehet irányítani, a vállalatok kössenek a viszonyait kielégítően szabályozó szerződéseket, ha pedig jogvitában magyar jog alkalmazására kerül sor, azt a Polgári Törvénykönyv általános szabályaira kell korlátozni, ill. egyre inkább fogadtuk el, hogy vita esetén valamely fejlett kereskedelmi joggal rendelkező ország jogát (pl. Svájc) alkalmazzák a mi vállalatainkra is. Ez természetesen szintén nem a legoptimálisabb megoldás. Egy erősen külkereskedelem-orientált országnak, különösen a kelet—nyugati vállalatközi kapcsolatok fejlesztésének mai indokai mellett,

a külföldi követelések (vagyon) biztosításának rendezését szolgálják (többnyire múltbeli államközi követelés-problémák rendezése formájában, ld. pl. a legutóbb létrejött magyar–amerikai vagyonjogi szerződést).

5. Adójogi egyezmények és megállapodások egyebek között a kettős adóztatás kérdéseire kiterjedően.

6. Vámjogi megállapodások a vámok és más vámjellegű terhek csökkentéséről, vám eljárás egyszerűsítéséről (bár a vámegyezmények körében szabályozott kérdéseket többnyire a kereskedelmi szerződések szabályozzák, vannak speciális bilaterális vámegyezmények is, pl. Magyarországnak 1968-ban Ausztriával kötött vámegyezménye kedvezményes vámtételek biztosításáról, 1969. évi 36. tvr.).

7. Természetes személyek munkavállalásának feltételeire vonatkozó bilaterális megállapodások.

8. Konkrét államközi, rendszerint iparági szintű egyedi megállapodások, amelyek valamilyen nagyobb program együttes megvalósítását szolgálják és amelyek végrehajtása az országok érintett vállalatainak nagyfokú nemzetközi együttműködését igényli.

4.2.3. A közjogi külső szabályozás *multilaterális síkján* érthetően kevesebb kérdésben jött létre valamennyire is egyetemes szabályozás. Kézenfekvően következik ez abból a körülményből, hogy — mint ismeretes és a fenti 4.2.1.-ben vázolt katalógusból is látható — a közjogi szabályozási komplexumban helyezkednek el az egyes államok gazdasági, illetve külgazdasági alapintézményei, külgazdasági kapcsolataiknak társadalmi rendszerek szerint is eltérő mechanizmusa, és ebben egyetemesen érvényes egység csak egyes részkérdésekben valósulhatott, illetve valósulhat meg.

Az egységesedés intenzív foka tulajdonképpen a nemzetközi gazdasági integrációt jelenti, amely napjainkban is regionális és nem egyetemes jelleggel bontakozik ki.

1. A legátfogóbb és legjelentősebb nemzetközi közjogi szabályozást eddig, elég általános vélemény szerint, a GATT valósította meg, amelyhez Magyarország is csatlakozott. A GATT lényege ismert: a nemzetközi kereskedelem liberalizálása, a protekcionista külkereskedelem feloldása, a vámkorlátok leépítése. A ma kb. 100 ország által ratifikált GATT-egyezmény a következő főbb külső szabályzó intézményekben kíván érvényesülni: a legnagyobb kedvezmény elvének általánosítása adók, illetékek és vámok körében, a tranzitszállítások szabadsága, antidömping magatartás elvárása, a kereskedelmet szabályozó jogszabályok és rendelkezések publikálása, a vállalatok külgazdasági mozgásának szabadsága imperatív állami kötöttségektől, mennyiségi korlátozások felszámolása, indokolt mennyiségi korlátozások esetén a diszkrimináció tilalma, külföldi vállalatok részvételének nem-diszkriminatív lehetősége belföldi gazdasági operációkban, szubvenciók koordinált adminisztrálása, regionális fejlesztés elismerése és keretei stb.

2. Tagja Magyarország több multilaterális egyezménynek a vámeljáráásra nézve (pl. az 1950. évi brüsszeli egyezményeknek, 1969. évi 2. sz. tvr.), de ezek nem érdemi, hanem csak — bár fontos — technikai és eljárási kérdésekben hoztak létre egységet (pl. egységes séma a vámtarifák árucsoportosításairól, azonos vámtarifa számokról stb.).

3. Az olyan további multilaterális egyezményekben, mint az EFTA, LAFTA vagy OECD Magyarország tagsága nem merül fel. Funkciójuk részben a GATT, részben már az integrációk közötti térben helyezkedik el.

4. Tagjai vagyunk — és ez a vállalatközi kapcsolatokban is nagyon fontos — a különböző szerzői jogi és iparjogvédelmi unióknak, amelyek garantálják az adott szellemi alkotás mindenkori tulajdonosának vagy jogosultjának rendelkezési és hasznosítási jogát.

5. A külföldi választott bírósági határozatok végrehajtásáról szóló New-york-i 1958. évi egyezményhez csatlakoztunk (1962. évi 25. sz. tvr.), így garantáljuk a nemzetközi vállalati kapcsolatok funkcionálásának egyik nagyon lényeges külső feltételét.

6. Eddig nem vettünk részt azokban az előmunkálatokban (az ILA-ban, International Law Association, folynak), amelyek egyrészt a külföldi vállalatok (beruházások) vagyonának védelmére, másrészt a nemzetközi monopóliumok és kartellek versenykorlátozó akcióinak korlátozására nemzetközi szerződések létrehozását és általánosítását lennének hivatva szolgálni.

Mindkét terület tele van gazdasági és politikai ütközésekkel; komolyabb hazai megfontolások után ki kellene állni a progresszív megoldásokért harcolók nemzetközi arcvonalaiba.

7. Nem gazdasági rendeltetésűek az olyan multilaterális egyezmények, de mégis komoly gazdasági hatásuk is van, és nagyon is Európára vonatkoznak, mint a NATO és a Varsói Szerződés; a gazdasági hatású multilaterális szerződések európai leltárából nem hagyhatók ki. A NATO-szerződés keretében elfogadott államközi megállapodások pl. kimondják, hogy NATO-célú megrendelések — és ezek nem bagatell dolgok — csak olyan vállalatnak adhatók, amelyek székhelye valamely NATO-tagállamban van és a részvényesek joga is valamely NATO-ország joga.

8. Végül meg kell említeni, mert pl. a nemzetközi ónegyezménynek Magyarország is tagja (1972. évi 5. sz. tvr.) az ún. államközi kartellmegállapodásokat (pl. nemzetközi búzaegyezmény, nemzetközi gyapotegyezmény, az előbbi ónegyezmény, az olajtermelő államok megállapodása, az OPEC stb.), amelyek az adott árukra nézve jelentős szabályozó (liberalizáló, stabilizáló, vagy éppen korlátozó) szerepet töltenek be: a konkrét vállalatközi szerződések, kontingensek és árak csak e kartellek keretei között mozoghatnak.

4.2.4. A multilaterális külső közjogi szabályozórendszerek egy sajátos és elkülönülő csoportját a *nemzetközi gazdasági integrációkat* létrehozó és működtető nemzetközi normák alkotják. Ezek természete és tárgyköre az

versenyellenes akciói elleni jogi védekezés célját szolgáló ILA-tervezetek eddigi és jövőbeni sorsa; aktív és alakító részvételünk nélkül a szocialista jogszemléletnek is megfelelő megoldási modell kiharcolása alig képzelhető el.

A szerződési gyakorlatban általában nagy szerepe van az ún. *önszabályozó szerződésnek*, ill. a felek *akarati autonómiájának*. Ezekről itt azért is kell néhány mondatot mondani, mert ebben nem elég egyértelmű a szocialista jogi szakirodalom, holott — jelentős pozitív szerepük miatt sem — nem szabadna érvényesülésüket gátolni. A lényege és jelentősége a következőkben áll: a szerződés megkötése során, vagy később is, a felek egyező akarattal megállapodhatnak abban, hogy vita esetén jogviszonyukra X vagy Z ország jogát tekintik irányadónak és — és ez a lényeg — ezt a jogválasztást a bíróságok (az egyes nemzeti és nemzetközi jogforrások) elismerik; a jelentősége azért különösen nagy, mert mint látható volt, egyrészt egy sor lényeges kérdésre nézve nincs megfelelő nemzeti, vagy nemzetközi szabályozás, másrészt a felek egymás nemzeti jogában gyakran nem kívánatos előnyt látnak, mindezekért jogviszonyukat igyekeznek a szerződésben részletesen szabályozni (innen az ún. *önszabályozó szerződés* fogalma, amely azonban mindenre mégsem terjedhet ki) és további vita esetére egy harmadik országnak az adott tárgyban fejlett jogát kikötni. A vállalatoknak ez a joga ma szinte hozzátartozik lényegükhöz. Általában elismeri ezt a szocialista jog is. Azokat a még mindig előforduló ellenzéseket, amelyek e téren olvashatók (hogy ti. az akarati autonómia a filozófiai liberalizmusból fakadt idea, hogy az erősebb nyugati vállalatok javát szolgálja, hogy csak olyan jogot volna szabad kikötni engedni, amely valamiképp szerepel a tényleges jogviszonyban stb.), nem kellene másként felfogni, mint az 50-es évekből még ittmaradt erőltetett olyan gondolatokat, amelyekkel az akarati autonómia akkori tételes jogi ellenzését egyes szakírók ideologizálták. Nyilvánvaló ui. — hogy az előbbi ellenzésekre röviden reflektáljunk —, hogy a szocialista jogrendszerben nagyon sok olyan intézmény van, amely korábbi idők terméke (szerződés, felelősség, szavatosság, minőségvédelem stb. stb.), ezért még nem dobjuk el őket; a szocialista külkereskedelmi vállalatok, lévén egy-egy ágazat többnyire erős vállalata, általában erősebbek nyugati partnereiknél; miért jobb nekünk az angol jog, mint a svájci, ha már a magyaron kívüli jogot is elismerünk, amikor a svájcit mi is jobban ismerjük, mint angol ügyfelünk bonyolult judge-made jogát?, arról nem is beszélve, hogy a magyar jog viszont nem egyszer saját vállalatunk számára is hátrányos lehet a konkrét ügyben, és az ellenvetéseket még folytatni lehetne. Ezek is jelzik azonban, hogy a felek akarati autonómiáját kár és elvileg is csak nagyon erőltetve lehet szocialista oldalról támadni. Ezt mellőzni azért is kellene, mert a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a mi vállalatainknak is szükségük van erre a mozgási szabadságra, amire — mint hangsúlyoztam — élő jogunk szerint meg is van a lehetőségük. Kelet — Nyugat fellépésünkben is ezt a tényt és tendenciát kellene előtérbe állítanunk és nem azokat a részben elméleti, részben a bírósági

gyakorlatban is érvényesülő kisebb visszafogó korlátozásokat, amelyekkel az autonómia érvényesülési határait kívánják többen behatárolni. Bizonynal senkinek sem jó, ha a többi szocialista ország nyíltabb gyakorlatával szemben azt írhatják rólunk (nem éppen szerencsésen orientáló magyar írások folytán ezt teszi pl. Pisar már említett, bizonynal nagyon általánosan olvasott könyvében), hogy a „szovjet, bolgár és jugoszláv nyílt autonómia-gyakorlattal szemben Magyarország és Lengyelország nagyon konzervatív gyakorlata sajnos nem segíti a kereskedelem liberalizálódását”.

2.3.5. Ez vezet át, most már nem egy további normatív szabályzó-rendszerhez, hanem ahhoz az ötödik kategóriához, amely a *szabályzórendszerek létrejötte szempontjából nagyon fontos*: a különböző olyan nem-kormányközi jogi szervezetek munkájában való részvételre, amelyek nemzetközi normák tudományos-szakmai előkészítésének fórumai, ill. olyan nemzetközi fórumokhoz, amelyek ugyan végülis kormányközi szervek, de nemzetközi kereskedelmi normatívák tekintetében csak előkészítő-ajánló szerepük van. Itt három ilyen fórumot említek: a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarát, az EGB-t, valamint az ILA-t (International Law Association), de lehetne még sorolni tovább (UNCTAD, az EGB mintájára működő Latin-Amerikai GB, Afrikai GB, Ázsiai és Távolségi GB, a tengerhajózás magánjogára is specializált Comité Maritime International, a Nemzetközi Jogi Intézet, amely szintén dolgoz ki nemzetközi kereskedelmi jogi kodifikációs témákat stb.).

Az EGB és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara tevékenységéről, a jelzett szokványokról, és általános feltételekről már az előbb volt szó. A probléma itt az, hogy e szervek jogi tevékenységben aktívabbak lehetnének. A kezdeményező irányítás vagy erős befolyásolás helyett sokszor csak regisztrálunk és kullogunk az események, mások diktálta jog után.

Átgondoltuk, vagy még messze nem elégséges módon foglaltuk el a mezőt az ILA tevékenységében is. Szociológiailag szemlélve a dolgokat egyszerűen tény, hogy e fórumon jelent meg eddig talán a legtöbb nemzetközi kereskedelmi tervezet valamennyire is formalizált ideája, már itt megerősödtek bizonyos nézetek, amelyek aztán részben azért is, mert az itt és majd a kormányközi tárgyalásokon részben ugyanazok a jogi szakemberek vesznek részt, olyan tehetetlenségi erővel jutnak tovább, hogy utóbb már kevés sikerrel állíthatók meg. Az ILA csak az elmúlt években olyan, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése szempontjából nagyon is jelentős kérdésekben dolgozott ki egyezménytervezeteket, mint a külföldi beruházások védelme, a nemzetközi gazdasági verseny védelme a nemzetközi kartellekkel és monopóliumokkal szemben, a nemzetközi választott bírászkodás (tudva levő, hogy nemzetközi ítélkező fórumok nélkül a legtökéletesebb jog sem életképes), stb. E vállalkozásokban szocialista ország alig, vagy egyáltalán nem vesz részt. Magyarország részéről is ez a helyzet: aktív a részvétel a közjogi, nemzetközi politikai témákban, de a nemzetközi gazdasági témákban hosszú évek óta semmit sem csinálunk.

A Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok, a világkereskedelem is — mint a bevezetőben megállapíthattuk — ma olyan szakaszban van, amelyet majd bizonytalansággal az utókor is új korszaknak nevez. A jelenlegi jogi instrumentárium-ban sok avított és jogi-dogmatikai szempontból is hasznavehetetlen, sőt káros kacsát van; vannak benn olyan darabok is, amelyek a hidegháború termékei és szívósan túléltek saját testüket, ismét mások a befeléfordulás protekcionizmusában „modernnek”; az UNCTAD-ban jobban meg kellene hallani a fejlődő világ új normák iránti kiáltásait; születnek modern nemzeti törvények a nyíltabb gazdasági együttműködésre, az integrációk jogintézményei is próbálnak nyíltak lenni; az ENSZ a nemzetközi kereskedelem jogának globális fejlesztését magára vállalta, más nemzetközi fórumokat is ezen új „hit” — a *pax* és a *lex mercatoria* — terjesztésére buzdítva, azonban ezt elérni hosszú és nehéz harc, amelyben társadalmi és gazdasági ellentéteken túl esetleges politikai érdekek, a mindig könnyen támadó voluntarizmus, a nem mindig haladó tradíciók, a különböző jogi és gazdaságpolitikai inerciák a leküzdendő ellenállások hosszú sorát állítják elénk. A fősodor azonban bizonytalansággal egyre erősebb lesz. Ebben nagy szerepe lesz annak az új — elvonatkoztatva értve most a szót — „világkereskedelmi kódexnek”, amelyet keresünk és a jelenlegi erjedésből ki kell hoznunk. E kódex főbb elemei azokban a kérdésekben, ill. azokon a területeken csíráznak, amelyeket fentebb végigjártunk. A teendő: a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődési törvényszerűségeiből, az új viszonyokhoz korszerűen alkalmazkodó belső és külső gazdaságpolitikánkból derivált stratégiában fokozatosan kibontani azt a jogi Denkmódel-t, amellyel e „kódex” létrehozásában részt akarunk venni.

KGST-JOGI FORMÁK ÉS KELET—NYUGAT VÁLLALATI EGYÜTTMŰKÖDÉS*

SÓLYOM LÁSZLÓ

1. Előkérdések
 - 1.1. A világpiac és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok jogának viszonya
 - 1.2. Az állami vagy vállalati szintű szabályozás kérdése
 - 1.3. Kétoldalú vagy sokoldalú szabályozást?
2. A tulajdonviszonyokat nem érintő formák
 - 2.1. Árucseré
 - 2.2. Szakosítás és kooperáció
3. A tulajdonviszonyokat érintő formák
 - 3.1. Közös vállalatok

1. Előkérdések

Ez a tanulmány kettős célt követ: egyrészt összefoglalja a KGST országok vállalati szintű kapcsolatainak jogi problémáit, másrészt felvázolja azokat a jogi kérdéseket, amelyek ezen a talajon a kelet—nyugati vállalati együttműködés számára adódnak. Mielőtt azonban a konkrét kérdésekre térne, bemutatja, hogy a *jogi szférában* hogyan jelentkezik a két terület — a KGST integráción belüli, valamint a kelet—nyugati kapcsolatok — viszonya.

1.1 Az alapkérdés igen élesen fogalmazva ez: elszigetelhető-e a KGST-n belüli gazdasági viszonyok joga a kelet—nyugati kapcsolatok jogától? Tartalmilag: van-e olyan sajátossága a KGST-integrációnak, amely olyan speciális jogi eszközöket kíván, melyek *lényegükben* különböznek a világgazdaság szabályozásától? A kérdés eldöntésének messzemenő következményei vannak mind a nemzeti jogrendeken belül, mindpedig a KGST egységesített jogában. Az előbbiben ugyanis a külgazdasági jog alapvető megkettőzése függhet ettől, a KGST jogában pedig a vállalati szintű, polgári jogi szabályozás és az állami szintű, azaz nemzetközi jogi szabályozás aránya. Természetesen nem a farok csóválja a kutyát: a jogi eszközök választása mögött eltérő gazdaságpolitikai

* A Világgazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világgazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

ményével „egyszerűen” büntetőjogi cselekménynek minősítettek, és a büntetőjogi hatásoktól pedig a nemzetközi jog elvei szerint megtagadták az extra-territoriális hatályt). Azóta vannak jelen a szocialista országok a nemzetközi kereskedelmi jogi okmányok kidolgozásánál is és ez maga is újszerűen befolyásolta a kapitalista országok jogszemléletét ezen a területen.

c) Az utóbb jelzett körülmény — hogy ti. egyetemes kereskedelmi jogi egyezmények ma már csak a három világ (szocialista, tőkés, fejlődő világ) egyeztetett érdekei és állásfoglalásai alapján kecsegtetnek eredménnyel, a Nyugat számára is !, mert nemcsak mi vagyunk érdekeltek a világkereskedelem fejlesztésében ! —, továbbá az a körülmény, hogy azért a nyugati nemzetközi kereskedelmi jog is nagyon tarka és állandóan újra rendeződik, fokozatosan jobb lehetőségeket teremt egyik feladatunk megvalósítására: a nyugati nemzetközi kereskedelmi jogot a mi utcánkba is kicsit behozni, a mi kérdésfeltevéseink számára nyíltabbá tenni. Ez egészen odáig mehet — és ennek vannak is bőségesen jelei —, hogy pl. gyorsan kinyomtatják a mi jogszabályainkat az új szocialista nemzetközi gazdasági társulási jogról, hogy betársulnak hazai vállalkozásba a mi jogi csatornáink szerint, még a sajátos tulajdonjogi szemléletű jugoszláv társulásokban is nagy az érdeklődés. A szakmai-tudományos közgondolkodásban ez a szocialista országok felé való „nyitás” különösen nagy. Példaként utalni lehet S. Pisar máris nagy érdeklődést kiváltott 1972-ben megjelent említett „Transactions entre l'Est et l'Ouest” c. könyvére, amelyhez Giscard d'Estaing írt előszót.

d) A magyar „hozzáállás”-nak már a mondottakból folyóan is nemcsak a vázolt formák ismeretére és — ahol lehetséges és kell — passzív használatára, hanem az aktív visszahatásra is kell irányulnia. Ebben viszont a magyar jogi megoldások és a KGST-integrációban képződött és képződő megoldások kölcsönhatásában megfogalmazandó harmóniát, lehetséges szinkront is érvényre kell juttatni (ld. ehhez részleteiben Sólyom László tanulmányát).

e) Lényeges eleme a helyzetnek, hogy a felsorolt formák (jogintézmények) egy jó részére nézve egységesített jogról van szó, amelyben Magyarország is részes és ezért közös csatornákról van szó (amelyekre nézve a továbbfejlesztésnél természetesen latba kell vetni jogi közreműködésünket is). Ilyenek a nemzetközi vasúti, légi és közúti fuvarozási egyezmények, iparjogi- és szerzői jogi uniók, az egyes bankügyletekre vonatkozó említett nemzetközileg egységesített szokványok, váltó és csekkegyezmények.

További egyezményekhez való csatlakozás, az előkészítő munkában való részvételhez — végülis a lehetséges fokú egyetemesen egységes jog alkotásához — a különböző fórumokon (UNCITRAL, Hágai Konferencia, UNIDROIT, ILA, ld. fent 2.3.2.) mind Magyarországnak, mind általánosabban a szocialista országoknak (érdekeik és érdekeltségük gondos elemzésével), és természetesen a nem szocialista országoknak is még tovább kell növelniük aktivitásukat. Ez érint olyan folyamatban levő jogegységesítési tervezeteket, mint:

- a szocialista részvétel mellett kidolgozott 1964. évi Hágai Vételi Egyezményekhez való csatlakozás kérdése (ld. Sólyom László tanulmányát);
- követelések elévüléséről szóló konvenció-tervezet;
- a nemzetközi választott bíráskodás;
- bankgarancia egységes szabályozása;
- a nemzetközi vételhez kapcsolódó más ügyletekre vonatkozó egyezménytervezetek (bizományi vétel, a harmadik személyektől való jóhiszemű vétel, a vételi szerződés érvényességi feltételei);
- nemzetközi szállítmányozás és fuvarozás általános egyezménytervezete;
- a belső versenytörvények alkalmazása nemzetközi kartellekre és monopóliumokra;
- a Hágai Nemzetközi Magánjogi Egyezményekhez való csatlakozás kérdése.

f) A katalógusban felsorolt jogintézményekre nézve Magyarország belső anyagi joga is rendelkezik jelentős joganyaggal, amely ugyan sok vonatkozásban csak nagyon bonyolultan és sok ellentmondással, de általában betölti szerepét: hogy ti. a külkereskedelem terén csatornát biztosít a kelet – nyugati forgalmi viszonyok számára, közvetítő láncszem jogunk és a nyugati vagy általános nemzetközi kereskedelmi jog között. A problémákról és főbb feladatokról fent már volt szó (2.3.3.).

g) Végül még annyit a katalógushoz, hogy a nemzetközi gazdasági integráció mind az EGK-ban, mind a KGST-ben létrehozott és létrehoz olyan gazdasági kapcsolati formákat, és olyan szabályozókat a fenti formákra, amelyek erősen integráció-vonzatuak (pl. ágazati nemzetközi szervezetek és állami szinten létrehozott közös gazdálkodó szervezetek, vállalatközi társulások és közös vállalatok egységes szabályozása, az ÁSZF stb. a KGST-ben, kereskedelmi társulások elismerése, beruházások integrált mozgása, európai versenyjog, Európa Rt stb. a Közös Piacban); ezek, ill. ilyenek külön egységgé alakulása akkor is bizonyosnak látszik, ha mindkét fél nyíltságra és a lehetséges mértékben a jogi-dogmatikai tartalom szinkronizálására, egymásrahangolására is törekszik.

3.4. *Helyzet és teendők az egyes kapcsolati formákban (nemzetközi vétel, beruházások, kooperációs- és kartellszerződések, leasing, switch, nemzetközi gazdasági társulások Nyugaton és Kelet–Nyugat relációban)*

Ami már most az *egyed kapcsolati formákban fennálló helyzetet, konkrét problémákat és teendőket* illeti, ahhoz két megjegyzést kell előrebocsátani:

a) Már a fenti 3.2.3.-ban is szó volt számos konkrétumról; utalnék továbbá Sólyom László tanulmányára, amely számos konkrét formáról ad behatóbb feldolgozást.

Ami az *univerzális jogegységesítést* illeti, ennek akkor van jövője, ha nem lép fel átfogó igényrel, hanem megmarad *egyes jogintézmények* szintjén. Szocialista jogtudományi álláspont szerint a nemzetközi kereskedelem jogának általános egységesítése, éppen ennek egyszerűsítő hatása miatt, *minden* államnak érdeke. Egyébként is ez az a szféra, ahol a magántulajdon, illetve a társadalmi tulajdon alapján való állás közvetlenül nem jelentkezik.⁶ A kereskedelmi viszonyok fejlődésével ugyan a kapcsolatok olyan szorossá is válhatnak, hogy a tulajdonjogi kérdéseket nem lehet a hazai jogokba visszaszorítani (pl. közös vállalatok), de a tapasztalat mutatja, hogy a nehézségek nem a jogi szabályozásból adódnak.

Az *univerzális jogegységesítéshez való közeledésünk* során figyelembe kell vennünk a következőket. A szocialista országok — változó arányban — részesei egy sor olyan egyezménynek, amelyek igen szűkkörű, javarészt technikai jellegű területet rendeznek. Ilyenek pl. a szellemi alkotások joga, a varsói légi-fuvarozási egyezmény stb. Ezen felül, az érdemibb területeken, azonban a kapitalista és szocialista világban ellenkező tendenciáknak lehetünk tanúi.⁷ Az eredetileg igen eltérő burzsoa jogrendszerek között határozott közeledés mutatkozik. Ezzel szemben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egységesítése igen lassan halad, és nem is az intézményesített állami úton, az egységes jogot tartalmazó tervezetek ratifikálása útján, hanem a gyakorlatban, a kereskedelmi szokványok és típusszerződések szintjén megy végbe. Ezzel szemben áll a szocialista jogfejlődés. Itt az eredetileg igen hasonló polgári jogok mindinkább elkülönülnek. Míg a társadalmi tulajdon alapján országos méretekben szervezett gazdaság a maga jogi struktúráit belső viszonylatban megmerevíti, és az egyes országok közötti közeledést (a polgári jog intézményeinek harmonizálását) gátolja, addig ugyanez a jelenség, amely a termelőerők spontán mozgását fűkezi, igen megkönnyíti a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának *állami szintű* egységesítését.

Mindez elvileg a KGST Jogi Értekezletében folyó *regionális* egységesítési munkák gyors sikerével kecsegtet. Bizonyítékul fel lehet hozni a gyorsan megalkotott egységes Általános Szállítási Feltételeket. Ugyanez azonban ellenbizonyítékul is szolgálhat: más területeken a KGST-nek sem sikerült nemzetközi szintű direkt-egységes szabályozást létrehozni. Kivételt — a szállítási szerződésekhez kapcsolódó szerelési stb. feltételeken, és a még 1950-ből származó SZMGSZ-en, illetve a vasúti szállítás technikai kérdéseivel foglalkozó egyezményeken kívül — csak az 1972-es választott bírósági egyezmény (1973. 23. tvr.) jelent — amely azonban nem vonatkozik közvetlenül a közös gazdálkodásra.

⁶ *Eörsi*: Regional and Universal Unification of the Law of International Trade. The Journal of Business Law 1967. April, 147. old.

⁷ Részletes kifejtést ld. *Eörsi*: A konvergencia problémái a polgári jogban. Állam- és Jogtudomány, 1972. 411, 417. old.

Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni, hogy a jogi kérdések vizsgálata a KGST-ben csak a hatvanas évek legvégétől kezd fellendülni, s hogy a Komplex Programban is előirányzott jogi munkálatok eredményét még korai lenne számonkérni. Mind az ÁSZF körüli elméleti és gyakorlati problémáiból levonható tanulságok, mind a Jogi Értekezlet speciális munkacsoportjaiban folyó munka eddig nyilvánosságra hozott eredményei azonban már most valószínűsítik azt a feltételezést, hogy a KGST-n belüli nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szabályozó egységes jog *nem fogja azonnal elérni a legfejlettebb szintet*, az általános, illetve kizárólagos érvényesülést. A tagállamok eltérő fejlettsége, illetve gazdasági struktúrája, valamint az ebből fakadó érdekeltek eltérések egyelőre még oda vezetnek, hogy az egységes álláspont érdekében kialakított tartalmi kompromisszumok nem minden esetben elégitik ki a tagállamokat. Ez jelentkezik az egységes jog alóli jelentős *kivételekben* (ld. ÁSZF. illetve választott bírósági egyezmény), vagy — a kivételeket is határozatlanná téve — abban, hogy az egységes jog a *felek akaratától függően érvényesül*. (Ld. az NGSZ-re vonatkozó Mintaalapszabályt, amely nem is jogforrás).

Ennek a jelenségnek gazdasági meghatározói vannak, amelyek döntő jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyoznunk —, de hogy a jogi szférában ilyen kielezeten jelentkezik, annak okát ugyanabban látjuk, amit fentebb *elvileg* előnyként értékeltünk: a szabályozásnak az állami szintre való koncentrációjából.

Az univerzális jogegységesítésben való részvételünk elvi prognózisa ezek szerint (magának a nemzetközi jogi egységesítésnek említett nehézségei miatt) nem sok gyakorlati eredménnyel bíztat. Nem közömbös az sem, hogy az olyan univerzális igényű törekvések, amelyek nem állanak az ENSZ égisze alatt, a szocialista államok részvétele mellett is gyakorlatilag a tőkés országok irányítása alatt maradnak és a kontinentális és angol-amerikai jogfelfogás közötti konfrontáció terei.⁸

A kereskedelmi jog egységesítését az ENSZ védnökségével éppen Magyarország kezdeményezte. (UNCITRAL). Érdemes felfigyelni arra, hogy amíg ezek a munkálatok szemelláthatóan izoláltan folynak a KGST-beni törekvésektől, az állam gazdasági felelősségének kérdésében nem egészen ez a helyzet. Az 1972 novemberében Varsóban e tárgyban tartott tudományos tanácskozáson igen nagy szerepet játszottak az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága keretében folyó munkák az állam felelősségének egységes szabályozásáról szóló konvenció létrehozására.⁹ Természetesen nem ennek alkalmazásáról volt szó KGST-viszonyokra. A konferencia arra mutatott elsőként példát, hogy *a KGST-n belül folyó egységesítést nem lehet az univerzális egységesítési folyamattól elszigetelten szemlélni, hanem két szintet koordinálni kell*. Látnunk kell, hogy mind a két nézet: a KGST-specifikumokat abszolutizáló nemzetközi gazdasági jogi

⁸ *Eörsi*: Konvergencia... 411. old.

⁹ Reports on State Responsibility. doc. A(CN. 4)233, és 246.

Uniform Law''³). Bármennyire jók és ismertek azonban ezek az általános feltételek, időről időre felfrissítésre szorulnak, nem fognak át minden érintett jogviszonyt.

Mindezekért időszerűnek tűnik, hogy valamilyen koordinált kezdeményezésben korszerűbb nemzetközi szabályzó rendszer kialakulását segítsük elő, akár differenciáltabb EGB-feltételek, akár más formák kifejlesztése útján. Bár azt is tudni kell, hogy mint belföldi, úgy bizonyos nemzetközi relációban is e területen mindig különösen nagy szerepe lesz a vállalatok szerződéskötési gyakorlatának. A beruházások megvalósítása oly sokféle konkrét gazdasági kapcsolati formát vet fel az adott mikrostrukturális szinten, ennek megfelelően oly sokféle jogi kanalizációra is van szükség, hogy ezt mind valamiféle egységes, különösen nemzetközileg általánosan egységes és részletes egyezménybe vagy más egységesítést eredményező formába juttatni valószínű nem a közeljövő feladata. Ezért lesz változatlanul is nagy szerepe a vállalatok szerződéskötési gyakorlatának (részletes szerződések kötése, megfontolt jogi kikötések alkalmazása, a felek akarati autonómiájának nagyfokú funkcionálása, amit a szocialista nemzetközi magánjog is lehetővé tesz stb., az akarati autonómia kérdéseire ld. fent 2.3.4.).

3.4.3. A kooperációs (szakosítási) szerződésekre, ill. kartellekre nézve a tőkés államokban, de most már a magyar és nyugati vonatkozásban is, nagy felfutásnak vagyunk tanúi. Ennek hazai normatív joganyaga — Sólyom László tanulmánya is jelzi — még nem nagyon bontakozott ki (jobbára csak az engedélyezési eljárás nyert szabályozást, ld. pl. a nem-szocialista országok vállalataival folytatott ipari kooperáció engedélyezésére vonatkozó 13/1969. KKM sz. utasítást). Mind a hazai, mind a nyugati irodalomban nyugvópontra nem jutott vita van e szerződések jogi természetéről. Miközben azonban e vita folyik, nagy kooperáció-eufória bontakozott és bontakozik ki, aminek a nyugati országokban kialakult eléggé differenciált pozitív szerződési gyakorlata van, míg a tőkés országok belső és nemzetközi jogában (pl. a Közös Piac közösségi jogában) létrejött a kooperációs szerződéseket és a kartellszerződéseket a gazdasági verseny oldaláról behatórólag normatív joganyag, amely az olyan kartelleket, ill. kooperációs szerződéseket tilalmazza, amelyek a gazdasági versenyt korlátozzák vagy torzítják. Miután vállalataink egyre több nemzetközi kooperáció részesei, ők ebben a körben az itt létező hatályos paramétereknek vannak kitéve.

a) A kooperációs szerződések pozitív (tehát *kartelltilalomba nem ütköző*) szerződési gyakorlata a következő főbb variációk kialakítására vezetett. A kooperációs szerződéseknek és megállapodásoknak 8 nagyobb csoportja különböztethető meg. Ezek a következők:

³ Ld. I. köt. 787. és kk old.

1. Az első csoportba tartoznak azok a megállapodások, amelyeknek tárgya kizárólag *a)* vélemények és tapasztalatok kicserélése, *b)* közös piac-kutatás, *c)* a vállalat és nagyobb társasági egységek optimális méretezésére vonatkozó közös intézkedések, *d)* közös statisztikai és kalkulációs elemzések. E szerződések és megállapodások 4 formáján belül számos alvariáció lehetséges, mindezeket itt bemutatni messze vezetne, mégis utalnék arra, hogy e variációk, valamint a további 7 csoporthoz tartozó variációk nagy tömegű gyakorlat feldolgozásán és általánosításán alapulnak, amelyhez forrásul itt csak a gazdasági és jogi szakirodalomra lehet utalni.⁴ 2. A második csoportba tartoznak azok a megállapodások, amelyeknek tárgya *a)* együttműködés a könyvelés és a számvitel területén, *b)* közös hitelbiztosítás, *c)* inkasszó-közösség, *d)* közös üzemszervezési és adótanácsadói intézmények létrehozása vagy alkalmazása. 3. A harmadik csoportba tartozó kooperációs szerződések és együttműködések tárgya lehet *a)* kutatási és fejlesztési elképzelések közös kivitelezése, *b)* kutatási és fejlesztési megbízások közös kiadása, *c)* a kutatási és fejlesztési tervek felosztása a résztvevők között. 4. A negyedik csoportba azok a megállapodások kerülnek, amelyek termelési, raktározási és szállítási berendezések közös használatára irányulnak. 5. Olyan megállapodások, amelyek egymással versenyben nem álló vállalatok között jönnek létre, a versenyt nem is korlátozhatják. Ilyenek az ötödik csoportba tartozó olyan megállapodások, amelyeknek tárgya külső megbízások közös bonyolítására vonatkozó munkaközösségek létrehozása; ezek természetszerűleg nem lehetnek versenykorlátozó hatásúak. 6. A hatodik csoportba sorolják az olyan kooperációs megoldásokat, mint *a)* a közös beszerzést, valamint *b)* a közös vevőszolgálatot intézményesítő szerződést azzal a feltétellel azonban, hogy a résztvevő vállalatok, amelyekre a megállapodás vonatkozik, az adott tárgykörben objektíve nem állnak egymással versenyben. 7. A hetedik csoport szerinti kooperációs együttműködési formák azokat a szerződéseket ölelik fel, amelyek közösen végzendő reklámra irányulnak. 8. Végül nem jelentéktelen csoportja az együttműködési szerződéseknek az, amely bizonyos minőségű áruk megkülönböztető megjelölésére, közös megjelölés alkalmazására vonatkozik.

Mint látható, a kooperációs szerződésformák tárgyát és határait tekintve csak érintőlegesen szerepel a termelési kooperáció, ami onnan van, hogy e téren a nyugat-európai gyakorlat mindig a gazdasági verseny korlátozását szimatolja és ezért e kooperációs forma általában, legalább is a jog oldaláról nézve gyanú alatt áll. A valóságban természetesen a termelési kooperáció szintén elég általánosan kialakult forma. Különösen így van ez a nemzetközi kooperáció és a nemzetközi kartellek világában, amely az olyan fontosabb nemzetközi kartelltípusok, ill. formák mellett, mint a technológiai kartell, nyersanyag-

⁴ Részletesebb feldolgozáshoz és forrásmunkákhoz ld.: Mádl Ferenc: *Gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban*. Állam- és Jogtudomány, 1971. köt. 2. sz. 287. és kk old.

kartell, és az ún. komplex, tehát minden fajta együttműködésre kiterjedő kartell mellett ismeri az ipari termékekre vonatkozó kartellt, amelynek tárgykörébe tartozik a vásárlókörök és piacok felosztása mellett a termelés terén való kooperáció és szakosítás is.

Érdemes néhány szót szólni a nemzetközi kooperációs vagy kartellszerződések genetikai folyamatáról, arról, ahogy ezek a szerződések a nyugat-európai nemzetközi gazdasági gyakorlatban létrejönnek. Bizonyos egyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy a nemzetközi kartellszerződéseknek létrejöttében három szintet, három fázist lehet megkülönböztetni.

aa) Az első szint a gazdasági alapszerződés (Wirtschaftsgrundvertrag). Minden kartell létesítő lényege olyan megállapodás létrehozása, amely szerint a résztvevő felek a piacon mint csoport lépnek fel. A piac közös szabályozásának szándéka, a szervezeti forma, a követendő piacsabályozási magatartási normák és magatartási formák valamiféle hozzávetőleges körvonala, az ezekben való kifejezett vagy hallgatóságos megállapodás az, ami a nemzetközi gyakorlat szerint *Kronsteinnél*⁵ gazdasági alapszerződésnek minősül. A lényege tehát a csoportképződés folyamata, még a konkrét cselekvés létrejötte előtt.

bb) Tervszerződésnek (Planvertrag) nevezik a kartellnek azt a fázisát, amelyben a felek miután a csoport létrehozásában, a meghatározott szintű együttes fellépésben megállapodtak, valamilyen meghatározott gazdasági helyzet tekintetében konkrétan meghatározzák, hogy az együttműködéssel milyen célt akarnak szolgálni és ez milyen módszerekkel (közös ármegállapítás, piacfelosztás stb.) érhető el.

cc) A harmadik szint a végrehajtási szerződések (Durchführungsvertrag) szintje. A végrehajtási szerződések felölelik mindazokat a közvetlen intézkedéseket, ill. az azokra vonatkozó részletezett kötelezettségvállalásokat, amelyek a meghatározott cél eléréséhez a termelés, az értékesítés, a technológia, ill. általában a szolgáltatások adott területén szükségesek. Általában a harmadik személyek irányában folytatott gyakorlat világa ez. A végrehajtási szerződések azok, amelyek a piac alakulását közvetlenül érintik. Azáltal pl. hogy a kartellpartnerek nem szabadpiaci áron, hanem egységesen egy meghatározott áron adnak, vagy vesznek árut, hogy tartózkodnak egy bizonyos szinten túli termeléstől, hogy a kívülálló vevőt kötelezik a szállítótól való kizárólagos vásárlásra, hogy a vevő nem jogosult a vásárolt árut továbbadni, hogy a felek kötelezik magukat meghatározott technológiai feltételek-eljárások rendszeresítésére, szabadalmak és védjegyek megfelelő használatára, csak meghatározott feltételekkel való továbbadására, bedolgozott gyártmányok védjegyeinek feltüntetésére stb.

Lényeges eleme a szerződések életének azok szankció rendszere, ill. általában a nemzetközi kartellszerződések kikényszerítésének valóságos rendje.

⁵ Ld. H. Kronstein: *Das Recht der internationalen Kartelle*. Schweitzer Verlag, Berlin 1967. 518 old.

Nemzetközi kartellszerződéseknél kikényszerítő jogi normákról beszélni elvileg is problematikus. Egyrészt, mert nincs olyan „világjog” vagy nemzetközi szerződésrendszer, amely a nemzetközi kartelleket valamilyen meghatározott formában szabályozná. Maradna ezért a nemzetközi magánjog által közvetített belső kartelljogi rendszerek alkalmazása, aminek gyakorlatába bocsátkozni itt messze vezetne. A nemzetközi kartelleknél a lényeg úgy sem ez, hanem azok kikényszerítésének sajátos automatizmusa (*Selbstvollstreckung*). Nagy kon-szernek esetén a nagyok nemzetközi csúcstalálkozója a viták elintézésének leggyakoribb formája. A leghatásosabb eszköz legtöbbször a gazdasági kényszer, amelynek a legtöbb kartellszegő fél ki van téve. Ez sokszor olyan erős, hogy a vele való szembehelyezkedés szinte kizárt, mert egzisztenciális veszélyt jelent. A kartellből való kilépésre többnyire csak az abszolút nagyok vállalkozhatnak előnyösebb pozíció, általában előnyösebb kartellszerződés létrehozás végett. A II. világháború utáni helyzet e tekintetben is más a háború előtti helyzethöz képest. Egyrészt a kartellszerződések ma erősebb közjogi és közvéleményi rosszallás alatt állnak, ezért sokszor nem is öltenek írásos vagy egyébként meghatározott formát. Másrészt, a II. világháború előtt a megengedett és általában Európában pozitíve értékelt kartellizálódás abba az irányba hatott, hogy a nemzetközi kartellszerződéseket részletes szerződésekbe foglalták. Rendszerint valamilyen bizottságnak, ill. választott bíróságnak jutott az a feladat, hogy a kartellszerződést a helyzet beható elemzésével a kartellcél érdekében megfelelően módosítsa, vagy a kartellszerződés megsértéséhez bizonyos konzekvenciákat, esetleg szankciókat állapítson meg.

Magyar és nyugati vállalatok között kötött kooperációs szerződések egyrészt többnyire nem oly óriási volumenűek, mint sok tőkés kartell, másrészt a szerződéskötés is a hagyományosabb formákhoz igazodik, egyebek között arra is kiterjedően, hogy jogvita esetére különböző olyan kikötéseket is tartalmaznak, hogy a jogvita megoldása miként történjék. Mégis tudni kell, hogy a kapitalista nemzetközi piacon a fentiek szerint vázolt kooperációs helyzet és gyakorlat a jellegmeghatározó, ha az nem is vonatkozik minden egyes és főleg nem a kisebb kooperációs, ill. kartell-szerződésekre. Sőt azt is meg lehet állapítani, különösen a Közös Piac területén, ahol általában is kisebbek a méretek, mint az amerikai monopóliumok által uralt nemzetközi kartellek világában, a kooperációs szerződések azért öltenek konkrétabb jogi formát, mert a Közös Piac közösségi joga értelmében ellenőrzési, kontroll-kényszer alá is tartoznak.

b) A dolog másik oldala a kooperációs szerződések, ill. *kartellek tilalmazása*, mert egyes iparágakban, földrajzi régiókban (országokban) olyan súlyúak, hogy *torzítják, korlátozzák a gazdasági versenyt*, avagy jelentőségüknél, gazdasági súlyúknál fogva az egyes országok közötti gazdasági forgalomra bénító, a nemzetközi piacot és versenyt visszaszorító, avagy kikapcsoló hatásuk van, és ezért az ilyen kooperációs szerződések és kartellek a versenyjog tilalma alá esnek, a kérdéses kooperációs szerződéseket és kartelleket a kartelljog, avagy

angol szakkifejezéssel az *antitrust law* különböző szankciókban részesíti, miközben a szankciókat az erre felhatalmazott állami hatóságok állapítják meg. A nemzetközi kooperációban ezt akkor is figyelembe kell venni, ha a magyar és nyugati vállalatok közötti kooperációs szerződések ilyen méreteket általában nem is érnek el; nincs azonban kizárva, hogy vállalataink nyugati partnerei más szerződéseik egész hálózata miatt a magyar vállalatok is olyan szerződés-komplexum részeivé válnak, amelyek azután a kartelljog drasztikus szankciói alá esnek; ez ellen jó megfelelő előretartással (pl. negatív kartellteszt kérésével) védekezni.⁶

Anélkül, hogy a nyugati kartelljog elemeit itt kifejténénk, csak a következő főbb körülményekre kell utalni:

aa) A nyugat-európai fejlett tőkés országok és az USA is viszonylag differenciált kartelljoggal rendelkeznek, amellyel a hatályukon belül tevékenykedő nyugat-európai, ill. amerikai székhelyű vállalatok káros (árrögzítő, területfelosztó stb.) kartellszerződéseit megpróbálják visszaszorítani. Ez a joganyag és joggyakorlat az utóbbi időkben egy újabb aspektussal bővült, azzal nevezetesen, hogy kiterjesztik a joganyag hatályát az adott országok területén kívül székhellyel rendelkező vállalatok akcióira, konkrétan kooperációs és kartellszerződéseire is, ha azok — bár kívülről — de hatásukban az adott országokon belül és az adott földrajzi régiókban a gazdasági versenyt ténylegesen korlátozzák, torzítják.

bb) Lényegileg ugyanezen az úton jár a Közös Piac ún. közösségi vagy szupranacionális jogalkotása és joggyakorlata is a kartellek és nemzetközi, ill. legalább részben külföldi vagy teljesen külföldi székhelyű vállalatok közreműködésével létrejött káros kooperációs és kartell-szerződések tekintetében. A Közös Piac közösségi kartelljoga tehát elméletileg kiterjed magyar vagy más nem közös-piaci székhelyű vállalat kooperációs és kartell szerződésére is, ha az kimeríti a közösségi jog szabályainak feltételeit.

cc) A kartelljognak extraterritoriális hatályával a nemzetközi szakirodalom és kodifikáció is foglalkozik. El is készült az ILA keretei között az erre vonatkozó nemzetközi egyezmény-tervezet, amelynek előkészületeiben szocialista részről csak Jugoszlávia vett részt. Ennek lényege az, hogy nemzetközi jogforrás mondaná ki: káros, versenykorlátozó hatások címén a belső versenyjog kiterjeszthető külső jogalanyokra is.

dd) Az extraterritoriális hatály azért is okozott elég nagy problémát, mert a legtöbb nemzeti kartelljog olyan szankciókat tartalmaz, amelyeknek külföldiekkel szemben való érvényesítése általános felfogás szerint sokáig a

⁶ A versenyjogi szabályok, így pl. a Közös Piac megfelelő szabályai is, nem minden kartellszerződést vagy kartellszerű együttműködést tilalmaznak: a kartellek nagy részét akár relatíve kis súlyuk, akár gazdaságilag pozitív funkciójuk és hatásaik miatt elismerik, sőt bátorítják is; ha valamely fél biztos kíván lenni abban, hogy vállalatközi együttműködése nem esik kartelltilalom alá, erről tanúsítványt (negatív kartelltesztet) is kérhet, ill. kérethet partnere útján az illetékes hatóságtól.

nemzetközi jog elveibe ütközőnek minősült. Ezek a szankciók részben komoly pénzbüntetések, esetenként még börtönbüntetések is pl. az amerikai jogban, és természetesen a kérdéses megállapodások polgári jogi érvénytelensége. Az ilyen szankciókkal párosuló kartelljognak külföldiekre való kiterjesztése azt is jelenti, hogy külföldi jogalanyokra olyan normarendet alkalmaznak, amilyen az adott jogalany saját országában esetleg nincs is, olyasmíért néz tehát szembe a szankcióval, ami adott esetben saját joga szerint nem jogellenes. Ma azonban megállapítható, hogy az extraterritorialitás ellenzői mind az elméletben, mind a gyakorlatban alulmaradtak. Sőt a GATT ún. Kennedy-fordulója során is általános volt az a megállapodás, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok liberalizálását egyebek között az előbb említett értelemben alakuló kartelljoggal is kell szolgálni.

c) Azon túl, hogy vállalatainknak jó tudniok, hogy nyugati kooperációs szerződéseikkel a fentiek szerint jellemezhető világban mozognak, e kérdés-komplexumra még az alábbiak miatt is figyelemmel kellett és kell lenni:

aa) A gazdasági verseny, mint a technológia és a termelés fejlesztésének objektív emelője és a vállalatok tevékenységének egyik regulátora, a szocialista népgazdaságban is fokozódó jelentőséghez jut, ha nem is lehet beszélni a gazdasági verseny olyan rendszeréről, amely a kapitalista országokban általánossá vált. A gazdasági verseny a szocialista országokban bizonyonnyal fokozódó jelleggel a gazdaság állami irányítása mechanizmusának egyik tudatosan alkalmazott eszközévé válik. A „Vállalat” című országos szintű távlati kutatási terv tervtanulmánya is hangsúlyozza e problematika vizsgálatának fontosságát: „E feladatkörön belül kiemelkedik a monopol, duopol, oligopol és versenymodellek, a vállalatközi vertikális és horizontális csoportosulások (laza szerkezetek) vizsgálata és értékelése. E gazdasági formációk közötti versenyösztönzésnek és szabályozásnak problémái, a jogi szabályozás, a gazdasági erőfölénnyel való visszaélés megakadályozása érdemel figyelmet”.⁷

bb) A nemzetközi monopóliumok piaci hatalmának visszaszorítása a szocialista országoknak is érdeke, mind gazdasági mind politikai értelemben.

cc) Ez a harc — amely a fejlődő országok érdekeinek védelmét is jelenti — a nemzetközi tőke elleni politikai és gazdasági harcnak is egyik eszköze.

dd) Mindezekért nem időszerűtlen felvetni, hogy Magyarország is vegyen részt abban a nemzetközi vitában, amely a nemzetközi monopóliumok versenykorlátozó káros tevékenységének, a piaci verseny szabadságát tőkés manőverekkel bénító tevékenységének nemzetközi jogi és belső jogi korlátozására irányul.

3.4.4. A katalógusban fent említett bérleti szerződés hagyományos neve mellett ma ennek az amerikai gyakorlatban és jogi terminológiában általánosult angol neve — *leasing* — visszhangzik a nemzetközi gazdasági kapcsola-

⁷ Ld. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1972. évi (VI.) köt., 3—4. sz. 233. old.

tokban (sőt a magyar közgazdasági szakirodalomban is).⁸ Mi van e mögött a nyelvi kozmopolitizmus mögött? Nyilván nem egyszerű nyelvi Amerika-imádat. A részletekbe való bocsátkozás nélkül a következő:

a) *Gazdaságilag általában*: A meglevő állóeszközök, nagyobb értékű termelőeszközök (üzemek, szervíz-állomások, gépsorok, drága szállítóeszközök, computer-berendezések stb.) variábilis kihasználásának fokozása, a technológia általánosítása ott is, ahol ez az új beruházásokhoz szükséges pénzeszközök nélkül nem, vagy csak nagyon nehezen lehetséges.

b) *Gazdaságilag konkrétan*: A feleslegessé vált termelőeszközök kihasználatlanul hagyása, nehéz eladása, ill. új drága termelőeszközök nehéz eladása, „egyszerű” értékesítés formában történő nehéz elhelyezése és használatba vétele helyett e termelőeszközök bérbeadása és ezáltal gazdasági megtérülésük hányadosának fokozása, új termelőeszközök jobb bevezetése — a tulajdonosok, ill. gyártó cégek oldaláról nézve; új beruházás és az ehhez szükséges egyébként nehezen biztosítható pénzeszközök igénybevétele helyett kész technológia és termelőeszközök használatba-vétele csak bérleti díj mellett — a fogyasztók, többnyire gazdaságilag nem túl erős vállalatok oldaláról nézve. Ez a gazdasági és jogi forma az utóbbiak oldalán még azzal az előnnyel is jár, hogy a leasing-tárgyak az adózás szempontjából nem tartoznak az adóalap szempontjából egyébként a tulajdonos terhére számításba vett tulajdoni tárgyakhoz.

A leasing 20 éves amerikai és ma már óriási nemzetközi méreteket öltő útjában jellemzővé vált a leasing-vállalatok (bankokkal is erősen megtűzdelve) belépése ebbe a folyamatba; ezek a leasing-vállalatok most már szinte autogeneratív fejlesztő és mozgató tényezőivé lettek a korábban csak statikus bérleti lehetőségek dinamikus kihasználásának. A leasing-forgalom funkcionálására alakult vállalatok, absztrakte fogalmazva, mintegy poololják (megveszik, ill. maguk is bérlik) a különböző termelőeszközöket és aztán a tényleges használóknak leasingbe, bérbe adják.

c) *Jogilag* látszatra egyszerű bérletről van szó. De az eddig mondottak is érzékeltetik, hogy a bérleti szerződés újszerű felfogására, továbbfejlesztésére van szükség ezen gazdasági jelenség kanalizálására és fejlesztésére. A nyugati országok egyrészében létre is jött már e problematikának új jogszabály-anyaga. A magyar polgári jognak a bérleti szerződésre vannak általános normái, de — érthető okokból — megfelelően részletes és differenciált szabályozás csak a lakásbérletre nézve van. Hogy a nemzetközi leasingre mennyire nem elég a Magyar Polgári Törvénykönyv néhány bérleti rendelkezése, ahhoz csak egy körülményre utalok. A leasingnek ma már sokféle formája van és ezek között különleges szerepet tölt be az ún. *finanszírozási leasing*. Ennek lényege, hogy

⁸ Ld. pl. Lantos Imre: *A gépbérleti rendszer bevezetésének problémáiról* c. írását, amelyre, különösen a finanszírozási leasingre és az operatív leasingre vonatkozó részek tekintetében, jelen összegezés is erősen épít, az idézetek is e tanulmányból valók (*Közgazdaság*, 1972. évi 12. szám, 905—912. old.).

a bérbevevő egy hosszabb időtartamra szóló visszavonhatatlan bérleti szerződést köt. Következésképpen a vevőhöz hasonlóan beruházási kockázatot vállal magára. Az ügylet lényeges vonása, hogy bár a visszavonhatatlan bérleti időtartam általában rövidebb, mint a bérelt berendezés lehetséges üzemeltetési időszaka, a bérleti díjat azonban úgy állapítják meg, hogy a gép, illetve berendezés beszerzési költsége, a kölcsönzéssel kapcsolatos szállítási, fel- és leszerelési költségek stb. a bérleti időn belül a leasing vállalatnak megtérüljenek, illetve a vállalat nyereségre is szert tehessen.

E leasing-típusnál a bérlemény teljes egészében leíródik a bérleti idő alatt (ez a bérbeadónak nyilvánvaló érdeke is, mivel a finanszírozási leasing típusú ügyleteket gyakran pénzintézetek vagy azok érdekeltségei bonyolítják, melyek a bérlemények raktározásával nem is foglalkoznak), ami maximális leírási kulcsok alkalmazását jelenti. Tehát a bérleti díj költségelemeinek összege jelentősen meghaladja a hagyományos finanszírozási módok (bankhitel) költségeit. A finanszírozási leasing esetén a bérlő 100 százalékos idegen finanszírozást vesz igénybe (ami a hagyományos hosszú lejáratú ügyleteknél nehezebben képzelhető el, hiszen a bankok a beruházni szándékozó hitelt igénylőktől bizonyos hányadú önrészesedést követelnek meg). Ez a körülmény az ügylet egyik előnyös vonása. Továbbá előnye, hogy a tőkés adózási rendszerek szerint a nem saját beruházott tőke nem képez vagyonszármazékot, a bérleti költségek pedig (nem adózó) üzemi kiadásokként kezelhetők, ezen felül a bérleti díj kalkulációiban a lineáris leírási rendszerhez képest gyorsított leírási kulcsot lehet alkalmazni. Így végeredményben a bérleti ügylet — mely a saját állományt növelő beruházáshoz képest alternatívaként merül fel — nagyobb adózás utáni nyereséget eredményez.

Az ügylet hátrányos vonásai között megemlítené egyrészt a bérleti szerződés lejártával a berendezés helyettesítésének problémája, másrészt pedig az a körülmény, hogy a bérlő a szerződéssel magas terhet jelentő és szigorú fizetési feltételt vállal magára (hiszen a bérleti díjat havonta kell fizetni, ami esetleg nincs összhangban a bérlő bevételeinek ütemével)."

Mint látható tehát a hagyományos bérleti szerződésnek pl. az a tényállás eleme, hogy a bérletbe vett tárgyat a bérleti idő lejártá után vissza kell szolgáltatni, itt szinte fogalmilag elesik.

A finanszírozási leasing mellett általánossá vált másik leasing-típus az ún. *operatív leasing* is mutat olyan sajátosságokat, amelyek a hagyományos bérleti szabályokkal nem mindenestől szolgálhatók. Gazdasági gyakorlat alapján a közgazdasági szakirodalom ezt a típust a következő összegezésben jellemzi: „Míg a finanszírozási leasinget lényegében hosszú lejáratú bérleti időszak jellemzi (legkevesebb 3 év), ennél a típusnál az első bérlő által fizetett bérleti díjak távolról sem elegendők a bérlemény amortizációjához: a leasing vállalatnak ezért ugyanazt a berendezést folyamatosan többször is bérbe kell adnia. Fontos körülmény, hogy itt az árubeszerzés és a leasing szolgáltatás eladásának

kockázata a leasing társaságra hárul, hiszen az „árut” a bérbeadónak kell kiválasztani (a finanszírozási leasing esetében a bérlő határozza meg a beszerzendő termelőeszközöket). Járművek, építőgépek, szerszámgépek és egyéb, főleg könnyen mozgatható berendezések bérletére irányulnak ezek az ügyletek.

E típus jellegzetessége, hogy a bérleti szerződésben a bérlő fenntarthatja magának a szerződés felbontásának jogát. Jellemzője továbbá, hogy a leasing társaság speciális műszaki szolgáltatást is nyújt a rövid lejáratú bérletek ideje alatt szükségessé váló javítások elvégzésére.”

d) Ami már most a mi problémáinkat általában, ill. a teendőket illeti, ez mindenekelőtt gazdasági és gazdaságpolitikai kérdés: mennyiben élünk, mennyiben éljünk e forma lehetőségeivel a nemzetközi gazdasági forgalomban, avagy a belső gazdasági viszonyokban. A szakirodalomból és az eddigi gyakorlatból is arra lehet következtetni, hogy a leasing a szocialista országok vállalatainak gazdasági kapcsolataiban is figyelemre méltó és hasznos funkciót tölthet be.

Mindez pedig azt is jelenti, most már a dolgok jogi oldaláról nézve, hogy foglalkozni kell e szerződési forma jogi kereteinek fejlesztésével mind a szerződési gyakorlatban, mind pedig a jogalkotás területén. Időszerű tehát az, hogy erre az intézményre nézve, már mint az intézmény normatív optimalizálására nézve — pl. nemzetközi egyezmény, vagy általános feltételek kimunkálásával — szélesebb nemzetközi együttműködésre is sor kerüljön.

3.4.5. Az előbb termelőeszközök poololásáról volt szó. A nemzetközi fizetések és pénzügyletek körében is létrejött egy sajátos poololási intézmény: az ún. *switch-ügylet*, amelyben különböző országokra (vállalatokra) nézve fennálló és éppen nem használt pénzköveteléseket poololnak és csoportosítanak át oda, ahol azok hasznosíthatók.

A switch-ügylet új dolog a nemzetközi pénzpiacon, de hamar kibontakozott. Mai fő központja elsősorban Bécs. Az évi switch-forgalom már 1969-ben az évi 500 millió dollárnál tartott. Lényege a következő: a Kelet—Nyugat kereskedelem klearing-rendszerében a nyugati exportőr valamely szocialista országban klearingszámláján nagy követeléshez jut, amit az esetek egy részében nem kap meg közvetlenül kemény valutában; partnerének természetbeni szállítmányaira viszont nincs szüksége. Következésképp a két fél közötti kereskedelem akadozik, esetleg stagnál. Itt lép be a switcher. Árendeménnyel megveszi a mondjuk 500 ezer dollár nagyságrendű ilyen clearingkövetelést a nyugati exportőrtől és tartja addig, míg talál valakit a nyugati piacon, akinek a szóbanforgó szocialista országból 500 ezer dollár értékű import szállításra volna szüksége. Ennek a nyugati importőrnek árkedvezménnyel továbbítja az 500 ezer dollár clearing-hitelt, aki ezzel fizet szocialista partnerének. A switcher profitja a vétel és az eladás értéke közötti differenciából adódik. A switch-ügylet így alkalmas dinamikát vinni a kétoldalú clearing elszámolások viszonylag merev rendszerébe. Az eddigi tapasztalatok szerint — amint ezt a NEWS-

WEEK 1969. március 3-i számának gazdasági rovata közli (52—53. old.) — fantasztikus kapcsolású switch-ügyletek is létrejönnek, viszonylag gyors operációk révén, pl. úgy, hogy egy amerikai vevő romániai követelése útján jut egyiptomi clearing dollárhoz, és ezáltal — olcsóbban! — a keresett egyiptomi áruhoz. Ha ezáltal a szóbanforgó clearing hitelek veszítenek is nominális összegük szerinti vásárlóerejükből, mégis csak fokozottabban részt vesznek a nemzetközi pénzforgalom dinamikájában.

A switch-ügylet a jognak még csak a perifériájára jutott el, tényleges jelentősége azonban potenciálisan mindaddig különösen nagy lehet, amíg a nemzetközi fizetési tranzakciókban a konvertibilitás hiánya és a clearing-elszámolás viszonyában az adott helyzet nem jut minőségileg új és jobb megoldásokhoz. Ezért ezzel az intézménnyel — megint csak a magyar gazdasági érdekek és különböző érdekeltségeink gondos mérlegelésével — számolni és foglalkozni kell.⁹

3.4.6. A gazdasági társulások jelentősége a nemzetközi vállalkozói kapcsolatokban legalább olyan nagy, amennyire nagy a jelenség formagazdagsága és amennyire bonyolult e formagazdagság normakomplexuma. Mindenről szólni nem lehet és nem is kell. A legtöbb jogi forma, amelyeket a fenti katalógus is részletez, általánosan ismert, közelebbi jogi tartalmukra nézve pedig elég általános vállalatunk körében a tájékozottság. Ezért alább csak két lényegesebb kérdéskörrel lesz szó. Egyrészt a nyugati nemzetközi vállalati társulások körében általánossá vált néhány új jelenségről, amelyek sem általában, sem vállalatunk körében talán még nem olyan ismertek és amelyekre figyelemmel lenni azért is célszerű, mert újabb lehetőségeket jelentenek külföldi érdekeltségeink, külföldi betársulásaink szempontjából, azonban bizonyos figyelembe veendő korlátokról is van szó ezekben az új jelenségekben. Másrészről pedig szólni kell a kelet—nyugati, vagy általában nemzetközi, de Magyarországon megvalósuló gazdasági társulások egyes elvi és gyakorlati jogi kérdéseiről.

3.4.6.1. Ami tehát a nemzetközi gazdasági társulások új, vagy újszerűen megjelent, avagy az elmúlt években jobban általánosult új nyugati jelenségeit illeti,

a) azok közül az egyik a társulások nagyfokú nemzetköziesedése, a tőkekoncentráció nemzetközi általánosulása, sőt túlbujánzása egyes iparágakon belül. Ez abban jut kifejezésre, hogy az egyes konkrét iparágakban a világpiac és a termelési technológia nemzethatárokon felül, ill. azokon túl összekapcsolódik, nivellálódik, a versenyben a kisebbek kiesnek (fúzió vagy becsatlakozás útján). A mai társasági jogi formákban ez kezdődik a különböző kooperációs

⁹ Jól jelzi ezt Meznerics Ivánnak a kelet—nyugati kereskedelem pénzügyi és bankjogi mechanizmusáról írott könyve is (ld. „Switch Transactions” c. pont, 229. old.), *Law of Banking in East—West Trade*, Sijthoff—Leiden, Oceana — Dobbs Ferry, N. Y., Akadémiai Kiadó Budapest, 1973. 427 old.

és szakosítási szerződésekkel, különösen azonban licencszerződések hálózataival, amelynek keretében az erősebbek licencszerződések útján kötik a kisebbeket önmagukhoz, miután a licencszerződések kizárólagos uralmi helyzetet biztosítanak az erősebbek javára és végül létrejönnek erősen monopolisztikus vagy minimálisan oligopolisztikus iparági helyzetek, mert az erősebb felvásárolja, magába olvasztja, ill. laza társulásokba kényszeríti a gyengébbeket, amelyek az erősebb vállalatok technológiája, piaci hálózata, finanszírozási lehetőségei és licencei nélkül nehezen boldogulnának. Ennek a dolognak egy másik oldala, hogy — és ezt a jog, valamint az állami és szupranacionális hatóságok is támogatják — gyengébb, vagy inkább közepméretű vállalatok különböző lazább vagy szorosabb társulási formákban társulnak, ezáltal biztosítván fennmaradásukat a versenyben, amihez együttműködve jobban tudják biztosítani a technológiai fejlesztés, a piaci hálózat és az egyéb kiegészítő szolgáltatások anyagi és szervezési feltételeit.

A lényeg tehát, amit itt ki kell emelni, az nem a tőkekoncentráció önmagában, hanem: a tőkekoncentráció az egyes iparágak keretén belül nemzetközi méreteket ölt és ennek a társasági jogon belül institucionalizálódnak a kereskedelmi jogi feltételei. Ezáltal az egyes iparágakon belül a technológiai, az értékesítési és más kiegészítő szolgáltatások szintje nemzetközileg is jobban nivellálódik, ill. a fejlesztés az egyes iparágakban szinkronizáltabb formában alakul, mint korábban. Íme egy-egy példa a szóbanforgó jelenség kétféle megnyilatkozási formájára. A Continental Can néven ismertté vált tőkekoncentrációs folyamat, vagy más néven nemzetközi monopólium azzal kezdődött, hogy az amerikai székhelyű nagyvállalat és európai társai, továbbá más-kontinensbeli társai előbb csak kooperációs szerződésekben, licencszerződésekben működtek együtt; a technológiai fejlesztést és a nemzetközi szervezeti feltételeket az erősebb Intercontinental Can tudta biztosítani. Egyre nehezebb helyzetbe hozta külföldi partnereit, amelyekhez egyébként számos társvállalat, vagy leányvállalat is tartozott. A vége az lett, hogy a korábban független többszáz gazdasági és jogi egység Continental Can uralma alá került. A Continental Can európai és nem-európai holding társasága és más társulási struktúrái folytán ténylegesen uralta a fém- és műanyag-csomagolóanyag ipar egész nemzetközi birodalmát, miután a kérdéses koncentráció az iparágak e sajátos ágában a műanyag és fém-csomagolóanyag iparágban valósult meg. A koncentráció többszázezer alkalmazottat érintő, nemzetközi méretekből tehát nem jelentéktelen iparágban ment végbe. Ebben a társasági jogi komplexumban ugyan számos európai, angol és más nagyvállalat is megőrizte bizonyos fokú, de csak bizonyos fokú önállóságát, ilyen értelemben tehát a monopólium nem volt 100%-os, az egésznek élén azonban az amerikai Continental Can áll. Az ügy egyébként olyan méreteket öltött, hogy a monopóliumot a Közös Piac Bizottsága a Közös Piac versenyjogába való ütközés címén perbe fogta és a perben szeretné elérni, hogy ezt a monopóliumot felbontsák, mert a közösségi

jogban szabályozott versenyfeltételeket számottevően sérti, a versenyt a Közös Piac jelentős területein az adott iparágban gyakorlatilag ez a monopólium kikapcsolja. A másik példa: Az európai és nem-európai tengerhajó-festéket-gyártó cégek, általában kis vagy közép méretű cégek társulása (Transocean Marine Paint Association); ennek keretében az érintett sok közép méretű vállalat elérte, hogy a technológia, az értékesítés és a kiegészítő szervíz-szolgáltatások szintjén versenyben tud maradni a nagyvállalatokkal, különösen japán és amerikai vállalatokkal. A Közös Piac kartell hatósága ezt a társulást is vizsgálta, megállapította azonban, hogy ez a társulás kifejezetten beleillik azokba az elképzelésekbe, amelyeket a Közös Piac is favorizál; nevezetesen hogy erősödjenek, nemzetközileg is versenyképesse váljanak a kis és közép méretű gazdasági és jogi egységek is.¹⁰

b) Ugyancsak a nemzetköziesedés kategóriájába tartozó jelenség, hogy még nagyvállalatok is, különösen azonban kisebb vállalatok, amelyek különböző gazdasági ágazatokban tevékenykednek, bizonyos konkrét gazdasági célok megvalósításához nemzetközi konzorciumokat hozzanak létre. Ezek a konzorciumok többnyire a leglazább gazdasági társulási formákat öltik, amelyben nem-egyszer még közös tulajdon sem jön létre és a társulás nem éri el a jogi személyiség szervezeti fejlettségét, elkülönülését. A konzorciumok még a bankok világában is általánossá vált formációk. Magyar szempontból is megemlíthetők azok a bankkonzorciumok, amelyek közreműködésével a Magyar Nemzeti Bank kötvényeit külföldi cégek oly hamar jegyezték, átvették, aminek következtében a magyar gazdaság viszonylag rövid idő alatt jelentős deviza-infúzióhoz juthatott.

c) A laza társulási formák — olyan szervezettebb formák mellett, mint a részvénytársaság és a korlátolt felelősségű társaság — nagyfokú felfutása, továbbá a különböző ún. investment fundok, beruházási alapok tulajdonképpen nem hagyományos tulajdoni konstrukciójú szervezete és jelentős szerepe a mai tőkés gazdaságban szintén az egyik megnyilatkozása annak a kétségtelenül jelentős tendenciának, amely úgy fogalmazható meg, hogy gazdasági hatalmi koncentrációk jönnek létre tulajdoni koncentráció nélkül is. A kötelmi jogi kapcsolatok, a tényleges dinamikus összefüggések, a laza csoportosulások és ezek viszonylag gyors újrarendeződése nemcsak a tulajdon nélküli tényleges rendelkezési jogosultságok lehetőségeit növeli, de lehetővé teszi a korszerűbb és gyorsabb igazodást konkrét gazdasági célokhoz. E tendencia jegyében jöttek létre különböző olyan részben jogilag is intézményesült formációk, mint pl. a munkaközösségek a német jogban, vagy a groupement d'interet économiquek a francia jogban. De ideszámíthatók azok a tartalmilag társulási formációnak számító vállalati kapcsolatok, amelyek keretében az egyik fél a másiknak

¹⁰ Ld. ehhez Mádl Ferenc: *A nemzetközi kartellek és monopóliumok a jogban különös tekintettel az európai gazdasági integrációra*. Gazdaság- és Jogtudomány, 1973. évi (VII.) köt., 1—2. sz. 263. és kk old., különösen 296. és kk old.

a beruházáshoz, vagy a gazdasági vállalkozás funkcionáltatásához hitelt bocsát rendelkezésre, majd a későbbiekben közreműködik külső tevékenységgel az adott vállalkozás sikeres alakulásában (pl. turisták szállításával az adott szálloda konszern, szállodai hálózat javára) és mindezek ellenében a külső társ bizonyos beleszólási jogot is kap az adott gazdasági vállalkozás irányításába és közreműködésének arányában a vállalkozás jövedelméből részesedik, ennyiben tehát tartalmilag társulási formációról van szó, holott egyébként az egész kötelmi jogi struktúrában valósul meg.

Mint látható tehát, valóságos megnyilatkozásai is vannak annak az egyébként túlzó elméleti koncepciónak, valójában apologikus elméleti koncepciónak, miszerint a mai kapitalista gazdaságban a hatalom egyre inkább tulajdon nélküli hatalom formáját ölti. Az mindenképpen tény, hogy a statikus tulajdonjogi szemlélet helyébe a gazdasági formációk, gazdasági organizáció területén jelentősen benyomult a tényleges operatív rendelkezésnek számos új szervezési és jogi eszköze, intézménye.

d) A mi vállalataink nyugat-európai működése, mármint társasági jogi formában történő működése szempontjából is jelentős körülmény a nyugat-európai gazdasági integráció jogi megnyilatkozása a társasági jog területén. Az nevezetesen, hogy a közösségi jog ún. szupranacionális jogi csatornáiban létrejött és kibontakozik egyfajta közösségi társasági jog. Ennek lényege, hogy 6, ill. most már 9 nemzeti társulási jog helyébe, amely természetesen sokféle vonatkozásban eltér egymástól, egységes társasági jog lépjen; gazdasági és még konkrétabb jogi vonatkozásban ez azt jelenti, hogy ha valamely vállalat, mondjuk francia vállalat Olaszországban vagy Angliában akar tevékenykedni, akkor különösebb újbóli megalakulás, ad hoc egyedi elismerés és minden egyéb kereskedelmi jogi vagy közjogi akció nélkül ezekben az országokban is korlátozás nélkül tevékenykedhessen, ezen tagállamok területén éppúgy jogi otthont találjon, mint korábban csak a saját országának jogi rendjében. Vonatkozik ez a vállalatok és jogi személyek kölcsönös elismerésére, vállalatok társulására, a kereskedelmi regiszterbe való nyilvántartásba vételre, a csőd-eljárásra, egyes nyilvánossági követelményekre, az adóztatásra és kettős adóztatásra, az egyes tagállamokban korábban érvényesült paraméterek hosszú sorára, amelyek tehát a közösségi jog csatornái útján most integrált egységgé válnak; a gazdasági integráció tehát a társasági jogi integrációt is magával hozta és hozza. Az integrált társasági jogi pozíciót azonban csak az mondhatja majd magáénak, aki a Közös Piac tagországainak valamelyikében székhellyel rendelkezik, tehát olyan vállalat vagy jogi személy, amely a Közös Piac közösségi joga szerint a Közös Piac területén működő vállalatnak, ill. jogi személynek minősül. E pozíció elérésének ugyancsak a közösségi jogban megvannak a maga jogi feltételei. Ez az új jogi mechanizmus érinti a magyar vállalatok külföldi érdekeltségeit és nem közömbösek természetesen a tervezett jövőbeni vállalkozások szempontjából sem. Előnyük: ha valamely vállalatunk a Közös Piac valamely

tagállamában megteremtette a maga számára a Közös Piac-i minőség feltételeit, ezzel automatikusan a Közös Piac egészének területén azonos működési feltételekhez jutott a kereskedelmi jog általános intézményeire vonatkozóan.

e) Figyelmet érdemel a mai nyugat-európai társulási jognak egy sajátos, inkább gazdaságilag érdekes kategóriája: az ún. tőkerészesedési vagy fejlesztési társaság (Kapitalbeteiligungsgesellschaft). Ezek azért érdemelnek figyelmet, mert a tőkepiac bizonyos pénzeszközeit sikerült tulajdonképpen beruházó, pénzeszközöket beruházó gazdasági társaságoknál (Kft., vagy Rt., avagy más lazább társulási formában) koncentrálni azzal, hogy a koncentrált pénzeszközöket, tőkét általában kisebb de életképes vállalkozások rendelkezésére bocsátják, amelyek egyébként nehezebben jutnának fejlesztési vagy más gazdasági operációjukhoz szükséges megfelelő pénzüsszegekhez. Ezek a Kapitalbeteiligungsgesellschaft-ok hol közelebbi, hol távolabbi jog kapcsolatban állnak a tulajdonképpen finanszírozott, ilyen úton fejlesztett gazdasági vállalkozással, vállalattal, társasággal. Ezeket a társaságokat magán- és közforrásokkal is favorizálják az utóbbi években, ezért számolni lehet nem túl nagy mértékű de növekvő jelentőségükkel. Elvileg nyitva áll a lehetősége annak, hogy valamely olyan vállalkozás is kapjon ilyen úton anyagi infúziót, amelyben magyar vállalat is résztvesz.

f) Jogilag nem új jelenség, de bizonyos mértékű megvalósítása szempontjából új a gazdasági versenyt korlátozó és bénító társaságok, monopóliumok bírósági elítélése, tilalmazása és az erre vonatkozó normáknak és intézkedéseknek extraterritorialis érvényesítése. Az utóbbi években egész nagyvállalatokat is értek ilyen szankciók. Szocialista részről azonban azt lehet mondani, hogy aligha valószínű részvételünk olyan nagy gazdasági társulásban, amely Nyugat-Európában vagy általában a tőkés országok valamely iparágában monopol helyzetbe tudna jutni és ezáltal kitenné magát az ilyen monopóliumok korlátozását vagy felszámolását szolgáló jogi normáknak és hatósági intézkedéseknek. Ilyen normákat egyébként a Közös Piac is létrehozott és megtörténtek az első tétova lépések a normatívák alkalmazására is.

3.4.6.2. *A hazai nemzetközi gazdasági társulások* körében is számos és itt minket már komolyan érdeklő és érintő kérdésekről van szó. Az alábbiakban röviden összegezzük a fontosabbakat.

a) Az első és legáltalánosabban jelentkező probléma a közös gazdasági társulásoknál, vegyes vállalatoknál a tulajdoni struktúra problematikus volta. Ebből a szempontból is azonban a kérdést két részre kell bontani.

aa) Ahol lehetséges, a nemzetközi gazdasági társulásokat olyan formákban célszerű létrehozni és funkcionáltatni, amelyek nem vezetnek feltétlenül és általános közös tulajdoni konstrukciókra. Ezek a polgári jogi társaság modelljére szabott lazább együttműködési és társulási formák, amilyen pl. a fent is említett munkaközösség vagy a Franciaországban ismert és említett *groupe-ment*, vagy amilyen pl. a valóságos példaként is említhető budapesti Duna

Intercontinental konstrukció. Figyelemre méltó, hogy a jugoszláv kodifikáció is a nemzetközi gazdasági társulásokra olyan konstrukciót hozott létre, amely a külső felek számára biztosítja a szükséges társulási pozíciókat és garanciákat anélkül azonban, hogy azok javára tulajdonjogi hatalmat, jogkört ismerne el. (Ez nem volt akadálya eddig több mint negyven nyugati betársulásnak.) A magyar Intercontinental konstrukciót részben meghaladó komplex megoldás — tulajdonképpen az ún. fejlesztési társasági forma (ld. alább a 3.4.6.2. d. pontban) — jelenik meg abban a nagyszabású vállalkozásban, amely Bulgáriában van folyamatban egy szállodaipari komplexum felépítésére: 13 vezető japán bank egy tokiói székhelyű konzorciumot alkotva társul a Bulgár Állami Idegenforgalmi Bizottsággal és az egész vállalkozás beruházási költségeit úgy osztják meg, hogy ebben a kétlábú fejlesztési társulásban a japán konzorcium nyújtja a deviza-eszközöket, míg a bolgár fél adja a telket és az építőanyagok egy részét (a deviza-infúzió 19 millió dollár körül mozog); a végén — a nyugati gazdasági sajtó legfrissebb értesülése szerint (Newsweek—Busines-Week, 1973. április 2., 36. old.) — ott áll majd egyebek között egy 20 emeletes szálloda Szófiában, illetve általában: Bulgária a legnagyobb turisztikai nemzetközi vállalkozással és beruházással, a japánok a felfutó bolgár idegenforgalmi iparágban való részvételi és részesedési lehetőségekkel, a bolgár idegenforgalom pedig bővülő anyagi és létesítményi feltételekkel, valamint az ezen a téren különösen jelentős jobb reklámpozíciókkal.

bb) Természetesen a társulások egyrésze, a gazdasági együttműködés legszervezettebb formái, tehát a részvénytársasági forma, a Kft-forma és az új magyar társasági jog szerinti *közös vállalat* olyan jogi személyiség szintjén helyezkedik el, amelyből a tulajdonjogi problematikát már nem lehet kirekeszteni. Ezekben merül fel sokszor kissé felnagyítva az a kérdés, hogy ilyenek létrehozása és funkcionálása összeegyeztethető-e a szocialista termelési, tulajdoni viszonyok rendjével. Ha szembe akarunk nézni az e problémakörben jelentkező tényleges nehézségekkel, kérdésekkel, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

Az első közelítés — a sorrend nem értékrend — formai-jogászai jellegű lehetne; ezt lehet diminuáló jelleggel megállapítani, fontosságán azonban ez nem változtat. Ez a közelítés az, hogy 1. az alkotmány nem tiltja a termelőeszközök magántulajdonát, sőt azt a közérdeket nem sértő körre szorítva expressis verbis elismeri — 2. a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételénél azok dominálásáról és nem a társadalmi tulajdon kizárólagosságáról, a társadalmi tulajdonba vétel teljességéről rendelkezik az alkotmány.

Mindaddig tehát, amíg 1. nem tisztán tőkés vállalatokról van szó, amelyek az alkotmány, az államosítási és más törvények kizáró hatálya alá esnek, 2. amíg a fokozatosságot — más oldalról közelítve most ezt — a magyar többség és ellenőrzés egy-egy konkrét társulásnál biztosítja, 3. amíg az ilyen vegyes társulások volumene a szocialista népgazdaság *egésze* szempontjából

elenyésző és annak *szocialista karakterét* számszerű arányok szerint nem befolyásolja, és az egyes iparágakban is csak kiegészítő szerepük van, sőt 4. ezek a vegyes vállalatok alkalmasak hozzájárulni a szocialista népgazdaság fejlődése technikai-anyagi bázisának szélesítéséhez, mindeddig alkotmánysérelemről nincs szó sem szűken jogszabályi szempontból, sem pedig abban a tágabb értelemben, hogy az alkotmány társadalmunk fejlődésének általános törvényszerűségeit is kifejezi és meghatározza. Ezzel eljutottunk a gondolkozás következő eleméhez.

Úgy tűnik, hogy az egész problémát — különböző tényezők hatására — indokolatlanul, kissé művileg felnagyítottuk. Gondoljunk pl. arra, hogy az NDK új alkotmánya, amely szándéka szerint is az összes népi demokratikus ország alkotmánya közül a legrészletezőbben közelíti meg a szocializmus politikai gazdaságtani képletének elvi jogi tételek formájában való deklarálását, de mindenképp azt, hogy szocialista népgazdaságot és társadalmat építenek, az NDK-ban mégis ismerik a magánéletet a vállalatok körében és ezt az alkotmány is kifejezésre juttatja. Ha mereven fognánk fel, annak a bizonyos 10%-nak, amellyel a magántőkével is működő vegyes vállalatok szerepelnek, nem szabadna léteznie. De létezik és nem zavarja a fejlődést, nem *jelleg-meghatározó*. Információnk szerint a finn—szovjet határ mentén is vannak vegyes finn—szovjet vállalatok. A Magyar Nemzeti Banknak is vannak külföldi részvényesei. Nálunk is van néhány külföldi — ha nem is vegyes! — cég bejegyezve, de más szocialista országban is, Jugoszláviáról most nem beszélve. E példák azt a megállapítást alkalmasak alátámasztani — és ezt kellene elvileg jobban előtérbe állítani, amikor közös társaságok elé részben nem létező, vagy már túlhaladott érvekkel akadályokat gördítünk —, hogy a szocialista társadalmi gazdasági rendszer általában van a tőkés magántulajdon, a személyi tulajdont meghaladó magántulajdon visszaszorítása mellett, *általában úgy, hogy minden gazdasági ágazatban és ezen keresztül az egész népgazdaságban a szocialista termelési viszonyok váljanak döntően uralkodóvá, de ebből nem következik, hogy 100%-osan és a kizárólagos érvényesülés igényével törekszik erre* (termelőeszközök magántulajdonának 100%-os felszámolását egy európai szocialista ország sem valósította még meg), és hogy ezzel nincs ellentétben ha parciálisan, nem jelleg-meghatározó mértékben külföldi — esetenként tőkés — társakkal vegyes vállalatok alakulását lehetővé tesszük, ilyenek alakítását meghatározott keretben központi gazdaságpolitikai megfontolással és ellenőrzésben szervezzük. Az „általánosság” követelményét, ami mindenesetre jelent döntőt, sőt erősen és túlnyomóan döntőt a termelőeszközök társadalmi tulajdona tekintetében, nem kell az „abszolút”-tal egyszintre állítani; a kettő közé nem kell, de történetileg aligha is lehet egyenlőségi jelet tenni.

Különösen kézenfekvővé válik a fenti megállapítás, ha nem beszélünk és gondolunk külön kapitalista tőkeimportról és azután egész más szinten szocialista országok közötti közös termelési szervezetekről. A következő meg-

fontolások miatt — túl a hangzásból és a formákból adódó, a sarkokat kicsit elmosó megfogalmazási szempontokon — *általában külföldi (és nem éppen csak kapitalista) gazdasági egységekkel való közös vállalatokról kellene beszélni.* Nem csak azért, mert szocialista relációban ilyenek szép számmal vannak — Haldex, Intransmas, Agromas stb. — és holnap még több lehet, hiszen az integráció ezek útját egyengeti, hanem azért, mert ezekben a relációkban is fel lehetne vetni a fent említett főbb elvi aggályokat, sőt a szuverénítés aggályával megtoldva!, ahogyan ennek vannak is példái a nemzetközi szocialista sajtóban. Magyar dolgozókkal működő szocialista vegyes vállalat esetén is a tulajdon részben külföldi ellenőrzés alá kerül, az értéktöbblet elsajátítás a külföldi fél részéről pusztán tőkeberuházás címén történik; igaz, hogy a külföldi állam, vagy vállalat szocialista állam, ill. vállalat, de a magyar dolgozók és tulajdon termelt javai egyrészének elsajátításán — az elsajátítást szenvedők oldaláról nézve — ez nem változtat lényegesen; a magyar fél az elsajátított értékek hova-fordítása felől sem intézkedési, sem ellenőrzési jogkörrel nem rendelkezik; az is előfordulhat, hogy a külföldi partner révén valahonnan egy fél-állami üzem is társul. A kapitalista és szocialista partnerrel való társulás túlzott elvi megkülönböztetése azért is problematikus, mert a KGST integrációs folyamatában készülő közös vállalati statutum — de a KGST sok más okmánya is — kimondja, hogy lehetővé kell tenni nem-szocialista, ill. nem-KGST országok, azok gazdálkodó szervezeteinek csatlakozását is.

A fenti gondolatmenetet azzal lehet zárni, hogy természetesen a Kelet — Nyugat hazai társulások jogi statutuma körében megvannak azok a módok, amelyekkel a magyar rendelkezést végső soron a magyar vállalat, ill. Magyarország számára biztosíthatjuk. Ez mindenekelőtt egy olyan jogszabálykikötés, miszerint a külföldiek részesedése az 50%-ot nem érheti el. Ez egyébként a legújabb magyar jogalkotásban meg is valósult, amennyiben a 28/1972. PM számú rendelet a nemzetközi gazdasági társulásokra ezt a tételt kimondja. Ezzel és ezen keresztül a hazai társuló félre kiterjedő egyéb állami irányítási eszközökkel garantálni lehet, hogy nemcsak egy nagyobb iparágon belül, de egy konkrét közös vállalkozásban is végül is kritikus esetekben a magyar népgazdaság érdekeinek megfelelő gazdálkodásra kerüljön sor.

b) A következő probléma abban áll, hogy a Kelet—Nyugat hazai társulások jogi szabályozó rendszere, annak magva elkülönüljön-e egy feltételezett másik szabályzó rendszertől, amely csak a szocialista országok vállalatai közötti gazdasági társulásokra vonatkoznék.

A lényegileg, tehát főbb vonásaiban és tartalmilag azonos statutum mellett számos megfontolás szól (statutumon itt részben a működési feltételeket, valamint a társasági jogi szabályok szerinti helyzetet értve). A fontosabbak:

aa) Az eddigi szocialista jogalkotás tendenciája (Románia, Jugoszlávia, Magyarországnak).

bb) A szocialista országokban általánosnak mondható az a gazdaság-politikai premissza hogy vállalataik bizonyos körben nem-KGST országok vállalataival is társuljanak és ennek útját valamiféle teljesen elkülönült szabályozás aligha szolgálhatná. Az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez fűződő érdekek objektíve lényegileg azonos jogi szabályozás mellett szólnak

cc) A többféle struktúra bonyolulttá teszi a társulási folyamatokat, a társulások működését, de állami kontrollját is.

dd) A nem-szocialista országok gyakorlata nem ismert tartalmilag eltérő (diszkriminatív) társasági jogi struktúrákat.

ee) A Komplex Program és számos más KGST társulási okmány is tartalmazza azt az elvet, hogy a KGST normatívák keretében létrejövő nemzetközi gazdálkodó szervezetek kifelé nyíltak, azokhoz más résztvevők is csatlakozhatnak anélkül, hogy országaik a Komplex Program egészéhez csatlakozhatnának. Ez a nyíltság is vonzza azt az elvet, hogy a szocialista országokon belüli társasági jogi struktúra alapjaiban homogén legyen; hogy ti. ne legyen alapjaiban kedvezőbb vagy hátrányosabb a részvétel egy formailag KGST struktúrában létrejött társulásban, mint egy belső jog szerinti nemzetközi társulásban; és az utóbbi-keretben is ne legyen jogilag jobb, egyszerűbb, előnyösebb, általában alapvetően más a társulás egy jugoszláv vagy svéd vállalattal, mint egy cseh vagy szovjet vállalattal.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne indokolt a KGST szintű közös társaság jogi struktúrák létrehozása. Ezt ugyanis az teszi indokolttá, hogy — ha teljes és korszerű is volna a KGST-országoknak belső társasági joga — ezek a belső társasági jogok akkor is országonként eltérnének, formailag is eltérő struktúrát jelentenek, és az integráció KGST-szintű harmonizációs normatívákat igényel. Amiről szó van, azt a következő tételbe lehetne foglalni: A belső jogok a nemzetközi társulások tekintetében alapjaiban homogén társasági jogi koncepcióban fejlődjenek, a KGST harmonizálás ezek összehasonlító jogi szintézise felé haladjon, a harmonizált struktúrák külső résztvevők számára nyíltak; az eltérések a különös, még inkább azonban az egyedi szintjén (konkrét működési engedélyek és feltételek mint egyedi állami aktusok körében) jelentkezzenek.

A legújabb magyar jogalkotás a gazdasági társulásokról szóló 19/1970. sz. tvr, valamint a 28/1972. PM sz. rendelet az egységes szabályozás elvén áll. Más kérdés, hogy a konkrét engedélyezési eljárás körében, tehát az egyedi szintjén nem egészen azonos eljárások és szempontok érvényesülnek majd a gyakorlatban a két kategóriára nézve.

c) A fent is már említett új magyar jogalkotás 49% erejéig enged társulást hazai közös gazdasági egységben és ezen túl is biztosítja az alapvető garanciáit annak, hogy a külföldi felek aktívan részt vehessenek a társulás vezetésében, kisebbségi jogait is megfelelően védi a törvény, biztosítja a jövedelem

transzfer szükséges lehetőségeit, még bankgarancia formájában is ad különböző biztosítékokat, sőt az esetleges állami intézkedések esetére is nyújt törvényes garanciákat a külföldi felek javára. Ebben az összefüggésben, amin most a külföldi fél részéről történő beruházás számára való ésszerűségét értem, talán egy jelentősebb probléma adódik. Ez a 28/1972. PM sz. rendeletben megállapított adókulcsok szintje. A 40, ill. 60%-os jövedelemadó mértéke viszonylag magas. Majd a gyakorlat bizonyítja be, hogy ilyen feltételek mellett is vállalkoznak-e külföldi felek hazai gazdasági társulásokban való részvételre. Ha igen, akkor pusztán az adószint számszerű magassága miatt ezt a megoldást kérdésessé tenni indokolatlan volna.

d) Jogilag és elvileg is jelentős problémának tűnik a 28/1972. PM sz. rendeletben megfogalmazott lehetséges tevékenységi köre a közös gazdasági társulásoknak. Eszerint a társulások tevékenysége — részvénytársasági, közkereseti társasági, korlátolt felelősségű társasági és közös vállalati formában — gazdasági és technológiai fejlesztésre irányulhat, ill. a kereskedelem és szolgáltatások fejlesztését szolgálhatja. A tárgykörből tehát a termelésben való közvetlen részvétel ki van kapcsolva. Az utóbbi szférában közös gazdasági társulások csak a Minisztertanács engedélyével működhetnek, amint ezt a 28/1972. PM sz. rendelet kiadása kapcsán a Külkereskedelmi Minisztérium és a Pénzügyminisztérium közös közleménye jelezte.¹¹ Adott esetben természetesen ez is biztosítható lesz. A probléma azonban az, hogy A gazdasági és a technológiai színvonal fejlesztése címmel megjelölt tevékenységi kör az esetek egy részében önmagában gazdaságilag és jogilag nehezen képzelhető el; ennek a fejlesztésnek végső soron a termelésben kell megnyilatkoznia, a termelésben kell megvalósulnia. Ezért arra lesz szükség, hogy az ilyen korlátozott tárgykörrel létrejövő társulás kötelmi jogi szerződésekkel kapcsolódjék össze azokkal a termelőegységekkel, amelyekre nézve a társulás a technológiai gazdasági fejlesztés színvonalát emelni kívánja. A kötelmi jogi csatornákon kívül azonban elképzelhető egy sajátos másik csatorna is, nevezetesen a modern társasági jognak az a megoldása, amit fentebb fejlesztési társaság címmel (Kapitalbeteiligungsgesellschaft) lehetett illetni; ez az adott helyzetben a konkrétan termelő egységek, ipari vállalatok mint jogi személyek elé fogott fogat lenne, úgy azonban, hogy a fejlesztési társaság a termelő vállalat fontosabb akcióira nézve is rendelkeznie bizonyos jogkörökkel, a gyeplő tehát részben a fejlesztési társaság kezében volna, nem csak saját magára, hanem részben a vele összekötött termelő vállalatra vonatkozóan is. Ez a jogi konstrukció az új magyar jogszabályok szellemével és az abban szabályozott konstrukciókkal is összefér, sőt ezeket kifejezetten szolgálhatja. Ez a jogi konstrukció arra is alkalmas, hogy a tulajdonviszonyok eltérő jellegéből adódó ütközést teljesen felszámolja, a kooperációnak ezt a fejlett formáját tehát a gazdasági társulást és az ezzel

¹¹ A közleményt a sajtó közölte (ld. pl. Magyar Nemzet, 1973. október 3-i számában).

keresett célt, a technológiai fejlesztést, a jobb ellátást és a nyersanyagot mégis biztosítja.

e) Ha most röviden összegezni akarnánk a hazai nemzetközi gazdasági társulások szabályzó rendszereire nézve fennálló fontosabb feladatokat, akkor ezeket a következőkben lehetne megfogalmazni: 1. A gyakorlat igényeinek megfelelően nyilván további differenciálásra és fejlesztésre lesz szükség az új társasági jogi jogalkotás körében is; egyes problémákat már fent érintettünk. 2. Az új társasági jogalkotás is életben tartja és életre hívja, funkcionáltatni kívánja a régi kereskedelmi jogi társasági jogi formákat, úgy mint a részvénytársaságot, a Kft-t és a közkereseti társaságot, ezzel együtt természetesen ennek régi joganyagát is. Ez a joganyag azonban sok szempontból teljesen elavult (hiszen évtizedeken át tetszhalotti állapotban volt), de nem is ismer a fejlett kapitalista államokban mégis csak létrejött új korszerű szabályozási formákat sem. A gyakorlatban nyilván szükség lesz e jogintézmények használatára körében ezek körültekintő behatárolására, vagy általánosabban további jogalkotással vagy minimálisan és konkrétan az egyes konkrét társasági szerződések megalkotásánál. 3. A Hágai Nemzetközi Magánjogi Egyezmények tartalmaznak rendelkezéseket a jogi személyekre és vállalatokra irányadó jogról is; ezek ugyan kollíziós jogi természetű szabályok, de ilyenek alkalmazására is szükség lehet; ezért megvizsgálandó volna az is, hogy a hazai idevonatkozó kollíziós jogi szabályok és a hágai megoldások mennyiben ütköznek egymással, mennyiben állnak összhangban (elvileg az összhang lehetősége nem kizárt, sőt azt is lehet mondani, hogy sok tekintetben meg is van az összhang); és ennek megfelelően megfontolható lenne a hágai egyezményekhez való csatlakozás ebből a szempontból is. A hágai egyezményeknek egyik centrális problémája, amit e tárgykörben szabályoznak, a jogi személyek kölcsönzi elismerése. Ez is jelzi, hogy nem jelentéktelen kérdésről van szó. 4. Nemzetközikodifikációs fórumokon való részvételben (és ennek egyik rendkívül aktuális terén, a KGST integráció jogi előmunkálataiban) a fentiekben vázolt koncepció erősödésére kellene törekedni, amint az általában történik is. Kelet—Nyugateszmecserék keretében is ebben az irányban indokolt erőinket latba vetni.

4. A nemzetközi vállalati kapcsolatok külső szabályozása és alakítása állami és nemzetközi keretekben

4.1. *Funkciója*

Eddig azokról a jogi szabályzórendszerekről volt szó, amelyek a vállalkozási kapcsolatok egyes formáit jogilag közvetlenül kifejezik, egyáltalán lehetővé teszik, védik, funkcionálni és fejlődni segítik, jogi típusokban és kategóriákban nevesítik és intézményesítik. Ez a szabályozás is kívülről jön, neve-

zetesen általában a belső és nemzetközi jogalkotásból, de a szóbanforgó kapcsolati-jogi formák belső tartalmára vonatkozik.

A nemzetközi vállalati kapcsolatok e formáinak jó és egészséges működéséhez, sőt magához ahhoz is, hogy ezek egyáltalán működésbe lépjenek és funkcionálhassanak, a közjogi szabályzók összefüggő nagy rendszerének egyidejű jó funkcionálására van szükség. A dolog valamikor azzal kezdődött (az is már folytatás volt), hogy az államok (a királyok) egyáltalán átengedték a kereskedők áruit az ország határán, egyes helyeken vásárokat engedélyeztek, árumegállító hatósági helyeket intézményesítettek, vámot szedtek, kiváltóságokkal növelték az egyes gócpontok gazdasági erejét és így tovább. Ma mindez a belső és a nemzetközi közjog bonyolult hatásmechanizmusában érvényesül, amely mögött azonban ma is végül is az állami érdekek és ha kell az állami hatalom áll. A közhatalmi szféra tehát mindig is, szocialista viszonyok között pedig sajátosan jelen van a vállalati kapcsolati szférában, akár belső, akár nemzetközileg koordinált parancsaival. E külső szabályozásnak három olyan sajátossága is van, amelyet érinteni kell. Az egyik, hogy ezt alkalmazzák, mert alkalmas rá, a drasztikus és határozott állami beavatkozásra, nem egyszer diszkriminatív módon (pl. embargók), miközben természetesen e szférának is a kapcsolatok stabilizálására kell irányulnia. A másik, hogy gyors intézkedésekre, gyors változások elérésére alkalmas (pl. vámok csökkentése, adókedvezmények, kiviteli licencek gyors, nagyobb mértékű megadása, kontingensek állami bővítése az export-import ügyletek gyors felfuttatására), ezért egyes részeiben maga is gyorsan változik, míg a vállalatközi kapcsolatok belső intézményrendszere a szabályozás stabilabb síkja. A harmadik sajátosság a legfontosabb; nevezetesen, hogy ebben a közjogi szabálykomplexumban helyezkednek el az egyes államok gazdasági, ill. külgazdasági alapintézményei, a külgazdasági kapcsolatok társadalmi rendszerek szerint is eltérő mechanizmusa.

4.2. *A külső szabályzó rendszerek katalógusa (belső állami jogokban, bilaterális és multilaterális egyezményekben, a gazdasági integrációk jogi mechanizmusában)*

A külső szabályzó befolyásoló rendszerek *katalógusa* is az egyes relative elkülönült és meghatározott közjogi intézmények formájában jelenik meg. Az így tipizálódott intézmények neve is elárulja, hogy milyen hatások kiváltására alkalmasak.

4.2.1. *A belső állami jogokban* általánossá vált fontosabb külső szabályzók (a sorrend természetesen nem értékrend):

1. Külföldiekkel való szerződéskötések (áruszállítások, szolgáltatások, munkavállalás, szabadalmak eladása), társulások és társasági letelepedések engedélyezési szabályai.

2. Kiviteli és behozatali engedélyek — vagy tilalmak —, kontingensek szabályrendszere (szervezeti, eljárási és tartalmi feltételek).

3. Nemzetközi fizetések és pénzügyi tranzakciók engedélyezési és egyéb devizajogi szabályai.

4. A konvertibilitás, illetve annak hiánya esetében funkcionáló átszámítási és transferszabályok.

5. Vámok és vámjellegű más áruforgalmi szabályozók (non-tariff barriers).

6. Beruházások engedélyezési rendje és védelme.

7. Adók és adókedvezmények akár külföldi áruk, akár beruházások tekintetében.

8. Más támogatási formák (szubvenciók, exporthitelek, árkiegészítések, állami megrendelések stb.).

9. Kamat- és pénzpoltika.

10. Eljárási és végrehajtási szabályok a nemzetközi, vagy külkereskedelmi választott bírósági tevékenységről és a választott bírósági határozatok végrehajtásáról.

4.2.2. A közjogi szabályozás másik síkja *bilaterális államközi szerződésekben* (megállapodásokban) valósult, illetve valósul meg. Ennek általánosan ismert típusai:

1. Az államközi konzuli- és kereskedelmi (esetenként hajózási és kereskedelminek is nevezett) szerződések, amelyek általában kitérnek olyan jelentősebb kérdésekre, mint

a) a legnagyobb kedvezmény elvének biztosítása,

b) a jogi személyek elismerése és tevékenységükre a regime national elvének kimondása,

c) A jogalanyok vagyonának, érdekeinek és jogainak kölcsönös védelme ugyancsak a regime national elve alapján,

d) egyes polgári jogi jogviták rendezésének kérdései,

e) gazdasági kapcsolatok liberalizálásában vállalt kölcsönös kötelezettségek (tranzitforgalom biztosítása, versenyellenes akciók elleni kölcsönös védekezés, kontingens-felszabadítások stb.).

2. Áruforgalmi megállapodások (éves vagy többéves megállapodások, jegyzőkönyvek), amelyek ha kivételesen kereskedelmi szerződések funkcióját is betöltik, akkor általában érintik a fenti kérdéseket, ha csak áruforgalmi megállapodások, akkor általában kontingensekről, vámeljárásról, kiviteli engedélyekről, kontingensek fokozatos és mikénti feloldásáról stb. rendelkeznek.

3. A jogsegélyegyezmények egyre átfogóbb nemzetközi szerződéseké válnak. A vállalatközi kapcsolatok közjogi külső szabályozása szempontjából viszonylag kevésbé jelentősek, bár egy kérdésben többnyire intézkednek: a jogi személyekre irányadó jogot nemzetközi magánjogi módszerrel meghatározzák és nagyon általánosan biztosítják ezek belső jog szerinti státusát.

4. A vagyoni jogi és pénzügyi szerződések közvetve vagy közvetlenül

a külföldi követelések (vagyon) biztosításának rendezését szolgálják (többnyire múltbeli államközi követelés-problémák rendezése formájában, ld. pl. a legutóbb létrejött magyar—amerikai vagyonjogi szerződést).

5. Adójogi egyezmények és megállapodások egyebek között a kettős adóztatás kérdéseire kiterjedően.

6. Vámjogi megállapodások a vámok és más vámjellegű terhek csökkentéséről, vám eljárás egyszerűsítéséről (bár a vámegegyezmények körében szabályozott kérdéseket többnyire a kereskedelmi szerződések szabályozzák, vannak speciális bilaterális vámegegyezmények is, pl. Magyarországnak 1968-ban Ausztriával kötött vámegegyezménye kedvezményes vámtételek biztosításáról, 1969. évi 36. tvr.).

7. Természetes személyek munkavállalásának feltételeire vonatkozó bilaterális megállapodások.

8. Konkrét államközi, rendszerint iparági szintű egyedi megállapodások, amelyek valamilyen nagyobb program együttes megvalósítását szolgálják és amelyek végrehajtása az országok érintett vállalatainak nagyfokú nemzetközi együttműködését igényli.

4.2.3. A közjogi külső szabályozás *multilaterális síkján* érthetően kevesebb kérdésben jött létre valamennyire is egyetemes szabályozás. Kézenfekvően következik ez abból a körülményből, hogy — mint ismeretes és a fenti 4.2.1.-ben vázolt katalógusból is látható — a közjogi szabályozási komplexumban helyezkednek el az egyes államok gazdasági, illetve külgazdasági alapintézményei, külgazdasági kapcsolataiknak társadalmi rendszerek szerint is eltérő mechanizmusa, és ebben egyetemesen érvényes egység csak egyes részkérdésekben valósulhatott, illetve valósulhat meg.

Az egységesedés intenzív foka tulajdonképpen a nemzetközi gazdasági integrációt jelenti, amely napjainkban is regionális és nem egyetemes jelleggel bontakozik ki.

1. A legátfogóbb és legjelentősebb nemzetközi közjogi szabályozást eddig, elég általános vélemény szerint, a GATT valósította meg, amelyhez Magyarország is csatlakozott. A GATT lényege ismert: a nemzetközi kereskedelem liberalizálása, a protekcionista külkereskedelem feloldása, a vámkorlátok leépítése. A ma kb. 100 ország által ratifikált GATT-egyezmény a következő főbb külső szabályzó intézményekben kíván érvényesülni: a legnagyobb kedvezmény elvének általánosítása adók, illetékek és vámok körében, a tranzitszállítások szabadsága, antidömping magatartás elvárása, a kereskedelmet szabályozó jogszabályok és rendelkezések publikálása, a vállalatok külgazdasági mozgásának szabadsága imperatív állami kötöttségektől, mennyiségi korlátozások felszámolása, indokolt mennyiségi korlátozások esetén a diszkrimináció tilalma, külföldi vállalatok részvételének nem-diszkriminatív lehetősége belföldi gazdasági operációkban, szubvenciók koordinált adminisztrálása, regionális fejlesztés elismerése és keretei stb.

2. Tagja Magyarország több multilaterális egyezménynek a vámeljáráásra nézve (pl. az 1950. évi brüsszeli egyezményeknek, 1969. évi 2. sz. tvr.), de ezek nem érdemi, hanem csak — bár fontos — technikai és eljárási kérdésekben hoztak létre egységet (pl. egységes séma a vámtarifák árucsoportosításairól, azonos vámtarifa számokról stb.).

3. Az olyan további multilaterális egyezményekben, mint az EFTA, LAFTA vagy OECD Magyarország tagsága nem merül fel. Funkciójuk részben a GATT, részben már az integrációk közötti térben helyezkedik el.

4. Tagjai vagyunk — és ez a vállalatközi kapcsolatokban is nagyon fontos — a különböző szerzői jogi és iparjogvédelmi unióknak, amelyek garantálják az adott szellemi alkotás mindenkori tulajdonosának vagy jogosultjának rendelkezési és hasznosítási jogát.

5. A külföldi választott bírósági határozatok végrehajtásáról szóló New-york-i 1958. évi egyezményhez csatlakoztunk (1962. évi 25. sz. tvr.), így garantáljuk a nemzetközi vállalati kapcsolatok funkcionálásának egyik nagyon lényeges külső feltételét.

6. Eddig nem vettünk részt azokban az előmunkálatokban (az ILA-ban, International Law Association, folynak), amelyek egyrészt a külföldi vállalatok (beruházások) vagyonának védelmére, másrészt a nemzetközi monopóliumok és kartellek versenykorlátozó akcióinak korlátozására nemzetközi szerződések létrehozását és általánosítását lennének hivatva szolgálni.

Mindkét terület tele van gazdasági és politikai ütközésekkel; komolyabb hazai megfontolások után ki kellene állni a progresszív megoldásokért harcolók nemzetközi árcvonalába.

7. Nem gazdasági rendeltetésűek az olyan multilaterális egyezmények, de mégis komoly gazdasági hatásuk is van, és nagyon is Európára vonatkoznak, mint a NATO és a Varsói Szerződés; a gazdasági hatású multilaterális szerződések európai leltárából nem hagyhatók ki. A NATO-szerződés keretében elfogadott államközi megállapodások pl. kimondják, hogy NATO-célú megrendelések — és ezek nem bagatell dolgok — csak olyan vállalatnak adhatók, amelyek székhelye valamely NATO-tagállamban van és a részvényesek joga is valamely NATO-ország joga.

8. Végül meg kell említeni, mert pl. a nemzetközi ónegyezménynek Magyarország is tagja (1972. évi 5. sz. tvr.) az ún. államközi kartellmegállapodásokat (pl. nemzetközi búaegyezmény, nemzetközi gyapotegyezmény, az előbbi ónegyezmény, az olajtermelő államok megállapodása, az OPEC stb.), amelyek az adott árukra nézve jelentős szabályozó (liberalizáló, stabilizáló, vagy éppen korlátozó) szerepet töltenek be: a konkrét vállalatközi szerződések, kontingensek és árak csak e kartellek keretei között mozoghatnak.

4.2.4. A multilaterális külső közjogi szabályozórendszerek egy sajátos és elkülönülő csoportját a *nemzetközi gazdasági integrációkat* létrehozó és működtető nemzetközi normák alkotják. Ezek természete és tárgyköre az

integráció szoros vagy lazább jellegétől függően eltérően alakul. Európai példák: az EGK és a KGST jól ismertek. Súlyom László tanulmánya a KGST szabályozórendszerekről ezek itteni tárgyalása alól felment. A Kelet—Nyugat kapcsolatok szempontjából csak a nyugat-európai integráció néhány fontosabb eleméről kell — a részletesebb feldolgozást illetően az irodalomra utalva¹² — szólni.

Az EGK előrehaladott, már részleteiben is elég általánosan funkcionáló integrációs egység.

a) Ez kifejezésre jut egyrészt szervezeti felépítésének és a szervek működésének mintegy alkotmányos rendjében (szervek összetétele; szervek felépítése — Parlament, Tanács, Bizottság, Bíróság — amellyel nemzetközi szinten mintegy reprodukálni akarták a hatalmi ágak montesquieu-i elvét; közvetlenül hatályos általános normák és egyedi hatósági és bírósági normák alkotási rendje). Ezt az alkotmányos képletet kifejező normák a Kelet—Nyugat kapcsolatokat *közvetlenül* nem érintik, mert az EGK belső funkcionálásának rendjét határozzák meg.

b) De ezeknek is az a rendeltetésük, és így egyebek között a Kelet—Nyugat vállalati kapcsolatokra is kihatnak, hogy a 9 tagállam külön-külön gazdaságpolitikája helyébe integrált, ill. harmonizált gazdaságpolitikát állítsanak. Ennek pedig az az útja, hogy a nemzetközi vállalati kapcsolatok (a tőke, a vállalatok, az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő) belső és külső szabályozórendszereinek fent vázolt katalógusai tekintetében a nemzeti eltérések helyébe az EGK egységét állítsa. Ez hosszú folyamat (a Római Szerződés is hosszú időre tervezte), sok minden lassabban megy, mint gondolták; válságok is lépnek fel minduntalan; hogy csak a két legjelentősebbre utaljunk: az egyik az egységes agrárpolitika (végül s bizonyos koncenziókkal tető alá hozták); a másik az „alkotmány-válság” a szótöbbséges döntéseknek a Római Szerződés szerinti bevezetéséről az átmeneti időszak végén (Franciaország opponált, a nemzeti szuverénitás jegyében, majd megszületett a „les accords de Luxembourg”-nak nevezett feloldás, amely azóta is funkcionál és amelynek lényege az egyhangú szavazásokra való törekvés elve). A tényeket azonban, hogy az EGK mégis működésbe lépett gazdasági integráció és hogy ebben jelentős fejlemények születtek, nem lehet elvitatni és ezt a szocialista országok pozíciójából is figyelembe kell venni. Mindazonáltal nem valamiféle passzív igenekben. Miután az EGK kifelé, tehát a szocialista országok felé is sok tekintetben a 9 tagállam helyébe kíván lépni, mivel aktív kölcsönhatásról, fennálló keres-

¹² Ld. ehhez jelen tanulmány szerzőjének doktori disszertációját (letétben az Akadémiai Könyvtárban és az Országgyűlési Könyvtárban), kiadás alatt az Akadémiai Kiadónál *Az Európai Gazdasági Közösség joga — a vállalatok, beruházások, a tőkepiac, a gazdasági verseny és az állam gazdasági szerepének integrációs szabályozásában* címmel (1060 old.).

kedelmi szerződésekről és gazdasági érdekek harcáról van szó, ebből a „párbeszéd”-ből a maximum „kihozására” kell törekedni. Ehhez viszont tudni kell, hogy az EGK integrált külső és belső szabályzórendszerei milyen fontosabb kérdésekben akarnak egységes új struktúrát érvényesíteni a nemzetközi vállalati kapcsolatokban.

aa) A legjelentősebb a vámunió általánossá válásából és a nemzetközi gazdaságpolitikák egységesítéséből a külsőkre erőltetni szánt következő két törekvés: Az egyik, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét a vámrá, adóra és más preferenciákra külsők nem igényelhetik, mert — úgymond — ezek az integrációs kötelezettségekkel egységet alkotva az integráció lényegéhez tartoznak. A másik, hogy a jövőben a hosszútávú kereskedelmi szerződéseket és áruforgalmi megállapodásokat ne a tagállamok, hanem az EGK mint olyan kössön. E problémák körüli harc nem lesz könnyű. Nagyon sok érdekünket érinti. A Római Szerződés és az EGK fórumainak gyakorlata arra vall, hogy az EGK tudatában van annak, hogy e téren engedményekkel és kompenzációkkal járó harcra van kilátás. A harcban kívülről nemcsak a szocialista országok sorakoznak fel.

bb) A külső szabályzók körében a fenti katalógusból az EGK integrálta, ill. fokozatosan integrálja egyebek között a tőke és beruházások, a vállalatok és szolgáltatások, a munkaerő mozgásának és letelepedésének hatósági engedélyezési feltételeit, a szellemi alkotások hasznosításának védelmi feltételeit, a szubvenciók és más állami gazdasági operációk rendjét, a bírósági ítéletek végrehajtásának rendjét, a monopólium- és kartellellenőrzés közösségi érdekelttségű hatósági mechanizmusát stb.

Mindezt a tagállamok, ill. az EGK említett szervei a következő jogforrások, ill. közösségi hatósági egyedi aktusok formájában valósítják meg: konvenciók, nemzetközi szerződések, rendeletek (a Tanács és a Bizottság közvetlenül hatályos normaalkotásai), irányelvek, határozatok, állásfoglalások, ítéletek; ezek ma már nagy egységében (amelynek a Római Szerződés és a Montánunió Szerződés az alapja, chartája), nem lehet nem észrevenni, egy viszonylag jól funkcionáló új jogrendszer jött létre (az ún. európai gazdasági jog, vagy közösségi jog, Gemeinschaftsrecht, Community Law, europäisches Wirtschaftsrecht, droit économique européen), amellyel való vitatkozás ennek elég beható ismeretét is feltételezi. A vitán túl azért is, mert vállalataink nyugat-európai operációi a jövőben egyre inkább e jogi jelenségek paraméterei közé is kerülnek.

cc) Ezért, ezen utóbbi érdek szempontjából kell végül utalni arra is, hogy az EGK a fenti 3. anyagrészben tárgyalt belső szabályzók — vállalatközi kapcsolati formák, kereskedelmi jogi intézmények — katalógusában is sok integrált közösségi szabályanyagot épített a nemzeti szabályzók mellé vagy helyébe. Ezekről fent volt szó (3.4.3.; 3.4.6.); itt csak annyit: ezek vállalataink nyugati operációi számára is előnyös formákat jelenthetnek, ha kellően élni tudnak velük.

*

A Kelet—Nyugat gazdasági kapcsolatok, a világkereskedelem is — mint a bevezetőben megállapíthattuk — ma olyan szakaszban van, amelyet majd bizonynyal az utókor is új korszaknak nevez. A jelenlegi jogi instrumentárium-ban sok avitt és jogi-dogmatikai szempontból is hasznavehetetlen, sőt káros kacat van; vannak benn olyan darabok is, amelyek a hidegháború termékei és szívósan túléltek saját testüket, ismét mások a befeléfordulás protekcionizmusában „modernekek”; az UNCTAD-ban jobban meg kellene hallani a fejlődő világ új normák iránti kiáltásait; születnek modern nemzeti törvények a nyíltabb gazdasági együttműködésre, az integrációk jogintézményei is próbálnak nyíltak lenni; az ENSZ a nemzetközi kereskedelem jogának globális fejlesztését magára vállalta, más nemzetközi fórumokat is ezen új „hit” — a *pax* és a *lex mercatoria* — terjesztésére buzdítva, azonban ezt elérni hosszú és nehéz harc, amelyben társadalmi és gazdasági ellentéteken túl esetleges politikai érdekek, a mindig könnyen támadó voluntarizmus, a nem mindig haladó tradíciók, a különböző jogi és gazdaságpolitikai inerciák a leküzdendő ellenállások hosszú sorát állítják elénk. A fősodor azonban bizonynyal egyre erősebb lesz. Ebben nagy szerepe lesz annak az új — elvonatkoztatva értve most a szót — „világkereskedelmi kódexnek”, amelyet keresünk és a jelenlegi erjedésből ki kell hoznunk. E kódex főbb elemei azokban a kérdésekben, ill. azokon a területeken csíráznak, amelyeket fentebb végigjártunk. A teendő: a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődési törvényszerűségeiből, az új viszonyokhoz korszerűen alkalmazkodó belső és külső gazdaságpolitikánkból derivált stratégiában fokozatosan kibontani azt a jogi Denkmodell-t, amellyel e „kódex” létrehozásában részt akarunk venni.

KGST-JOGI FORMÁK ÉS KELET—NYUGAT VÁLLALATI EGYÜTTMŰKÖDÉS*

SÓLYOM LÁSZLÓ

1. Előkérdések

- 1.1. A világpiac és a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatok jogának viszonya
- 1.2. Az állami vagy vállalati szintű szabályozás kérdése
- 1.3. Kétoldalú vagy sokoldalú szabályozást?
2. A tulajdonviszonyokat nem érintő formák
- 2.1. Árucseré
- 2.2. Szakosítás és kooperáció
3. A tulajdonviszonyokat érintő formák
- 3.1. Közös vállalatok

1. Előkérdések

Ez a tanulmány kettős célt követ: egyrészt összefoglalja a KGST országok vállalati szintű kapcsolatainak jogi problémáit, másrészt felvázolja azokat a jogi kérdéseket, amelyek ezen a talajon a kelet—nyugati vállalati együttműködés számára adódnak. Mielőtt azonban a konkrét kérdésekre térne, bemutatja, hogy a *jogi szférában* hogyan jelentkezik a két terület — a KGST integráción belüli, valamint a kelet—nyugati kapcsolatok — viszonya.

1.1 Az alapkérdés igen élesen fogalmazva ez: elszigetelhető-e a KGST-n belüli gazdasági viszonyok joga a kelet—nyugati kapcsolatok jogától? Tartalmilag: van-e olyan sajátossága a KGST-integrációnak, amely olyan speciális jogi eszközöket kíván, melyek *lényegükben* különböznek a világ gazdaság szabályozásától? A kérdés eldöntésének messzemenő következményei vannak mind a nemzeti jogrendeken belül, mindpedig a KGST egységesített jogában. Az előbbiben ugyanis a külgazdasági jog alapvető megkettőzése függhet ettől, a KGST jogában pedig a vállalati szintű, polgári jogi szabályozás és az állami szintű, azaz nemzetközi jogi szabályozás aránya. Természetesen nem a farok csóválja a kutyát: a jogi eszközök választása mögött eltérő gazdaságpolitikai

* A Világ gazdasági Tudományos Tanács felkérésére — az Európai Biztonsági Értekezleten tárgyalt európai gazdasági együttműködés problematikájához, ill. a „Középtávú világ gazdasági prognózis” c. távlati kutatási tervtémához kapcsolódóan — írt tanulmány (ld. ehhez részletesebben *Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései* c. anyag bevezetőjét e lap — Gazdaság- és Jogtudomány, 1974. évi 1—2. szám — 53. oldalán).

szemléletek állnak. Ezek a nézetek azonban végül is a szocialista társadalmi rendben közös nevezővel bírnak, másrészt nem kötődnek kizárólagosan egy adott jogi mechanizmus-fajtához. Az egész kérdés szemléletéhez hangsúlyoznunk kell tehát, hogy ugyanazon cél igen eltérő jogi konstrukciókkal is elérhető; és fordítva: azonos jogintézmény a valóságban akár ellentétes hatással is funkcionálhat.

Szűkebb problémánkhoz visszatérve tanulságos párhuzammal szolgál az úgynevezett „gazdasági jog” pályafutása a nemzeti jogokban. Kifejezetten elméleti meggondolások (az egész népgazdaságot átfogó tervezés-irányítás és a gazdálkodás egysége) alapján jutott uralomra és érvényesül napjainkban például Csehszlovákiában és az NDK-ban a gazdasági jog, amely az *állami irányítás* hangsúlyozásával a gazdasági igazgatást és a tervkötelezett termelők gazdasági kapcsolatait egységesen szabályozza. Ezzel a polgári jog alapintézményei megduplázódtak. A direkt tervutasításos rendszer válságából kinövő gazdasági reformok újból aktivizálták a gazdasági jogi elmélet híveit más szocialista országokban is. Ez a szemlélet most már a KGST nemzetközi gazdasági viszonyaira vetítve is fellépett.

1.1.1. A gazdasági jogi koncepció nemzetközi változatát legélesebben az NDK-ban képviselik.¹ Ez a felfogás a KGST-n belüli jogviszonyokat az állami, mégpedig *közös* állami vezetés szempontjából közelíti meg, s az integráció összes viszonyát *egységes* rendszernek véve, egységes „rendszer-szabályozást” tart kívánatosnak.

A specifikus államközi vezetés kiterjedne az államok egymás közötti, a gazdasági szervezetek egymás közötti, illetve az államok és a gazdasági szervezetek közötti viszonyokra. A nemzetközi gazdasági jog normarendszere csakis a KGST-államok kötelező megállapodásai, illetve nemzetközi szervezetek útján jönne létre; azaz *jogforrásai nemzetközi jogiak* lennének. Ki kell emelnünk, hogy ez a joganyag az *egyes államokon belül is* szabályozná a vonatkozó külgazdasági viszonyokat. Ebből a koncepcióból logikusan folyik a *vállalati szint háttérbeszorítása*. A nemzetközi gazdasági jog hívei pl. a közös vállalatokkal szemben az úgynevezett nemzetközi ipari ágazati szervek koncepcióját képviselik.² Ez a megoldás összekötné a központi állami szervek koordináló tevékenységét (a gazdaságpolitika egyeztetését, tervkoordinálást, prognózis készítését, közös tervezést) az egyes árutermelők szerződési kapcsolataival; átfogná az illető iparág egészét horizontálisan is és vertikálisan is, a kutatás-fejlesztéstől egészen az értékesítésig. Az ilyen szervezetek csírájának az olyan szervezeteket tekintik, mint például az INTERMETALL vagy a Nemzetközi Csapágyipari Egyesülés. Az ilyen közvetlenebb kérdéseken túl ez a koncepció

¹ *Seiffert*: Theoretische Probleme der Herausbildung des Sozialistisches Internationales Wirtschaftsrechts. Staat und Recht, 1972. 3, 4 és 8. sz.

² *Rüster*: Zu Rechtsproblemen der sozialistischen ökonomischen Integration im RGW. Potsdam—Babelsberg, 1970. 99. old.

elvezet a tagállamok együttműködésének olyan szoros formáihoz, mint pl. egy közös KGST-Legfelsőbb Bíróság felállítása,³ amelynek hatásköre a gazdasági vitákon túl kiterjedne *minden*, a KGST-beni együttműködésből folyó jogvitára. Még tovább menve: ha a belső szervek magatartásának előírása és megítélése ilyen széles területen nemzetközi közjogi szintre kerülne át, már közel kerülnénk az NDK irodalmában gyakran emlegetett, politikailag felfogott szocialista államközösséghez. Eltekintve attól, hogy ezek a következmények túl távoli viszonyokat tételeznek, és hiányzó feltételeket anticipálnak, a nemzetközi gazdasági jog mai viszonyokra vetített koncepciója mindig is kisebbségben maradt.

1.1.2. Ez azt jelenti, hogy a *KGST jogi struktúrájánál a hagyományos dualisztikus szabályozási móddal kell számolnunk*: az alapvető — de keret jellegű — *nemzetközi jogi* szabályozás mellett szerepet kapnak a *polgári jogi* kapcsolatok is. A kérdés ezekután a két szabályozási módszer mögött álló államközi, illetve vállalatközi viszonyok *aránya* marad. Nem maradhat továbbá figyelmen kívül a viszonyoknak még egy speciális szintje: a minisztériumok, illetve más főhatóságok kapcsolatai, amelyeket általában és elvileg közjogiaknak kell tekintenünk, de ténylegesen, a minisztérium és a másik állam vállalata közötti szerződések (ún. diagonális szerződések) esetében, gyakran polgári jogi viszonyok jönnek létre.⁴

1.1.3. Mint mondtuk, a nemzetközi gazdasági jog koncepciója a KGST kapcsolatok szabályozásának egészét teljesen elvágja a világpiac jogi rendjétől. Természetesen *nem* arról van szó, hogy a KGST ne alkotná meg a maga speciális intézményeit, hogy a kapitalista gazdaságban kialakult intézményekkel kellene élnie. Az a fontos, hogy *ne induljunk ki* olyan prekonceptióból, amely *minden intézményt eleve speciálisan akar szabályozni*, úgy hogy a hasonló funkciójú kapitalista jogi megoldásokról és azok tapasztalatairól nem vesz tudomást és eleve elzárkózik az esetleges általánosan alkalmazható intézmények elől.

A KGST-n belüli és a kelet–nyugati kapcsolatokat egyként szem előtt tartó koncepció elvi kiindulópontja az „*elkülönült, de nem izolált szemlélet*”,⁵ ami azt jelenti, hogy nem törekedünk alapvetően külön-külön konstrukciókra, de nem is „recipáljuk” a kapitalista jogot. Ez a közelítés azonban szükségképpen *elvezet* — mivel nem direkt-egységes szabályozásról van szó — a *regionális és univerzális jogegységesítés viszonyához*, másrészt pedig a *KGST tagállamok jogrendjének harmonizálásához*.

³ Sztalev és Graefrath felfogását ld. Mádl—Sólyom: Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány. 1970. 259. kk. old. Vö. továbbá Vildghy: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának elméleti alapjai. Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 30. old., nemzetközi arbitrázs fokozatos létrehozásához ld. Kálmán: A KGST államok anyagi felelőssége gazdasági kötelezettségvállalásaikért. Jogtudományi Közlöny, 1972. 297. old.

⁴ Erre Sólyom: Minisztériumok kapcsolatai a KGST-ben Állam- és Jogtudomány, 1971. 756. old.

⁵ Eörsi: Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 18. old.

Ami az *univerzális jogegységesítést* illeti, ennek akkor van jövője, ha nem lép fel átfogó igényrel, hanem megmarad *egyes jogintézmények* szintjén. Szocialista jogtudományi álláspont szerint a nemzetközi kereskedelem jogának általános egységesítése, éppen ennek egyszerűsítő hatása miatt, *minden* államnak érdeke. Egyébként is ez az a szféra, ahol a magántulajdon, illetve a társadalmi tulajdon alapján való állás közvetlenül nem jelentkezik.⁶ A kereskedelmi viszonyok fejlődésével ugyan a kapcsolatok olyan szorossá is válhatnak, hogy a tulajdonjogi kérdéseket nem lehet a hazai jogokba visszaszorítani (pl. közös vállalatok), de a tapasztalat mutatja, hogy a nehézségek nem a jogi szabályozásból adódnak.

Az *univerzális jogegységesítéshez való közeledésünk* során figyelembe kell vennünk a következőket. A szocialista országok — változó arányban — részesei egy sor olyan egyezménynek, amelyek igen szűkkörű, javarészt technikai jellegű területet rendeznek. Ilyenek pl. a szellemi alkotások joga, a varsói légi-fuvarozási egyezmény stb. Ezen felül, az érdemibb területeken, azonban a kapitalista és szocialista világban ellenkező tendenciáknak lehetünk tanúi.⁷ Az eredetileg igen eltérő burzsoa jogrendszerek között határozott közeledés mutatkozik. Ezzel szemben a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egységesítése igen lassan halad, és nem is az intézményesített állami úton, az egységes jogot tartalmazó tervezetek ratifikálása útján, hanem a gyakorlatban, a kereskedelmi szokványok és típusszerződések szintjén megy végbe. Ezzel szemben áll a szocialista jogfejlődés. Itt az eredetileg igen hasonló polgári jogok mindinkább elkülönülnek. Míg a társadalmi tulajdon alapján országos méretekben szervezett gazdaság a maga jogi struktúráit belső viszonylatban megmerevíti, és az egyes országok közötti közeledést (a polgári jog intézményeinek harmonizálását) gátolja, addig ugyanez a jelenség, amely a termelők spontán mozgását fékezi, igen megkönnyíti a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának *állami szintű* egységesítését.

Mindez elvileg a KGST Jogi Értekezetében folyó *regionális* egységesítési munkák gyors sikerével kecsegtet. Bizonyítékul fel lehet hozni a gyorsan megalkotott egységes Általános Szállítási Feltételeket. Ugyanez azonban ellenbizonyítékul is szolgálhat: más területeken a KGST-nek sem sikerült nemzetközi szintű direkt-egységes szabályozást létrehozni. Kivételt — a szállítási szerződésekhez kapcsolódó szerelési stb. feltételeken, és a még 1950-ből származó SZMGSZ-en, illetve a vasúti szállítás technikai kérdéseivel foglalkozó egyezményeken kívül — csak az 1972-es választott bírósági egyezmény (1973. 23. tvr.) jelent — amely azonban nem vonatkozik közvetlenül a közös gazdálkodásra.

⁶ *Eörsi*: Regional and Universal Unification of the Law of International Trade. The Journal of Business Law 1967. Ápril, 147. old.

⁷ Részletes kifejtést ld. *Eörsi*: A konvergencia problémái a polgári jogban. Állam- és Jogtudomány, 1972. 411, 417. old.

Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni, hogy a jogi kérdések vizsgálata a KGST-ben csak a hatvanas évek legvégétől kezd fellendülni, s hogy a Komplex Programban is előirányzott jogi munkálatok eredményét még korai lenne számonkérni. Mind az ÁSZF körüli elméleti és gyakorlati problémáiból levonható tanulságok, mind a Jogi Értekezlet speciális munkacsoportjaiban folyó munka eddig nyilvánosságra hozott eredményei azonban már most valószínűsítik azt a feltételezést, hogy a KGST-n belüli nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szabályozó egységes jog *nem fogja azonnal elérni a legfejlettebb szintet*, az általános, illetve kizárólagos érvényesülést. A tagállamok eltérő fejlettsége, illetve gazdasági struktúrája, valamint az ebből fakadó érdekeltérések egyelőre még oda vezetnek, hogy az egységes álláspont érdekében kialakított tartalmi kompromisszumok nem minden esetben elégitik ki a tagállamokat. Ez jelentkezik az egységes jog alóli jelentős *kivételekben* (ld. ÁSZF. illetve választott bírósági egyezmény), vagy — a kivételeket is határozatlanná téve — abban, hogy az egységes jog a *felek akaratától függően érvényesül*. (Ld. az NGSZ-re vonatkozó Mintaalapszabályt, amely nem is jogforrás).

Ennek a jelenségnek gazdasági meghatározói vannak, amelyek döntő jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyoznunk —, de hogy a jogi szférában ilyen kiélezetten jelentkezik, annak okát ugyanabban látjuk, amit fentebb *elvileg* előnyként értékeltünk: a szabályozásnak az állami szintre való koncentrációjából.

Az univerzális jogegységesítésben való részvételünk elvi prognózisa ezek szerint (magának a nemzetközi jogi egységesítésnek említett nehézségei miatt) nem sok gyakorlati eredménnyel biztat. Nem közömbös az sem, hogy az olyan univerzális igényű törekvések, amelyek nem állanak az ENSZ égisze alatt, a szocialista államok részvétele mellett is gyakorlatilag a tőkés országok irányítása alatt maradnak és a kontinentális és angol–amerikai jogfelfogás közötti konfrontáció terei.⁸

A kereskedelmi jog egységesítését az ENSZ védnökségével éppen Magyarország kezdeményezte. (UNCITRAL). Érdeemes figyelni arra, hogy amíg ezek a munkálatok szemmel láthatóan izoláltan folynak a KGST-beli törekvésektől, az állam gazdasági felelősségének kérdésében nem egészen ez a helyzet. Az 1972 novemberében Varsóban e tárgyban tartott tudományos tanácskozáson igen nagy szerepet játszottak az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága keretében folyó munkák az állam felelősségének egységes szabályozásáról szóló konvenció létrehozására.⁹ Természetesen nem ennek alkalmazásáról volt szó KGST-viszonyokra. A konferencia arra mutatott elsőként példát, hogy *a KGST-n belül folyó egységesítést nem lehet az univerzális egységesítési folyamattól elszigetelten szemlélni, hanem két szintet koordinálni kell*. Látnunk kell, hogy mind a két nézet: a KGST-specifikumokat abszolutizáló nemzetközi gazdasági jogi

⁸ *Eörsi*: Konvergencia... 411. old.

⁹ Reports on State Responsibility. doc. A(CN. 4)233, és 246.

koncepció, illetve a KGST-beni jogegységesítést az univerzális törekvésekkel koordináló felfogás explicit alakjában csak az elmélet síkján jelentkezik. Magától értetődő, hogy a Jogi Értekezlet konkrét és hivatalos jellegű munkája során nem hivatkoznak az ilyen mögöttes koncepciókra, másrészt itt politikai megfontolások, valamint az elérendő egységes véleményre törekvés is befolyásolja a képviselt álláspontot.¹⁰ Mindez azonban még inkább kiemeli a nézetek tisztázásának és konfrontálásának fontosságát a kötetlenebb elméleti szférában.

1.2. A KGST nemzetközi gazdasági jog általi elszigetelésének elutasítása egyáltalán nem jelenti a *sajátos vonások* tagadását. Mondottuk, hogy a KGST-n belül folyó jogegységesítésre alapjában milyen befolyást gyakorol a társadalmi tulajdon alapján álló gazdasági rend. Ez azonban nemcsak megkönnyíti az állami szintű jogegységesítést, hanem első pillantásra az egész jogi mechanizmus *állami szinten* való szervezését is sugalmazza. *Az állam átfogó gazdaság-irányító funkciója és (elvi) tulajdonosi mivolta nézetünk szerint nem szerencsésen fonódik össze a hagyományos nemzetközi jogi szuverenitásfogalommal.* A nép-gazdasági nagyságrendben való gondolkodás azzal jár, hogy az integráció jogi szerkezete mint nemzetközi közjogi szerződések szövvénye jelenik meg; az állam minden közvetlen gazdálkodó tevékenysége ellenére állandóan a szuverén merev ornátusát ölti magára. Amilyen szépen hangzik a szuverén államok egyenjogúsága stb. olyan nehézségeket támaszthat másfelől a gazdasági szférában; mégha nem is a kapcsolatok kialakításánál és realizálásuk kezdetén, hanem főként a menetközben fellépő zavarok esetén. Az eddigi gyakorlat szerint ilyenkor egyeztető tárgyalások, magasszintű politikai beavatkozás, (és — elvileg — végső soron hasonló hátrány okozása) voltak azok az eszközök, amelyeket egyáltalán alkalmazni lehetett. Még e kifejezetten „állami szintű” probléma institucionalizálása során is azok a variánsok okozták a nagyobb gyakorlati nehézséget, amelyek a hagyományos nemzetközi közjogi talajon állnak, és idegenkednek a polgári jogból származó technikák alkalmazásától. Az állam vétkességének vizsgálata pl. eleve olyan kényes és gyakorlatban ellenőrizhetetlen kérdés, amely önmagában is alkalmas arra, hogy a felelősségi mechanizmust megbénítsa, ezzel szemben egy a nemzeti bank által garantált kötbérszankció igen jól beválna. Fontosabb azonban ennél, hogy a további nehézségek is a már „valódi” állami és vállalati szint elhatárolásából adódnak. (Pl. mi az „állam kára”, miért felel az állam és miért a vállalat).¹¹

A csak a hagyományos nemzetközi jogi kategóriákkal dolgozó „nemzetközi jogias” álláspont megőrzi ugyan egy *formális* egységet az állam külgazdasági kapcsolatairól, de mivel a nemzetközi jogi szintnek szocialista és tőkés külgazdasági relációban más-más szerepe van, a gyakorlatban éppúgy elszigetelné a KGST-viszonyokat a világpiactól, ahogy azt a nemzetközi gazdasági

¹⁰ A Jogi Értekezlet és az elmélet viszonyára ld. Súlyom: A minisztériumok... Állam- és Jogtudomány, 1971. 757. old.

¹¹ Ld. Kálmán: i. m.

jog koncepciója formálisan is megteszi. A kelet–nyugati kapcsolatok ugyanis nem bonyolódnak (sőt nem is bonyolódhatnak) a konkrétságnak azon a szintjén államok között, nemzetközi közjogi vonalon, ahogy ezt a nemzetközi-jogias koncepció a KGST-re vonatkozóan szabályozni szeretné. A vertikálisan mélyre menő nemzetközi gazdasági jog — a fent felhozott aggályoktól eltekintve — akkor már praktikábilisebb eszköz lehetne a KGST-n belül.

A szuverének szintjén szervezett kapcsolatok azonban nemcsak az állami és vállalati szint elhatárolásával és az állami felelősséggel kapcsolatban vetnek fel problémákat. Ezen a szinten a kapcsolatok pozitív alakítása közben is állandóan felmerül a szuverenitás „védelmének” problémája. Így pl. a román részről felvetik, hogy közös vállalatok alapítása (ti. a közös tulajdon) sérti a szuverenitást.¹² (Ugyanakkor Románia az elsők között szabályozta a kelet–nyugati viszonylatban is alapítható közös vállalatokat.) A vállalati szint lényeges előnye, hogy itt a szuverenitás kérdései kikapcsolódnak. A vállalati szint továbbá nagyságrendjénél fogva is mozgékonyabb, alkalmazkodóképesebb; ezen keresztül anyagilag is optimálisabban gazdálkodik, mint a szuverének szintjén szervezett kormányközi vállalat.

Mádl hívja fel a figyelmet arra, hogy a nemzetközi közjogi pozíciók ugyan formálisan egyenrangúak, de ténylegesen más-más anyagi erőt képviselő államok állnak szemben. Ez — gazdasági kapcsolatokról lévén szó — nem hagyható figyelmen kívül, s főleg ott lehet hátrányos, ahol a konkrét gazdasági tevékenység szintjén mások az államok erőviszonyai, mint a nép-gazdaságok szintjén. Ha azonban a nemzetközi jogi viszonyok helyett — vállalati szinten — kereskedelmi jogi pozíciókkal dolgozunk, minden államnak esélye van arra, hogy egy-egy fejlett iparága döntő pozíciót nyer.¹³ Ez a vállalati szint legjelentősebb előnye.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a vállalati szint preferálása az „alacsonyabb szférák” nemzetközi mobilitásának megteremtésével előnyösen hatna a nemzeti jogok harmonizálására is.

Nem véletlen, hogy az állami, illetve vállalati szinttel kapcsolatos problémák ott merülnek fel, ahol az együttműködés minőségileg új, szorosabb formáiról van szó: a kooperációnál és a közös vállalatoknál. Az árucserre vonatkozásában csak a keretmegállapodások folynak állami szinten (annak minden problémájával), a konkrét szerződések az ÁSZF kereteiben vállalati szinten maradtak. Végülis semmi sem állana útjában, hogy azonos tulajdoni berendezkedésű országokban a specializáció és a közös vállalkozások konkrét megvalósítását is legalább abban a mértékben vállalati szintre szállítsuk le, mint az árucserét. (Erről részletesen az illető szerződések tárgyalásánál lesz szó.)

¹² *Murgescu*: A nemzetközi együttműködés az új technika és a termelés területén. Vita Economica Bukarest 1967. 1269. o. id. és a szuverenitással összefüggő vélemények bemutatására ld. *Mádl*: A gazdasági integráció egyik fő kérdése: milyen jogi mechanizmust? Állam- és Jogtudomány 1971. 496. o.

¹³ *Mádl*: i. m. 500. old.

A vállalati szintű kapcsolatok kellő kiépítése egyben annak a lehetőségét is megteremti, hogy a KGST-n belüli és a kelet–nyugati kapcsolatok jogi szabályozását optimálisan koordináljuk.

Félreértések elhárítása végett hangsúlyozzuk, hogy a vállalati szint nem jelenti a kapcsolatok függetlenítését az államtól, nem jelenti a tervszerűség helyett a spontán piaci mechanizmusra való építést — ahogy ezt pl. az NDK irodalmában — nyilván a saját állam-centrális pozíciójuk erősítése érdekében is — állítják.¹⁴ Egy ilyen laissez faire koncepció már a múlt század végén is anakronizmus lett volna. *Nem az állam kikapcsolásáról van szó, hanem az állami és vállalati szféra határának olyan megvonásáról, hogy maga az elhatárolás ne okozhasson gyakorlati problémát.* Ez pedig — általában — akkor lehetséges, ha igen széles operatív szabadságot adunk a vállalatoknak, illetve, ha az állam gazdálkodó tevékenysége körében nem él immunitásával. Most csak példaként említünk olyan közvetítő megoldást, hogy az illetékes minisztérium dönt a szerződés összes érdemi kérdésében, de a szerződést formálisan valamelyik vállalatával kötteti meg; vagy a másik oldalról utalunk arra a szovjet-unióbeli kísérletre, hogy egyes gazdasági minisztériumok az önálló gazdasági elszámolás rendjében működnek és polgári jogi alanyokként kötik meg az ágazatukra vonatkozó specializációs szerződéseket.

Az a három szint, amelyen ma a KGST gazdasági kapcsolatai szerveződnek: az állami-nemzetközi közjogi, a minisztériumi (döntően nemzetközi közjogi), illetve a közvetlen vállalati kapcsolatok polgári jogi szférái, egyáltalán nem nehezítik meg a vállalati és állami szint szétválasztását. A különböztetés a minisztériumi szinten is nehézség nélkül végigvihető, mert itt végül is *funkciók szétválasztásáról* van szó: az igazgatás és az operatív gazdálkodás lehetséges mérvű külön tartásáról.

1.3. Az előkérdések közé tartozna a kétoldalú, illetve sokoldalú szabályozás kérdése is. Ennek azonban nincsen elvi jelentősége. A szocialista országok regionális jogegységesítése nyilvánvalóan a multilaterális szinten folyik.

A belső jogok említett divergáló tendenciái nem kedveznek a nemzetközi kapcsolatokkal nem, vagy nem szorosan összefüggő jogterületek egységesítésének. Jól szemlélteti ezt az egységes lengyel és cseh családjogi törvény, amelynek alapján a két országban eltérő gyakorlat alakult ki.¹⁵ Jelentős eltérések vannak az egyes országok polgári jogában, sőt abban is, hogy a gazdasági életet egyáltalán a polgári jog avagy a gazdasági jog szabályozza-e. Ezeknek a területeknek közelítése viszont kívánatos lenne, annál is inkább, mert az árucserre ÁSZF szerinti egységes szabályozása mellett, az ott nem szabályozott kérdésekben az eladó országának belső joga kerül alkalmazásra;

¹⁴ L. Kampa, 2. jegyz. id. kötet. 91., 91. old., Seiffert: Der Prozess der Herausbildung des Rechtssystems der sozialistischen Wirtschaftsintegration. Staat und Recht 1972. 1307. — a vonatkozó irodalom tendenciózusan „államtalanítás-párti” idézésével.

¹⁵ Eörsi: Konvergencia 419. old.

továbbá azért is, mert a kapcsolatok többi formájában is az egységes szabályozás kidolgozása a Jogi Értekezlet munkacsoportjaiban igen különböző előrehaladottságú, de mindenképpen még csak előkészületi stádiumban van, s így az egyes országok jogát kell alkalmazni. Ezen a talajon aztán lényegesek az eltérések a választott bírósági gyakorlatban is, pl. az egyes jogi fogalmak értelmezése tekintetében. Belső jogrendbe belenyúló „harmonizálás” eddig lényegében annyiban történt, hogy a nemzetközi kapcsolatokban alkalmazandó „belső, nemzeti jog” szocialista szervezetek vonatkozásában is az általános polgári jogot jelenti, nem pedig a gazdasági jogot.

A KGST gazdasági viszonyok perspektivikusan a *direkt-egységes szabályozás* uralma alá kerülnek. Ez azonban azt is feltételezné, hogy a KGST tagországok gazdasági fejlettségi szintje is „harmonizálódik”. Ma még a jogegységesítéssel kapcsolatban is elkülönülnek egymástól pl. a nyersanyagtermelő és a gépgyártó országok törekvései. Ilyen körülmények között *van* jövője a kétoldalú, illetve többoldalú, de nem az egész KGST-re kiterjedő jogegységesítésnek is, annak ellenére, hogy ez a mód a sokoldalú egységesítéshez képest „kezdetlegesebb”, sőt annak ellenére is, hogy szervezeti keretei az ilyen törekvéseknek nincsenek és a Jogi Értekezletben adott keretek ez ellen hatnak.

2. A tulajdonviszonyokat nem érintő formák

2.1. Árucseré

2.1.1. Az árucseré az a terület, ahol a KGST-ben folyó jogi munka a *legnagyobb eredményt* tudja felmutatni, ti. az *Általános Szállítási Feltételek*.

Formailag az ÁSZF egyszerre alkotott direkt szabályozást és egységes kollíziós szabályt; egységesen szabályozta a nemzetközi adásvétel minden lényeges kérdését, egyben a legfontosabb eljárásjogi kérdéseket is rendezve. (A kapitalista jogegységesítési munkálatok nagyobb része ezzel szemben az egységesítés megkönnyítése érdekében először a részkérdéseket rendezi — pl. az UNCITRAL az elévülést stb.)

Ugyanakkor rá kell mutatni, hogy az ÁSZF a résztvevő államok *ellenlétes törekvéseit is tükrözi*. Ezek abból adódtak, hogy az ÁSZF-nek az összes tagállam összes áruszállítására kiterjedően kellett a lehető legkonkrétabb szabályozást megalkotni. Míg az ÁSZF-et megelőző, az egyes szocialista államok külkereskedelmi minisztériumai között megkötött kétoldalú Általános Feltételekben lehetséges volt az illető országok külkereskedelmének általános jellegét figyelembevenni (pl. gépexportőr-ország nyersanyageladóval szemben), eza sokoldalúság szintjén nem volt kifejezhető. Ebből folyt az, hogy az 1958-as ÁSZF-ben ugrásszerűen *megnövekedett* a csakis ellenkező kikötés hiányában érvényesülő *diszpozitív* normák száma, valamint az, hogy az ÁSZF normáinak *kötelező jellege tekintetében ma sem alakult ki egyöntetű vélemény*. Az érdekek

különbözőségét formailag is jelzi az, hogy fontos kérdésekben, mint a szállítási határidők és a kötbérezés, külön-külön kétoldalú *kiegészítő egyezményeket* kellett kötni.

2.1.2. Most nem térhetünk ki arra, hogy *elvileg* mennyire *idegen* test a direkt szabályozást alkotó ÁSZF-ben az egységes kollíziós szabályt kimondó 110. §., amely szerint azokban a viszonyokban, amelyeket a felek szerződése vagy az ÁSZF nem, illetve nem kimerítően szabályoz, az *eladó országnak anyagi joga kerül alkalmazásra. Az eladó jogának alkalmazási lehetősége pedig kaput tárt az eladó érdekeinek olyan érvényesítéséhez, amely egyáltalán nem volt tekintettel a magában az ÁSZF-ben testet öltött kompromisszumra.* Így pl. az egyes országoknak az a kívánsága, hogy belső gazdasági szerződéses rendszerük bizonyos intézményeit nemzetközi szinten is realizálják,¹⁶ ha nem, illetve csak kétségesen jut kifejezésre az ÁSZF-ben, nyíltan teljesülhetett akkor, ha belső joga került alkalmazásra. Az ÁSZF 1968-as szövegezése ezért kifejezetten elejét akarja venni legalább annak, hogy nemzetközi viszonyokban a belső jognak azokat a rendelkezéseit alkalmazták, amelyek a szocialista gazdálkodó szervezetekre vonatkoznak (110. §. (2) bek.). E rendelkezés előtt így alkalmazta pl. az NDK az ő gazdasági jogát, így döntött a román választottbírói gyakorlat rendszeresen úgy, hogy külkereskedelmi viszonyokban a román vállalatok közötti ügyletekre megállapított rövid elévülési időt alkalmazta (még hozzá azzal az indokolással, hogy az állam szuverénül értelmezheti az általa kihirdetett törvényt).¹⁷ Magát az „eladó jogát” is megkerülte a gyakorlat. Nyakatekert okoskodással még oda is el lehetett jutni, hogy az eladó jogán az adott körülmények között a vevő jogát értették és alkalmazták.¹⁸ A kiskapun beáramló nemzeti jog és nemzeti érdek tehát *magának az ÁSZF-nek a realitását is kétségesé teheti.* Ezért figyelmeztet az irodalom arra, hogy az ÁSZF 110. §-át nem szabad kiterjesztően értelmezni, hanem csakis megszorítóan: „csak így akadályozható meg... hogy végül a nemzeti jog váljon az elsődlegessé és az ÁSZF csak mögöttes jogként szerepeljen”.¹⁹ Lunz nemzetközi jogi tankönyvében is sürgette annak vizsgálatát, hogy az ÁSZF új szövegezéséből ne hagyják-e ki ezt az utaló szabályt, és ne alkalmazzák-e joghézag esetén analóg az ÁSZF hasonló rendelkezéseit, illetve ne döntsön-e a választottbíráóság „az ÁSZF által követett célok” alapján.²⁰

Az ÁSZF és a nemzeti jog alkalmazásának viszonyát tárgyalva még egy kérdésre kell felhívni a figyelmet. A 110. §. 2. bek. idézett rendelkezése az

¹⁶ L. Kemper—Wiemann: Die charakteristischen Merkmale der Aussenhandelslieferverträge im Bereich des RGW. Staat und Recht, 1965. 208. old.

¹⁷ Bukaresti Választottbíráóság döntései a 377/66, 506/68 és 556/68. sz. ügyekben.

¹⁸ L. György—Katona—Ujlaki: Külkereskedelmi vonatkozású tervszerződések. Bp. 1963, 340. old. és Mádl: Külkereskedelmi monopólium — Nemzetközi magánjog. Bp. 1966. 41—42. old.

¹⁹ Jicinsky: Recht im Aussenhandel, 1961/2.

²⁰ Lunz: Mezsdunarodnoe csasztnoe pravo. Moszkva, 1963, 113. old. A kérdést összefoglalja és az analogikus értelmezés alapkérdéseit felvázolja: Kemper: Grundsätze der Auslegung und Anwendung der ALB/RGW 1968. Recht im Aussenhandel, 1972/4,

általános polgári jog mint mögöttes nemzeti jog alkalmazásáról tulajdonképpen *egységesítette kelet–nyugat és KGST vonatkozásban a „vevő jogát”-nak fogalmát.* Más kérdés az, hogy ennek a szakasznak alkalmazásával kapcsolatban (elsősorban az említett törekvések nyomására, amelyek mögöttes nemzeti jog helyett az ÁSZF-ből, sőt a szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok általános jogelveiből akarnak kiindulni), mindenképpen felmerülnek abból adódó jogértelmezési problémák, hogy az ÁSZF-et mennyiben lehet „szabályszerű” nemzetközi jogi szerződésnek minősíteni. Ebben az esetben pl. az analógia alkalmazása ki lenne zárva és mindenfajta értelmezés a szerződő felek szerződéskötéskor fennálló akaratára lenne korlátozva.²¹ Mondanunk sem kell, hogy az analógia alkalmazásával, illetve a nemzeti jog belépésével, másrészt a nemzetközi-jogi restriktív, illetve az extenzív értelmezés segítségével ellenkező eredményekhez lehet jutni. Fennáll tehát az a lehetőség is, hogy az említett egységesítés-híd ellenére a gyakorlat újból elszigeteli ezeket a kérdéseket az általános szabályozás világától.

2.1.3. A tanulmány jellegéből folyóan itt sem mehetünk bele a jogászti részletkérdésekbe. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy *a problémák forrása (itt is) az „állami szint” jogi mechanizmusának tisztázatlansága.* A KGST ma hangsúlyozottan nem szupranacionális nemzetközi szervezet, hanem egyenjogú szuverének együttműködésének kerete. (L. Alapokmány, I. szakasz.) Amennyiben azonban a KGST-ben kidolgozandó, nem alapvető politikai jelentőségű aktusokról van szó, igen nehézkes lenne ezek sokoldalú nemzetközi szerződésben való elfogadására nemzetközi konferenciákat összehívni. Ha viszont a KGST — a szuverenitás tiszteletbentartásának formai kihangsúlyozása okából is — nem szabályozza közvetlenül a tagállamok viszonyait,²² szükség volt más formát találni a fenti feladatok megoldására: az *ajánlást*. Ennek a formának az a lényege, hogy az egyes szervezetben (állandó bizottságokban) kidolgozott ajánlások a KGST ajánlásának számítanak; ezek a *tagállamok kifejezett elfogadásával* válnak nemzetközi közbizonyi kötelezettséggé; továbbá az, hogy az ajánlás fogalmi feltétele az egyhangúság.²³ Ezeken a tulajdonságokon túlmenően azonban az ajánlások alapvető jogi kérdéseket hagynak homályban, nevezetesen, hogy kik között jön létre a kötelezettség az ajánlás alapján, továbbá, hogy mikortól (ajánlás meghozatala, elfogadása az illető ország avagy az összes ország által) és legkevesebb hány ország elfogadása esetén kötelez az ajánlás, végül az ajánláson nyugvó kötelezettség megszűnésének feltételei.²⁴ Paradox helyzet, hogy az ajánlásokat az államok rendszerint alacsony jogforrási szinten transzponálják belső jogukba. (Pl. az 1958-as ÁSZF mindenütt

²¹ L. Kemper 20. jegyz. i. m.

²² Megjegyezzük, hogy az INTERETALL bizonyos kérdésekben közvetlenül is szabályozza a tagországok viszonyait. L. Alapítóegyezmény III. cikkely (4.) bek.

²³ Ld. Szász Iván: Az ÁSZF. Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre. Gazdaság- és Jogtudomány. 1972. 38. kk. old. és Kemper: Liefervertrag, Montagevertrag, Kundendienstvertrag im Aussenhandel der RGW-Staaten, Berlin, 1967, 26. kk. old.

²⁴ Ld. Szász i. m. 52. old.

miniszteri utasítás mellékleteként került bevezetésre, az 1968-as is az NDK-ban. Magyarországon tvr., Csehszlovákiában törvény, a Szovjetunióban államtanács dekrétum, Bulgáriában és Lengyelországban pedig minisztertanácsi határozat formájában lépett életbe az új szövegezés.) Pedig ha valami, éppen ez lehet aggályos a szuverenitás szempontjából: nemzetközi kötelezettség elvállalása a népképviselői szerv állásfoglalása nélkül.²⁵ A Magyarországon és Csehszlovákiában alkalmazott hatálybaléptetési mechanizmus megegyezik a nemzetközi szerződések általános transzformációjával.

Erőteljesen képviselik nálunk azt a nézetet is, hogy az ÁSZF távlati fejlesztése során a *hagyományos nemzetközi szerződési formát alkalmazzuk*, különös tekintettel „Komplex Program által tervezett csatlakozási lehetőségekre.”²⁶

2.1.4. Az eddigieknél még élesebben jut kifejezésre az egyes országok érdeke és a KGST-összérdek ellentétének és egyeztetésének jogi lecsapódása abban a kérdésben, hogy az *ÁSZF normáit a felek mennyiben tehetik félre, azaz az ÁSZF szabályai diszpozitív, illetve kogens jellegének problémájában.* Az ÁSZF preambuluma szerint ugyanis a tagországok külkereskedelmi szervezetei között az „összes szállítások” az ÁSZF alapján történnek, de „olyan esetekben, amikor a *felek* a szerződés megkötésekor arra a következtetésre jutnak, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt el kell térni a jelen Általános Szállítási Feltételek egyes rendelkezéseitől, ezt a szerződésben szabályozhatják”. A kérdés az, hogy a *feleknek azt a megállapítását*, hogy az említett körülmények fennforognak, és ezért az ÁSZF alkalmazásától el lehet térni, utóbb a *választott bíróság vitássá teheti-e.* A vélemények és az egyes tagországok választott bírósági gyakorlata a választott bíróság felülvizsgálati jogának elutasításától egészen e jog olyan messzemenő elismeréséig terjed, hogy a választott bíróság az ÁSZF alkalmazásától való eltérést akkor is vizsgálhatja, ha az eltérés jogosságát a felek nem vitatják és más kérdésben került az ügy a döntőbíróság elé.²⁷ Könnyű észrevenni, hogy az eltérő álláspontok mögött az *állami, illetve vállalati szint* jelentőségének, az utóbbi önállóságának kérdésében való *eltérő nézetek*, sőt mechanizmusok állnak. Az *állami szintből* kiindulva, a választott bíróságok belenyúlási joga kézenfekvő: az állam az évi stb. kereskedelmi megállapodásokban meghatározott kötelezettségeket vesz magára, amelyek a kölcsönös érdekegyeztetés eredményei, a vállalatok tervüknek megfelelően kötelesek ezeket rövid időn belül realizálni. Mindezt nem boríthatja fel egy-egy vállalat eltérő megállapodása, sem érdemben, sem pedig a külön feltételek kialakításával járó időveszteség miatt. Összeegyeztethetetlen továbbá a vállalati döntés a szállítás feltételeiről a másrészt fix árak rendszeré-

²⁵ Az ajánlás törvényi szintű elfogadásának általános gyakorlattá tételéért *Mádl, Állam- és Jogtudomány*, 1971. 49. 7. Bírálja az NDK megoldását *Enderlein: Die ALB des RGW 1968. Recht im Aussenhandel 1971/2. 11. old.*

²⁶ *Szász* i. m. 53. old.

²⁷ *Szász* szerint ez az uralkodó álláspont. L. i. m. 45–50. old. továbbá *Kemper: Liefervertrag...* 60–63. old.

vel. Mindez tehát a diszpozitivitás visszaszorítása irányában hat — így az NDK nézete.²⁸ A szerződő felek akaratának elsődlegességéből kiindulva a polgári jogias szemlélet viszont mind a gazdasági, mind pedig jogi szempontból „súlyosan zavarónak” ítéli azt, ha a „felek magatartását olyan normák alapján bírálják el, amelyeket egyikük sem tartott a szerződésre irányadónak, magatartását nem azokhoz igazította”.²⁹

2.1.5. Az itt bemutatott három vitás kérdés ellentmondásait az elmélet nem úgy veti fel, mint a közjogias és polgári jogias szemlélet összeütközését, hanem az ÁSZF-hez szorosabban kötődve, mint annak „globális kompromisszum” jellegét, illetve ennek elutasítását tükrözi. Az ÁSZF globális kompromisszumként való felfogása — kiélezetten megfogalmazva — eredetileg az ÁSZF egyes normáit,³⁰ ma pedig már az egész ÁSZF-et, mint az eltérő érdekek kölcsönös engedmények útján való egyeztetésének eredményét szemléli. Ebből pedig arra következtetnek, hogy az egyszer már létrehozott kompromisszumot nem szabad megbolygatni, következésképpen az ÁSZF-nek mindig kell, és úgy kell érvényesülnie, ahogy van.

A kompromisszum-elmélet tagadása két irányból történik. Egyrészt e felfogás alapját támadják, olyan elvont tételekből kiindulva, hogy a szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatokban nem lehet alapvetően az egyes országok érdekei (és ezek egyeztetésének) szintjéről kiindulni, hanem a „szocialista gazdasági integráció objektív törvényszerűségeinek megvalósítása” az az alap, amelyen a szabályozás felépül, és amely, mint „általános”, mindig előnyben részesül a nemzeti érdekekben megtestesülő „egyes” előtt.³¹ Ennek a felfogásnak vannak ugyan olyan korrigátumai is, amelyek a KGST-t és az egyes államok érdekeit a „rész és egész” viszonyába állítva elismerik az érdekeltek lehetőségeit,³² egészében mégis olyan posztulátumokból indul ki, amelyeknek elméleti konkretizálását nem nyújtja. Tanulmányunk szempontjából e felfogás gyakorlati következményei fontosak: az ilyen felfogás a létező realitásokat nem tekintve az állami szintű közös vezetés túlhangsúlyozását, a polgári jogi szférának még a kompromisszum-elméletnél is merevebb kizárását támogatja.

A „globális kompromisszum”-elmélet másik irányú bírálata elsősorban

²⁸ Kemper: *Liefervertrag*... 62. old.

²⁹ Eörsi: The 1968 General Conditions of Delivery. The Journal of Business law, 1970. 102. old. A szocialista irodalom egybevágó nézeteivel együtt id. Szász i. m. 47. old. Szász szerint tehát, ha a felek az eltérést nem vitatják, a választott bíróság a kérdést nem vizsgálhatja. Ha valamelyik fél utólag mégis vitássá teszi az alkalmazandó jogot, felmerül a kérdés, hogy az ilyen fél teljesíti-e a jogok jóhiszemű gyakorlásának általános kötelezettségét.

³⁰ Kemper/Wiemann: Die Charakteristischen Merkmale der Aussenhandelslieferverträge im Bereich des RGW. Staat und Recht 1965. 196., 208. old.

³¹ Wagner/Kretschmar: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. Berlin, 1970. 59—63., 62. old.

³² Enderlein: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. Recht im Aussenhandel, 1971/2. 10—11. old.

e tan *következményeire* vonatkozik: a már abban kifejezett egyeztetett ellentmondások gondolatát végigviszi és a megoldást a *további differenciálásban* látja. Ennek lehetőségei a mai jogi konstrukcióban *polgári jogiak*, illetve vállalati szintűek: elsődleges eszközük a diszpozitivitás növelése. Szász Iván hívja fel igen helyesen a figyelmet arra, hogy a diszpozitivitás előfeltétele az áru-pénz viszonyok szerepének növekedése a KGST-n belüli forgalomban.³³ Nyilvánvaló, hogy a vállalati szintű kapcsolatok felfutása nem a jogtól függ, hanem a gazdasági szférában kell olyan viszonyokat teremteni, amelyeknek a polgári jog az adekvát szabályozója. De, hogy a mai gazdasági feltételek is érettek a diszpozitivitás növelésére, mutatja a vállalatok törekvése arra, hogy szerződéseikben maguk szabályozzák kapcsolataikat.

2.1.6. A differenciálás másik formája formailag is túllépné az ÁSZF mai kereteit. Mondottuk, hogy az ÁSZF fő célkitűzése az volt, hogy az áruszállítások egészét a legnagyobb konkrétsággal szabályozza. Az utóbbi szempontot azonban nehéz egyeztetni az ÁSZF általánosságával, ebből következett pl. az eltérést engedélyező szabály fölvétele a preambulumba. A konkrétság követelményének sokan úgy kívánnának érvényt szerezni, hogy *áruajták szerint specifikus normákat* dolgoznának ki, s ezeket mint az ÁSZF függelékét léptetnék érvénybe. Ez a megoldás tehát alacsonyabb szinten, de újból egységesítené a szabályozást a KGST egészére nézve, szemben az eddigi kétoldalú, önszabályozó vállalati szerződésekkel.

Az *áruajták szerint* kidolgozott, ezeknek sajátosságaihoz igazodó *általános feltételek* általános vélemény szerint is az ÁSZF *továbbfejlesztésének* útját jelzik. Ezt Szász Iván úgy javasolja megoldani, hogy magát az ÁSZF-et egy polgári törvénykönyv általános részéhez hasonló struktúrájú joganyaggá kell fejleszteni (tehát levetné „általános feltétel” jellegének még meglevő maradványait is), ehhez csatlakoznának „különös részként” az említett speciális feltételek és típusszerződések.³⁴ Úgy látszik, hogy a továbbfejlesztés két pályája közül az áruajtánként differenciált feltételek kidolgozása a gyakorlatilag fontosabb. *Az ilyen feltételek kidolgozása megintcsak a világpiac jogi mechanizmusához köze. lőtené a KGST-t.* Kalensky pl. általános feltételek kidolgozását általában nem, hanem csak adott árutípusonként tartja lehetségesnek, és ezzel kapcsolatban az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságában kidolgozott ilyen feltételekre utal. Ugyancsak a differenciált feltételek kidolgozását látja szükségesnek Djurovic a KGST tagállamok és más szocialista országok kereskedelme jogi szabályozásának optimalizálására.³⁵

2.1.7. Az ÁSZF-nek a Jogi Értekezlet keretében való továbbfejlesztése témáit a Komplex Program (6. fej. 11. pont és 15. fej. 6. pont) irányozza elő.

³³ Szász: i. m. 50.

³⁴ Szász: i. m. 50. kk. old.

³⁵ L. Kalensky és Djurovic felszólalása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogtudományi problémáiról rendezett nemzetközi munkaértekezleten. Bp. 1971. okt. 16—18. L. Gazdaság- és Jogtudomány. 1972. 54., 55. old.

Ezek a témák a gazdálkodó szervek által vállalt kötelezettségek nem, vagy nem megfelelő teljesítéséért viselt *anyagi felelősséget* meghatározó normák további tökéletesítését célozzák. A jogászai részletkérdések kifejtésének ebben a tanulmányban nincs helye. Csak arra utalunk, hogy olyan problémákról van szó, amelyekben sem az 1958-as, sem az 1968-as ÁSZF létrehozásakor nem sikerült megegyezést elérni, s amelyekben így a „vevő joga” érvényesül. A vevő joga viszont az anyagi felelősség kérdéseiben igen eltérő, és ezért jogos az a követelmény, hogy egy ilyen alapvető kérdésben is egységes jog szülessen. Konkrétan két kérdéskörrel van szó: a *kártérítés terjedelméről* és hibás nagyberendezések szállítása esetén a *vevő elállási jogáról*.

A vállalatok anyagi felelőssége fokozásának egyik lehetséges útja az lenne, hogy felvennék az ÁSZF-be *általános szabályként a kártérítés* intézményét, amelyet *eddig csak kivételes* esetekben alkalmaztak. Eszerint tehát a kötbér által nem fedezett károkat meg kellene téríteni. A felelősségszigorítás másik módja a kötbér-kötelezettség alá eső esetek számának növelése. A kétféle technikai megoldás a gyakorlatban igen különböző mértékben fokozza a felelősséget; közöttük csak olyan kompromisszumos megoldás képzelhető el, hogy a károsult fél az igény bejelentésekor maga választhat a kötbér vagy a kártérítés között.

A komplett üzemek, vagy *komplett berendezések* szállítására vonatkozó szerződések megszegésének olyan szankcionálása is felmerül, hogy az áru meg nem felelő minősége miatt *elállási jogot* kellene az ÁSZF-be felvenni. Ez azt jelentené, hogy az importáló ország minőségi kifogások támasztásával egyoldalúan elállhatna a szállítási szerződéstől. Mondanunk sem kell, hogy egy ilyen jog általános biztosítása *a szállító országnak igen hátrányos*, mert a nagyértékű berendezéseket másutt egyáltalán nem, vagy csak költséges átalakítás után használhatná fel. Tekintettel arra, hogy a KGST államok egyik része tipikus gépszállító, másik része pedig vásároló, az elállás kérdésének kétoldalú, a konkrét szerződésben való szabályozása látszik a reális megoldásnak. Ebben az esetben a szállító az így megnövekedett kockázataért megfelelő ellentételt tud beállítani. Az elállási jog elleni álláspontot az is erősíti, hogy komplett berendezésekre vonatkozó elállási jogot a *nemzetközi kereskedelemben* csak elvétve, és akkor is csak konkrét szerződésben szoktak kikötni.

2.1.8. Az árucserének a KGST-n belüli tárgyalásánál igyekeztünk megvilágítani azokat a kérdéseket, ahol ez a — célként is csak regionális — jogegységesítés a kereskedelem univerzális szabályozásával érintkezik. Az *áru-csere univerzális szabályozásának* legfrissebb eredménye a nemzetközi vételről szóló *Hágai Egységes Törvény* (1972. II. 17.) és a nemzetközi adásvételi szerződés megkötéséről szóló *Egységes Törvény* (1972. II. 22.) hatálybalépése. Bár az Egységes Törvények ratifikálása csak 8 év alatt érte el az életbelépéshez szükséges ötöt, és egyes rendelkezései olyan kritikát váltottak ki, hogy az UNCITRAL célul tűzte ki revízióját és megfelelő módosítását, a ratifikáló

országok névsora arra enged következtetni, hogy az *Egységes Törvények a Közös Piac regionálisan érvényesülő jogaként funkcionálhatnak*. Ez pedig a Közös Piac gazdasági súlyára és külgazdaságunkban való jelentőségére tekintettel el nem hanyagolható tényező.³⁶ Magyarország csatlakozása a hágai egyezményekhez politikai döntéstől függ. A magyar jogtudomány elismeri az Egységes Törvények színvonalát, egyes megoldásait a magyar jogéval egyezőnek tartja, de arra is figyelmeztet, hogy e törvények — akár akaratlanul is — a gazdaságilag erősebb fél pozícióját erősítik.³⁷ Fent utaltunk arra is, hogy a hágai tárgyalások lényegében az ott uralkodó kontinentális-európai jogszemlélet és az angol—amerikai felfogás összecsapásának jegyében folytak. Az univerzalitás igénye mindenestre megkövetelte a „keleti blokk államai” jogának „erősebb figyelembevételét” is, amiben egyesek a nyugat-európai modellen nyugvó javaslat elfogadásának egyik akadályozó tényezőjét látták.³⁸ Értékeléstől függetlenül is azonban az *Egységes Törvények érvényesülésével* nemcsak magyar félnek nyugati partnerrel kötött szerződése vonatkozásában *kell számolnunk*, hanem elvileg az is lehetséges, hogy magyar bíróságnak, illetve választott bíróságnak kell az egységes törvényt alkalmaznia.³⁹

Az Egységes Törvény hatálybalépésével bizonytalanná vált az UNCITRAL revíziós munkálatainak sorsa. Eörsi felteszi azt a lehetőséget is, hogy a munkák folytatása egy párhuzamos vételi törvényhez vezet. Közelibb az a lehetőség, hogy az UNCITRAL javaslatai a hágai törvények gyakorlatát fogják befolyásolni.⁴⁰

Az *UNCITRAL* munkarendjén még egy, szűkebb témánkat érintő kérdés szerepel: az *általános feltételek és a standardszerződések kidolgozása*. Magyarország és Lengyelország hangsúlyozta azt, hogy az áruajtánként differenciált szállítási feltételek a gyakorlatban beválnak, különösen az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által kidolgozott feltételek alkalmazása mellett szálltak síkra. Az állami szinten kidolgozott illetve elfogadott általános feltételek most említett példáival szemben (amelyek tehát az ÁSZF továbbfejlesztésével is összhangban vannak), nyugati részről azt a nézetet szegezték szembe, hogy az ilyen feltételek kidolgozása nem állami feladat, hanem azt az érdekelt üzleti körökre kell bízni. Tisztázatlan mindemellett az általános feltételek viszonya az egységes vételi törvényhez is. (Az ÁSZF és a feltételek jövőbeni viszonyára ezzel szemben van koncepció.)⁴¹

³⁶ Az Egységes Törvények életbelépésének jelentőségéről és az ezzel számunkra felmerülő gyakorlati kérdésekről l. *Eörsi*: Külgazdaság. Jogi Melléklet, 1972. október, 145—150. old.

³⁷ *Eörsi*: The Hague Conventions of 1964 and the International Sale of Goods. Acta Juridica, 1969. 351., 352. old.

³⁸ *Riese*: Die Haager Konferenz..., RabelsZ. 1965. 1. old.

³⁹ Ennek feltételeit ld. *Eörsi*: 36. jegyz. i. m. 146. old.

⁴⁰ *Eörsi*: 36. jegyz. i. m. 150. old.

⁴¹ *Enderlein*: Die 5. Tagung der UNCITRAL. Recht in der Aussenwirtschaft. 1972/10. és Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGS 1968. Recht in der Aussenwirtschaft. 1971/2. 11. old.

2.2. Szakosítás és kooperáció

A szakosítási és kooperációs szerződések azok a jogintézmények, amelyeknek már az integráció kezdetén az árucserén túlmenő, valóban szoros együttműködés kialakításában igen nagy szerepet játszottak. Az alakulófélben levő viszonyok szolgálatára ezeket a szerződéseket két tulajdonságuk teszi igen alkalmassá: egyrészt az, hogy tartalmuk nagyon rugalmasan alakítható, másrészt, hogy a velük szabályozott kapcsolatok szorossága megáll annál a határnál, ahol a közös tulajdon kezdődne a maga problémáival. A mondottakból az is világos, hogy a *kooperáció és specializáció jogi formái nemcsak a KGST-n belül elsőrendűen fontosak, hanem kelet-nyugat viszonyban is*. A jogi szférában jelentkező problémák is nagyrészt közősek, ezért e fejezetben a két szférát párhuzamosan tárgyaljuk.

2.2.1. Amilyen előnyös a gazdasági szférában a *kooperáció fogalmi rugalmassága*, olyan problematikus jogi megragadása. A szocialista jogban van olyan tendencia, amely még a kooperáció és a szakosítás fogalmát sem határolja el egymástól — így pl. a vonatkozó magyar jogszabályok sem.⁴² Az ilyen fel fogásból annyi kiolvasható, hogy a specializációt tekinti a főformának, amelynek a kooperációs kapcsolatok mintegy eszközei. Ez a nézet a KGST országokban többségi véleménynek tekinthető. Gyakorlati érvek szólnak azonban amellett, hogy a specializációra szabott tervezetek a kooperációs viszonyokra csak fenntartásokkal alkalmazhatók, és hogy az utóbbiak sajátosságait tanulmányozni kell.

A specializációs szerződések (ill. kooperációs szerződések) fogalmának egzakt meghatározására a szocialista országokban különböző meghatározások születtek, de nem lehet azt mondani, hogy ezek bármelyike is általánosan elfogadott lenne.⁴³ Nincs általánosan akceptált tartalma a kooperációs szerződésnek a Közös Piac szférájában sem.⁴⁴ Paradox helyzet, hogy ugyanakkor a kooperációs szerződések igen fontos eleme a nyugati integráció jogi instrumentáriumának, a KGST-ben pedig számos jogszabály szabályozza az ezekkel a szerződésekkel kapcsolatos kérdéseket, anélkül tehát, hogy az alapkategória tisztázott lenne. A két szférát annyiban meg kell viszont itt különböztetnünk, hogy *nyugaton elegendőnek* látszik (a vállalati szintű spontán kooperáció alapján) az általánosan elterjedt negatív meghatározás, amely szerint a bármiféle „*kooperációnak*” csakis a *kartelltilalom szab határt*. Ezzel szemben szocialista viszonyok között fontos az ilyen szerződések *pozitív meghatározása is*, lévén szó ebben a szférában elsősorban (ma még döntően) állami szinten létrejövő, s főleg a specializáció révén a középtávú terveket is befolyásoló kötelezettség-

⁴² Ld. a 2028/1971 (IX. 23.) Korm. sz. hat. és az 42/1967 (XI. 6.) GB. hat.

⁴³ Ld. pl. *Sólyom—Vörös*: Termelési kooperációk tőkés cégekkel. Jogtudományi Közlöny, 1970. 12. sz., *Gringolc*: A KGST-országok közötti gyártásszakosítás és termelési kooperáció szerződéses formái. Ucsonüe Zapiszki, 27. Moszkva, 1972. 92. old.

⁴⁴ *Benisch*: Kooperationsfibel, BRD—EWG. 1969. 2—20. old.

vállalásról. A fogalom tisztázása gyakorlati oldalról azért is fontos, mert ezekhez a szerződésekhez különböző *előnyök* fűződnek (vámkedvezmény vagy vámmentesség a kooperációs megállapodás alapján beérkező árura, kedvezmények a hitelnyújtás és a letételekedés terén — másfelől viszont különleges engedélyezési eljárás). Ezek a kedvezmények arra késztettek több vállalatot, hogy minél több szerződést megkísérljenek kooperációs szerződés név alatt futtatni, különösen licencia és bér munkaszerződéseket. A kedvezmények másik hatása az volt, hogy olyan szerződéseket is megkötöttek, amelyek csak e kedvezmények miatt voltak rentábilisak. Ez ellen lépett fel a KGST-szakosításokkal kapcsolatosan az idézett kormányhatározat.

2.2.2. A KGST Jogi Értekezletben folyó munkálatok a *specializáció és kooperáció jogának egységesítésére* nem fejeződtek még be. Így az egyes tagországok nemzeti jogát alkalmazzák ezekre a szerződésekre. E szerződések *belső szabályozásában Magyarország úttörő* szerepet játszott: általános és keretjellegű szabályozásával az intézmény fejlesztésének legjobb formáját találta meg.⁴⁵ A szabályozás külön-külön történt szocialista és kapitalista relációban, előbbiben arccal a szakosítási szerződések felé, az utóbbiban pedig a „nemzetközi együttműködés és kooperáció egyes kérdései”-re kiterjedve. (42/1967 GB. hat.) Az Állam- és Jogtudományi Intézet 1970-es vizsgálatának tanúsága szerint azonban *a vállalati szinten nem mutatkozott lényeges különbség a szocialista és kapitalista vállalatokkal kötött kooperációs szerződések között.*⁴⁶

Ennek a tanulmánynak nem feladata a termelési szakosítási, illetve kooperációs szerződések fogalmi körének tisztázása. E tárgyban másutt kifejtett véleményünkre hagyatkozva (l. 43. jegyz.) csupán a szakosítási szerződéseknek egy jogpolitikailag is alapvető elemét tárgyaljuk.

2.2.3. A szakosítási szerződések neuralgikus pontja az ún. *gyártási tilalom* szabályozása. Ez azt jelenti, hogy a nem-szakosodó fél kötelezi magát arra, hogy a másik félre szakosított termék gyártásáról lemond (azt abba-hagyja, illetve nem kezdi el). Az adott viszonyok mellett — főleg a szovjet piac nagyságát tekintve — előfordulhat, hogy a szakosított termék importja csak részben fedezi a nem-szakosodott ország szükségleteit. Másrészt, a termék gyártására szakosodott félnek valójában nem is az az érdeke, hogy partnere a termék gyártását beszüntesse, hanem az, hogy a szerződés alapján gyártott termékeit teljes egészében megvegyék tőle, és hogy a termék harmadik országba való exportja során a szakosodott fél és partnere érdekei ne ütközzenek. A fenti megfontolások alapján nem csoda, hogy a Szovjetunió mindig is a gyártási tilalom ellen volt és van.⁴⁷ A szocialista országok közül kezdetben az

⁴⁵ Vö. Mádl—Sólyom: Nézetek és nézeteltérések... Gazdaság- és Jogtudomány, 1970. 229. kk. old.

⁴⁶ Jelentés a szerződések rendszerének vizsgálatáról. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1970. II. kötet. II. fej. 82. old.

⁴⁷ Gringolc: i. m. 97. old.

NDK és Bulgária mereven ragaszkodott ahhoz, hogy a gyártási tilalom a szakosítási szerződés, illetve a szakosítás fogalmi, s így kötelező eleme.⁴⁸

A KGST-beni jogegységesítés során itt is — az adott helyzethez alkalmazkodó, már-már tipikus — fakultatív kompromisszummegoldás látszik a leginkább járható útnak, az ti., hogy a szakosítás *mind a gyártási tilalom vállalásával, mind pedig nélkül* végbemehet. A gyártási tilalom tehát a felek megegyezésének tárgya lenne. A tilalom kikötésére elvileg akkor kerülhetne sor, ha a szakosodó fél eleve vállalja bármely további szükséglet kielégítését a szakosított termékből.

Az — akár csak részleges — kötelező gyártási tilalom *konceptiója ellentétben áll hatályos belső jogunk főszabályával*. A 41/1967-es GB határozattal szemben, amely még a gyártási tilalom alapján állott, az 2028/1971-es Kormányhatározat kifejezetten tiltja a gyártási tilalomnak azt a válfaját, amikor egy termék már folyamatban levő gyártásának leállításáról lenne szó. A kötelezettségvállalást ebben az esetben a szakosított termék importjára kell korlátozni. Amennyiben azonban a szakosítási szerződés létrejötte függ a gyártási tilalom elvállalásától, az összes körülmény mérlegelésének alapján az ágazati miniszter gyártási tilalomra vonatkozó rendelkezést adhat ki.

2.2.4. A specializációs (és kooperációs) szerződések speciális KGST-beni problémája az *államközi, illetve vállalatközi szint* kérdése. A tényleges gyakorlat a szocialista államok többségében az, hogy a szakosítást tervhivatali vagy más államigazgatási aktussal valósítják meg, *a közvetlen szerződéses kapcsolatok a vállalatok között igen ritkák*. Ez egyben magyarázatul szolgál arra is, miért hiányzik a kooperációs és specializációs szerződések szabályozása az egyes országok jogában. Még a magyar szabályozás is *szervezeti* jellegű: a gyártási tilalom elutasításán kívül más tartalmi elemet nem tartalmaz, hanem engedélyezési és szervezeti kérdésekkel foglalkozik. Másrészt ez a helyzet érdemben tárgytalanná tenné egy olyan jellegű szabályozást is, amilyenek az ÁSZF hézagait kitöltő belső nemzeti jogok érvényesülése kapcsán találkoztunk: itt nincs olyan jog, ami „beugorhatna”. Ebből a helyzetből folyik a KGST-szintű direkt-egységes szabályozás hézagmentes megalkotásának szükségessége. (Az ÁSZF alkalmazását a vállalatközi kooperációra a tagországok egyhangúlag elvetik.⁴⁹)

Az alkalmazandó jog szempontjából különösen fontos, hogy a specializációs és a kooperációs szerződések *eltérő kollíziós jogi problémákat* vetnek fel: A többoldalú kooperációs szerződéseknél aligha lehetséges a hagyományos kapcsolóelveket alkalmazni, mert itt a „tipikus szolgáltatás” nem lokalizálható valamelyik félre, s a gyakorlat megmutatta, hogy a szerződéskötés avagy a

⁴⁸ De nem így újabban az NDK külkereskedelmi törvényének kodifikációs bizottsága. Ld. *Enderlein: Zur rechtlichen Regelung des internationalen Kooperationsvertrages im künftigen Aussenwirtschaftsgesetz der DDR. Staat und Recht* 1970. 31. old.

⁴⁹ Az irodalom szemléljét l. *Gringolc: i. m.* 95. old.

teljesítés helye szerinti jog alkalmazása sem hoz megoldást. A specializációs szerződések esetében legcélszerűbb annak az államnak a jogát alkalmazni, amelyé a termelést átvevő üzem. Ez az elv nem alkalmazható azonban, ha a szakosítás egyben licencia-átadással jár, mert ekkor az eladó joga alapján kell eljárni.⁵⁰

Elvileg a szakosítási szerződések megkötése három szinten lehetséges: államközi megállapodással és az ezt követő polgári jogi szerződéssel; csak államközi megállapodással; csak polgári jogi szakosítási szerződéssel.

Az, hogy melyik szintet alkalmazzák a gyakorlatban, a gazdaságirányítási mechanizmustól függ. Magyarországon a 2028/71. Korm. sz. határozat értelmében alapvetően vállalati szinten kötik meg az ilyen szerződéseket, s csak ha a szerződéskötés ezen a szinten nem lehetséges, folyik a szakosítás feltételeinek tárca-szinten való tisztázása, illetve biztosítása. A szerződést azonban ekkor is, a miniszter felhatalmazása alapján, országos érvennyel a kijelölt vállalatok kötik meg.

Ami a többi tagországot illeti, Mongólia és a Szovjetunió kivételével elvileg mindegyik országban fennáll a lehetőség a vállalati szintű szerződéskötésre. A Szovjetunióban a szakosítási szerződések megkötésének joga az ipari minisztériumokat illeti meg. A minisztériumi megállapodásokat a Szovjetunió részéről 1971 közepéig csak mint kormányközi megállapodásokat kötötték meg. A minisztériumok szerepét az sem csökkenti, hogy a szovjet iparirányítás reformja során az összszövetségi iparági egyesülések is jogot kaptak arra, hogy szakosítási szerződéseket kössenek.⁵¹ Ez a helyzet két kérdést vet fel: egyrészt azt, hogy állhat-e szemben szerződő félként szovjet minisztériummal pl. magyar vállalat, másrészt pedig magának a minisztériumi szintű szerződéseknek jellegét.

Az állam (itt: minisztérium) és külföldi vállalat közötti szerződéseket az elmélet többsége ideiglenes anomáliának tekinti. Mások szerint viszont az ilyen ún. diagonális szerződésekkel, mint realitásokkal számolni kell. Mivel itt az egyik fél vállalat, vagyis polgári jogi jogalany, ezeket a szerződéseket semmiképpen sem lehet nemzetközi jogiaknak minősíteni; marad tehát a polgári jogi jelleg. De, mint erre Boguszlavszkij és Gringolc figyelmeztet, a formális, „polgári jogi jelleg” ellenére az állam immunitása a gyakorlatban nem „tűnik el” annyira, hogy ezekben a szerződésekben a két fél egyenlőségét ténylegesen garantálni lehetne.⁵²

A minisztériumi szintű szerződések jellege tehát ezekben az esetekben kétes: ezek nem igazán közjogi és nem igazán polgári jogi szerződések. A két

⁵⁰ Kalensky—Wagner: K kollizionnoj problematike dogovorov o mezsduarodnoj szocialiszticeszkij proizvodstvennoj szpecializacii i kooperirovaniju. Rabocsee szovesanyie po pravovum voproszam mezsduarodnüh ekonomiceszküh szvjazej, Budapest, 16—18. nojabrja 1971. g. Budapest, ÁJL. 1972. 118. old.

⁵¹ Gringolc: i. m. 99. old.

⁵² Lcl. Solyom: A minisztériumok... Állam- és Jogtudomány, 1971. 758. old.

ország minisztériumai között létrejött szerződések viszont, amelyeknek nemzetközi közjogi jellegét általában nem is lehet vitatni, gyakorlatilag nem mennek olyan szabályozási mélységig, hogy a specializációs szerződést magát megkötöttnek lehetne tekinteni. Ez a feladat az ennek a szerződésnek talaján álló polgári jogi szerződéseknek jut. Az ilyen megoldás hátránya viszont a két szint (állam és vállalat) mindig visszatérő elhatárolási nehézségei. Ahol a törvény nem ad lehetőséget a tiszta polgári jogi megoldásra, avagy a vállalatokat nem tartják „érettnek” egy ilyen horderejű döntésre,⁵³ ott marad az a Szovjetunióban kísérletként bevezetett, már említett megoldás, hogy a minisztérium lép fel polgári jogi jogalanyként. Itt a minisztériumnak olyan felfogásával találkozunk, amely azt éppen olyan „kétfarcú” igazgatási-gazdálkodási szervnek tekint, mint pl. az iparági egyesüléseket, trösztöket. E nézet alapja az, hogy az ipari minisztériumok központosított alapjaikból eddig is folytattak polgári jogi tevékenységet a kutatás-fejlesztés terén. Ezt továbbvive, és a meglevő törvényi lehetőségekre támaszkodva lehetséges az iparági minisztériumokat (de csak ezeket) említett pénzügyi alapjaik tekintetében „az állami tulajdonjogtól elkülönített vagyoni jogok alanyának tekintenünk. Ebben a vonatkozásban az iparági minisztérium a gazdasági szervezethez hasonló.”⁵⁴

Ennek a felfogásnak és a Szovjetunióban folyó kísérletnek (amely a Műszergyártás, Automatizálási Eszközök és Irányítási Rendszerek Minisztériumát és néhány szövetségi köztársasági minisztériumot érint) az a jelentősége, hogy megmutatja, a gazdasági reformok során lehetséges az optimális polgári jogi utat ott is megtalálni, ahol a szervezeti keretek nem változnak és ahol a vállalati önállóság nem bővül a magyar reformokhoz hasonlítható mértékben.

2.2.5. A szakosítási, illetve a kooperációs szerződésekkel kapcsolatban is felmerül az a kérdés, hogy mennyiben lehet az egyes áruajtáktól független, általános érvényű egységes szabályozást alkotni. A gyakorlatban a gépipar területén a legélénkebb a szakosítás, illetve kooperáció, elképzelhető tehát, hogy az általános célkitűzésű jogegységesítés eleve a tipikusait tartja szem előtt. Az egyes áruajták sajátosságait mintaszerződésekben lehetne figyelembe venni. Ez az elvi megoldás megfelel annak, amellyel az áruszállítások körében már találkozunk. A mintaszerződéseknek azonban a már egyeztetett általános szabályozás talaján kell az áruajták sajátosságait figyelembevevő speciális szabályozást alkotni, ezek tehát a normatív szabályozást nem helyettesítik, hanem az ÁSZF és a speciális szállítási feltételek viszonyának mintájára azt kiegészítik.

⁵³ Így pl. Gringolc. Ld. *Sólyom*: A minisztériumok... 760. old.

⁵⁴ Részletes kifejtését ld. Gringolc: i. m. 104—107. old.

3. A tulajdonviszonyokat is érintő formák

3.1. Közös vállalatok

3.1.1. A vállalati szintű együttműködésnek legmagasabbrendű formája a „közös vállalat”. Ez, mint terminus technicus kevesebbet jelent, mint amiről az alábbiakban szó lesz: a közös vállalat csak a legfejlettebb formája a „nemzetközi gazdálkodó szervezetek”-nek, amelyeknek számos lazább formája is létezik, egészen addig a határig, ahol a tulajdonviszonyok kérdése *nem szükségképpen* merül fel (pl. a KGST-ben kidolgozott, nem jogi személyként szervezett gazdálkodó egyesülés).

A közös vállalatok esetében olyan problémákat vet fel az elmélet, mint a közös vállalat tulajdonjogi konstrukciójának tisztázatlansága, a szocialista és a tőkés magántulajdon vegyítése, a szocialista országban termelt értékek tőkés, vagy egyszerűen külföldi elsajátítása stb. Másrészt igen élesen felmerül az egységes állami tulajdon és a vállalati „tulajdon” viszonyának kérdése, az egyes társasági formák kapcsán pedig a formális tulajdon és a tulajdonosi jogosítványok tényleges gyakorlásának szétválása.⁵⁵ Úgy véljük azonban, hogy a felvetett kérdések javarészből túl elvontak, és nem is a közös vállalatok sajátos problémái. Hasonló kérdéseket részben a szocialista – tőkés viszonylatú árucserénél is fel lehetne tenni.

Ami itt lényeges: *a termelőeszközök döntő többségén fennálló társadalmi tulajdon elvének megővése*. Ezt úgy is biztosítani lehet, ha *a közös vállalatok számát tartjuk korlátok között*, úgy is, ha *egyes vállalatokra* vetítjük. Az első módszert szolgálhatja a közös vállalatok tevékenységi körének korlátozása (bár nyilván itt más, közvetlen gazdaságpolitikai megfontolások a döntőek). Így Jugoszláviában nem engedélyezik a külföldi részesedést a bankügyek, a mezőgazdaság, illetve a szolgáltató ágazatok területén. A magyar és a román rendelkezések a közös vállalatokról a tevékenységi kört igen általánosan határozzák meg, ennek keretében érvényesíthetik a gazdaságpolitikai szempontokat a közös vállalatokat engedélyező minisztériumok.

Az *egyes vállalatok szintjén* a hazai tulajdon, illetve a társadalmi tulajdon túlsúlyát a közös vállalati törvények *a hazai fél legalább 51%-os részvételének* előírásával kívánják biztosítani. Magyar vonatkozásban ez csak „általában” van így.

A „tulajdonjogi kérdést” meg lehet kerülni formálisan is: a hagyományos társasági jogi formák tulajdonosi felfogásától eltérően elképzelhető az is, hogy *a külföldi fél csupán kötelmi jogi viszonyba lép* a hazai partnerrel. Így pl. Jugoszláviában nem létesül tulajdonképpen közös vállalat, hanem egy már működő jugoszláv vállalaton belül különítenek el egy részleget, amelynek működésébe a külföldi fél tőkét fektet és résztvesz ennek irányításában és

⁵⁵ Ld. MádL: A gazdasági integráció egyik fő kérdése; milyen jogi mechanizmust? Állam- és Jogtudomány, 1971. 505. kk. old.

hasznában. A részlegnek önálló jogi személyisége van. Attól eltekintve, hogy a külföldi fél nem lesz az ilyen közös vállalkozás társtulajdonosa, gyakorlatilag minden úgy megy, mintha az lenne.

A tulajdonjogi komplikációk legegyszerűbb gyakorlati feloldása az, amelyet a hagyományos társasági formákkal éppúgy el lehet érni, mint a KGST nemzetközi gazdálkodó szervezetei alapítását és működését előíró „mintasabályzat”⁵⁶ alkalmazása révén, úgy ti., hogy a közös vállalatot, illetve vagyonát jogi személyként elkülönítik a tagoktól és „önállósítják”.

3.1.2. A nemzetközi gazdálkodó szervezetekre (továbbiakban NGSZ) két alapvető elméleti koncepció vonatkozik. Az egyik a tulajdonképpeni közös vállalatok, tehát a csak operatív termelést folytató közös gazdálkodó szervezetek számára nem talál helyet a KGST rendszerében, hanem az integráció igazgatási és termelési elemeit összefonó elképzelése szerint a közös termelést is csak egyben a közös igazgatást és tervezést is inkorporáló egységekben képzelel el. Az ilyen *nemzetközi ipari ágazati szervezetek sem államközi szervezatként nem foghatók fel, sem a vállalatok társulásaként*. A középső szintet képviselő *ipari ágazati szervek* nemzetközi egyesülései lennének ezek, amelyek saját nevükben és saját számlájukra vennének részt az egyesülésben. Az ágazati egyesülések tagjaik vonatkozásában kötelező többségi döntésekkel irányítanák az illető ágazat termelését az egész KGST területén. Az irányítás az állami tervezés koordinálásától a konkrét termelési mutatók kidolgozásáig terjedne. A gazdálkodó funkció keretében a nemzetközi ágazati szervezet pl. központilag szerezne be nyersanyagokat, kereskedne licencekkel, foglalkozna eladással stb. Az egyes iparágak ilyen nemzetközi szervezeteire külön-külön speciális nemzetközi egyezmény vonatkozna.⁵⁷

Nem feladatunk most e koncepció jogászai, vagy akár gazdaságpolitikai nehézségeit részletesen bírálni.⁵⁸ A részletesebb bemutatással az volt a célunk, hogy szemléltessük a nemzetközi gazdasági jogi koncepció egy konkrét alkalmazását, s egyben azt, hogy ezzel milyen távolságra kerülünk a „világpiac” egységes világától. Bár ez az elmélet és a ráépülő rész megoldások az elméletben még tartják magukat, a KGST Jogi Értekezlet keretében kidolgozott, „Mintasabályzat”, illetve az egyes államok gyakorlata is azt a kérdést veti fel, hogy vajon nem a közös vállalatok az a terület, ahol a kelet—nyugati és a KGST-n belül alkalmazható jogi szabályozás a legközelebb állhat egymáshoz, illetve azonos is lehet. Ez pedig azt is jelenti, hogy a *nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapvetően a polgári jog szférájába tartoznak*. Ez az NGSZ-re vonatkozó másik koncepció lényege.

⁵⁶ Közzétéve a Külkereskedelmi Értesítő 1974. évi 2. számában.

⁵⁷ A koncepció részletes kifejtését ld. Rüster: Funktionsweise und Rechtsstellung internationaler Industriezweigorganisationen... Zu Rechtsproblemen der sozialistischen ökonomischen Integration im RGW. Potsdam—Babelsberg, 1970. 99—119. old.

⁵⁸ Mádl Ferenc kritikáját ld. Mádl—Sólyom: Nézetek és nézeteltérések. 240. kk. old.

A polgári jogi szféra alatt ebben a vonatkozásban az értendő, hogy a közös gazdálkodó szervet a vállalatok maguk alapíthatják, olyan formában, amely vagy a kereskedelmi jog hagyományos kereskedelmi társaságai egyikének felel meg, vagy az újabb szocialista társasági jog által létrehozott jogi formák valamelyikét használja fel. A kérdés az, hogy a jogi formák választéka mennyiben korlátozott a KGST-tagállamok vállalatainak társulásai, illetve a kelet–nyugati közös vállalatok vonatkozásában.

3.1.3. A kérdés ebben a pillanatban még teljesen nyitott. A jogi formák konkrét készlete az alapítandó közös vállalat székhelyének országában hatályos jog előírásaitól függ. A nemzeti jogok szabályozása, bár a kelet–nyugati vegyes vállalatot tartja szem előtt, formailag csak szocialista partnerek társulásaira is alkalmazható (pl. Magyarország, Románia vagy Jugoszlávia vonatkozó szabályai).

A fő probléma persze az, hogy a közös gazdálkodó szervek jogának KGST-beni *egységesítése után* mi lesz a helyzet. Vajon az egységes jog kötelezően fog-e érvényesülni, vagy létrehozhatnak a tagországok közös vállalatot azután is egyéb jogi formában? A NGSZ-ekre vonatkozó egyezmény imperatív, diszpozitív vagy fakultatív hatályától tehát a közös vállalatokra vonatkozó jog univerzalitása illetve kelet–nyugati megosztottsága függ. Fontos figyelni arra, hogy a közös vállalati egységes jog kizárólagossá tétele a KGST tagországok számára a társulási formák önkorlátozó, csakis *egyirányú* megosztását és redukálását jelentené: hiszen azt, hogy az egységesített KGST-társulási formákat kelet–nyugati vegyes vállalkozásra is alkalmazzák (azaz, hogy egy ilyen társulásnak nyugati tagja is legyen) már csak a Komplex Program nyitott jellege miatt sem lehetne kizárni. Kelet–nyugati relációban tehát a jogi formák teljes választéka állna ekkor is rendelkezésre.

Mint mondtuk, az NGSZ-re vonatkozó *egységes jog hatályának* kérdése még nyitott. A jogegységesítés eddigi eredménye, a már említett „Mintaszabályzat” e probléma súlyának és — nem jogi — nehézségeinek is kézzelfogható bizonyítéka. A Mintaszabályzat ugyanis nem jogforrás. Egyfelől rögzíti mindazokat az alapvető tartalmi kérdéseket — NGSZ-ek formái, alapításuk és működésük rendje — amelyekben a tagállamok egyetértésre jutottak, másfelől azonban már formájával is kifejezi a hatály kérdésének megoldatlanságát. (Az a szabály, hogy az NGSZ-nek nem KGST-tagországok szervezetei is tagjai lehetnek, a kérdés *minket* érintő felét nem válaszolja meg.) Mindez természetesen nem csökkenti az okmány jelentőségét az NGSZ-ek tartalmi struktúrájának gyakorlati egységesítésében, valamint a Jogi Értekezlet keretében folyó további munkában.⁵⁹

3.1.4. Azok a kérdések, amelyek a Mintaszabályzat alapján a jövő

⁵⁹ Vö. a KGST Jogi Értekezlet Magyar Tagozatának Titkársága által kiadott közleményt (Külkereskedelmi Értesítő 1974/2. szám.).

gyakorlatára nézve jelentősek, a következők: az NGSZ tagjai a tagországok gazdálkodó szervezetei, illetve meghatározott esetekben az államok is, de csak mint a polgári jog alanyai. Az NGSZ mind nemzetközi egyezményrel, mind pedig a tagok szerződésével megalapítható. Az NGSZ tevékenységi körét a tervezet csak példálózóan, de igen széleskörűen állapítja meg, a tervezői illetve kutatói munkától a termelésen keresztül a külkereskedelmi tevékenységig.

Az NGSZ-nek három fő formája van: A jogi személyiséggel nem rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés (más néven *nemzetközi gazdálkodó társulás*), a *jogi személyiséggel rendelkező nemzetközi gazdálkodó egyesülés* (a továbbiakban: egyesülés), és a *közös vállalat*.

A jogi személyiséggel rendelkező egyesülés tipikus tevékenysége a koordináció, de nincs kizárva a saját gazdasági tevékenység sem. Az egyesülés tagjai gazdálkodó szervezetek lehetnek, ezek az alapító szerződésben meghatározott módon befizetett betéteikkel (amelyek átruházhatóak) hozzák létre az egyesülés alaptőkéjét. Az elért eredményekből a tagok az alapító szerződésben meghatározott módon részesednek. A tagok jogosultak és kötelesek résztvenni az egyesülés irányításában és ügyvitelében. Kötelező az irányító és végrehajtó szerv létrehozása, emellett lehet ellenőrző szervet is alakítani. A tagok képviselőiből álló irányító szerv kizárólagos hatáskörrel dönt az egyesülés valamennyi lényeges kérdésében. Az egyesülés saját kötelezettségeiért saját vagyonával felel, nem felelős viszont a tagok kötelezettségeiért. A tagok csak akkor felelnek az egyesülés kötelezettségeiért, ha az alapító szerződés illetve a tagok egyhangú határozata így rendelkezik. Az egyesülésből való *kilépés* joga minden tagot megillet az alapító szerződésben meghatározott feltételek mellett.

A közös vállalat az egyesülésnél fejlettebb forma. Ez a következőkben jut kifejezésre. Az egyesülés elmondott ismérvein felül a közös vállalat gazdálkodó tevékenységet folytat a teljes önelszámolás alapján. A közös vállalat egyenlő, osztatlan részekből álló alaptőkével rendelkezik, amelynek értékét a tagok pénzben, illetve dologi vagy szellemi szolgáltatásokkal egyenlítik ki. A tag részesedését írásbeli okmány igazolja. A részesedések átruházása korlátozott. A közös vállalatnak tagja lehet az állam is, mint mondtuk, polgári jogalanyi minőségben. A közös vállalatban az irányító és végrehajtó szerv mellett kötelező az ellenőrző szerv létrehozása is. A Mintaszabályzat felsorolja azokat a kérdéseket, amelyben az irányító szerv egyhangú döntése szükséges.

3.1.5. Az NGSZ gazdasági tevékenysége szabályozásának sarkalatos pontja *a székhely ország tervéhez való viszony*. A székhely országától kapott kötelező tervmutatók, illetve az egyes kérdésekben való ad hoc tervezgettetés végletei között a Mintaszabályzat a középutat követi. Előírja, hogy az NGSZ tervét az NGSZ működéséhez szükséges mértékben, előzetesen egyeztetni kell a székhely és a résztvevő országok tervével. A tervezgettetés konkrét kérdései vonatkozásában utalunk Kiss Tibor tanulmányában közölt anyagra. (A szocialista nemzetközi vállalatok néhány kérdése.)

Az NGSZ gazdasági tevékenységének további neuralgikus pontja *a pénzügyi eredmények felosztása és felhasználása*. Az NGSZ nyereségét a székhely országának előírásai szerint adóztatják; nemzetközi egyezmény vagy a székhely állam szervei által jóváhagyott alapító szerződés másként is rendelkezhet. A tiszta nyereséget a tagok között főszabályként betétek arányában osztják fel. A fél kérheti teljes nyereségének saját országába való átutalását is, ennek nincsenek korlátai. A nyereség felhasználása a székhely országában korlátozott; ezt ui. az itt megállapított rendnek megfelelően áruvásárlásokra és szolgáltatások igénybevételére lehet fordítani. Más célú felhasználáshoz az állami szervek külön engedélye szükséges. A nyereségként kifizetett összeg *szabad* felhasználása a székhely országban, az ott megállapított rend szerint, tehát egyelőre nem minden tagállam szerint kívánatos.

Az NGSZ munkajogi kérdéseit sikerült egységesen rendezni: ha nemzetközi egyezmény másként nem rendelkezik, *a székhely ország munkajoga* érvényesül.

3.1.6. A Mintaszabályzatból kiolvasható eltérő érdekek korlátozott száma nem jelenti, hogy *elméleti szempontból* a szabályzat többi megoldása kivétel nélkül aggálytalan lenne. Mindenesetre egy sor igen fontos kérdés úgy oldódott meg, hogy *megoldásukat az alapító szerződésre bízták*. Itt csak utalunk pl. a *majoritás kérdésére*, amely a Mintaszabályzatban sehol nem szerepel. Az az érv, hogy a majoritást elvileg nem kell tiltani, hiszen a kisebbségben maradónak tetszésére van bízva, hogy csatlakozik-e ilyen feltételek mellett is a társuláshoz,⁶⁰ annyiban érvényesül, hogy a társasági pozíciók alapítás utáni elidegenítését a tervezet korlátozza. A pozíciók elidegenítéséhez a tagok között főszabályként az összes tag hozzájárulása szükséges, ami azt jelenti, hogy az induló arányok megváltoztatását bármelyik tag megakadályozhatja. Az egyhangúság, mint a *kisebbségvédelem* fő eszköze, másrészt ellentétbe kerülhet a rugalmas gazdálkodás reális érdekeivel, és a jogi szférában pedig azzal a követelménnyel, hogy a közös vállalat fejlett jogi struktúráját ne redukáljuk az egyszerű polgári jogi társaság szintjére.

Ugyancsak nem lehet absztraktul megválaszolni az olyan megoldások megnyugtató voltát, amelyek *a konkrét szabályozást a székhely jogának engedik át*. Eltekintve a székhely joga érvényesülése terjedelmének kérdésében fennálló ellentétektől, a székhely joga tartalmilag olyan eltérő eredményekre vezethet, hogy érvényesülését *aligha lehet általában helyeselni vagy tagadni*. Csak példaként: a SZU székhelyű vállalatnál a székhely joga nem érvényesülhet a nyereségadó vonatkozásában, mert itt ilyen adóztatás nincs. A kérdést tehát az alapító szerződésben kell rendezni az illetékes állami szervekkel egyetértésben. Gyakorlatilag hátrányos lehet pl. a székhely munkajogának alkalmazása is,

⁶⁰ Ld. *Mádl*: A nemzetközi vállalati társulás néhány kérdése... Gazdaság- és Jogtudomány, 1972. 73. old.

ha a vállalat egy viszonylag alacsonyabb életszínvonalú, illetve szociális ellátással rendelkező országban működik.⁶¹

3.1.7. Ugyanebbe a problémába ütközünk annak felvetésénél, hogy *a hagyományos társasági jogi formák alkalmazása* nem szerencsésebb-e, mint az egységes szabályozás. Ennek hívei az RT., Kft. stb. kidolgozott és gyakorlatban kicsiszolt szabályaira, valamint a szocialista praxis kedvező tapasztalataira hivatkozhatnak. (Pl. a HALDEX.) Ugyanakkor pl. a csehszlovák jog a kapitalista részesedéssel működő RT-t nem részesíti a szocialista vállalatoknak kijáró kedvezményekben, és ez konkrét hátrányokkal jár pl. az anyagellátás területén.

A külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokról szóló magyar jogszabálynak (28/1972. (X. 3.) PM. sz. rend.) sem az alkalmazható jogi formák a sarkpontjai. Itt ugyanis a társulást közkereseti társulásként, részvénytársaságként, korlátolt felelősségű társaságként, illetve közös vállalatként lehet alapítani. *A lényeg azokon a speciális rendelkezéseken van, amelyek a nemzetköziség miatt a szokásos szabályokon felül érvényesülnek.* Az 1971-es román „külkereskedelmi és gazdasági együttműködési törvény” pl. nem szabja meg a „közös társaságok” konkrét jogi formáit, hanem annak kiképzését teljes egészében az alapító szerződésre bízta. A jugoszláv törvény pedig formailag nem is „közös vállalat” alapításáról beszél, hanem a „külföldi tőke befektetése jugoszláv vállalatba közös üzletvitel céljából (közös vállalat)” kategóriát alkalmazza.

A speciális kérdések, amelyeken a vegyes vállalat sorsa áll vagy bukik, az eddigi tapasztalatok szerint az *adóztatással és a nyereség szabad kivitelével* függnék össze. A magyar rendelet kötelezővé teszi kockázati alap képzését (a társulás vagyonának 10%-a erejéig). Az adóztatás fő csatornája a nyereségadó, amely a társaság vagyona értékének 20%-át meg nem haladó nyereség után 40%, az azt meghaladó nyereség után 60%. A társulás ugyanakkor mentes az eszközlekötési járulék, az amortizáció központi befizetési hányada és a bérfejlesztési befizetés alól.

Az említett román törvény szerint Romániában létesített vegyes vállalatok részére a beruházott tőke 25%-át kitevő tartalékalap létrehozása kötelező, amelyet az évi nyereségből levonandó 5—5%-os részekkel kell elérni. A nyereség után fizetendő adó az évi nyereség 30%-a. A minisztertanács a vegyes vállalat kezdő évére teljes adómentességet, az ezt követő két évre pedig 50%-os adókedvezményt nyújthat. Az adók bevallásával kapcsolatos szabálytalanságok a be nem vallott adó 25%-át kitevő bírságot vonnak maguk után.

A jugoszláv törvény szerint a közös vállalat bevételei magukba foglalják mind a Jugoszláviában, mind a külföldi piacokon kötött üzletek és szolgáltatások eredményét. A nyereséget a szerződésben meghatározott arányban

⁶¹ Gringole idézett aggályait ld. *Sólyom*: Internationale Arbeitskonferenz... Acta Juridica 1972. 184. old.

osztják fel a felek között. A *külföldi fél* nyereségét egységesen 35%-os adóval terhelik meg. A törvény kötelezi a külföldi felet, hogy nyeresége 20%-át (a 35% adó levonása után) újból beruházza, hogy ezzel is növelje részesedését a közös vállalatban.

A *reinvestíció* kötelezővé tételével a jugoszláv törvény egyedül áll. Mindenesetre enyhít a rendelkezésen az, hogy az említett 20%-ot más jugoszláviai közös vállalatba is be lehet fektetni, lényegében tehát a transzfer további korlátozásáról van szó. Ezt erősíti az a rendelkezés is, hogy a 20% beruházását azzal is „meg lehet váltani”, ha a külföldi fél ezt az összeget meghatározott időre egy jugoszláv bankban helyezi el.

Az újbóli beruházásokat általában adókedvezményekkel ösztönzik. Így van ez Jugoszláviában is a 20%-ot meghaladó reinvestált összegekkel kapcsolatban, amelyek progresszív adócsökkentéssel járnak. A nem nyereségből történt külföldi tőkebefektetések eleve adómentesek.

A román adózási rendelet szerint a nyereségnek azon része után, amelyet legkevesebb 5 évi időtartamra ugyanabba, vagy egy másik romániai vegyes vállalatba fektetnek, 20% adókedvezmény jár.

A magyar rendelet nem határozza meg a számszerűen lehetséges kedvezményeket, mindössze annyit rögzít, hogy ha a társulás az adózott nyereséget vagyonának növelésére használja fel, az ez után fizetett nyereségadó egy részét a Pénzügyminisztérium külön kérelem alapján visszatérítheti.

A *nyereség-transzfer* a magyar jog szerint a legszabadabb: a külföldi tagot megillető nyereséget és egyéb járandóságot az MNB a szerződésben meghatározott pénznemben külföldre átutalja. A román adóztatási rendelet a külföldre vitt nyereségre további 10% adót ró. A jugoszláviai közös vállalat külföldi résztvevője az említett 35, illetve 20% levonása utáni nyeresége, „szabadon transzferálhatja”, de „csak az üzleti évenként elért devizabevételek egyharmad részéig”. (A devizabevétel egy részét a közös vállalat jugoszláv anyavállalatának rendelkezésére kell bocsátani. Ennek a résznek a nagysága az egész jugoszláviai vállalat és a részét képező közös vállalat együttes devizabevételétől függ, és 7–24%-ig terjedhet.)

A fenti jogszabályok egybevetéséből kitűnik, hogy a jugoszláv modell rendelkezései a külföldi félre nézve a legkedvezőtlenebbek. Jugoszláviában eddig kb. 40 közös vállalkozásra került sor, kb. 100 millió dollár beruházási értékkel. Mind ezzel a volumennel, mind a külföldi fél átlagosan csak 25–30%-os részesedésével elégedetlenek Jugoszláviában. A részvételt azzal kívánják fokozni, hogy a transzfer kötöttségeit enyhítik.⁶²

A román szabályozás igen tág teret hagy az alapító szerződésnek és ezzel a felek akaratának. A szerződést azonban a minisztériummal engedélyeztetni kell. A magyar rendelet egyrészt kevesebb kötöttséget tartalmaz, mint a ro-

⁶² Djurovic korreferátuma, *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1972. 77. old.

mán, vagy a jugoszláv szabályok (nemcsak a transzfer tekintetében, hanem pl. a magyar fél 51%-os részesedése sem érvényesül feltétlenül), másrészt egyes helyeken a számszerű kötöttség helyett a pénzügyminisztériumnak biztosít diszkrecionális jogkört. A nyugati partnerek ilyen körülmények között a román külkereskedelmi, illetve a magyar pénzügyminisztérium gyakorlatától függőnek tartják a törvényadta keretek valóságos lehetőségeit.⁶³

A közös vállalatok jogi szabályozása vonatkozásában tehát az a helyzet, hogy mind a kelet—nyugati, mind pedig a szocialista országok vállalatai által alapított közös gazdálkodó szervek alapítására és működésére egyrészt a KGST-ben kidolgozott egységes Mintaszabályzat, másrészt a magyar jog által engedélyezett hagyományos társasági jogi formák alkalmazhatók. Ismételten hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a közös vállalatok sikere — néhány fent kiemelt feltételtől eltekintve — aligha függ a választott jogi formától: első-sorban az ilyen vállalatok létesítésének és eredményes működésének gazdasági feltételeit kell megteremteni.

⁶³ Moecke, Aussenwirtschaftsdienst des Betriebs-Beraters, 1971, 6. sz.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. V. 30. – Terjedelem: 21,7 (A/5) ív

74.484 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

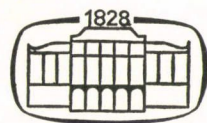
Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1973. évi tevékenységéről	1
<i>Eörsi Gyula</i> : A jogfejlődés útjai a polgári jogban	13
<i>Bihari Ottó</i> : Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben	27
<i>Kulcsár Kálmán</i> : A jog hatékonyságának társadalmi feltételei	39
Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés közgazdasági és jogi kérdései ...	53
<i>Bojkó Béla</i> : Az európai vállalatközi gazdasági együttműködés	55
<i>Kiss Tibor</i> : A szocialista nemzetközi vállalat	75
<i>Heist Róbert</i> : A fejlett ipari országokkal folytatott műszaki, ipari és gazdasági együttműködés kapcsolatainak főbb formái és azok alkalmazása Magyarországon együttműködési gyakorlatában	117
<i>Pécsi Kálmán</i> : A fejlett ipari országokkal folytatott kooperációk és vállalati együttműködés néhány tervezési és gazdasági kérdése	135
<i>Farkas György</i> : A külfölddel közös hazai társulások, a külföldi beruházások és a kooperációk néhány pénzügyi kérdése Magyarországon	157
<i>Mádl Ferenc</i> : A vállalati szintű európai gazdasági együttműködés jogi mechanizmusáról	171
<i>Sólyom László</i> : KGST-jogi formák és a Kelet—Nyugat vállalati együttműködés	219

Megjelent: 1974. IX. 24.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG – ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

VIII. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

EÖRSI GYULA

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: 1363 BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: 1051 BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatóját, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
1051 Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1361 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1389 Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: 1051 Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: 1014 Budapest I., Országház u. 30.

AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIA ÉS A POLITIKAI GAZDASÁGTAN*

SZABÓ KÁLMÁN

Székfoglalóm az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan címet viseli. Az idő adta korlátok közt természetesen a problematikának mindössze néhány általam aktuálisnak tartott, de ugyanakkor eddigi tudományos munkásságom bizonyos pontjaihoz is kapcsolódó vonatkozásával foglalkozom.

Mindjárt bevezetőben szeretném kinyilvánítani osztozásomat abban az általános felfogásban, miszerint az üzemi demokrácia szerves része a szocialista demokratizmusnak. Az üzemi demokrácia tehát kiváltképp politikai fogalom. Gazdaságelméletileg vizsgálni azt mégis lehetséges és szükséges. Általánosan azért, mert mint bárminő politikai fogalom, így a demokrácia sem vonatkoztatható el az osztálytartalmát meghatározó gazdasági viszonyok jellegétől. Konkrétan pedig azért, mert nincs a közgazdaságtudomány tárgykörének olyan alapkategóriája, melyhez ne kötődne szorosan a gazdasági demokratizmus — benne az üzemi demokrácia — tartalma és formája.

Meggyőződésem, hogy ma hazánkban éppen közgazdasági vonatkozásainak feltárása mutathatja meg e fogalom mély politikai értelmét, és segítheti szorosan egybekapcsolni a gazdasági hatékonyság és a hatékony munkáspolitikai követelményét. Ezt viszont meg is tehetjük, mert amint azt érzékeltetni igyekszem, az üzemi demokrácia gyökerei a szocialista termelőmód olyan mély rétegeiből táplálkoznak, mint a társadalmi-gazdasági relációk, a technikai-gazdasági relációk, vagy mint az elsajátítási és érdekviszonyok.

Mindahhoz, amit az üzemi demokrácia mibenlétéről politikai gazdaságtani oldalról felvázolni kívánok, sarkpontul egy axiómát választok: a szocializmusbeli társadalmi újratermelés egyszersmind a társadalmi elsajátítás folyamata is. Ebből az alaptényből vonható le témánkra nézve minden lényeges következtetés.

*

Mindjárt azzal a tétellel kezdhetem, hogy az üzemi demokrácia a szocialista vállalatok működése és fejlődése által megvalósuló tevékenységcsereviszo-

*A Magyar Tudományos Akadémián 1974. június 7-én tartott székfoglaló előadás. Szabó Kálmán egyetemi tanárt, a közgazdaságtudományok doktorát a Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén az Akadémia levelező tagjává választotta. Szerk.

nyok szocialista jellegének sajátos megnyilvánulása, a társadalmi elsajátítás — vállalati keretek között érvényrejutó — viszonyainak objektív törvényszerűsége.

A szocialista termelési viszonyoknak három alapvető — politikai gazdaságtanilag jellemzett — ismérve szolgál általános feltételként ahhoz, hogy az üzemi demokrácia törvényszerűen fellépjen úgyis, mint létező folyamat, és úgyis mint követelmény.

Először az a tény, hogy a társadalmi újratermelés a termelőeszközök egy-éses köztulajdona alapján a köztulajdon egységes funkcionálását biztosító tervszerű gazdaságirányítás rendszerén keresztül valósul meg, a dolgozók — mindenekelőtt a munkástömegek — objektív érdekeinek érvényesítése végett.

Ebből a makroökonómiai tényből fakad a demokratizmus követelménye, a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás csúcsaira, s egész színterére nézve.

Másodszor, adva van a társadalmi-gazdasági elkülönültség szükségszerű ténye, amely a vállalatok önálló gazdálkodása útján realizálódik. Természetesen a gazdasági elkülönültség — a tőkés vállalatokéhoz képest — itt mértékét tekintve részleges, tartalmát tekintve szocialista.

Először arról, milyen tekintetben nincs elkülönültség.

Egy-egy vállalat önállósága nem jelenthet elkülönültséget sem a köztulajdontól (nem csoporttulajdon); sem kívülállást a tervgazdálkodás rendszerén (a vállalati belső mechanizmus szerves — bár autonóm — része a központi irányítási rendszernek); sem objektív szembenállást a vállalati vezetés és a kollektiva között (mindegyikük egyazon társadalmi tulajdon szereplője).

Ebből következik a dolgozónak az a joga, hogy munkahelyet változtasson; az államnak az a kötelezettsége, hogy gondoskodik a teljes foglalkoztatottságról, a népgazdaság hatékony, jólétet szolgáló arányos fejlesztéséről, a vállalatok ilyen irányú működéséhez szükséges feltételekről. De ebből következik az a tény is, hogy a vállalatokban végbemenő termelési folyamatnak célja nem az értéktöbblet, hanem társadalmi használati érték létrehozása és realizálása. Ugyanakkor a munkafolyamat egyidejűleg értékek képzésének és realizálásának a processzusa is. Az érték kategóriák eszközrendszerül szolgálnak ahhoz, hogy a használati értékek elsődleges elve — általuk hatékonyságra ösztökélve és egyensúlyba tartva, a veszteségforrásokat minimalizálva — érje el célját: a fogyasztók effektív szükségleteinek kielégítését.

Milyen értelemben jelent a vállalati önállóság gazdasági elkülönültséget?

Az előbbieket fenntartásával, kétféle relációban. Egyfelől a személyi elsajátítás tárgyát képező fogyasztási javak (egyéni és közületi fogyasztás), valamint a személyi tulajdont alkotó munkaerő (ennek reprodukciója, elhelyezkedése stb.) tekintetében. Másfelől az egyik vállalatnak (és kollektívájának) a többi vállalattal (azok kollektívájával) való kapcsolatai tekintetében. A gazdasági elkülönültség tényét az az általános gyakorlati tapasztalat igazolja, hogy a

fogyasztási javak túlnyomó többségéhez a lakosság vásárlás útján jut, hogy a dolgozók munkaviszonya áruformát ölt, s végül, hogy a vállalatokban kollektíven előállított javak — normális körülmények közt — szintén árucseré révén jutnak el a feldolgozó, vagy a kereskedelmi vállalatokhoz.

Témánk szempontjából mindebből az a lényeges, hogy a munkaerő-tulajdonosok kapcsolódásának a módja a termelőeszközökhöz, mint köztulajdonuk tárgyához, következésképpen a társadalmi elsajátításban való részvételüknek a módja, kettősen érvényesül: egyszer, az általános gazdaságpolitikai kialakításába (és realizálásába) történő „beesésével”, amit állampolgári jogai és kötelességeik gyakorlásán, tehát nagy áttételeken keresztül tudnak tenni; más-szor közvetlenebbül, valamely vállalathoz való kötődésük alapján. Az utóbbi azt jelenti ui., hogy a dolgozók egy-egy csoportja éppen az adott helyen, az adott módon, az adott mértékben fejt ki munkát és gyakorol befolyást a gazdálkodásra; viszont más dolgozók más munkahelyeken más módon és más mértékben teszik, tehetik ugyanezt. Emellett az összmunkával és az egyéb feltételekkel való gazdálkodás társadalmilag elismert hasznossága szintén különbözik mennyiségileg és minőségileg egymástól. Ily módon tehát szükségszerű eltérések lépnek fel a vállalatok átlagos személyi jövedelmei és munkakörülményei között.

Nos, éppen ezek a különbségek és eltérések azok, amelyek akaratuktól függetlenül létrehozzák és fenntartják egy-egy vállalat dolgozóinak (beosztottjainak és vezetőinek) kollektív különérdekeit. A vállalatok objektív különérdekei voltaképpen a gazdasági elkülönültség, az abból adódó — váltakozó előjelű — pozíciókülönbségek alapvető alanyi megnyilvánulásai. A szocialista érdekszerkezetnek olyan alapelemei, melyek közbülső helyet foglalnak el a szocialista érdekvizonyok szerkezetében. Úgy kell venni őket egyfelől, mint a társadalom (a munkásosztály) közös érdekének derivátumai, másfelől mint az egyéni érdekek egyfajta integráltjai. A matematikai formanyelvvel azt kívánom érzékelteni, hogy nem egyszerű összegeződésekről és osztódásokról van szó, hanem az egyének fogyasztói, munkavállalói és köztulajdonosi érdekeiben levő azonos elemek vállalati szintű szintéziséről, illetve ugyanezen elemeknek más társadalmi csoportok (vállalatok, szakmák, ágazatok, területek, stb.) különérdekeiben levő közös és tartós lényegi mozzanatokról, amelyek társadalmi szinten alkotnak szintézist. Tehát a közérdek nem az embereken, társadalmi rétegeken, nem a kollektívokon kívül, hanem azok érdekeiben létezik.

Ezek a társadalmilag nem szakadékszerű, ám mégis fennálló különbségek, ezek a nem-antagonisztikus, de mégis létező ellentmondások olyan emberi energiák forrásai, amelyek nekik megfelelő tervszerű formák útján, a magánvállalkozás erejét meghaladó hatásfokkal, a szocialista gazdaság mozgásába foghatók.

A termelési viszonyok harmadik ismérve, amely szintén lényegesen determinálja az üzemi demokratizmus lehetőségeit, a vállalatokon belüli — technikai-gazdasági értelemben vett — függőségi és elkülönültségi viszonyok ténye.

Habár nem specifikus jellemzője ez a szocialista vállalatnak, de jellemzője. Abban mutatkozik, hogy a tröszti, a nagy- és középállami alkatokban, de sokszor a kisvállalatokban is egymástól technikailag, sőt területileg különálló szervezeti egységek (műhely, üzem, gyár, stb.) működnek, egymással technológiailag szoros, vagy kevésbé szoros, de gazdaságilag lényeges kapcsolatokat alkotva. Ezen alapstruktúrájának megfelelően, a vállalatirányítás is lépcsőzetesen épül fel, ami a hatáskörök és a működési tevékenységek (termelés-szervezés, beszerzés, értékesítés, nyilvántartás, stb.) decentralizáltságában, illetve centralizáltságában jut kifejezésre.

Mindebből témánkat illetően két mozzanat nagyon lényeges. Az egyik, hogy mindig több-kevesebb eltérés áll fenn a termelői folyamat különböző technikai szervezeteiben ténykedő dolgozó (munkások és vezetők) konkrét helyzete között. Ez a körülmény ui. az, amely szükségszerűen létrehozza és újratermeli az egyes kollektívák csoportérdekeit (munkahelyi érdek, üzemi érdek, stb.).

De szintén lényeges az az eltérés is, ami az irányítás különböző lépcsőiben működő szakapparátusok alkalmazottai, valamint a közvetlen termelők vállalati szervezetben elfoglalt konkrét helyzetében mutatkozik. Munkaköri funkcióiknál fogva az előbbiek fölérendelt, az utóbbiak beosztotti pozícióban vannak. Ez szintén szükségszerűen bizonyos érdekkülönbségek forrása egy-egy adott technikai szervezeti egységben is és a vállalat egészében is a beosztott dolgozók (főleg a munkáskollektívák) és a szakapparátus (főleg a vezetőbeosztások) között.

Egy-egy vállalatnak mindig konkrét és bonyolult a maga technostruktúrája. Ám a belső munkamegosztáson alapuló technikai-gazdasági relációknak, s a nekik megfelelő érdekviszonyoknak ebben a sajátos szövetvényében vannak általános érvényű csomópontok és áthúzódik rajtuk egy szintén általános érvényű vezérfonal. A csomópontokat a különböző belső szervezeti egységek, s ezek dolgozóinak csoportérdekei alkotják, a vezérfonalat pedig az a különbség, ami a közvetlen termelőfolyamat és az irányítási folyamat között, illetve a munkáskollektívák és a szakapparátus (gazdasági vezetők) különérdekei között húzódik.

Persze, sem az egységeknek egymással való tevékenységcseréi, sem a munkások és az adminisztráció kapcsolatai nem öltenek árucserereformát, hasonlóan a vállalatközi kapcsolatokhoz. Ezek a csoportérdekek flexibilisebbek is, mint a vállalati érdek. Mégis olyan realitások, amelyek erősen közrejátszanak abban, ahogyan a dolgozók a társadalmi termelés és elsajátítás folyamatához, következésképpen egymáshoz, s a vállalat egész működéséhez objektíven kapcsolódhatnak.

A technikán, a technikából folyó munkamegosztáson alapuló ismétlődő kötelékek tehát magukban véve közömbösek az iránt, hogy tőkés vagy szocialista-e a termelési viszonyok, illetve a vállalat jellege. De ha már ez a jelleg adva van, akkor egyáltalán nem közömbösek annak lehetséges érvényesülése, intenzitása tekintetében. Szükségszerűen meghatározzák a társadalmi-termelési

viszonyok konkrét formáit, s így a dolgozók érdekeinek és magatartásának, tudati és érzelmi világának irányultságát.

Mindezek mutatják, hogy a gazdasági demokrácia — benne az üzemi demokrácia — léte a szocialista termelési és tulajdonviszonyok belső természetével, a vállalatok szocialista jellegével függ össze.

*

Ellenkezőjét kell állítanunk a kapitalizmusról. A polgári demokrácia — mint ismeretes — lényegileg a gazdaságon kívüli szférákban intézményesül. Ezek az intézmények a gazdaság alapvető folyamataira külsőleg gyakorolnak befolyást; a kormánypártok részéről hatalmi eszközök, az ellenzék részéről társadalmi nyomás útján.

Ígaz persze, hogy miközben a politikai pártok üzemekben szervezettel általában nem működhetnek, tevékenykednek a szakszervezetek. Ezek azonban, ha megtartják tömegbázisukat, nem integrálódhatnak a vállalatok működésének rendszerébe. Ellenkezőleg, ahhoz, hogy gazdasági harcuk egyáltalán eredményes lehessen, a gazdasági uralomra kívülről gyakorolhatnak csak befolyást. Demokratikus mozgalmuknak saját logikáját követve kell a társadalmi ellenerőt latbavetnie, a tőke öntörvényei szerint cselekvő adminisztráció anyagi hatalmával szemben. S lehet bár, hogy a menedzser éppen a human relation iskola emlőin nevelkedett, számára a demokratizmus — helyzeténél fogva — mégsem lehet egyéb, mint egyfajta irányítási módszer, amit a hierarchia alapzatát alkotó bérmunkások kizsákmányolása végett alkalmaz.

A management science divatos tana, vagy egyes nyugati funkcionáriusok minden afféle jelszava, amely a munkásrésztvételt úgy traktálja, mint a gazdasági hatalomban való osztozkodást (nem pedig mint a rá gyakorolt külső befolyás egyik eszközét), pusztán arra szolgál, hogy a „humánus” mozzanataiból is fegyvert kovácsoljon a tőke számára, s elviselhetőbbé tegye az alávetettséget a munkás számára.

Amidőn tehát polgári vezetéstani elméleteket és ismereteket tanulmányozunk, avagy a tőkés irányítás gyakorlatát vizsgáljuk, sohasem feledkezhetünk el arról, hogy minden kapitalista vállalkozás az értéktöbblet-termelés szervezete, ami nem tűri a tényleges üzemi demokráciát. Különben a munkás bérmunkás voltát, eo ipso önnön uralmát ásná alá.

Noha a gazdasági demokrácia a szocialista tulajdon és termelési viszonyok immanens jellemző vonása, nálunk is eléggé elterjedt, sőt néhol uralkodó az a szemlélet, amely azt a vállalat külsőleges kritériumának tekinti. Bizonyosan közrejátszik ebben a polgári vállalatelméletek kritikátlan átvétele is. Úgy gondolom azonban, hogy a szocialista építésünk korábbi időszakában kialakult képzetek továbbélése sem mellékes körülmény. Olybá veszik, mintha a vállalati gazdasági működés ügye és az üzemi demokrácia ügye két egymástól különállóan mozgó feladat volna.

Mindenesetre erről tanúskodnak a munkások, gazdasági vezetők és szakemberek, valamint társadalmi és politikai funkcionáriusok körében végzett elég bőséges felmérések és megfigyelések.

A vállalatgazdaságtól külsőlegesként értelmezett demokratizmus-felfogásnak két tipikus válfaja tapintható ki, kinek-kinek léthelyzetétől függően. Az egyik szerint az üzemi demokrácia a vezetői munkastílus kérdése (tehát valamiféle etikai norma), avagy pedig a gazdasági vezetés egyfajta eszköze. A másik változat szerint pedig az üzemi demokratizmus kizárólagos hordozói a munkahelyek politikai szervezetei (párt, KISZ), illetve a szakszervezetek, s az ő tevékenységük teszi azt a vállalatok gazdasági vezetésének ügyévé.

Az értelmezés zavarához – önkritikusan be kell vallanunk – köze van a politikai gazdaságtannak is, amely a maga részéről adós az üzemi demokrácia helyének és funkcióinak a meghatározásával. Lehet-e a véletlen műve, hogy ez a kérdés a vállalatgazdaságtanok, az alkalmazott közgazdasági, valamint a vezetés- és szervezéstan kutatások perifériáin szerepel, miközben azok egyéb területeken nagy utat tettek meg?

Mivel magyarázható az elmaradás? Azzal, hogy maga a jelenség bonyolult szövedéke az általános politikai, társadalmi, akarati, tudati és az anyagi valóság szálaival, hogy tehát tipikusan interdiszciplináris fogalomról van szó. Így az sem meglepő, hogy azok a tények, helyzetre és tendenciákra vonatkozó megállapítások és az a kevéske elméleti következtetés, melyekkel ma a tudományos verifikáltság igazságai gyanánt rendelkezünk, jórészt a legutóbbi időkben elindult szociológiai, jogi politológiai, vállalatgazdaságtani kutatások kifejlődésében levő összefüggésének köszönhetők. Az interdiszciplinaritás azonban csak részben adhat magyarázatot.

Igaz, – nem tagadva a megtett út jelentőségét – az üzemi demokrácia mint gyakorlat is elmaradt a gazdasági reform adta lehetőségektől. Dehát ez sem lehet elfogadható indok. Az üzemi demokrácia fejlesztése ugyanis, mint a reform egyik politikai célja, 1966-ban megfogalmazást nyert. Tehát a politikai gyakorlat nem tilalomfákat állított a tudomány elé, hanem újra és újra inspirálta azt.

Ezért mondom, hogy elméleti elmaradásunk egyik okát e téren mindenképpen önmagunk házatáján is kell keresnünk. A gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás és a vállalatgazdálkodás ügyét magunk is meglehetősen szűk szakmai kérdésként kezeltük, elhanyagolva erős társadalmi-politikai aspektusait.

Miután a szocialista demokrácia kérdésének helye van a politikai gazdaságtanban, s az üzemi demokrácia kérdésének a marxista vállalatelméletben, akár ökonomiailag, akár interdiszciplinárisan műveljük is azt, ideje hozzálátni adósságunk törlesztéséhez.

*

A szocialista termelőmód jellemzői meghatározzák az üzemi demokrácia lényegét. Ez abból a jogból, reális lehetőségből és a velejáró felelősség-viselés-

ből áll, hogy minden dolgozó, minden munkás intézményesített formában részt vehet vállalata gazdasági vezetésében, azaz a vállalaton belüli termelési és elszámítási folyamat tervszerű irányításában, rendeltetésszerű fejlesztésében és ellenőrzésében.

Az üzemi demokrácia tehát sajátos területe annak az uralomnak, amelyet a munkásság — osztályérdekeit más dolgozói rétegek érdekeivel egyeztetve — társadalmi méretben megvalósít.

Gazdaságilag uralmon lenni azoknak jussa, akik az anyagi alapok, a termelőeszközök felett rendelkeznek, s akik ily módon ezeket az eszközöket saját érdekeik által szelektált szükségleteik szolgálatára állíthatják. Az uralom azonban a vezetés által realizálódik. Mivel pedig szocialista viszonyok közt társadalmi elszámítás folyik, s ebben az önálló gazdálkodó egységnek különös szerepe van, a vállalatvezetésben való részvétel azt az elvont igazságot juttatja konkrét naponta és tömegesen érzékelhető — módon kifejezésre, hogy a dolgozó nem csak munkavállaló, hanem a társadalmi-kollektív elszámítás egyede is.

A hangsúly a munkásoknak, majd a kollektívának, s végülis az osztálynak azon jogosítványain (és kötelmein) van, hogy ők a köztulajdon természetes alapnyai. Ebből eredő funkcióiknak őket szolgáló gyakorlását történelmileg saját politikai hatalmuk intézményeire ruházták. A gazdasági elkülönültség objektív létezése azonban e funkciók bizonyos körű decentralizálását teszi szükségessé, melyet a vállalatok vezetése gyakorol. Itt kívánok rámutatni arra, hogy a vállalatok vezetése nem csak „menedzseri” funkciókat lát el! Tehát olyanokat, melyeknek az a rendeltetésük, hogy realizálják a tulajdonosi döntéseket technikai-gazdasági értelemben ún. vezetői-vállalkozói döntések és irányítói ténykedés útján.

A mi viszonyaink közt, amidőn a saját fejlesztési alapjaik és más pénzügyi forrásaik erejéig, a népgazdasági tervek és szabályok figyelembevételével, a gazdasági célok önálló meghatározása is vállalati hatáskörbe tartozik, az ilyen jellegű kérdések eldöntése, közgazdasági tartalmukat tekintve, decentralizált köztulajdonosi-vállalkozói aktusnak minősül.

Fontosnak tartom itt zárójelben megjegyezni, hogy jóllehet más konkrét formák közt, s talán eltérő mértékben, elméletileg ugyancsak decentralizált köztulajdonosi döntésben való részvételnek tekinthető, szerintem, az ún. „találkozótervek” (sztrechnij plán) Szovjetunióbeli és a Gegenplan-módszer NDK-beli gyakorlata is. Különösképpen áll ez, ha az eredetileg lebontott központi tervben szereplő célok és eszközök kombinációjától jelentősen eltérnek a kollektíva bevonásával visszatervezett mutatószámok.

Azt a rubikont, amelyen át kell lépünk ahhoz, hogy az üzemi demokrácia kiterjedtebbé váljon és magasabb fokú töltéssel telítődjék, éppen a kollektíva érdemi részvétele jelenti a decentralizált köztulajdonosi aktusokban. Közéjük sorolhatók az ún. vállalatstratégiai elhatározások, az ötéves tervkoncepció jóváhagyása és kialakítása, a képződő alapok felosztásának és felhasználásá-

nak a mértéke; a végrehajtói és a vállalkozói döntések kontrollja és a vezetői tevékenység értékelése. Ez felel meg annak az elvnek, hogy az üzemi demokrácia a köztulajdonosi mivoltának sajátos megnyilvánulási módja, s annak a gyakorlati kíváncságnak, hogy képviselőjük ne korlátozódjék pusztán érdekvédelemre, vagy oppozícióra, valamint hogy a gazdasági vezetés ne szorítkozzék csak alkalmazkodásra a másikkal kapcsolatban.

De hadd tegyek itt ismét egy megjegyzést. Részvételtől van szó, nem pedig öngazgatásról a jelenlegi történeti periódusban. Az öngazgatási elv a köztulajdonosi döntést a kollektíva kizárólagos hatáskörébe kívánja helyezni. Viszont a részvétel elve azon az alapon nyugszik, hogy a vállalatvezető egyfelől az állami akarat letéteményese, a centralizált köztulajdonosi funkciók helyi érvényesítője, másfelől a vállalati objektív érdek érvényesítője. Ez utóbbi minőségében áll a vezető a kollektíva-társadalmilag tudatosan orientált-kontrollja alatt.

Azonban egy másik tényt is hangsúlyozni kell. Azt nevezetesen, hogy amiként országos méretekben, úgy a vállalatokban is saját munkán alapul a társadalmi elsajátítás. Tehát a dolgozók és kollektíváik azon a címen jogosultak résztvenni — e jogosultságokkal arányos kockázati felelősségviseléssel — a vállalat vezetésében, hogy vele s nem egy másik vállalattal állnak munkaviszonyban.

Így tehát igaz, hogy az üzemi demokrácia a munkás köztulajdonosi minőségének (a termelési viszonyok e társadalmi-gazdasági specifikumának) megnyilvánulása. De az is igaz, hogy köztulajdonosi jogosítványainak és kötelmeinek sine qua non-ja munkavállalói mivolta, a maga összes technikai-gazdasági szükségyszerűségeivel. Úgy is mondhatnók, hogy bér munkásból az teszi őt szocialista munkavállalóvá, hogy uralmon van (köztulajdonos). Uralom viszont általában lehet, ha társadalmilag hasznos munkát végez, teljesítve munkaköri feladatait. (És ez minden dolgozóra, tehát a vezérigazgatóra is egyenlően érvényes elv).

*

Mi következik a technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági relációk szerves egységéből, valamint az általuk meghatározott szubjektum (munkás, kollektíva, osztály, társadalom) munkafunkciójának és köztulajdonosi funkciójának az egységéből?

Elsősorban az, hogy a vállalati működés összmechanizmusának szerves részét (nem pedig külsőleges társadalmi „fraux fait”-jét) alkotja az üzemi demokrácia mechanizmusa. A belső szakirányítás rendszere és a demokratikus részvétel rendszere tehát egyazon dolognak, a vállalati szervezetnek — ellentét-párt és egészet alkotó — két oldala.

De ugyanebből a realitásból következik egy másik kritérium is. A vállalati összműködésben együtt kell érvényesülnie a társadalmi egyenjogúság és a technikai alá-fölrendeltség követelményének

Ami a technikai (s persze jogilag is szabályozott) alá-fölérendeltség kérdését illeti, azt hiszem, nem szorul bővebb magyarázatra. Ezeket a kötelékeket a technológia, a termelés, a szállítás, a kereskedelem és az irányítás által determinált szükségszerűségek szabják meg. Mi lett a demokratizmus lényege? Csakis a fegyelem — lehetőleg mindinkább az öntudatos fegyelem —, továbbá a megbízható munka, a jó teljesítmény, az újító-megtakarító kezdeményezés, a nemes versengés, valamint a vezetési akarat határozott támogatása! Végül is, minden gazdasági uralom terjedelmének a javak azon mennyisége és minősége vonja meg lehetséges határát, ami a társadalom rendelkezésére áll. Kiváltképp igaz ez a szocialista társadalomra nézve, ahol hiányoznak a kizsákmányolók, akik a dolgozók rovására, és más népek rovására is kiterjeszthetik elsajátításukat.

Miben kell realizálódnia a társadalmi egyenjogúságnak? Főként az alábbi tényekben: vezetőnek, szakembernek és munkásnak egyaránt képességei szerint kell ellátnia a maga munkakörét. Mindkét „félnek” vannak társadalmi jogai és kötelességei a másik irányában (s ami az egyiknek joga, a másiknak kötelessége). E jogok és kötelességek mindkét szereplőnél egyaránt erednek munkavállalói és köztulajdonosi pozícióból. A vezetettek és a vezetők egymás kölcsönös ellenőrzése alatt állnak. Léteznie kell partneri viszonyoknak a vállalati piramis valamennyi szintjén, ahol egybeesik egyfelől a központból „lefelé” vezérelt szakmai irányítás lépcsőfokain álló vezetők hatóköre, másfelől az alulról felépülő társadalmi szervezetek, illetve a közvetlen és a képviseleti fórumok működési területe.

Az ilyen értelemben vett társadalmi egyenjogúság tehát az, ami a vállalatvezetésben való munkársrészvétel lényegi kritériuma!

De hogyan alkalmazható ez, hangzik az ellenvetés, hiszen a munkás, a kollektiva nem érthet annyira a gazdasági működés ügyéhez, hogy a vezetésnek valóban egyenjogú (néha kellemetlen, néha „jól jövő”) partnerévé válhasson? Erre röviden a következő feleletet adhatjuk:

Először is, a társadalmi partnerség elve egyáltalán nem tagadja a vezetői tudás és kvalitások elismerését. Semmiféle demokrácia nem pótolhatja a tudomány, az alkotás, a szaktudás erejét, se a vezetői rátermettséget! Csak kedvezőbb légkört teremt ezen értékek számára és a megfelelőbb vezetői kiválasztás számára. Ismétlem: a kollektiva társadalmi egyenjogúsága nem jelent egyenlőséget szakmai vezetni-tudás dolgában!

Továbbá, nem kell valamennyi munkásnak a vállalat, vagy az üzem egésze felett pontos áttekintéssel rendelkeznie. Ilyenre annak kell szert tennie, akit a maga köréből társadalmi szervezetének vezetőkarába, illetve képviseleti testületébe küld. Reális elvárás viszont, hogy a társadalmi szervezetek és a gazdasági vezetés által megteremtett feltételek között, minél több munkás aktívan résztvegyen közvetlen munkahelyének közösségi életében, hogy megítélje, ki érdemes és alkalmas a képviseleti megbízatásra.

De a képviselet tagjainak sem kell szakmai kérdésekben feltétlenül vete-
kednie a vezetővel és apparátusával. Bizonyos intelligencia és jártasság birtoká-

ban, mégis rendelkezniük kell azzal a képességgel, hogy megítéljék a vezetői tevékenységek minőségét. Megértsék azokat az okokat és következményeket, amelyek mindig nagyon is egyszerű elejét és végét jelentik egy-egy a részéről talán teljes konkrétságában át nem látható — műszaki, beruházási, piaci, pénzügyi — akcióknak.

Hol húzódik a szükséges szakismeret és tájékozottság minimális határa? Ott, ahol a vezetésben résztvevők együttesen képesek behelyezni az általuk képviselt egység és dolgozók ügyét, az adott kollektívára háruló feladatokat és következményeket a vállalat egészének összefüggéseibe.

A különféle speciális ismeretek dolgában tényleg a szakmai apparátus és a gazdasági vezető a hozzáértő és a képviselő „laikusabb”. De fordítva van ez akkor, ha az irányítás szempontjából olyan abszolút lényeges vonatkozásokról van szó, mint a kisebb-nagyobb kollektívák körülményeinek ismerete; a gazdálkodás rendjében, céljaiban, eszközeiben végrehajtandó változások dolgozókat érintő kihatásai; a termeléselőkészítés, a fejlesztés és értékesítés területén meglevő hiányosságok, nehézségek, vagy sikerek felismerése; a dolgozók gondjainak, törekvéseinek, aktivitásuk rejtett lehetőségeinek és tényleges értékének megítélése, stb. stb. E tekintetben rendszerint a vezető, a szakapparátus a laikusabb és a küldöttek a hozzáértőbbek.

Azok a technikai és társadalmi viszonyok, amelyeknek szervezeti hordozói a vállalatok és belső egységeik, meghatározzák az üzemi demokrácia lehetséges határait, s intézményeinek a helyét a vállalati működés mechanizmusában.

Miután a szocialista vállalat önállósága egy sajátos gazdasági elkülönültség kifejezője, mindenekelőtt ennek az önállóságnak a határai képezik a kollektiva vezetésben való részvételének lehetséges mozgásterét.

Gyakran felvetődik: vajon a kiterjedtebb üzemi demokrácia nem korlátozná-e az amúgysem mindig elégséges vállalati önállóságot; nem csonkítaná-e a gazdasági vezető hatáskörét, nem gyengítené-e kockázatvállaló szerepét? Mit válaszolhatunk e kérdésekre?

Azt, hogy a szocialista vállalat nem azonos a vezetővel. Önállósága a társadalmi termelőeszközökkel egyesült kollektívák sajátos elkülönültségének szervezeti megnyilvánulása. Logikai képtelenség tehát a fokozott részvételben ennek az önállóságnak valamiféle korlátozását látni. Ellenkezőleg, a nagyobb részvétel markánsabbá teszi a vállalat szocialista jellegét. Olyan erőként léphet fel, amely feltétlenül segíti kiterjeszteni az önállóságot a maga objektív határáig, mert a vezetés a kollektiva pozíciójában támasztékot nyer objektív társadalmi érdekű törekvéseihez. Ugyanakkor egyfajta kontrollja is lehet annak, hogy az önállóság ne lépje túl önnön határait és magántulajdonosi jegyeket öltönn. Munkásoldalról állíthat gátakat az elé, hogy egyes szakmai csoportok, vagy vezetők saját külön érdekeltségüket összetévesszék a vállalat és a társadalom kollektív érdekeivel, visszaéljenek adminisztratív hatalmukkal, kompromittálva az önállóság és a vállalat igaz ügyét.

— Egyébiránt is kérdéses, nem túlhaladott-e az az elv, hogy a gazdasági vezető osztatlanul mindenért személyében legyen a felelős! Szükség van az egy-személyi felelősség elvének és a kollektív munkásrészvétel elvének lenini érte-lemben vett kombinálására!

Ami pedig a gazdasági vezetők kockázatvállalását illeti, a reális igazság a következő:

— Akár rossz döntés és munkastílus, akár meg nem hozott döntések miatt, a vezetők által okozott károk (jövedelemkiesések) nagyságával koránt-sincs arányban személyes vagyonuk, vagy személyes jövedelmük, mely megfele-lő fedezetéül szolgálhatna.

— Akár kimutathatóan saját hibája okoz, akár tőle független körülmé-nyek idéznek elő veszteségeket, annak terhét súlyosabb esetben és nagyobb-részt az állam (tehát az egész társadalom) vállalja magára valamilyen formában és mértékben (dotálás, szanálás, adókiesés, stb.). Átmeneti és kevésbé súlyos esetekben pedig jórészt a gazdasági egység kollektívája viseli azt. A keletkező kiesés ui. adott időpontban a vállalati tartalékalapot emészti fel, de később a részesedési alapot és a bérnövelés, esetleg még a fejlesztés lehetőségét is csök-kenti majd, amidőn a tartalékalapok feltöltésére sor kerül.

Igaz, ha a vezető munkájában gyengének bizonyul, vagy vétséget kö-vet el, ezért személyesen őt vonják felelősségre, illetve mozdítják el munka-köréből. Ennyiben tehát csakugyan nagyobb az anyagi és politikai felelőssége a jogkörébe eső vezetési ügyek állásáért, mint a társadalmi szervezetek vezetésé-nek és a kollektiva más képviselőjének. Csakhogy ez semmit sem változtat azon, hogy az okozott anyagi és morális következményeket az állam és a dolgozók egésze viseli.

Amint nem egy pozitív hazai példa is bizonyítja, vannak kipróbált módozatok, melyek a participáció arányában a kockázat vállalásába is bevon-hatóvá teszik a kollektívát. Tehát a részvételi jog, a pozitív érdekeltség gyakor-latilag is párosítható a kockázatban való részvétel kötelességével, a negatív érdekeltséggel.

*

Szólni kell az üzemi demokrácia mozgásterének a másik determinálójáról is.

Arrol ui., hogy az üzemi demokrácia közvetlen módja mennyire lehet hatá-sos és mely határtól fogva érvényesülhet az csupán a képviselői részvétel gya-nánt, alapvetően a vállalat belső technikai-gazdasági szervezeti struktúrája, valamint a vezetői hatáskörök és irányítási tevékenységek centralizáltságának, illetve megosztásának a rendszere határozza meg.

Nyilvánvaló, hogy mondjuk 100 főnél nagyobb munkáskollektiva vi-szonylag rendszeres részvétele az üzem gazdasági vezetésében közvetlenül vajmi kevésbé lehet érdemi. Ugyanígy állítható, hogy mind a közvetlen, mind a kép-viseleti részvétel formálissá válik, vagy periférikus kérdésekre szűkül, ha nincs tényleges hatásköre és anyagi rendelkezési lehetősége a művezetőnek, az üzem-

vezetőnek, illetve, ha a nagyüzem, vagy a gyáregység igazgatójának a kompetenciája maga is felettébb korlátozott.

Viszont közismert, hogy a technológia jellege, az újratermelési folyamat és a fejlesztési tevékenységek tárgyi logikája eléggé megszabja a hatáskörök és irányítási funkciók decentralizálhatóságát, s így a bennük való részvétel lehetséges kereteit. Ám, ezt a determinációt nem szabad abszolutizálni. Az mindig több-kevesebb toleranciával érvényes és megengedi, hogy a hatáskörök, az irányítói tevékenységek telepítése is igazodjék az üzemi demokratizmus követelményéhez.

Vannak vezetési teendők, mint a vállalati tervek, vagy jelentősebb pénzügyi műveletek, amelyek felől természetesen csak vállalati szinten hozhatók ésszerű döntések. Más funkcióknál pedig az az ésszerű, ha erősen decentralizálják őket. (Pl. a munkáltatói jogok gyakorlása a racionalizáló szervezés, az adott technika jobb hasznosítása stb.). Bizonyos hatáskörök (pl. anyaggazdálkodás, termelésirányítás, műszaki fejlesztés) megosztása viszont egy-egy vállalat olyan sajátos adottságaitól függ, mint a termelés tömegszerűsége, horizontális vagy vertikális jellege, az üzemegységek területi elhelyezkedése.

Dehát mindez „meg van írva” már a vezetéstudomány és a vállalatgazdaságtan nagykönyvében. Amiért szólok róla, azt csupán aktualitása kedvéért teszem. Közel hét évvel a gazdasági reform bevezetése után vállalataink jelentős részére ui. még mindig a túlcentralizáltság a jellemző. Ennek pedig komoly szerepe van abban, hogy az üzemi demokratizmus messze elmaradt azoktól a kiszélesült lehetőségektől, amelyeket az indirekt irányítás a vállalati önállóság révén elvileg biztosított. Pedig e lehetőségek valóraváltása mind a hatékonyabb vállalati gazdálkodás, mind a népgazdaság egész fejlődése számára különben szükségszerű volna.

A legelterjedtebb „ideológia” e terén az, amely — az adott ágazat és vállalat konkrét sajátosságai ürügyén — úgy tünteti fel, mintha a vezetésben való részvétel mechanikus függvénye volna a tételesen szabályozott hatásköri rendszernek. A tételes szabályozás csakugyan szükségképp centralizáltabb pl. az egyedi vagy a kisszériákat gyártó vertikális vállalatoknál, mint másutt. Ebből a tényből azonban egyáltalán nem következik, hogy a vezetésben való részvételnek itt kizárólag a csúcson van a helye, azaz hogy ne volna meg ugyanúgy a lehetőség az üzemi demokrácia elmélyítésének, mint a leghorizontálisabb vállalatokban. Csak a konkrét megoldások módjában lehet közöttük eltérés, nem pedig a részvétel mértékében.

Tudományos vizsgálatok egyértelmű bizonyosságot szolgáltatnak egy fontos következtetéshez. Ma hazánkban vállalataink jórésznél az üzemi demokrácia kibontakoztatásának irányításszervezeti oldalról sarkalatos feladata a vezetői tevékenységek és az ösztönzési eszközök ésszerű decentralizációja, valamint egy fejlettebb belső elszámolási és tervezési szisztéma alkalmazása. Garanciákat ezek teremthetnek arra, hogy a gyárak, az üzemek tisztában legyenek vállalati-

tuk eredményéhez való hozzájárulásuk mértékével; előre tudják, mely utak-módok és konkrét feladatok teljesítésével mire számíthatnak biztosan abból, tehát érdekelték legyenek a hatékony összműködés elősegítésében. A közép- és alsószintű vezetők ilyen alapra kiépített kompetenciája teheti csak jól kidolgozhatóvá, a vezetési tevékenység minden lácszemében életképessé a kollektiva részvételi jogait és kötelességeit.

Így oldható meg a soronkövetkező alapvető kérdés: a nagyüzemi brigádok, munkáskollektívák érdemi részvétele a termelés, a termeléselőkészítés és a munkahelyi gazdálkodás ügyeibe.

Tudni kell azonban, hogy minden vállalat élő és változó organizmus. Ezért ott, ahol lemaradás van, a közvetlen termelők részvétele csupán a vállalati működési mechanizmus egészének korszerűsítésével juthat célba. A cél pedig, mit a valóság állít: a gazdasági hatékonyság.

Ámde a nagyobb hatékonyság megköveteli pl., hogy a termelés növekvő koncentrációjának és specializációjának megfelelően, konkrét területeken nagyobb méretű vállalatok, szervezeti integrációk menjenek végbe. A mi viszonyaink között azonban a dolgozókat nem veszélyeztetni állandó létbizonytalanság, s nem lehet általános a kényszerítés módszere. Így ha azt akarjuk, hogy a hatékonyság követelménye egyre inkább és rendszeresen megvalósuljon, akkor biztosítani kell azt is, hogy a gazdasági szervezet társadalmassítottságával mindig összhangban álljon működési mechanizmusuk társadalmassítottsága.

Másként szólva, ha fejlődnek a vállalatok termelőerői, ez nem csak az irányítási szervezet korszerűsítését teszi szükségessé! Egyidejűleg korszerűsíteni kell az üzemi demokrácia mechanizmusát és a vele kapcsolatos társadalmi tevékenység módját is. Így voltaképpen nem teszünk mást, mint érvényt szerzünk annak az objektív törvénynek, miszerint a szocialista termelési viszonyok konkrét formáinak is mindig összhangban kell jutniuk a termelőerők fejlődésével, hogy folytonos lendületben tarthassuk azokat.

A feladat annál lényegesebb, mivel a technikai korszerűsítés és a szervezeti integráció folyamata, bizonyos pontokon, kinövi az üzemi demokratizmus korábban talán bevált formáit, amelyek ha változatlanok maradnak, társadalmi oldalról gátolhatják a hatékonyságot. Ilyenkor tűnik úgy, mintha a nagyobb méretek és a korszerűsítés korlátozná az üzemi demokráciát. (A munkás nehezebben látja át az összefüggéseket, viszonylagosan csökken a közvetlen részvétel súlya.). Az igazság viszont az, hogy a koncentráció és szervezeti integráció, amennyiben csakugyan objektív szükségszerűség, és a hatékonyság elvét követi, újabb feltételeket is teremt a demokratizmus kitágítása és elmélyítése számára. (A dolgozók magasabb kulturáltsága, szakképzettsége, kompjuterizált információs módszer.)

A nagyobb lehetőségek azonban itt sem válnak automatikusan valósággá. Azzá kell változtatni őket! Különbözően a nagyobb és bonyolultabb szervezet szükségszerűen nehézkessé, bürokratizálódó alakzattá válhat, ahelyett, hogy a

technikai progressziónak és gazdasági dinamizmusnak válna példaszerű hordozójává.

Végső következtetésünk tehát összegezve ez lehet:

A szocialista vállalat úgy tehet csak eleget a technikai-gazdasági hatékonyság és dinamizmus növekvő követelményének, ha magasabb fokra fejleszti belső viszonyainak a demokratizmusát is. A kollektívákban rejlő emberi energiákat a legkisebb „hálózati veszteséggel” így kapcsolhatja be funkcionálásának egész gépezetébe.

Elérkezettnek látszik az idő arra, hogy ezen az úton határozottan előre-lépjünk.

REÁLBÉR ÉS ÉRTEKTÖRVÉNY A KAPITALIZMUSBAN*

ERDŐS PÉTER

Előadásomban meg fogom kísérelni annak a bemutatását, hogy miként ábrázolhatók egy egyszerű elméleti modellben azok a belső törvényszerűségek, amelyek kapitalizmusban meghatározzák a reálbér rövid és hosszútávú alakulását. Belső törvényszerűségekről beszélek, s ezért nem lesz szó sem általában az osztályharcról, sem közelebbről a bérharcokról. Ezek csak módosíthatják a fejleményeket, de nem helyezhetik hatályon kívül a mélyebb gazdasági törvényeket.

A modell, amelyben gondolkodni fogunk, a tiszta kapitalizmus elméleti modellje, amely csak két osztályt, az ipari tőkések és a produktív bémunkások osztályát ismeri: nem tud kisárutermelőkről, improduktív foglalkoztatásról, államról és adókról. Ez azt jelenti, hogy mondandóim a kifejtendő formában a kapitalizmusnak csak a második világháborúig terjedő szakaszára érvényesek közvetlenül.

Nincs kapitalizmus pénz nélkül. Mi pénzen nem aranypénzt, hanem a mai ismert, inflálódó, a papírpénzhez közeledő bankjegyet illetve bankszámlapénzt fogunk érteni. Ez a pénz nem szolgáltat olyan mechanizmust, amely biztosíthatná a névleges bérek és a reálbérek egymással arányos alakulását. A netán kiharcolt magasabb névleges bér nem biztosít eleve magasabb reálbért, még kevésbé biztosít a névleges bér növekedésével arányosan megnőtt reálbért.

Érvényes ugyanis egy, az Adalékok néven emlegetett könyvemben közölt és már az egyetemi oktatásban is polgárjogot nyert összefüggés, amely a legegyszerűbb, csak a legfontosabb változókat tartalmazó alakjában a következőképpen fest:

$$p_f = \frac{\Sigma B}{F - f} \dots 1.,$$

ahol ΣB a tárgyalt időszakban kifizetett névleges bérek összege,

*A Magyar Tudományos Akadémián 1974. november 25-én tartott székfoglaló előadás. *Erdős Pétert*, a közgazdaságtudományok doktorát a Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi közgyűlésén az Akadémia levelező tagjává választotta. *Szerk.*

- F az ugyanazon időszakban piacra került fogyasztási cikkek volumene,
 f az ebből a tőkések által elfogyasztott mennyiség, míg
 p_f a fogyasztási cikkek egységnyi volumenének ára, vagy ha úgy tetszik, a fogyasztási cikkek árszintje

A nevezőben szereplő $F - f$ különbség természetesen a munkásosztály egészének a reálbér-összege; nagysága a fogyasztási cikkek mennyiségétől és a tőkések személyi fogyasztásának volumenétől függ. Ha a nevező adott nagyság, akkor a névleges bérösszeg változása nem a reálbért, hanem az árszintet módosítja. A reálbér nagyságát csak kerülő úton, vagy F vagy f vagy mindkettő megváltoztatása útján módosíthatja, s az ilyen másodlagos hatás intenzitásáról ex ante semmit sem mondhatunk.

Megszoktuk azonban a következő érvelést. A kapitalizmusban a munkaerő áru, tehát annak az árát is az értéktörvény szabályozza, akárcsak valamenyny árué. Az áruk ára az értéktörvény érvényesülése következtében az áruk értéke körül ingadozik, tehát a munkaerő ára is az értéke körül ingadozik. Ez azonban csak per analogiam következtetés, és mint ilyen igazolásra szorul. A szokásos igazoló érvelés, amely szerint a munkaerő a kapitalizmus legfontosabb áruja, *tehát* rá is érvényes az értéktörvény, a petitio principii logikai hibájában szenved. Hallgatólágosan felteszi az értéktörvény univerzális érvényességét: az előzetes feltevés magában rejtje a bizonyítandó következményt. Mindenki ismeri a híres szillogizmust: „Minden ember halandó, Péter ember, tehát Péter halandó.” De ezt a végső tételt is csak az fogadja el feltétlenül igaznak, aki nem hisz Illés próféta legendájában.

Az úgynevezett közönséges áruk esetében nem nehéz igazolni az értéktörvény érvényes voltát. Logikailag is levezethetjük, s a tapasztalatból is tudjuk ugyanis, hogy egy áru árának megváltozása a változással azonos értelemben módosítja az áru kínálatát és ellentétes értelemben módosítja a keresletét. Megfordítva: a kereslet változása azonos, a kínálaté ellenkező értelemben módosítja az árat. Ezekből a tényekből könnyen levezethető, hogy szabadverseny esetén az árak szükségképpen valaminő egyensúlyi pont körül ingadoznak, legalább is akkor, ha az effajta mozgás kellően csillapított. Nem nehéz továbbá bizonyítani, hogy az egyensúlyi pont az érték, ha a termelő a saját munkájával létrehozott áruk eladásából kíván élni, ha viszont a megtermelt áru tőkésé, aki tőkéje révén profithoz kíván jutni, akkor a termelési árral esik egybe az egyensúlyi pont.

Másképpen áll a dolog a munkaerővel mint áruval. A munkabér egyfelől a tőkések áruinak közvetlenül vagy közvetve alapvető költsége és mint ilyen a kínálati árat befolyásolja döntően, másfelől a fogyasztási cikkek mint áruk iránti kereslet legfőbb forrása, tehát a keresleti árat befolyásolja döntően. Változása kihat a kínálatra is, a keresletre is. Alacsony bérszint alacsony költség szintet

jelent, de alacsony kereslettel jár együtt. Magas bérszint magas kínálati árat, s ugyanakkor magas keresleti árat teremt. A mechanizmus, amely a többi áru árát szabályozza, a munkaerő reálárát — a fogyasztási cikkeknek a pénzbeli bérekkel való cserearányát — illetően hatástalan. Ez csak akkor nem lenne így, ha a valuták aranyvaluták lennének, és a nemzetközi kereskedelem abszolút szabad lenne, mert akkor az adott országban megnőtt keresletet az adott országban bekövetkezett béremelésről nem érintett külföldi áruk elégíthetnék ki. Ez azonban nem a valóságos kapitalizmus mechanizmusa.

A reálbér mozgását szabályozó mechanizmust máshol kell tehát keresnünk.

Van mármost Marxnak egy gondolata, amely egy másfajta összefüggésre utal. Ő a szóban forgó szövegben a reálbér és a tőkefelhalmozás közti összefüggést kutatta. Itt, A tőke I. könyvének „A tőkés felhalmozás általános törvényét” bemutató 23. fejezetében található a következő, meglepő mondat: „Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a független változó a felhalmozás nagysága, a függő változó a bérnagyság, nem pedig fordítva.” Alig ismert, A tőke szokásos gondolatmenetétől erősen elütő gondolat ez, és Marx, az aranyvaluta uralmából kiindulva az enyémétől nagyon különböző következtetésekre is jutott belőle, de arra mindenesetre utalt benne, hogy található összefüggés, és pedig a bérnagyságot meghatározó összefüggés a felhalmozás és a bérnagyság között.

Magam, nem aranypénzre és nem teljesen szabad külkereskedelemre gondolva, a következőképpen érvelek. Valamely adott év nemzeti jövedelme érték-nagyságának a mérőszáma nem más, mint az év folyamán teljesített produktív munkaórák száma, ez pedig mindenkor adott mennyiség. Mármost ugyanez a mennyiség a munkabér és az értéktöbbség értékösszegével, $(v + m)$ -mel azonos. Ha tehát adott nemzeti jövedelem esetén ismerem a bér nagyságát, akkor ismerem az értéktöbbséget is. De ez megfordítva is áll: az értéktöbbség ismeretében a munkabért is ismerem. És erre az utóbbi összefüggésre kell támaszkodnom.

Marx gondolatához ez azáltal kapcsolódik, hogy az értéktöbbség a „tisztá kapitalizmus” modelljében a tőkések fogyasztási alapjára és a felhalmozási alapra oszlik. A tőkések fogyasztási alapját az a fogyasztás-cikk-mennyiség alkotja, amelyet ők a piacra vitt összes fogyasztási cikkből a maguk számára megvásárolnak, ez pedig volumenét tekintve meglehetősen merev, csak kevésbé és lassan változó nagyság. Ezzel szemben a felhalmozás volumene nagyon is változó mennyiség: sokat halmoznak fel az újratermelési cikluscsúcspontján, és nagyon csekély vagy éppen negatív mennyiség a felhalmozás a mélypontra, a válságban és a depresszióban. Minthogy tehát m változása főleg a felhalmozás változásától függ, és minthogy a nemzeti jövedelem és az értéktöbbség ismeretében a bérösszeget is ismerem, választ kell tudnom kapni, legalább is a tendenciákat illetően, a reálbérszintet szabályozó törvényszerűségek mibenlétének a kérdésére, ha ismerem a felhalmozási tevékenységnek az újratermelési cikluson belüli ingadozását szabályozó törvényszerűségeket.

Csakhogy ezúttal nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett szabályozásról van szó. A valódi, a megbízhatóan működő szabályozás ugyanis két általános alapelven, nevezetesen a negatív visszacsatolás és az elégséges csillapítás elvén alapul. Ám változzék meg egy jól szabályozott rendszerben, például egy termosztáttal szabályozott berendezésben a szabályozandó változó, vagyis esetünkben a hőmérséklet. A megkívánt hőmérsékletet például villamos fűtőberendezés szolgáltathatja. A berendezéshez egy hőmérsékletet érzékelő alkatrész is hozzátartozik. Ha most a fűtőáram valaminő okból túl erőssé válik, akkor az érzékelő hőemelkedést észlel, és ezt jelzi, a jelzésre pedig egy szerkezet csökkenti a fűtőáramot. Itt negatív visszacsatolással találkozunk: nevezetesen egy eredeti változás — a fűtőáram megnövekedése — másodlagos változást, hőmérséklet-emelkedést produkált, és ezt a másodlagos változást oly módon hatattuk vissza az elsődleges mozzanatra, hogy az a bekövetkezett elsődleges változás ellen hasson. Ha a vázolt mechanizmus tetejében jól csillapított is, vagyis ha a hőmérséklet nem fog erősen és sokáig ingadozni a kívánatos érték körül, akkor jól szabályozott folyamattal van dolgunk. Megfordítva: a pozitív visszacsatolás minden szabályozás esküdt ellensége. Ha a másodlagos változás visszahatása az első változást erősíti, akkor minden apró zavar nagy zavarrá fokozódhatik. Ha a hangszóró hangja visszakiabál a mikrofonra, akkor süvöltésben, üvöltésben jelentkezik az eredmény.

Mármost abban a mechanizmusban, amely a rövid távon a beruházást és ezáltal közvetve a reálbért is szabályozza, többféle negatív és pozitív visszacsatolás komplexuma érvényesül, itt tehát nem lehet szó a korábbi értelemben vett jól szabályozott folyamatról. De mielőtt ezt megmutathatom, előbb be kell vezetnem a profithányad fogalmát, és meg kell világítanom a P_f árszint és a beruházási tevékenység összefüggését.

A profitráta az értéktöbblet és a lekötött tőke hányadosa; képletben:

$p' = \frac{m}{C + V} \dots 2.$ Ennek a dimenziója $\frac{1}{\text{év}}$, vagyis t^{-1} . Megkülönböztetendő

tőle az általam profithányadnak nevezett fogalom, amelynek a képlete: $p'_n =$

$= \frac{m}{c + v} \dots 3.,$ Itt kis c és kis v szerepel a nevezőben. Míg a nagy betűk a le-

kötött tőkét jelezték, addig a kis betűk az év folyamán *elhasznált* tőkét, tehát az évi termék önköltségét alkotó dologi és személyi költségeket jelzik. A profithányad épp úgy dimenzió nélküli mennyiség, mint az értéktöbbletráta. Közgazdasági jelentősége kettős. Először: az olyan tőkés, aki áruja természeténél fogva nem kénytelen elfogadni egy kész piaci árat, az valaminő, számára előnyösnek tűnő profithányaddal kalkulál, vagyis úgy állapítja meg az áruja árát, hogy profit fejében az áru önköltségéhez hozzácsapja az önköltség megszokott százalékát. Másodszor: a tőkések, ha csak nem tőzsdei tömegárut visznek a piacra, akkor általában nem árszállítással reagálnak a kereslet netáni csökkenésére, hanem a termelést csökkentik, a profithányadot pedig lehetőleg változatlan szinten tartják.

Az árszint és a beruházások összefüggéséről meg a következőt mondhatjuk. A p_f -képlet egy kifejtettebb formája a következő:

$$p_f = \frac{\Sigma B_1 + \Sigma B_2}{F - f} \dots 4.,$$

Itt ΣB_1 a beruházási javakat termelő iparágakban, ΣB_2 pedig a fogyasztási cikkeket termelő iparágakban kifizetett bérösszeg. A nyersanyagokat termelők bérét értelemszerűen részben a ΣB_1 -be, részben a ΣB_2 -be értjük bele. A két bérösszeg egymáshoz viszonyított aránya a technika adott fokán a beruházási tevékenység élénkebb vagy lanyhább voltától függ, hiszen a kétféle iparágban foglalkoztatottak létszámaránya is ugyanettől függ.

Mármost a technika adott fokán a fogyasztási cikkek F volumene a kettes index-szel jelzett csoport foglalkoztatottságával, tehát ΣB_2 -vel is arányos. Ebből pedig az következik, hogy magas beruházási hányad esetén megnő a p_f -képlet számlálója a nevezőjéhez képest, tehát emelkedik az árszínvonal. De ugyanakkor és ugyanazért a foglalkoztatottság is megnő a munkásosztály egészének reálbérét jelző nevezőhöz képest, tehát az egy főre jutó reálbér csökken, a kizsákmányolás rátája, az értéktöbbletráta pedig emelkedik. És természetesen megnő az értéktöbblet összege is, hiszen a beruházási javaknak a fokozott beruházási tevékenység révén létrehozott többlete csak többlet-értéktöbblet lehet. A fordított esetben, alacsony beruházási ráta esetén mind ennek az ellenkezője igaz. Különösen figyelemreméltó, hogy a fogyasztásicikk-termelés részarányának növekedése csökkenti az árszintet, tehát csökkenti a profithányadot is, noha érintetlenül hagyja a profitrátát.

A mondottak ismeretében rátérhetünk a beruházási rátát szabályozó mechanizmus ismertetésére.

A mindenkori beruházási szándék legfőbb kiváltó motívumai a következők:

Az első: a profitráta magassága. Magas profitráta reménye beruházásra csábít.

A második: a profitráta változása. A jövőbeni profit magassága bizonytalan. De ha a profitráta elég gyors ütemben emelkedik, úgy ez még akkor is fokozódó beruházásokra ösztönözhet, ha a profitszint alacsony.

A harmadik motívum: a kapacitások kihasználtságának a foka. Kihasználatlan kapacitások a beruházások ellen hatnak, magas kihasználtság beruházásokra ösztönöz.

A negyedik motívum: az állótőke elhasználtságának a foka. Az elhasznált állótőke új beruházásokért kiált.

Most a helyére kell tennünk a kapitalizmus ismétlődő ciklusainak fázisai közé ezt a négy motívumot.

A depresszió szakaszából fogunk kiindulni. Az azt megelőző válságszakasz során a beruházási tevékenység a mélypontra süllyedt, s ezért csökkent a profitnak mind tömege, mint rátája, de csökkent a profithányad is. Az utóbbi még mélyebbre esett volna, ha nem csökkent volna vele együtt a fogyasztásicikk-termelés is. De az is visszaesett, márpedig ez a visszaesés negatív értelemben csatolódik vissza: árszint- és profithányadnővelő.

Ebben a helyzetben a beruházások alacsony szintje pozitívan csatolódik vissza: gátolja a fogyasztásicikk-termelést. A negyedikként felsorolt motívum jut a jogaiba: az elkopott állóeszközök várnak megújításra. S amint ez a folyamat kezdetét veszi, kezdetét veszi egy sor pozitív, és pedig ezúttal a növekedés irányában ható visszacsatolás is. Az állóeszközök megújítása a beruházási tevékenység fokozódását jelenti, és így az alacsony profitráta már emelkedni kezd. Működésbe lép tehát a második motívum: az emelkedő profitráta további beruházásra késztet. És így előbb-utóbb az elsőként felsorolt motívum is hatni kezd: a növekvő profitráta előbb-utóbb magas profitrátává válik. És mindez növelően csatol vissza a fogyasztásicikk-termelésre.

Hogy ez a többszörös pozitív visszacsatolás nem vezet tökéletes instabilitásra, robbanásra, annak első oka a tőkések óvatosságában keresendő. A jövő mindig bizonytalan, s ezért nem gyakran fokozzák esztelenül a beruházást. E körülmény gondoskodik a kilengés csillapításáról.

Lényegesebb ennél azonban egy másik körülmény. Nevezetesen: tiszta kapitalizmus modelljében végső fokon minden termelés a fogyasztásicikk-termelést szolgálja. Miközben a meginduló állóeszköz-pótlás növeli a beruházási tevékenység növekedési sebességét, majd a profitrátát és egy ideig az állótőkék kihasználtságát is, egyben a fogyasztásicikk-termelést is növekedésre ösztönzi. Minden mozzanat a további emelkedést szolgálja, de a fogyasztásicikk-termelés növekedése negatívan csatolódik vissza a rendszerre: csökkenti a profithányadot. E csökkenést elkerülendő marad el a fogyasztásicikk-termelés növekedési üteme a megélénkülés és a fellendülés folyamán a beruházási tevékenység növekedésétől. És csak ez a magyarázata annak, hogy a létrejövő kapacitások összessége túl bőségesse válhat. A kapitalizmus bármekkora termelési kapacitást kihasználhat, de csak olyankor, amikor a fokozódó kihasználás nem csökkenti a profithányadot a már elért szint alá.

Mármost a megélénkülés és a fellendülés fázisára, arra a fázisra, amikor a beruházási tevékenység növekedésének felfelé húzó pozitív visszacsatolása harcol a növekvő fogyasztásicikk-termelés lefelé húzó negatív visszacsatolódásával, a rejtett túltermelés állapota következik. Időközben ugyanis a pótlást szolgáló beruházás szükségletei telítődtek, s a kapacitást bővítő beruházások az előtérbe kerültek. Az a körülmény, hogy apránként majdnem mindenestől a netto beruházásnak kellene átvennie azt a szerepet, amelyet korábban főleg a pótlást szolgáló beruházás játszott, feszültséget teremt. Az ily beruházások jórésze-nek ugyanis a fogyasztásicikk-termelést kellene szolgálnia, de ezek teljes kihasz-

nálását már megakadályozza a profithányad különben bekövetkezendő csökkenése. És most lép működésbe a harmadikként felsorolt motívum: a kapacitások kihasználtságának a foka. A kapacitáskihasználtság a depresszióban is alacsony volt ugyan, de ezt akkor ellensúlyozta az állótőkék már bekövetkezett fizikai és erkölcsi kopása. Most ilyen ellensúlyozó tényező nem jelentkezik. A beruházási tevékenység visszaesik tehát, s ez működésbe hozza a pozitív visszacsatolások teljes mechanizmusát, de ezúttal a hanyatlás irányában. A zuhanásnak csak az vet véget, hogy csökken a fogyasztásicikk-termelés is, és ennek a negatív visszacsatolódája a zuhanás ellen hat.

Így írhatjuk le sematikusan a kölcsönhatásoknak azt a sorozatát, amely az újratermelési ciklus folyamán a beruházási tevékenység változásait irányítja, és pedig nem a jól szabályozott folyamatok, hanem az egyensúlyból alternatív irányokba kibillenő folyamatok módjára.

De ugyanez a folyamat irányítja a ciklus folyamán a reálbérek magasságát is. A munkásosztály egészének $F - f$ nagyságú reálbérösszege ugyanis a termelés növekedésével, illetve csökkenésével azonos irányban mozog. Vele együtt változik a teljes foglalkoztatás is, de ennek a lengési amplitúdója szélesebb. A fogyasztási cikkeket termelők létszáma — és vele együtt a fogyasztásicikk-termelés is — kevésbé ingadozik, mint a beruházási javakat termelőké. Amikor tetőpontjára ért a fellendülés, akkor osztozkodnak a legtöbben a munkások számára jutó $F - f$ fogyasztásicikk-volumenen. Ha a ciklus felfelé ívelő szakaszán nem növekedne a fogyasztási cikkeket termelő munka termelékenysége, akkor a ciklus felső csúcspontján lenne ugyan a legmagasabb a munkásosztály teljes reálbérösszege, de egyben akkor lenne a legalacsonyabb az egy dolgozó főre jutó reálbér. Megfordítva: a depresszióban lenne a legalacsonyabb a teljes reálbérösszeg, de egyben akkor lenne a legmagasabb az egy dolgozó főre jutó reálbér. Csakhogy közben nő a munka termelékenysége is, s ezért a ciklus felső csúcspontján meg is haladhatja az egy dolgozó főre jutó reálbér a ciklus mélypontjához tartozó reálbért, de rendszerint csak nagyon kevéssel haladja meg.

S a mondottakat úgy összegezhettük, hogy velük írtuk le azt a mechanizmust, amely arról gondoskodik, hogy a reálbér ne nagyon térjen el a rövid időszakban megszokott nagyságától, attól, amelyet, értékét tekintve, a munkaerő értékeként is definiálhatunk.

*

A következő szemügyre veendő probléma a munkaerő reálárának hosszútávú alakulása a tiszta kapitalizmus modelljében.

Ha adott az évi felhalmozás nagysága, s ha a tőkésosztály nem hajlandó olyan alacsony áron értékesíteni a fogyasztási cikkeket, amelynél a profithányad az adott körülmények között minimálisnak tartott szint alá süllyedne, akkor az értékesítés volumene és ezért hosszabb távlatban a fogyasztásicikk-termelés volumene sem haladhat meg egy jól meghatározott színvonalat.

Első megközelítésben gondolkodjunk úgy, mintha a tőkések nem is a profithányad, hanem az értéktöbbletráta csökkenését nem akarnák eltérni. Az értéktöbbletráta $m' = \frac{m}{v}$ képletében a számlálóba beírhatjuk a tőkés fogyasztás f és a felhalmozás m_c volumenének összegét (hiszen $m = m_c + f \dots 5.$), a nevezőbe pedig az $F - f$ reálbervolument. Tehát: $m' = \frac{m_c + f}{F - f} \dots 6a.$, vagyis $m'_{\min} = \frac{m_c + f}{F_{\max} - f} \dots 6b.$, és ebből $F_{\max} = \frac{m_c + (1 + m'_{\min})f}{m'_{\min}} \dots 6.$

Ha m'_{\min} egyenlő valaminő konstans χ -val, míg $1 + m'_{\min}$ egyenlő egy ugyancsak konstans λ -val, akkor a 6. képlet a következő lineáris függvény alakját ölti:

$$\chi F_{\max} = m_c + \lambda f \dots 7./$$

De hosszú távon a fogyasztásicikk-termelés egyre nő, a tőkések száma nem nagy, és így az f tőkés fogyasztás növekedése elmarad F növekedése mögött. Ez statisztikailag is kitűnően igazolható tény. Következésképpen: növekvő nemzeti jövedelem és változatlan értéktöbbletráta esetén a nemzeti jövedelemen belül nőnie kell a beruházási hányadnak. Ha ez mégsem nő, akkor az értéktöbbletráta csökken.

A valóságban azonban nem az értéktöbbletrátának, hanem a profithányadnak a magassága korlátozza a fogyasztásicikk-termelést.

Az értéktöbbletráta és a profithányad között viszont a következő összefüggés érvényes:

$$p'_h = m' \left(\frac{1}{\frac{c}{v} + 1} = m' \frac{1}{\frac{c}{F - f} + 1} \dots 8. \right) \text{ A } 8./ \text{ képlet könnyen kia-}$$

dódik a 3./, 5./ és 6a./ egyenletekből.

Mármint: a 8./ képletben szereplő $\frac{c}{v} = \frac{c}{F - f}$ kifejezés, vagyis a termelés összes anyagfelhasználásának és a reálbereknek az aránya a hosszú távon feltehetően növekszik, és pedig, ha netán nem a tőke szerves összetételének és vele együtt az amortizációs hányadnak a bérhányadhoz viszonyított növekedése miatt, úgy azért, mert a c -jellegű mennyiségek a fokozódó specializálódás miatt fokozódóan halmozódnak.

Ebből pedig az következik, hogy növekvő nemzeti jövedelem és változatlan profithányad mellett a beruházási hányadnak méginkább nőnie kellene, mintha a profithányad helyett az értéktöbbletráta nem csökkenne. S ez ugyanaz, mintha azt mondanók, hogy a profithányad süllyedésének a megakadályozásához a nemzeti jövedelem fogyasztási hányadának fokozatosan csökkennie kell.

Ez azonban a „tisza kapitalizmus” valóságában gyakorlatilag többé-

kevésbé fából vaskarika. A gyorsan és egyben gyorsulóan növekvő beruházási tevékenység eredménye kapitalizmus-modellünkben aligha lehet egyéb, mint fogyasztási cikkek termelésére szolgáló kapacitások gyorsuló növekedése, de ahhoz, hogy az tartósan végbemehessen, ezeket a kapacitásokat ki is kell használni, a fogyasztásicikk-termelést is gyorsulóan kell fokozni. A papíron másféle fejlődés sémái is felvázolhatók, de a valóság nem az ilyen sémákhoz igazodik. A sokszorosan valószínűbb másik fejlődési út éppen a felvázolt következmény ellenkezője. Gyorsan, sőt gyorsulóan növekvő beruházási tevékenység aligha fér össze azzal a ténnyel, hogy a készülő kapacitások végülis fogyasztási cikkek tömegét zúdítanak piacra; nem fér össze a jövőt illető ama bizonytalansággal, amely a „tisztá” kapitalizmus időszakára annyira jellemző; a vissza-visszatérő válságok világával. Nem fér össze azzal a ténnyel, hogy az *eredményes* beruházónak — s az őt finanszírozó pénztőkének — nem szabad az egész fejlődéshez képest előreszaladnia. Ha feltesszük, hogy a fejlődés hosszútávú trendje mégis emelkedő, úgy a legvalószínűbb következtetésünk az lesz, hogy a beruházási tevékenység nem nő eléggé ahhoz, hogy ellensúlyozza a profithányad csökkenésére vezető okokat. A valóságban az adott modellben csökkenni fog az érték

többletráta. A profithányad még jobban fog csökkenni, mert időközben a $\frac{c}{v}$ hányados is nőni fog. A fogyasztásicikk-termelés növekedése lassú, sőt aligha-nem lassuló lesz. A növekedés lassúsága, sőt lassulása nem igényli a termelőkapacitások gyorsütemű bővítését: a felhalmozási hányad is csak alacsony lehet, mert magas felhalmozási hányad gyors kapacitásnövekedéssel jár.

A beruházási tevékenység persze nemcsak a kapacitások kihasználtsági állapotától, hanem a profitráta magasságától és fejlődési tendenciájától is függ. De a vázolt folyamat közben a profitráta is tendenciózusan csökken. Csökken, mert f viszonylagos lemaradását nem kompenzálja m_c megfelelő növekedése; mert a $\frac{c}{v}$ arány növekedése nem a szerves összetétel növekedését mutatja ugyan, de a növekedés folytán minden valószínűség szerint a termelésben *lekötött* forgótőke-állomány részaránya is nő.

Utolsó helyen említem azt, amit Marx az adott összefüggésben az első helyen hangsúlyozott: csökken a profitráta azért is, mert nő az egy munkásra jutó állótőke-állomány volumene és értéke.

Marxnál a profitrátának a szerves összetétel növekedése következtében jelentkező csökkenése nagyon bizonytalan „tendencia-törvény” képét ölti, az általunk tárgyalt „tisztá” — közbülső rétegeket, improduktív dolgozókat, jelentős nagyságú állami költségvetést stb. nem ismerő - kapitalizmusban a profitráta csökkenő trendje törvény. Több, mint „tendenciatörvény”. De a csökkenő profitráta csak tovább lassítja a beruházási tevékenységet, s ezért, a vázolt láncszemeken keresztül, a termelés és benne a fogyasztásicikk-termelés növekedését is. Lassítja, mert tartósan alacsony átlagprofitráta és nagyarányú

beruházási tevékenység a bizonytalan jövő birodalmában tartósan nehezen fér össze. Ha az átlagprofitráta alacsony, akkor a remélt egyedi profit könnyen tényleges veszteségnek bizonyulhat.

A kapitalista termelésnek ez a lassú növekedése természetesen a munka termelékenységének a növekedése közben megy végbe. A növekedéssel egyidejűleg még a munka változatlan termelékenysége esetén is nőne a munkásosztály reálbértömege (mert akkor is nő $F - f$), de ha a munka termelékenysége is nő, akkor a reálbérszint is biztosan nő, hiszen a növekvő $F - f$ volument viszonylag csökkenő létszámú munkás termeli, de viszonylagosan csökken a velük osztó, beruházási cikket termelő munkások létszáma is.

A mondottakból azonban az is következik, hogy ez a reálbérszint csak lassan nőhet. Az értéktörvény a profithányad csökkenésével szembehelyezkedő erőkn, ezek súrlódásierőszerűen fékező, csillapító hatásán keresztül éri el, hogy a dolgozók reálbérszintje ne emelkedhessék gyorsan. A fékező erő állandóan hat, a profit előrehajtó ereje a profitráta csökkenése következtében mind lanyhábban hat, s így állandóan fenyeget a stagnálás veszélye (de ez a stagnálás *nem* jelenti a fel-alá hullámozás megszűntét). Ugyanakkor és ugyanezen erők hatására nő a munkanélküliség: a munka növekvő termelékenysége s a termelés fejlődésének visszatartása együttesen hatva a munkanélküliséget növeli.

Ime az elméleti indokolása annak a veszélynek, a szekuláris stagnáció veszélyének, amelytől a 30-as évek nagy válságát követően oly igen féltek a nyugati világ polgári közgazdászai. Talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ez az indoklás nem tőlük származik.

Most azonban, előadásom befejezésekképpen sajnos csalódást kell okoznom hallgatóimnak.

Az természetesen közismert tény, hogy 1937 óta igazán nagy túltermelési válságra vagy éppen gazdasági világválságra nem került sor. A válságérzékenység csökkenésének strukturális okairól néhány éve már megjelent egy dr. Molnár Ferencsel közösen készített publikációnk. Ebben a mai előadásom terminológiájával élve azt fejtettük ki, hogy milyen okokból váltak a vázolt visszacsatolási folyamatok lazábbakká. De az is tény, hogy a rettegett szekuláris stagnáció sem következett be.

A jelen előadásomban vázolt módszertani megfontolások, megfelelően tovább fejlesztve, ezt a fejleményt is megvilágíthatják. Kéziratban elkészült új könyvemben foglalkozom is ezzel: ott kimutatom, hogy a 7./ és 8./ egyenletekből levont következtetések az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével érvényüket veszítették, és rámutatok arra, hogy a megfékezhetetlen infláció veszélye lépett a szekuláris stagnálás veszélye helyébe. Csakhogy ezeknek az összefüggéseknek az akárcsak sejtetésszerű felvázolása is annyi, itt nem említett megfontolás előzetes ismertetését követelné meg, hogy az messze meghaladná egyetlen előadás kereteit.

A STATISZTIKAI TUDOMÁNY HELYZETELEMZÉSE*

1. *A statisztikai tudományágazat körének meghatározása*

11. A különböző tudományok, hasonlóan a társadalom és gazdaság egyéb jelenségeihez (vagy azokkal együtt) állandóan fejlődnek. E fejlődés mértéke sokszor csak hosszabb távon érzékelhető, csak hosszabb idő elteltével jelentkeznek eredményekben is. Ma a statisztikai tudomány ugrásszerűen fejlődik világszerte. Gyarapodnak módszertani eszközei, szélesedik a tudományágazat területe.

A klasszikus statisztikai tudomány meghatározásában általában egyetértés van abban, hogy a statisztikai tudomány a statisztikai tevékenység, a statisztikai gyakorlat elméletének, pontosabban módszertanának tekinthető. Maga a statisztikai gyakorlat, illetőleg tevékenység tömegjelenségek mennyiségileg kifejezhető jellemző útján való leírásával, elemzésével foglalkozik, gondosan követve a tömegjelenségek tekintetében illetékes szaktudomány, általában a politikai gazdaságtan (pl. népmozgalmi jelenségeknél a népességtudomány; gazdasági jelenségeknél a gazdaságtudomány) részletes útmutatásait. A statisztikai tudomány tehát *módszertudománynak* tekinthető.

Ez az álláspont széleskörű vita alapján alakult ki. Így a statisztika tárgyáról, módszereiről az ötvenes években széleskörű vita folyt a Szovjetunióban, hazánkban és az NDK-ban. E viták főbb kérdései a következőkben foglalhatók össze.

A. Önálló tudomány-e a statisztika vagy csupán módszer, illetve módszertudomány? A statisztika módszertudomány jellege mellett állást foglalók legfőbb érve e vitában az volt, hogy a statisztikának nincs önálló, a többi tudománytól elhatárolható tárgya, hanem a maga sajátos módszereivel különböző tudományok tárgyát képező jelenségeket vizsgál, illetve segédeszközüln szolgál a tudomány különböző ágazatai számára. Akik viszont a statisztikát önálló tudománynak tekintették, egyrészt nem tartották a fenti kritériumot elégségesnek

*Az MTA Statisztikai Bizottságának előterjesztésében az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1974. szeptember 9-i ülésén megvitatott ún. tudományági felmérő elemzés. Készítette és az elhangzott észrevételek figyelembevételével sajtó alá rendezte: Dr. Rácz Albert.

annak eldöntésére, hogy valamely tevékenység tudomány-e vagy sem, másrészt megállapították, hogy a statisztikának van önálló tárgya, nevezetesen a társadalom, különösen annak konkrét történelmi-, földrajzi adottságok keretében érvényesülő törvényszerűségei.

B. A statisztika tárgyának és módszereinek problémáját más síkban közelítő kérdésfeltevés: a statisztika társadalomtudomány-e, vagy univerzális tudomány, mely a természet és társadalom jelenségeire egyaránt vonatkozik? A vita egyes résztvevői arra a megállapításra jutottak, hogy a statisztika szerepe a természettudományokban analóg szerepet játszik azzal a funkcióval, amit a társadalomtudományokban betölt. Ez a felfogás lényegében azt jelenti, hogy a statisztikát kizárólag mint módszertudományt tekintjük, hiszen a módszerek – legalábbis részben – valóban közösek, akár a természet, akár a társadalomtudományokban való alkalmazásáról van is szó. A másik álláspont képviselői ezzel szemben arra mutattak rá, hogy a társadalomtudományok területén a statisztika nem csupán segédeszköz, hanem saját vizsgálati tárgya van, amennyiben a társadalmi tömegjelenségek mennyiségi oldalait vizsgálja (azok minőségi oldalával szoros összefüggésben). Más szóval a statisztika a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek számszerű kifejezését adja. Ilyen értelemben tehát a statisztika a társadalomtudomány egyik ága. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatánál alkalmazott statisztikát elhatárolják a statisztika természettudományos alkalmazásától.

A mai statisztikai tudománynak a klasszikushoz képest három fontos jellemzője van. Először is a statisztikai tudományra mint módszertanra mindinkább jellemző a *matematikai statisztika*, még pontosabban a valószínűség-számítás, illetőleg a *valószínűségelmélet* vonatkozó *tételeire való szoros ráépülés*. A statisztikai módszertan újabb gyors fejlődése éppen ennek köszönhető. A valószínűség-számítási, illetőleg a valószínűségelméleti megalapozásra való céltudatos építés egyébként logikusan következett már abból is, hogy a statisztika tömegjelenségekkel foglalkozik. Ezen túlmenően ezek túlnyomó része olyan egyedekből tevődik össze, amelyek un. valószínűségi, illetőleg sztochasztikus változók. Így éppen a statisztika módszereivel vizsgált kapcsolataik általában sztochasztikus kapcsolatok, maguk a statisztika által megfigyelt időbeli folyamatok pedig többségükben sztochasztikus folyamatok, amelyek szakszerű kezelése sajátos matematikai felkészülést kíván. Érthető, hogy a modern statisztikában szinte uralkodó lett a *sztochasztikus szemlélet* a szigorú egzaktyságra törekvő matematikai szemlélet mellett, helyesebben azzal összeötvöződve. A kettő nincs ellentétben.

A modern statisztika második jellemzője az egyre *több szakterületre*, illetőleg az egyre több tudomány területére *való bevonulása*, mint *módszertani segédtudomány*, gyakran mint *kutatási módszertan*. Ez az alkalmazó terjeszkedés ma már ott tart, hogy a társadalmi-gazdasági jelenségekre való alkalmazásokhoz egyre jobban felzárkózik a természettudományi (biológiai, meteorológiai

stb.) és a műszaki alkalmazások (minőségellenőrzés, közúti forgalomtechnika stb.) tömege. A statisztika módszertanának alkalmazó kibővülése elkerülhetetlenül vezetett a statisztika módszereinek interdiszciplináris szaktudományok kialakításában való aktív részvételéhez. Így jöttek létre pl. a különböző „metriák”. Még a múlt században a biometria, majd századunkban az ökonometria.

Végül igen fontos jellemzője ma a statisztikai tudománynak a *statisztikai informatikával* való bővülése. Erre a témára és az ökonometriával való kapcsolatra később még visszatérünk. Azonban már itt fell kell hívni a figyelmet arra, hogy az informatika „megjelenése” a statisztikai tudományt, mint rendszert közelíti. Valóban tisztázandó, hogy ilyen felfogásban hogyan kell a statisztikai tudományt meghatározni. A módszertani alapon való közelítés — legalábbis ahogyan eddig értelmeztük — nem teszi lehetővé a statisztikai információs és adatfeldolgozási rendszerek e tudományon belüli értelmezését.

12. Mint minden más tudományban, a statisztikában is felismerhetők azok a területek, amelyek művelése az *alapkutatás* és azok, amelyeké az *alkalmazott kutatás* keretébe tartoznak. Ennek megfelelően megkülönböztethető az

- általános statisztika és a
- különböző szakstatisztikák.

1.2.1. Az általános statisztika legrangosabb hazai művelőinek megfogalmazásában „A statisztikai módszertan két, egymástól eltérő jellegű részre osztható. Az egyik rész a statisztika általános elméleti kérdéseivel, a statisztikai vizsgálat során alkalmazásra kerülő módszerekkel általánosságban foglalkozik, tekintet nélkül a konkrét alkalmazási területre, a másik rész pedig a társadalmi-gazdasági élet egy-egy adott területének statisztikai módszerekkel történő vizsgálatát tárgyalja. A statisztikai módszertan elsőnek említett részét elméleti vagy általános statisztikának nevezik”.¹ A hangsúlyt itt a „tekintet nélkül a konkrét alkalmazási területre” kitételten van, amivel az általános statisztika szintaktikai jellegét emeljük ki, szemben a szakstatisztikai kutatások alapvetően szemantikai karakterével. (Ennek leszögezése azért is fontos, mert nem kevés par excellence szakstatisztikai tanulmány ölt szintaktikus köntöst, úgy kezelve a konkrét területre *alkalmazott* általános statisztikai módszert, mintha az az adott szakstatisztikai ág kizárólagosan sajátja lenne.)

A szakstatisztikák al- és szakágazatainak elemzése előtt érdemes az általános és a szakstatisztikák viszonyának egy másik, némileg kényes kérdését is megvilágítani: a szakstatisztikákat az általános statisztika különböző alkalmazási területeinek kell-e tekinteni? Nyilvánvaló, hogy a szakstatisztikák interdiszciplináris területek az általános statisztika és egy vagy több más tudományág (ipargazdaságtan, üzemgazdaságtan vagy akár orvostudomány stb.) között. A szakstatisztikai kutatások során az általános statisztikai módszerek problé-

¹ Köves Pál—Párniczky Gábor: Általános statisztika, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1973. 23. oldal.

mája többnyire nem a „hogyan” hanem a „mikor” és „melyik” formájában vetődik fel, (ami nem jelenti a problémák könnyebb vagy nehezebb voltát). Ezek a kérdések csak az adott szakterület, szaktudomány beható ismerete mellett dönthetők el. Ha viszont valamely szakstatisztikai terület egy-egy sajátos téma kutatása során egyik-másik, az általános statisztika által kínált módszer (pl. a többváltozós regressziószámítás) továbbfejlesztésének szükségességével kerül szembe, és ezt a feladatot meg is oldja, akkor avval az általános statisztikai eszköztárat gazdagította. A szakstatisztika tehát valóban alkalmazási terület az általános statisztikához képest, ez azonban nem jelent alá-fölrendeltséget.

1.2.2. A szakstatisztikák ágakra való tagolása kb. egy-másfél évtizeddel ezelőtt még igen egyszerű feladat volt, amelyet egydimenziós felsorolással meg lehetett oldani. Az utóbbi időben bekövetkezett és ma is folyamatban levő változások kétirányúak:

- Differenciálódás, melynek során szakstatisztikai ágakból új ágak válnak ki (így pl. az iparstatisztikán belül a minőségellenőrzés).
- Integrálódás, melynek során különböző statisztikai szakágazatok találkozásából önálló szakágazatok alakulnak ki, anélkül, hogy az összetevő szakágak önállósága megszűnne (pl. gazdaságdemográfia, munkaerőstatisztika).

A szakstatisztikákat korábban még majdnem azonosnak lehetett tekinteni az ágazati statisztikákkal (kivételt úgyszólván csak a népesedési statisztika képezett); ennek megfelelően ahány népgazdasági ágazat, annyi szakstatisztikát különböztetünk meg. Ez a tagolás ma is egyik ismérve a szakstatisztikák osztályozásának, időközben azonban más dimenziók is kialakultak.

Fontos megjegyezni azt is, hogy manapság a szakstatisztikákon belül mindjobban kettéválik a makro és a mikro statisztikai szemlélet. Egyes módszerek tekintetében azonban ma még nem határozható meg világosan az alkalmazás kizárólagos területe. Ezért a következőkben az egyes statisztikai ágazatokat mind mikro, mind makro szintre alkalmas módszerek, tevékenységek összességének tekintjük.

Közelebbről vizsgálva az ágazati statisztikákat, azok egy része viszonylag könnyen körülhatárolható, más részüknél az elválasztás, átfedés, azonosítás problémái már vitathatók. Előbbiekhez tartoznak a „hagyományos” népgazdasági ágak statisztikái, nevezetesen

- Iparstatisztika
- Építőipari statisztika
- Mezőgazdasági statisztika
- Kereskedelemstatisztika
- Közlekedési és szállítási statisztika
- Hírközlési statisztika

Ágazati statisztikának tekintjük a meteorológiai statisztikát is.

Az ágazati statisztikák másik része tekintetében az ágazati osztályozás már nem ilyen egyértelműen irányadó. Az ágazati rendszer ugyanis több, gyakran egymásnak ellentmondó szempont együttes mérlegelésének hatására alakul ki. Benne esetleg egy csoportba kerülnek olyan ágazatok, amelyek a tudományos tevékenység szempontjából nagyon különbözőek és megfordítva.

Az ágazati statisztikák felsorolása így folytatható:

Egészségügyi statisztika

Kultúrális statisztika

Jogi és igazgatási statisztika

A szakstatisztikák másik csoportját — az ágazati statisztikákkal való szembeállítás kiemelésére — *funkcionális* statisztikáknak nevezhetjük. Ezek a statisztikai ágak nem rendelhetők hozzá semmiféle más rendszerhez (mint az ágazati statisztikák esetében az ágazati rendszer), viszonyuk egyfelől egymáshoz, másfelől az ágazati statisztikákhoz meglehetősen bonyolult, nehezen áttekinthető. Egy részüknek vizsgálati területe ugyanaz, mint az ágazati statisztikáké, de más metszetben. Ilyen pl. a munkaerő statisztikája (munkaügyi statisztika, munka-statisztika). A munkaerő statisztika (és a hozzá hasonló funkcionális statisztikák) a munkaerőből mint egészből indul ki, ezért az egész népgazdaság munkaerejére egységes fogalmi, osztályozási stb. rendszert alkalmaz, ebben nincs tekintettel az ágazati sajátosságokra (az ágazat legfeljebb mint egyik osztályozási ismérv játszik szerepet a munkaerő statisztikában).

A funkcionális statisztikák másik részének nincs ilyen szoros kapcsolatuk, nincs, vagy alig van közös területük az ágazati statisztikákkal. Ilyen pl. az életszínvonal statisztikája, mely a lakosság életkörülményeit igen sok aspektusban vizsgálja.

A funkcionális statisztikák között sajátos helyet foglal el a népesedésszatisztika, amely a népesség nagyságát, területi elhelyezkedését, különböző ismérvek szerinti összetételét, ezek változását és a változást meghatározó tényezőket (születés, halálozás, vándorlás), valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket vizsgálja.

Ebből a megfogalmazásából akár az is következhetne, hogy az eddig csak példaként idézett *munkaerő* statisztika a demográfia része. Ha vannak is ilyen nézetek, a statisztikai tudomány tagozódásának elemzésénél, mégis helyesebb a munkaerő statisztikát önálló funkcionális statisztikának felfogni, már csak azért is, mert kapcsolata a gazdasági elemzéshez — legyen az makro- vagy mikro-ökonomiai jellegű — sokkal szorosabb, mint a népesedésszatisztikáé általában.

Az elmondottak alapján a funkcionális statisztikaként tehát a következőket szerepeltetjük:

Népesedésszatisztika

Munkaerő statisztikája

Árstatisztika

Pénzügyi statisztika
 Beruházásstatisztika
 Életszínvonal statisztikája
 Regionális statisztika
 Nemzetközi statisztika
 Történeti statisztika

1.2.3. Az integrációs folyamat végül elvezetett manapság két fontos, magasszinten *integrált statisztikai rendszer* kialakulásához, illetve a kialakítás kutatásához. Egyik a népgazdasági mérlegrendszer, már néhány éve kialakult, alapvonásiban megszilárdult, másik egy társadalom-, vagy társadalom-gazdaságstatisztikai rendszer viszont még kialakulóban, a javaslatok, viták, kísérletek stádiumában van.

A *népgazdasági mérlegrendszer* (nemzetgazdasági elszámolási rendszer, nemzeti számlák rendszere) formailag zárt rendszerben kezeli a népgazdaság állapotát, struktúráját, folyamatait. A népgazdasági mérlegrendszer egyik legfontosabb vonása a gazdasági információk összehangolása. Azáltal, hogy a népgazdasági mérlegrendszer lényegében a gazdasági folyamatok összességére kiterjed és azokat az értékbeni mérés eszközével a népgazdaság egészére szintetizálja, lényegéből következően összekapcsolja az egyes területekre vonatkozó és egymástól többé-kevésbé függetlenül kialakított információs rendszereket. Megemlítendő, hogy a modern makroökonometriai kutatások egyik legjelentősebb vívmánya és egyben eszköze, az ágazati kapcsolatok mérlege is a népgazdasági mérlegek szférájába tartozik.

A *társadalomstatisztikai rendszer* (vagy rendszerek) indokoltságát az adja, hogy a népgazdasági mérlegrendszer átfogó volta ellenére sem elégít ki minden követelményt, éppen azért, mert a társadalomnak bár alapvető, de mégis csak egyik aspektusáról, a gazdaságról nyújt képet. Mind általánosabb ugyanis az a felismerés, hogy a gazdaságon túl is a társadalom egészéről van szükség átfogó képre. Az igények egy részében az is kifejezésre jut, hogy ez az átfogó kép a népgazdasági mérlegrendszerhez hasonló formai sjaátosságok között alakuljon ki. Ezek a gondolatok vezetnek egy ún. társadalmi számlarendszerhez, mely máris, kialakulásának e korai fázisában is a statisztikai tudomány egyik ágának tekinthető.

A továbbiakban kissé részletesebben foglalkozunk az informatika és az ökonometria statisztikával való kapcsolatával. Tesszük ezt azért, mert napjainkban e téma képezi leginkább a statisztikai tudomány meghatározásánál a vita tárgyát.

1.3. Az *ökonometriai kutatások helye és kapcsolata a statisztikai tudománnyal*. Az ökonometriának sokféle meghatározása van. A statisztikai tudomány elemzése szempontjából érdemes néhány neves szerző véleményét idézni.

„... az emberi magatartásra vonatkozó olyan koncepcióknál, amikor a magatartás a javak használatára és élvezetére irányul, inkább az

ökonometria, mint a közgazdaságtan szót használtuk, ha matematikai alakba irtunk fel és statisztikai adatok felhasználásával próbának vetettük alá azokat” (H. T. Davis)

- „Az ökonometriai vizsgálati módszer lényegében a gazdaságelmélet és a tényleges mérések összekapcsolásánál a statisztikai következtetés elméletének és technikájának hídként történő felhasználását célozza.”

(T. Haavelmo)

„A tapasztalat azt mutatja, hogy a statisztika, a gazdaságelmélet és a matematika nézőpontja a szükséges, de önmagában nem elégséges feltétel a modern gazdasági életben a mennyiségi összefüggések igazi megértéséhez. A három egyesítésben van hatalmas erő. És ez az egyesítés az, ami az ökonometriát alkotja.” (R. Frisch)

A definíciók áttekintéséből két következtetés adódik: a legtöbb szerző egyetért abban, hogy a gazdaságelmélet, a matematika és a statisztika kapcsolódása az ökonometria szempontjából meghatározó jelentőségű. Már az Ökonometriai Társaság alapító levelében is kifejezésre jut az egység ebben a vonatkozásban, amikor kimondja, hogy „Az Ökonometriai Társaság, nemzetközi társaság a gazdaságelmélet fejlesztésére, összefüggésben a statisztikával és a matematikával.”

A meghatározások inkább az ökonometria módszerét, mint tartalmát, célját emelik ki. Ebből aztán még napjainkban is a vita, hogy az ökonometria önálló tudomány-e, vagy a statisztika egy része, a gazdaságstatisztikai módszerek kiterjesztése.

A statisztikai tudomány elemzése szempontjából a kérdés eldöntésének nincs jelentősége. Ugyanis ettől függetlenül mindenki egyetért abban, hogy az alkalmazott módszerek és következtetések tekintetében, valamint az információszerezés vonalán alapvetően a statisztikára, illetve a matematikai statisztikára támaszkodik. S ezért nevezhetjük az ökonometriát a statisztika rokontudományának.

Rá kell mutatni azonban, hogy a sztochasztikus modellek elemzési lehetőségei úgy is tekinthetők, mint a hagyományos statisztikai elemzés kiegészítése, ha tetszik továbbfejlesztése. Itt tehát a kérdést nem az „ökonometriai cél” szempontjából vetjük fel, hanem az ökonometriai modell potenciális lehetőségeit értékeljük. Ugyanis, ha csak azt tekintjük, hogy a modellel a kiinduló statisztikai adatokból új számadatokat, paramétereket állítunk elő, amelyek a változók egymásközötti kapcsolataira vonatkozó új információkat tartalmaznak, nyilvánvaló, hogy a statisztika jobb kiindulóalapot fog nyújtani a gazdaságelemzéshez. Ezen túlmenően ezek a paraméterek önmagukban elemzésre is alkalmasak, s a modellel nyert előrejelzett értékek és a végrehajtott szimulációs kísérletek eredményei mindenképpen az elmúlt időszak statisztikai megfigyelésein alapuló elemzésre, s további felhasználásra alkalmas mutatószámokat nyújtanak. Ily módon, a modellek a statisztikai tevékenység körét kiterjesztik,

amennyiben az alapadatokból a modellszámítások során nyert többi adatot, mutatószámot is statisztikai információként foghatjuk fel.

Hangsúlyoznunk kell a modelleknek azt a tulajdonságát, hogy segítségével különálló idősorokból a paraméterek összefüggő rendszerét állítjuk elő. Jelenleg, amikor előtérbe került a statisztikai információs rendszer elméleti és gyakorlati kérdéseinek vizsgálata, különösen időszerű a modellek nyújtotta információknak is a beillesztése ebbe a rendszerbe. A modellezők igyekeznek is felkészülni erre a feladatra, ezt tükrözi az a törekvés, hogy az ökonometriai modelleket a teljes népgazdasági mérlegrendszerrel egyeztetve, a rendszer lényeges elemeivel való összekapcsolás irányában fejlesszék tovább. Így jelennek meg azok az ökonometriai modellek, amelyek az ágazati kapcsolatok mérlegével vannak összekötve, vagy amelyek a pénzügyi folyamatok, elszámolások rendszeréhez kapcsolódnak. Ha az ökonometriai modellek kapcsolódó mutatószámaikkal beépülnek a statisztikai információs rendszerbe, úgy annak alapján az elmúlt időszak alaposabb elemzése lehetséges, az előrejelzési és szimulációs eredmények pedig a döntési variánsok szolgáltatásával a tervelőkészítés egyik eszközévé válhatnak.

1.4. Az ökonometriához hasonló a felfogás az *informatika és a statisztika kapcsolatáról* is. Bár az informatika meghatározása — egészen fiatal kutatási terület lévén — ma még nem elfogadott. Az informatikai kutatással foglalkozók azonban abban megegyeznek, hogy az információrendszer képezi tárgyát az informatikának. Ha lehet különálló informatikai tudománytól beszélni, akkor az egy módszertani tudomány, amely alatt az információrendszerek elmélete értendő.

Erről az oldalról — tehát az önálló tudomány oldaláról — az informatikának egy speciálisan a statisztikára adaptált területe része a statisztikai tudománynak. Mindezt azonban csak akkor tekinthetjük így, ha a statisztikát nem csupán módszertani tudományként, hanem a módszertan és a tevékenység egységes rendszereként fogjuk fel.

Eszerint a felfogás szerint a statisztikai informatika a statisztikai tudomány része.

A statisztikai informatika tehát egy olyan szakinformatika, amelynek tárgya sajátosan a statisztikai információ, illetve információrendszer. Mivel a statisztikai rendszer alaptevékenysége éppen a statisztikai információk (adatok) kezelése, így a statisztikai informatikai kutatások nemcsak a szűkebb értelemben vett információkezelésre irányulnak, hanem a statisztikai rendszer működésének és szervezésének fejlesztésére is.

A statisztikai szakinformatika különválása (legalábbis formailag) abból a tényből is származik, hogy a különféle államigazgatási ágak és szintek „saját” információs-rendszereket fejlesztenek ki, melyeket ellátnak az információ korszerű eszközeivel is.

Mindezek alapján és ettől függetlenül fontos leszögezni, úgy tűnik, hogy

ma a statisztikai tudományt nem lehet kizárólag módszertani tudománynak tekinteni, beletartozik a statisztikai információs rendszer egésze is. És ez szükségessé teszi a kapcsolatos informatikai ismeretek beépítését, illetve a statisztikai információ-kutatások együttkezelését a statisztikai kutatással.

Az informatikának a statisztikától való elkülönülésének talán az adja alapját, hogy olyan kérdésekkel is foglalkozik – a módszere természetéből adódóan, – amelyekkel a hagyományos, de a modern statisztikai tudomány eddig nem foglalkozott. Lehet, hogy ilyen igények korábban nem is voltak. Elsősorban a rendszerelméleti, és rendszerkutatások állnak itt előtérben. Persze felfogható ez úgy is, mint a statisztikai információ, a statisztikai rendszer (ezekbe beleértve a módszertant és tevékenységet) kiszélesedése. Nem véletlen az, hogy az informatikai kutatások általában az állami (központi) statisztikai apparátuson belül (vagy mellette) indultak meg. Utóbbi időben a kifejezetten statisztikai informatikai kutatások és a fejlesztő munka végzésére több helyen szakosított szerveket hoztak létre. Így ilyen intézmény létesült a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatal, a Lengyel Központi Statisztikai Főhivatal, a Csehszlovák Szövetségi Statisztikai Hivatal, az NDK Központi Statisztikai Hivatala, valamint a svéd Központi Statisztikai Hivatala mellett. Jelentős kutatómunka folyik még az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) Statisztikai Hivatal számára a Grenoble-i Egyetem, továbbá az Egyesült Államokban a Bureau of Census és a Bureau of Labor Statistics mellett, valamint számos egyetem statisztikai tanszékén.

2. A statisztikai tudomány társadalmi és tudományos jelentősége

2.1. A statisztikai tudománnyal szemben az elvárás kettős:

- a) egyrészt a statisztikai módszertan, a statisztikai információs rendszer tudományos kutatását szükséges fejleszteni,
- b) másrészt az egyes statisztikai kutatóhelyek olyan kutatási feladatokat is kaptak, amelyekben nem a módszertani, hanem a társadalompolitikai és a gazdaságpolitikai kutatás a cél.

A módszertani kutatás igénye három oldalról merül fel, bár a három oldal igénye ugyanazon forrásból táplálkozik. Mindenek előtt a párt és állam vezetői olyan módszer szerinti feldolgozásokat, elemzéseket, információkat igényelnek, amelyek tudományosan megalapozottak, a politikai és a gazdaságpolitika igényeit figyelembe veszik. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a statisztika módszereinél egyértelműen mutassa be társadalmi és gazdasági életünk jelenségeit, emelje ki a kulcsfontosságú kérdéseket, az állami irányításhoz szolgáljon döntéselőkészítő információként.

A statisztikai tudománnyal szemben igényt támaszt a statisztikai apparátus (KSH és egyéb szervek statisztikai részlegei is). Gyakorlati tevékenységé-

hez igényli a megalapozott, sokoldalúan elemzett módszertanokat. Ma, amikor a statisztikai tevékenység szélesedik, egyre több új vonás jelenik meg, amely az eddigi módszerek finomítását, helyettesítését igénylik. Különösen előtérbe kerülnek a matematika általános alkalmazása, valamint a társadalmi jelenségek vizsgálatának módszerei.

Végül a statisztikai tudomány fejlődését igénylik azok a tudományok, amelyek kutatásaik során felhasználják a statisztikai módszertant.

A statisztikai tudománnyal szembeni igénynek tekinthetők az országos távlati tudományos tervben, valamint a középtávú tervben a statisztikai kutatóhelyre, elsősorban a KSH-ra ruházott feladatok. Ilyen a „társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása”, amely az OTTKT része, valamint a középtávú programban: a munkások és parasztok életkörülményeinek vizsgálata; népesedési helyzetünk; társadalmi rétegződés című témák.

2.2. A statisztikai tudományos kutatás fejlesztése napjainkban nagyon jelentős. Olyan mértékű információ-éhség érezhető, keletkezett az elmúlt évtizedben, hogy annak kielégítése a régi módszerekkel nem lehetséges. Új módszereket, új irányokat kell kutatni. E kutatási tevékenységnek fel kell ölelnie az alapkutatást és az alkalmazott kutatást. A társadalmi gazdasági fejlődésünkől következően olyan jellegű nyomás észlelhető, amely az alkalmazott kutatást helyezi előtérbe. Nagyon fontos, hogy legyen kapacitás alapkutatás végzésére is.

3. A tudományágazat hazai kutatási bázisának jellemzése és eredményei

3.1. A statisztikai tudományágazat hazai kutatási bázisának alapvető jellemzője, hogy általában az egyes kutatóhelyeken a statisztikai kutatást nem főtevékenységként végzik. Csak elvétve találhatók olyan kutatók (kutatóintézetekben, tanszékeken, vagy állami hivatalokban), akiknek főtevékenysége a statisztikai kutatás. Ebből adódik az is, hogy a kutatóbázis létszáma, a létszám minősége, valamint a kutatási költségek nem, vagy csak nagyon közelítő módon jellemezhetők adatokkal.

Lényegében két fő területet jelölhetünk meg, ahol statisztikai kutatás folyik: 1. egyetemek és főiskolák statisztikai tanszékei, 2. Központi Statisztikai Hivatal. Ezeken túl ritkán, időszakosan találhatók más intézményekben is olyan személyek, akik statisztikai jellegű kutatással foglalkoznak. Ilyen pl. Országos Tervhivatal, OT Tervgazdasági Intézete, MTA Matematikai Kutatóintézete stb. Az első két területről adunk áttekintést, ezt volt módunkban felmérni.

3.2. A *statisztikai tanszékek* tevékenysége a következő főbb csoportokra osztható:

— oktatás és az ehhez kapcsolódó anyagok írása, korszerűsítése,

- nem az oktatáshoz kapcsolódó publikációs tevékenység,
- megbízások (szerződések) alapján önállóan és más kutatóhelyekkel való együttműködés keretében végzett kutatási tevékenység,
- hazai és nemzetközi tudományos konferenciákon való részvétel, bekapcsolódások nemzetközi szervezetek munkájába.

A tanszékek tevékenységének nagy részét az oktatással kapcsolatos munka köti le. Kutatási tevékenységre a munkaidőnek mintegy 30%-át fordítják. A megvizsgált hét tanszéken 62 dolgozó közül 12 fő rendelkezik tudományos fokozattal; 43 fő az oktatással és kutatással érdemben foglalkozók száma.

A tanszékek a tudományos munka terén jelentős eredményeket értek el. A statisztikai tudomány valamennyi területét érintő témával foglalkoznak. Így fontos kérdés a tanszékeken az általános statisztikai módszertan fejlesztése, valamint a szakstatisztikai kutatás. De némely tanszék foglalkozik ökonometriai és informatikai kutatással is.

A tanszékek — a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem kivételével — nem készítettek önálló távlati kutatási tervet. De néhány tanszék bekapcsolódott „A szocialista vállalat” című OTTKT kutatási program kidolgozásába. A jövőben előtérbe kerülnek a matematikai statisztika gazdasági alkalmazásának kérdései, az államigazgatási és közlekedési informatikai kutatások, egyéb komplex kutatási programokba való bekapcsolódás.

3.3. A *Központi Statisztikai Hivatalban* a kutatótevékenység a következő főbb csoportokra terjed ki:

- általános statisztikai módszertan (alapkutatás),
- szakmai jellegű, alkalmazási kutatások,
- a statisztikai rendszer kutatása, informatikai kutatások,
- az OTTKT és a közép-távú kutatási tervben a KSH-ra telepített kutatások.

A KSH-ban a kutatás iránya szorosan kapcsolódik a munkák szakmai jellegéhez. Ez abból a szempontból is természetes, hogy nincs egy elméleti kutatóintézet, amely a gyakorlati munka elméleti kutatási igényét a hivatal munkájának teljes szélességében kielégítené. A Demográfiai Kutatóintézet végez ilyen alapozó kutató tevékenységet. Munkájában egyrészt támaszkodik a KSH adatbázisára, elemzéseire, másrészt módszertani tanulmányokat, elemzéseket készít, amelyeket a KSH gyakorlati tevékenységében hasznosíthat. Azonban nincs olyan kutatóhely, amely foglalkozna a hagyományos statisztika többi területével. Vita kérdése az, hogy kellene-e lenni egy ilyen intézetnek. Inkább az a vélemény van túlsúlyban, hogy a szakmai munka területén szükséges elméleti szabad kapacitást biztosítani, amellyel a kapcsolódó kutatási munkák elvégezhetőek. Természetesen vannak olyan témák (pl. indexek, rendszerkutatás, ökonometria, informatika stb.), amelyek több (vagy

valamennyi) szakmai területet átfognak, több terület általános megalapozó kutatásigényeit elégítik ki. Jelenleg ezek is megtalálhatók a KHS-ban, főként azokhoz a szakterületekhez kapcsolódva, amelyek munkája leginkább igényli a szóbanforgó alapkutatás elvégzését. Talán úgy kellene fogalmazni: amely területeken leginkább érezhető, tudatosul a szükséges kutatótevékenység elvégzésének igénye.

Különböző becslések alapján a KSH-ban 1973-ban több mint 100 fő (112 fő) foglalkozott munkaidejének kisebb-nagyobb részében statisztikai kutatással. Átlagosan munkaidejük 30%-át fordították kutatásra, tehát teljes munkaidőre átszámítva mintegy 30 kutatóval lehet számolni. A kutatók közül 9 rendelkezik kandidátusi fokozattal.

A statisztikai módszertan általános elméleti kérdéseinek vizsgálata viszonylag kis helyet foglalt el a kutatásokban. És ezek is inkább soronkövetkező feladatok megoldását célozzák. Hiányzik a kutatási témák közül a módszertant önállóan fejlesztő kutatási tevékenység. Ilyen jellegű vizsgálódások lényegében a következő területeken folytak:

- indexelméleti kutatások;
- a reprezentánsok értelmezésének problémája;
- mintavétellel kapcsolatos módszertani vizsgálatok, különös tekintettel a mikrocenzus és kis minták kiválasztási módszerének meghatározására;
- szórásvizsgálatok;
- regressziós elaszticitás vizsgálatok.

A KSH jellegénél fogva a kutatások zöme az alkalmazott statisztikai kutatások területén folyt. A kutatások szinte valamennyi *szakstatisztikai ágazatot* érintették.

A tudományos eredményeket a kutatási témák nagy száma mellett a megjelent könyvek, cikkek, tanulmányok tömege is jelzi. A cikkek elsősorban a Közgazdasági Szemlében, a Statisztikai Szemlében, a Demográfia és a Gazdaság című folyóiratokban jelentek meg.

Publikációk száma 1969 – 1972 között:

Könyvek	16
Cikkek	189
Tanulmányok*	94

Külön kell szólni a KSH-ban és a hozzátartozó intézményekben folyó *informatikai és ökonometriai* kutatásokról.

Ilyen irányú kutatásokkal 1973-ban 68 fő foglalkozott a KSH-ban. Minthogy e kutatások zöme „kutató” jellegű munkahelyeken folyik, a kutatók munkaidejük jelentős hányadát (csaknem 60%-át) fordították kutatásra. A dolgozók közül tudományos fokozattal senki sem rendelkezik.

*Nagyrésze a KSH hivatali kiadványainak módszertani és elemző köteteit tartalmazza. Nem szerepelnek ebben a közlési jelleggel összeállított statisztikai kiadványok.

4. A tudományágazat különféle irányú kapcsolatai

4.1. A statisztikai tudomány művelése terén a koordináció és a kooperáció nem mondható kifejelettnek, ami összefügg az e tudományon belül kialakult institutionális viszonyokkal. A Központi Statisztikai Hivatal fejlesztette azokat a speciális kutatóhelyeket, melyek az alkalmazott statisztikai kutatással kapcsolatos problémákat, sőt egyes ezekhez kapcsolódó alapkutatási problémákat is meg tudnak oldani. Az alkalmazott kutatás a Statisztikai Hivatal részéről részben a főosztályok közötti koordináció és kooperáció részben a főosztályok és a Hivatalon kívüli speciális szervek közötti kooperáció, végül a főosztályok és a területi szervezet, azaz a KSH Megyei Igazgatóságai közötti kooperáció formájában történik. Ritkább esetekben kooperáció alakul ki az egyetemek egyes tanszékei és a KSH között is abban a formában, hogy egyes tanszékek a hivatalos statisztikai szolgálat főleg alkalmazott, de esetenként elvi jellegű (mint pl. statisztikai törvényhozás, statisztikai szervezeti kérdések stb.) kérdések kidolgozásába részfeladatok vállalásával bekapcsolódtak.

A tanszékek közötti kooperációra kutatási vonalon alig került sor, ez inkább csak az oktatással kapcsolatos kérdések kidolgozására szorítkozott. (Tematikák, tananyagok közös előkészítése és kidolgozása.)

Bizonyos kooperáció valósult meg végül a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának előadásain, rendezvényein és konferenciákon kialakult vitákon keresztül, valamint újabban az MTA Statisztikai Bizottságában hasonló jelleggel. Ez a bizottság egy-két esetben a demográfiai és a közgazdasági MTA bizottságokkal is hasonló jelleggel kooperál.

Az MTA Statisztikai Bizottsága keretében a bizottság tevékenységét rögzítő munkaterv bizonyos súlyozásra is törekedett a feldolgozandó problémák vonatkozásában és ezzel bizonyos tervszerűség is érvényesült.

4.2. Az *interdiszciplináris* tendenciák a statisztikai tudományban az utóbbi években a közgazdaságtudomány oldaláról főleg az ökonometriai jellegű kutatások szorgalmazásában nyilvánultak meg. A kibernetika oldaláról pedig olyan matematikai-statisztikai kérdések középpontba állításában realizálódtak, amelyek a kibernetika és a rajta alapuló komputerizáció következtében merültek fel. A statisztika és a demográfia közötti hagyományos kapcsolatok mindig szorosak voltak, ezen belül és ezen túlmenően erősödtek a népességi statisztika kapcsolatai a szociológiai tudománnyal. Ugyancsak hagyományos kapcsolatnak tekinthetők azok a kapcsolatok, melyek az orvostudomány, illetve közegészségtan, valamint a biológia és a humán genetika oldaláról jelentkeznak a statisztikában és amelyek elsősorban a népességi statisztikára, de újabban az egyre jobban kifejlődő társadalmi statisztikákra is bizonyos hatással vannak.

Elszigeteltebb jellegűek egyes más tudományágakkal való kapcsolatok,

mint pl. a történelemtudománnyal vagy az állam- és jogtudománnyal kialakult együttműködés. A helyzet itt vagy az, hogy a statisztikusok művelik a történeti statisztikát vagy a statisztikai tudománytörténetet, míg a történészek bizonyos fokig tőlük függetlenül alkalmaznak statisztikai módszereket és ez utóbbi jellegű működésük statisztikai szaktudományi szempontból gyakran igen messze elmarad a kor színvonala mögött: félő, hogy a kooperáció hiányában hasonló lehet a megítélés a történeti statisztikusok működéséről történettudományi szempontból.

Valamivel jobb a helyzet az állam- és jogtudománnyal fennálló kapcsolat szempontjából, ahol mind az államigazgatási statisztika, mind az igazságügyi statisztika terén a kooperáció jóval szorosabb és kétirányú. Ebben szerepe volt a Magyar Jogász Szövetség Statisztikai Szakcsoportjának is, amely az ilyen irányú komplexitás, illetve integráció kifejlesztésére tudatosan törekedett. Lehet találni elszórtan a filozófiával (tudománytörténet), vagy az irodalomtudománnyal (ugyancsak tudománytörténet) kialakult kapcsolatokra, sőt kölcsönhatásokra is, ezek azonban inkább kutatási témákhoz fűződő esetlegességek termékei.

4.3. *A kutatás és a gyakorlat kapcsolata.* A KSH körébe, valamint kutatási célokra kifejlesztett intézményei körébe eső kutatások túlnyomórészt az alkalmazott statisztika kiszolgálását célozzák, vagyis elsősorban a hivatalos statisztikai szolgálat gyakorlati tevékenységét erősítik. Ezen keresztül azonban visszahatnak az összes érintett fő területekre, a gazdaságstatisztikára, népességi statisztikára, és a társadalmi statisztikára, valamint az e területeken érdekelt akár termelési, akár nem termelési jellegű gyakorlati intézmények munkásságára. Közvetve a hivatalos statisztika adatai alapkutatási forrásokként is szerepelhetnek részben termelési (közgazdasági vagy műszaki) kutatáshoz, részben nem-termelési jellegű (orvosi, egészségügyi, államigazgatási) kutatásokhoz. A tanszéki kutató helyek alkalmazott kutatásokkal viszonylag kevesebbet foglalkoznak, amely összefügg kapacitásuk csekélységével, illetve a rendelkezésre álló kutatási hitelek nagyságának is függvénye (bérmunka). Ritkább esetben azonban ilyenre is sor került (Szeged város távlati fejlesztési tervének népességi előrebecslései, a Baranya megyei nemzeti-ségi népességek problémái, a Nemzetközi Szabványügyi Hivatal matematikai-statisztikai normatívák kidolgozása stb.).

5. Egybevetés a nemzetközi helyzettel

5.1. Ebből a szempontból különbséget kell tenni a kapitalista és a szocialista országok között. A kapitalista országok statisztikai tudományában igen erős volt mindmáig a matematikai-statisztikai módszertan művelése, mely gyakran el is szakadt már az alkalmazásoktól és öncéllá változott: „tisz-

ta statisztika” azaz tiszta módszertan lett belőle. E sajátosságánál fogva univerzális módszerként jelentkezett és elhanyagolta a társadalomtudományi elmélettel való kapcsolatait. Újabban azonban egyre több jel mutat arra, hogy a statisztika politikai, illetve társadalomtudományi jellegének felismerése és e tudományos kapcsolatok kutatása előtérbe kezd kerülni. Jelenleg elsősorban azokat a matematikai módszereket helyezik előtérbe, melyek a gyakorlati alkalmazással szoros kapcsolatban vannak és a társadalmi- és politikai statisztika területén is felhasználható, nemcsak a gazdaság- és népességi statisztika terén.

A szocialista országokban a statisztika mint önálló tudomány szilárdan társadalomtudományi jellegű volt mindig. A matematikai módszerek alkalmazása egyre jobban terjed, de semmi esetre sem mondható öncélúnak. Jelentős fejlődés van ezekben az országokban a társadalomstatisztika, az életszínvonal vizsgálatok területén. Külön ki kell emelni a gazdaságpolitikai elemző tevékenységet, amely a gazdasági vezetést közvetlenül szolgálja. A szocialista országok statisztikai tudománya tehát közvetlenül segíti a statisztikai tevékenységet.

5.2. A nemzetközi munkamegosztás általában a hivatalos statisztikai szolgálatokban magas fokon intézményesedett. Ebben az ENSZ és specializált intézményei játsszák a legfőbb szerepet, s ezen belül egy második, nagy régiókra kiterjedő statisztikai munkamegosztás alakult ki az alkalmazott statisztika terén az Európai Gazdasági Bizottság, illetve az Európai Unió szocialista viszonylatban pedig a KGST keretében. Külön ki kell emelni a KGST keretében megindult, a szocialista országok statisztikai kutatásait integráló munkát.

Ezen túlmenően az egyes országok statisztikai hivatalai bilaterális együttműködést is fejlesztettek ki, mely nemcsak egyes szocialista országok között, de szocialista és kapitalista országok között is érvényesül (pl. magyar — osztrák közös gazdasági struktúra-vizsgálatok, és árvizsgálatok stb.). Mindezek nagymértékben hatnak vissza a statisztikai tudomány művelésére is, éppen a legfontosabb és előtérben álló gazdasági és társadalmi fejlődési területeken.

Az egyetemi kutatóhelyek nemzetközi kapcsolatai jóval kevésbé állnak intézményi alapon, anyagi bázisuk is gyöngébb és így a kapcsolat sokszor esetleges jellegű, vagy személyhez kapcsolódó. Általában három fő típusa alakult ki ennek: főhatósági szintű kultúregyezményes kapcsolatok keretében munkaterv szerint folyó együttműködés, egyetemek közötti kétoldalú kapcsolatokon alapuló együttműködés, s végül személyes kapcsolatokon alapuló együttműködés. Ezeknél sok esetben jobb együttműködést biztosít a fentebb említett nemzetközi szervezetekben való működés, illetve azok kongresszusain való részvétel, mely egyszerre több ország tudósaival való személyes kapcsolatot biztosít és rapportóri megbízás esetén — természetesen lehetőleg

egyenlő arányban — szocialista országok képviselőivel való szervezett együttműködést is lehetővé tesz egy-egy témán belül.

A hazai kutatás fő jellemzője, hogy az alkalmazott statisztikai kutatások terén sok területen elértük már a világszínvonalat (mérlegrendszer, input-output kutatások, termelékenységi vizsgálatok stb.). Más területeken azonban meglehetősen konzervativizmus mutatkozik (reprezentatív statisztika). Egyes területek pedig kiestek az érdeklődésből, noha ezek a jelenlegi fejlődésnek kulcsfontosságú területei (pl. becslés-elmélet). Mind gazdaságstatisztikai, mind népességstatisztikai, mind társadalomstatisztikai vonatkozásokban kezdeményezéseink élenjáró jellegűek.

Jóval előrehaladottabb azonban a többi szocialista ország — elsősorban a Szovjetunió — abban a vonatkozásban, hogy jelentős önálló kutatóbázissal, intézetekkel rendelkeznek. Ezekben az intézetekben módjuk van a statisztikát közvetlen segítő matematikai, statisztikai ökonometria és informatikai kutatások integrált végzésére.

Roszsabb a helyzetkép az egyetemi kutatóhelyek vonatkozásában, elsősorban a feltételek hiányában. Ez utóbbiak között kell megemlítenünk, hogy ezek a kutatási egységek túlzottan kicsinyek, nem egyszer még azt a minimális keretet sem haladják meg, amely elengedhetetlen lenne ahhoz, hogy a statisztikai tudomány a tudományok univerzitálásában egyáltalán képviselve legyen.

6. *A statisztikai tudományágazat várható fejlődése*

A tudományágazat jelenleg nemzetközi fejlesztési prognózissal csak szűk határok között rendelkezik. A nemzetközi Statisztikai Intézet, két évenkénti ülésén rögzíti nagyjából azt az irányvonalat, amely felé a következő ülések anyagát tereli. Bizonyos fejlesztési irányt adnak az ENSZ keretében vitára és ajánlásra kerülő témák. Ilyenek a társadalomstatisztikai rendszer, a nemzeti vagyon és az indexek általános kérdései, termelékenységi vizsgálatok stb.

Mint már említettük, a KGST Statisztikai Állandó Bizottságának van középtávú kutatási programja. Egy éve alakult ki, lényegében most szerveződik az országok közötti munkamegosztás. Jelentősen segíti a szocialista országok statisztikai kutatását a KGST keretében a Statisztikai Állandó Bizottság által irányított módszertani és elemző munka is.

A hazai tudományos programot az MTA Statisztikai Bizottság kell, hogy rögzítse, melynek munkaterve az ugyancsak 1973. végi újjáalakulás után nagy vonalakban elkészült. Az új munkaterv sem tud más utat követni, mint a közelmúltban; vagyis egyes súlyponti feladatok kiválasztását és azok lehető, maradéktalan megoldását tűzheti csak ki feladatául és emellett bizo-

nyos „a fejlődés által felvetett, „ad hoc” kérdések megoldását veheti még célba. Ugyancsak feladata ebben a keretben, hogy bekapcsolódjék az országos középtávú társadalomtudományi kutatási tervek, főleg azon témák kutatásába, amelyek elsősorban a statisztika módszerével közelíthetők meg.

Jelenleg egy bizonyos, hosszabb távú statisztikai tudományos koncepció körvonalai bontakoznak ki a hivatalos statisztika vonatkozásában a KSH tudományos módszertani fejlesztési koncepciója oldaláról, amely az elkövetkezendő időszak feladataival foglalkozik és egyelőre még a kidolgozás stádiumában van. Ez a koncepció természetesen az egyetemi kutatóhelyekre nem terjed ki, de közvetve azokra is jelentős visszahatással lehet. Érintheti továbbá a hazai távlati társadalomtudományi tervet is a statisztika tudományos kapacitás megváltoztatásán, effektívebbé válásán keresztül. E terv lényege abban jelölhető meg, hogy figyelembe veszi azokat a fejlődési tényezőket, amelyek a hazai tudomány-tervezésben adva vannak — tehát a hazai új statisztikai törvényt, a statisztikai információrendszer fejlődését, a KSH számítástechnikai koncepcióját, az országos számítástechnikai fejlesztési programot, valamint az országos távlati tudományos tervet.

Ebben a keretben külön is hangsúlyt kap a statisztikai munka tudományos színvonalának az emelése, makro-szintű vezetési célkora való fokozottabb felhasználása, továbbá az ún. emberközpontú problémák fejlesztése, mint amilyenek a társadalmi statisztika, a gazdasági demográfia, a vállalati statisztika és a családstatistika. Eszközi síkon nagy jelentőséget kap a számítástechnika fejlesztése, valamint az ún. rendszerelméleti kutatás, információs-rendszerek, statisztikai rendszerek, ezen belül állami- és statisztikai rendszerek stb. A kiemelt módszertani témák között szerepel az integrált társadalomtudományi rendszer és emellett azok a főbb módszertani területek, amelyek a nemzetközi tudományos fejlődés élvonalában állanak, de amelyek természetesen ma hosszú távra nem rögzíthetők és így szabad kapacitást is kellene e koncepcióban ilyen feladatokra nyitva hagyni. Végül előtérben állnak mindazok az ágazatilag fontos feladatok, amelyek az ún. ágazati statisztikákban a KSH szervezetének megfelelően felmerülnek.

7. A statisztika felsőfokú oktatásának helyzete

Két területről adunk tájékoztatást: a közgazdász, valamint az állam- és jogtudományi hallgatók statisztikai oktatásáról.

7.1. Közgazdász-képzés Magyarországon egyetemi fokozattal a budapesti Marx Károly Közgazdasági tudomány Egyetemen és annak Pécsi Kihelyezett Nappali Tagozatán folyik. Főiskolai fokozatú közgazdász-képzés három főiskolán van.

Valamennyi közgazdasági felsőoktatási intézményünkben a statisztika

oktatása a Közgazdasági Egyetemen oktatott tananyagokra támaszkodva indult.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen jelenleg általános (elméleti) statisztikai oktatás folyik egységes tematika szerint, 3 szemeszteren keresztül minden szak és szakágazatos hallgató részére. Ezt követi a szakosodási rendszernek megfelelően az ágazati, illetve gazdaságstatisztikai oktatás. Az Egyetem Pécsi Kihelyezett Tagozatán az eltérő szakosodási rendszerből eredően szakstatisztikai oktatás nincsen. Az ilyen jellegű ismeretek anyagát a vállalati gazdaságtan oktatja.

A főiskolákon az általános statisztika oktatása mellett általában szakirányuknak megfelelő ágazati statisztikai oktatás is folyik.

Általában elmondható, hogy a felsőfokú közgazdasági jellegű oktatási intézményeinkben a statisztika oktatása a korszerű igényeknek megfelelő. Anyagaik felölelik azt a matematikai-statisztikai apparátust is, melyre a közgazdászoknak elméleti és gyakorlati munkájuk során szükségük van.

Problémaként jelentkezik viszont, hogy ezen intézményeink nincsenek megfelelő mértékben ellátva számítástechnikai apparátussal, így nincs lehetővé téve, hogy a közgazdász hallgatók elektronikus számítógépek igénybevételével oldjanak meg már tanulmányaik során feladatokat és az ezzel összefüggő ismereteket és készséget elsajátítsák.

A Közgazdaságtudományi Egyetemen a Statisztikai Tanszék új oktatási koncepciót dolgozott ki. Ennek értelmében az 1975–76-os tanévtől kezdődően az ágazati statisztikák helyébe új tárgy-struktúrát kíván bevezetni, amely lényegében azt jelenti, hogy tematikus jelleggel, alternatív tárgyként oktat olyan tananyagokat, amelyek egyes — széles körben alkalmazott, nagyobb felkészültséget igénylő — módszertani eszközök ismertetését szolgálják, illetve gazdasági kategóriák mélyebb statisztikai elemzéséhez adják meg a teljes statisztikai apparátust.

Felsőoktatás-politikai célkitűzéseink között szerepel az egyetemi és főiskolai közgazdászképzés távlati fejlesztésének összehangolása. Ennek keretében feltehetőleg konkrétan tisztázódni fog a felsőfokú intézmények kapcsolata és szakosodási rendszere. Ez visszahat statisztikai oktatásukra is. A jelenlegi tananyagbázison a korrekciók megfelelően végrehajthatók lesznek.

7.2. Az állam- és jogtudományi karokon a statisztika oktatása az általános célkitűzésű tanmenethez igazodik.

A statisztikai képzés feladata kettős, egyrészt az, hogy a társadalomtudományoknak az állam- és jogtudományi karon művelt ágai segédtudomány jellegű alátámasztásban részesüljenek. A másik célja a jogi kari statisztika oktatásának az, hogy az államigazgatási és az igazságügyi statisztikából a legmagasabb elméleti képzést biztosítsa a Belügyminisztérium, az Igazságügyminisztérium, a Legfelsőbb Bíróság, a Legfőbb Ügyészség, a Központi Statisztikai Hivatalnak e kérdésekkel foglalkozó statisztikusai számára.

A jelenlegi hatályos képzést a Művelődésügyi Minisztérium 104/1972. (MK.2.) MMsz. utasítása tartalmazza. Ez a tanterv lehetővé kívánja tenni a nappali képzés keretében tanuló jogászok bizonyos mérvű specializálódását. Ennek megfelelően igazságügyi, államigazgatási és gazdasági ágazat között választhatnak.

A felsorolt ágazati képzés elmélyítését a megfelelő jogi tárgyak mellett a Statisztikai tanszékek gondozásában olyan tárgyak segítik, mint a gazdaságstatisztika, a demográfia, a számvitel, a számítástechnika.

Összefoglalás

1. A statisztika tudomány főbb jellemzői napjainkban:

a) nagymértékű matematizálódás, *b)* mindjobban bevonul, mint módszertan a különböző tudományok területére, *c)* határai szélesednek az ökonometria és az informatika irányába. E jellemzők a hazai és a nemzetközi statisztikai tudományt egyaránt érintik. Jellemzője továbbá a statisztikának, hogy a politikai és a gazdaságpolitikai vezetés közvetlen segítője. A statisztikai tudománynak elő kell segíteni a vezetés és a közvélemény helyes, politikai információkkal való ellátását.

2. Ebben az új helyzetben (a klasszikus statisztikai tudományhoz képest) fontos tudományos feladat a tsisztikai tudomány szabatos meghatározása, elhatárolása más tudományoktól és a kapcsolódó területek értékelése. Elsősorban az informatikai és ökonometriai kapcsolatok értelmezése fontos feladat. A statisztikának, mint módszertudománynak a meghatározását célszerű kiterjeszteni és a statisztikai tevékenység egész rendszerét és módszerét magába foglaló tudományként értelmezni.

3. A statisztikai tudomány a következő főbb területekre tagozódik:

I. Az alap- és alkalmazott kutatási jelleget tekintve

a) általános statisztika

b) szakstatisztika

Ezen belül: ágazati statisztikák

funkcionális statisztikák

II. Az integrálódási folyamat jellegét tekintve

a) gazdaságstatisztika integrált rendszere (népgazdasági mérlegrendszer)

b) társadalomstatisztika integrált rendszere.

III. A statisztikai rendszer egésze szempontjából az előzőek kiegészülnek az

a) informatikával és az

b) ökonometriával,

illetve azok megfelelően kapcsolódó területeivel.

Fontos megjegyezni, hogy napjainkban egyre jobban tagolódik a statisztikai tevékenység. Ennek megfelelően a statisztikai tudomány új ágai vannak kialakulóban.

4. A szélesen értelmezett statisztikai tudomány kutatási bázisa hazánkban eléggé elszórt. Jellemzője, hogy a hagyományos területek kutatására nincs önálló kutatási bázis. Ezt a statisztikai tanszékek és a KSH apparátusa végzik. Ez utóbbi elsősorban a gyakorlati tevékenység igényének kielégítésére. Önálló kutatóbázisa van a demográfiának, valamint az ökonometriának (elég szerény). A KSH-hoz kapcsolódva működnek -- számítástechnikai alkalmazásfejlesztési intézmények keretében -- kutatóbázisok, ahol főtevékenységként végeznek informatikai kutatásokat, elsősorban a számítástechnikai alkalmazás oldaláról közelítve.

5. A kutatási bázis leírt jellege határozza meg, hogy a kutatói létszám és a kutatási költségek nem határozhatók meg. Továbbá ebből adódik az is, hogy az egész statisztikai kutatásra, jelenre és jövőre -- nincs egységes, integrált kutatási program. Az egyes kutatóhelyek saját igényüket és lehetőségeiket figyelembe véve tűznek maguk elé hosszabb-rövidebb időre feladatokat. Ezek azonban általában nem koordináltak. Hosszabb távra szóló program van kialakulóban a KSH-ban.

6. A koordinációt segíti az Akadémia Statisztikai Bizottsága elvi alapon. Sajnos jelenleg nincs több lehetőség. Bizonyos koordinációt jelentenek a Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztályának ülései, különböző konferenciák. Helyzetéből adódóan koordinál a KSH, azonban ez nem mint szervezett tevékenység, hanem mint témakapcsolódás jelentkezik.

7. A tudományos eredmények ismertetése, vitája ugyancsak a 6. pont szerint történik. Nagy segítséget jelentenek e téren a Statisztikai Szemle, a Demográfia, a Területi Statisztikai Értesítő és az Ipari és Építőipari Statisztikai Értesítő című folyóiratok. Nincs meg a lehetőség azonban arra, hogy a külföld szakemberei számára rendszeresen hozzáférhetővé tegyünk eredményeinket.

8. A statisztikai kutatóbázis jelenlegi képéből adódik az is, hogy a statisztikai kutatások lényegében nem finanszírozottak, kivéve néhány önálló intézetet vagy osztályt. A kutatási költségek eltűnnek a hivatalok, intézetek és tanszékek költségeiben. A jelenlegi felállásban több céljellegű támogatást kellene biztosítani az MTA-nak a statisztikai tudományos kutatás beindítására és eredményeire.

9. A jelenlegi helyzetben tudományos kutatási igények kielégítése sem szervezetileg, sem személyileg, sem anyagilag nem biztosítottak. Bár sokat tesz a cél érdekében a KSH, azonban a területén foyó kutatások igen nagy része szorosan kapcsolódik az éppen aktuális gyakorlati feladatok megoldásához. A tanszékeknek sincs meg a lehetőségük a statisztikai tudományos munka széleskörű gondozására.

Szükségesnek látszik a legfontosabb tudományos feladatok támogatása. A támogatás formáját, a munka szervezeti, személyi és anyagi feltételeit tisztázni szükséges. Mindehhez az MTA anyagi és morális támogatása szükséges. Az MTA anyagi támogatása vonalán elsősorban a céljellegű támogatás látszik célszerűnek.

10. Ugyancsak a szétszórt kutatási bázissal kapcsolatos a statisztikai tudományos munkák eredmények elismerése. Jelenleg az a helyzet, hogy keveredik az alkalmazás és az alapkutatás, keveredik a gyakorlati tevékenység és az elméleti vizsgálódás. Mindez nemcsak a kutatóknál, hanem a publikációkban is. Hivatalos publikációk bármilyen tudományos igényességgel, felkészültséggel és módszerrel készülnek is, csak azért nem jutnak el a tudományos értékelés fórumára, mert állami hivatali tevékenység praktikus eredményének tekintik.

De az elismerés a tudományos minősítések területén is hiányzik. A Statisztikai Bizottságban egyhangú állásfoglalás alakult ki arról, hogy a statisztikai tudomány elismerését fokozni célszerű az MTA keretén belül. Ennek egyik fontos lépése lenne, ha az MTA biztosítaná a statisztikai tudomány képviselőinek az önálló statisztikai tudományos minősítés jogát, létre kellene hozni a Tudományos Minősítő Bizottság Statisztikai Szakbizottságát.

E tudomány számos képviselője jelenleg is kandidátus vagy doktor, de valamennyien más tudományágban szereztek minősítést. Rajtuk kívül számosan művelik még a statisztikát tudományos szinten, akik ebben a tudományágban örömmel szereznének tudományos minősítést. E kérdés napirenden tartása az MTA Statisztikai Bizottság feladata.

Hozzá tartozik még a kérdés megítéléséhez az is, hogy a statisztikai tudomány képviselői közül többen vesznek részt más tudományág minősítő bizottságában. Célszerű lenne őket a saját tudományág területén koncentrálni.

11. A statisztikai tudomány megítélésénél tekintettel kell lenni arra, hogy nemzetközi tekintélye is jelentős. Ez vonatkozik a gyakorlati statisztikai tevékenységre általában és néhány kutatási jellegű témára. A kapitalista országokhoz képest lemaradásunk van a matematika nagyobb mértékű alkalmazása vonalán. A szocialista országokhoz képest pedig nem rendelkezünk megfelelően szervezett, önálló statisztikai kutatóhelyekkel. Mindezek mellett a gyakorlati tevékenység igényelte matematikai megoldások egyes esetekben magas szintűek.

12. A statisztikai tudomány területén a következő időszak legfontosabb feladatai a következők: vizsgálni a reprezentatív módszer alkalmazásának további lehetőségeit a társadalmi és gazdasági statisztika területén; a statisztikai tevékenységben és az elemzésekben kiterjedtebben célszerű felhasználni a matematikai módszereket; különös gonddal kell foglalkozni a statisztika egész rendszerének kutatásával, leírásával és szervezésével. A felsoroltak

mellett természetesen továbbra is gondolni kell a statisztika klasszikus módszereinek kutatását, fejlesztését és alkalmazási lehetőségeinek feltárását.

A kutatási irányok megjelölésével tudatosítani kell a tömegjelenségek elsődlegességét is.

A megjelölt kutatási irányokban az egyes témák kijelölése, a kutatás kézbe tartása és koordinálása megoldandó feladat. Jelenleg nincsenek meg a feltételei. Szükséges a szervezeti, anyagi és személyi támogatási formák kialakítása.

13. A statisztikai oktatás a felsőfokú tanintézetekben lépést tart a fejlődéssel. Igazodik hazánk gazdasági-társadalmi igényeihez és jól hasznosítja a tudományos eredményeket. Az elmúlt időszakban színvonalas könyvek és jegyzetek jelentek meg a statisztikai tanszékeken. Sajnálatos módon mind kevesebb a statisztikai oktatásra biztosított óraszám. Hiányosság, hogy az oktatási intézmények nincsenek kellően ellátva az oktatást segítő számítástechnikai eszközökkel.

*A statisztikai tudomány helyzetelemzéséhez a következő
résztanulmányok készültek el.*

1. *Dörnyei József*: Az informatikai kutatások általános jellemzése, beépülése a statisztikai tudományágazatba és várható fejlődése.

2. *Gáspár Katalin*: A statisztika tudományágazati elemzésével kapcsolatos számszerű anyagok kidolgozása.

3. *Halabuk László*: A sztochasztikus modellek kutatásának helye és beépülése a statisztikai tudományba.

4. *Horváth Róbert*: A statisztikai tudomány kapcsolatainak hazai és nemzetközi bemutatása és a fejlődés várható irányai.

5. *Kádas Kálmán*: A mai statisztikai tudomány jellemzése összehasonlítva a klasszikus statisztikai tudománnyal.

6. *Kovácsics József*: A statisztikai oktatás áttekintése általában, különös tekintettel a közgazdászképzésen kívüli területekre.

7. *Ollé Lajos*: A statisztika oktatásának áttekintése a közgazdászképzésben.

8. *Szilágyi György*: A statisztikai tudomány körének meghatározása.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR—SZOVJET TUDOMÁNYOS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 25. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya a magyar—szovjet műszaki tudományos együttműködés 25. évfordulója alkalmából 1974. szeptember 17-én a Magyar Tudományos Akadémián tudományos ülést rendezett, amelynek napirendjén *Kiss Tibor*, a közgazdaságtudományok doktora „A KGST nemzetközi szervezeti továbbfejlesztésének néhány kérdése”, *Kozma Ferenc*, a közgazdaságtudományok doktora „Új vonások születése a szocialista integrációban” és *Ganczer Sándor*, a közgazdaságtudományok kandidátusa „A magyar népgazdaság strukturális jellegzetességei” című előadása szerepelt. Az alábbiakban az előadások szövegét teljes terjedelemben közöljük.

A KGST NEMZETKÖZI SZERVEZETI TOVÁBBFEJLESZTÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

KISS TIBOR

A nemzetközi szervezetek létesítésének szükségessége és sajátosságai a KGST-integrációban

Ismeretes, hogy a termelőerők adott fejlettségi foka ennek megfelelő gazdálkodási formákat és szervezeteket követel meg. A termelőerők roppant fejlődése és mind nagyobb méretű internacionalizálása a termelés és forgalom, valamint a szolgáltatások különböző nemzetközi szervezeteit hozta létre.

A nemzetközi szervezetek fajtái és formái annak a közegnek, keretnek felelnek meg, ahol bizonyos célok érdekében létrehozták.

A kapitalizmusban a nagyobb profitnak a biztosítása az alaprugója a nemzetközi szervezetek létrehozásának. Emellett a termelés, a forgalom és a szolgáltatások internacionalizálódása is ezek nemzetközi szervezését teszi szükségessé. Ismeretesek a kartellek, a szindikátusok, a trösztök, konszernek, a holdingok nemzetközi funkciói, amelyek

1. áregyezményeket kötnek és ezek spontán hatnak vissza a termelés és értékesítés méreteire;

2. Az áregyezmények mellett termelési és értékesítési kvótákat állapítanak meg;

3. Az önálló termelők közös értékesítési irodákat és hálózatokat létesítenek;

4. Trösztökben, konszernekben olvadnak össze a termelés és értékesítés magasabb fokú koncentrációja érdekében;

5. A legmagasabb fokú nemzetközi szervezetséget a multinacionális vállalatok biztosítják a tőkés világ gazdaságban, bár tevékenységük gyakran ütközik a telephely szerinti ország nemzeti szuverenitásával.

A nemzetközi szervezetek létesítésének a szükségessége a KGST-integrációban is elsősorban a termelőerők roppant méretű fejlődéséből és internacionalizálódásából fakad, ez azonban kibővül azzal, hogy a tervgazdálkodó or-

szágok tervszerű nemzetközi együttműködése megfelelő nemzetközi szervezeti formák létesítését teszi szükségessé. A KGST-országokban a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a tervgazdálkodás objektíven követeli meg az integrációs folyamatok tervszerű irányítását is, amihez megfelelő nemzetközi gazdasági szervezeteket kell létrehozni.

A létesíthető nemzetközi szervezetek fajtái azonban az egyes KGST-országok belső gazdaságirányítási rendszerétől és az ezzel összefüggő KGST-integráció gazdasági mechanizmusának lehetőségeitől függenek. A KGST-országokban — bár különböző mértékben — a fejlesztési döntések, a termelés és értékesítés nagyfokú centralizáltsága a jellemző, ezért a vállalatok közötti, ágazati vagy egyéb nemzetközi szervezet csakis államok közötti megállapodások alapján lehetséges. Az országok nemzeti tulajdona, az eltérő gazdasági fejlettség és különböző fejlesztési irányok stb. következtében az egyes országok érdekei különbözhetnek más KGST-országok érdekeitől és az egész integrációnak megfelelő közös fejlesztés sajátos feltételeket, eljárásokat, szabályokat, stb. követel meg. Az áru és pénzkapcsolatok ma is meglévő

bár csökkentebb mértékű háttérbe szorulása (a KGST-országok közötti árak képzési módszereinek torzulása, reális valuta árfolyamok hiánya; a belső és világpiaci árak bizonyos mértékű elszakadása,) a speciális szubvenciók, adóvisszatérítések, stb. miatt a vállalatoknak alig van reális áttekintésük termelési nemzetközi gazdasági hatékonysága tekintetében. A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja a KGST-integrációban rendkívül vonzóan halad előre, mert a termelő vállalatok anyagilag nem kellőképpen érdekelték ebben, sőt, több esetben anyagi érdekeltségük az autark fejlesztés irányába ösztönzi őket.

A KGST-integrációban uralkodó gazdaságirányítási rendszerek jelenleg a nemzetközi gazdasági szervezetek legegyszerűbb formáinak létesítését tették eddig lehetővé.

Az eddigi és a jövőbeni nemzetközi gazdasági szervezetek *fő célja* az adott termékfajtákban az érdekelt országok szükségleteinek kielégítése oly módon, hogy a termelés gazdasági hatékonysága, a munkatermelékenység növekedjen, az önköltség csökkenjen.

A nemzetközi gazdasági szervezetek tevékenységének alapvető funkciója az adott termékfajtákban a fejlesztés és a termelés nemzetközi munkamegosztásának és kooperációjának szervezése. Az ágazati, vagy adott termékek előállítására és elosztására nemzetközi szervezetet — az említett körülmények között — úgy célszerű létrehozni, hogy

a) adott termékfajtákban közösen tervezzék és szervezzék meg a fejlesztést, a termelést és az elosztást. Ez különösen a kisebb KGST-országok számára nyújthat előnyöket, mert ezek belső piaca szűk a modern technológia által megkövetelt minimális gyártás-sorozat megvalósítására és a nemzetközi szervezet útján megszervezett termelés biztos felvevő piacokat talál.

Kisebb országnak a kutatás és fejlesztés meghatározott területeire kell, hogy koncentrálja az erőforrásait, máskülönben erőfeszítései nem vezethetnek sikerre.

b) A nemzetközi szervezet közreműködik, tevékenyen részt vesz a szóban forgó termékek előállításának nemzetközi szakosításában és kooperációjában; a résztvevők pedig élvezik a termelés fajlagos költségsökkentéséből, a munkatermelékenység növekedéséből, az adott termékben való ellátásból származó előnyt.

c) A nemzetközi szervezetben az országok teherbíró képességeik alapján vehetnek részt. A kisebb országok számára előnyös lehet rendkívül sok nemzetközi szervezet létesítése, mert ez minden fejlesztési elképzelései számára biztosítaná a nemzetközi feltételeket, és pedig az elhelyezés és beszerzés lehetőségeit. Ez azonban azzal járhat, hogy másirányú hazai fejlesztési lehetőségei kisebb mértékűre zsugorodnak és növekszenek a nagy közös nemzetközi vállalkozások kockázatai.

d) A kutatást, fejlesztést akkor célszerű nemzetközi szervezet irányítása alatt végezni, ha ez gyorsítja a feladatok elvégzését, az országok szakembereinek koordinált tevékenység magasabb színvonalú műszaki eredményeket ér el, vagy pedig a kutatás-fejlesztés berendezéseinek költsége magas és a terhek több ország között arányosan oszthatók el.

A kutatás és fejlesztés közös szervezetekben végzett munkája kiindul alap lehet a termelés és értékesítés nemzetközi munkamegosztásához, a szakemberek, a vállalatok stb. közötti információ-áramlás elősegítéséhez; kölcsönös segítségnyújtáshoz, tudományos-műszaki problémák megoldásához.

e) A nemzetközi szervezetek működésének fejlesztése ki kell, hogy kényszerítse a résztvevő országok gazdaságirányítási rendszerének további reformját, a Komplex Programban foglalt nemzetközi reformokban való gyorsabb előrehaladást. A résztvevő vállalatok között szükségszerűen ki kell, hogy alakuljanak az egymás közötti közvetlen kapcsolatok rendszere; mérhetővé kell válnia a gazdasági hatékonyságnak; a vállalatoknak anyagilag is érdekeltté kell válniuk a nemzetközi munkamegosztásban való részvételben.

f) A nemzetközi szervezetekben való részvétel nagyobb áttekintést nyújt a nemzeti fejlesztési irányok megválasztására és ezáltal hozzájárul olyan nemzeti ágazati és termék struktúrák kialakításához, amelyek a KGST-integráció struktúrájához megfelelően illeszkedik bele és így mind a nemzeti, mind az egész integráció fejlődését biztosítják.

g) Mind több és átfogóbb nemzetközi iparági és szolgáltató szervezetek megérett létesítése szolgálja a KGST-integráció fejlesztését és fejlettebb modelljének megteremtését.

Ezek szerint a nemzetközi gazdasági szervezetek:

— a résztvevő országok anyag-, pénzügyi és sok esetben munkaerő-

- tartalékai nemzetközi felhasználása szervezeti alapját, vagyis a résztvevő országok termelőeri elemeinek és a termelési viszonyok fejlődésének reális megközelítését szolgálják;
- létrehozzák a feltételeket a gyártásszakosítás és kooperáció fejlesztése, a tudományos-műszaki együttműködés, az ideiglenesen szabad termelési kapacitások leterhelése, az egyes termékek kicserélése stb. terén közösen kidolgozandó intézkedések operatív megvalósításának előmozdításához;
 - az együttműködés megfelelő területein érdekelt országok képviselői állandó közös munkája konkrét formáinak összességét képezik, ami nemcsak az egyeztetett döntések alapos előkészítéséhez és elfogadásához, hanem megvalósításuk rendszeres ellenőrzéséhez is megteremtik az előfeltételeket;
 - alapot képeznek a közös tervezési rendszernek konkrét termelési ráfordítások összevetési módszereinek kidolgozásához annak érdekében, hogy megoldják a szocialista kooperáció keretében előállított termékek árképzési problémáit.

Ezek és néhány egyéb mozzanat is bizonyítják a nemzetközi gazdasági szervezetek potenciális lehetőségeit és progresszív jellegüket a szocialista gazdasági integráció fejlesztése szempontjából. Ezért természetes, és teljesen törvényszerű, hogy a KGST tagállamok az integráció jelenlegi szakaszában a különböző típusú nemzetközi gazdasági szervezetek fejlesztésére és tökéletesítésére orientálódnak.

A nemzetközi szervezetek formáinak osztályozása azért fontos, hogy az eddig létesített fajtákról áttekintést nyújtson és lehetővé váljék ezek hatékonyságának elemzése. Csakis a tapasztalatok általánosítása alapján lehet kijelölni a tovább fejlesztés lehetőségeit. Természetesen a nemzetközi gazdasági szervezetek formái nem lehetnek függetlenek attól a gazdasági közegtől, amelyben tevékenységüket kifejtik. Így a KGST integráció nemzetközi gazdasági szervezeteit is abban a történelmi fejlettségi szakaszban kell vizsgálnunk, amelyben ezeket létrehozták, valamint azokat a termelési viszonyokat kell tanulmányoznunk, amelyek a működési körüket, formáikat stb. meg is határozzák.

A KGST-integráció tovább fejlesztésének Komplex Programjának 8. fejezetének 3. pontja foglalkozik a nemzetközi gazdasági szervezetekkel. Itt két fő típust említ meg.

1. Államközi gazdasági szervezetek.
2. Nemzetközi gazdálkodó szervezetek.

Külön pontban említi meg a Komplex Program a harmadik típust:

3. Közös vállalatok.

Az államközi gazdasági szervezetekben a tagállamok állami szerveik

vesznek részt. Ezek lehetnek: minisztériumok, állami bizottságok, főhatóságok, főigazgatóságok, egyesületek stb.

A KGST nemzetközi gazdálkodó szervezetei a KGST-vel együtt fejlődtek, túlnyomó többségüket az 1960-as években hozták létre. A szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítésével megjelentek az iparban az első nemzetközi többoldalú ágazati gazdasági szervezetek. Ezek kizárólag csak koordinációs és konzultációs szervezetek; nem rendelkeznek és nem is készítenek elő szerződéseket a termelési volumenekről, kölcsönös szállításokról és a harmadik országok piacain folytatott együttműködésről. Az árproblémák nem tartoztak és ma sem tartoznak hatáskörükbe; ezeket a problémákat kétoldalú alapon oldották és oldják meg továbbra is közvetlenül a KGST-országok külkereskedelmi szervezetei a kereskedelmi adásvételi szerződések aláírásánál.

A termelés szocialista internacionalizálásának objektív folyamata nem csupán olyan vállalatok létrehozását követeli meg, ahol a termelési eszközök — az alapító országok közös állami tulajdona. Az ilyen megoldás számos esetben kevésbé racionális, mint pl. ha az egyik ország valamely saját nemzeti forrását hitel formájában időlegesen átengedi valamely másik ország számára, vagy mint pl. a szakosítás és kooperáció szerződéses formái. Éppen ezért arra a kérdésre, hogy bizonyos időben a nemzetközi gazdasági szervezetek mely konkrét formáit kell előnyben részesíteni, azt lehet válaszolni, hogy azokat a formákat, amelyek a szocialista termelés társadalmasításának folyamatában a termelékenységre olyan magas hatékonysága mellett biztosítják a fejlődést, amely fölötté van a termelés, illetve a kooperáció bármely más formája révén elérhető hatékonyságnak.

A KGST-országok gazdasági együttműködésének hatékonysága azért csökkent, mert nem mindig sikerült tervszerűen összekapcsolni a tudományos-műszaki és termelési-kereskedelmi együttműködést; a közös kutatások eredményeit, a termelési, ill. külkereskedelmi kooperációig eljuttatni; megtalálni a termékek kölcsönös szállításáról szóló jegyzőkönyvek és kereskedelmi szerződések által előírt szakosításban és kooperációban a kapcsolat kialakításának és a folyamatosságnak optimális formáit. Amint a tapasztalat is bebizonyította, a tervszerű irányításnak az újratermelési folyamat minden fázisát fel kell ölelnie.

A KGST-országok integrációjának feltételei között együttműködésünk komplex formáinak kérdése az egyes országok gazdasági fejlődésével és gazdaságirányításával kapcsolatos konkrét belső állami problémák megoldásának komplex jellegétől függ, ahol figyelembe kell venni a szocialista nemzetközi munkamegosztás által nyújtott előnyöket is.

A KGST-országok termelési eszközeinek társadalmi tulajdona előfeltétele az újratermelési folyamatok tervszerű irányításának, objektíven megköveteli az integrációs folyamatok, a KGST-országok méreteiben való szocia-

lista újratermelés, valamint az irányítás megfelelő szervezeti-jogi formáinak tervszerű irányítását.

A nemzetközi-gazdasági szervezetek két alapvető fajtája különböztethető meg, az államközi koordináló; és nemzetközi gazdasági egyesülések. Ez utóbbiak magukba foglalják a közös vállalatokat is, amelyek közvetítésével megvalósul a kooperációs termelés tényleges irányítása, és ahol a termelési eszközök tulajdonviszonya lehet egyesített és államonként elkülönített.

Az első sokoldalú államközi gazdasági szervezetek nem véletlenül alakultak koordinációs minőségben. Hozzájárultak a termelés szakosítás és kooperáció fejlesztéséhez pl. a csapágygyártásban és a vaskohászatban. Az általuk megszervezett árucseré lényegében szerződés nélküli kooperáció volt. A szerződéses kooperációs kapcsolatok fejletlensége volt a fő oka annak, hogy a koordináló-irányító tevékenység meglehetősen szűkkörű volt.

Néha hallani olyan véleményeket, hogy a nemzetközi gazdasági szervezetek nem kooperációs szerződések eredményeképpen jönnek létre, hanem a közös tervezés, azaz az azonos tervezési-koordinációs tevékenység következtében, amely valamely ágazatot, a termelést, vagy az árucikkek egy csoportját öleli fel.

A szocialista nemzetközi gazdálkodó szervezetek továbbfejlesztésének lehetséges útjai

Ismertettük az eddigi tapasztalatokat a már működő nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel kapcsolatban. A lényege ennek az, hogy ezek a nemzetközi gazdálkodó szervezetek szinte kizárólag koordináló tevékenységet fejtenek ki, közülük néhányan kísérleteznek közös tervezéssel, az utóbbi hatékonysága, illetve a tagok által való kötelezettségvállalás nagyon problematikus.

Éppen ezen tapasztalatok alapján képzelhető el a továbbfejlesztés lehetősége. A nemzetközi gazdálkodó szervezeteket kívánatos lenne trösztök formájában szervezni. Az elnevezés maradhatna „Nemzetközi Gazdálkodó Szervezet” vagy pedig célszerűbb lenne „Nemzetközi Gazdasági Egyesülés”, illetve konkrétabban a foglalkozás objektumai szerinti elnevezés, pl. Vegyipari Nemzetközi Gazdasági Egyesülés stb.

Természetesen nem a cím, hanem a tartalom a lényeges. Ezen nemzetközi gazdasági egyesülések keretébe tartoznának a tagállamok által ide sorolt vállalatok és a vállalatok — viszonylagos önállóságuk megtartása mellett — kettős függőségi viszony keretében működnének: a nemzeti állam főhatósága ellenőrizné ezeket, de a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés közvetlen irányítása alá tartoznának a kutatás, fejlesztés, termelési profil és szállítás tekintetében.

A Nemzetközi Gazdasági Egyesülés a tagvállalatok képviselői által megválasztott Tanács utasításainak megfelelően a vonatkozó termékek kutatása, fejlesztése, termelésére és elosztására közös tervet dolgoznak ki, a tagvállalatok pedig berendezkednének a szakosított csereszabatos részegységek, alkatrészek termelésére, illetve összeszerelésére. Tekintettel arra, hogy számos vállalat nem képes a sorozat-nagyság követelményei szerinti technológiai bevezetésére a saját fejlesztési alapjának szűk volta miatt, a Nemzetközi Beruházási Bank tevékenységét úgy kellene irányítani, hogy elsősorban a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés keretébe tartozó vállalatok számára nyújtson fejlesztési hiteleket. A Beruházási Bank tevékenységének irányelveit úgy kellene kialakítani, hogy ne nyújtson olyan vállalat számára fejlesztési hitelet, amelyek a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés ajánlásai ellenére felesleges párhuzamos kapacitásokat kívánnak létesíteni. A vállalatok számára nyújtott hiteleknél a Beruházási Bank kötelezettségei közé tartozhatna, hogy döntés előtt vegye figyelembe a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés ajánlását, vagy ellenjavaslatait.

Közös anyagi alap létesítése is kívánatos lenne a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés számára, amelynek révén pl. lehetővé válna az Egyesülés azon tagvállalatainak kártalanítása, amelyek bizonyítható módon és tartósan kárt szenvednének a nemzetközi közös érdekeket szolgáló egyes döntések miatt (Többek között: tőkés exportról való lemondás, kapacitás kihasználatlansága miatt stb.)

A Nemzetközi Gazdasági Egyesülésnek azonban jogokat is kívánatos nyújtani tevékenységének hatásossága végett. Mindenekelőtt biztosítani kellene, hogy a termelés nemzetközi szakosításában és kooperálásában résztvevő vállalatok határidőre és korszerű kivitelben szállítsák a vállalt termékeket.

A szállítás elmaradása, a gyatra kivitel vagy egyéb kifogásolható tevékenység felett döntőbírói hatáskört is be kellene töltenie és ítélete szerinti kártérítési kötelezettséggel sújthatja azokat a vállalatokat, amelyek nem tartják be a megállapodásokat. Esetleges büntetéseket is eszközölhet, amelyeknek végrehajtása a nemzeti kormány feladata, de ezt a Nemzetközi Gazdasági Egyesülés ellenőrizhetné. Szükség esetén ki is zárhat vállalatokat a tagok sorából; stb. Csak példaképpen említettem meg néhány olyan sajátosságot, amelyekkel a Nemzetközi Gazdasági Egyesülést felruházni lenne kívánatos, ezeknek részletei konkrét jogi és pénzügyi kidolgozást igényelnek.

Általában célszerűnek kell tekinteni az *egyesülés hatókörét a kutatás, fejlesztés, termelés és értékesítés teljes folyamatára kiterjeszteni*. Ennek megfelelően az egyesülés irányító testülete

- dönt a műszaki fejlesztés lényeges közös kérdéseiben, ezzel összefüggésben a fejlesztés területén kialakítandó munkamegosztás, a kívülálló országok műszaki-tudományos eredményeinek felhasználása (licenc és know-how vásárlás) kérdéseiben, a közösen kialakí-

- tott fejlesztési prognózisok, piackutatás és piaci propaganda alapján;
- határoz a termelő kapacitások hasznosításával összefüggő alapvető kérdésekben, ezzel összefüggésben a gyártás szakosításában és kooperációjában, a közös érdekű új gyártmányok bevezetésének ütemezésében, a termelő kapacitás bővítésével összefüggő javaslatok kidolgozásában;
 - javaslatokat készít elő a közös szervezet termelő egységei által előállított termékek kölcsönös szállításával (felhasználásával) kapcsolatos egyes közös érdekű kérdésekben.

Az előbbi döntési hatáskörökkel kapcsolatban többek között az alábbi szempontokat célszerű figyelembe venni:

A *műszaki fejlesztéssel* kapcsolatos döntésekkel lehetőleg egyidejűleg kialakítandó az egyes termelő egységek közös célokat szolgáló termelő profilja, mert a nemzeti gazdasági szervezetek érdekeltsége és közreműködése a műszaki fejlesztésben nehezen választható el a termelési folyamatban való érdekeltségüktől. A műszaki-fejlesztési feladatok megosztásában természetesen egyéb tényezőket: mint pl. szellemi és anyagi felkészültség, tradíciók stb. hasonló mértékben figyelembe kell venni.

A termelési feladatokat és a *termelési profil megosztását*, valamint a kooperációs kapcsolatokat úgy kell kialakítani, hogy azok minél kisebb zökkenőket okozzanak az egyes országokban már kialakult gyártási választékban és felkészültségben. Emellett biztosítani kell (végső esetben a közösen képzett tartalék-alapból), hogy a mindenképpen célszerű átállás az érintett termelő egységeknek ne okozzon áthidalhatatlan gazdasági nehézségeket.

A termelő kapacitások jelentős bővítésével összefüggő közös döntések a legelőnyösebb megoldások sokoldalú keresése és mérlegelése alapján történjenek. Ezen a területen lehetséges a résztvevő vállalatok *versenyeztetése*, egybevetve a kapacitás-bővítés megvalósításához szükséges időt, a bővítés eszközeinek forrását, egyes esetekben a nyersanyagforrásokat, energia- és munkaerő ellátási lehetőségeket, a késztermék átlagos szállítási távolságát stb. A beruházás elsősorban a bővítésben érdekelt ország saját eszközeire támaszkodva, esetleg a Nemzetközi Beruházási Banktól felvett célhitel útján történhet.

A termelő kapacitások kihasználását az érdekelt gyártó és felhasználó felek között kötött *magánjogi szerződésekkel* kell hosszabb távra biztosítani, kiindulva az országok között egyeztetett 5 éves kölcsönös szállításokból és ezek évenkénti korrekciójából. A közös szervezetnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy az éves termelési programot az együttműködő vállalatok között a szükségleteknek megfelelően folyamatosan pontosítsa.

A külkereskedelmi kapcsolatok vonatkozásában abból kell kiindulni, hogy az együttműködő gazdasági szervezetek *országai* a külkereskedelmi *kontingenseket* az adott termékcsoporthoz legalább 5. évre szólóan *egyeztették*.

Amennyiben a szervezet már az egyeztetés időszakában működik, úgy célszerű aktívan közreműködtetni ebben a munkában.

A közös szervezet termelő egységei teljes kapacitásuknak csak egy részét teljesítik exportra, de folyamatosan *nyilvántartják a teljes termelő tevékenységet* abból a célból, hogy esetleges kiegészítő vagy *kisegítő közreműködést* egymás között szükség esetén biztosítsanak.

A külkereskedelmi szállítások az előre egyeztetett kontingenseknek megfelelően a *külkereskedelemben érvényes elvek szerint képzett árakon* történnek. Az erre vonatkozó magánjogi szerződéseket az egyesülés munkájában résztvevő külkereskedelmi vállalatok hozzák létre.

Itt külön szeretném hangsúlyozni, hogy igen nagy jelentőségűnek tartom az egyesülés profiljában érdekelt külkereskedelmi vállalatok bevonását az egyesülés tagjaként és részvételét a közös munka minden szakaszában.

Az előbbiekből világos, hogy ez az *egyesülés* — ha bizonyos mértékben korlátozza is a résztvevő gazdasági egységek önálló döntési hatáskörét — *alapvetően koordinációs munkát* végez. Az egyesülés ebből a célból *központi irodát* tart fenn a résztvevő országok valamelyikében és — szükség szerint — képviseleteket a további résztvevő országokban. (Ilyen képviseletekre általában akkor van szükség, ha egy-egy résztvevő ország *több* vállalata tagja az egyesülésnek). Ezek a képviseletek *szoros kapcsolatban* dolgoznak az egyesülés tagvállalataival, mind a fejlesztés, mind a termelés, mind az értékesítés szférájában.

Az *egyesülés létesítéséhez szükséges berendezési tárgyak beszerzését, valamint a folyamatos működéshez szükséges anyagi eszközöket* éves költségvetések alapján az egyesülés tagvállalatai biztosítják, érdekeltységük (pl. külkereskedelmi forgalmuk) arányában.

Egy másik megoldás lehet a szervezet finanszírozása a külkereskedelmi tevékenységnél alkalmazott előre meghatározott árrésből. Ez utóbbi esetben az egyesülést önfenntartónak tekinthetjük és kötelezhető lehet arra, hogy a keletkező hasznot megossza a közreműködő szervezetek között, vagy befizesse az országok költségvetésébe, esetleg letétbe helyezze a Beruházási Banknál későbbi felhasználás céljából.

A KGST-országokban érvényben lévő gazdasági tervezési és irányítási rendszer, kialakult jogi és külkereskedelmi gyakorlat már jelenleg is lehetővé teszi, hogy az országok egy ilyen szervezet működését engedélyezzék, illetve a működéshez szükséges előfeltételeket biztosítsák.

A szocialista vállalatok új típusa a nemzetközi gazdálkodó szervezetekben

A szocialista vállalatok a kormányképviseleti államközi nemzetköz szervezetek tevékenységében nincsenek kellőképpen anyagilag érdekelve és ennek következtében a szóbanfordó nemzetközi szervezetek tevékenysége

nem elég hatékony. Ezen szervezetek tevékenysége amúgyis a koordinációra korlátozódott. Ez a koordináció is inkább információs tevékenységből állt, mert a termelés nemzetközi szakosítására kidolgozott javaslatok lényegében alapul vették a már jelenleg folyó termelést és így nem egy esetben ugyanazon termékek gyártására 4 – 5 országot is kijelöltek.

A nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek az a potenciális előnyük, hogy közvetlen kapcsolatba kerülnek a vállalatokkal, egyesülésekkel stb. és így mikroszinten közvetlenül érzékelhetik a vállalatok anyagi érdekeltségét a különböző, a szervezethez tartozó nemzetközi tevékenységben.

Az iparági nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapvetően a KGST-országok adott területen működő exportterméket előállító szocialista vállalatait, egyesüléseit stb. fogja össze. Az iparági nemzetközi szervezetek hivatottak arra, hogy területükön megvalósítsák a közös tervezést, amely a szobanforgó termékek újratermelésének valamennyi fázisát magában foglalhatja, így konkrét termékekben szervezheti a kutatást, fejlesztést, termelést és elosztást. Ily módon az iparági nemzetközi gazdálkodó szervezetek jelentős befolyást gyakorolhatnak a hozzájuk tartozó szocialista vállalatok fejlődésére, a vállalatok nemzetközi kapcsolataira, szervezheti a vállalatok közötti nemzetközi kapcsolatokat stb.

Az iparági nemzetközi gazdálkodó szervezetek és a nemzeti vállalatok közötti kapcsolatok akkor fejlődnének rohamosan, ha meg lehetne valósítani a nemzetközi gazdálkodó szervezetek jog és hatáskörének kiterjesztését és ki lehetne fejleszteni az ide kijelölt szocialista vállalatok kettős függését, egyrészt a nemzeti főhatóság ellenőrzését és a nemzetközi gazdálkodó szervezet centrális irányítását.

Ez nem jelentené a vállalati önállóság megszűnését, de jelentené azt, hogy a termelés nemzetközi munkamegosztásában az ide sorolt vállalatok meghatározott részegység termelésében és forgalmában kölcsönösen függnének egymástól, bizonyos mértékben determinálnák a vállalati fejlesztés fő irányait. Ez a meghatározottság növekszik az esetben, hogyha a vállalat a Nemzetközi Gazdálkodó Szervezet útján szerez fejlesztési alapokat.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ide sorolt vállalatok teljes mértékben ilyen céljellegűek, de a NGSZ-hez tartozás mégis óhatatlanul alakítja, formálja a vállalatok profilját.

Az iparági nemzetközi szervezetek közreműködhetnek abban, hogy összesítsék a KGST-országok szocialista válladataira vonatkozó tudományos vizsgálódásokat, feltárják a szocialista vállalatok általános és specifikus jellemzőit, következtetéseket vonjanak le a vállalatok működési elveire, gyakorlatilag segítséget nyújtsanak optimális vállalati nagyságok megszervezésére, kidolgozzák azok irányítási és szervezési sémáit.

A KGST-országokban a társadalmi termelés szocialista jellege lehetővé tette a korábban szétaprózott vállalatok összevonását. Ez a vállalati kon-

centráció és profil tisztítás állandó fejlődési folyamat ezen országokban. Ezt mutatja be a következő táblázat.

Az ipari vállalatok csoportosítása a munkások száma és termelési érték szerint a KGST országokban.

vállalat
A = munkások száma szerint;
B = munkások száma szerint %-ban;
C = termelési érték szerint összesen;

			Ebből vállalatok száma a munkások száma szerint					
			500-ig	501–1000-ig	1001–3000-ig	3001–5000-ig	5001–10 000-ig	10 000 felett
Bulgária	1972	1903	1444	264	171	16	7	1
		100	75,9	13,9	9,0	0,8	0,4	0
		100	33,4	19,1	29,8	0,4	0,3	3,0
Magyarország	1971	1651	1185	181	198	47	27	13
		100	71,8	11,0	12,0	2,8	1,6	0,8
		100	15,2	14,7	31,1	16,0	11,8	11,2
NDK	1971	11253	10539	350	281	45	30	8
		100	93,7	3,1	2,5	0,4	0,3	0,1
		100	32,9	-13,1	27,0	10,5	9,2	7,3
Lengyelország	1971	5077	3698	628	546	134	60	311
		100	72,8	12,4	10,8	2,6	1,2	0,2
		100	19,3	14,3	30,8	15,8	12,9	6,9
Románia	1972	1895	760	506	520	78	22	9
		100	40,1	26,7	27,4	4,1	1,2	0,5
		100	11,5	15,0	39,0	14,8	9,0	9,9
Szovjetunió	1971	47105	36740	5265	3786	677	457	180
		100	78,0	11,1	8,0	1,5	1,0	0,4
		100	25,2	14,8	25,0	10,0	12,4	11,4
Csehszlovákia	1972	879	101	194	440	93	39	12
		100	11,5	22,1	50,0	10,6	4,4	1,4
		100	2,9	10,2	44,0	16,5	12,1	14,3

A táblázatból kitűnik, hogy általában ezer munkások felett foglalkoztató gyárak termelik az össztermelés 70–90%-át. Legnagyobb a koncentráció Csehszlovákiában és Magyarországon, legkisebb az NDK-ban és a Szovjetunióban. A Szovjetunióban jelenleg hatalmas átszervezések vannak folyamatban, a vállalatokat ipari egyesülésekben tömörítik.

A nemzetközi gazdálkodó szervezethez tartozó szocialista vállalatok továbbra is a szocialista népgazdaság alapegységei maradnak. A vállalatok tevékenységén alapul a gazdasági fejlődés, a technika és a tudomány modern vívmányai a vállalati árrendszeren keresztül áramlik be az ország vérkeringésébe, a nemzeti munkatermelékenység színvonala lényegében a vállalati munkatermelékenység összegződése.

A szocialista vállalatok a termelőeszközök társadalmi tulajdonával önállóan gazdálkodnak. Ez az önállóság azonban viszonylagos, egyes országokban kisebb-nagyobb mértékben függnek a centralizált állami vezetéstől.

A szocialista vállalatok optimális nagyságának kialakulása az ország gazdasági fejlődését szolgálja, a modern technológia alkalmazása, a megfelelő szérianyagságban való termelés, optimális nagyságú vállalatok létesítését követeli meg.

A KGST-országok gazdaságirányításában különböző méretű és ütemű reformok valósulnak meg, amelyek mind összefüggnek a vállalati gazdálkodás döntési körének kiszélesítésével, önállóságuk fokozásával. Így tehát egyrészt megvalósíthatóvá válik, hogy a vállalatok mindinkább az intenzív fejlesztésre, a korszerűségi követelmények megvalósítására, nemzetközi munkamegosztásban való fokozott részvételre törekedjenek, mert ezáltal növekszik a vállalat gazdasági hatékonysága és csakis ily módon tudhat lépést tartani a nemzetközi követelményekkel.

Az iparági nemzetközi gazdálkodó szervezetek tevékenységének hatékonysága is egyrészt azon múlik, hogy a résztvevő vállalatok döntési köre meddig terjedhet, másrészt a nemzetközi gazdálkodó szervezet milyen illetékességgel, hatáskörrel befolyásolhatja a szervezethez tartozó vállalatok tevékenységét, fejlesztését stb.

A szocialista vállalatok anyagi érdekeltsége a Nemzetközi Gazdálkodó Szervezetben elsősorban abban nyilvánul meg, hogy növekszik a vállalat rentabilitása. Minél nagyobb részarányt képvisel a vállalat a termelésben a nemzetközileg szakosított termékek gyártásának aránya, annál inkább lehetséges kiszámítani a szakosított termékek gyártásának rentabilitását.

A KGST- eddigi szakosítási gyakorlatában, korábban majdnem kizárólag, de erőteljes próbálkozások ellenére, most is nagyrészt végtermék-szakosodásra épül. Az erőfeszítések eredményeként megvalósuló alkatrész-, részegységszállításokra vonatkozó megállapodásokra és általában egy alkatrész vagy részegységszállító és egy végterméktermelő közti megállapodásra korlátozódnak.

A szocialista szakosodási gyakorlat sajátos vonása a KGST-országok belső és nemzetközi gazdaságirányítási, illetve szabályozási rendszereinek következménye.

A tervszerű, szakosodott alkatrész- és részegység-gyártás kifejlődése előtt álló gazdasági akadályok a folyamat megfelelő technikai kibontakozását is gátolják. A szakosodással járó előnyök ugyanis csak korszerű gyártás és az azzal járó csereszabotosság mellett alakulhatnak ki. Ezt nem lehet régi üzemek átalakításával, régi gépekkel megvalósítani. Korszerű technológia bevezetéséhez pedig a koordináció lehetetlensége vagy nehézsége miatt gyakran nem alakul ki a megfelelő piac. A vállalatok közti korszerű specializáció hiánya egyebek között azzal a kedvezőtlen következménnyel is jár, hogy a tőkés piacra irányuló gépexport kibontakozását és a tőkés gépimport hatékony felhasználását is fékezi.

A korszerű KGST-piacról való alkatrész- és részegységimport elmaradása

következtében kénytelenek végtermékeiket drágán előállítani. A magas költségeknek elsősorban nem korszerű alkatrészgártás, vagy az az oka, hogy kénytelenek tőkés importhoz folyamodni. A szocialista vállalatok lemondanak a korszerű alkatrés- és részegység-gyártásból származó előnyök jelentős részéről, vagy megteremtik számukra a KGST egésze és az egyes országok belső gazdaságában azokat az intézményi változásokat, amelyek a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatokat és a vállalati szintű döntéseket lehetővé teszik.

Az eddigi szakosítások általában véve nem járnak olyan mértékű gyártáskoncentrációval, ami lehetővé tenné az eddig alkalmazotthoz képest *alapvetően új és termelékenyebb technológia* bevezetését és az ezzel összefüggő önköltségcsökkenést. Az önköltséget tehát legfeljebb a rezsiköltségek ésszerűbb megosztása vagy a kapacitás jobb kihasználása javítja, ez azonban az állandó és nagyobb sorozatot vásárló félnek amúgy is kijáró árengedményben érvényesíthető.

A nemzetközi gazdasági szervezetek létrehozásának gazdasági megalapozása nem merülhet ki a hatékonysági számításokban. Egyéb más elemet is tartalmaz, többek között a kialakult kooperációs kapcsolatoknak, a megfelelő ágazatok szervezeti-műszaki fejlődési tendenciáinak már említett elemzését, valamint azon nemzeti létesítmények kiválasztásának megalapozását, amelyek felvehetők a szervezetbe. Természetesen nem arról van szó, hogy kétségbe vonjuk bármely résztvevő ország döntési jogát, hogy nemzeti létesítményei közül melyeket tart lehetségesnek és szükségesnek a létrehozandó nemzetközi gazdasági egyesülésbe bekapcsolni. Kíváncsi, hogy objektíve mind a nemzeti vállalatoknak és gazdasági szervezeteknek optimális méreteik legyenek, amelyeknek keretében biztosítható a nemzetközi és nemzeti gazdasági érdekek legsikeresebb összehangolása.

E problémát tudományosan eddig csak a nemzeti vállalatok és szervezetek tekintetében dolgozták ki. Léteznek már bizonyos metodikai megközelítések az adott probléma megoldására, amelyeket a KGST tagországok nemzetgazdasága egyes ágaiban már kísérletileg kipróbáltak. Ezek a megközelítések elsősorban a termelési és gazdálkodó rendszerek méreteit optimalizálási kritériumainak és a számításban figyelembe veendő mutatók körének kiválasztása. Ezek a nemzetközi gazdasági szervezetek vonatkozásában is felhasználhatók. A nemzetközi szervezetek optimális méretei problémájának kidolgozásánál azonban tanulmányozni kell az egyes termelési tényezőknek (többek között a termelési nemzetközi szakosításával és kooperációjával kapcsolatos tényezőknek) az optimalizálandó mutatókra gyakorolt hatása sajátosságait.

A gazdasági hatékonysági számítások egyik legfontosabb eleme az árak képzésének módszere. Széleskörű viták folynak arra vonatkozólag, hogy a szakosított termékekre más árakat alkalmazzanak-e mint egyéb külkereskedelmi árucikkre.

Az egyik probléma abban rejlik, hogy az NGSZ-ben résztvevő különböző nemzeti vállalatok eltérő termelékenységgel állítják elő a vonatkozó termékeket. Ha figyelmbe vennénk az árképzésnél az elmaradt vállalatok magasabb ráfordításait, akkor a felhasználók anyagi érdekeltsége csökkenne. Így gyakorlatilag az addig alkalmazott árelvek látszanak a legcélravezetőbb módszernek.

- A szakosítás a legtöbb esetben még nem teljesen kifejlesztett termék gyártására vonatkozik, amelynek világpiaci ára nincs egyeztetve. Nincs tehát olyan bázis, amihez képest a keletkező előnyöket kölcsönösen mérni és ennek megfelelően megosztani lehetne.
- Ha — nem egészen jogtalanul — feltételezzük, hogy az országok meglévő, illetve fejlesztendő kapacitását gyártásszakosítással megosztva az előnyök nagyjából kiegyensúlyozódnak az együttműködő felek között, gyakorlatilag nincs értelme annak, hogy *egy-egy tételre külön-külön keressük* a szakosítással keletkező előnyök megosztását.

A szocialista vállalatok problémáit az előzőekben statikusan, a jelenlegi tényleges helyzet alapján vizsgáltuk. Mivel a szocialista nemzetközi szervezetek elterjedése a KGST-integráció elmélyítésének egyik eszköze, a szocialista vállalatok fejlődését szükséges elemeznünk.

Az egyik fontos feltétel a KGST komplex programjának valóra váltása. A Program megvalósítása elképzelhetetlen a KGST-országok nemzeti és nemzetközi mechanizmusának változása nélkül. A Komplex Program ugyanis olyan széleskörű reformokat irányoz elő, amelyek megvalósításához elengedhetetlenül szükséges, hogy a KGST-integrációjának nemzeti és nemzetközi mechanizmusai változzanak, fejlődjenek és a Komplex Program megvalósításához nyújtsanak elegendő háttérrel. Ugyanez vonatkozik a szocialista nemzetközi vállalatok elterjedésének feltételeire is.

A szocialista nemzetközi vállalatok számának növekedéséhez tartozik az is, hogy bizonyos mértékben megváltozzék a szemlélet a szocialista nemzeti vállalatok lényegét, hatáskörét és működését illetően is.

A *szocialista vállalat alaptípusát* kizárólag a nemzeti tulajdonnak, a nemzeti tervgazdálkodásnak és gazdaságirányításnak megfelelően hozták meg. A szocialista vállalat lényege ma is az, hogy mint a népgazdaság szervezeti alapegysége a szocialista újratermelés összefolyamatába önálló gazdálkodásukkal beilleszkedő nemzeti vállalat, a társadalmi tulajdonban levő eszközökkel gazdálkodik, ezért csak viszonylagos önállósággal rendelkezik, a társadalmi tulajdont képviselő államtól, annak központi irányító szerveitől kisebb-nagyobb mértékben függ. A vállalatok tevékenysége és központi irányítási módjuk tekintetében a KGST-országok gyakorlata sok tekintetben eltér egymástól, de alapjában véve több a közös vonás bennük, mint az eltérés.

A szocialista vállalatok létesítését, megszűnését, hazai viszonylatban még más vállalatokkal való esetleges fúzióját is az állam illetékes szervei dön-

tik el; működésük felett -- országonként eltérő intenzitással -- az állam felügyeletet gyakorol.

A vállalat használatában levő eszközökkel a vállalat gazdálkodik és a vállalati eredményben való kisebb-nagyobb érdekeltségük ösztönző hatást gyakorol eszközeik, termelőerőik ésszerűbb, gazdaságosabb működtetésére.

A KGST-országok többségében a szocialista vállalatok általában nemcsak jövedelem szerzésére törekednek, hanem kötelező tervutasításokat is teljesítenek. Magyarországon viszont a tervgazdálkodás keretében a szocialista szabályozott piac tényezőjeként működnek, tevékenységüket a szabályozott piaci mechanizmusnak a központi tervgazdálkodás céljainak megvalósítása irányába kell terelnie.

A szocialista külkereskedelmi monopóliumnak a KGST-országok többségében merev értelmezése és alkalmazása még a nagyvállalatok többségét is lezárja a többi ország hasonló vállalataival való közvetlen kapcsolatoktól, a külső piacoktól.

Magyarország gazdasági reformja haladt előre legjobban abban az irányban, hogy kialakítsa a szocialista vállalat új típusát, amely a KGST-integrációban a modern termelőerők jelenlegi fejlettségi fokán is megállja helyét, de még nálunk is messze van a szocialista vállalat olyan új típusának kialakítása, amelyik modern szocialista vállalatként önállóan kezdeményezhet nemzetközi kapcsolatokat, nemzetközi vállalati egyesüléseket, társulásokat stb. és ebben anyagilag érdekelt is lenne.

A KGST-országok nagyobb nemzeti vállalatainak nemzetközivé válása kezdeti szakaszban van, csak itt-ott lelhető fel egy-egy vállalatnál ilyen vonás.

A KGST-integrációban fokozatosan meg kellene teremteni a nagyobb szocialista vállalatok nemzetközivé válásának feltételeit, hogy ipari termékeiket önállóan exportálják, kiépítsék exportértékesítési hálózatukat, szükség esetén lerekatokat, szervízhálózatot létesítsenek, bevezessék gyártmányaik márkáit, védjegyeit stb.

Általában csak néhány magyar élelmezési cikknek és itálnak van bevezetett márkája a szocialista országok piacain. Ezt ki kellene fejleszteni még akkor is, ha a márkás árukat a szocialista országok piacain csak időlegesen lehet megvásárolni; a minőség sem állandó és a szocialista áruk korszerű reklámja sem felel meg a korszerű követelményeknek.

A más országbeli lerakatokban vásárolható alkatrészeknek szabad áruaknak kellene lenniük. Ezzel részben megszüntethetők volnának az alkatrészek körüli árviták, és a vállalatok részére lehetővé válna, hogy az alkatrészek gyártása és exportja jóval hasznosabb legyen, mint a készterméké. Így megszüntethető lenne az a szocialista piaci sajátosság, hogy állandóan alkatrészhány van.

A szocialista vállalatok tovább fejlődéséhez, egy részük nemzetközivé

válásához tehát célszerű lenne, ha a KGST-országokban nagyobb önállóságot kapnának a nemzetközi együttműködésben is. Az együttműködés egyik fő alapjává az érintett gazdasági egységek, vállalatok közvetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatát célszerű tenni és növelni szükséges anyagi érdekeltségüket az ésszerű nemzetközi együttműködés fejlesztésében.

A KGST-országok vállalatai, gazdasági egységei között a közvetlen nemzetközi kapcsolatok megteremtése és kiszélesítése különböző formájú lehet, és a jelenlegi helyzet megváltoztatásának lehetőségei különböző fokozatosságot tesz indokolttá.

Az első fázisban ki lehetne jelölni azoknak a vállalatoknak a körét, amelyek közvetlen nemzetközi kapcsolatokat létesíthetnek. (Ez Magyarországra csak kisebb mértékben vonatkozik.)

Ezt a kört célszerű állandóan szélesíteni, bővíteni. Lehetővé kellene tenni, hogy a vállalatok, gazdasági egységek más országokban üzletházakat, lerakatokat, bizományi raktárakat, értékesítési hálózatokat, szervízhálózatot, a különböző vevőszolgálatokat létesíthessenek. Ezek működését nemzetközi jogi egyezményekben szabályozni kellene.

A KGST-integráció fejlődésében jelentős előrehaladást jelent a nemzetközi gazdálkodó szervezetek létesítése. A nemzeti és nemzetközi gazdasági mechanizmus fejlődése elősegíti a nemzetközi gazdálkodó szervezetek létesítését és hatékony működését. Ezek a szervezetek mind több nemzeti funkciót — nemzetközisítenek — az adott ágazatokban.

A KGST-integráció létesítésének sajátossága, hogy ez makro szinten, párt és állami vezetői vonalon indult el. Az integrációs folyamat elmélyülését elősegítik a mikro szinten — nemzetközi gazdálkodó szervezetek útján és vállalati összefonódások útján végbemenő szakosítási és kooperációs tevékenységek.

ÚJ VONÁSOK SZÜLETÉSE A SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓBAN

KOZMA FERENC

Amikor a KGST-országok szocialista integrációjának szükségességéről beszélünk, mindenekelőtt olyan munkamegosztás kialakítását értjük alatta, amely *megfelel a technikai tudományos forradalom által támasztott követelményeknek, s egyben előmozdítja a kelet-európai társadalmaknak a szocialista úton való továbbfejlődését.* A kívánatos munkamegosztás a jelenlegihez képest a következő főbb módosításokat foglalná magában: (a) *a feldolgozó tevékenységeken belüli együttműködések* átlagnál sokszorta gyorsabb fejlesztése az árufolyamokon belül kisebbségbe kell, hogy szorítsa a nyerstermékek cseréjét, anélkül, hogy a gazdaságok energiahordozóval, alapanyagokkal, és élelmiszerekkel való ellátása hiányt szenvedne; (b) *a feldolgozott termékek* kölcsönös és tartós cseréjének átlagánál gyorsabb fejlődésén belül különösen gyors ütemben kell növekednie a *közbeeső termékek cseréjének*, vagyis a féltermékekének, alkatrészekének, részegységeikének.

Ez az eddigiekhez képest minőségileg megváltozott mélységű munkamegosztást eredményez az egyes országok között. Az együttműködés formái sokkal változatosabbakká, mechanizmusaik árnyaltabbakká, a szervezési, irányítási módszerek bonyolultabbakká válnak.

I.

Megpróbálom röviden utalni azokra a fejlődési problémákra, amelyek az európai szocialista országokban többé-kevésbé *közösnek* mondhatók, s amelyek akarva-akaratlanul meghatározzák gazdaságpolitikájuk egészének, s ezen belül külgazdaságpolitikájuknak célrendszerét is, fő korlátozó tényezőit is.

1. A KGST-országok legégetőbb, s egyben csak hosszú távon — és csak közös erővel — megoldható gazdaságpolitikai problémája az, hogy a nemzetgazdaságoknak *akkor kell történelmileg rövid idő alatt áttérniök a termelés intenzifikálására, amikor iparosításuk egyenlőtlenségeit, vagy ha úgy tetszik, egykori elmaradottságuk minden maradványát még nem sikerült teljesen felszámolniok.*

Az emberi termelőerő *minősége* tekintetében az európai szocialista ország-

gok átlépték a modern társadalom határmesgyéjét, de a készségek egyenlőtlenül fejlettek s ezért a gazdaságok mai, modern értelemben vett strukturális és technikai szintváltások tekintetében még elég merevek.

Minden országnak vannak régebben-újabbban megszerzett, kialakított termelési tradíciói: itt nem lehetetlen és reménytelen vállalkozás a legmodernebb, „európai” termelési szint becélózása egyetlen ország számára sem. E tradíciók azonban minden ország esetében korlátozott számúak.

A termelőtevékenységek egyéb területein a lakosság felkészültsége a külföldi termelési kultúrák adaptálására, másolására, a fejlődés több-kevesebb távolságból való követésére alkalmas csak: ami persze önmagában is igen nagy teljesítmény, a gyors szocialista iparosítás egyik legnagyobb vívmánya. Mindenesetre *a társadalom innovációs és szervezési készségének reális felmérése, a magas fokra fejleszthető tevékenységi körök és rendszerek kiszelektálása, a reálisan elérhető fejlettségi fok és — az egyéb területeken — a minimális „követési távolság” megállapítása a realista gazdaságpolitika legfőbb teendője.*

Az iparosítás körülményeiből eredő különböző okok miatt *a termelőapparátus megoszlása a különböző termelőtevékenységek között* nem egészen felel meg sem a lakosság szakmai készségei által támasztott követelményeknek, sem a (KGST és egyéb) nemzetközi piac keresleti viszonyainak. Következésképpen a még viszonylag szerény mértékű s növekedésében a felhalmozási források által erősen korlátozott nemzeti vagyon részben olyan termelőberendezésekre, kutatóintézetekre van „elköltve”, illetve a népgazdasági tervekben „előre elköltve”, amelyek egyrészt a mai formájukban az „európai” szintű innovációs- és termelőtevékenységre, a más országokban kifejlesztett technikai kultúrák viszonylag „közelről” való követésére csak részben alkalmas és csak nagyösszegű anyagi áldozatok árán tehető jobban alkalmassá. Ezzel együtt a munka társadalmi méretekben is úgy van megszervezve, hogy nagyobb átszervezések, bonyolult hatásköri átrendezések, munkaerő-átcsoportosítások szükségesek egy új típusú belső- és nemzetközi munkamegosztás kialakításához. Ez a gazdaságpolitikát nagyfokú óvatosságra inti s egyben a technikai-tudományos forradalom követelményeinek megfelelő strukturális átrendezés időtartamát jelentősen elnyújtja.

A gazdaságpolitika meghatározó tényezői a *természeti* feltételek is, amelyek, különösen a kisebb területű európai KGST-országok esetében, igen egyenlőtlenül oszlanak meg, kiaknázási feltételeik sem a legkedvezőbbek és ráadásul a termelőtevékenységek megoszlása sem idomult kellőképpen a kitermelési lehetőségekhez.

Következésképpen a KGST-országok a rendelkezésükre álló mindhárom termelési tényező tekintetében mennyiségi, minőségi és összetételi problémákkal néznek szembe, mint a dinamikus, de egyben labilis naturális egyensúlyi viszonyok között végbemenő iparosítási folyamat csaknem elkerülhetetlen velejárójával.

2. Ugyancsak közös problémaként jelentkezik az összes KGST-országban

— ha különböző mértékben és helyi sajátosságoktól tarkítottan is — *a nemzeti jövedelem túlköltésére való hajlam*, ami számos esetben a gazdaságok pénzügyi egyensúlyának feszített voltából következik. Ennek a következő összetevői vannak: a gazdaságokra párhuzamos, és csaknem egyforma nyomást gyakorol a *lakosság fogyasztási igényeinek* növekedése és a *termelés növekedési igénye*. Mint-hogy bizonyos lakossági szükségleteket is (pl. lakásellátást), termelői szükségleteket is (pl. a struktúraalakító nagy programokat) csak nagy volumenű, viszonylag szűk időhorizontban jelentkező beruházásokkal lehet érdemében kielégíteni, a két nyomást *párhuzamosan*, proporcionálisan levezetni szinte megoldhatatlan feladat. Érdemi előrehaladás az egyik téren kisebb-nagyobb mértékben visszaüt a másik területen: az előrehaladás sokszor nem konzekvens.

A *termelőszférán belüli* fejlesztési források elosztására ugyancsak párhuzamos és helyel-közzel egyforma nyomást gyakorolnak a kiépülőfélben levő struktúrák *terjeszkedési* igényei, *valamint a már meglevő kapacitások modernizálódási* igényei. Részben a beruházási eszközök korlátozott volta, részben a lakosság (fentebb részletezett) felkészültségi hiányosságai rendszerint megghiúsítják azt, hogy komplett technológiai vertikumok épüljenek fel, vagy kerüljenek gyökeres felújításra. *Minél előrehaladottabb az iparosítás, annál nagyobb ezért a beruházások szétforgácsolódásának veszélye*. A technikai műveltségi okokból amúgyis hatékonysági problémákkal küszködő beruházási szféra ezért több oldalról kerül nehéz helyzetbe: Állandó dilemmát okoz az ágazati hovafordítás, s ezen belül a *terjeszkedés vagy modernizálás közötti választás*. Mindez könnyen a beruházási tevékenység megszaladásához, egyben a termelő állóalapok hatékonyságának érezhető csökkenéséhez vezethet vállalati, de méginkább országos méretekben. Olyan beruházási „boom” keletkezik, amelynek méretei sok esetben csökkenő termelékenységi hozadékaival arányosak — mindaddig, amíg a fogyasztás korlátaiba nem ütköznek.

A felhalmozás és fogyasztás növekvő igényei közötti feszültség időről-időre való feloldása, a beruházások extenzív és intenzív irányai közötti dilemmák megoldása, valamint a szétforgácsolódási és hatásfokcsökkenési tendenciák elleni harc a gazdaságpolitikák másik fő feladata.

3. *Akut* belső és külső egyensúlyhiány esetén az országok szívesen *adósodnak el a külpiaccal szemben*, mivel ez mentesíti őket a fogyasztás radikális csökkentésétől is, a beruházási fellendülés hirtelen megtörésétől is. Tekintettel arra, hogy a megtermelt és felhasznált nemzeti jövedelem között általában hajlamos feszültség keletkezni, a KGST-országok e tekintetben sem egymást kiegészítő módon viselkednek. *Egyiküket sem hajtja semmi afelé, hogy akár rövid időre is, hitelezővé váljék. Következésképpen minden fizetési mérleg-egyenleg feszültséget visz be az együttműködésbe a hitelező fél oldaláról*. A passzív mérleg-egyenlegek tehát főleg a konvertibilis devizaövezet felé keletkeznek. Ez növeli erőfeszítéseiket az exportképesség fokozására ezen övezet felé, aminek következtében relatív csökken a „kemény” áruk kínálata a KGST-piacon.

Nagyon hangsúlyozom, hogy mindezek az ellentmondásos jelenségek vég-eredményben a KGST-országok gyors növekedésének, sajátos világgazdasági helyzetének csaknem természetesen velejáró „kamasz-tünetei”, amelyeket az ideális, szubjektív hibákkal nem terhelt nemzeti gazdaságpolitikák és KGST együttműködés legfeljebb enyhíthetne (az sem volna megvetendő!), de ki nem küszöbölhetne.

A fent vázolt többé-kevésbé közös, vagy hasonló gazdaságpolitikai gondok mellett bőven akadnak olyanok is, amelyek a KGST-országoknak csak egyikére-másikára jellemzőek. Ilyenek a nyersanyag-szegénység, a saját élelmiszerbázis hiánya, a közlekedési-szállítási lehetőségek kedvezőtlen volta (tengerhiány), az országok kis, vagy nagy méreteiből, belső gazdasági integráltságának hiányosságaiból eredő problémák, s i. t. Ezek egynémelyike igen erősen motíválja az illető ország gazdasági vezetésének törekvéseit, igényeit az integrációval — konkrétan megfogalmazva — a partnerekkel szemben.

Mindezek aláhúzzák, hogy az integráció cél- és eszközrendszere kifejlesztésének „menetrendjét” az integrálódni akaró gazdaságok fejlesztési lehetőségeinek és törekvéseinek komplex összegezéséből, szinkronba-hozatalából kell *összetenni*.

II.

A fentebb körvonalazott gazdaságfejlesztési szükségszerűségekből az a következtetés önmagától adódik, hogy a KGST-országok gazdaságstratégiáit az elkövetkező 15—20 évben a *fokozott fejlesztési szelektivitás* kell, hogy jellemezze.

Ez a szelektivitás azonban egészen más jellegű lesz, mint az elmúlt huszonöt évben: akkor az egyes ágazatok *megalapozásának* sorrendjét jelentette elsősorban, amely lehetővé tette a falusi lakosság nagy tömegei műveltségi szintjének, élet- és termelési környezetének átállítását más, fejlettebb vágányokra. Most a szelektivitást hármasságban értem:

1. Mindenekelőtt fokozatosan, de határozottan és tervszerűen kiválogatódhatnak azok a *komplex technikai-termelési kultúrák*, amelyek művelésében az adott ország lakossága a legnagyobb alkotó és újító készséget tanúsítja.

Ezek részben mennyiségileg is az átlagnál gyorsabban kell, hogy fejlődjenek, de a fejlesztés jellege inkább minőségi lesz: az említett termelőtevékenységek gyors műszaki fejlődésbe lendülnek és versenyképessé válnak a világpiac egészén;

2. Az előbbivel párhuzamosan kiválogatódhatnak azok a termelőtevékenységek is, amelyek *gazdaságos továbbfejlesztésére és fenntartására az egyes országoknak nincs reményük*. Ezek az ágak fokozatosan elhalnak, akár „tradicionálisaknak” számítanak az adott országban, akár a szocialista iparosítás hozta őket létre.

E tradicionálisnak számító termelőtevékenységet pl. abban az esetben célszerű a gazdaság struktúrájából kiiktatni, ha a mai, vagy holnap versen-

képesség olyan kutatási-fejlesztési, vagy beruházási-gyártási *méreteket* követel meg, amely mindenképpen meghaladja az adott gazdaság teherbíróképességét. Ezeket a „profilokat” nagyobb nemzetgazdaságok veszik át különösen akkor, ha az illető termelőág elmaradási folyamata a kisebb gazdaságban már erősen előrehaladott állapotban van.

A struktúra-fejlesztés során követendő negatív szelekció nehezebb és bonyolultabb probléma, mint a technikai kultúrák kiemelése. Ez utóbbiaknál a legfontosabb (a) a helyes rátapintás a nemzetgazdaság *legkedvezőbb* intellektuális és egyéb feltételeire, valamint (b) a reális határvonal megvonása a kultúra „lelke” és a közvetlenül, vagy közvetve kapcsolódó területek között. Az előbbi esetben, tehát a negatív szelekciónál a merész gazdaságpolitikának számos társadalmi és gazdasági természetű ellenállással kell megküzdeni.

3. Ha azonban a kisebb gazdaságban *élő* fejlesztési és termelési tradíciók vannak az adott területeken, szellemi termékexport, vagy igen magas színvonalú kooperáció is kialakítható. Ebben az esetben a kisk gazdaság nem feltétlenül iktatja ki az adott termelőtevékenységet szerkezetéből, hanem egy másik, együttműködő országban felvirágzó technikai kultúra integráns részeként fejleszti tovább. Az ilyen technikai – kultúra „töredékek” igen fontos és hasznos összetevői lehetnek egy-egy kisebb ország termelőerőinek.

Azok a termelőtevékenységek, amelyek sem arra nem alkalmasak, hogy az ország vezető technikai kultúrájává váljanak, sem annyira nem „reménytelenek”, hogy ki kelljen iktatni őket a gazdasági szerkezetből, valamilyen formában kapcsolódni fognak külföldi fejlesztési központokhoz, követik azok újtótevékenységét, *reprodukálják* azok termékeit és technológiáit. A Szovjetuniót kivéve a KGST-országok termelőtevékenységének igen jelentős hányada ilyen reprodukáló szektorra fog fejlődni. Ebben semmi tragédia nincs. Egyfelől a reprodukció nem feltétlenül jelent *termelőtevékenység*beli elmaradottságot, hanem csak azt, hogy a kutató-fejlesztőbázis nem az ország területén van. Attól a *gyártás* maga lehet igen korszerű, s igazságosan kialakított árrendszer esetén az innovációs bázisnak nem keletkezhetnek olyan, a reprodukciós szektorok rovására képződő, monopolista jellegű jövedelmei, amelyek aránytalanul nagyobb fejlődési lehetőséget biztosítanak számára.

Másfelől — hangsúlyozom — *minden* iparosított szocialista népgazdaságot innovációs és reprodukciós szektorok szövevényének kell felfogni. Végso soron a kisebb gazdaság egészének szerkezete *ebből a szempontból* nem kell, hogy különbözzék a nagy gazdaságétól. Az innovációs szektorok *sűrűsége* a kisk gazdaságban belül nem feltétlenül kisebb, mint a nagy gazdaságban: legfeljebb arról van szó, hogy a nagy gazdaság innovációs bázisai javarészt más, *hazai* reprodukciós szektorokkal állnak kapcsolatban, míg a kisk gazdaságnak mind az innovációs, mind a reprodukciós szektorai intenzívebb kapcsolatban lesznek külföldi szektorokkal.

Az integrálódó közösség kisebb és közepes nemzetgazdaságainak szerke-

zetét ilyen módon, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódási módjuk szerint, a következő rétegek együtteseként fogom fel:

- *Technikai kultúrák, innovációs központjai*, amelyek a komplex kutató-fejlesztő tevékenységből és a legigényesebb gyártó fázisokból állnak. Ennek a magja lehet zömmel egy-egy nemzetgazdaságon belül, kiegészülve más gazdaságok *kultúratöredékeivel* való szoros együttműködéssel, de kifejleszthető eleve közösségi méretekben is. Különösen olyan esetekben, amikor a kutatási-fejlesztési és termelési tradíciók nem koncentrálnak szignifikánsan egy-két országban, vagy, ha az üttépes fejlesztés meghaladja egy-egy ország e célra maximálisan koncentrálható erőforrásait.
- *A kultúrák „magjain” kívül eső területek*, amelyeknek egy része még mindig igényes technológiát követel s némi gyártmányfejlesztést, (elsődleges reprodukciós kör) már része pedig modern, olcsó sorozatgyártást a kultúra „magjából” származó műszaki dokumentációk alapján (másodlagos reprodukciós kör). A reprodukciós tevékenység alkatrész, részegység, fődarab-szállítástól a szerelésig és a különböző jellegű bér munkáig terjedhet, de magában foglalhatja végtermékek termelésének átadását is.
- Munkamegosztásba bekapcsolt, részben, vagy egészében közösen (két- vagy többoldalúan) fejlesztett *kitermelő és elsődlegesen* feldolgozó („finomító”) ágak, valamint *infrastruktúra-hálózatok* (elektromos távvezeték-rendszerek, olaj- és gázvezetékek, víziutak és kikötők, vasutak és autópályák, meteorológiai és távközlési rendszerek, környezetvédelmi, árvízvédelmi rendszerek stb.)
- A klasszikus értelemben vett, de tervszerűen és hosszabb időszakra, vagy vonalakban szabályozott árukereskedelem csatornáin keresztül külföld számára is termelt termékek (nyers- fémek és végtermékek) köre, amelyeknek fejlesztése és gazdaságos termelése nem haladja meg a rendelkezésre álló nemzeti erőforrások méreteit.

Az integrációban résztvevő *nagy* nemzetgazdaság (a KGST esetében a Szovjetunió) szerkezetében mindezek a szektorok fellelhetők lesznek, azzal a különbséggel, hogy lényegesen több belső és kevesebb külső kapcsolat létesül az egyes kultúrák innovációs magjai és reprodukciós körei között.

A nemzetközi munkamegosztás a jövőben nem egyszerűen *szakmák*, vagy *ágazatok* között, nem is pusztán egymástól eltérő használati értékeket termelő embercsoportok között valósul meg, hanem *szakmai-műveltségi szintek között is*. E szempontot éppen a mai világban nem lehet nem figyelembe venni: abban a világban, ahol az *iparosított nemzet* gazdagságát már nem abból vezethetjük le, ért-e *egyáltalán* a feldolgozótevékenységhez, vagy annak ilyen-olyan fajtájához, hanem abból, hogy milyen műszaki fokon, milyen újítóképességgel, szervező-készséggel képes művelni bármilyen szakmát. Marx igazsága az egyszerű és bo-

nyolult munka közötti értéktermelési fokozatokat illetően ma jobban előtérben áll a világgazdasági folyamatokban, mint a történelemben bármikor. *A nemzetközi csere alapproblémájává a különböző bonyolultsági fokú munkák cseréje vált.*

A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapvető jellemvonása a fejlettségi és fejlődés-képességi homogenitásra való törekvés. Az iparosítás kezdeti fokán ez az *ágazati és szakmai* struktúrák kiegyenlítődési tendenciájában fejeződött ki. Ma – anélkül, hogy tagadni lehetne a munkamegosztás ágazati „látószögének” létjogosultságát – úgy vélem, elemi erővel tör utat magának az egyes nemzetgazdaságok érdekeltsége abban, hogy a nemzetközi munkamegosztásban mind hangsúlyozottabb szerepet kapjon a lakosság innovációs készségének kifejlesztése. Ez – új látószög, amely egyelőre az ágazati látószög *mellett*, azzal bonyolult és sokoldalú kölcsönhatásban tör utat magának.

III.

Az eddigiekben körvonalazott munkamegosztási modell alapján megkísérlelhetem vázolni, milyen problémák megoldásával kell szembenéznünk a KGST-ben tömörült szocialista országok integrációs mechanizmusának kiépítésekor:

I. Mindenekelőtt szükséges összehangolni a nemzetgazdaságok fejlesztési stratégiáit, vagyis a technikai kultúrák innovációs magjait tervszerűen elosztani a különböző állami-nemzeti egységes között, a kultúra-töredékeket csatlakoztatni az innovációs magokhoz, valamint kialakítani a primer és szekunder reprodukciós szektorokat e magok körül, végül kiformálni e kultúrák nagy földrajzi területeken való együttműködtetéséhez szükséges alapanyagbázisokat és szállítási, hírközlési, környezetvédelmi rendszereket.

E stratégiáknak nem a végponton kell konfrontálódniuk, hanem iteratív módon, állandó egyeztetés folyamatában kell megszületniük. Az a gondolat, amely a gazdaságpolitikákkal kapcsolatos konzultációk kapcsán a Komplex Programban felcsillan tehát nem *egyike* az integráció metodikai fegyvereinek, még csak nem is *egyike* a fontosabb módszereknek, hanem az integráció *conditio sine qua non*-ja. A komplex programot mindenekelőtt e téren volna célszerű továbbfejleszteni. Elsősorban is, világosan látszik, hogy nem csak konzultációkra, hanem koordinációra, pontosabban *szinkronizációra* van szükség. Másodszorban nem egyszerűen a gazdaságpolitikák szinkronjára kell törekednünk – a rövid és középtávú gazdaságpolitikák szinkronját szuverén nemzetgazdaságok esetében értelmetlen is lenne erőltetni – hanem a *stratégiáké*ra. Végül pontosítani kell azt is, melyek azok a kulcspontok, ahol a stratégiák mindenképpen egyeztetésre szorulnak: nézetem szerint ezek a *technikai kultúrák, s azok innovációs magjai* fejlesztésével kapcsolatos 15–30 éves munkamegosztási döntések, valamint az *alapanyag, energia* és infrastruktúra-rendszerek közös erővel való kiépítésének kérdései.

2. Csak helyeselni lehet, hogy a Komplex Program az ötéves tervkoordinációkat fontos helyre állította az integráció mechanizmusán belül. Azonban e középponti hellyel egymagában még nem határozódik meg, mennyiben változik meg a koordináció tartalma és jellege azáltal, hogy nem általában együttműködést, hanem integráció felé haladó együttműködést szervez. Mégpedig *a tervkoordinációt a minden átfogni akarástól a koordinált problémák erős szelekciója felé a kölcsönös szállítások egyeztetésétől a beruházási-műszaki fejlesztési problémák felé, az ágazati szemlélettől a komplex technikai kultúrák, kitermelő és infrastrukturális rendszerek felé, a szűkebb értelemben vett tervadatok egyeztetésétől a fejlesztési és együttműködési politikák, koncepciók felé szükséges orientálni.*

Le kell számolnunk továbbá azzal is, hogy a tervkoordináció kategóriáját leszükszítjük a központi tervezőszervek közötti egyeztetés fogalmára. Ha fejlődésünket egyenként is, KGST méretekben is nemzetközileg összehangolt technikai kultúrák közé csoportosítjuk, akkor — különösen a feldolgozótevékenységek területén — számos olyan vertikális termelőkomplexummal, középigazgatási szervvel, fővállalkozóval fogunk találkozni, amelyeknek a maguk szakterületén két- és sokoldalú — minimálisan 5 éves — tervkoordinációt *kell* végezniük ahhoz, hogy feladatukat el tudják látni. *A középtávú tervezési együttműködés tehát egyben a gazdaságok együttműködőkulcs-egységeinek egymás közötti tervkoordinációs tevékenységét is jelenti.*

3. Ezen a ponton tárul elénk *a nemzetközi integrációs folyamat legfontosabb belső ellentmondása.* A nemzetközi munkamegosztásban az árutermelés ellentmondásos jellegével makro-ökonómiai szinten a használati érték-termelés terén specializálódó, de az érték-termelés tekintetében önálló nemzetgazdaságok közötti ellentmondásként találkozunk. Ennek az integráció modelljében felbukkanó konzekvenciájával is számolnunk kell.

Kialakulnak több országba települt, de egymással szorosan együttműködő vállalatokból, vállalategyüttesekből álló *nemzetközi termelési kultúrák*, amelyeknek fejlődési követelményei bizonyos szempontból önállósodnak. Egy nemzetköziesedett mezőgazdasági gépipari kultúrában sajátos kritériumok alapján vetődik fel, hogy mely „telephelyen” gyártsák a metszőollókat, és hol fejlődjön ki az erőgépek fejlesztése, illetve gyártása. Egy nemzetköziesedett petrokkémiai kultúra saját szempontjai szerint ítéli meg optimálisnak a legtokeigényesebb vagy legkutatásigényesebb, vagy legkevésbé kvalifikált munkaigényes technológiai bázisok telepítését. Mindezek a „nemzetközi” kritériumok nem feltétlenül esnek egybe a nemzetgazdaság sajátos optimum-kritériumával: részben, vagy egészében elidegenedhetnek attól, ellentétbe kerülnek vele. A különböző keresztmetszetben jelentkező optimum-követelmények egymással harcolnak. A megoldási módot megtalálni nem egyszerű feladat. A most kialakuló nemzetközi termelési egyesülések elvi alapproblémájáról van szó.

4. Amennyiben elfogadjuk az együttműködés alapkövének a tervszerűen irányított „sorsdöntő” gazdasági folyamatok összehangolását, úgy azzal is szá-

mot kell vetnünk, hogy *a nemzetközi cserék rentabilitását szabályozó értékviszonyok mindenekelőtt a hosszabb távú fejlesztési döntésekre lesznek aktív hatással, akár központi-állami, akár termelő-vállalati szinten.* Ez meghatározza azt a kört, amelyben már most keresnünk kell az áru- és pénzviszonyok hatása felerősítésének lehetőségeit.

5. Az ár- és monetáris mechanizmus-elemek tehát *viszonylag kevés számú, de nagy horderejű* döntést befolyásolnak, mégpedig olyan szinteken, ahol (a) hosszú távon döntenek, s a rövid távú döntéseknél is igen nagy súllyal esnek latba ezek hosszú távú konzekvenciái; (b) a gazdaságossági impulzusok hatásait az egyéb átfogó gazdaságpolitikai és politikai körülményekkel együttesen mérlegelik. Mindezek következtében a szocialista együttműködésben kiformálandó ár- és monetáris mechanizmusokat nem lehet a gazdaságstratégiai koordinációktól független, azok *mellé* rendelt, párhuzamos mechanizmusokként felfogni, hanem olyan irányító eszközökként, amelyek *orientálják* a gazdaságstratégiai együttműködést, valamint azok gyakorlati aprópénzre váltását. Ezért az egyes mechanizmus elemek vagy összefüggő blokkjai helyes kialakítási lehetőségeinek vizsgálata önmagában nem célravezető módszer, félreviheti az integrálódás elősegítését szolgáló intézkedéseket. A KGST országok fejlődésüknek és együttműködésük fejlesztésének azon fázisában vannak, amikor *igen határozott célokra orientált, komplex intézkedési rendszerek* segítségével tudnak csak előrejutni.

Ezek közül itt egy blokk vizsgálatára korlátozódok: a *kockázati- és haszon-kompenzációk* rendszerére.

Köztudomású, hogy az együttműködésben csak a véletlen eredményezhet minden résztvevő számára egyforma hasznot. Ugyanakkor az összes résztvevők együttes érdeke azon munkafázisok elvégeztetése, amelyek viszonylag kevésbé rentábilisak. A megoldás nyilvánvalóan az átlagosnál nagyobb és kisebb kockázatok és eredmények egymáshoz való közelítése, bizonyos esetekben kiegyenlítése. A munkamegosztásból származó hasznok különbözősége alapján véve kétféle okra vezethetők vissza:

- Vagy abból adódik, hogy az együttműködésben résztvevők nem egyforma termelékenységgel *képesek* termelni adott területen elért gazdasági fejlettségük, vagy szervezetségük, munkaintenzitásuk különböző fokának következményeképpen. Ezt a haszonkülönbséget a kompenzációs rendszerrel kapcsolatban nem veszem figyelembe. Amennyiben ugyanis ez a hatásfokdifferencia *történelmi* fejlettségbeli hátrányból ered, nem kompenzálni kell, hanem az okok megszüntetése irányában ható komplex segítséget kell adni. Amennyiben az aránytalanul kis haszon a munka rossz megszervezéséből, a laza technológiai fegyelemből és egyéb országos, vagy lokális gazdaságvezetési hibák következményeként adódik, úgy méltánytalan volna az alacsony termelékenységet a „társadalmilag szükséges munka” rangjára emelni.

Vagy abból adódik, hogy a munkamegosztás folyamán egyes résztve-

vőkre képességeiket maximálisan honoráló munkafázisok jutnak, míg mások kénytelenek megelégedni primitívebb, vagy kevésbé hatékonynak mutató munkák végzésével, mint amilyenre képesek. Ilyen esetek adódhatnak pl. (a) kedvezőtlen kitermelési körülmények között fekvő ásványi kincsek vagy mezőgazdasági termékek export-célokra való kiaknázásakor; (b) olyan munkafázis elvégzésére való specializálódáskor, amelynek termékében a használatos külkereskedelmi árrendszer eleve kis felhalmozható értékrészt tartalmaz („nyomott áru termékek”). Ezekben az esetekben a hatékonyság együttműködő országok közötti kiegyenlítése nemcsak indokolt, hanem a munkamegosztás elemi előfeltétele is. A kettőt persze a gyakorlatban igen nehéz szétválasztani. A konkrét esetek légióiban itt is vállalnunk kell a viták és egyezkedések ódiumát. Azt azonban itt is tudatosítani kell, hogy a kompenzációs rendszert nem lehet egy nemzetközi alap létrehozására, vagy a nemzeti szubvenciós rendszerek összehangolására szűkíteni. A kompenzációs rendszer is a gazdaságpolitikai koordinációnál kezdődik, az ár- és hitelrendszernél, valutaparításoknál, költségszámítási módszerek közelítésénél stb. stb. folytatódik s csak ezek komplex összehangolása, illetve összezésisolása folyamatában – fontos, de nem kizárólagos elemekként – érnek meg a feltételek a nemzetközi kompenzációs valutaalapok létrehozására, s azok zavartalan működésének biztosítására. Vagyis ahhoz, hogy a hasznok és kockázatok kiegyenlítésének rendszerét létrehozassuk, a rendelkezésünkre álló (létező, vagy létrehozható) szabályozóelemeket ebből a speciális szempontból is teljes összefüggésükben át kell gondolnunk és egymáshoz kell igazítanunk.

A MAGYAR NÉPGAZDASÁG STRUKTURÁLIS JELLEGZETESÉGEI

GANCZER SÁNDOR

Az országok gazdasági struktúrája igen sok tényező együttes hatására alakul ki és változik. A gazdasági struktúrát befolyásoló és részben meghatározó legfontosabb tényezők a következők: az ország társadalmi (tulajdon-)viszonyai, az ország általános gazdasági fejlettsége, a gazdasági fejlődés üteme, a népesség száma, összetétele és kulturális színvonala, az ország mérete, természeti- földrajzi viszonyai, geológiai adottságai, a külső gazdasági környezet, továbbá a kialakult külgazdasági kapcsolatok jellege és mértéke. A felsorolt tényezők többsége és a gazdasági struktúra között kölcsönhatások érvényesülnek. A gazdasági struktúra jónéhány tényezőre erőteljesen visszahat.

A gazdaság fejlettségi színvonala és a gazdasági struktúra közötti kölcsönhatás egyre világosabb felismerése motiválja az országok többségét, amikor fejlesztési politikájuk meghatározása során elsődleges feladatuknak tekintik a gazdasági szerkezet javítását, korszerűsítését. Arra a kérdésre, hogy mi tekinthető jó, korszerű gazdasági szerkezetnek, éppen a struktúrát befolyásoló tényezők sokfélesége és a közöttük érvényesülő bonyolult kölcsönhatások miatt nem lehet egyértelmű választ adni. Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy valamely ország gazdasági struktúráját akkor tekinthetjük jónak és korszerűnek, ha az nagyobb ellentmondások nélkül megfelel az ország szélesen értelmezett adottságainak.

A gazdaságpolitika és a tervezés legalapvetőbb feladata éppen ezért az, hogy a gazdasági struktúra, valamint a struktúrára ható tényezők alapos elemzése alapján olyan fejlesztési politikát valósítson meg, amely a struktúra, valamint a politikai és gazdasági adottságok és lehetőségek közötti harmóniát a lehető legjobban elősegíti. Ennek a feladatnak az eredményes megvalósítása többek között feltételezi a kialakult struktúra legfőbb jellegzetességeinek feltárását és a strukturális változásoknak a vizsgálatát is.

A gazdasági struktúrában végbement változások elemzése során arra is ki kell térni, hogy ezek a változások miben és mennyiben segítették elő a struktúra és az adottságok közötti megfelelés közelítését, illetve, hogy mely területeken vezettek feszültségekre, vagy a feszültségek növekedésére.

Tanulmányomban elsősorban gazdaságunk ágazati és külkereskedelmi

struktúrájával és a szóbanforgó struktúrák kölcsönhatásaival kívánok foglalkozni. Gazdaságunk ágazati szerkezetéről és az abban bekövetkezett változásokról az 1. és 2. sz. táblázat nyújt áttekintést.

Az 1. sz. táblázat népgazdaságunk struktúráját és a struktúra változást az alapvető népgazdasági ágaknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása és a foglalkoztatottak megoszlása alapján jellemzi 1938 és 1972 között. Az alapvető népgazdasági ágak nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását folyó árak alapján közlöm, mert ezek az adatok ilyen hosszú időszakra csak folyóárakon állnak rendelkezésre. Érdemes megemlíteni, hogy mégha rendelkezésre is állnának ún. összehasonlítható árak, a struktúrák megbízható összehasonlítására ilyen hosszú időszak tekintetében ezek sem nyújtanának lehetőséget. Emellett az összehasonlítható árak nem alkalmasak arra, hogy a gazdaságban különböző időszakokban ténylegesen kialakult helyzetet, kapcsolatokat és összefüggéseket önmagukban megbízhatóan jellemezzék. A folyó árakon való vizsgálatnak az összehasonlíthatósággal kapcsolatos ismert problémák mellett megvan az az előnye, hogy így bizonyos mértékben nyomon követhetjük az árak és az elszámolási rendszer változásának hatását a népgazdasági ágak nemzeti jövedelemhez való hozzájárulására.

A 2. sz. táblázat az 1950 – 1972-ig terjedő periódusra az ipar szerkezetét és annak változását mutatja a teljes termelési érték és a foglalkoztatottak ágazati megoszlása alapján.

A közölt táblázatok, valamint egyéb statisztikai adatok alapján gazdaságunk szerkezetéről és a végbement szerkezeti változásokról a következőket állapíthatjuk meg: Szembetűnő, hogy gazdaságunk általános fejlettségi színvonalához viszonyítva az ipar aránya a nemzeti jövedelemben és az ipari foglalkoztatottak számát tekintve is viszonylag magas. Termelési szerkezetünknek ezt a sajátosságát alapjában pozitívan értékelhetjük, mert azt tükrözi, hogy a gazdasági fejlődésben központi szerepet játszó népgazdasági ág, az ipar már olyan részarányt képvisel gazdaságunkban, ami általában az általános gazdasági fejlettségben Magyarországot megelőző országokra jellemző.

Az, hogy az ipar súlya a népgazdaságban a gazdasági fejlettséghez képest magas, általában jellemző a szocialista országok gazdasági struktúrájára. Ez mindenekelőtt azzal van összefüggésben, hogy a szocialista országokban a termelőeszközök szocialista tulajdona és a gazdaság tervszerű irányítása alapján sokkal inkább megvolt a lehetőség a felhalmozási forrásoknak az ipar fejlesztésére való koncentrálására, mint a hasonló fejlettségi szinten álló kapitalista országokban. Abban, hogy a szocialista országok termelésében az iparnak ilyen magas aránya alakulhatott ki, fontos szerepet játszanak az új típusú szocialista gazdasági kapcsolatok, amelyekre — ellentétben a kapitalista országok között kialakult gyakorlattal — az a jellemző, hogy a nagyobb és gazdaságilag fejlettebb országok nem gátolják, nehezítik, hanem segítik a többi ország fejlődését. Lehetővé tette és egyben ösztönözte is a magas ipari részarány kialakulá-

sát az is, hogy a legtöbb szocialista országban viszonylag hosszú időn keresztül megvolt a lehetőség a foglalkoztatottság növelésére. A teljes foglalkoztatottság megvalósítására való törekvés a szocialista országokban politikai szempontból is kiemelt feladat volt, amelyet a legeredményesebben az ipar gyors fejlesztésével lehetett megoldani.

Konkrétan Magyarország esetében az ipar magas részarányának alapvetően pozitív értékelése mellett rá kell mutatnunk arra, hogy az ipar magas részaránya a társadalmi termékben és a nemzeti jövedelemben nem párosul kellőképpen a termelés minőségi mutatóinak magas színvonalával. Ez másként azt jelenti, hogy az ágazati struktúra alapján véve kedvező irányú átalakulásával a gyártási technológia, a gyártmányszerkezet, termékeink minősége, korszerűsége és versenyképessége nem fejlődött kielégítően együtt.

További jellegzetessége gazdasági struktúráknak, hogy meglehetősen eltérő képet kapunk, ha a struktúrát az ágazatoknak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása, illetve a foglalkoztatottaknak a termelő ágazatok közötti megoszlása alapján vizsgáljuk. Ebből a szempontból lényegesen más eredményeket kapunk, ha az 1950–1967 közötti periódust, illetve az 1968 utáni szakaszt tekintjük. Az 1950–1967 években ár-, adó- és elszámolási rendszerünkre az volt a jellemző, hogy – bár időközben lényeges ármódosítások is voltak – nagyobb mértékű tiszta jövedelmet az ipari termékekben realizáltunk.

Ebben az időszakban az árrendszer és a nemzeti jövedelem elszámolási rendszere között összhang volt olyan tekintetben, hogy annál az ágazatnál került kimutatásra magas nemzeti jövedelem, amely a magas tiszta jövedelem hányadú termékeket előállította. Mindez nem változtat azon, hogy a szóbanforgó ár-, adó- és elszámolási rendszer torzítólag hatott az ágazatok nemzeti jövedelemhez való hozzájárulására. Ennek a torzításnak a legfőbb jellemzője az volt, hogy az ipar súlyát a nemzeti jövedelemben lényegesen magasabbnak, a mezőgazdaságét pedig lényegesebb alacsonyabbnak mutatta valódi jelentőségüknél.

1960-ban például az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 56,6 %, 1965-ben pedig 58,0 % volt, miközben az ipari foglalkoztatottak aránya 33,2 %, ill. 40,7 % volt ugyanezekben az években. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása ezzel szemben 1960-ban 22,7, 1965-ben pedig 20,5 % volt, a mezőgazdasági foglalkoztatottak viszont 45,4, ill. 35,3 %-os arányt képviseltek a megfelelő években.

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy ugyancsak folyó árakon számítva 1950-ben az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem az iparban 29 512 Ft, a mezőgazdaságban pedig 5177 Ft volt, a megfelelő adatok 1960-ban, ill. 1965-ben az iparban 41 057, ill. 48 876 Ft, a mezőgazdaságban pedig 25 447, ill. 33 112 Ft.

Ilyen arányok és ilyen mértékű eltérések az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem színvonalában természetesen nem magyarázhatók kizárólag

a munka technikai felszereltségének és termelékenységeinek ágazati különbségeivel, hanem döntően az árrendszer sajátosságaival.

1968-ban árreformot hajtottunk végre és ezzel egyidejűleg megváltozott a nemzeti jövedelem elszámolási rendszere is. Míg korábban a tiszta jövedelem túlnyomó részét a termékeket termelő ágazatoknál mutatták ki, a jelenlegi rendszerben a termékekre rakódó forgalmi adó túlnyomó része a kereskedelem nemzeti jövedelmében kerül kimutatásra és a vámok és értékkülönbözetek elszámolása is külön sorban történik. 1968 előtt az iparra volt jellemző, hogy a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás meghaladta az ágazatnak a foglalkoztatottak alapján számított súlyát, 1968 óta viszont döntően a megváltozott elszámolási rendszer következtében ez a jelenség elsősorban a kereskedelem és részben az építőipar esetében tapasztalható.

A nemzeti jövedelem elszámolásában bekövetkezett változást jól szemlélteti, hogy míg az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez folyóárakon számítva 1955-ben 58 % volt, 1970-ben mindössze 42,1 %. Ugyanakkor a kereskedelem hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 1965-ben 5,3 %, 1970-ben pedig 15,4 % volt.

A gazdaságunk ágazati struktúrájában végbement változásokról elsősorban a foglalkoztatottak számában és megoszlásában bekövetkezett változások alapján a következőket állapíthatjuk meg:

A legszembetűnőbb változás az ipar részarányának gyors növekedése és a mezőgazdaság részarányának gyors csökkenése. A foglalkoztatottak létszámának évi átlagos növekedése az iparban 3,9 % volt, mialatt a mezőgazdaságban évi átlagban 2,4 %-kal csökkent a létszám.

Az ipar belső struktúrájáról döntően a foglalkoztatottak megoszlása alapján az alábbiakat állapíthatjuk meg: A bányászat részaránya — amely 1950 és 1960 között növekedett és azóta fokozatosan csökkent — az ország természeti adottságait figyelembe véve viszonylag magas. A bányászat viszonylag nagy súlya hazánk iparában véleményem szerint az alábbiakkal magyarázható:

Az egész népgazdaság és ezen belül az ipar gyors fejlődése erősen megnövelte a bányászati termékek, különösen az energiahordozók iránti igényt. A megnövekedett igénynek különösen az 1950-es években csak viszonylag kis hányadát tudtuk import útján biztosítani, ezért egyre több munkát kellett és részben kell még ma is viszonylag kedvezőtlen adottságok mellett arra fordítanunk, hogy a növekvő szükségleteket kielégíthessük.

Az utóbbi években energiamérlegünkben jelentősen megnőtt a szocialista országokból — mindenekelőtt a Szovjetunióból — importált villamosenergia és energiahordozók részaránya. Mindemellet figyelembe véve a világban kialakult energiahelyzetet és az energiahordozók világpiaci árának erőteljes növekedését, az új helyzetben fokozott erőfeszítéseket kell tennünk a hazailag ésszerűen hasznosítható energiaforrások feltárására és kitermelésére, valamint a racionális energiafelhasználás megvalósítására.

A villamosenergiaipar aránya az iparon belül hasonló ahhoz, ami a gazdaságilag fejlett országokban kialakult. Az ágazat súlyának 1965 után bekövetkezett csökkenése összefügg az energiaimport növekedésével, az energia szerkezet átalakulásával és a racionális energiafelhasználás érdekében hozott intézkedésekkel.

A kohászatnak az utóbbi években kialakult részaránya lényegében összhangban van gazdaságunk fejlettségével és adottságaival. Súlyának 1955 óta tapasztalható csökkenése részben annak a gazdaságpolitikai törekvésnek köszönhető, hogy fejlesztési politikánkban fokozottabban számoljunk a hazai adottságokkal, részben pedig az import növekedésével.

Gépiparunk súlya az iparban a foglalkoztatottak megoszlása alapján számítva 1950 óta viszonylag magas és lassan növekvő tendenciát mutat. A gépipar azonban gyors fejlődése és az ipari termelésben betöltött magas részaránya ellenére nem tölti be megfelelően azokat a feladatokat, amelyeket gazdaságpolitikánk az egész népgazdaság fejlődésében és az export – különösen a tőkés export – fokozásában számára megjelölt. Ennek fő oka véleményem szerint, hogy a gépiparral szemben támasztott növekvő követelményeket és igényeket elsősorban létszámbővítéssel törekedtünk megoldani, és a követelményekhez képest elmaradt a munka és üzemszervezés színvonala, a technika korszerűsítése, a külföldi vállalatokkal való kooperáció, valamint a kutatási háttér fejlesztése. A gépiparban különös jelentősége van a termelési tapasztalatoknak, a technikai kultúrának és annak, hogy kellő számú szakképzett munkaerő álljon rendelkezésre. Mindezeket a feltételeket rohamos létszámnövekedés mellett rendkívül nehezen lehet megteremteni és így bizonyos területeken szinte óhatatlanul kialakul egy sajátos ellentmondás; a növekvő szükségleteket létszámnöveléssel akarják kielégíteni, de a létszám gyors növelése fékezi az ugyancsak nélkülözhetetlen műszaki fejlesztés megvalósítását. Gépiparunk egyes ágazatainak és vállalatainak fejlődésére az elmúlt időszakban ennek a sajátos ellentmondásnak a kialakulása volt a jellemző.

Vegyiparunk részaránya az iparban a vizsgált időszakban lényegesen emelkedett ennek ellenére még nem éri el azt az arányt, amely a gazdaságilag fejlett országokra általában jellemző. Ennek fő oka, hogy lemaradásunk a nemzetközi színvonalhoz képest talán ezen a területen volt a legnagyobb.

A könnyűiparban foglalkoztatottak részaránya nemzetközi összehasonlításban viszonylag magas. Ez részben azzal magyarázható, hogy különösen a vizsgált időszak első felében viszonylag kevés beruházást fordítottunk a könnyűipar fejlesztésére és korszerűsítésére, részben a belföldi és a külföldi – elsősorban a szocialista piac – igényeinek és felvevőkéességének gyors bővülésével.

Élelmiszeriparunk viszonylag magas súlya az ipari termelésben lényegében összhangban van gazdaságunk általános fejlettségi színvonalával és országunknak a mezőgazdasági termelés szempontjából fennálló kedvező adottságaival.

A termelési szerkezet néhány jellegzetességének és hosszú távon bekövetkezett változásának felvázolása után be szeretném mutatni a termelési, a felhasználási és a külkereskedelmi szerkezete és ezek összefüggéseit, egy viszonylag rövidebb időszak 1960–1971 vonatkozásában.

A termelési ágazati és termékszerkezete szinte valamennyi országban jelentősen eltér a felhasználás ágazati és termékszerkezetétől. A termelés és a felhasználás struktúrájában meglevő különbségeket az országok a külkereskedelem útján hidalják át. Éppen ezért a termelési, a felhasználási és a külkereskedelmi szerkezet összefüggéseinek vizsgálata nagyban hozzájárulhat az egész gazdaság struktúrájának és összefüggéseinek alaposabb, mélyebb feltáráshoz.

Felhasználási szerkezeten itt és a továbbiakban az anyagi termelés egészének az egyes termelési ágaknak, valamint a végső felhasználási céloknak és az összes hazai felhasználásnak az ágazati összetételét értem. A felhasználás ágazati szerkezetének meghatározásakor a belföldi termelésből és az importból származó felhasználást együttesen mutatjuk ki, mint attól az ágazattól történő felhasználást, amelynek profiljába a felhasznált termékek besorolhatók.

A külkereskedelmi szerkezeten belül vizsgálni fogjuk a kivitel és a behozatal ágazati szerkezetét is. A kivitel ágazati szerkezetének fogalma nem szorul bővebb kifejtésre, az ágazatoknak a kivitelben való részesedését értjük alatta. Valamivel bonyolultabb a behozatal ágazati szerkezetének értelmezése. A behozatal ágazati szerkezetét ugyanis kétféleképpen értelmezhetjük:

- a) érthetjük alatta azt, hogy a behozott termékek az ágazati profil szempontjából hogyan oszlanak meg (a behozatal ágazati forgalmi szerkezete),
- b) de az is elképzelhető, hogy a behozatal szerkezetét az importált termékeknek a felhasználók közötti megoszlásával jellemezzük. (a behozatal felhasználási szerkezete).

Hangsúlyozom, hogy mind a kétféle értelmezésnek meg van a létjogosultsága. A behozatal ágazati forgalmi szerkezete a behozott termékek ágazati profil szerinti összetételét fejezi ki és szoros kapcsolatban van az ország természeti feltételeivel, továbbá a kiépített termelési kapacitások és a hazai szükségletek ágazati különbségével. A behozatal felhasználási szerkezete viszont a behozatal felhasználási célok szerinti megoszlását jellemzi és a forgalmi szerkezetnél említett tényezőkön kívül az ágazatok és a végső felhasználási célok ráfordításainak összetételével van közvetlen összefüggésben.

A behozatali szerkezet kétféle értelmezésének megfelelően a termelő ágazatok vonatkozásában kétféle külkereskedelmi egyenlegről beszélhetünk

az ágazatok külkereskedelmi forgalmi egyenlegéről és

az ágazatok külkereskedelmi kibocsátási-ráfordítási egyenlegéről.

Tanulmányomban a továbbiakban a behozatal szerkezetén az ágazati forgalmi szerkezetet, az ágazatok külkereskedelmi egyenlegén pedig a külkereskedelmi forgalmi egyenleget értem, de a későbbiekben részletes vizsgálatokat

szándékozom folytatni a behozatal felhasználási szerkezete és az ágazatok külkereskedelmi kibocsátási- ráfordítási egyenlege tekintet ben is.

A termelési és a felhasználási szerkezet eltéréseire és a külkereskedelmi szerkezetre, valamint az ágazatok külkereskedelmi egyenlegére igen sok tényező hat.

Ezek közül a tényezők közül Magyarország esetében az alábbiak érdemelnek különös figyelmet.

a) A természeti tényezők hatása elsősorban abban mutatkozik meg, hogy bizonyos — elsősorban bányászati és mezőgazdasági — termékek eleve csak import útján szerezhetők be. A bányászati termékek esetében természeti kincsekben fennálló viszonylagos szegénységünk nem teszi lehetővé, hogy a bányászati importot teljes egészében bányászati termékek exportjával ellensúlyozzuk, így hosszú távra is törvényszerű, hogy a bányászati termékek felhasználása meghaladja a bányászat termelését.

b) A termelési kapacitások kiépítettsége ágazatonként rendkívül eltérő.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése, a szocialista országok közötti integráció kibontakozása lehetővé és szükségessé teszi, hogy bizonyos gyártási ágak fejlesztéséről lemondjunk, másokat pedig az ország belső szükségletét meghaladó mértékben exportra orientáltan fejlesszünk.

c) Szakképzett munkaerővel, termelési tradíciókkal, műszaki tapasztalatokkal is ágazatonként eltérő mértékben rendelkezünk és ezzel mint adottsággal az ágazatok fejlesztése során számolnunk kell. Nem arról van szó, hogy emiatt eleve lemondjunk új gyártási ágak meghonosításáról, hiszen a hiányzó feltételek az esetek többségében hosszabb vagy rövidebb idő alatt megteremthetők. De azzal mindenképpen számolnunk kell, hogy ezeknek a feltételeknek a megteremtése rendkívül költség- és időigényes folyamat, és minden szempontból nagy erőfeszítésekkel jár. Ilyen fejlesztésekre csak akkor szabad vállalkozni, ha a fejlesztés várható előnyei — a kockázatot is figyelembe véve — arányban állanak a ráfordításokkal.

d) Nagy hatást gyakorol a termelési és felhasználási szerkezetre, továbbá az ágazatok külkereskedelmi egyenlegére az ágazatok termékeinek elhelyezhetősége, versenyképessége a szocialista és a kapitalista országok piacán. A termékek minőségén és műszaki színvonalán kívül az elhelyezhetőséget, a versenyképességet erősen befolyásolják a partner országok termelési kapacitása és harmadik országokkal fennálló tradicionális gazdasági kapcsolatai.

Ennek érzékeltetésére érdemes megemlíteni, hogy a gazdaságilag fejlett tőkés országokban többnyire még akkor is óriási nehézségeket okoz gépipari termékeink megfelelő áron való értékesítése, ha ezek minőség és műszaki színvonal szempontjából elérik a tőkés cégek termékeinek színvonalát. Ebben szerepet játszik többek között az is, hogy vállalatainkat nem ismerik eléggé az adott országokban és a tradicionális kapcsolatokat, a régi jól ismert cégeket előnyben részesítik az újakkal szemben. A versenyképességet a tőkés országok piacán

gyakran hátrányosan befolyásolják az egyes tőkés országok és a tőkés gazdasági társulások diszkriminatív gazdasági és kereskedelmi előírásai is.

e) Fontos tényező a szóban forgó összefüggések szempontjából az is, hogy az egyes ágazatokban hosszabb időszakon keresztül milyen mértékű beruházásokat valósítottak meg, továbbá, hogy az általános gazdasági fejlődés hatására mely ágazatok termelése iránt nőnek az átlagosnál gyorsabban a belföldi szükségletek.

A termelés és a felhasználás szerkezetének vizsgálatát Magyarország esetében megkönnyíti, hogy az 1959–1971 évekre rendelkezésünkre áll az anyagi termelés ágazati kapcsolatainak mérlege, összehasonlítható szerkezetben és azonos (1968 évi) árszinten. Az elemzés szempontjából az is kedvező, hogy a mérlegek „A” változatban készültek tehát az ágazatok és a végső felhasználás szektorainak ágazatok szerint kimutatott anyagfelhasználása magába foglalja mind a hazai, mind pedig az import eredetű anyagfelhasználást is.

Ez más összefüggésben azt jelenti, hogy minden ágazat termelése kiegészül az ágazat profiljába tartozó importált termékek értékével, az ún. kiegészítő importtal.

Az így felépített mérlegek alapján lehetőségünk van a termelés szerkezetének elemzésére a bruttó társadalmi termék és a nemzeti jövedelem alapján. Ugyanakkor vizsgálható a felhasználási szerkezet is az összes belföldi felhasználás, a termelő fogyasztás, a végső fogyasztás és a felhalmozás vonatkozásában.

A termelés és a hazai összes felhasználás ágazati szerkezetéről, valamint a külkereskedelem szerkezetéről és az ágazatok külkereskedelmi forgalmi egyenlegeiről, s a vegyipari eredetű termékek ágazatonkénti felhasználásáról a 3., 4., 5., 6. és 7. sz. táblázatok nyújtanak áttekintést.

A táblázatok alapján összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a termelés és az összes hazai felhasználás szerkezetében minden évben lényeges eltérések tapasztalhatók. A legjellemzőbb eltérés a két szerkezet között, hogy a bányászat, a villamosenergiaipar, a kohászat, az építőanyagipar és a vegyipar aránya a felhasználásban magasabb mint a termelésben, ezzel szemben a könnyűipar, az élelmiszergazdaság, az építőipar és a szállítás részaránya a termelésben nagyobb mint az összes hazai felhasználásban.

A gépipar és a kereskedelem tekintetében nem tapasztalható határozott eltérés a termelési és a felhasználási szerkezet között.

A változási tendenciákat illetően megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a leghatározottabban mind a termelési, mind a felhasználási szerkezetben a vegyipar és a gépipar részaránya növekedett, de növekvő részarány volt a jellemző a villamosenergia-, az építő- és az építőanyagiparra, a szállításra és a kereskedelemre is.

Csökkenő tendenciát mutatott mind a termelési, mind a felhasználási szerkezetben a bányászat, a kohászat, a könnyűipar és az élelmiszergazdaság részaránya.

A termelési és a felhasználási szerkezet közötti eltérések alapján megállapíthatjuk, hogy külkereskedelmünk alapjában kedvezően téríti el a felhasználási szerkezetet a termelés szerkezetétől. Figyelembe véve, hogy a bányászat és a kohászat esetében a behozatali többlet természetes velejárója energiahordozókban és ipari alapanyagokban mutatkozó viszonylagos szegénységünknek, nyugodtan állíthatjuk, hogy felhasználási szerkezetünk sok szempontból korszerűbb, mint termelésünk szerkezete. Véleményem szerint emögött a jelenség mögött az a sajátos törvényszerűség húzódik meg, hogy a felhasználás szerkezete a külkereskedelem közbejöttével gyorsabban tud alkalmazkodni az általános gazdasági fejlődésből adódó tendenciákhoz, mint a termelés. A termelési szerkezet lassúbb alkalmazkodó képessége elsősorban azzal magyarázható, hogy a kapacitások kiépítése, a műszaki tudás és tapasztalat elsajátítása a legkorszerűbb technikát megtestesítő ágazatokban általában hosszadalmas és rendkívül költségigényes folyamat. Természetesen ahhoz, hogy a felhasználási szerkezetben tartósan nagyobb súlyt képviselhessenek az egész gazdasági szerkezet korszerűsége szempontjából alapvető ágazatok (például a vegyipar és a villamosenergia-ipar) arra is szükség van, hogy legyenek a gazdaságban olyan ágazatok, amelyek jelentős export többletet érnek el. Hazánkban a vizsgált időszakban ezek az ágazatok az élelmiszergazdaság, a könnyűipar és kisebb mértékben a szállítás és az építőipar voltak.

Ezzel kapcsolatban két lényeges összefüggésre szeretném a figyelmet felhívni.

a) Bár a gazdasági fejlődés általában minden országban azzal jár, hogy az exportban is növekszik a műszaki fejlődés szempontjából meghatározó ágazatok és termékek részaránya, mégis kedvező természeti és egyéb adottságok, valamint a piaci lehetőségek viszonylag fejlett országok esetében is előnyössé és indokolttá tehetik jelentős kivitel és kiviteli többlet fenntartását más ágazatok pl. az élelmiszergazdaság, vagy a könnyűipar termékeiből. Dánia és Hollandia például jelenleg is jelentős export többlettel rendelkezik az élelmiszergazdaság termékeiből. Hazai adottságaink és piaci lehetőségek alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy Magyarországnak is érdemes fenntartania, sőt fokoznia is élelmiszergazdasági export többletét. Ez nem változtat azon, hogy a fejlett tőkés országokkal folytatott külkereskedelemben pozícióink erősítése érdekében más ágazatokban is növelnünk kell a kedvező feltételekkel exportálható termékeink mennyiségét.

b) Az itt vizsgált összefüggések kapcsán nyomatékosan felmerül az a probléma, hogy a gazdasági folyamatok és jelenségek elemzése és minősítése kapcsán alapvető követelmény a rendszer-szemlélet következetes érvényesítése.

Abból kell kiindulni, hogy a népgazdaság a maga összetett és sokoldalú kapcsolataival és kölcsönhatásaival alkotja azt az alapegységet, amelynek viszonylag gyors és kiegyensúlyozott fejlődése a gazdasági irányítás és fejlesztés alapvető feladata. A népgazdaság mint egységes és átfogó rendszer, alrend-

szerek egész sorát integrálja. Ebből következik, hogy az egyes alrendszerek vizsgálata során nem szorítkozhatunk az adott alrendszerek kapcsolataira, hanem azokat mint egy nagyobb egység részeit kell tekintenünk. Ez egyértelmű azzal, hogy amikor bizonyos alrendszereket megkülönböztetett figyelemmel vizsgálunk, szem előtt kell tartanunk az adott alrendszernek a többi alrendszerrel és a népgazdaság egészével fennálló összefüggéseit, valamint az egész rendszerben érvényesülő kölcsönös meghatározottságokat. Különösen fontos ezeknek a szempontoknak az érvényesítése, amikor a külkereskedelem szerkezetét, illetve az ágazatok külkereskedelmi forgalmi egyenlegét vizsgáljuk. A vizsgált években a bányászat, a villamosenergiatermelés, a kohászat, az építőanyagipar és a vegyipar külkereskedelmi forgalmi szaldója végig negatív volt, sőt a negatív szaldó mindezeknél az ágazatoknál növekvő tendenciát mutatott.

Különösen szembetűnő ez a vegyipar esetében, amelynek fejlesztésére ebben az időszakban nagy összegű beruházásokat fordítottunk és ennek következtében termelése is rendkívül gyors ütemben növekedett (termelési indexe 1971-ben 1960-hoz viszonyítva 354,2).

Ugyanakkor az élelmiszergazdaság külkereskedelmi forgalmi egyenlege valamennyi vizsgált évben pozitív és tendenciájában erősen növekvő volt. Elszigetelten vizsgálva a vegyipar és az élelmiszergazdaság külkereskedelmi egyenlegét, azt látjuk, hogy a vegyipar fejlődése növekvő mértékben rontotta, az élelmiszergazdaságé pedig növekvő mértékben javította külkereskedelmi pozíciókat. Ebből könnyen olyan következtetésre lehetne jutni, hogy az ország külkereskedelmi egyenlegének javítása a vegyipar fejlődésének lassítását és az élelmiszergazdaság fejlesztésének gyorsítását követelné meg. Ezzel szemben, ha megvizsgáljuk, hogy milyen tényezők tették lehetővé az élelmiszergazdaság termelésének és pozitív külkereskedelmi egyenlegének növelését, azt találjuk, hogy ebben nagy szerepet játszott az élelmiszergazdaság és ezen belül a mezőgazdaság felhasználási szerkezetének lényeges átalakulása, amelynek legjellemzőbb vonása, hogy rendkívül erőteljesen megnövekedett a vegyipari eredetű termékek felhasználása. Ily módon a vegyipar gyors fejlesztése és a vegyipari import még ennél is gyorsabb növelése volt a legdöntőbb tényezője a mezőgazdasági termelés és az exporttöbblet fokozásának. A vegyipar fejlesztésének mérséklése tehát éppen fordított hatást váltana ki, nem javítaná, hanem — a mezőgazdasági termelés és exporttöbblet növekedési lehetőségeinek mérséklése következtében — rontaná a népgazdaság külkereskedelmi egyenlegét. A vegyipar és az élelmiszergazdaság külkereskedelmi egyenlege között fennálló összefüggés jói példázza, hogy egyes ágazatok és nyugodtan hozzátehetjük vállalatok, termékek és termékcsoportok fejlesztését mennyire nem lehet önmagukban megítélni sem a gazdaságosság, sem a külkereskedelmi egyenlegre gyakorolt hatás szempontjából.

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágak szerint

	1938		1950		1955		1960		1965		1970		1972	
	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % * +	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %	Nem- zeti jövede- lem megosz- lása % *	Foglal- kozta- tottak megosz- lása %
Ipar			51,7	23,2	53,5	29,5	56,6	33,2	58,0	40,7	42,1	42,4	40,5	41,8
Építőipar	44,6	28,0	6,9	3,6	5,9	5,7	11,4	6,5	10,4	7,1	12,2	8,5	12,3	9,5
Mezőgazdaság	36,6	62,2	24,3	62,1	33,5	51,6	22,7	45,4	20,5	35,3	18,0	31,1	18,0	29,7
Szállítás és hírközlés	9,0	3,5	4,3	4,8	3,6	6,1	4,4	7,2	4,8	8,2	5,9	8,5	5,8	8,9
Kereskedelem	9,8	6,3	12,1	6,3	3,3	7,1	4,1	7,7	5,3	8,7	15,4	9,5	16,8	10,1
Egyéb	—	—	0,7	—	0,2	—	0,8	—	1,0	—	6,4	—	6,6	—
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*Folyóárak alapján
+ Közelítő számítás az 1938. évi Statisztikai Évkönyv alapján *

2. sz. táblázat

Az ipar ágazati szerkezete a bruttó termelés és a foglalkoztatottak száma alapján

	1950*		1955*		1960*		1965*		1970**		1972**	
	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %	A bruttó termelés megoszlása %	A foglalkoztatottak megoszlása %
Bányászat	10,0	11,3	9,0	12,5	7,8	12,7	6,9	11,7	5,5	8,4	4,5	7,8
Vill. e. ipar	4,2	2,9	4,2	2,8	4,6	3,2	4,7	3,0	3,5	2,0	3,5	2,0
Kohászat	13,0	7,9	14,5	8,3	13,9	7,4	12,4	6,9	10,7	5,9	10,3	6,0
Gépipar	19,7	29,6	22,1	29,7	25,7	30,0	27,7	31,5	26,5	31,0	26,8	31,1
Ép.anyagipar	3,2	6,9	3,5	6,3	3,7	6,0	3,4	5,5	3,3	4,7	3,2	4,8
Vegyipar	4,8	4,7	5,7	4,3	7,4	5,3	9,4	6,0	10,9	6,3	11,5	6,6
Könnyűipar	19,0	23,9	17,9	22,9	17,3	24,1	16,3	24,4	17,5	27,3	16,7	26,6
Él.ipar	26,1	12,8	23,1	13,2	19,6	11,3	19,2	11,0	19,9	10,4	21,0	10,8
Egyéb ipar	—	—	—	—	—	—	—	—	2,2	2,5	4,0	4,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**Szocialista ipar

*Állami ipar

3. sz. táblázat

Bruttó társadalmi termék 1968-as árszinten

	1960		1965		1970		1971		1971 A társadalmi termék indexe 1960 = 200
	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%	
Bányászat	13 533	3,69	16 755	3,53	18 104	2,79	19 442	2,80	143,66
Villamosenergia	6 030	1,65	8 780	1,85	12 784	1,97	13 742	1,98	227,89
Kohászat	20 096	5,48	27 119	5,71	36 705	5,67	38 565	5,57	192,35
Gépipar	44 881	12,25	66 476	14,01	99 302	15,31	104 290	15,02	232,37
Építőanyagipar	7 451	2,03	9 754	2,06	14 402	2,22	14 870	2,14	199,57
Vegyipar	11 928	3,26	23 070	4,86	37 275	5,75	42 249	6,08	354,20
Könnyűipar és egyéb ipar	46 951	12,82	59 187	12,47	76 935	11,87	82 978	11,95	176,73
Élelmiszergazdaság	128 455	35,06	150 505	31,72	179 819	27,72	191 918	27,63	149,40
Építőipar	35 185	9,60	43 626	9,19	68 247	10,53	73 460	10,58	208,78
Száll. és hírközl.	18 456	5,04	24 381	5,14	34 427	5,31	37 734	5,43	204,45
Kereskedelem	30 162	8,23	41 868	8,82	62 476	9,64	69 156	9,96	220,28
Egyéb	3 261	0,89	3 060	0,64	7 882	1,22	6 014	0,86	184,42
Anyagi ágak össz.	366 389	100,00	471 581	100,00	648 418	100,00	694 507	100,00	189,55

4. sz. táblázat

Hazai felhasználás 1968. évi árszinten

	1960		1965		1970		1971		1971 Az összes hazai felhasználás indexe 1960=100
	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%	millió Ft	%	
Bányászat	17 448	4,72	22 752	4,78	24 013	3,65	26 354	3,67	151,04
Villamosenergia	6 410	1,73	9 369	1,97	14 171	2,15	14 655	2,05	228,63
Kohászat	22 605	6,10	29 384	6,17	38 710	5,88	42 057	5,86	186,05
Gépipar	45 465	12,28	65 216	13,70	102 881	15,64	117 886	16,44	259,29
Építőanyagipar	7 674	2,07	9 865	2,07	16 449	2,50	16 982	2,37	221,29
Vegyipar	14 468	3,92	27 918	5,86	44 589	6,78	51 903	7,25	358,74
Könnyűipar és egyéb ipar	43 830	11,83	54 271	11,40	73 086	11,11	83 541	11,65	190,60
Élelmiszergazdaság	125 278	33,83	145 411	30,54	173 180	26,32	179 894	25,08	143,60
Építőipar	35 185	9,50	43 623	9,16	67 909	10,32	73 000	10,18	207,47
Száll. és hírközl.	17 506	4,7	2 269	4,89	2 407	4,94	6 328	5,06	207,52
Kereskedelem	31 133	8,41	42 022	8,82	62 515	9,50	68 585	9,56	220,30
Egyéb	3 261	0,88	3 060	0,64	7 882	1,21	6 014	0,83	184,42
Anyagi ágak össz.	370 263	100,00	476 160	100,00	657 796	100,00	717 199	100,00	193,70

5. sz. táblázat

A kivitel szerkezete az ÁKM „A” változata alapján 1968-as árszinten

	Export		mill. Ft		%			
	1960	1965	1970	1971	1960	1965	1970	1971
Bányászat	841	1 175	1 169	1 154	2	2	1	1
Villamosenergia	—	6	106	129	—	—	—	—
Kohászat	2 416	5 913	9 809	9 118	7	9	10	9
Gépipar	11 075	21 013	32 074	33 131	31	34	34	33
Építőanyagipar	284	696	935	1 037	1	1	1	1
Vegyipar	2 494	4 714	8 051	8 710	7	8	8	9
Könnyűipar és egyéb ip.	7 556	10 511	16 585	17 718	21	17	18	18
Élelmiszergazdaság	10 611	15 832	22 640	24 822	29	25	24	25
Építőipar	—	3	338	460	—	—	—	—
Száll. és hírközlés	1 400	1 958	3 161	2 773	3	3	3	3
Kereskedelem	—471	560	817	1 562	—1	1	1	1
Összesen	36 206	62 381	95 685	100 614	100	100	100	100

6. sz. táblázat

A behozatal szerkezete, a külkereskedelmi forgalmi egyenleg alakulása az ÁKM „A” változata alapján

	Kiegészítő imp. mill. Ft				%				Egyenleg mill. Ft			
	1960	1965	1970	1971	1960	1965	1970	1971	1960	1965	1970	1971
Bányászat	4 756	7 172	7 078	7 666	12	11	7	6	-3 915	-5 997	-5 909	-6 512
Villamosenergia	380	595	1 497	1 842	1	1	1	1	-380	-589	-1 391	-1 713
Kohászat	4 925	8 178	11 754	12 521	12	13	11	10	-2 509	-2 265	-1 945	-3 403
Gépipar	11 659	19 753	35 653	45 727	24	31	34	37	-584	1 260	-3 579	-12 596
Építőanyagipar	507	807	2 982	3 149	1	1	3	3	-223	-111	-2 047	-2 112
Vegyipar	5 034	9 562	15 365	18 364	13	15	15	15	-2 540	-4 848	-7 314	-9 654
Könnnyűip. és egyéb ip.	4 435	5 595	12 736	17 181	11	9	12	14	3 121	4 916	3 849	537
Élelmiszergazdaság	7 434	10 738	16 001	14 498	19	17	15	12	3 177	5 094	6 639	10 324
Építőipar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	338	460
Száll. és hírközl.	450	846	1 141	1 367	1	1	1	1	950	1 112	2 020	1 406
Kereskedelem	500	714	856	991	1	1	1	1	-971	-154	-39	571
Összesen	40 080	63 960	105 063	123 306	100	100	100	100	-3 874	-1 579	-9 378	-22 692

7. sz. táblázat

A termelő ágazatok vegyipari eredetű anyagfelhasználása 1968. évi árszinten

	millió Ft												
	Bányá- szat	Vill. energ.	Kohá- szat	Gép- ipar	Építő- anyag- ipar	Ve2yi- par	Könn- és egyéb ipar	Élelmi- szer- gazd.	Építő- ipar	Száll. és hírközl.	Keresk.	Egyéb	Összesen
1960	519	264	1 783	1 950	163	1 232	1 701	2 227	513	796	338	—	11 486
1965	564	512	2 162	2 781	341	3 756	3 560	5 683	969	1 279	556	—	22 163
1970	598	971	3 782	3 941	738	7 276	5 802	8 596	1 347	2 519	787	—	36 357
1971	630	953	4 117	4 245	767	8 895	5.972	11 410	2 420	2 860	799	—	43 068
1971/60	121,39	360,98	230,70	217,69	470,55	722,00	351,09	512,35	471,73	359,30	263,39	—	374,96

AZ ALÁ- ÉS FÖLÉRENDELTSÉGI VISZONYOK A SZOCIALISTA VÁLLALATOKBAN

IFJ. GYENES ANTAL — ROZGONYI TAMÁS

Valamennyi munkaszervezet egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy az ott kialakuló termelési és egyúttal emberi kapcsolatokat is az alá- és fölérendeltségi viszonyok rendszere szabályozza. Ez határozza meg, hogy ki kinek adhat utasításokat, illetve kinek tartozik engedelmességgel. Ennek a vállalati szabályokban, előírásokban is rögzített rendszernek az alapjait végső soron a munkamegosztás követelményeiben kell keresnünk. A technikai fejlődés jelenlegi szintjén a hatékonyság elemi feltétele a bonyolult munkafolyamatok és tevékenység fajták viszonylag egyszerű alapl műveletekre történő felbontása. A konkrét rész-munkák egységes egészzé történő összeállítása és az egyes tevékenységek koordinálása pedig központi akaratot tételez fel.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan elkerülhetetlen a vezetői tevékenység felosztása is. Ennek megfelelően alakul ki az egyes vállalatokban, szövetkezetekben — mindenek előtt a szakigazgatás területén — a döntési, utasítási és ellenőrzési hatáskörök felülről lefelé, lépcsőzetesen szűkülő rendje, a szervezeti hierarchia. Más szóval ez meghatározott tekintély-viszonyok kialakulását jelenti a vállalatokon belül, amennyiben a döntési utasítási és ellenőrzési hatáskörök hivatalosan is rögzített rendje egyben meghatározza a tekintélyek elrendeződését is.*

Az alapvetően technikai szükségleteken alapuló hierarchia bizonyos különbségeket hoz létre a szervezetek különböző szintjein elhelyezkedő társadalmi rétegek és csoportok között. A magasabb pozíciókban levőknek nagyobb a jövedelmük, több lehetőségük van arra, hogy átlássák saját munkájuk és a vállalat egész tevékenysége közötti kapcsolatot, hogy a munkavégzéssel kapcsolatos elképzeléseiket megvalósíthassák. S ami talán ebből a szempontból a leglényege-

*Engels „A tekintélyről” című tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel, s a tekintélyt a következőképpen fogalmazta meg: „Tekintély... azt jelenti, hogy valakire rákényszerítjük a magunk akaratát. A tekintély tehát a másik oldalon alárendeltséget tételez fel.” Leszögezi, hogy „...bizonyos tekintély — bármilyen módon jött is létre —, másrészt bizonyos alárendeltség olyan dolgok, amelyeket kötelesek vagyunk elviselni a társadalmi viszonyoktól függetlenül, azoknak az anyagi feltételeknek erejénél fogva, amelyek között a termelés és a csere végbemegy.” (Marx — Engels Művei, 18. kötet, Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 290—293. oldal.)

sebb, hatáskörüknél fogva is szükségszerűen nagyobb a befolyásuk a munkahely életében végbemenő eseményekre, mint az alacsonyabb szinteken dolgozóknak.

Meghatározott termelési viszonyok, meghatározott tekintély-viszonyokat teremtenek. Nyilvánvaló, hogy a feudalizmus termelési viszonyai más tekintély-viszonyokat tettek lehetővé, mint amelyeket megköveteltek a kapitalizmus viszonyai, sőt a kapitalista formáción belüli is – a termelés egyre bonyolultabbá válásával párhuzamosan – szükségszerűen változtak a tekintélyviszonyok sajátosságai. Különösen egyértelműen jelentkezik ez a változás a termelés irányítása módjának változásai során, hiszen az egyszerű munkamegosztáson alapuló manufaktúrális termelés körülményei között az üzem vezetője – az esetek többségében egyben tulajdonosa is – gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkezett a manufaktúrán belüli ügyeket illetően, míg ugyanez a nagyipari termelés irányításának történelmileg első fázisát jelentő, úgynevezett egyszerű lineáris rendszerben már szinte elképzelhetetlen. A termelésben bekövetkező változások ugyanis kikényszerítik a hatalom felülről lefele történő, vertikális megosztását, s egyben a szubjektív tényezők háttérbeszorítását, azaz az egyes vezetési szintekhez kapcsolódó hatáskörök szabályozását, a vezetői hatalom korlátozását. Nem beszélve a törzskari és funkcionális vezetési rendszerekről, amelyekben egyebek között már megjelennek az ún. expertek, amely jelenség már önmagában is átstrukturálja a vállalatokon belüli tekintélyviszonyokat. Olyan helyzet alakul ki, hogy egy-egy egység a vezetés funkcionális megosztásának megfelelően több irányból is kaphat információkat, illetve utasításokat. Ez a szervezeten belül ugyancsak a tekintélyviszonyok gyökeres megváltoztatásához vezet.

Ugyanakkor a tekintélyviszonyok – hasonlóan minden felépítmény jellegű viszonyhoz –, bizonyos inerciával rendelkeznek, s bizonyos ideig fennmaradnak azután is, hogy az alapjukat képező termelési viszonyok megváltoztak. Ily módon gátját képezik a termelési viszonyok továbbfejlődésének, ezért tudatosan is törekedni kell az „átöröklött” tekintély-viszonyok mielőbbi kiküszöbölésére. E kérdés különösen nagy jelentőségű az olyan társadalmakban, – amilyen a mi társadalmunk is, – ahol az ipari termelés viszonyai nem tekintenek vissza több évszázados múltra.

Az alá- és fölérendeltségi viszonyok összefüggései a társadalmi struktúrával.

A szervezeten belüli hierarchikus tekintély-viszonyokat legáltalánosabban a társadalmi viszonyok összessége, mindeneke előtt a gazdasági viszonyok, a munkamegosztás adottszíntje, a társadalom politikai felépítménye határozza meg.

Itt elsősorban szeretnénk hangsúlyozottan kiemelni a társadalmi struktúrának a szervezeti hierarchiára gyakorolt hatását. Bár a hierarchia felépítését különböző hivatalos előírások határozzák meg – amelyek megint csak társa-

dalmilag determináltak, -- tartalmát, tényleges funkcionálását azonban a szervezet tagjainak sajátos, „szervezeti” viselkedése nagymértékben befolyásolja.

A szervezeten belüli viselkedést azonban csak részben határozzák meg a szervezeten belül ható tényezők. Ugyanis az emberek értékeit, normáit, társadalmi beállítottságát, így pl. a tekintélyhez való viszonyát döntő mértékben annak a társadalmi csoportnak, rétegnek az értékei, normái stb. határozzák meg, amelybe az egyén beleszületik, illetve amelyhez tartozik.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a társadalmi struktúra újratermelésének egyik alapvető intézménye a konkrét szervezet (vállalat, üzem, hivatal stb.), amelyben az emberek közvetlen társadalmi viszonyokba és társadalmi kapcsolatokba kerülnek egymással. A szervezeti hierarchia és a társadalmi struktúra kapcsolatát annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel mindkettő a munkamegosztás egy-egy, egymástól végsősoron elválaszthatatlan aspektusát képezi.

A szocialista társadalom feltételei között a társadalmi struktúra újratermelésének alapját a termelőeszközök társadalmi tulajdonára épülő termelési viszonyok képezik. A termelőeszközök magántulajdonának felszámolása nem jelenti automatikusan a strukturált társadalom megszűnését, ezért nem jelenti a társadalmi különbségek eliminálását, a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását sem. Hiszen a társadalmi munkamegosztás (pl. irányítói-végrehajtói, szellemi-fizikai tevékenységek stb.) megelőzte a magántulajdon megjelenését és még a termelőeszközök magántulajdonára épülő társadalmakban sem meríti ki a tulajdonhoz való viszony a társadalmi egyenlőtlenségek teljes spektrumát, bár a tulajdonhoz való viszony ebben az összefüggésben döntő jelentőségű.

A szocializmusban a termelőeszközök tulajdonosai a társadalom tagjai. A társadalom működése azonban csak a munkamegosztás történelmileg kialakult rendszerében képzelhető el, következésképpen a tulajdonnal való rendelkezés nem közvetlenül a társadalom egésze által történik, hanem a vezetői-irányítói funkciót betöltő személyek által, akiknek alapvető feladatát a termelőeszközök működtetésével kapcsolatos döntések meghozatala, illetve a döntések realizálásának biztosítása és ellenőrzése képezi.

A tulajdonnal való rendelkezésben meglevő egyenlőtlenségek csökkentését célozzák a társadalmi és ezen belül az üzemi demokrácia fejlesztésére, a dolgozók igazgatásba történő bevonására irányuló törekvések. Az igazgatási tevékenységben való részvétel azonban meghatározott szakismeretet, tapasztalatokat követel, amely bizonyos kulturális és műveltségi szintet tételez fel. Ugyanakkor az általános életkörülményekben meglevő különbségek következtében az egyes társadalmi csoportok között jelentős különbségek vannak a szakképzettség és az általános műveltség tekintetében is. Ugyanezen oknál fogva a különböző társadalmi rétegekhez és csoportokhoz tartozó egyéneknél más és más igény-szint és érdekeltség alakul ki a részvétellel kapcsolatban.

A szocialista társadalomban tehát, bár elvileg mindenki részese a tulajdonnak, a tulajdonnal való rendelkezést illetően azonban -- a társadalom struk-

turáltságából adódóan — lényeges különbségek vannak az egyes társadalmi csoportok között.

A tulajdonnal való rendelkezésben meglevő különbségek vonják maguk után a tulajdon használatában — azaz a felosztásra kerülő társadalmi termékben való részesedés terén — jelentkező különbségeket is. A társadalom, illetve az állam az egyes személyek, illetve csoportok tevékenységét, más szóval az egyes foglalkozásokat a kifejtett munka mennyisége és minősége szerint értékeli, tehát aszerint, hogy azok mennyire szükségszerűek és fontosak az adott társadalmi viszonyok újratermelése szempontjából. Ez elsősorban, de nem kizárólagosan a különböző foglalkozások, foglalkozáscsoportok jövedelmi különbségeiben jut kifejezésre.*

A szervezeti tényezők szerepe

A szervezeteken belüli emberi viselkedéseket, magatartásokat bizonyos vállalati szintű tényezők is befolyásolják. A hierarchikusan felépített szervezeteken belüli emberi magatartásokat, viselkedéseket, véleményeket stb. jelentősen befolyásolja például a szervezet nagysága. Minél nagyobb a szervezet, menél szélesebb a szervezeten belüli munkamegosztás, annál nehezebb az egyén számára saját munkája és a szervezet egésze közötti kapcsolat áttekintése, annál inkább rutinszerűvé válik a munkavégzés, annál standardabbá válik még a vezetési munka is. Ugyanakkor a tevékenységeknek ez a nagy szervezetekre jellemző rutinjellege bizonyos fajta védettséget is jelent az egyének számára, mivel a tevékenységeket inkább személytelen előírások és szabályok, mintsem a kis szervezetekre jellemző állandó személyes felügyelői utasítások és parancsok határozzák meg. Ez természetesen nem utolsó sorban a technológia szintjének függvénye, hiszen zárt technológia esetén kevés tere marad az egyéni tevékenységet befolyásoló, nem ritkán szubjektív vezetői ítéleteknek.

Ugyanakkor nem vonatkoztathatunk el a szervezeti nagyságnak attól a kézenfekvő, de nagyon lényeges aspektusától, hogy amennyiben a szervezeti nagyságnak nem adekvát a technológia, a gépi felszereltség, ami természetesen döntő módon befolyásolja a szervezet, a termelés hatékonyságát, áttételesen ugyan, de hatással van a szervezeti tagok viselkedésére, magatartására is.

Talán különösebben hangsúlyoznunk sem kell, hogy a szervezetlenség, a gyakori koordinációs problémák, a gépi alapok kihasználatlansága és ennek a nyereség alakulásában való tükröződése bizonytalanságot szül, az emberi erő-

*A tulajdonviszonynak a társadalmi struktúrában betöltött szerepéről lásd részletesebben: Rutkevics, M. N.: Filippov, T. P.: Szociálnüie peremescsenija. Moszkva. Müszl. 1970. — Arutjunjan, Ju. V. Rol szobsztvennosztji v opredelenii szociálnoj prinadleznosztji. — „Problemü izmenenija szocialnoj sztrukturii szovetszkogo obscsesztva” Szerk. Sztepanjan, C. A., Szernjonov. V. Sz. Moszkva Nauka, 1968. — Konrod, Ja.: Ob ekonomicseszkih principah i zakonomernosztjah szocializma. „Kommuniszt”, 1969. 11. sz. 23—36. o. — Skaratan, O. I.: Problemü szocialnoj sztrukturii rabocsego klassza SZSZSZR. Moszkva, Müszl. 1970.

források kihasználatlansága, illetve nem optimális felhasználása egyfajta laza kapcsolatot teremt a munkavállaló és a vállalat között, ami sokszor nem szándékolt és nem kívánatos magatartás-típusok kialakulását eredményezi.

Márpedig ezzel a helyzettel a specifikus hazai viszonyaink között számolnunk kell, hiszen -- mint ahogy ezt már több hazai közgazdasági elemzés is kimutatta -- „az állami iparban végrehajtott vállalati összevonás és ennek következtében megvalósult centralizáció a KGST országok közül Magyarországon volt a legjelentősebb.”* Az ipari koncentrációs folyamat sajátos vonásainak következménye, hogy annak ellenére, hogy az ipar közel két millió féle terméket gyárt, mégis jelentős még azon hiánycikkek száma is, melyeket a külkereskedelem sem képes beszerezni. Csak egyet érthetünk Dr. Csikós Nagy Béla azon megállapításával, hogy ennek nem utolsó sorban az az oka, hogy „nem a lkaosság és a nagyipari bedolgozás szükségleteinek kielégítésére rendelt kis- és középüzemi hálózat mellett épültek új nagyipari egységek, hanem -- főleg a kezdeti időkben -- ezekből (ezek összevonásából) hozták létre azokat.”**

Így alakult ki -- sokszor közgazdasági és technológiai szempontokat figyelmen kívül hagyva -- olyan ipari koncentráció, amely következtében hazánk megelőz egy sor, nálunk iparilag fejlettebb országot.

Ugyancsak közgazdasági elemzések hívják fel figyelmet arra, hogy hazánkban a vállalati nagyság növekedését nem kíséri párhuzamosan az egy főre eső felszereltség és a termelési érték alakulása, sőt a tendencia ezzel éppen ellentétes, ahogy az alábbi adatok mutatják:***

A vállalatnagyság (fő)	Egy munkásra jutó	
	gép és gépi felszereltség	termelési érték
101 — 500	101 000 Ft	303 000 Ft
501 — 1000	178 000 Ft	327 000 Ft
1001 — 5000	135 000 Ft	234 000 Fr
5001 — 10000	120 000 Ft	203 000 Ft
10000-nél több	110 000 Ft	—

A nagymérvű ipari koncentráció közgazdasági konzekvenciái ismertek, kevésbé, vagy egyáltalán nem ismertek azonban a sokszor megalapozatlan ipari koncentráció társadalmi-szociológiai és emberi következményei. Jelen tanulmány egyik fontos célja éppen az, hogy elemzés tárgyává tegyük a különböző nagyságrendű ipari szervezetek összehasonlítása alapján azokat a sajátosságokat, amelyek nem utolsó sorban a szervezeti nagyság különbségeiből adódnak.

Az ipar nagy mértékű koncentrációja alapvetően meghatározza a gazdasági szervezetek formális struktúráját is. A nagyméretű iparvállalatok szükség-

*Szabó Béla: A helyi ipar fejlesztéséről, a kis- és középüzemekről, Valóság, 1972/4.

**Dr. Csikós-Nagy Béla: Magyar gazdaságpolitika Kossuth Kiadó, Budapest, 1971.

***L.: Szabó Béla i.m.

szerűen vonják maguk után az irányítás nagyfokú hierarchikus tagoltságát, nagy „távolságot” teremtve az alsó és felső vezetési szintek között.

Lényegében a problémák ezen körébe tartozik a közismert „magas.” illetve „lapos” felügyeleti struktúra kérdése is. Azonos számú beosztott esetében ugyanis attól függően, hogy hány személy esik egy-egy közvetlen vezető felügyelete alá, „magas,” illetve „lapos” szervezeti felépítésről beszélhetünk. Az első esetben a szervezet hierarchikus szintjeinek száma jóval több lehet, mint a második esetben, mivel kevesebb beosztott tartozik egy közvetlen vezető felügyelete alá.

A szervezeteknek ez a jellemzője egy sor olyan következménnyel jár, amely hatással van a szervezeten belüli emberi magatartásokra. Ezt a hatást mindenekelőtt a hierarchikus szintek számában és a vezető-beosztott viszonyban meglevő különbségek váltják ki. A sok hierarchikus szinttel rendelkező, úgynevezett „magas” szervezetekben nagy a távolság a stratégiai döntéseket hozó legfelső szint, valamint a közvetlen végrehajtói funkciót betöltő, legalsó szinten dolgozók között. Ezeknek a különbségeknek az elemzésével a továbbiakban — az általunk végzett empirikus kutatás alapján — részletesen foglalkozunk.

A vezető-beosztott viszony tekintetében meglevő különbségek az egy vezető közvetlen felügyelete alá tartozó személyek számában meglevő különbségekből adódnak. Nyilvánvaló, hogy több beosztott esetén („lapos” szervezet) a vezetőnek kevesebb lehetősége van egy-egy beosztottal való érintkezésre mint az ellenkező esetben („magas” szervezet). Ez már önmagában is befolyásolja a vezetői stílust, hiszen a vezető csak általános utasítás formájában határozza meg az egyes emberek elvégzendő feladatait, inkább csak az eredményt ellenőrzi, s nem a végrehajtás folyamatát és annak módosításait. Ez csökkenti a súrlódások lehetőségét és növeli a beosztottak önállóságát a munkavégzésben.

A konkrét szervezeti adottságoktól, környezettől függetlenül természetesen nem lehet meghatározni, hogy mit tekintünk optimálisnak az egy közvetlen vezető alá tartozó beosztottak számát, és következésképpen a szervezeti felépítés „magas” vagy „lapos” jellegét illetően. Hiszen ezt nagymértékben befolyásolja a szervezeti tevékenység jellege, az alkalmazott technológiai a beosztottak és a vezetők képzettségi szintje stb.

Mindenesetre gyakran tapasztalható, hogy egy adott ipari szervezeten belül például tendenciózusan kombinálódnak a „magas” és a „lapos” szervezet elemei, miután a végrehajtói funkciókat betöltők szintjén viszonylag sok dolgozó tartozik egy közvetlen vezetőhöz (pl. művezetőhöz), míg a vállalati adminisztráció szférájában előtérbe kerülnek a „magas” szervezetre jellemző vonások.

Közismert, hogy gazdasági szervezeteinken belül létezik egy egészségtelen, a vállalati hatékonyságot csökkentő tendencia, amely a vezetés hierarchi-

kus szintjei számának növelésében jut kifejezésre, s amely nem más, mint a hierarchizáltság túlhajtása.

A hierarchiának ez a diszfunkcionális mozzanata összefügg az előrehaladási aspirációkkal, hiszen magasabb szervezeti pozíciók betöltése magasabb társadalmi elismeréssel (jövedelem, státusz, presztizs, hatalom stb.) jár együtt.

Miután az előrehaladás lehetőségei, azaz a pozíciók száma egy-egy szervezeten belül korlátozott, ezen aspirációk kielégítésének egyik mozgásformáját éppen a hierarchikus szintek számának megnövelése, azaz új szintek beiktatása jelenti. Ez a beosztottak részéről kiinduló törekvés találkozik a feletteseknek azzal az igényével, hogy egyre több beosztottjuk legyen, és egy újabb hierarchizálódással relative feljebb jussanak a szervezet hierarchikus rendszerében.

A szervezet működése szempontjából felesleges vezetési szintek kialakulása mindenekelőtt azzal jár együtt, hogy a korábban alsó szintekhez tartozó, nem utolsó sorban a végrehajtáshoz kapcsolódó operatív döntések eltávolodnak attól a folyamattól, amelynek szerves tartozékai. Minden egyes vezetési szint létalapját ugyanis megfelelő, formálisan is rögzített tevékenységi (döntési, utasítási, felügyeleti, ellenőrzési stb.) kör képezi.

Azon túl, hogy a szervezeti hierarchizáltság túlhajtása merevvé, a folyton változó külső körülményekre nem adekvát módon reagálóvá teszi a szervezetet, lényeges torzító tényezőként hat az információk áramlásában. Mind az alulról fölfelé, mind pedig a felülről lefelé áramló információk esetében az egyes hierarchikus szintek szükségszerűen módosítják az információkat, megszürik, szelektálják, vagy esetleg elhallgatják azokat. Annál inkább így van ez, minél több szintből áll a szervezeti hierarchia, amely a vezetést elválasztja a végrehajtási szinttől, s mennél nagyobb a feszültség — elsősorban a szociológiai értelemben vett elkülönülés — a szervezet alá- és fölérendeltségi struktúrájában.

Ugyanakkor a vállalatban belüli érdekeltségi rendszer fejletlensége folytán olyan paradox helyzet állhat elő, hogy egyrészt törekvések vannak a formális döntési jogkörök, hatáskörök bővítésére — amelynek kézenfekvő módja a döntéseknek az alsóbb szintekről való elvonása, — másrészt pedig bizonyos fokú tartózkodást tapasztalhatunk a hatáskörökből adódó döntések meghozatalától. E helyzet kialakulásában nagy mértékben közrejátszik az a körülmény is, hogy az alsóbb vezetési szinteken — ugyancsak az érdekeltségi viszonyok fejletlensége miatt — egyfajta menekülés tapasztalható a döntésektől, pontosabban a döntésekkel járó felelősségtől. Nincs arányban ugyanis a döntésekkel járó kockázat és felelősség az anyagi juttatásokkal, társadalmi presztízzsel és tekintéllyel.

A szervezeti magatartásokat befolyásoló tényezők közül nagy jelentőséggel bír tehát a kötelességek (feladatok), a felelősség és a tekintély (hivatalos hatalom) kiegyensúlyozottságának kérdése. Ahhoz ugyanis, hogy egy meghatározott szervezeti pozícióban levő személy eleget tudjon tenni kötelezettségeinek, egyrészt megfelelő tekintéllyel kell rendelkeznie, másrészt pedig felelősségének arányban kell állnia a kötelességeivel, feladataival, illetve tekintélyével.

(Tehát azokkal a formálisan is rögzített lehetőségekkel, hogy a szervezet keretein belül, a pozícióból adódó feladatai elvégzéséhez megfelelő módon tudja mozgósítani az emberi és anyagi erőforrásokat.) A tekintély, a felelősség és a kötelességek a legkülönbözőbb arányokban kapcsolódhatnak egymáshoz. Ezek közül a leglényegesebbek a következő változatok lehetnek:

1. A három szempont optimálisan kapcsolódik egymáshoz - egyensúlyi állapotban vannak.

2. A tekintély kisebb, mint amennyit az adott kötelességek ellátása és a felelősség szükségessé tenne. Ilyen esetben az egyén nem képes kielégítően ellátni feladatát, ezért állandó frusztrációban, feszültségi állapotban van.

3. A tekintély nagyobb, mint amit a kötelességek megkövetelnének, illetve amelyet a felelősség indokoltta tesz. Ez egy felelőtlenégi állapotot jelenthet amely bizonyos esetekben a tekintély (hatalom) öncélú, diszfunkcionális gyakorlását eredményezi.

A szervezetekkel, s ezen belül a szervezeti hierarchiával, mint a szervezet egyik leglényegesebb jellemzőjével foglalkozó polgári szociológia értékes empirikus megfigyeléseket és tapasztalatokat gyűjtött össze a hierarchiának a szervezeti tagokra gyakorolt hatásáról. Ezek a gyakorlatban jó hasznosítható eredmények, melyeket mi sem hagyhatunk figyelmen kívül. Ugyanakkor látnunk kell, hogy szemléletükben megrekednek a szervezetek szintjén, figyelmen kívül hagyva a szélesebb társadalmi összefüggéseket.

Jól érzékelhetjük a polgári szervezetszociológiának ezeket a korlátait, ha - ugyan nagyon leegyszerűsítve - megvizsgáljuk a klasszikus szervezet elmélet (Taylor) és az „emberi kapcsolatok” (Human Relations) irányzatnak azokat az ajánlásait, melyeket a szervezeten belüli problémák, feszültségek, súrlódások stb. csökkentésére, illetve megszüntetésére tettek. A konfliktusok teljes megszüntetésének reménye már önmagában is illuzórikus, s azok az eszközök, amelyekkel elérni kívánták ezt az állapotot, ugyancsak a valóságos társadalmi viszonyok figyelmen kívül hagyásáról tanúskodnak. Jól mutatják ezt Taylornak a munka szerinti elosztás elvének általános érvényesítésével kapcsolatos nézetei.

Taylor úgy vélte ugyanis, hogy objektív mérőeszközökkel megállapítható a végzett munkák mértéke és az ennek megfelelő igazságos díjazás, ami megszünteti a feszültségeket.*

A modern nagyipar körülményei között azonban a munka szerinti elosztás elvének megvalósítása csak korlátozottan lehetséges,** nem beszélve

*Frederich W. Taylor: *The Principles of Scientific Management*, New York, Harper and Brothers, 1911.

**A munka szerinti elosztás problémái, természetesen már jóval korábban foglalkoztatták az „igazságossággal,” a társadalmi egyenlőtlenséggel foglalkozó különböző társadalomkutatókat. Engels például Proudhont bírálva a következőket mondja ezzel kapcsolatban a munka szerinti elosztás korlátairól, illetve az egyéni munka mérhetőségének kérdéséről: „A modern ipar éppen elhomályosítja az egyes ember külön részét az össztermékben, amely rész a régi egyéni közimunka idején magától megmutatkozott az előállított termékben.” Marx-Engels *Válogatott Művek*. I. kötet. 548. o. Budapest, 1949.

arról, hogy a kapitalizmus tulajdon- és hatalmi viszonyai már alapvetően meghatározzák az elosztás elveit.

Az „emberi kapcsolatok” irányzat képviselői az interperszonális viszonyok javításában látták a probléma megoldásának lehetőségeit. A vezetőknek, felügyelőknek, azaz a hierarchia magasabb szintjein levőknek a beosztottakkal szemben „megértőknek, támogatókészségűeknek” kell lenni, nem szabad hangsúlyt helyezni a státuszkülönbségekre. A vezetőknek „bizalmat” kell kelteni beosztottaikban, meg kell hallgatni elképzeléseiket, javaslataikat és be kell vonni őket a munkájukat érintő kérdések eldöntésébe, s így a szervezettel való azonosulás érzését kell kelteni az emberekben.* Ez tehát csökkenti a szervezeti konfliktusokat és a szervezet megosztottságát, amelyet a hierarchikus differenciálódás okoz.

Ezek a megfigyelések sok valóságos és igen lényeges mozzanatot ragadnak meg. Való igaz, hogy például a szervezeti hierarchiával kapcsolatos konfliktusok és a szervezet megosztottságának csökkentésében meghatározott szerepe van az interperszonális viszonyok manipulálásának. Ugyanakkor azonban, a konkrét társadalmi-történeti körülményekből kiragadva, nem tudjuk helyesen értelmezni a szervezetek „megosztottságának” jellegét, illetve a szervezeti „megosztottság” megszüntetésére tett javaslatok szükségszerűen tartalmaznak alapvetően téves elemeket is.

A szervezeti szintű tényezők között jelentős szerepet játszanak az informális csoportok. A híres „hawthorne”-i vizsgálatok maradandó eredményeként tartjuk számon azokat a megfigyeléseket, amelyek a szervezeten belüli informális csoportoknak a formális hatalmi- és tekintély viszonyokkal szembeni módosító hatását tárták fel.* Az informális csoportok — melyek maguk is hierarchikus rendben léteznek a szervezeten belül, — erősíthetik vagy gyengíthetik, akár meg is törhetik a tekintély formális, hierarchikus vonalait. Az említett vizsgálat hívta fel a figyelmet a teljesítmény-visszatartás ma már közismert jelentésére, mely jól példázza az informális tekintély-viszonyoknak a formális hatalmi viszonyokkal szembeni módosító hatását.

Ugyanakkor, mint ismeretes, ezek a szerzők az informális csoportok kialakulásában megalapozatlanul nagy szerepet tulajdonítottak a rokon- és ellenszenv kapcsolatoknak, figyelmen kívül hagyva az objektíve létező érdekviszonyokat, melyeket pedig a szervezeti tagok tudatosan is mérlegelnek informális kapcsolat-rendszereik kiépítésében.**

*Roethlisberger, F. J. — William J. Dickson: *Management and the Worker*, Cambridge, Mass.; Harvard University Press, 1941.

**A munkásmagatartásoknak az üzemi érdek- és hatalmi viszonyokkal való összefüggéseit Héthy Lajos és Makó Csaba mutatták ki iparszociológiai vizsgálataik során. Lásd: Héthy—Makó: *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*, Budapest, 1972.

A kutatás célja és a mintavétel elvei

A szervezeti hierarchia szerepének, jelentőségének, a szervezeti tagokra gyakorolt hatásának feltárása céljából 1972–73-ban empirikus vizsgálatot végeztünk gazdasági (ipari) szervezetekben: állami kis- és nagyvállalatoknál, illetve ipari szövetkezetekben. Azt természetesen minden különösebb vizsgálat nélkül is tudjuk, hogy a szervezeten belüli egyéni viselkedéseket, illetve az ezek alapját képező elvárásokat, aspirációkat, beállítódottságokat, véleményeket stb. illetően a szervezetben betöltött pozíciótól függően jelentős különbségek vannak. E különbségek mértékének vonatkozásában azonban már csak szubjektív becslésekre szorítkozhatunk. Pedig az egyre inkább terjedő vállalati szociális tervezés hatékonysága, új szervezetek kialakítása és a meglevők racionalizálása szükségessé teszi, hogy e különbségek tekintetében viszonylag pontos ismeretekkel rendelkezünk. Ismernünk kell azt is, hogy milyen tényezők, milyen súllyal játszanak közre ezeknek a különbségeknek a kialakulásában, illetve, hogy milyen ezen tényezők kölcsönös kapcsolata.

A vizsgálat során 890 kérdőíves interjút készítettünk állami, illetve szövetkezeti vállalatok beosztott nélküli dolgozóival, valamint közép és felső szintű vezetőivel. A felvétel után az adatok elsődleges elemzése (és kontrollja) során a hibásan, illetve ellentmondásosan kitöltött kérdőíveket kiselejteztük. Így végül is 805 megkérdezett személy válaszaik képezik elemzésünk bázisát.

A vállalatokon, illetve szövetkezeteken belüli mintavétel során — témánk jellegéből adódóan — nem az általánosan használt statisztikai mintavételi eljárásokat alkalmaztuk. A szervezeteken belül a vállalati szervezeti sémák alapján végig követtük a hierarchikus láncokat. A mintába természetesen minden esetben bekerült az adott szervezet vezetője, a helyettesei és szintenként — itt már véletlenszerű kiválasztás alapján — ezek beosztottjai. A minták a szervezeti piramisoknak megfelelően lefelé szélesednek, így a legnagyobb számban a beosztottakkal már nem rendelkező, azaz a mi értelmezésünk szerint a legalsó hierarchikus szinteken levő dolgozók kerültek kiválasztásra.

A felettesek kiválasztása természetesen már befolyásolta a beosztottak kiválasztásának menetét is. Egy-egy beosztott csak akkor került kiválasztásra, ha felettese bekerült a mintába.

Természetesen a szervezet hierarchikus rendszerében a vezetők a szervezet vezetőjét (igazgató) kivéve egyben beosztottak is. Amikor tanulmányunkban „beosztottakról” és „vezetők” beszélünk, akkor a „beosztottak”-on kizárólag azokat értjük, akik további beosztottakkal nem rendelkeznek, míg a „vezetők” kategóriájába soroljuk a vállalati vezetés minden tagját, akiknek beosztottjaik vannak, tehát függetlenül attól, hogy ők maguk is beosztottak egy másik relációban.

A hierarchikus különbségek az egyes vállalat-típusokon belül

A hierarchia tehát a gazdasági szervezetekben *különbségeket* jelent az egyes emberek között, részint a hatalom és a szervezet életében gyakorolt befolyás, részint pedig a végzett munka anyagi és tartalmi vonatkozásai tekintetében.

Egy adott pozíció betöltése az egyén szempontjából egyrészt meghatározott erőkifejtést és felelősséget jelent, másrészt ezzel párhuzamosan meghatározott anyagi-erkölcsi juttatásokat von maga után. Az olyan szervezetekben azonban, ahol a pozícióval járó juttatások meghaladják a teljesítményt, ott a magasabb hierarchikus pozícióba kerülés, illetve az abban való megmaradás nagy jelentőséggel bír a szervezeti tagok számára.

Minden gazdasági szervezet hierarchikusan tagolt, azonban a hierarchizáltság foka különböző szervezetekben különböző lehet, hiszen az általános társadalmi feltételek mellett ebből a szempontból szerepet játszanak különböző specifikus tényezők is: így a szervezet típusa — ipari szövetkezet, minisztériumi vagy tanácsai felügyelet alatt álló vállalat — az alkalmazott technológia, a szervezet nagysága, illetve különböző szubjektív jellegű tényezők is.

Az alábbiakban azt elemezzük, hogy a hierarchia néhány alapvető aspektusa tekintetében milyen különbségek vannak az általunk vizsgált szervezeteken belül és a vállalat típusok között.

Ebből a szempontból a hierarchikus tagozódás alábbi vonatkozásait vizsgáljuk:

a) személyes befolyás és tekintély, *b)* hierarchikus különbségek a jövedelmek alakulásában, *c)* a munka tartalmi elemeiben meglevő különbségek, *d)* a saját munka feletti kontroll lehetőségei, *e)* az előmenetelt meghatározó tényezők és a szervezeti tagok előmeneteli aspirációi.

Az összehasonlítás elvégzése céljából kiszámítottuk, hogy a különböző szinteken elhelyezkedő megkérdezettek hogyan értékelték a vizsgált tényezőkkel kapcsolatban saját lehetőségeiket.

A számítások súlyozott átlagok segítségével történtek, a statisztikából jól ismert eljárás alapján.

Az egyes vállalatok szerinti összehasonlítás két szempontból történhet: egyrészt a szintek szerinti különbségek átlagai szerint, másrészt a szervezet legalsó és legfelső szintje közötti különbségek abszolút nagysága szerint. Az első esetben arra vonatkozóan kapunk képet, hogy a szervezet működéséhez funkcionálisan szükségszerű befolyásbeli, jövedelmi stb. különbségek mennyire egyértelműen, markánsan követik a hierarchikus alá- fölérendeltségi viszonyokat, a második esetben pedig a szervezeteken belül a legalsó és legfelső szintek közötti — abszolút értékekben kifejezhető — távolságra kapunk információkat. Az első módszerrel tehát mindenekelőtt bizonyos indikátorokat nyerhetünk arra vonatkozóan, hogy a szervezeten belül milyen mértékben funkcionális a

hierarchikus tagoltság, a másik módszerrel kapott adatok pedig bizonyos következtetések levonására adnak lehetőséget tekintetben, hogy a hierarchikus tagozódás végső soron milyen mértékű társadalmi elkülönülést jelent — mindezekelőtt a legalsó és legfelső szintek közötti társadalmi helyzet tekintetében — a szervezet tagjai között, ami bizonyos mértékű diszfunkcionális jelenségeket is okozhat.

A problémát tehát nem csak abban látjuk, hogy a gazdasági szervezetek milyen mértékű hierarchikus tagoltságot mutatnak, tehát hogy pl. mennyi a hierarchikus szintek száma, hiszen ez, mint fentebb említettük, egy sor tényező függvénye, hanem elsősorban abban, hogy a hierarchikus tagoltságból adódó különbségek mennyire segítik elő a szervezet hatékony működését, a különböző szinteken levő egyének és csoportok motiválását a státuszuk, a szervezeten belüli munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyük által meghatározott feladatok elvégzésére. Végső soron tehát a kérdés lényege az, hogy a hierarchia szolgálja-e vagy gátolja az emberi magatartások szervezeti céloknak megfelelő alakulását.

Jól tudjuk, hogy nagyon nehéz kimutatni a hierarchikus tagozódás bizonyos szintjeinek diszfunkcionális jellegét — bár egy szervezeten belül egyetlen szint diszfunkcionális jellege kihat az egész szervezet hatékonyságára, feszültséget, elégedetlenséget stb. okozhat — mégis úgy véljük, hogy abban az esetben, ha a hierarchia attribútumainak szintek szerinti alakulásában bizonyos „töréseket” találunk, ezek a „törések” — mivel a hierarchia lényegétől idegen jelenségek — a hierarchiában rejlő diszfunkcionális mozzanatokra utalhatnak. Ennek az eddigi szociológiai vizsgálatok alapján a legkézenfekvőbb esetével az ipari munkaszervezeteken belül a művezetők és munkások viszonylatában találkoztunk. Közismert dolog, hogy például a jövedelmek elosztásában érvényesülő hierarchia elv a művezetők szintjén törést szenved, amennyiben a művezetők jövedelme és sok esetben befolyása is alatta marad egyes munkás-csoportok jövedelmének és befolyásának.

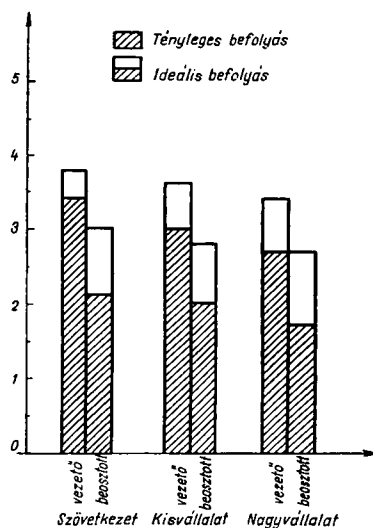
*A személyes befolyás alakulása**

A tekintély, befolyás, hatalom a szervezeteken belüli hierarchikus viszonyrendszerek talán leglényegesebb és legmeghatározóbb jellemzőit képezik. A hierarchiának a különböző szervezetekben játszott szerepéről tehát igen

*A vállalatok hivatalos struktúrájában az emberek különböző formális döntési, utasítási és ellenőrzési lehetőségekkel rendelkeznek. Az így kialakuló struktúrán értjük a vállalat hivatalos hatalmi struktúráját. A különböző szinteken, a különböző pozícióban levő emberek ugyanakkor más és más helyzetben vannak tekintetben is, hogy mások döntését befolyásolják, hogy lehetőséget találjanak saját akaratuk és érdekeik érvényrejuttatására. Ezek a lehetőségek lényegében egybeesnek a hivatalos hatalmi struktúrával, bár sok esetben el is térhetnek attól. Ennek az eltérésnek az alapjául szolgálhat például: a

lényeges információkat kapunk, ha az egyes pozíciók, mindenekelőtt a vezetők és beosztottak közötti tekintélybeni különbségeket vizsgáljuk. A személyes befolyás mértékének megállapítására vizsgálatunk során az alábbi kérdést alkalmaztuk: „Véleménye szerint Ön személyesen mekkora befolyással rendelkezik a vállalatban történteke?” A kérdéssel kapcsolatban a megkérdezettek megjelölték az általuk kívánatosnak vélt állapotot is, tehát hogy milyen mértékű befolyással *szeretnének* rendelkezni.

A tényleges, illetve szükségesnek ítélt befolyást 1-től 5-ig terjedő skálán (1. = nagyon kis, 5. = nagyon nagy befolyás) lehetett megjelölni. A válaszok alakulását vállalat típusonként, illetve vezetők — beosztottak szerinti bontásban az alábbi ábra szemlélteti:

Az ábra természetesen a vezetők nagyobb személyes befolyásáról tanúskodik. Ezen a közismert tényen túlmenően azonban azt is láthatjuk, hogy:

1. A vezetők közül a szervezeten belül a legnagyobb a szövetkezeti vezetők, a legkisebb a nagyvállalati vezetők befolyása;

2. A vezetők között a tényleges és a szükségesnek tartott befolyás különbsége a nagyvállalati vezetőknél a legnagyobb;

3. A szövetkezeti vezetők nagyobb befolyása nem jár együtt az ott dolgozó beosztottak kisebb befolyásával. A három vállalat-típus beosztottai közül a szövetkezetiiek rendelkeznek — megítélésük szerint — legnagyobb személyes

szakértelem, a kiemelkedő személyes tulajdonságok, informális kapcsolatok, a vállalat érdekében betöltött szerep fontossága, stb. Ezt informális hatalmi struktúrának nevezzük. Kutatásunk során szem előtt tartottuk mind a formális, mind a nem formális hatalom elemeit. E két aspektust igyekeztünk szintetizálni a „befolyás” kategória alkalmazásával.

befolyással. Ez tehát azt jelenti, hogy a szövetkezeti tagok összességükben — eltekintve a vezetők és beosztottak közötti szükségszerű különbségtől — nagyobb mértékben befolyásolják a közvetlen környezetükben a munkahelyi, szervezetben történeteket, mint a másik két szervezeti típus dolgozói.

4. Ehhez hasonló a helyzet a nagyvállalatok esetében is, ahol a vezetők kisebb befolyása nem jelenti a beosztottak nagyobb befolyását, ellenkezőleg, a beosztottak között itt a legkisebb a befolyás mértéke.

5. Egyértelmű az az összefüggés, hogy a kisebb egyéni befolyást egyben a tényleges és a kívánatosnak tartott befolyás mértékének nagyobb különbsége kíséri. Ennek megfelelően a beosztottak között nagyobbak az ilyen irányú elvárások, mint a vezetők körében. Ez vonatkozik a kisvállalati beosztottakra is.

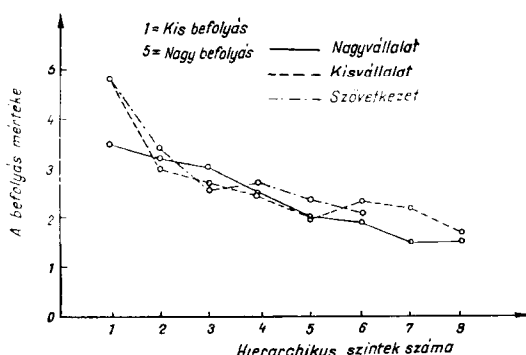
Abban az esetben, ha a vállalat mérete nem felel meg az alkalmazott technológiának, ha a nagy méreteken belül a döntéshozatali folyamat egy korábbi állapotot tükröz, akkor — eltekintve a vállalat nem kielégítő hatékonyságától — számolnunk kell azzal, hogy a vállalatban belüli középszintű vezetőknek egy része „kvázi-vezető,” akiknek formális pozíciója nem társul megfelelő döntési-ellenőrzési hatáskörrel, megfelelő befolyással.

Ezzel párhuzamosan feltehetően jelentkezik a túlhierarchizáltság jelensége is, mikor a döntési-utasítási és a végrehajtási szint között a szervezet tevékenysége szempontjából indokolatlan, megfelelő hatáskör nélküli szintek alakulnak ki. Mindez nem marad hatástalanul a szervezet legalsó szintjén levő, beosztott nélküli dolgozókra sem, hiszen olyan szervezetben, ahol a hatáskörök szűkös volta a jellemző, nehezen várható el a közvetlen termelés-irányítóktól (általában művezetőktől), hogy meglevő kevés hatáskörükből bizonyos részt beosztottaiknak engedjenek át, illetve, hogy a beosztottak akaratát hatékonyan továbbítsák, közvetítsék a szervezet felsőbb szintjei felé. Nem szubjektív tényezők játszanak tehát meghatározó szerepet ebben, hanem az objektív helyzet alakítja ki ezt az állapotot.

Ugyanakkor a befolyás alacsony mértéke az alsó és középszinten nem feltétlenül jelenti a szervezet életére gyakorolt hatás erőteljes voltát a vállalati hierarchia felső szintjén sem. A szervezet növekedése ugyanis éppen azért tenné szükségessé a vállalatban belüli decentralizálást, mert minden újabb belépő szervezeti egység és szint megsokszorozza a vállalatban belüli formális kapcsolatrendszer vonalait. Ennek következtében válik elkerülhetetlenné a döntési-utasítási-ellenőrzési jogkörök lefelé delegálása. Ellenkező esetben ugyanis, látszólag paradox módon, éppenséggel csökken a vállalati felső vezetésnek a dolgok menetére gyakorolt hatása, mivel képtelen a megnövekedett kapcsolatrendszerrel együttjáró növekvő információmennyiséget befogadni, kiértékelni és adekvát döntéseket hozni. Ez a döntések láncreakciószerű, sorozatos, akut késését vagy hiányát vonja maga után. Ilyen szituációban a formális kapcsolatrendszer egyre inkább felmondja a szolgálatot, és helyét növekvő mértékben az informális kapcsolatrendszer veszi át. Ez megakadályozza ugyan a szervezet megbénulását,

de olyan állapotot hoz létre, amelyet — természeténél fogva — a felső szint képtelen kontrollálni, hiszen éppen a szervezet lényege, a koordináció *formális* eszközei iktatódnak ki a szervezet működéséből. Ezzel olyan állapot következhet be, amikor a tulajdonképpeni vezetés funkcióját az ún. „tűzoltás” azaz a, legváratlanabb helyeken bekövetkező kisebb-nagyobb „rövidzáratok” elhárítása veszi át.

Az elemzés során a személyes befolyás mértékének alakulását áttekintettük vállalat-típusonként és a hierarchikus szintek szerint is. Azt tapasztaltuk, hogy a befolyás mértéke valamennyi vállalat-típusnál követi a hierarchikus tagozódást, ugyanakkor a hierarchikus szintek közötti befolyásbeli különbségek jelentős mértékben eltérnek egymástól az egyes vállalat-típusok esetében. E különbségeket szemlélteti az alábbi grafikon:

A nagyvállalatoknál pozitív jelenséggént kell értékelnünk azt, hogy a befolyás eloszlása meglehetősen egyenletes a legfelső és az azt követő két szint között (igazgató, igazgatóhelyettesek és főosztályvezetők). A modern nagyüzem vezetése ugyanis kollektív, összehangolt tevékenységet igényel. Ugyanakkor azonban a személyes befolyásnak ez — a két másik vállalat-típushoz viszonyított — kiegyenlítetttsége elsősorban nem ennek a jele, hanem annak az eredménye, hogy a vállalati „első emberek” viszonylag alacsony személyes befolyással rendelkeznek, ahogy ezt véleményeikben is kifejezésre juttatták.

A kis- és középüzemek kategóriájába tartozó szövetkezetek és kis-vállalatok esetében ugyancsak két szempontból kell megítélni az első és az azt követő szintek közötti befolyásbeli különbségeket. Nyilvánvaló, hogy e két vállalat-típus tevékenységére igen nagy mértékben rányomja bélyegét az igazgató, illetve az elnök személyisége.

Ennek a — második és az azt követő szintekhez viszonyított — kiemelkedő befolyásnak azonban meg van az a lehetséges hátránya, hogy előtérbe kerülhetnek a vezetés szubjektív elemei, illetve, hogy feszültségek keletkezhetnek az első és a második szint között. A vállalat vezetőjének nagy befolyása tehát nem

önmagában véve jelent problémát, hanem feltehetően abban az esetben, ha ez a befolyás nincs összhangban a második vonal befolyásának mértékével.

A személyes befolyás szintek közötti különbségeinek alakulása kapcsán azért kell ezt hangsúlyoznunk, mert nem látunk egyértelmű kapcsolatot atekintetben, hogy az egyik vezetési szint növekvő befolyása feltétlenül csökkentené más szintek befolyását. Arról van szó, hogy aki úgy érzi, hogy nincs befolyása a dolgok menetére, nem hajlandó felelősséget sem vállalni a környezetében végbemenő eseményekért, közömbössé, apatikussá válik munkahelye iránt, nem hajlandó kezdeményezni stb. Így pl. ha a munkafolyamat alakulása a szokásostól, a rutintól eltérő megoldást igényelne, nem vállalja a döntés kockázatát, igyekszik a döntést eggyel magasabb szintre hárítani, illetve halogatni a döntést. Ez pedig olyan terheket jelent a szervezet más — elsősorban felsőbb — szintjei számára, amelyek még a viszonylag kis üzemi méretek mellett is meghaladják ezek lehetőségeit.

Ezt támasztja alá az, a kutatásunk során nyert eredmény is, hogy azok, akik a jobb, vagy gyorsabb munkavégzés bevezetésének gondját nem hagyják felettesükre, tehát vállalják a kezdeményezést, túlnyomó többségükben olyan szervezeti tagok, akik úgy érzik, hogy az üzem életére gyakorolt befolyásuk nagy.

Hierarchikus különbségek a fizetések alakulásában

A hierarchiában betöltött pozíció legkézzelfoghatóbban a fizetés nagyságában tükröződik. Ennek annál is nagyobb a jelentősége, mivel a fizetés nagysága jelenleg az a mérce, amely a *legjobban* kifejezi a társadalom, illetve a szűkebb munkahelyi környezet megbecsülését. A kereset tehát nem csupán eszköz az emberek anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítéséhez, hanem — különösen bizonyos jövedelmi szint felett — egyben mutatóul is szolgál az egyén számára arra vonatkozóan, hogy milyen helyet foglal el a társadalomban, illetve a szűkebb munkahelyi közösségben. Ezért nem meglepő az a munkások között tapasztalható jelenség, hogy éppen a magasabb képzettségű, a társadalom normáit jobban elsajátító, viszonylag jól kereső, tudásukra és képességeikre büszke, tapasztalt szakmunkások azok, akik szinte filléres bérkérdésekben is körömszakadtáig védik álláspontjukat, míg a fiatalabb, alacsonyabb szakképzettségű, és kevesebbet kereső dolgozók könnyebben megbékélnek a számukra esetleg sérelmesnek tűnő bérügyi döntésekkel is.

A kutatásunk során vizsgált gazdasági szervezeteken belüli hierarchikus szintek között a szövetkezetekben tapasztaltuk a legnagyobb (620 Ft), a kisvállalatoknál pedig a legkisebb (471 Ft) átlagos eltérést, ami mindenképp azzal magyarázható, hogy a vizsgált vállalat típusokon belül a szövetkezetekben a legkevesebb a hierarchikus szintek száma. Ugyanezzel magyarázhatjuk azt a

tényt is, hogy a legalsó és a legfelső szint eltérése a nagyvállalatoknál a legnagyobb (3700 Ft) és a szövetkezetekben a legkisebb (3100 Ft).

A jövedelmek alakulásának a hierarchiában elfoglalt hellyel való összefüggéseit annál is fontosabb hangsúlyozni, mivel ez nagy mértékben befolyásolja a szervezeti tagok attitűdjeit, például a vállalathoz és a vállalati vezetéshez való viszonyt, az önértékelés stb.

A munka tartalmi elemeiben meglevő különbségek

A magasabb hierarchikus szinten levő egyéneknek több lehetőségük van arra, hogy saját elképzeléseiket megvalósítsák, új dolgokkal ismerkedjenek meg, képességeiket hasznosítsák. Mindez jelentősen befolyásolja a dolgozó munkával, illetve vállalattal való azonosulását és általános elégedettségét. Ezek a lehetőségek részben a végzett munka belső, tartalmi aspektusaira, részben pedig a közvetlen munkavégzéssel kapcsolatos „önkontroll”, „önirányítás” megvalósulására vonatkoznak.

A végzett munka tartalma, pontosabban az egyén által történő megítélése a munkamegosztáson alapuló ipari termelés körülményei között mindekelőtt annak függvényében alakul, hogy az egyes ember legyen az segédmunkás, osztályvezető vagy gyárigazgató, — tevékenysége mennyire szükség-szerű a szervezet egészének tevékenysége szempontjából, milyen mértékű az egyes dolgozók hozzájárulása az üzem, vállalat céljai megvalósulásához. Ez a körülmény ugyanis nagy mértékben meghatározza a végzett munka jellegének következő aspektusait:

a) az egyénnek „kívülről,” mások által meghatározott megoldást kell-e alkalmaznia, vagy lehetősége van a saját elképzelése megvalósítására;

b) a végzett munka a vállalat tevékenységének egészével illetve annak egy egységes részével, vagy pedig valamely standardizált, a szervezet egész tevékenységéhez csak igen áttételes úton kapcsolódó elemével függ össze;

c) van-e lehetőség a meglevő képességek, készségek, ismeretek hasznosítására, vagy pedig a munka csupán mechanikus begyakorltságot igényel;

d) ezzel összefüggésben, milyen mértékben ismétlődő, rutinszerű a tevékenység, milyen mértékben van lehetőség új, a korábbiól eltérő feladatok megoldására.

Ebből kiindulva kérdeztük meg a különböző vállalatok dolgozóit, hogy „Munkájában milyen mértékben van lehetősége:

a) új dolgokat tanulni, b) saját elképzeléseit alkalmazni, c) érdekes munkát végezni, d) szakképzettségét, tudását, és képességeit hasznosítani, e) munkaidő alatt más emberekkel beszélgetni, f) saját munkaütemét meghatározni, g) befolyást gyakorolni mások tevékenysége felett.”

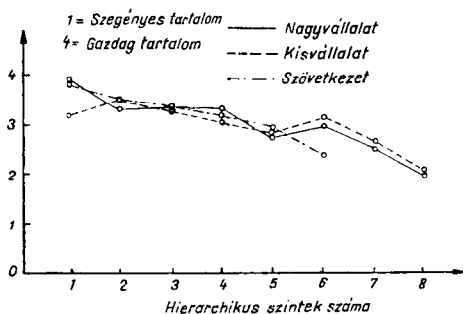
A megkérdezettek a felsorolt tényezőkkel kapcsolatos lehetőségeket 1—5

ponttal jelölték meg. (1. = egyáltalán nincs lehetőség 5. = nagyon sok lehetőség van)

A szorosan összefüggő *a*, *b*, *c*, *d* alkérdésekből indexet képeztünk. Ez az index tehát a munka tartalmi elemeiben rejlő lehetőségeket fogja össze.

Az index szerinti megoszlások alapján 4 válasz-csoportot különböztettünk meg, ahol az első csoportban a minimális, a negyedik csoportban pedig a maximális lehetőségek találhatók. (Ugyanazt a műveletet végeztük az *f*, *g* alpontokkal is. Az ily módon kialakított index pedig azt mutatja, hogy az egyénnek milyen mértékben van lehetősége közvetlen környezetének kontrolljára, a szervezetben végzett tevékenység mennyire korlátozott, illetve milyen mértékben alapul egyfajta „önirányítás.” Ezt a továbbiakban még elemezzük.) ⑩

Az index értékeinek alakulását az alábbi grafikon szemlélteti:

A grafikonból kitűnik, hogy a vizsgált jellemző a hierarchiához leginkább a szervezetekben kapcsolódik, míg a kis-, illetve nagy vállalatokban a munka tartalmi görbéje töréseket szenved.

A szintek között átlagos eltérés ebben a tekintetben is a szervezetekben a legmagasabb, a kisvállalatokban pedig a legalacsonyabb.

A legalsó és a legfelső szint különbsége ugyanakkor a nagyvállalatokban a legmagasabb és a kisvállalatokban a legkisebb.

A saját munka feletti kontroll lehetőségei, azaz a személyes autonómia tekintetében meglevő lehetőség a közvetlen munkavégzés terén, attól függ, hogy az egyén munkájának ütemét, a munkavégzés módozatainak megválasztását milyen mértékben határozzák meg „külső” objektív, személytelen, a végzett munka technikai-technológiai specifikumából eredő tényezők. Ha pl. egy munkás képes kontrollálni a munkaütemét, akkor egyben szabályozhatja a ránehezedő pszichikai-fizikai terhelés mértékét is. Ebből a szempontból a legkedvezőtlenebb helyzetben a félautomatákat kiszolgáló és a szalag mellett dolgozó betanított, illetve segédmunkások vannak, míg a munkásoknál maradva – a beállí-

*Ez tükröződik a hierarchikus tagozódásban is, amennyiben a beállítók általában a gépeket kiszolgáló munkások közvetlen felettesei, csoportvezetői is egyben.

tó lakatosok pl. jóval nagyobb függetlenséget élveznek ezen a téren.* A munka ütemének kontrollja többek között lehetőséget teremt a munka mennyiségének, sőt minőségének befolyására is.

A kontroll mértékét másrésről befolyásolja az is, hogy a szervezeti munkamegosztás során kialakuló résztevékenységek egymásba kapcsolódásának jellege *milyen mértékben teszi függővé az egyént mások munkájának* alakulásától. Ebből a szempontból a nagyvállalatok dolgozói nyilvánvalóan kedvezőtlenebb helyzetben vannak, hiszen a szervezeten belüli egységek nagyobb száma egyúttal az egységek közötti kölcsönös függőségi viszonyok bonyolultabb, összetettebb jellegét is jelenti. Ahhoz, hogy valaki „léphessen egyet,” meg kell várnia, míg a többiek — a többi egység — is „lépnek,” illetve, ha valaki „lép,” a többieknek is lépniük kell. (Ez a tény igen jelentősen befolyásolja egyébként a szervezeteknek azt a képességét is, hogy a környezetben végbemenő változásokra adekvát módon, a megfelelő ütemben tudnak-e reagálni, ami egyre inkább a szervezet hatékonyságának meghatározójává is válhat.) A munkakontroll lehetősége (illetve annak hiánya) motiválja az embereket a magasabb pozíció elérésére, illetve a pozícióban való megmaradásra. Ezért ezt a tényezőt is a szervezetben megszerezhető javak kategóriájába sorolhatjuk.

A vizsgálat során megkérdezettek válaszait a fenti kérdés *f.* és *g.* pontjaira, vállalati típusok szerinti bontásban az alábbi táblázatban közöljük.

A kontroll lehetősége a közvetlen munkavégzés terén.

A kontroll lehetősége (saját munkakörmét meghatározni, befolyá- solni mások tevékeny- ségét munkájába)	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok
Sok lehetőség	30	28	22
Közepes lehetőség	33	28	35
Kevés lehetőség	37	44	43
Összesen	100	100	100

Szervezeti hierarchia és előmenetel

A szervezeti hierarchia különböző szintjein az adott pozícióval járó előnyök, a befolyás, a jövedelem, a munka érdekes volta, stb. — mint láttuk — a szövetkezetekben jelentkeznek a legegységesebben.

Ennek alapján azt várhatnánk, hogy az *előmeneteli aspirációk* a szövetkezetekben a legmagasabbak és a nagyvállalatokban a legalacsonyabbak, hiszen önmagában véve, annál vonzóbb a magasabb pozíció, minél több juttatást, befolyást, stb. von maga után. Az adatok azonban nem igazolták ezt a feltételezést. A különböző vállalat-típusok között csupán jelentéktelen eltérések vannak az előmenetellel kapcsolatos attitűdök tekintetében.

Ezt szemlélteti az alábbi táblázat.

Az előmenetellel kapcsolatos attitűdök (%-ban):

Megnevezés	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok
Inkább elfogadná a magasabb beosztást	38	40	41
Inkább nem fogadná el a magasabb beosztást	59	46	57

Az előmeneteli lehetőségek alakulása az egyes vállalat-típusokon belül látszólag ugyancsak ellentmond annak a kézenfekvő feltételezésnek, hogy ott *kisebbség* a lehetőségek, ahol a magasabb pozícióba való kerülés több anyagi-erkölcsi juttatást von maga után. Ez ugyanis elvben a magasabb pozíciók iránti nagyobb „keresletet” vonja maga után, és minél több a magasabb pozícióra aspiráló, annál kisebbek a lehetőségek is. Adataink szerint azonban a legtöbb előmeneteli lehetőség éppen a szövetkezetekben van.

Az előmeneteli lehetőségek alakulása (%-ban)

Van-e reális lehetőségük az Önhoz hasonló embereknek előrehaladásra ennél az üzemnél?	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok
Egyáltalán nincs, illetve kevés lehetőségük van	34	40	46
Közepes mértékben van lehetőségük	39	45	43
Sok, illetve nagyon sok lehetőségük van	27	15	11
Összesen	100	100	100

Az előmenetelben szerepet játszó tényezőkre vonatkozó adataink alapján feltételezhetjük, hogy a pozíciókkal járó anyagi-erkölcsi elismerés mértéke és az előmeneteli elvárások, illetve lehetőségek közötti ellentét oka abban rejlik, hogy a szövetkezetekben nem csupán a juttatások, hanem a kötelességek, felelősség, a kezdeményezőkézség, a szervezet céljai megvalósításához való nagyobb mérvű hozzájárulás is egyértelműbben kapcsolódik a hierarchiában elfoglalt helyhez, amint azt a következő táblázat mutatja.

Mindezek alapján egyértelműbbé válik az az összefüggés, hogy a hierarchikus különbségeknek a szervezeti pozíciókhoz való erősebb kapcsolódása funkcionális jelleggel bír, azaz a szervezet hatékonysága, stabilitása szempont-

Az előmenetelt meghatározó tényezők (súlyozott átlag, 1 = nincs jelentősége, 5 = nagyon nagy jelentősége van)

	Vezetők			Beosztottak		
	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok
a) A munka minősége	3,8 +	3,5	3,4	3,0 -	3,1	3,0 -
b) A munka mennyisége	3,8 +	3,4	3,3	3,2	3,3	3,1 -
c) A felettes véleménye	4,0	3,8	4,4 +	3,7	3,7	3,6 -
d) Megbízhatóság	4,1 +	3,8	3,7	3,5	3,6	3,2
e) Alkotókészség, újító-készség	3,6 +	3,0	3,0	2,7	2,6	2,5 -
f) A vállalatnál eltöltött idő	3,3	3,5 +	3,0	3,4	3,4	2,8 -
g) Baráti kapcsolatok felsőbb vezetőkkel	2,1 -	2,5	2,6	2,9	2,6	3,0 +
h) Jó szakmai tudás	4,2 +	3,7	4,1	3,7	3,6	3,3
i) Kezdeményezőkészség	3,8 +	3,3	3,4	3,0	2,8	2,7 -
j) Az emberekkel való megfelelő bánásmód	3,7 +	3,4	3,1	3,2	2,2 -	2,7
k) A vállalathoz való hűség	3,7 +	3,6	3,2	3,4	3,4	2,6 -
l) Politikai jellegű ajánlás	3,3	3,4	3,5	3,2	2,9	3,3
m) Könyöklés az előrejutás érdekében	1,6 -	2,2	2,0	2,3	2,3	2,8 -
n) Valamilyen befolyásos csoporthoz való tartozás	1,7 -	2,3	2,2	2,2	2,3	3,0 +

jából pozitív jelenségeket vonnaga után, ha ezek a különbségek a különböző szervezeti pozíciókban kifejtett munka és a szervezet érdekében kifejtett tevékenységek függvényében alakulnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy amennyiben a hierarchikus különbségek elszakadnak a szervezeten belül kifejtett teljesítményektől, diszfunkcionális jellegűvé válnak.

Döntéshozatal — kontroll — részvétel

A vállalati hierarchia egyik aspektusaként jelentős szerepe van annak, hogy a különböző gazdasági szervezetek vezetési rendszerében milyen súllyal jelentkeznék a participatív vezetés elemi, pontosabban hogyan tükröződnék ezek az emberek véleményeiben. A dolgozók döntésekben való részvétele, azaz a participáció kérdése a szervezetszociológia egyik legélőbb problémája. Rendkívül nehéz kutatási feladatot jelent a gazdasági szervezeteken belüli döntésekben való részvétel empirikus vizsgálata, annál is inkább, mert e fogalom elméletileg sem tisztázott. Egy elméletileg tisztázatlan fogalom operacionalizálásának nehézségei pedig már eleve korlátozzák a probléma empirikus kutatásának terét.

A szervezeti döntésekben való részvétel lehet formális és informális. A formális részvétel pedig lehet közvetlen és képviseleti, amely kiterjedhet szé-

les, vállalatpolitikai kérdésekre (jövedelemelosztás, beruházások, stb.), s leszükhhet a konkrét munkavégzés körülményeit érintő operatív jellegű döntésekre. Informális részvétel alatt mindenekelőtt a vezető és felügyelő személyeknek a beosztottaik javaslataival, észrevételeik figyelembevételével kapcsolatos pozitív attitűdjüket értjük.

A részvétel lehet passzív (pl. a döntési fórumon történő pusztja jelenlét), és tudatos, racionális, mely kifejeződik a döntési – folyamat különböző szakaszaiban pl. a vitákban való részvételben, vagy a döntési alternatívák közötti választás során szavazat formájában is.*

Mindebből az következik, hogy a participáció vizsgálatát rendkívül komplex kutatási technikák segítségével tudjuk csak elvégezni. Témánk szemszögéből azonban megelégedhetünk annak elemzésével, hogy hogyan érzékelik a szervezet különböző hierarchikus szintjein levő szervezeti tagok a részvétel mértékét, illetve mennyire elégedettek azzal.

Ezzel a módszerrel természetesen nem a tényleges helyzet közvetlen képét nyerjük. Hozzájutunk azonban olyan információkhoz, amelyek — véleményünk szerint — nagyon lényegesek a valóságos helyzet megértéséhez. Képet kapunk arról, hogyan érzékelik az alá- és fölérendeltségi viszonyok különböző szintjein levő szervezeti tagok a termelőeszközök társadalmasításának megvalósulását. Ennek egyik döntő tényezője ugyanis az a szerep, melyet a szervezeten belüli jelenségek, döntések és folyamatok befolyásolásában a dolgozói kollektívák játszanak.

Részvétel a döntési folyamatokban

A döntésekben való részvétel mértékét és az azzal való elégedettség szintjét kutatásunkban több kérdésen keresztül közelítettük meg. A kérdések részint a munkások munkájával kapcsolatos, részint pedig az üzem általános problémáira vonatkozó döntésekben való részvételre irányultak.

Mindenekelőtt tekintsük át a három vállalat típus között meglevő különbségeket a munkára és az üzem általános problémáira vonatkozó döntésekben való részvétel tekintetében, valamint arra vonatkozóan, hogy a vállalati vezetés kikéri-e a döntések meghozatalakor az érintettek véleményeit és javaslatait.

Az alábbi táblázat adatai e három kérdésre adott válaszok alapján képzett indexek értékeit mutatják.

A fenti három kérdés alapján — melyek közvetlenül kapcsolódnak a participáció döntéshozatali aspektusához — az ipari szövetkezetekben találjuk a részvétel legnagyobb mértékét. Az ipari szövetkezeteket a participativitás tekintetében a kis, majd pedig a nagyvállalatok követik.

*Lásd erről: Kulcsár Kálmán: Laikus résztvétel a szervezeti döntésekben. Szociológia, 1973/3. 317. o.

A döntésekben való részvétel tényleges és szükségesnek tartott mértéke vállalat-típusonként:

Megnevezés	Nagyvállalatok		Kisvállalatok		Szövetkezetek	
	vezetők	beosztottak	vezetők	beosztottak	vezetők	beosztottak
A részvétel tényleges mértéke	2,6	2,3	2,7	2,4	3,0	2,5
A részvétel szükségesnek tartott mértéke	3,3	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4

(5 = maximális, 1 = minimális részvétel)

A részvétel ideális mértékével kapcsolatos elvárások mindhárom vállalati típusnál meghaladják a részvétel tényleges mértékét, ugyanakkor az „ideális” és „tényleges” részvétel közötti diszkrepancia mértéke az ipari szövetkezetek esetében a legkisebb. Ugyancsak a szövetkezetekben a legkisebb a vezetők és beosztottak részvétellel kapcsolatos elvárásai közötti különbség is.

A részvétel mértéke nyilvánvaló összefüggésben áll a különböző vállalaton belüli csoportok (pl. legfelső vezetés, középszintű vezetés, munkások) szervezeten belüli befolyásának és kontrolljának eloszlásával.

A befolyás alakulása az egyes csoportok szintjén

A megkérdezettek személyes befolyásának elemzése során a szervezeten belüli jelenségekre gyakorolt legmagasabb mértékű személyes befolyást az ipari szövetkezetekben találtuk. Lényegében ugyanezt tapasztaltuk abban az esetben is, amikor a befolyás mértékét nem a különböző hierarchikus szinten levő egyének személyes befolyására vonatkoztattuk, hanem a vállalaton belüli — meghatározott hierarchizáltságot magán viselő — különböző csoportok befolyására. A befolyás két irányból történő megközelítése alapján nyert adatok egybeesése egyúttal a befolyás alakulására vonatkozó információink megbízhatóságára is utal.

A vállalaton belüli különböző csoportok befolyásának vizsgálatára a következő kérdést alkalmaztuk: „Véleménye szerint a különböző csoportok valójában mekkora befolyással rendelkeznek a vállalatnál történetekre?” A kérdésre adott válaszok vállalat-típusonként, a vezetők és beosztottak bontásában a következőképpen alakulnak: (1 = kisbefolyás, 5 = nagy befolyás)

Az igazgató és igazgatói tanács, valamint a „munkások, mint csoport” befolyásáról alkotott vélemények eltérése mind a vezetők, mind pedig a beosztottak szerint a legnagyobbak a nagyvállalatokban, a legkisebbek pedig az ipari szövetkezetekben. Figyelemre méltó, hogy a különböző csoportok közötti befolyásbeli különbségek megítélésében a legkisebb eltérést a szövetkezeti vezetők és beosztottak között találjuk (0,1), míg ugyanez 0,3 értékű a kisvállalatok, és 0,5 értékű a nagyvállalatok esetében.

A különböző csoportok befolyása

Megnevezés	Vezetők			Beosztottak		
	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok	Szövetkezetek	Kisvállalatok	Nagyvállalatok
Igazgató és igazgatói tanács	4,6	4,5	4,4	4,3	4,3	4,3
Egyéb vezető személyek	4,2	3,8	3,7	4,0	3,7	3,5
A munkások mint csoport	3,2	3,0	2,8	2,8	2,5	2,2
A legfelső szint és a munkások mint csoport közötti befolyásbeli eltérések	1,4	1,5	1,6	1,5	1,8	2,1

Egy sajátos jelenséggel találkozunk, ha a különböző csoportok befolyásának mértékét a hierarchiában elfoglalt hellyel vetjük egybe.

A különböző csoportok befolyásának megítélése a hierarchiában elfoglalt hely függvényében

Hierarchikus szintek	Igazgató és igazgatói tanács	Egyéb vezető személyek	Munkások, mint csoport
1	4,3	3,7	3,5
2	4,2	3,8	3,0
3	4,4	3,9	2,8
4	4,6	3,9	2,8
5	4,4	3,8	2,6
6	4,2	3,7	2,5
7	4,3	3,5	2,2
8	4,5	3,5	1,8

A különböző csoportok vállalatnál történetekre való befolyása mértékének megítélése tekintetében a szervezeti hierarchia különböző szintjein levő személyek véleményei között szignifikáns különbségek a „munkások, mint csoport” befolyásának kérdésében jelentkeznek, míg a két vezetői csoport befolyásának megítélése tekintetében a vélemények jóval kevésbé differenciálódnak.

A százalékos megoszlások szerint a szervezeti hierarchia magas pozícióiban levők (első, második, harmadik szint) átlagosan 23 %-ban említették azt, hogy a „munkásoknak, mint csoport”-nak nagyon nagy befolyása van a vállalatnál történetekre. Ugyanakkor a megkérdezett beosztott nélküliek mindössze 2 %-a említi ugyanezt. A beosztott nélküli szervezeti tagok 51 %-a szerint a „munkásoknak, mint csoport”-nak nagyon kis, illetve kis befolyása van a vállalatnál történetekre, míg a vizsgálat körébe tartozó gazdasági szervezetek legmagasabb szintjein ilyen véleményeket egyáltalán nem nyilvánítottak.

A mindennapi életben is gyakran tapasztalhatjuk, hogy a szervezetek egy-egy fontos jelenségét eltérő módon értelmezik a szervezeti hierarchia különböző szintjein levő személyek. Ezek az eltérő értelmezések döntően a szervezetben elfoglalt helyből eredő specifikus érdekekkel magyarázhatók. Továbbá, a különböző hierarchikus szinteken levők más és más forrásokból származó és

különböző mértékű információval rendelkeznek. Ugyanakkor a különböző szinteken levő egyéneknek a közvetlen társadalmi és pszichológiai környezete, tekintély, státusz, presztizs, stb. különbözőségei miatt, valamint azért, mert az e szinteken belüli kommunikáció jóval intenzívebb, mint a szintek közötti — bizonyos mértékig már eleve predesztinálja a különböző szervezeti jelenségekkel kapcsolatos beállítottságot, attitűdöt. A fenti kérdés kapcsán konkrétan jelentkezik ez a probléma, nevezetesen az, hogy egyazon szervezeti jelenséget, tényt, attól függően, hogy a szervezeti tagok hol helyezkednek el a szervezet hierarchikus rendszerében, más-más módon ítélik meg. Meg kell még jegyeznünk, hogy a szervezeti tagok, különösen pedig a szervezeti vezetők véleményei elsősorban a hierarchikus szervezetek magasabb szintjein, ahol a szervezet iránti lojalitás, vagyis a szervezeti célok, értékek, normák és elvek formálisan, vagy ténylegesen történő teljes elfogadása egyre inkább jellemzővé válik — bizonyos sztereotípiákat és ideologisztikus elemeket is tartalmaznak.

A szervezeten belüli befolyás mértékének megítélésében meglevő különbségek — mint láttuk tehát — részint a szervezeti hierarchiában elfoglalt helynek megfelelően struktúrálták, részint pedig a gazdálkodási egység, a gazdasági szervezet specifikus vonásainak megfelelően meghatározottak.

A különböző vállalati csoportok tényleges befolyásáról alkotott vélemények elemzése mellett azt is vizsgáltuk, hogy milyen mértékű a különböző szinteken elhelyezkedő dolgozók elégedettsége az egyes csoportok befolyásával. E célból megkérdeztük azt is, hogy milyen mértékű befolyást tartanak szükségesnek a különböző csoportok esetében. E két kérdésre adott válaszok egybevetése alapján indexet képeztünk, amely a különböző csoportok befolyásával való elégedettség fokát mutatja.

Az „igazgató és igazgatói tanács” befolyásával való elégedettség szintek szerinti bontásban (százalék):

Szintek	A meglevő befolyás megfelelő (a)	A meglevőnél nagyobb befolyásra lenne szükség (b)	Nem választott, nem értékelhető	Összesen	(a – b)
1	53	38	19	100	15
2	54	41	5	100	13
3	60	31	9	100	29
4	71	19	10	100	52
5	59	25	16	100	34
6	59	29	12	100	30
7	56	24	20	100	32
8	71	14	15	100	57

Az „a – b” oszlop tehát azt mutatja, hogy milyen nagyságrendű a különbség a meglevő befolyással elégedettek és a meglevő befolyással elégedetlenek között. Mennél kisebb az „a – b” érték, annál nagyobb mértékű az elégedetlen-

ség az „igazgató és igazgatói tanács” befolyásával az egyes szinteken. Az igazgató- és igazgatói tanács befolyásával az igazgatók, valamint a második szintű vezetők (az igazgatói tanács tagjai) a legkevésbé elégedettek, míg a legalsó, azaz a nyolcadik szinten vannak a legtöbben olyanok, akik szerint az igazgató- és igazgatói tanács befolyásának mértékét nem szükséges növelni.

A középszintű vezetők befolyásával való elégedettség (%)

Szintek	A meglevő befolyás megfelelő (a)	A meglevőnél nagyobb befolyásra lenne szükség (b)	Nem választott, nem értékelhető	Összesen	(a - b)
1	38	50	12	100	-12
2	50	37	19	100	13
3	58	31	11	100	26
4	54	39	7	100	15
5	49	38	13	100	11
6	49	42	9	100	7
7	44	43	13	100	1
8	57	36	7	100	21

A középszintű vezetők befolyásával való elégedettség szintek szerinti alakulása figyelemre méltó momentumokra utal. Az igazgatók (első szint) a legkevésbé elégedettek ugyanis a meglevő helyzettel, ami alátámasztja azt a korábbi feltevésünket, hogy az alsóbb szintek nem megfelelő befolyása inkább gyengíti, mint erősíti a felsőbb szintek befolyását. Különösen figyelemre méltó az a jelenség, hogy a középszintű vezetők hatalmát az igazgatók (elnökök) átlagosan nagyobb mértékben szeretnék növelni, mint közvetlen hatalmukat.

A legmagasabb pozíciókban levő középszintű vezetők, (a harmadik szinten levők) azok, akik szerint a legkevésbé van szükség az igazgatói tanácson kívül eső vezető személyek hatalmának növelésére. Ha megnézzük a tényleges személyes befolyás alakulását, akkor azt találjuk, hogy ezeknek az embereknek viszonylag magas (különösen a nagyvállalatokban) a személyes befolyásuk.

Az igazgatók után közvetlenül a hetedik szinten levők a legelégedetlenebbek az „egyéb vezetők” befolyásával. Ez egyébként nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy ezen a szinten helyezkednek el a nagy- és kisvállalati művezetők, illetve csoportvezetők.

A „munkások, mint csoport” befolyásával való elégedettség terén tapasztalhatók a legnagyobb véleménykülönbségek, mint korábban is láttuk. Valamennyi réteg véleménye megegyezik abban, hogy a „munkások, mint csoport” befolyásának nagyobbnak kellene lennie, azonban ennek mértékét illetően mint ahogy az alábbi tábla is mutatja a hierarchikus szintek szerint meg lehetőszen nagyok az eltérések.

A különböző vállalatban belüli csoportok befolyásával való elégedettség és a döntésekben való részvétel mértéke, valamint a vállalati vezetéssel szembeni

A munkások, mint csoport” befolyásával való elégedettség (%)

Szintek	A meglevő befolyás megfelelő (a tényleges és „ideális” állapot pontkülönbsége = 0)	A befolyást némileg növelni kellene (pontkülönbség = 1)	A befolyást jelentősen növelni kellene (pontkülönbség = 2)	A befolyást igen jelentősen kellene növelni (pontkülönbség = 3—4)	Nem válaszolt, nem értékelhető	Összesen
1	50	31	13	—	6	100
2	35	43	17	2	3	100
3	37	40	16	3	4	100
4	39	35	19	2	5	100
5	31	37	17	11	4	100
6	36	29	22	9	6	100
7	21	34	21	13	11	100
8	7	32	46	10	5	100

attitűdök között kutatásunk során lényeges összefüggéseket találtunk. Egyrészt például a nagyobb fokú részvételt biztosító ipari szövetkezeteknél pozitívabb vezetéssel szembeni attitűdökkel találkoztunk, mint a másik két vállalati típusnál, másrészt pedig az összmintára vonatkoztatva is kiderült, hogy akik magasabbra értékelik a részvétel mértékét, azok kedvezőbben ítélik meg a vállalati vezetés egészét is.

A gazdasági szervezeteken belüli alá- és fölérendeltségi viszonyok különböző vonatkozásainak áttekintése után megállapíthatjuk, hogy mind a hierarchikus különbségek egyes tényezőinek alakulása, mind pedig — ezzel összefüggésben — a döntésekben való részvétel tekintetében az ipari szövetkezetekben alakult ki a legkedvezőbb helyzet. E tekintetben nehéz megállapítani, hogy ez milyen mértékben következik a különböző típusú gazdasági szervezetek vezetési-irányítási mechanizmusának sajátosságaiból, illetve abból, hogy a szövetkezetekben — a szövetkezeti törvénynek megfelelően is — egyértelműbb a szakigazgatás dolgozóktól való függősége, bár e két aspektust nem lehet élesen elválasztani egymástól. Közrejátszik ebben természetesen a gazdálkodási egységek mérete is, de megjegyezzük, hogy ebből a szempontból nincs lényeges különbség az általunk vizsgált szövetkezetek és kisvállalatok között. Kétségtelen tény, hogy nagy vállalati méretek mellett könnyebben érvényre jutnak a hierarchikus tagozódás nem kívánatos konzekvenciái, hiszen a sok vezetési szint már önmagában is távolságokat teremthet a vállalatok különböző dolgozói csoportjai között. Ez különösen akkor alakulhat ki, ha a vállalat mérete, s ebből következően a szakigazgatás struktúrája nem felel meg az alkalmazott technológiai folyamatoknak, amelyek maguk is objektíve meghatározott struktúrákat követelnek meg.

AZ ÜZEMI DEMOKRÁCIA KAPCSOLATA A TÁRSADALMI TULAJDONNAL, A VÁLLALAT SZERVEZETÉVEL, A KOLLEKTÍV JOGVISZONYOKKAL ÉS A SZAKSZERVEZETEK BELSŐ VISZONYAIVAL

WELTNER ANDOR

1. Főleg a fejlett ipari tőkés országokban is, amelyekben a munkásmozgalom erős, fokozódó mértékben lép előtérbe az a kérdés, hogy a dolgozók, képviseleti szerveik (például munkástanácsok) és a szakszervezetek részt vehessenek-e a vállalatok tevékenységének igazgatásában, és ha igen, milyen mértékben. Ez persze elsősorban politikai kérdés. De e probléma szükségképpen a munkaszociológiai, a munkagazdaságtani, a munkapszichológiai, a munkaszervezési és nem utolsósorban a munkajogi, vagyis — összefoglaló elnevezéssel — az ún. munkatudományi kutatások előterébe is került.¹ Ma már azonban az a helyzet, hogy alig van olyan nézet, amely nyíltan szembe fordulna a részvételi jogosultságok elismerésével. A kérdés lényege inkább az, hogy a vállalati tevékenység igazgatásában történő részvételi jog garntálása mire és meddig terjedjen ki, milyen mértékben korlátozhatók a tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok, és hogy milyen szervek milyen jogi formák között gyakorolják a részvételi jogosultságokat.

2. Szinte áttekinthetetlen azoknak a felméréseknek, tanulmányoknak monográfiáknak a tömege, amelyek ezekkel a kérdésekkel különböző elnevezések alatt foglalkoznak. A leggyakrabban használt kifejezések a következők: üzemi, ipari, gazdasági demokrácia, részvételi, beleszólási, együttdöntési jogosultságok, üzemi alkotmány stb.²

¹ Jellemző, hogy — többek között — a részvételi jogosultságok, illetve a szakszervezetek problémáival foglalkozott legutóbb az International Industrial Relations Association 1973-ban Londonban, a Société Internationale de Droit du Travail et de la Sécurité Sociale 1963-ban Lyonban és 1974-ben Selva di Fasano-ban (Olaszország) és Teheránban ugyancsak 1974-ben megtartott Összehasonlító Jogi Kongresszus. A lyoni kongresszus napirendjén az a kérdés szerepelt, hogy mi a viszony a szakszervezet és tagjai között. Az olaszországi kongresszus napirendjén szereplő téma pontos címe: „A szakszervezetek és képviselőik jogai és feladatai a vállalatnál”. A londoni kongresszus is a szakszervezetek helyzetével foglalkozott, de azt inkább a munkatudományok interdisziplináris módszerével elemezte. A teheráni kongresszus napirendjén szereplő téma címe: „A dolgozók részvétele a vállalat igazgatásában”. Három kongresszusra e tanulmány szerzője nemzeti jelentést készített. Ez a feldolgozás részben ezekre, részben pedig a kongresszusi anyagokra és vitákra épül.

² Csak illusztrációként egyes címek: Horváth L.: Vállalati demokrácia — decentralizálás — érdekelttség; Az ipari demokrácia: káprázat, hiedelem vagy valóság?; Laudon,

A lábjegyzetben szándékosan olyan publikációkat soroltam fel, amelyek azokra a vélt, kívánt, szociális demagógiából állított vagy valóban fennálló összefüggésekre is utalnak, amelyek egyfelől a részvételi jogosultságok, vagyis az üzemi demokrácia, másfelől különböző gazdasági, társadalmi, politikai, szociológiai stb. vonatkozások között állnak fenn. A részvételi jogosultságokat elemző tanulmányok ugyanis nagyon gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy az üzemi demokrácia milyen befolyást gyakorol az elidegenedésre, illetve a vállalati érdekekkel való azonosulásra, vagy legalább is annak figyelembevételére, a munkahelyhez való hűsége, illetve a fluktuációra, a munkafegyelemre, az igazolatlan mulasztásokra, a munka örömére, a humanizációra, az újító mozgalomra, az üzemi légkörre, általában a vállalat eredményes tevékenységére stb.

A valóságban persze eltérő jogi megoldásokkal és elméleti nézetekkel találkozunk attól függően, hogy a jogalkotás, illetve az elméleti koncepció elsősorban a vállalat vagy pedig a dolgozói kollektíva, illetve az egyes dolgozók érdekeit tartja szem előtt, vagy pedig arra törekszik, hogy optimális

G.: Az ember és a vállalat; Olivier, M.: Ergonomia, termelékenység és részvétel a döntésekben; Rominski, D.: Az üzemi alkotmányra vonatkozó új törvény végrehajtása mint információs probléma; Vitár, Z.: Az üzemi demokrácia társadalomtudományi megközelítése; Alewek, K.: Az együttes döntés befolyása a vállalatvezetésre; Szabó K.: Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan; Dunn, I.: A vezetésben való részvételi jog; Gilejko, L.: A munkásnigazgatás gazdasági és társadalmi funkciói Lengyelországban; Kimlik, M.: A vállalati munkástanácsok és a szakszervezetek; Kunze, O.: A vállalati alkotmány mint társadalom-politikai követelmény; Brown, J. A. C.: Az ipar szociál-pszichológiája. Emberi kapcsolatok az iparban; Buza, M.: Az üzemi demokrácia; Emery, F. E.: Az ipari demokrácia formája és tartalma; A vállalat humanizálása és a gazdasági rend; Kunze, J.: Az üzemi légkör; Thalvard, R.: A vállalati vezetés demokratizálása; Ballerstedt, E.: Az üzemi kapcsolatok szociológiai vonatkozásai; A vállalatban belüli jó viszony ápolása a vállalatvezetés és a dolgozók között; Hauser, R. — Meyer, G.: A döntésben való részvétel. A nyugat-német munkásosztály harca a gazdasági döntésekben való részvételért; Beckl, S.: A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe; Mód Aladárné — Kozák Gy.: A Dunai Vasmű munkásai. (Munkások az üzemi demokráciáról); Nemeslaki T.: A szocialista gazdaság és a szakszervezetek; Sali, F.: A vállalati gazdasági vezetők és szakszervezeti szervek együttműködése; Cox, R. W.: Szakszervezetek, munkaadók és nemzeti gazdaságpolitika; Molgacsev, A.: Az állandóan működő értekezletek szerepe a tartalékok feltárásában; Braunstein, D. N.: A „demokratikus” vezetés jelentésének megkérdőjelezése; Irle, M.: Demokratikus vállalatvezetés — út a termelékenység emeléséhez?; Mennicken, E.: Gondolatok az ipari üzemek vezetőinek helyzetéről és az üzemi légkör kialakításáról Newport M. G.; Duncan, W. J.: A beosztottak és vezetők kapcsolata; Spalton L. M.: A vezetés és a dolgozók; Klein, S. M.; Luytjes J.; Schaupp, D.: Részvételi vezetés az Egyesült Államokban — egy vállalati tapasztalat; Szevosztjanov, L.: A dolgozók bevonása az alkotómunkába egy szénbányában; Cook, F. W.: A dolgozók mint a vállalat résztulajdonosai; Schultz, G. P.; McKersie, R. B.: Részvétel — teljesítmény — jutalmazási rendszer; Teichmann, H.: Az üzemgazdaságtan és a dolgozók részvétele a vállalatvezetésben; Ellinger, J.; Scholz, W.: Szocialista demokrácia, öntudat és társadalmi ellenőrzés a vállalatban belül; Keller, J.: Beleszólási jog vagy partnerként való közreműködés?; Rödel, K.: A szocialista demokrácia fejlesztése és a szakszervezeti érdekképviselés; Arnold, O.: A vállalatban belüli szocialista demokrácia és a dolgozók tájékoztatása mint politikai-ideológiai feladat; Cannel, G.: Tekintélyelvű vagy részvételre építő vezetés?; Bosticco, M.: A vállalatok munkatársi gárdája nyújthatja a legtöbb segítséget a vezetéshez; Chambers, P.: Bírálhatják-e a beosztottak főnököket?; Marr, H.; Liebezeit, V. stb.: A vezető kapcsolata munkatársaival; Davis, W.: Irányíthatják-e a munkások az ipart?; Nuriev, Z.: A gazdasági vezetés és a pártszervezetek kapcsolata az SZKP szeptemberi határozatának tükrében”.

összhangot alakítson ki az osztársadalom, a vállalat, a dogozói kollektíva és az egyes dolgozók érdekei között. A kérdések feltevése és megválaszolása eltérő lesz attól is függően, hogy fejlett, közepesen fejlett vagy fejlődésben lévő ipari vagy inkább agrárországról van-e szó; munkaerőfelesleg vagy munkaerőhiány jellemző-e az országra. Lényeges tényező az is, hogy az adott országban milyen erők a haladó erők, különösen a munkásosztály pártjai és a szakszervezetek. A legerősebb meghatározó jellegű tényező pedig mindenképpen az, hogy az országnak milyen a gazdasági, társadalmi és politikai rendszere.

3. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a szocializmus viszonyai között a részvételi jogosultságok, az üzemi demokrácia befolyást gyakorolnak, sőt kölcsönhatásban állnak a társadalmi tulajdon tartalmával és funkcionálásával, a szocialista vállalat gazdasági, társadalmi és politikai tartalmával, szervezetével és tevékenységével, továbbá a kollektív jellegű jogviszonyok kialakulásával, a dolgozó „státusával” a kollektíván belül, általában pedig a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődéssel.

A társadalmi tulajdonnal fennálló kölcsönhatás alapja az, hogy az állam — és ez nagyon lényeges — nem egyedül államhatalmi és államigazgatási szervei útján gyakorolja tulajdonosi funkcióit, a tulajdonjogaiba tartozó rész-jogosultságait. Ezek egy részének a gyakorlását ugyanis át kell engednie a gazdálkodó szervezeteknek. Elsősorban azért, mert különösen a gazdasági reform óta az államhatalmi és az államigazgatási szervek a birtoklás, a használat és az áruforgalomhoz szükséges rendelkezés tevékenységét ellátni nem tudnák. Másképpen megfogalmazva, nem képesek a termelés és elosztás közvetlen feladatainak elvégzésére, hanem csak a termelés és az elosztás osztársadalmi szinten történő megtervezésére, megszervezésére, irányítására és ellenőrzésére. Meghatározott körben át kellett ruházni a tulajdonosi részjogosultságok gyakorlásának lehetőségét azért is, mert a szocializmus mai viszonyai között sajátos árutermelés folyik az értéktörvénynek a tervgazdálkodás által befolyásolt felhasználásával. Az állami vállalatok pedig csak úgy tudnak gazdálkodni és részt venni az áruforgalomban, ha őket — bár nem a kapitalista magánjog, hanem a szocialista jogrendszer szabályai szerint — birtoklási, használati és rendelkezési jogosultságok illetik meg a rendelkezésükre bocsátott vállalati vagyon tekintetében. Az állami vállalatok tehát az állam által rendelkezésre bocsátott vagyonnal gazdálkodnak, a tervgazdálkodás, illetve a jogszabályok által meghatározott önállósággal. Ebben a körben ők gyakorolják a vállalati vagyonra vonatkozóan reájuk átruházott tulajdonosi jogosultságokat, a vállalati kollektíva és az egyes dolgozók tevékenységének megszervezéséhez szükséges munkáltatói jogosultságokat. A dolgozók pedig az üzemi demokrácia keretei között — a jogszabály által meghatározott körben — részt vehetnek e tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, a vállalati tevékenység megter-

vezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében, munkafeltételeik szabályozásában, a munkaügyi viták elintézésében stb.³ Mindezek következtében realitássá válhat az, hogy az állampolgárok mint munkaviszonyban álló dolgozók is befolyást gyakorolhassanak arra, hogy a vállalat keretei között miként történjék a társadalmi tulajdon felhasználása, funkcionálása, a nemzeti jövedelem felosztása. Sőt erre magasabb, össztársadalmi szinten is befolyást gyakorolhatnak a magasabb szinteken tevékenykedő szakszervezetek útján. Kialakul tehát a szocialista vállalatnak egy olyan sajátos gazdasági-társadalmi szubsztrátuma, továbbá ennek megfelelő szervezeti-jogi struktúrája, amelynek szerves része a dolgozók, a különböző társadalmi szervek, különösen a szakszervezetek részvétele is a vállalati tevékenység igazgatásában.⁴

4. A dolgozók részvétele közvetlenül vagy közvetve valósul meg: közvetlenül például a termelési tanácskozáson, közvetve pedig a szakszervezet, az egyéb társadalmi szervek és a vállalat keretei között kialakuló különböző bizottságok és szervek útján. Mindezek a részvételi jogosultságok a legerőteljesebben a szakszervezetek közvetítésével érvényesülnek, ezért elsőnek a szakszervezetek egyes problémáival foglalkozunk.

II.

1. A tőkés országokban is nagyon lényeges problémát jelent a szakszervezet szervezeti felépítése - többek között - abban az értelemben, hogy legyen egy olyan szervezeti megoldás, amely a csúcsszervezet, vagyis a vállalat keretein kívül, illetve a magasabb iparági, szakmai vagy országos szinten működő szakszervezet tevékenységét megfelelő módon úgy kapcsolja össze a vállalati szinten működő szakszervezeti szervvel, hogy közöttük a kölcsönös befolyásolás lehetősége kialakuljon. A Société Internationale de Droit du Travail et de la Sécurité Sociale már említett kongresszusán Luigi Mengoni (milanoi professzor) fogalmazta meg a főreferátum előkészítését szolgáló kérdéseket, illetve anyagot. Véleménye szerint ennek a kölcsönös befolyásolásnak állandóan hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a szakszervezet

³ A következőkben: a vállalati tevékenység igazgatásában.

⁴ L. részletesebben: Weltner, A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája. Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XIV. kötet 3. sz., 1965, 221—253. l.; Weltner, A dolgozók közreműködése a vállalatra átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok gyakorlásában, Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis De Rolando Eötvös Nominata Tomus XII, 1970. Szabó Kálmán is lényegében hasonló következtetésre jut, amidőn a politikai gazdaságtan oldaláról közelítve — többek között — azt a gondolatot is kifejti, hogy az üzemi demokrácia lényege abból a jogból, reális lehetőségből és a vele járó felelősségből áll, hogy minden dolgozó, minden munkás intézményesített formában részt vehessen vállalata gazdasági vezetésében, Közgazdasági Szemle, 1974. 7—8. sz., 775. old.

tevékenysége és a dolgozók önvédelme erősödjön. Ezt a közvetlen kapcsolatot ki kell építeni a munkahelyeken dolgozókkal, a „közkatonaikkal”. Ha ez nem valósul meg, a szakszervezet nem ismeri meg azonnal és a valóságnak megfelelően a dolgozók igazi törekvéseit és érdekeit, szakadékként jön létre, amely megakadályozza, hogy a dolgozók részt vegyenek a szakszervezet döntéseinek kialakításában. Így nem empirikus módon, mint kellene, születhetnek meg a döntések, hanem olyan elképzelések alapján, amelyek gyakran ideológiai és absztrakt általánosításokra épülnek, és pedig úgy, hogy nincs lehetőség a dolgozók valódi akaratának megismerésére. A szakszervezetek demokratikus megújulására van tehát szükség, amely védelmet nyújt a bürokratikus megmerevedés ellen, amelynek minden társadalmi szervezet ki van téve.⁵

Véleményünk szerint helyes annak a követelménynek a hangsúlyozása, hogy a szakszervezet lépcsőzetes szervezeti struktúráján belül ki kell építeni a megfelelő szervezeti kapcsolatot és együttműködést egyfelől a szakszervezet magasabb (iparági, szakmai, ösztársadalmi stb.) szinten működő szerve, másfelől a vállalatok keretei között működő szakszervezeti szerv, illetve a vállalati kollektíva és annak tagjai között. Enélkül a szakszervezet valóban nem tudja funkcióit megfelelő hatékonysággal ellátni, az üzemi demokrácia kellő mértékben kibontakozni nem tud. A magyar szakszervezeti mozgalmon belül már régen kialakult az a nézet, hogy a szakszervezetek szervezeti struktúráját és funkcionálásának módszereit a demokratikus centralizmus elvei szerint kell kialakítani, és ennek érdekében a szakszervezetek alapszabályait úgy helyes megalkotni, és ennek megfelelően olyan gyakorlatot kell kialakítani, hogy a szakszervezeti tagság, illetve a vállalati kollektíva megfelelő befolyást tudjon gyakorolni a szakszervezet vállalati szervének tevékenységére, ez pedig a felsőbb szinteken tevékenykedő szakszervezetek működésére, és fordítva is.

Az olaszországi kongresszuson felmerült az a kérdés is, hogy a magasabb szakszervezeti szerv elvonhatja-e a szakszervezet vállalati szervének hatáskörébe utalt funkciót. Véleményünk szerint nem, kivéve, ha ez lehetőséget nyújt arra, hogy a felsőbb szerv lépjen fel abban az esetben, ha a szakszervezet vállalati szerve nem ismeri fel valamely érdekvédelmi feladat fontosságát, vagy jogaival azért nem él, mert represszáliáktól tart. Így például, ha a szakszervezeti szerv hiába hívta fel az igazgatót arra, hogy tartsa magát a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályokhoz, a magyar Mt., de más szocialista országok szabályai szerint is a magasabb szinten tevékenykedő szakszervezet felhívhatja a minisztert, hogy lépjen fel az igazgatóval szemben. Ha az igazgató vagy más vezető beosztású dolgozó többször vagy nagyon súlyosan megsérti a szakszervezet jogosultságait, fegyelmi eljárás megindítását, sőt elbocsátásukat is javasolhatja.

⁵ Vö. a Mengoni-féle anyag 1. pontjával

2. Az egész munkásmozgalomnak, a szakszervezetek tevékenységének és az üzemi demokráciának egyik alapvető kérdése, hogy az állam — a szakszervezetek szervezkedési szabadságának garantálásán túlmenően — milyen jogilag is biztosított részvételi, beleszólási jogosultságokat nyújt a dolgozóknak, kollektíváiknak és képviseleti szerveiknek (munkástanács, a „személyzet képviselői”, a szakszervezetek és a vállalati kollektívák egyéb szervei) annak érdekében, hogy befolyásolhassák a vállalatok és az államigazgatási szervek tevékenységét. A tőkés országokban — Gamillschegg véleménye szerint — a dolgozók képviseleti szerveinek (munkástanács, a személyzet képviselői, szakszervezet) általában joguk van a tájékoztatásra, ide értve a vállalat gazdasági helyzetét is. Ehhez a tanácskozás (consultation) joga csatlakozik. Ellenőrizhetik, hogy megtartják-e a jogszabályok, a kollektív szerződések és az üzemi megállapodások rendelkezéseit, különösen a balesetelhárítás és az egészségvédelem területén. A szakszervezetek a dolgozók „természet-adta szószólói” („natural spokesmen”), amelyeket felkérnek egyéni sérelmeik elintézésére. Franciaországban a munkástanácsok igazgatják a jóléti tevékenységet (oeuvres sociales). Belgiumban a munkafeltételekre, a termelékenységre és a személyi ügyek általános kritériumainak megvizsgálására vonatkozó tájékoztatói jogokon és a tanácsadó tevékenységen felül a munkástanács dolgozza ki a munkarendet, meghatározza az évi rendes szabadságok időpontjait és intézi a jóléti ügyeket. (Ezzel kapcsolatban azonban figyelembe kell venni, hogy Belgiumban a munkástanács tagjai a vezetőség és a dolgozók köréből kerülnek ki.) Hollandiában a munkástanácsot együtt-döntési (codetermination) jog illeti meg többféle jóléti ügyben. A legkiterjedtebb jogosultságok és előjogok (prerogatives) katalógusát a német jogrendszer tartalmazza a jóléti és gazdasági ügyekben, továbbá a díjazásnak, az előléptetésnek, az áthelyezésnek és a munkaviszony megszüntetésének kérdéseiben.⁶

A döntésekben való részvétel egy második területe — Gamillschegg szerint — a kollektív szerződés. Az együtt-döntés leghatékonyabb útjának azonban a vállalatvezető testületekben (managerial boards) való részvételt tekintik, bár — megjegyzése szerint — ezek a legtávolabb esnek a munkahelytől. Az együtt-döntés történhet paritásos alapon („equal codetermination”) vagy pedig úgy, hogy a dolgozók képviselőinek a száma alacsonyabb („non equal participation”). Az első megoldással találkozunk a Német Szövetségi Köztársaság bánya- vas- és acéliparának területén, de az ipar egyéb területein a második megoldás alakult ki, ahol a dolgozók jelölik ki a felügyelőbizottság tagjainak 1/3-át. Hollandiában a dolgozók a munkástanács útján beleszólhatnak az igazgatótestület összetételébe („a say in the composition of the board of directors”). Franciaországban a munkástanács két tagja álta-

⁶ Gamillschegg göttingeni professzornak a teheráni kongresszusra készített összefoglaló jelentése, 24—25.

lában tanácskozási joggal vehet részt a conseil d'administration ülésein. Nemrég kisebbségi részvételt (non equal participation) vezettek be Norvégiában és Svédországban. Angliában a szakszervezetek még csak követelik a részvételnek ezt a fajtáját.⁷

A kongresszuson nem került szóba, hogy ezek a lehetőségek hogyan realizálódnak és milyen gyakorlati eredményekkel járnak. Általánosságban azonban megállapítható, hogy „együtműködésről” vagy önálló döntésről általában csak a jóléti ügyekben lehet szó. Egyébként a dolgozók képviseleti szerveinek a Német Szövetségi Köztársaság kivételével — csak tájékoztatásra, tanácskozássra és ellenőrzésre van joguk. Persze ezek a jogosultságok is felhasználhatók a munkásmozgalom céljaira, de a befolyásolás lehetőségét ma is sokkal inkább csak a politikai eszközök szolgálhatják.

A szocialista országokban szükségszerűen egy olyan megoldás bontakozott ki, amely a dolgozók képviseleti szervei, elsősorban a szakszervezetek részére a részvételi, „együtműködési” jogosultságok szerteágazó rendszerét alakította ki.

3. A Magyar Népköztársaság is — az alkotmánynak megfelelően — széles jogkört biztosít a szakszervezeteknek. A szakszervezeteknek ezeket a jogait szakszervezeti jogoknak nevezhetjük. Nagyon lényeges követelmény, hogy ezek érvényesülését ne csak politikai, hanem jogi eszközök is garantálják. Ezért a szocialista országokban a jogszabályok arra kötelezik az állami szerveket és a vállalatokat, hogy a szakszervezeti jogoknak megfelelő magatartást tanúsítsanak, vagyis a maguk részéről is mozdítsák elő a szakszervezetek tevékenységét, tegyék meg a szükséges intézkedéseket a szakszervezeti jogok érvényesülése érdekében..

A szakszervezeti jogosultságok gyakorlása Magyarországon is — a demokratikus centralizmus rendszerében — különböző szinteken és különböző jogi formák keretei között történik.

Országos szinten a Szakszervezetek Országos Tanácsa, iparági szinten a különböző iparági szakszervezetek, vállalati szinten pedig a szakszervezeti alapszerv, illetve a szakszervezeti tanács, a szakszervezeti bizottság (műhely-, osztálybizottság, szakszervezeti csoport, szakszervezeti bizalmi) gyakorolja a szakszervezeti jogokat.⁸

A legfontosabb szakszervezeti jogosultságok Magyarországon a következők:

a) A szakszervezetek országos, iparági és vállalati szinten is rendszeres működést fejthetnek ki az alkotmányban, az Mt-ben és a szakszervezeti

⁷ Vö. Gamillschegg id. m. 25—26

⁸ Azt, hogy milyen szinten tevékenykedő szakszervezeti szerv gyakorolhatja az egyes szakszervezeti jogosultságokat, az Mt. és az Mt. V. szabályai által meghatározott keretek között, a SZOT és az egyes szakszervezetek alapszabályai határozzák meg. A vállalatok keretei között ezeket a kérdéseket néha a kollektív szerződés vagy a vállalat ügyrendje szabályozza

alapszabályok által meghatározott körben. Az Mt. ugyanis kimondja, hogy a szakszervezeteknek — mint a dolgozók képviseleti és érdekvédelmi szervének — joga, hogy a dolgozók anyagi, szociális és kulturális színvonalának emelése, valamint élet- és munkakörülményeiket érintő jogaik és érdekeik védelme, illetőleg érvényesítése céljából rendszeres működést fejtsenek ki, ebbe a dolgozókat bevonják és őket e kérdésekről tájékoztassák.⁹ Ennek a jogosultságnak az a jelentősége, hogy e tevékenység kifejtéséhez nincs szükség az állami szervek, illetve a vállalatok engedélyére, e tevékenységek végzését senki sem akadályozhatja. Sőt, az Mt. az állami szerveket és vállalatokat aktív tevékenységre kötelezi, amidőn elrendeli, hogy kötelesek a szakszervezetekkel együttműködni és tevékenységüket elősegíteni.¹⁰

Ezzel kapcsolatban, ha röviden is, megemlíjtük, hogy a kapitalista országokban különböző jogi akadályai lehetnek a szakszervezet tevékenységének. Igaz, ugyan hogy főleg az iparilag fejlett tőkés országokban ahhoz, hogy a szakszervezet megalakulhasson és tevékenykedhessen, ma már államigazgatási jóváhagyásra általában nincs szükség, és arra sem, hogy a szakszervezet regisztráltassa magát.

A gyakorlatban azonban rendszerint több fajta, közvetlen vagy közvetett korlátozással is találkozunk:

Egyes országokban a szakszervezet csak akkor nyerheti el a jogi személyiséget, ha valamely erre a célra szolgáló jegyzékbe felvéteti magát. Ez főleg azzal az előnnyel jár, hogy saját nevében szerezhethet vagyont és perképességgel rendelkezik. Hátránya viszont, hogy ezzel alárendeli magát egy bizonyos állami ellenőrzésnek. Egy másik fajta korlátozás olyan országokban érvényesül, amelyekben az államigazgatási szerv dönti el, hogy melyik az ún. „repräsentativ”, vagy más néven többségi szakszervezet, tehát melyik az, amely a szakszervezetek részére biztosított jogosultságok teljességével rendelkezik, így például a kollektív szerződés megkötésének és egyéb jogosultságoknak, előnyöknek stb. lehetőségével; ez a kijelölés gyakorlatilag azt jelenti, hogy a dolgozók ezt a szakszervezetet részesítik előnyben. Egyes országokban, így például Franciaországban, a repräsentatív, a képviseleti jelleg kritériumai nincsenek szabatosan meghatározva, a közigazgatási hatóság pedig széleskörű mérlegelési jogkörrel rendelkezik. Aszerint tehát, hogy a kérdéses szakszervezet milyen mértékben tűnik fel jó színben az állami szervek, a közigazgatási hatóságok előtt, könnyebben vagy nehezebben biztosíthatja a maga számára azt a jogot, hogy a legrepräsentatívabb, az érdekelt dolgozókat képviselő szakszervezet legyen, és hogy élvezze az utóbbiakat illető kedvezményeket, előjogokat. Különösképpen a dolgozók képviselőinek bizonyos szervezetekben fenntartott állások és helyek elosztása az egymással versengő, konkurráló szakszervezetek között függ eléggé nagy

⁹ Mt. 11. § (1) bekezdés

¹⁰ Mt. 11. § (2) bekezdés

mértékben a közigazgatási hatóságok szabad — önkényes, tetszés szerinti — mérlegelésétől, megítélésétől.¹¹

A bejegyzés bizonyos feltételektől is függhet. Így például Japánban a szakszervezetnek igazolnia kell, hogy megfelel a szakszervezeti törvény rendelkezéseinek.¹² Ez eleve egy bizonyos korlátozottságot és az államtól való függőséget jelent.

b) A szakszervezeteket a szocialista országokban — mint majd a következőkben ismertetjük — nagyon erőteljes együtt-döntési és beavatkozási jogosultságok is megilletik. A helyes azonban az, hogy ha eleve kezdeményezőleg léphetnek fel abból a célból, hogy miként lehet optimális módon összeegyeztetni a társadalom, a vállalat, a vállalati kollektíva és az egyes dolgozók érdekeit. Erre jogi lehetőséget is nyújt, hogy a szakszervezetek saját tapasztalataik és a munkatudományok megállapításait felhasználva, bármilyen szinten javaslatot tehetnek a megfelelő szabályozásra, döntésre vagy intézkedésre, vagy a már létező szabályokra, döntésekre, intézkedésekre stb. vonatkozóan tiltakozó, módosító vagy kiegészítő jellegű észrevételeket tehetnek, éspedig a dolgozók élet- vagy munkakörülményeit érintő bármilyen kérdésben. Ebben a széles körben a szakszervezet javaslata vagy észrevétele az állami szervre vagy a vállalatra nézve abban az értelemben jogilag kötelező hatállyal nem rendelkezik, hogy azt köteles elfogadni. Az sem lenne viszont helyes, ha a szakszervezet javaslatának vagy észrevételeinek semmiféle jogi hatása sem lenne. Nagyon lényeges rendelkezése tehát az Mt-nek, hogy a szakszervezetek, az állami szervek és a vállalatok irányában észrevételeket és javaslatokat azzal a jogi hatállyal terjeszthetnek elő, hogy az állami szervek és a vállalatok kötelesek álláspontjukat és annak indokát közölni.¹³ Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az állami szervek és a vállalatok ugyan nem kötelesek a szakszervezetek észrevételeinek vagy javaslatainak eleget tenni, de azokat minden további nélkül nem tehetik félre, nem hagyhatják válasz nélkül, hanem kötelesek azokkal foglalkozni, és ha nem értenek egyet, vagy azokat megvalósítani nem tudják, erre vonatkozó álláspontjukat megfelelő indoklással közölniök kell.

Az államigazgatási szerveket, a vállalatot, illetve az igazgatót tehát a javaslat vagy az észrevétel elutasítása esetén indoklási kötelezettség terheli, vagyis köteles megfontolni, hogy álláspontja helyes-e. Másodsorban pedig az elutasítás már a politikai felelősség, a bírálat és a helytelenítő minősítés tudatos vállalását is jelenti, ami megfontolásra késztet. Elutasítás esetén a szakszervezet a vita továbbfolytatása érdekében a magasabb szinten tevékenykedő szakszervezeti és állami szervekhez is fordulhat.

¹¹ L. részletesebben: Savatier, a lyoni kongresszus anyaga, 238—239.

¹² Nomura, a lyoni kongresszus anyaga, 312—314.

¹³ Mt. 13. § (1) bekezdés.

c) A szocialista és ezen belül az üzemi demokráciának nagyon lényeges megnyilvánulása, hogy például a magyar munkajog is fontos szerepet biztosít a szakszervezeteknek a dolgozók élet- és munkakörülményeinek a szabályozásában, hogy a szakszervezetek minden korlátozás nélkül betölthessék szerepüket, valóban a dolgozók érdekvédelmi, érdekképviselői szervei legyenek. A dolgozók élet- és munkakörülményeinek a szabályozásával kapcsolatban a közreműködési jogosultságnak különböző szintjeit és fajtáit kell megkülönböztetni, éspedig a javaslattevésnek, a véleményezésnek, az egyetértésnek, a közös szabályozásnak és az önálló szabályozásnak a jogosultságát.

aa) A szakszervezeteknek a megelőző b) pontban már ismertetett köréből folyik, hogy bármilyen kérdésben javaslatot tehetnek a megfelelő szabályozásra. A javaslattevési jogosultságnak az állami szerv, illetve a vállalat oldalán az a kötelezettség felel meg, hogy a javaslattal foglalkozni, álláspontját és annak indoklását közölni köteles.

bb) Munkajogunk a Minisztertanács jogalkotó tevékenységével kapcsolatban véleményezési jogosultságot biztosít, éspedig a SZOT részére. Az Mt. ugyanis elrendeli, hogy a Minisztertanács a dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket a SZOT véleményének a meghallgatásával szabályozza. A véleményezési jogosultság jellegéből következik, hogy a Minisztertanácsot csak az a kötelezettség terheli, hogy kérje ki a SZOT véleményét. Nincs azonban jogi akadály annak, hogy a SZOT véleményétől eltérően határozzon, mert az államigazgatás legmagasabb szintjén tevékenykedő Minisztertanács jogalkotó tevékenységét nem lehet jogilag függővé tenni a társadalmi szerv egyetértésétől. A gyakorlatban azonban rendszerint — ha vita után is — de megegyezés jön létre, sőt a Minisztertanács a dolgozók munka- és életkörülményeit érintő egyes fontosabb határozatokat a SZOT-tal együtt, közös határozatban adja ki,¹⁴ főleg akkor, ha a határozat végrehajtása az állami és a szakszervezeti szervek együttműködését igényli.

cc) Általános és kivételt nem tűrő szabály, hogy a miniszterek a dolgozók élet- és munkakörülményeivel kapcsolatos kérdéseket csak az érintett szakszervezetekkel egyetértésben szabályozhatják. A szakszervezet vállalati szervének egyetértésére van szükség minden vállalati szintű normatív jellegű szabályozás érvényességéhez is.

Ilyen esetekben a szabályozást alakilag a miniszter, illetve az igazgató egyedül hozza létre és adja ki, de ha azt az érdekelt szakszervezeti szerv előzetes egyetértése nélkül, vagy attól eltérve adja ki, a szabályozás érvénytelen.

dd) Az egyetértési jogosultságtól meg kell különböztetnünk a közös szabályozás jogosultságát, amidőn az állami szerv, illetve a vállalat csak a szakszervezettel közösen adhatja ki a szabályozást. Ilyen megoldás érvénye-

¹⁴ Mt. 12. § (1) bekezdés.

sül jelenleg a kollektív szerződéssel kapcsolatban, amelyet a vállalat nevében az igazgató, a dolgozók nevében pedig a szakszervezet köt meg.

Mengoni a már említett előkészítő anyagban — a tőkés viszonyokat szem előtt tartva — olyan tendencia kibontakozását tételezi fel, amely szerint a kollektív tárgyalások súlypontja a magasabb szintekről áttolódik a vállalati szintre. Ezt több tényező elemzése alapján szükségesnek és helyesnek is tartja, mert megítélése szerint a dolgozók sok követelése osztársadalmi szinten folytatott kollektív tárgyalások és kollektív szerződések segítségével nem oldható meg tökéletesen. Ezek ugyanis minden vállalat számára egy-egy szükséges feltételeket állapítanak meg, továbbá ezeket 2–3 éves időtartamra kötik. Ezzel szemben — véleménye szerint — a különböző kérdéseket minden vállalat számára külön meg kell tárgyalni, és pedig sajátos körülményeinek megfelelően, egy olyan mechanizmus segítségével, amely lehetővé teszi, hogy az egyes kérdéseket abban az ütemben azonnal megoldják, ahogyan azok felmerülnek.¹⁵

Véleményünk szerint is nagyon lényeges kérdés, hogy a kollektív szerződések csak vállalati szinten vagy csak magasabb, iparági, szakmai, esetleg osztársadalmi szinten jöjjenek-e létre, vagy pedig kombinatív megoldásra van-e szükség.

Nehéz azonban egy olyan konkrét megoldást kidolgozni, amely egyaránt alkalmazható minden országra, tekintet nélkül arra, hogy fejlődésben lévő, közepesen fejlett vagy fejlett országról van-e szó. A kérdés megválaszolása szempontjából nagyon lényeges az is, hogy milyen a szakszervezeti szervezkedés struktúrája, melyik szinten rendelkezik a szakszervezet a leg-erősebb politikai súllyal és munkatudományi ismeretekkel. Nem közömbös az sem, hogy az illető országban hogyan alakult történelmileg a kollektív szerződés intézményének kibontakozása, milyenek a történelmi tradíciók. Jellemző, hogy egy adott országban is előfordul, hogy a történelmi fejlődés során a kollektív szerződések megkötésének a szintjét, sőt tartalmának normatív vagy kötelmi jellegét illetően is különböző variációkkal és kombinációkkal találkozhatunk.¹⁷

A megfelelő választ tulajdonképpen akkor kapjuk meg, ha nemcsak absztrakt, de konkrét formában úgy tesszük fel a kérdést, hogy az adott országban milyen megoldás szolgálja a legerőteljesebben a dolgozók, a vállalati kollektívák, illetve a munkásosztály követeléseinek teljesítését, anyagi és kulturális szükségleteik mennél magasabb szinten történő kielégítését, az

¹⁵ Vö. az olaszországi kongresszusra készített előkészítő anyag angol nyelvű szövegeinek 1—3. old., német nyelvű szöveg 2—5. old.

¹⁶ Lásd Weltner: A kollektív szerződés intézménye, Budapest, Jogtudományi Közlöny, 1967, 521—528; A kollektív szerződés jogi jellege és fejlődési tendenciái és annak az 1. sz. lábjegyzetében felsorolt irodalom, Gazdaság és Jogtudomány, 1973, VII. kötet 3—4. sz., 447. és k. l.

üzemi demokrácia fejlődését, a dolgozók részvételét a vállalati tevékenység megszervezésében és megtervezésében, irányításában és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában, a munkaügyi viták elintézésében stb.

A felsorolt követelmények szempontjából valóban nagyon lényeges, hogy vállalati szinten kollektív szerződések jöjjenek létre, mert ez biztosítja, hogy a dolgozók részt vehessenek munkafeltételeik szabályozásában, és hogy az üzemi demokrácia megfelelő hatékonysággal funkcionálhasson. De ha egyes követelmények megvalósulása — egészben vagy részben — jobban biztosítható magasabb szinten kötött kollektív szerződések segítségével, akkor egészben vagy részben ezt a megoldást, illetve kombinált megoldást helyes választani, amely összekapcsolja a magasabb szinten és a vállalatok szintjén kötött kollektív szerződések rendszerét. Így például előfordulhat, hogy a vállalaton kívül, illetve a magasabb szinten működő szakszervezet nagyobb politikai súllyal rendelkezik mint a szakszervezet vállalati szervezetei. Ilyen esetben indokolt, hogy magasabb szinten kössék meg a kollektív szerződést. Más az, hogy ilyen esetben is biztosítani kell, hogy a vállalati dolgozók véleményét és valóságos érdekeit a magasabb szinten tevékenykedő szakszervezet figyelembe vegye. Indokolt lehet továbbá, hogy ilyen esetben is kombinatív megoldás érvényesüljön úgy, hogy magasabb szinten egy ún. keret kollektív szerződést kötnek, és ennek keretei között vállalati kollektív szerződéseket.

Helyeselhető, éspedig a kapitalista viszonyokra vonatkoztatva is, Mengoninek az előkészítő anyag angol nyelvű szövegének 2. oldalán kifejtett az a nézete is, hogy a munkaviszonyok, illetve a munkafeltételek vállalatonként nagyon differenciáltak lehetnek, és ezek figyelembe vételére is — egészben vagy részben — a vállalati szinten kötött kollektív szerződések alkalmasabbak, mint a magasabb szinten kötött kollektív szerződések.

Az előkészítő anyag idevágó gondolatait talán úgy lehetne összefoglalni, hogy a vállalati szinten kötött kollektív szerződés általában hatékonyabban szolgálhatja az üzemi demokrácia fejlődését, a differenciált szabályozás igényét, és azt, hogy a jogi szabályozás mennél gyorsabban garantálhassa a dolgozók számára kedvező fejlődést. Megismételjük azonban, hogy szükségessé válhat olyan megoldás is, amely szerint magasabb szinten is kötnek kollektív szerződéseket, ha ez jobban előmozdítja a munkásmozgalom harcának eredményességét.

A kapitalista országokban előfordul, hogy ugyanazon a területen (vállalati, szakmai, iparági vagy osztályadalmi szinten) több szakszervezet is tevékenykedik. Lényeges kérdés, hogy ilyen esetben hogyan lehet, illetve kell kiválasztani azt az ún. „repräsentativ” vagy „többségi” szakszervezetet, amely jogosult lesz a kollektív szerződés megkötésére, esetleg a vállalat, az iparág vagy szakma valamennyi dolgozójára kiterjedő hatállyal. Mint arra már utalás történt, az állami befolyásolás egyik nem kívánatos módja lehet,

ha az állam-- kisebb-nagyobb mértékben -- a neki tetsző tevékenységet kifejítő szakszervezetet jelölheti ki.

A kollektív szerződések megkötésével kapcsolatban több kapitalista országban az állami befolyásolás abban a formában is érvényesül, hogy az állam meghatározza azokat a tartalmi elemeket, amelyekben meg kell vagy meg lehet állapodni. Még erőteljesebb ez a befolyás, ha az állami jogszabály kötelező erővel kimondja, hogy valamely rendelkezését be kell építeni a kollektív szerződés tartalmába, vagy hogy az automatikusan a kollektív szerződés tartalmává válik.

Az állami befolyásolásnak egy másik fajta megnyilvánulása akkor valósul meg, ha a kollektív szerződés hatálya egy állami aktus következtében kiterjed olyanokra is, akik nem tagjai a kollektív szerződést megkötő szakszervezetnek vagy munkáltatói szervezetnek.

A szocialista országokban a kollektív szerződések megkötésének szintje szempontjából különböző variációk alakultak ki. Magyarországon jelenleg vállalati szinten történik a kollektív szerződések megkötése. Magasabb szinten állami szervek alkotják meg a jogszabályokat, de -- mint erről már szó volt -- a Minisztertanács csak a SZOT véleményének meghallgatása után, a miniszterek pedig csak a szakszervezetek egyetértetésével szabályozhatják a dolgozók élet- és munkakörülményeit. Ez a megoldás, ha nem is azonos a kollektív szerződés által nyújtott megoldással, ahhoz mégis hasonlít, mert gyakorlatilag az előzetes tárgyalások alapján kerül sor a szabályozás kiadására. Azt mondhatjuk tehát, hogy Magyarországon -- lényegét illetően -- egy kombinatív jellegű megoldás érvényesül.

d) A vállalati önállóság növekedése, a vállalati nyereségérdekeltség következtében a vállalati kollektíva érdekelttsége is fokozódik. Ez számos irányban érezteti hatását. Újszerű fejlődési tendenciák jelentkeznek, eddig lappangott problémák a felszínre törnek és megoldást igényelnek.

Ezek közül a legfontosabb társadalmi, szociológiai és pszichológiai jellegű fejlődési folyamat abban nyilvánul meg, hogy a dolgozókat ma már nagyobb mértékben érdekli a vállalat tevékenységének eredményessége. Ebből következik, hogy erőteljesebben kívánnak élni az üzemi demokrácia által nyújtott azokkal a lehetőségekkel, amelyek biztosítják azt, hogy a jogszabály által meghatározott keretek között és a szakszervezet közvetítésével részt vehessenek a vállalati tevékenység igazgatásában és a kollektívát érintő általános jellegű kérdések eldöntésében. Fokozott mértékben igénylik, hogy a szakszervezetek mindezek érdekében elvégezzék a szocialista értelemben vett érdekképviselő és érdekvédelem feladatait. Ezeket a jogi lehetőségeket az Mt. lényegében megteremtette. A probléma ebben a vonatkozásban is inkább a gazdasági-társadalmi oldalon jelentkezik: hogyan lehet ezt az érdekeltséget és érdeklődést úgy felkelteni és fokozni, és ennek szolgálatában az egyéni és a vállalati érdeket optimális mértékben úgy összehangolni, hogy

a dolgozók aktivitása valóban a vállalati tevékenység eredményességét és ennek arányában a dolgozók anyagi, jóléti és kulturális ellátottságát is fejlessze. Az Mt. minderre úgy reagált, hogy továbbfejlesztette azokat a kollektív jellegű jogosultságokat, különösen a szakszervezetek jogosítványait, amelyek biztosítják a kollektíva számára a részvételt a vállalati tevékenység igazgatásában, persze az egyszemélyi vezetés elvének és gyakorlatának csorbítása nélkül.

Ehhez viszonyítva másodlagos, de fontos problémát jelent, hogy a gazdasági reform bevezetése óta nagyobb mértékben alakulnak ki érdekfelelősségek a vállalat, a vállalat vezetősége, a kollektíva, annak csoportjai és tagjai között.

Ebben a vonatkozásban is olyan társadalmi folyamatok indultak meg vagy fejlődtek tovább, amelyek újszerű jogi megoldásokat igényeltek. Így például a vállalat keretei között nagyon lényeges, hogy miként kell kialakítani és szabályozni a viszonyt, illetve a jogköröket egyfelől az igazgató, másfelől pedig a vállalat kollektívája, illetve az azt képviselő szakszervezeti szerv között. A gazdasági reform egyik lényeges követelménye és célkitűzése az volt, hogy egymással párhuzamosan és kölcsönhatásban fejleszteni kell az egyik oldalon az igazgató egyszemélyi vezetői jogkörét, a másik oldalon pedig az üzemi demokráciát, tehát a vállalati kollektíva közreműködését a vállalati tevékenység fejlesztésében és ellenőrzésében, továbbá ennek megfelelően bővíteni kell a szakszervezet vállalati szervének, mint a kollektíva képviselőjének jogkörét is. Elvileg és objektív módon rendszerint létezik az a megoldás, amely közös érdekre épül, vagy ha az érdekek ütköznek, legalábbis optimális mértékben összehangolja a vállalat, a kollektíva és az egyes dolgozók érdekeit. A konkrét esetekben azonban nem mindig biztos, hogy a különböző érdekek hordozóinak és képviselőinek tudatában, akarataiban és magatartásában a közös érdeknek vagy az érdekek összhangjának megfelelő nézet és törekvés jut kifejezésre, sőt az is előfordulhat, hogy a vállalat és a dolgozó érdekét nem is lehet összhangba hozni, például a munkaviszony egyoldalú megszüntetése esetén. Éppen ezért nagyon fontos, hogy a jogszabály világosan elhatárolja és szabályozza az igazgató, a szakszervezet, a kollektíva és az egyes dolgozók jogkörét, továbbá az érdekütközések megoldását és az érdekek összhangjának kialakítását szolgáló együttműködés jogi formáit is.

Ebből a szempontból a vállalat keretei között elsősorban a vállalati szintű szabályozásnak van jelentősége, tehát a kollektív szerződésnek és a vállalati munkavédelmi szabályzatnak. Ide sorolhatjuk még a vállalat ügyrendjének azokat a rendelkezéseit is, amelyek a dolgozók munkaviszonyait érintik. Ebben a körben olyan megoldás érvényesül, amely jogilag mellrendeltségi viszonyba hozza egymással egyfelől a vállalat képviselőjében eljáró igazgatót, másfelől a kollektíva képviselőjében eljáró szakszervezetet. Ez ab-

ban nyilvánul meg, hogy a vállalat azokat a munkaviszonyokat érintő kérdéseket, amelyek szabályozása a kollektív szerződésre, a munkavédelmi szabályzatra vagy a szervezeti és működési szabályzatra (ügyrendre) tartoznak, csak a szakszervezettel közösen, illetve vele egyetértésben szabályozhatja. Ennek során egyik fél sem kényszeríti rá az akaratát a másik félre. Mindez lehetőséget biztosít a szakszervezet részére, hogy a kollektíva érdekeit hatékonyan képviselje, mert a felsorolt szabályozási formák segítségével a kollektíva érdekeit szolgáló normákat alakíthat ki, másfelől pedig megakadályozhatja, hogy a kollektíva érdekeit sértő normák jöjjenek létre.

Nem minden kérdés szabályozható azonban előre és általános jelleggel, tehát absztrakt normák, vagyis tárgyi jog segítségével. Vannak ugyanis olyan kérdések, amelyeket az egész kollektíva, illetve egy része, vagy pedig egy-egy dolgozó tekintetében általános vagy egyedi jelleggel akkor kell rendezni vagy eldönteni, amikor ennek szükségessége felmerül, így például azt, hogy szükség van-e átszervezésre, és ha igen, kik legyenek azok a dolgozók, akiknek a vállalat felmond, vagy például, hogy milyen rendszerű munkaidőbeosztás, osztott vagy osztatlan, egyenlő vagy egyenlőtlen rendszerű munkabeosztás kerüljön-e bevezetésre.

Az Mt. a kérdések eltérő jellegének megfelelően különböző módon szabályozza az igazgató és a szakszervezet vállalati szervének a jogkörét, ezeknek egymáshoz való viszonyát, illetve az együttműködés formáit. Az Mt. alapvető megoldása az, hogy egyedi ügyekben vagy a dolgozók kis csoportját érintő kérdésekben az igazgató egyszemélyi vezetői jogköre érvényesül, és ennek megfelelően az ilyen ügyekben lehetővé teszi, hogy az igazgató a szakszervezet előzetes közreműködése nélkül dönthessen. Minél inkább érinti viszont a kérdés a dolgozók nagyobb csoportját, vagy minél inkább általános jellegű kérdésekről van szó, annál nagyobb mértékben erősödik a szakszervezet közreműködési jogosultsága. Ennek megfelelően az Mt. az ügyek négy csoportját különbözteti meg:

aa) A szakszervezet vállalati szervének egyetértése szükséges a vállalatot vagy nagyobb egységeit érintő, a munkaviszonyra vonatkozó, de a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdések rendezéséhez.¹⁷ Így pl. a vállalat, illetve az igazgató csak a szakszervezettel egyetértésben döntheti el azt a kérdést, szükség van-e nagyobb arányú létszámcsoökkentésre.

bb) A munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint a megelőző *aa)* pont értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása során, ha az a dolgozók nagyobb csoportját érinti, a szakszervezet vállalati szervének a véleményét ki kell kérni.¹⁸ A kollektív szerződésben kialakított szabályokat, általános elveket, továbbá az *aa)* pont szerint a szak-

¹⁷ Mt. 13. § (2) bekezdés.

¹⁸ Mt. 13. § (3) bekezdés.

szervezettel egyetértésben hozott döntéseket tehát az igazgató hajtja végre, éspedig anélkül, hogy jogilag köteles lenne a végrehajtásba a szakszervezetet bevonni. Ha azonban a végrehajtás a dolgozók nagyobb csoportját érinti, a konkrét intézkedések megtétele előtt köteles a szakszervezet véleményét kikérni.

cc) Ha a munkaviszonyra vonatkozó szabályok, valamint az *aa)* pont értelmében a szakszervezettel egyetértésben hozott döntések végrehajtása csak egyes dolgozókat vagy a dolgozók kisebb csoportját érinti, a szakszervezet egyetértésére nincs szükség, sőt az igazgató jogilag a szakszervezet véleményét sem köteles kikérni. Így pl. kisebb arányú létszámcsoökkentés elhatározásához a szakszervezet egyetértésére nincs szükség, és nem kell kikérni a szakszervezet véleményét ahhoz sem, hogy e címen a vállalat kinek mondjon fel. A szakszervezet azonban ebben a körben sem marad megfelelő jogosítványok nélkül, mert a megelőző *b)* pontban tárgyalt javaslatlattel és észrevételezés joga, továbbá a következő pontokban tárgyalásra kerülő jogosultságok ilyen esetekben is megilletik a szakszervezetet, így különösen a kifogásolási és az érdekképviselési jogosultság.

dd) A szociális és kulturális alapok felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve önállóan dönt, de a döntés előtt ki kell kérnie a vállalat véleményét.¹⁹

e) A szakszervezet egyik nagyon fontos érdekvédelmi feladata annak előmozdításában áll, hogy a különböző állami szervek és a vállalatok megtartsák a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályokat. A gazdasági reform óta – mint az már a kifejtettekben is kitűnt – megnövekedett a vállalatok önállósága és ennek megfelelően az igazgató egyszemélyi vezetői jogköre is. Ezzel párhuzamosan viszont az Mt. fokozott lehetőséget biztosít arra, hogy a szakszervezetek érdekvédelmi feladataikat elláthassák. Ennek érdekében az Mt. a szakszervezeteket fontos jogosultságokkal ruházza fel, éspedig ellenőrzési, felhívási és eljárást kezdeményező jogkörrel.

aa) A szakszervezetek ellenőrzési jogkörének akadálytalan gyakorlását szolgálja Magyarországon az a szabály, amely szerint a szakszervezeteknek joga van ellenőrizni a dolgozók élet- és munkakörülményeire vonatkozó szabályok megtartását. Erre több kapitalista államban is fennáll a lehetőség,²⁰ de a kapitalista országok jogszabályai nemigen bocsátanak megfelelő jogi eszközöket a szakszervezetek rendelkezésére. Az ellenőrzést és a befolyásolást

¹⁹ Mt. 13. § (4) bekezdés. Az ismertetett csoportosítással kapcsolatban számos probléma merülhet fel a gyakorlatban. Adott esetben pl. kérdéses lehet, hogy olyan általános jellegű kérdés rendezéséről van-e szó, amely a vállalatot vagy nagyobb egységeit érinti. Kérdéses lehet adott esetben az is, hogy a munkaviszonyra vonatkozó szabály vagy a szakszervezettel egyetértésben hozott döntés végrehajtása a dolgozók nagyobb csoportját érinti-e. Általánosságban csak abból lehet kiindulni, hogy az adott eset megfelelő mérlegelésével kell az elhatárolás kérdését megoldani.

²⁰ Gamillschegg, id. m. 24.

inkább az állami munkaügyi felügyelet feladatának tekintik. Esetleg a kollektív szerződések tartalmaznak ellenőrzési és befolyásolási lehetőségeket. A szakszervezet részéről tehát a befolyásolás a munkáltató irányában inkább politikai eszközökkel, a munkaharc fegyvereivel történik.

Így például Laissue szerint Svájcban a törvény előírja a kollektív szerződést megkötő feleknek, hogy őrkdjenek a kollektív szerződés megtartásán, és megkívánja azt, hogy ebből a célból a szakszervezet, valamint a szerződő társként szereplő munkaadói szervezet befolyást gyakoroljon a tagjaira, szükség esetén igénybe véve azokat az eszközöket, amelyeket részükre az alapszabályaik és a törvény rendelkezésre bocsátanak (C. O. 323. §). Ebben az esetben egyoldalú ellenőrzésről van szó. Létezik azonban paritásos ellenőrzés is. A szerződő felek ugyanis a kollektív szerződésbe belefoglalhatnak olyan rendelkezést (amennyiben erre őket az alapszabályaik vagy a felettes szervük feljogosítja), amely szerint közös ellenőrzéseket végeznek, mégpedig mind a munkaadóknál, mind a dolgozóknál (C. O. 323. §). Az ilyen jellegű rendelkezések azonban Svájcban még mindig nincsenek nagyon elterjedve, de számuk lassanként növekszik.²¹ Magyarországon viszont és általában a szocialista országokban a szakszervezetek a munkaviszonyra vonatkozó szabályok végrehajtásáról az érintett szervektől tájékoztatást kérhetnek és a vállalatoknál vizsgálatot tarthatnak. A vállalat pedig köteles a vizsgálathoz szükséges felvilágosításokat megadni és az adatokat rendelkezésre bocsátani.²²

bb) Önmagában az ellenőrzés is már nagymértékben hozzájárul a jogszabályok megtartásához. Még sem lenne elegendő, ha a szakszervezet jogköre csak az ellenőrzésre terjedne ki. Erre való tekintettel az Mt. elrendeli, hogy a szakszervezetek az ellenőrzés során észlelt hibákra és mulasztásokra a végrehajtásért felelős szervek figyelmét felhívhatják, és ha azok a szükséges intézkedéseket kellő időben nem teszik meg, megfelelő eljárást kezdeményezhetnek. Ennek eredményéről az eljárást lefolytató szerv a szakszervezetet tájékoztatni köteles.²³

E rendelkezés alapján pl. a szakszervezet a dolgozó érdekében — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is vagy a dolgozó meghatalmazása alapján panasszal fordulhat a munkaügyi döntőbizottsághoz, illetve keresettel a munkaügyi bírósághoz. Súlyosabb esetekben javasolhatja fegyelmi eljárás megindítását a vállalat részéről eljáró azzal a személlyel szemben, aki a hibát vagy mulasztást vétkesen követte el. Ha pedig a hiba vagy mulasztás szabálysértést vagy bűntettet valósított meg, szabálysértési illetve büntető eljárás megindítását is kezdeményezheti.

f) Új és erőteljes jogosultságot jelent Magyarországon a szakszervezet részére a kifogásolás joga. A jogszabály szerint ugyanis, a szakszervezet vál-

²¹ L. részletesebben: a lyoni kongresszus anyaga, Laissue, 365.

²² Mt. 14. § (1) bekezdés.

²³ Mt. 14. § (2) bekezdés.

latali szervének joga van kifogást emelni a munkaviszonyra vonatkozó szabályokat vagy a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sértő vállalati intézkedéssel szemben.²⁴

A kifogás több szempontból is erőteljesebb eszköz, mint a munkaügyi döntőbizottsághoz a dolgozó által előterjeszthető panasz. Itt csak azt emeljük ki, hogy a dolgozó részéről előterjesztett panasznak a sérelmesnek tartott intézkedés végrehajtására halasztó hatálya nincs, kivéve, ha a jogszabály másképpen rendelkezik.²⁵ Ezzel szemben, ha a szakszervezet a kifogás jogával élt, az intézkedést az arra jogosított szerv döntéséig végrehajtani nem szabad.²⁶

A jogszabály azt is meghatározza, hogy a kifogás joga milyen körben illeti meg a szakszervezet vállalati szervét. Az Mt. az esetek két csoportját különbözteti meg:

Az első csoportba azok az esetek tartoznak, amidőn a vállalat intézkedése munkaviszonyra vonatkozó szabályt sértett meg, ideértve a kollektív szerződést, a vállalati munkavédelmi szabályzatot is. Kifogás emelhető tehát minden olyan intézkedés ellen, amely akár egy-, akár több dolgozó egyéni alanyi jogosultságát, vagy pedig kollektív jellegű jogosultságot sért. Így pl. kifogást emelhet a szakszervezet, ha a vállalat leszerel egy olyan általános jellegű védőberendezést, amely nem egy meghatározott dolgozó, hanem pl. egy egész üzemrész védelmét szolgálja, vagy pl. kifogással élhet, ha a vállalat a szakszervezet egyetértése nélkül intézkedett, holott azt ki kellett volna kérnie, mert a vállalatot vagy nagyobb egységeit érintő, a munkaviszonyra vonatkozó, de a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdés rendezéséről volt szó. Kifogás emelhető azonban azokban az esetekben is, amidőn valamely intézkedés az Mt. „általános rendelkezéseibe” ütközik, így például, ha a vállalat intézkedése nem valósítja meg a társadalmi és az egyéni érdek összhangját, holott ennek objektív feltételei fennállanak, vagy az intézkedés nem felel meg az alapjául szolgáló jog társadalmi rendeltetésének, sőt joggal való visszaélést valósít meg.

A kifogással megtámadható intézkedések második csoportjába azok az esetek tartoznak, amidőn az intézkedés a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot sérti. Ennek a szabálynak is igen nagy a jelentősége. Elméletileg és gyakorlatilag ugyanis azt jelenti, hogy a szakszervezet nemcsak akkor élhet kifogással, ha az intézkedés jogszabályt, tehát egyéni vagy kollektív jellegű jogosultságot sértett meg, hanem ezen a körön kívül is. A szocialista erkölcsnek azonban számos követelménye van, és nyilvánvaló, hogy mindezeket a jogszabály nem sorolhatja fel. Ebben a vonatkozásban tehát elsősorban eligazításul szolgálnak a munkajognak azok az elvei, amelyeket az alkotmány fogalmaz meg.

²⁴ Mt. 14. § (3) bekezdés.

²⁵ Mt. 64. § (2) bekezdés.

²⁶ Mt. 14. § (3) bekezdés.

Ezt különösen azért hangsúlyozzuk, mert ezekre az elvekre bizonyos körben, bizonyos vonatkozásokban éppen az jellemző, hogy követelményeik nem mindig fogalmazhatók meg egyéni vagy kollektív jellegű alanyi jogosultságok formájában. A kifogásolás jogának tehát különös jelentőséget ad az, hogy a szakszervezet kifogással élhet olyan esetekben is, amidőn kifejezett jogsértés nem történt, de a bánásmód beleütközik a munkajog alapelveibe, amelyek éppen a szocialista erkölcs legfontosabb szabályait is meghatározzák a munkajog területén. Ilyenek például a munkához, az egészséghez és biztonságos munkafeltételekhez, a pihenéshez, a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazáshoz való jog, a diszkrimináció tilalma, a nők és fiatalok fokozott védelme stb.

A kifogás joga azonban nem szűkíthető le az alapelvek megsértésének eseteire, hanem kifogás emelhető minden olyan esetben, amidőn a joggal való kapcsolat még ennyire sem áll fenn, de a szocialista erkölcs és az intézkedés között az ellentmondás eléri azt a mértéket, amely már a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmód megsértését valósítja meg, pl. olyan bánásmód, amely a beosztott dolgozók emberi méltóságát, önérzetét, erkölcsi felfogását sérti.

Az „intézkedés” kifejezést a legtágabb értelemben kell felfogni, tehát ide tartozik minden olyan döntés, rendelkezés, utasítás, amely bármilyen vonatkozásban érinti a kollektiva vagy az egyes dolgozók helyzetét a vállalat keretei között.

A kifogást a szakszervezet vállalati szerve a vállalatnál jelentheti be. Ha a vállalat a kifogással nem ért egyet, köteles ezt véleményével ellátva három napon belül döntésre felterjeszteni és véleménye másolatát egyidejűleg a szakszervezet vállalati szervének megküldeni.²⁷

A további eljárást illetően a jogszabály különbséget tesz annak megfelelően, hogy a kifogásolt intézkedés a dolgozók milyen széles körét érinti:

aa) Ha a kifogásolt intézkedés a vállalat egész kollektíváját, illetve a dolgozók csoportját érinti, a kifogást a vállalat felügyeleti szerve és a szakszervezet felettes szerve bírálja el.²⁸ Ha a vállalat felügyeleti szerve és a magasabb szintű szakszervezet úgy dönt egymással egyetértésben, hogy a kifogás nem alapos, akkor a kifogást elutasítja és az intézkedés végrehajtható. Ha viszont úgy döntenek, hogy a kifogás megalapozott, ez a döntés kötelező a vállalatra, tehát a vállalat a kifogásolt intézkedést nem hajthatja végre, ha pedig a végrehajtás már megtörtént, köteles az eredeti állapotot helyreállítani.

bb) Ha a kifogásolt intézkedés egyedi esetre vonatkozik, azt a munkaügyi bíróság dönti el a munkaügyi viták elintézésére előírt eljárásban.²⁹

A kifogás intézménye tehát lehetőséget nyújt nemcsak egyéni, hanem kollektív jellegű jogsértések, sőt a szocialista erkölcsnek megfelelő bánásmódot

²⁷ Mt. V. 8. § (1) bekezdés.

²⁸ Mt. V. 8. § (2) bekezdés.

²⁹ Mt. V. 8. § (3) bekezdés.

sértő egyéni és kollektív jellegű érdeksérelmek megakadályozására is, illetve ilyen jellegű viták eldöntésére.

g) Minden jogágazat, de különösen a munkajog területén nagyon lényeges kérdés, hogy a dolgozókat milyen jogérvényesítési lehetőségek illetik meg, és hogy a vitákat milyen szervek, hogyan döntenek el. Az üzemi demokráciának egyik lényeges megnyilvánulása az is, hogy a szakszervezetek részt vesznek a munkaügyi vitákat eldöntő szervek megalakításában és működésében. Ezzel befolyást gyakorolhatnak a munkaügyi viták eldöntésére.

h) A dolgozók érdekeinek hatékony védelmét szolgálja az is, hogy az Mt. nagyon széles képviseleti jogkörrel ruházza fel a szakszervezeteket. A jogszabály szerint ugyanis a szakszervezet a dolgozót az élet- és munkakörülményeit érintő kérdésekben a bíróságok, más hatóságok és egyéb szervek előtt képviselheti. A munkaviszonyt érintő kérdésekben a dolgozó érdekében — nevében és helyette — külön meghatalmazás nélkül is eljárhat.³⁰

A szakszervezet tehát ex lege érdekképviseleti szerve a dolgozóknak. Ezzel kapcsolatban különbséget tehetünk általános és egyéni érdekképviselet között.

Amidőn a szakszervezet részt vesz a dolgozók életkörülményeit érintő kérdések szabályozásában és eldöntésében, a jogszabályok megtartásának előmozdításában stb., általános érdekvédelmi, illetve érdekképviseleti jogkörében jár el, és pedig a vállalati kollektiva képviseletében.

Egyéni érdekképviseletről akkor beszélhetünk, amidőn a szakszervezet egy meghatározott dolgozó képviseletében jár el. A képviseleti jogkör ebben a vonatkozásban is ex lege illeti meg a szakszervezetet, tehát a szakszervezet a dolgozó meghatalmazása, illetve felkérése nélkül is a munkaügyi döntőbizottsághoz fordulhat, a fegyelmi vagy kártérítésre kötelező határozat, továbbá a munkaügyi döntőbizottság határozata ellen jogorvoslattal élhet stb., tehát igénybe veheti mindazokat a jogérvényesítő eszközöket és jogorvoslati lehetőségeket, amelyek a dolgozót megilletik.

A dolgozók érdekképviselését kívánják előmozdítani a SZOT-nak az igazságügyminiszterrel, a munkaügyi miniszterrel és a pénzügyminiszterrel egyetértésben kiadott irányelvei is a szakszervezeti jogsegélyszolgálat megszervezéséhez és működéséhez.³¹

i) A szakszervezeti tisztségviselők tevékenységük ellátása során szembe kerülhetnek a vállalat igazgatójával. Részükre tehát megfelelő jogi védelmet kell biztosítani, hogy retorziótól ne kelljen tartaniok. Gondoskodni kellett arról is, hogy ne következzen be olyan gyors változás, amelynek következtében egyes szakszervezeti funkciók ellátása gazda nélkül maradna. E két szempontra való tekintettel az Mt. több rendelkezést is tartalmaz.³²

³⁰ Mt. 15. § (2) bekezdés.

³¹ Magyar Közlöny, 1974. XI. 4-i szám.

³² aa) a közvetlen felsőbb szakszervezeti szerv egyetértése szükséges a szakszervezet választott tisztségviselőjének más munkahelyre való beosztásához; — munkaviszonyá-

Egyes kapitalista országokban is a szakszervezetek elérték azt, hogy a jogszabály, ha nem is ilyen erőteljesen, de védelmet nyújt a szakszervezeti vagy egyéb képviselői szervek tisztségviselőinek. Így például a Német Szövetségi Köztársaságban a fegyelmi elbocsátáshoz szükség van a munkástanács előzetes egyetértésére. De ezt — megtagadás esetén — pótolhatja a bíróság döntése. Franciaországban ilyen esetben a munkaügyi felügyelő dönt.³³

5. Az üzemi demokrácia kibontakozása szempontjából nagy jelentősége van annak, ha a jogszabály az állami vállalatok keretei között olyan belső szervek kialakítását teszi lehetővé, amelyek a dolgozók bevonásával és általában a szakszervezet irányításával meghatározott feladatokat láthatnak el, és ezzel előmozdíthatják, hogy a dolgozó részt vehessen a vállalati tevékenység igazgatásában. Magyarországon az üzemi demokráciának ezek a szervei, illetve intézményei a következők: a termelési tanácskozás, a társadalmi munkavédelmi felügyelet szervezete, a munkaügyi döntőbizottság, a társadalmi bíróság, a társadalombiztosítási tanács és a csökkent munkaképességűekkel foglalkozó bizottság.

a) A termelési tanácskozás³⁴ fontos intézménye az üzemi demokráciának. Azt szolgálja, hogy a vállalati kollektíva tagjai közvetlenül is részt vehessenek a termelés megtervezésében és megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében.³⁵

Az ismertetett feladatok megvalósítása érdekében a termelési tanácskozásnak véleményező, javaslattevő és döntési jogköre van:

aa) A gazdálkodás és a vezetés körében a termelési tanácskozásnak általában csak véleményező és javaslattevő jogköre van.

bb) Három kérdésben viszont a termelési tanácskozás dönt, éspedig a munkaverseny-vállalások elfogadásáról, a helyileg legmegfelelőbb versenyfor-

nak a vállalat által felmondással vagy fegyelmi elbocsátással való megszüntetéséhez és — áthelyezés esetén az új munkahely elfoglalására kitűzött időpont megállapításához.

bb) A változó munkahelyre alkalmazott választott szakszervezeti tisztségviselő más munkahelyre beosztásáról a felsőbb szakszervezeti szervet előzetesen értesíteni kell. Az aa) pont alatt felsorolt esetekben érvénytelen a vállalat intézkedése, ha hiányzik a felsőbb szakszervezeti szerv egyetértése. — A bb) pont esetében a vállalatot csak értesítési kötelezettség terheli, tehát ennek elmulasztása nem jelenti az intézkedés érvénytelenségét.

³³ L. részletesebben: Gamillschegg, id. m. 22—24.

³⁴ 1001/1965./I. 16./, 1031/1967./X. 12./ és 1007/1972./IV. 12./ Korm. sz. határozat

³⁵ A termelés, a közlekedés és a kereskedelem, egyszóval a gazdálkodás területén legalább negyedévenként termelési tanácskozást kell tartani, éspedig a vállalatok keretei között kis termelési egységenként. Minden esetben össze kell hívni a termelési tanácskozást, ha azt az érintett dolgozók többsége kéri, illetőleg a szakszervezeti szervek vagy a gazdasági-műszaki vezetők szükségesnek tartják. — A termelési tanácskozás feladata, hogy megvitassa a vállalat, illetve a termelési egység legfontosabb feladatait, és a vita eredményeként kialakítsa a feladatok teljesítésének legjobb módszereit, valamint ezekkel összhangban a versenyvállalásokat és ezek legcélravezetőbb formáit. A termelési tanácskozás további feladata az is, hogy értékelje a vezetés, illetve a kollektíva elmúlt időszakban végzett munkáját, a feladatok teljesítését, a versenyvállalások megvalósulását és mindezek alapján egyfelől bírálatot gyakoroljon és javaslatokat tegyen a kollektíva jobb munkája érdekében, másfelől pedig elismerje az eredményes munkát.

mák alkalmazásáról, a „Kiváló dolgozó” kitüntetés és a „Szocialista brigád” cím odaítéléséről.

A tanácskozás előkészítéséről és megtartásáról az illetékes gazdasági vezető és a szakszervezet közösen intézkedik, de a beszámolót a gazdasági vezető tartja.

A tanácskozáson elhangzott észrevételek és javaslatok nyilvántartásáról, továbbá a helyes javaslatok megvalósításáról az illetékes gazdasági vezető gondoskodik. Ennek érdekében a gazdasági vezető tartozik az észrevételek és javaslatok ügyében eljárni, azok elbírálásáról a dolgozókat 15 napon belül értesíteni, és a következő termelési tanácskozáson be kell számolnia az elintézés módjáról. Mindezt az igazgató és a felügyeleti szerv köteles, a szakszervezet pedig jogosult ellenőrizni. Ha a gazdasági vezetők kötelezettségeiket nem teljesítik, a szakszervezet a felettes szervnél megfelelő intézkedésre tehet javaslatot, sőt végső esetben fegyelmi eljárás megindítását kezdeményezheti.³⁶

b) Az üzemi demokráciának, illetve a kollektiva közreműködési jogosultságának egyik lényeges megnyilvánulása az is, hogy a vállalatok keretei között a munkavédelmi feügyelet funkcióját a hivatásos munkavédelmi felügyelők mellett olyan társadalmi munkavédelmi felügyelők is végzik, akik a vállalatok dolgozói. Ezek a társadalmi munkavédelmi felügyelők, ha szűkebb körben is, mint a hivatásos munkavédelmi felügyelők, különböző jogosultságokkal rendelkeznek annak érdekében, hogy a munkavédelmi szabályokat a vállalatnál megtartsák.

c) A dolgozó és a vállalat között a munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerülő vitákat — a magasabb vezető állású dolgozók vitáinak kivételével — elsőfokon a vállalatok keretei között szervezett munkaügyi döntőbizottságok intézik el. Határozataiknak ugyanolyan kötelező hatálya van, mint a bíróságok első fokon hozott határozatainak. Ezek a munkaügyi döntőbizottságok a vállalatok dolgozóiból alakulnak. Ez tehát azt jelenti, hogy a munkaügyi vitákat, legalább is elsőfokon, maguk a vállalatok dolgozói döntenek el. Ez a közreműködési jogkör is az üzemi demokrácia egyik fontos megnyilvánulása.

d) A vállalati kollektívának lényeges érdeke fűződik ahhoz, hogy a vállalat keretei között fegyelmezett munka folyék, védjék és gyarapítsák a társadalmi tulajdont, és hogy megtartsák a szocialista együttműködés és kölcsönös segítség követelményeit. Mindezek előmozdítása érdekében számos szankció áll a vállalat rendelkezésére, súlyosabb esetekben fegyelmi szankciók is. A fegyelmi jogkör gyakorlása elsősorban az igazgató joga, továbbá azoké a vezető beosztású dolgozóké is, akikre az igazgató a fegyelmi jogkör gyakorlását átruházta.

³⁶ A gazdálkodó szervek műszaki, ügyviteli és egyéb részlegeinél, továbbá az intézményekben és a hivatalokban nem termelési tanácskozásokat, hanem munkaértekezleteket kell tartani, amelyekre megfelelő eltérésekkel a már ismertetett rendelkezések vonatkoznak.

A szocialista vállalat jellegéből, továbbá ennek megfelelően az üzemi demokrácia kibontakozásából azonban az is következik, hogy munkajogunk a vállalati kollektívának is közreműködést biztosít annak érdekében, hogy a felsorolt követelmények megvalósulását saját érdekében is elősegítse. Ezt szolgálja — többek között — a társadalmi bíróság intézménye.³⁷

e) Azoknál a vállalatoknál, ahol a dolgozók a betegségi biztosítási szolgáltatásokat és a családi pótlékot az ún. üzemi kifizetőhelyen kapják, társadalombiztosítási tanácsot kell szervezni a vállalat dolgozóiból.³⁸

f) A csökkent munkaképességű dolgozók helyzetének figyelemmel kísérése és rehabilitálása érdekében vállalati bizottságot kell létrehozni. A bizottság a dolgozó vagy a vállalat kezdeményezése alapján javaslatot tesz, amelynek figyelembevételével az igazgató köteles a megfelelő rehabilitációs intézkedést megtenni.

6. Előfordulhat azonban, hogy az igazgató vagy a vezető beosztású dolgozók az állami vállalatokról szóló jogszabály rendelkezései ellenére nem támaszkodnak a dolgozók közösségére, nem tartják tiszteletben a szakszervezet érdekvédelmi és érdekképviselési jogait, nem tesznek eleget annak a kötelezettségüknek, hogy a jogszabályban meghatározott módon együttműködjenek a szakszervezettel, sőt esetleg kifejezetten megszegik a kollektívával, illetve a szakszervezettel szemben fennálló kötelezettségeiket. Ebből a szempontból is figyelmet érdemel, hogy az állami vállalatokról szóló jogszabály elrendeli azt is, hogy az igazgató és helyettesei működésének megítélésére évente legalább egyszer sor kerül a felügyeleti szerv részéről. Ennek során meg kell hallgatni a szakszervezet véleményét is. Ezt a megítélést nagymértékben negatív irányban befolyásolja, ha az igazgató, illetve helyettesei sorozatosan vagy súlyosan megszegik a felsorolt kötelezettségeket, és ennek folytán bekövetkezhet, hogy a felügyeleti szerv — amely velük szemben a munkáltatói jogokat gyakorolja — prémiumukat csökkenti vagy megvonja, fegyelmi büntetést szab ki, végső fokon pedig munkaviszonyukat felmondással, nagyon súlyos esetben azonnali hatállyal megszünteti. Mindezt egyébként a szakszervezet kifejezetten javasolhatja is, és ilyen esetben a felügyeleti szerv vezetője — mint azt korábban már kifejtet-

³⁷ A társadalmi bíróság a dolgozók választott szerve, amelynek a jogszabály szerint az a feladata, hogy a dolgozókat a munka öntudatos, fegyelmezett végzésére, a társadalmi tulajdon védelmére nevelje, továbbá elősegítse emberi méltóságuk, tulajdonuk és jogaik kölcsönös tiszteletbentartását. Ennek érdekében a társadalmi bíróság — a jogszabály által meghatározott körben — különböző nevelő jellegű intézkedéseket, sőt enyhébb jogi szankciókat is alkalmazhat. A dolgozót figyelmeztetésben vagy megrovásban részesítheti. Kimondhatja, hogy a dolgozó legfeljebb egy évig ne részesüljön jutalomban. Elvonhatja a legközelebb kifizetésre kerülő nyereségrészesedés egy részét (de legfeljebb felét). Javaslatot tehet az igazgatónak arra, hogy a dolgozót fegyelmileg más munkakörbe helyezze vagy azonnali hatállyal elbocsássa.

³⁸ A tanácsot a szakszervezeti bizottság szervezi, és a feladat az, hogy segítse és felügyelje a társadalombiztosítási ügyvitelt, továbbá teljesítse a feladatkörébe utalt társadalombiztosítási tennivalókat. Ezen felül mint elsőfokú jogorvoslati szerv jár el, ha a dolgozó felszólalással él a betegségi biztosítás és a családi pótlék szolgáltatásaival kapcsolatban.

tük — köteles a javaslattal foglalkozni, és ha azzal nem ért egyet, indokait közölni tartozik. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, ha a szakszervezet az igazgatónak tesz ilyen javaslatot valamely vezető beosztású dolgozóra vonatkozóan.

7. Az üzemi demokrácia alapján kialakult új fajta jogviszonyok alapján fel kell tennünk a kérdést, hogy ezek nem hatottak-e a szocialista vállalat gazdasági, társadalmi és politikai tartalmára, továbbá szervezeti-jogi felépítésére. Csak megismételni tudjuk, amit korábban már kifejtettünk. Az üzemi demokrácia kibontakozása folytán kialakult a szocialista vállalat sajátos struktúrája, belső szervezete. A vállalatot az igazgató vezeti mint a vállalat legfőbb képviselői és ügyintéző szerve, aki a vállalat keretei között legmagasabb szinten megtervezi és megszervezi, irányítja és ellenőrzi a vállalati kollektiva tevékenységét az egyszemélyi vezetés jogkörében. A szakszervezet és az irányításával működő belső vállalati szervek azonban ugyanúgy mint az igazgató, beletartoznak a szocialista vállalatnak nemcsak szociológiai, hanem jogi struktúrájában is, az igazgatóval együtt alkotják a vállalat belső jogi szervezetét, mert a jogszabály által biztosított jogkörben részt vesznek a vállalati tevékenység megtervezésében és megszervezésében, igazgatásában és ellenőrzésében, a munkafeltételek szabályozásában és a munkaügyi viták elintézésében. Minél szélesebb körben érvényesül a vállalat viszonylagos önállósága, annál szélesebb körben vehetnek részt a kollektiva tagjai is a vállalati tevékenység befolyásolásában közvetlenül és közvetve is, a szakszervezet és az ismertetett belső szervek közvetítésével.

Az üzemi demokrácia kibontakozása azonban nemcsak a szocialista vállalat sajátos struktúráját alakította ki, hanem ezzel párhuzamosan alakította a dolgozóknak a vállalattal fennálló viszonyát is. A munkajogviszony ugyanis már annak folytán is szocialista jellegű, hogy a dolgozó a társadalom tulajdonában álló termelés eszközeivel kapcsolja össze munkaerejét, és úgy részesedik a nemzeti jövedelemből, hogy részesedését tőkés magánelsajátítás nem csorbítja. Amíg azonban az állampolgárt még „csak” a szocialista munkához és díjazáshoz való jog illeti meg, bár ez a „csak” történelmi fordulatot jelent — addig az állampolgár a vállalat keretei között csak dolgozó, és csak munkavégzési és elosztási viszony alanya. Az üzemi demokrácia kibontakozása azonban lehetővé teszi, hogy a dolgozó mint egy szocialista vállalati kollektiva tagja, a szakszervezet, továbbá az ismertetett szervek és megoldások közvetítésével részt vehessen a vállalati tevékenység igazgatásában.

Mindezek folytán lényegesen kibővül a vállalat és a dolgozó között fennálló viszony, mert a dolgozó jogi helyzetében kialakul egy szervezeti viszony is, amely meghatározza, hogy a dolgozó — mint a vállalati kollektiva tagja — milyen jogi helyzetet tölt be a vállalat szervezeti és működési rendjében, milyen jogosultságok és kötelezettségek alanyává válik ezzel kapcsolatban.

E fejlődési tendencia alapján tulajdonképpen levonható egy olyan fajta következtetés, amely szerint ma már arról beszélhetünk, hogy a dolgozónak a

vállalattal fennálló jogviszonya lényegesen meghaladja azt, amit a kapitalizmusban vagy akár a szocializmus építésének korábbi szakaszában munkajogviszonynak neveztünk.

Ma már azt mondhatjuk, hogy a dolgozónak, mint a vállalati kollektiva tagjának, kialakult egy bizonyos, a jogszabály által meghatározott „státusa”; a vállalattal fennálló viszonya három lényeges elemből áll, éspedig munkavégzési, elosztási és szervezeti, vagyis a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételi viszonyból. Ezek együtt alkotják a dolgozónak kollektíván belül elfoglalt státusát.

III.

Fontos a kölcsönhatás egyfelől az üzemi demokrácia és ezen belül a szakszervezeti jogosultságok, másfelől a kollektív jellegű jogviszonyok között.

Az ismertetett megoldások alapján megállapítható, hogy a vállalati kollektívát közvetve vagy a szakszervezet közvetítésével, számos közreműködési jogosultság illeti meg a vállalat keretei között is a vállalat tevékenységének igazgatásában. A vállalatot számos olyan jóléti, kulturális, munkavédelmi stb. szolgáltatás is terheli a vállalati kollektiva irányában, amelyek tekintetében jogosítottként — legalább is közvetlenül és elsődlegesen — nem egy-egy meghatározott dolgozó, hanem az egész kollektiva jelentkezik. Így például a kollektív szerződést a vállalati kollektívával kell megvitatni, és a dolgozó ebben a vitában mint a kollektiva tagja vesz részt. Amidőn a szakszervezet a vállalati kollektív szerződést megköti, megadja vagy megtagadja az egyetértését a vállalati munkavédelmi szabályzat kiadása vagy a munkaviszonyra vonatkozó, de a kollektív szerződésben nem szabályozott általános jellegű kérdés rendezése tekintetében, — tulajdonképpen a kollektiva képviselőjében jár el. A lényegét illetően tehát azt mondhatjuk, hogy az egyéni érdekvédelem eseteitől eltekintve, a vállalati szakszervezeti szerv minden esetben, amidőn szakszervezeti jogosultságot gyakorol, a vállalati kollektívát megillető kollektív jellegű jogosultságot érvényesít a kollektiva képviselőjében, mint annak törvényes érdekképviselői szerve. Elsődlegesen és közvetlenül a vállalati kollektiva irányában terheli a vállalatot az a kötelezettség is, hogy hozzájáruljon a dolgozók kulturális, jóléti, egészségügyi és sport-célú intézményeinek létesítéséhez és fenntartásához, valamint a dolgozók ilyen irányú tevékenységének költségeihez. Ugyanez vonatkozik arra az esetre is, amidőn a vállalat kötelezettséget vállal arra, hogy a felsoroltakon túlmenően hozzájárul a dolgozók életkörülményeinek javításához, így különösen üzemi étkezés szervezéséhez, a dolgozók lakásépítéséhez, gyermekintézmények létesítéséhez stb.³⁹ Sőt a vállalat szociális és kulturális alapjai tulajdonképpen a kollektívát megillető célvagyonnak tekinthetők, hiszen eze-

³⁹ Mt. 50. § (1) bekezdés.

ket a kollektiva érdekében kell felhasználni és ezek felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve dönt úgy, hogy a döntés előtt csak a vállalat véleményét kell kikérnie.⁴⁰ A kollektiva jogosultságának tekinthető az is, hogy a vállalat keretei között termelési tanácskozás és a már ismertetett belső szervek tevékenykedhessenek.

Mindezekben az esetekben nem egyéni, hanem kollektív jellegű jogviszonyok jönnek létre, mert — közvetlenül és elsődlegesen — jogosítottnak nem egyes dolgozókat, hanem a vállalati kollektívát tekintjük. A kollektívát megillető ezeket a jogosítványokat pedig nem egyéni, hanem kollektív jellegű jogosítványoknak nevezzük.

Más dolog az, hogy a dolgozók a kollektívát megillető szolgáltatásokban — a jogszabályokban, a kollektív szerződésekben meghatározott módon vagy a vállalat szakszervezeti szervének döntése alapján — egyénileg részesedhetnek, azok előnyeit élvezhetik, így például beutalás alapján igénybe vehetik a vállalat üdülőjét, részt vehetnek az üzemi étkezésben, igénybe vehetik a vállalati bölcsődét stb.

A kollektívát tehát a jogszabály, a kollektív szerződés stb. alapján olyan jogok illetik meg, amelyek nem azonosak az egyes dolgozókat egyéni munkaviszonyaik alapján megillető jogok számtani összességével, mert a dolgozó „egyéni” joga nem arra irányul, hogy egyénileg és közvetlenül vegyen részt „jogi hatállyal” a kollektív szerződés megkötésében stb., hanem „jogi hatály” csak a kollektiva, illetve a kollektívát képviselő vállalati szakszervezeti szerv tevékenységéhez, akaratához és jognyilatkozatához fűződik. A dolgozónak pedig egyénileg arra van joga, hogy — mint a kollektiva tagja — részt vegyen a kollektiva akaratának, és ezen az alapon jognyilatkozatának a kialakításában. A kollektiva jogköre tehát minőségileg más mint a dolgozók egyéni jogainak az összessége, mert a kollektiva jogköre a dolgozók egyéni jogától „elkülönült” jogkör, ugyanúgy, mint ahogyan a polgári jogi személy vagyona is elkülönül a jogi személy tagjainak egyéni vagyonától. A különbség az, hogy nem a vagyon az, amely elkülönül, hanem egy jogkör, nevezetesen a kollektiva jogköre. Éppen ezért ennek az egyéni jogoktól elkülönült és elkülönültségében minőségileg más jelleget nyert jogkörnek sajátos, kollektív jellegű alanya a vállalati kollektiva.

A kollektiva azonban a kollektív jellegű jogok folyamatos gyakorlására nem alkalmas, mert nem lehet a kollektívát állandóan üzemi gyűlésre összehívni. Üzemi gyűlést, termelési tanácskozást csak időnként, a legfontosabb kollektív jellegű jogok gyakorlása érdekében lehet szervezni. A kollektiva személyi változékonysága is, de általában a kollektív jellegű jogosultságok jellege is szükségessé teszi, hogy a kollektívának állandó képviseleti szerve legyen. A kollektívának ez az állandó képviseleti szerve a szakszervezet vállalati szerve. Éppen

⁴⁰ Mt. 13. § (4) bekezdés.

ezért a kollektív jellegű jogosultságokra az is jellemző, hogy azok érvényesítésére a szakszervezet vállalati szerve jogosult, a már ismertetett szakszervezeti jogosultságok keretei között. Az egyes dolgozók pedig a szakszervezetek alapszabályaiban meghatározott módon befolyásolhatják a szakszervezet vállalati szerveit arra vonatkozóan, hogy miként fejtsék ki tevékenységüket a kollektíva érdekében, hogyan gyakorolják a szakszervezeti jogosultságokat.

Ha gondolatban áttekintjük a kollektív jellegű jogosítványokat, megállapíthatjuk, hogy itt nemcsak egyszerűen egy munkajogi sajátosságról van szó, nemcsak egy dogmatikai fejlődési tendenciáról, hanem arról, hogy ezek a kollektív jellegű jogosultságok hozzájárulnak az üzemi demokrácia funkcionálásához és olyan szolgáltatások nyújtásához a vállalat részéről, amelyek messze meghaladják a munkabér, a díjazás klasszikus értelemben vett fogalmi körét.

Anélkül, hogy itt részletesebben kifejtենék, utalni szeretnénk arra, hogy a munkajog egyik fontos fejlődési tendenciája az is, hogy a dolgozó a munkabéren, vagyis az elvégzett munkájáért közvetlenül járó díjazáson túlmenően, „státusa” alapján nagyon sokféle szolgáltatásban részesülhet, és pedig nemcsak egyénileg, hanem mint a kollektíva tagja is a már tárgyalt kollektív jellegű jogosultságok alapján. Így például attól kezdve, hogy gyermekét elhelyezheti az üzemi bölcsődében, az üdülésen keresztül egészen odáig, hogy a lakásszerzés érdekében a vállalattól vagy az államtól támogatást kap. Ezek nemcsak a dolgozó és hozzátartozói megélhetését szolgálják, hanem különböző gazdasági, szociális és kulturális igények kielégítését is. Ezekben a dolgozó és hozzátartozói egyáltalában nem vagy csak közvetve részesednek a dolgozó végzett munkája mennyiségének és minőségének arányában, hanem — mint köztudomású — a társadalom által méltányolt szükségletek szerint, és pedig az erre rendelt vállalati, szakszervezeti és osztályszociális alapokból. Erre itt most csak azért hívtuk fel a figyelmet, mert ez is a dolgozó státusának és a kollektív jellegű jogosultságok egyik lényeges fejlődési tendenciája. Nagyon hosszú volt az út, amíg a dolgozó eljutott odáig, hogy munkájáért nemcsak munkabért kap, hanem ezen túlmenően a már említett juttatásokban is részesül. Szorosan kapcsolódik az eddig tárgyalt kérdésekhez az a fejlődési törvényszerűség is, hogy a munkajogi szabályozással fokozódó mértékben összefüggésbe kerülnek a különböző társadalmi szervek, különösen pedig a szakszervezet külső és belső viszonyira, szervezetére és tevékenységére vonatkozó jogi és társadalmi normák. A következőkben csak a szakszervezetekre vonatkozó normákkal foglalkozunk.

IV.

1. Mennél több jogilag is garantált lehetőséggel rendelkeznek a szakszervezetek arra, hogy részt vehessenek a vállalatok és az államigazgatási szervek tevékenységének igazgatásában, annál fontosabbá válik az a kérdés, hogy a

tagok — megfelelő, az alapszabályokban meghatározott tagsági jogosultságok birtokában — befolyásolni tudják-e a szakszervezetet, illetve annak vezetőségi szerveit és funkcionáriusait abban, hogy miként gyakorolják a szakszervezetet megillető részvételi, beleszólási jogosultságokat, így például azt, hogy a szakszervezet egy bizonyos kérdés rendezésével kapcsolatban milyen javaslatot vagy észrevételt tegyen, egyet értsen-e azzal, adott esetben éljen-e kifogás jogával stb. Ugyanez vonatkozik a szakszervezeti szolgáltatásokra, a szakszervezeti vagyoni kezelésére és felhasználására is. Minél több vagyona van a szakszervezetnek, mennél több szolgáltatást nyújt a tagoknak, annál lényegesebb, hogy a tagok megfelelő tagsági jogosultságokkal rendelkezzenek a vagyoni felhasználásának és a szolgáltatások nyújtásának meghatározására. Mindezek szükségessé teszik a szakszervezetek belső életében a tagsági jogosultságok bővítését és erősítését, ide értve a jogérvényesítési és jogorvoslati lehetőségeket is, továbbá a belépéshez való jog és a kizárással szembeni védekezés fokozott biztosítását is.

2. A tagsági jogosultságokat (és persze a kötelezettségeket is) elsősorban az alapszabályok állapítják meg. Főleg azonban a kapitalista országokban, egyes tagsági jogosultságokat az állami szabályozás is — közvetlenül vagy közvetve — meghatároz. Közvetett a szabályozás, ha a jogszabály azt rendeli el, hogy bizonyos jogosultságokat az alapszabályokban biztosítani kell. Közvetlen, ha ezeket a jogosultságokat maga a jogszabály konstituálja, közvetlenül beépítve azokat az alapszabályok rendelkezései közé. Így például Angliában — Grunfeld szerint — a jogszabály csak akkor ismeri el a dolgozók egyesülését szakszervezetnek, illetve jogi személynek, csak akkor engedi meg, hogy a szakszervezet regisztrálhassa magát, ha az alapszabályok bizonyos rendelkezéseket tartalmaznak, illetve nem tartalmaznak. Így például az angol viszonyokat tartva szem előtt, Grunfeld abból indul ki, hogy az önkéntes egyesülések saját magukat kormányozhatják, de természetesen a jogszabályoknak megfelelően. Ebből következik az is, hogy alapszabályaik meghatározása a szerződéskötési szabadság elve alapján történhet. A tagok akarata szerint szabadon állapíthatók meg a szakszervezet céljai, a vezető testületek és tisztségviselők, továbbá a tagok egymás közötti viszonyai. Ez a szabadság azonban mint minden általános elv több feltételnek van alárendelve. Egyfelől egyes szabályokat fel kell venni az alapszabályokba, másfelől bizonyos rendelkezéseket nem szabad beépíteni az alapszabályokba. Fel kell venni például az alapszabályokba azokat a célokat, amelyek a szakszervezet fogalmában szerepelnek, és pedig attól függetlenül, hogy regisztrált vagy nem regisztrált szakszervezetről van-e szó. Mindkettő köteles bizonyos kérdéseket szabályozni akkor is, ha ún. politikai pénzügyi alapot kíván létesíteni. A regisztrált szakszervezetek pedig a következő kérdéseket kötelesek szabályozni: a szakszervezet nevét, székhelyét, az alapvető céljain túlmenő céljait, azokat a célokat, amelyekre pénzügyi alapjai felhasználhatók, a tagok részére nyújtott egyes szolgáltatások feltételeit, ezek elvesztésének és a pénzbírságnak a

feltételeit, a szabályok megalkotásának, megváltoztatásának, módosításának és hatályon kívül helyezésének módját, azokat a szabályokat, amelyek szerint kinevezik és visszahívják az ügyintéző bizottságokat, a trustee-t, a pénztárost és egyéb tisztségviselőket, beleértve a titkárt is. Meg kell határozni, hogy miként történik a pénzügyi alapok befektetése, az évi és időszakos könyvvizsgálat, hogyan jogosultak a tagok vagy más érdekeltek a könyvek és elszámolások megvizsgálására, és végül meg kell állapítani a feloszlás szabályait. Minden egyéb kérdés szabadon rendezhető a common law közérdekre vonatkozó szabályainak keretei között. Ez nem kívánja meg sem egyes meghatározott rendelkezések felvételét, ki sem zár ilyeneket az alapszabályok közül, de semmisnek nyilvánít minden olyan alapszabályi rendelkezést, amely közérdekbe (public policy) ütközik.⁴¹

3. Az a megoldás, hogy az állam beavatkozhat abba, hogy az alapszabályok milyen rendelkezéseket tartalmaznak, ugyancsak lehetőséget nyújt arra, hogy az állam korlátozhassa különösen a szakszervezet politikai tevékenységét. Ide kapcsolódik az a kérdéscsoport is, hogy:

a) Miként befolyásolhatja a szakszervezet a politikai pártok tevékenységét, és viszont?

b) Hogyan befolyásolhatja a tag a szakszervezet politikai tevékenységét?

c) Hogyan gyakorolhat befolyást a szakszervezet a tag politikai tevékenységére?

Nagyon széles skálán helyezkednek el azok a jogi és gyakorlati megoldások, amelyekkel a kapitalista országokban találkozunk. Lényeges problémák merülhetnek fel kettős irányban is különösen akkor, ha szorosabb kapcsolat vagy ellentét alakul ki egyfelől a szakszervezetek, másfelől az állami tevékenységet erőteljesen befolyásoló pártok között: hogyan befolyásolhatja a szakszervezet a tag politikai nézeteit és magatartását, hogyan vehet részt a tag a szakszervezet politikai tevékenységének kialakításában.

Különösen kiéleződnek ezek a kérdések — mint erre Summers is rámutat, — ha a szakszervezet a kormányt, vagy valamely politikai pártot támogat, vagy jelöltek megválasztását segíti. Lehetnek ugyanis tagok, akik ellenzik ezt a támogatást, viszont a szakszervezet azt igényli, hogy a tag fogadja el a szakszervezet politikai programját és ezt a tagság feltételévé teszi. Ún. „closed shop” esetén például a politikai konformizmus hiánya megakadályozza a dolgozó elhelyezkedését, mert a szakszervezet nem veszi fel, illetve kizárja azt, aki nem fogadja el politikai programját. „Closed shop” hiányában is hallgatásra kényszerülhet a tag, ha a szakszervezettől vagy annak döntésétől függően kap nyugdíjat, táppénzt, sztrájk-segélyt stb. Ha pedig a szakszervezet valamely pártnak pénzügyi támogatást is nyújt, a tag kénytelen ehhez is hozzájárulni annak

⁴¹ Lásd részletesebben a lyoni kongresszus anyagát, Grunfeld, 262—263.

ellenében, hogy részt vehessen a kollektív tárgyalások menetében, részt vehessen azokban a döntésekben, amelyek a munkafeltételeire és munkakörülményeire vonatkoznak. Mindezekben a vonatkozásokban is az egyes kapitalista országokban nagyon eltérő megoldásokkal találkozunk.⁴²

Ebben a körben az állami szabályozásnak, illetve a bírói gyakorlatnak főleg két vonatkozásban lehet jelentősége:

Egyes kapitalista országokban a jogszabály vagy a bírói gyakorlat szerint a tag — így például Svédországban — jogosult arra, hogy mentesítést igényelje a politikai párt politikai és anyagi támogatása alól. Vagy például Angliában politikai célokat szolgáló pénzügyi alap csak akkor létesíthető, ha azt a tagság többsége titkosan megszavazta. Ebben az esetben is a tag igényelheti, hogy ne legyen köteles a tagsági díjnak azt a részét is kifizetni, amely a politikai alapba folya.⁴³

A másik jogi vonatkozás akkor nyilvánul meg, ha a bíróság hatályon kívül helyezhet olyan szakszervezeti kizáró határozatokat, amelyeket azért hoztak, hogy korlátozzák a tagot politikai tevékenységében, vagy megbüntessék azért, mert szembe helyezkedett a szakszervezet politikájával. Franciaországban például egy pedagógus szakszervezet fegyelmi eljárást indított egy tagja ellen, mert ellenezte a szakszervezet nézetét a közoktatás állami monopóliumának kérdésében. Egy másik szakszervezet azért lépett fel a tagjával szemben, mert az algériai kérdésben nyilvánosan a szakszervezetével ellentétes nézetet vallott. Egyes országokban az állam, illetve a szakszervezet kifejezetten is deklarálja az állampolgárok, illetve a szakszervezeti tagok politikai tevékenységének szabadságát. Ennek ellenére Svájcban ki lehet zárni azokat a tagokat, akik diktatórikus rendszert kívánnak bevezetni. Az USA-ban a bíróságok jóváhagytak olyan határozatokat, amelyek kommunista párttagokat vagy olyan tagokat zártak ki, akik támogatták a kommunista pártot.⁴⁴

Jogi megoldásokkal találkozunk a kérdés másik oldalán is, nevezetesen, ha azt vizsgáljuk, hogy a tagság hogyan tudja ellenőrizni és befolyásolni a szakszervezetet, illetve funkcionáriusainak és vezető szerveinek tevékenységét.

Egyes országokban a jogszabály előírásokat tartalmaz arra, hogy a dolgozókat be kell vonni a kollektív szerződés tervezetének megvitatásába, sőt esetleg megszavazásába is. Így például Franciaországban — Savatier szerint — a kollektív szerződések tekintetében a gyakorlat az, hogy a követeléseket a szakszervezeti vezetők határozzák meg és nem szavaztatják meg az érintett dolgozókat. Viszont egy 1959-es törvény szerint nem csak a szakszervezetek tagjait, hanem az összes dolgozókat meg kell szavaztatni olyan kollektív szerző-

⁴² L. részletesebben a lyoni kongresszus anyagát, Summers, 74.

⁴³ L. részletesebben a lyoni kongresszus anyagát Summers, 74—75, 277—279; Bolin, 353—354.

⁴⁴ L. részletesebben a lyoni kongresszus anyagát, Summers, 74; Laissue, 366—367.

dés esetén, amely azt szabályozza, hogy a vállalat dolgozói miként részesednek a vállalati eredményekből.⁴⁵

Summers szerint az USA legutóbbi jogalkotása a tagsági jogosultságok bővítésére törekszik. Ennek érdekében biztosítja a szólásszabadságot, csoportok alakításának a lehetőségét, a megjelenés lehetőségét a szakszervezet összejevetelein, jelöltek javaslatát, megválasztásuk érdekében tevékenység kifejtését és titkos választást. A jogszabály továbbá arra is törekszik, hogy újra-választásuk érdekében ne juthassanak előnyökhöz azok, akik éppen tisztségviselők. Ezért nem szabad választási célokra a szakszervezeti pénzalapokat felhasználni. Mindez — Summers megítélése szerint — lehetőséget biztosít azok részére, akik meg akarják változtatni a szakszervezet politikáját vagy vezetését.⁴⁶

4. A jogi eszközökkel történő beavatkozásnak egyik erőteljes megnyilvánulása, ha a szakszervezetek — mint például az USA-ban — kötelesek részletesen és rendszeresen jelentést tenni a Munkaügyi Minisztériumnak (Department of Labor). E kötelezettségek megsértése büntető és polgári jogi szankciókat von maga után. Az LMRDA kötelezővé tette, hogy a szakszervezetek, tisztségviselőik és alkalmazottaik adjanak jelentést és információkat a szakszervezet adminisztrációjáról, pénzügyeiről és személyes vállalkozásairól (personal undertakings), amelyek esetleges érdekösszeütközéseket vonnak maguk után.

Aaron szerint azonban még nagyobb jelentősége van annak, hogy a bíróságok nagyon kiterjesztően értelmezik az LMRDA-nak⁴⁷ azt a rendelkezését, amely szerint a Munkaügyi Minisztérium az LMRDA rendelkezéseinek esetleges megsértését kivizsgálhatja. A VI Title szerint a Minisztérium vizsgálatot tarthat, ha szükségesnek tartja annak megállapítását, hogy valaki megsértette-e vagy megsérteni törekszik az LMRDA valamely rendelkezését, kivéve a I Titlet. A vizsgálattal kapcsolatban beléphet helyiségekbe, megvizsgálhat okmányokat és elszámolásokat, továbbá meghallgathat személyeket, ha ez megítélése szerint szükséges a vonatkozó tények megállapítása érdekében. Kivizsgálási jogosultságát bírságolás terhe alatt gyakorolhatja.⁴⁸

Aaron szerint azonban sokan attól tartanak, hogy a Munkaügyi Minisztérium vizsgálati hatalma inkább szolgálhatja a szakszervezetekkel szemben a kormány által gyakorolható nyomást, mint a tagok védelmét a tisztségviselők tisztességtelen magatartásával szemben. Lehet — fejt ki Aaron —, hogy előbbutóbb olyan rendelkezésekre lesz szükség, amelyek védelmet nyújtanak a kormány által elkövetett hatalmi visszaélésekkel szemben.⁴⁹

Az USA-ban az LMRDA nagyon erőteljesen beleszól a szakszervezetek belső életébe. Az LMRDA I. cikkelye szerint az USA-ban minden tagnak egyenlő joga van arra, hogy részt vegyen a taggyűlésen, továbbá a napirenden szerep-

⁴⁵ Savatier, a lyoni kongresszus anyaga 250

⁴⁶ Vö. Summers, a lyoni kongresszus anyaga, 70

⁴⁷ Labor-Management Reporting and Disclosure Act of 1959

⁴⁸ Lásd részletesebben a lyoni kongresszus anyagát, Aaron, 228 — 229

⁴⁹ Lásd részletesebben: Aaron, id. m. 232

lő kérdésekkel kapcsolatos vitában és szavazáson. De ezek a jogosultságok „ésszerű” szabályoknak vannak alárendelve. Az „ésszerűsége” vonatkozó bírói gyakorlatot részletesen ismerteti Aaron. Így például — ismertetése szerint ezen az alapon kizárható a gyűlésekről és a tisztségviselésből, akit bűnösnek találtak abban, hogy kapcsolatban áll a kommunista párttal és azt támogatta. Számos alapszabály szerint a kollektív szerződést a tagságnak meg kell szavaznia. Ilyen rendelkezés hiányában azonban a bíróság szerint a szavazás megtagadása nem jelenti azt, hogy megsértették a tag egyéni tagsági jogait, a vitában és a szavazásban való részvételre vonatkozóan.⁵⁰

Az LMRDA szerint minden szakszervezeti tag szabadon találkozhat és gyülekezhet más tagokkal; kifejthet bármely nézetet, érvelést vagy véleményt; a taggyűlésen megfelelő módon kifejtheti nézeteit a jelöltek választásával és minden napirenden szereplő kérdéssel kapcsolatban, a megállapított és ésszerű szabályok keretei között. A szakszervezet tehát jogosult olyan szabályokat megállapítani a tag felelősségére vonatkozóan, amelyek visszatartják olyan magatartástól, amely sértené törvényes vagy szerződéses kötelezettségeit. Aaron véleménye szerint ezek a rendelkezések egyensúlyt kívánnak létesíteni két érdek között: egyfelől biztosítani akarják, hogy a tag szabadon megvizsgálja, megvitassa és kritizálja a tisztségviselők tevékenységét — ami nélkül demokrácia elképzelhetetlen; másfelől lehetővé teszik, hogy a szakszervezet védje integritását, védekezhessen a tönkretételére irányuló rosszhiszemű támadások ellen. Ezt követően részletesen ismerteti a bírói gyakorlatot, amely főleg akkor nem védi a tagot, ha becsületsértést vagy rágalmazást követ el a tisztségviselőkkel szemben, mert erre nincs joga. Van azonban ellentétes döntés is, amely szerint kifejtheti véleményét, függetlenül attól, hogy megállapításai igazak vagy sem.⁵¹

5. Az itt ismertetett megoldások alapján is ismételten megállapítható, hogy a kapitalizmus viszonyai között alkotott munkajogi szabályoknak Janus-arca van, vagy talán inkább azt mondhatjuk, hogy két élű szabályhoz hasonlítanak. A szakszervezet vezetősége befolyásolhatja a tagság tevékenységét, a tagság pedig a szakszervezetet, a szakszervezet a politikai pártok tevékenységét és fordítva. A kérdés azonban az, hogy milyen a tagság, a szakszervezet és a politikai párt politikája, és hogy ennek megfelelően a befolyásolás milyen irányban történik. Az ismertetett jogi megoldások védik a tagságot a szakszervezet, illetve a tisztségviselők túlkapásaival, a szakszervezetet a tagsággal szemben, a tőkésosztályt, az államot az osztályharccal szemben. Janus haragos, háborús arca, a szablya élesebb fele azonban inkább az osztályharc ellen fordul.

6. Lényeges az is, hogy az alapszabályok megfelelő megoldásokat tartalmaznak — a „jog”-érvényesítésre és a „jog”-orvoslatra, ha a szakszervezet vezetőségi szervei vagy az egyes tisztviselők megsértik a tagot megillető jogosultságot. Egyes kapitalista országokban, főleg az angolszász jogterületen,

⁵⁰ Aaron, id. m. 223—224

⁵¹ Lásd részletesebben: Aaron, id. m. 223—225

államigazgatási szerv vagy a bíróság nemcsak a törvénybe, hanem az alapszabályokba ütköző szakszervezeti döntésekkel és intézkedésekkel szemben is — szűkebb vagy tágabb körben — védelemben részesítheti a tagot. A védelem esetleg csak odáig terjed, hogy hatályon kívül helyezi a döntést, megtiltja az intézkedés végrehajtását. A védelem azonban tovább is terjedhet, ha az államigazgatási szerv vagy a bíróság megfelelő magatartásra, szolgáltatásra, intézkedésre is kötelezheti a szakszervezetet.⁵² Ebben a körben is az a kérdés merül fel, hogy az ilyen fajta állami beavatkozás lehetősége nem sérti-e a szakszervezeti önkormányzatot, nem akadályozza-e a szakszervezetet abban, hogy politikai stb. rendeltetését betölthesse. Lehet persze, hogy adott esetben vagy adott szakszervezettel szemben meg kell védeni a tagot. Nagyon problematikus azonban, hogy az állami beavatkozás lehetőségének megteremtése esetében nem az történik-e, hogy az orvosság rosszabb mint a betegség. Az állami beavatkozás lehetősége ugyanis mindig azzal a veszéllyel jár, hogy az állam korlátozni tudja a szakszervezetet abban, hogy az osztályharc szervezete legyen. Minden esetre tény, hogy sok kapitalista országban ebben a vonatkozásban is kialakult — kisebb vagy nagyobb mértékben — az állami beavatkozás lehetősége.

Ha nem is túl tág körben, de több tőkés országban a bíróság vagy valamely államigazgatási szerv hatályon kívül helyezheti a szakszervezetnek, valamely szervének vagy tisztségviselőjének döntését, kötelezheti valamely intézkedésre, attól való tartózkodásra vagy annak visszavonására. Így például hatályon kívül helyezheti a tag kizárását.

A bíróság vagy az államigazgatási szerv döntését vagy a „közérdekkel”, a „természetes igazsággal” („natural justice”) vagy ehhez hasonló elvvel, illetve a tag alapvető jogainak, szabadságának védelmével indokolják.

Találkozunk olyan kategorizálással is, amely különbséget tesz két lehetőség között:

a) a bíróság vagy az államigazgatási szerv csak a jogellenességet állapítja meg;

b) kötelezi is a szakszervezetet valamely cselekvésre vagy tartózkodásra, például a tag visszavételére.

7. Az állami beavatkozás legerőteljesebb eszköze a felosztatás.

A felosztatás kérdésében a tőkés berendezkedésű országokban különböző jogi megoldásokkal és nézetekkel találkozunk.

Dietz szerint például az NSZK-ban a főszabály az, hogy a szakszervezetet az állam nem oszthatja fel, de az uralkodó nézet szerint a szakszervezetekre is kiterjed az Alaptörvény 9. §-ának a koalíciókra vonatkozó az a rendelkezése, amely szerint tilos minden olyan egyesülés, amelynek célja vagy tevékenysége a büntető jogszabályokba, az alkotmányos rendbe vagy a népek közötti megértés gondolatába ütközik. Ez valósul meg Dietz szerint például, ha a szakszervezet

⁵² L. részletesebben a lyoni kongresszus anyagát, Summers, 61—64; Grunfeld, 265; Klein, 414—415

nem tartja tiszteletben a demokratikus rend alapelveit, hanem azokat semmibe veszi vagy azok ellen harcol, így például, ha kommunista vagy fasiszta tendenciákat követ.⁵³

Japánban a „Public Safety Investigation Commission” elrendelheti a szakszervezet feloszlátását, ha az 1952-es „Subversive Activities Prevention Law 7. §-a szerint felforgató tevékenységet fejt ki.”⁵⁴

Laussie szerint Svájcban a Code Civil (magánjogi törvénykönyv) kétségtelenül úgy rendelkezik, hogy a hatóság vagy valamely érdekelt kérelmére fel kell oszlatni azt az egyesületet, amelynek célja törvénytelen vagy a jó erkölcsbe ütközik, de a feloszlátást csak a rendes bíróság mondhatja ki. (C. C. 78 szakasza).⁵⁵

Bolin szerint Svédországban az állam nem oszlathatja fel a szakszervezeteket.⁵⁷

Véleményünk szerint a gyakorlatban előfordulhat, hogy egy szakszervezet vagy inkább annak vezetősége olyan tevékenységet folytat, hogy a szakszervezetet fel kellene oszlatni, mert már olyan mértékben torzult el a tevékenysége, hogy szakszervezetnek nem tekinthető. A feloszlátás megengedése azonban olyan veszélyt jelent a munkásmozgalomra, hogy lehetőségét, megengedhetőségét el kell vetni, és inkább azt kell biztosítani, hogy az alapszabályok és csúcsszakszervezetek ellenőrző tevékenysége kizárják az eltorzulás lehetőségét és módot adjanak arra, hogy a szakszervezetből ki lehessen zárni azokat a tisztségviselőket és „köz-katonákat”, akik miatt az eltorzulás bekövetkezett. Egyébként is a feloszlátás kérdése sajnálatos módon végső fokon nem jogi, hanem politikai-hatalmi kérdés. Minden olyan országban ugyanis, amelyben teljes vagy félfasiszta rendszer jutott uralomra, — akár volt erre jogi lehetőség, akár nem —, a szakszervezeteket vagy feloszlatták vagy átszervezték őket „állami” szakszervezetekké.

8. Mindezek a most ismertetett megoldások előtérbe állítják azt a kérdést, hogy a szakszervezetekre és a szakszervezetek belső és külső viszonyaira vonatkozó jogszabályok, továbbá az alapszabályok, milyen kapcsolatban állnak a jogrendszerrel. Sajátos problémát csak az alapszabályok jelentenek. A szakszervezetek külső és belső viszonyaira vonatkozó jogszabályok ugyanis a kapitalista és a szocialista jogrendszerben is a jogrendszer tagozódásának megfelelően helyezkednek el az egyes jogágazatokban. A kapitalista országokban ezeknek a jogszabályoknak alkotmányjogi, közigazgatási jogi, pénzügyi jogi, magánjogi jellegük is lehet, az adott rendelkezés tartalmának és formájának megfelelően, persze akkor, ha az adott országban kialakult a közjog és a magánjog megkülönböztetése. Ahol azonban a munkajogot önálló jogágazatnak, szakjognak vagy

⁵³ Dietz, a lyoni kongresszus anyaga, 82—83

⁵⁴ Nomura, a lyoni kongresszus anyaga, 312

⁵⁵ Laussie, a lyoni kongresszus anyaga, 360

⁵⁶ L. részletesebben Bolin, a lyoni kongresszus anyaga, 350

diszciplinának tekintik, márpedig ma már a kapitalista országok túlnyomó többségében ez a helyzet, ott a szakszervezetek külső és belső viszonyaira vonatkozó szabályokat a munkajog tárgykörébe helyezik, a munkajogon belül tárgyalják. A szocialista jogrendszeren belül már maga a tételes szabályozás is eldönti a hovatartozás kérdését. Egy-két alapvető szabálytól eltekintve ugyanis, amelyeket az adott ország alkotmánya tartalmaz, —a szakszervezetekre vonatkozó jogi szabályokat a munkajogi kódexek tartalmazzák. Az elméleti jellegű feldolgozások is munkajogi problematikának tekintik a szakszervezetekre vonatkozó jogszabály-anyagot.

Mint már említettem, sajátos problémát jelentenek az alapszabályok a szocialista országban is. Minek tekinthetők ezek jogi szempontból? Azonos-e a jellegük az egyesületek vagy a szövetkezetek alapszabályaival? Ezek az utóbbiak jogi jellegű normákat tartalmaznak. Elmondható ugyanez a szakszervezetek alapszabályairól? A helyes választ erre a kérdésre is csak akkor adhatjuk meg, ha a szakszervezet társadalmi funkcióit és jellegzetességeit tartjuk szem előtt. A szakszervezet politikai jellegű tömegszervezet, amely a maga céljait elsősorban társadalmi-politikai, nem pedig jogi eszközök segítségével kívánja elérni. Ebből következik, hogy a tagoknak a céljai eléréséhez szükséges magatartását sem jogi, hanem társadalmi-politikai eszközökkel, neveléssel, propagandával és meggyőzéssel kívánja befolyásolni. Ebből következik továbbá, hogy a szakszervezet alapszabályai nem jogi, hanem társadalmi, ezen belül pedig sajátos „szakszervezeti” normákat tartalmaznak. Amidőn tehát az alapszabály meghatározza a szakszervezet belső szervezeti felépítését és tevékenységét, a vezető szervek, a tisztségviselők jogállását és hatáskörét, a vagyonkezelés szabályait, a tagok jogait és kötelezettségeit stb., ezt általában nem „jogi értelemben” teszi. Jellemző, hogy az alapszabály, de állami jogszabály sem tartalmaz olyan rendelkezést, amely akár közvetlen, akár közvetett jogi szankciókat bocsátana a szakszervezet vagy a tag rendelkezésére, hogy egymással szemben fennálló „jogaikat” érvényesíthessék, illetve egymást kölcsönös „kötelezettségeik” teljesítésére szorítsák. Nincs olyan külső szerv sem, amely előtt a szakszervezet vagy a szakszervezeti tagok egymás ellen felléphetnének. Kizárólag társadalmi-politikai, erkölcsi és belső szervezeti-ügyviteli lehetőségek állnak rendelkezésre. A tag például a szakszervezeti gyűléseken, a kongresszusokon vagy a sajtóban megbírálhatja a szakszervezeti szervek és ezek bármely vezetőjének a munkáját, beadvánnyal, javaslattal vagy panasszal fordulhat bármely vezető szakszervezeti szervhez. A szakszervezet pedig fegyelmi eljárást indíthat a tag ellen, és őt figyelmeztetésben, dorgálásban, megrovásban részesítheti, végső fokon kizárhatja a szakszervezetből. Jogi eszközök alkalmazásának azonban nincs helye a szakszervezet és a tag egymás között fennálló viszonyában.⁵

⁵⁷ L. részletesebben: Weltner, A társadalmi szervek szerepe az állami feladatok megoldásában a szocialista munkaszervezet területén, Bp., 1963, 7. old.

Állíthatjuk-e azonban, hogy éles határvonal választja el egymástól a szakszervezetekre vonatkozó jogi szabályokat az alapszabályoktól? Semmiképpen sem. A szocialista és az üzemi demokrácia funkcionálását gyengítené, ha az alapszabályok nem biztosítanának megfelelő tagsági jogosultságokat annak érdekében, hogy a tagság — a demokratikus centralizmus keretei között — megfelelő befolyást gyakorolhasson arra, hogy a szakszervezet hogyan éljen az őt megillető külső jogosultságokkal. Ilyen értelemben nagyon fontos összefüggés áll fenn a szakszervezet külső jogosultságaira vonatkozó jogszabályok és a szakszervezet belső szervezetére és viszonyaira vonatkozó alapszabályok, mint társadalmi normák között. Ebben a körben is szükségképpen érvényesül az a törvényszerűség, hogy államiság és társadalmiság, állami jogszabályok és társadalmi normák egymással elválaszthatatlan kapcsolatban állnak, közöttük munkamegosztás és együttműködés áll fenn. A szakszervezeti jogosultságok elméleti feldolgozása sem nélkülözheti az alapszabályok elemző tárgyalását. Bár előbb arra a következtetésre jutottunk, hogy nem azonos jellegűek egymással egyfelől az egyesületek és a szövetkezetek, másfelől a szakszervezetek alapszabályai, az összehasonlító módszer felhasználása mégis eredményes lehet. Mindhárom vonatkozásban ugyanis — egészben vagy részben — szervezett személyközösségek belső életének szabályozásáról, szervezeti, tagsági és vagyoni viszonyairól van szó.

9. Melyek azok a legfontosabb tagsági jogosultságok, szervezeti megoldások, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a szakszervezet jól tölthesse be társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és jóléti tevékenységét, a tagság pedig erre a tevékenységre megfelelő befolyást gyakorolhasson. Elvileg és általánosságban persze könnyű a válasz: ebben a körben is a demokratikus centralizmus elvét kell érvényre juttatni. Nehezebb már arra választ adni, hogy milyen konkrét megoldásokra van szükség ahhoz, hogy a demokratikus centralizmus elve megvalósuljon.

Summers, a tőkés országok viszonyait szem előtt tartva, a jogosultságok négy alapvető csoportját emeli ki:

- a) Jog arra, hogy az egyén taggá váljék és az maradhasson.
- b) Jog arra, hogy a tag közvetlenül vagy közvetve részt vehessen a szakszervezet döntéseinek kialakításában.
- c) Jog a tisztességes (fair) eljárásra a szakszervezeti vezető szervek (tribunál) részéről.
- d) Jog arra, hogy a szakszervezet pénzügyi alapjait megfelelő célokra használják fel.

Megítélésem szerint részletesebb „katalógusra” van szükség. A teljesség igénye nélkül minimum a következő jogosultságokat kell a szakszervezeti tag részére biztosítani:

- a) az önkéntes belépés és kilépés joga; ideértve a védelmet is minden fajta hátrányos megkülönböztetéssel szemben;

b) jog arra, hogy részt vehessen a tisztségviselők jelölésében és megválasztásában; jogosultság arra, hogy tisztségviselőnek megválasszák;

c) részvétel joga a taggyűlésen és a taggyűlés határozatainak meghozásában, vagyis befolyás gyakorlása a szakszervezet programjának, legfontosabb feladatainak a meghatározásában, részvétel a fontosabb kérdések eldöntésében;

d) a vezető szervek, a tisztségviselők és a küldöttek jelölésében és megválasztásában való részvétel, azzal, hogy a választásnak titkosnak kell lennie;

e) a tagság kollektív joga, hogy a vezető szervek, a tisztségviselők és a küldöttek tevékenységükről időnként beszámoljanak, ide értve a pénzügyeket és a vagyonkezelést is;

f) kollektív jog a vezető szervek, a tisztségviselők visszahívására; kisebbségi jog ennek indítványozására;

g) véleménynyilvánítás, javaslattevés, felvilágosításkérés és bírálat joga hátrányos következmények nélkül, és azzal, hogy a szakszervezet illetékes szerve vagy tisztségviselője köteles indokolt választ adni;

h) megfelelő garanciákkal védett jogorvoslati lehetőség, a törvénybe vagy alapszabályba ütköző határozat, döntés, intézkedés stb. ellen;

i) jog az ingyenes jogi tanácsadásra és a szakszervezet által biztosított díjtalan jogi képviselőre, ha ezt az utóbbit a szakszervezet elvállalja; megtagadásra azonban csak akkor kerülhessen sor, ha a szakszervezet megindokolja, hogy a dolgozó igényét miért nem tartja megalapozottnak;

j) jog az alapszabályokban biztosított pénzbeni és természetbeni szolgáltatásokra.

10. Megállapítható tehát, hogy a kapitalista országokban az jellemző az állam és a szakszervezetek viszonyára, hogy az állam több viszonylatban is beavatkozik abba, hogy a szakszervezetek belső szervezete és tevékenysége hogyan alakul. Ezzel — kisebb vagy nagyobb mértékben — korlátozza a szakszervezetek önállóságát. Korlátozza a szakszervezet külső tevékenységét is olyan esetekben, amikor azt törvényellenesnek, az alapszabályokba, a „közérdekbe”, a „természetes igazságba” ütközőnek minősíti. Mindez persze adott esetben a tagok alapvető szakszervezeti tagsági jogosultságait is védheti. Félő azonban, hogy ezeket felhasználhatják az osztályharc megfékezésére, a szakszervezetek „megszelídítésére”, és arra, hogy őket a „békés együttműködés” útjára tereljék. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a gyakorlatban sokkal inkább ez az utóbbi tendencia érvényesült.

11. A szocialista országokban az állam nem avatkozik be a szakszervezetek belső életébe, nem korlátozza önkormányzatukat. Nyilvánvaló azonban, hogy a szakszervezetek sem fejthetnek ki olyan tevékenységet, amely az alkotmányba vagy törvénybe ütközik. A szakszervezetek belső életének keretei között azonban a szakszervezetek és a felsőbb szinten tevékenykedő szakszervezetek, legmagasabb szinten pedig a szakszervezeti csúcsszerv feladata, hogy ezekkel szemben nem jogi, hanem a szakszervezeti alapszabályok és szervezeti

szabályok, vagyis társadalmi normák és politikai eszközök felhasználásával lépjen fel.

Előfordul azonban, hogy a szakszervezet olyan tevékenységet végez, olyan határozatot, döntést hoz vagy olyan intézkedést tesz, amelynek jogi hatálya is van a polgári jog, a munkajog, az államigazgatási és a pénzügyi jog, sőt a büntetőjog és az alkotmány által szabályozott területeken. Ilyen esetekben a szakszervezetek tevékenységének a megengedésével rendszerint együtt jár azoknak az érintkezési felületeknek, a szakszervezet olyan külső viszonyainak a jogi szabályozása is, ahol az állami szervek és a társadalmi szervek tevékenysége találkozhat vagy ütközhet. Nagyon lényeges viszont, hogy ez a szabályozás általában ne pozitív, hanem csak negatív jellegű legyen abban az értelemben, hogy a szocialista állam jogilag nem kötelezi a szakszervezeteket pozitív tartalmú, vagyis tevékenységre kötelező rendelkezésekkel a részükre átengedett feladatok elvégzésére, nem határozza meg kötelező módon tevékenységük belső szervezeti szabályait, vagyis nem rendeli alá tevékenységüket az államigazgatás területén érvényesülő, az alárendelt szervekre kötelező hatályú irányításnak, szervezésnek és ellenőrzésnek, hanem csak arra ügyel, hogy tevékenységük ne ütközhesék jogszabályba, ne sérthesse a társadalom vagy a tagok érdekeit. Ezt pedig negatív jellegű jogi megoldásokkal érheti el, vagyis olyan tilalmakkal, korlátozásokkal vagy érvényességi szabályokkal, amelyeknek a megszegése, illetőleg nem teljesítése az érvénytelenség szankciójával akadályozza meg, hogy a társadalmi szerv tevékenységének jogszabályba ütköző vagy egyébként a társadalom vagy a tagok érdekeit sértő jogi hatálya legyen.

Nagyon fontos kérdés persze, hogy ilyen esetben melyik legyen az a szerv, amely szükség esetén az érvénytelenséget megállapítja. Megoldásul szolgálhat az az eljárás, amelyet az Mt. a szakszervezet által tett kifogás elintézésére vagy a kollektív szerződés olyan rendelkezésének érvénytelenítésére ír elő, amely jogszabályba ütközik. Ennek a megoldásnak a lényege, hogy jogi módon legmagasabb szinten a vállalat felügyeleti szerve és a szakszervezet felettes szerve közösen dönt. Ha azonban közös döntés nem születik, további magasabb szintű jogi eljárásra, illetve jogi döntésre a jelenlegi szabályozás szerint nincs lehetőség, hanem csak arra, hogy magasabb szintű társadalmi szervek megkísérlik, hogy megfelelő ajánlással és politikai tekintélyük latba vetésével a feleket egy helyes megoldás elfogadására ösztönözzék.

12. A szakszervezetek belső életével és belső viszonyaival kapcsolatban levonhatók egyes következtetések:

a) A szocializmus viszonyai között helyes és szükséges, hogy az állam jogilag is szabályozza a szakszervezet külső viszonyait, de csak a jogosultságait a gazdálkodó és az igazgatási szervek irányában. Nem lenne viszont helyes, ha az állam a szakszervezetekre vonatkozóan — pozitív tevékenységek kifejtésére irányuló — jogi kötelezettségeket állapítana meg, mert ez ellentétben állna a szakszervezeteknek azzal a társadalmi-politikai szerepével, amelyet a szocializ-

musban betöltenek. Más lapra tartozik, hogy a szakszervezetekre is vonatkozik az az általános jellegű jogi tilalom, hogy nem fejthetnek ki az alkotmánnyal és a törvényekkel ellentétes magatartást.

b) A szakszervezetek belső életét, szervezeti felépítését, a tagok jogait és kötelezettségeit az alapszabályok határozzák meg, amelyek nem jogi, hanem „szakszervezeti” szabályok. Nem lenne helyes, ha ezek meghatározásába az állam beleszólna, mert a szocializmus viszonyai között fennállanak azok a politikai garanciák, amelyek biztosítják, hogy az alapszabályok ne sértsék az össz-társadalmi, a munkásosztály és az egyes dolgozók érdekeit. Szükség van viszont azoknak a társadalmi-politikai követelményeknek a kidolgozására, amelyeket az alapszabályoknak ki kell elégíteniük.

c) Azokban az esetekben, amidőn a szakszervezet tevékenységének jogi következménye van, lehetőséget kell biztosítani a jogorvoslatra, lehetőleg sajátosan kialakított paritásos szervekhez.

d) Az a) és c) pontban kifejtett megállapítások alapján az a következtetés is levonható, hogy nagyon lényeges összefüggés, munkamegosztás és együttműködés áll fenn a szakszervezetek külső viszonyaira vonatkozó állami jogszabályok és a szakszervezetek belső viszonyaira vonatkozó, nem jogi, hanem társadalmi-politikai jellegű „szakszervezeti szabályok” között, mert ezek határozzák meg, hogy a tagság hogyan befolyásolhatja a szakszervezetet, annak vezető-szerveit és tisztségviselőit, hogy miként tevékenykedjenek a szakszervezet külső viszonyaiban, hogyan kezeljék és mire fordítsák a szakszervezeti vagyont stb.

e) Az a további következtetés is levonható, hogy a szakszervezetek külső viszonyaira vonatkozó jogszabályok az alkotmányjogi és a munkajogi szabályozás tárgykörébe tartoznak, a munkajog tudományának és oktatásának pedig nemcsak a szakszervezetek külső, hanem belső viszonyaival is foglalkoznia kell. Mindezek következtében ebben az irányban is lényegesen kibővült a munkajognak és tudományának tárgyköre.

IV.

Végül is egy-két következtetéssel szeretnénk feldolgozásunkat befejezni:

1. Az üzemi demokrácia kölcsönhatásban áll a társadalmi tulajdonnal, mert a társadalmi tulajdon teszi lehetővé az üzemi demokrácia kibontakozását, az üzemi demokrácia pedig lehetőséget nyújt arra, hogy a munkaviszonyban álló dolgozók vállalati szinten befolyást gyakorolhassanak arra, hogy a vállalat miként gyakorolja a reá átruházott tulajdonosi és munkáltatói jogosultságokat, illetve az őt terhelő tulajdonosi és munkáltatói kötelezettségeket. Szakszervezeteik pedig magasabb szinten is befolyást gyakorolhatnak arra, hogy az állam hogyan használja fel a társadalmi tulajdont, miként osztja fel a nemzeti jövedelmet.

2. Az üzemi demokrácia a szocialista vállalatnak nemcsak gazdasági, társadalmi és politikai tartalmát alakítja-gazdagítja, a vállalati kollektíva nemcsak szociológiai vonatkozásokban válik a szocialista vállalat tényezőjévé, hanem a vállalati kollektíva, a szakszervezet vállalati szerve és a vállalat keretei között a dolgozókból alakított belső szervek, továbbá a termelési tanácskozás: a vállalat jogi szervezetének is fontos tényezőjévé váltak; az igazgatóval együtt alkotják a vállalatnak mint jogi személynek belső jogi szervezetét.

3. Az üzemi demokrácia szükségképpen bővíti azokat a kollektív jellegű jogviszonyokat, amelyek alapján a vállalatot a kollektíva és a szakszervezet irányában különböző kötelezettségek terhelik.

4. Az üzemi demokrácia kibontakozása következtében a vállalat és a dolgozó viszonya már nemcsak munkavégzési és elosztási, hanem szervezeti viszonyból is áll. Az elosztási viszonyra az jellemző, hogy annak alapján nemcsak a dolgozó részesül munkabérben és nemcsak a végzett munka mennyiségének és minőségének arányában, hanem a dolgozó a munkabéren felül számos egyéb juttatásban is részesül, egyesekben pedig hozzátartozói is. A szervezeti viszony pedig azt határozza meg, hogy dolgozó mint a vállalati kollektíva tagja, hogyan vehet részt közvetlenül vagy közvetve a vállalati tevékenység igazgatásában. Mindezek következtében ma már nem elég, ha azt mondjuk, hogy a vállalat és a dolgozó között munkajogviszony áll fenn, hanem állítható, hogy kialakult a dolgozónak mint a kollektíva tagjának egy bizonyos státusa, amely munkavégzési, elosztási és a vállalati tevékenység igazgatásában való részvételre irányuló szervezeti viszonyból áll.

5. A szakszervezetek külső viszonyait az alkotmány és a munkajog szabályozza abban az értelemben, hogy őket különböző jogosultságokkal ruházza fel a vállalatokkal és igazgatóikkal, továbbá az államigazgatási szervekkel szemben annak érdekében, hogy érdekvédelmi, érdekképviselési tevékenységüket kifejtthessék. Nagyon fontos éppen ezért, hogy a szakszervezetek belső életére és tevékenységére, továbbá a külső viszonyaik alapján kifejtendő tevékenységükre a szakszervezeti tagság megfelelő befolyást gyakorolhasson. Ennek biztosítása az alapszabályok és a különböző szinteken hozott szakszervezeti határozatok és szabályzatok feladata. Mindebből következik, hogy a munkajog tudományának és oktatásának ezekkel is foglalkozniuk kell.

A VÁLLALAT STRUKTÚRÁJÁBAN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK HATÁSA A DOLGOZÓK MUNKAJOGI ÉS TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI HELYZETÉRE

ABONYI GÉZA - TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

A munkaerő szociális biztonságának követelménye ma az egész világon egyik előtérben álló kérdés. Elodázhatatlanná teszi e problémával való foglalkozást a dolgozó tömegek egyre fokozódó jelentősége, súlyuk az életszínvonal emelkedését szolgáló anyagi és szellemi javak előállításánál, ami helyzetük sokoldalú körülbástyázását teszi szükségessé. E kíváncsi tükröződi többek között a Nemzetközi Munkaügyi Értekezlet által elfogadott számos egyezményben és ajánlásban is, amelyek a dolgozók szociális biztonsága kérdésének különböző vetületeit igyekeztek szabályozási körükbe vonni.

A munkaerő szociális biztonságának egyik súlyponti kérdése a dolgozók munkajogi és társadalombiztosítási helyzetének stabilizálása a munkáltató (vállalat, intézmény, szervezet stb.) struktúrájában bekövetkezett változások esetére. Ennek az egyes államokban különféle eszközeivel találkozunk. A problémának a magyar jogszabályalkotó is figyelmet szentelt és igyekezett azokat a biztosítékokat megteremteni, amelyek a vállalatok, intézmények vagy más szervezetek átszervezése, megszűnése esetében a dolgozók továbbfoglalkoztatásának elősegítésére alkalmasaknak mutatkoztak és így társadalombiztosítási jogaik megőrzését is lehetővé teszik. A jogszabályalkotó azonban az élet számos változatát egyfelől maradéktalanul nem meríthette ki, másfelől a fejlődést sem láthatta mindig előre, úgyhogy a jogszabályi rendezésben óhatatlanul hézagok is jelentkeznek, amelyeknek betöltése a jövő kodifikáció feladata lenne.

I. A gazdálkodó szervezet struktúrájában bekövetkezett változások esetei

Előljáróban utalni szeretnénk arra, hogy Magyarországon a legfontosabb gazdálkodó szervezetek a következők:

- a) az állami vállalat
- b) a közös vállalat -- ideértve a részvénytársaság, ill. korlátolt felelősségű társaság formájában működő közös vállalatokat is --

- c) a szövetkezet (ideértve a mezőgazdasági, az ipari és a fogyasztási beszerző és értékesítő szövetkezeteket)
- d) szövetkezeti közös vállalat (ideértve az ipari, a fogyasztási, értékesítő és beszerző szövetkezetek által létrehozott közös vállalkozásokat is)
- e) a mezőgazdasági szövetkezetek által létrehozott közös vállalkozás
- f) az egyesülés, ha különálló szervezete van.

Tanulmányunkban az állami vállalatoknál bekövetkezett szervezeti változásokra (továbbiakban struktúraváltozás) kívánjuk figyelmünket összpontosítani, megjegyezvén, hogy hasonló problémák merülnek fel a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél, az ipari szövetkezeteknél, a költségvetési szervezeteknél és egyéb munkáltatóknál is.

A struktúraváltozások esetei az alábbiak szerint foglalhatók össze:

1. olyan változások, amelyeknél az állami vállalat *megszűnik*. Ezeknek két esete van, éspedig

a) olyan változások, amelyeknél az állami vállalat úgy szűnik meg, hogy *van jogutód*.

Ez az *átszervezés* esete, amelynek ismét kétféle változata van:

aa) az összevonás, illetőleg a beolvastás, amely két vagy több vállalat egyesítését jelenti és

bb) a megosztás, amikor egy vállalatból két vagy több vállalat alakul

b) olyan változások, amelyeknél az állami vállalat úgy szűnik meg, hogy *nincs jogutód*. Ez a *felszámolás* esete (11/1967. [V. 13] Korm. sz. rendelet 20. §-a).

2. Olyan változások, amelyeknél az állami vállalat maga *nem szűnik meg*, hanem a vállalatnak csak valamely gazdaságilag vagy műszakilag önálló egységét képező része (műhely, gyárrészleg, üzem, stb.) kerül az egyik vállalattól a másik vállalathoz. Ezt az esetet is átszervezésnek nevezzük, de meg kell különböztetni az a) alatt említett átszervezésektől (11/1967. [V. 13] Korm. sz. rendelet 22. §-a).

3. Olyan változások, amikor állami vállalat más állami vállalattal (állami vállalatokkal), vagy szövetkezettel, illetőleg szövetkezet más szövetkezettel vagy állami vállalattal ún. gazdasági társulást létesít.

II. A struktúraváltozások hatása a kollektív szerződésekre

A tárgyalta struktúraváltozások a fennálló kollektív szerződéseket az alábbiak szerint érintik:

- 1. a vállalatok megszűnésével történő átszervezés és felszámolás esetében a kollektív szerződés hatályát veszti. (14/1970. [XI. 20.] MÜM sz. rend. 1. § (4) bek.

2. a vállalat megszűnése nélkül egyes vállalati részlegek átengedésénél a vállalat kollektív szerződése hatályban marad, ha csak maga a vállalat nem szűnik meg vállalati formában működni. Utóbbi esetben ugyanis olyan helyzet állna elő, amikor kollektív szerződés kötésére egyáltalában nem is kerülhetne sor;
3. az összevonás (beolvasztás) folytán keletkező vállalat, illetve a megosztás folytán létrejövő vállalatok kollektív szerződést kötelesek kötni. Ennek feltétele azonban, hogy az új gazdasági szervezetnek szakszervezeti szerve a szakszervezet területi szervével egyetértésben ideiglenesen szabályozza azokat a kérdéseket, amelyeket a kollektív szerződésben kell rendezni (14/1970. [XI. 38.] MŰM sz. rend. 3. § (2) bek.).

III. A struktúraváltozások hatása a dolgozók közreműködési jogosítványaira

Magyarországon a dolgozók részben *közvetlenül*, részben *közvetve* vesznek részt a vállalatok ügyeinek intézésében.

A közvetlen részvétel formája a *termelési tanácskozás* és a *munkaértekezlet*. A termelési tanácskozásokat általában kis termelési egységeként tartják, hogy a vállalati kollektíva minden tagja minél aktívabban vehessen részt a termelés megtervezésében, megszervezésében, igazgatásában és ellenőrzésében. A gazdálkodó szervek műszaki, ügyviteli és egyéb részlegeinél, továbbá az intézményekben és hivatalokban munkaértekezleteket tartanak, amelyeknek a termelési tanácskozásokhoz hasonló jogkörük van munkájuk jellegéből folyó eltérésekkel. Átszervezés esetében a termelési tanácskozásra (munkaértekezletre) az átszervezés után kialakult új kollektíva tagjainak részvételével kerül sor (1021/1973. [VI. 27.] sz. határozat.)

A dolgozók közvetlen részvételének további formája olyan vállalatoknál, ahol felügyelő bizottság működik, a felügyelő bizottságban a dolgozók képviselőjének részvétele. A vállalati dolgozók képviselőjében felügyelő bizottsági tagként azok járnak el, akiket a szakszervezet vállalati szerve (trösztök-nél az ágazati szakszervezet) megválaszt. A felügyelő bizottság létesítését jelentősebb vállalatoknál az alapító szerv rendeli el és feladata az alapító szerv által meghatározott körben a vállalat tevékenységének ellenőrzése. Ha a vállalatot átszervezik, vagy felszámolják, a felügyelő bizottságot meg kell szüntetni. Átszervezés esetében az új felügyelő bizottság megalakításáról az alapító szerv határoz. (25/1967. [XII. 15.] PM. sz. rend. 2. és 5. §, továbbá a 34/1971. [XI. 30. PM. sz. rend. 1. §].

A dolgozónak a vállalat ügyeinek intézésében való közvetett részvétele a *szakszervezetek* útján valósul meg. A szakszervezeti tisztségviselőket 4 évre választják, de ha a vállalatot átszervezik, az új vállalatnál, illetve vállalatoknál új szakszervezeti választásokat kell tartani. Ilyenkor az átszervezésre

kerülő vállalat, illetve vállalatok szakszervezeti funkcionáriusainak megbízása az új választásokig tart. Ha viszont az egyes műhelyeknek, gyárrészlegeknek stb. külön funkcionáriusai vannak és ez a műhely stb. más vállalat részére kerül átadásra, nem kell új választásokat tartani, hanem a szakszervezeti funkcionáriusok az új vállalati keretek között mint az átadott részleg funkcionáriusai folytatják tovább működésüket.

IV. *A dolgozók szociális stb. szükségleteinek kielégítésére szolgáló alapok helyzete struktúraváltozások esetében*

A szociális, kulturális, sportcélok és üdülés támogatásának költségeit a vállalati részesedési alapból fedezik. Az e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök felhasználásának módjáról a szakszervezet vállalati szerve határoz a vállalat véleményének előzetes kikérése után (9/1969. [XII. 20.])

Az átszervezéssel érintett vállalatok vagyoni viszonyait egyidejűleg rendezni kell és induló vagyonukat újból kell szabályozni (11/1967. [V. 13.]) Korm. sz. rend. 22. § utolsó mondata). Ennek közelebbi módozatai azonban szabályozva nincsenek. Az átszervezést elrendelő határozatban érdekelt felügyeleti szervek belátásuk szerint állapodhatnak meg. Ilyen esetben az átszervezéssel érintett vállalatok alapjai önállóságának nincs jelentősége és az alapító szerveket az alapok célrendeltetése nem köti.

Ha az átszervezés a vállalatok összevonásával vagy megosztásával történik, tehát új vállalat, illetve vállalatok jönnek létre és így új kollektív szerződést (szerződéseket) kell kötni, e kollektív szerződésben kell meghatározni azt az arányt, illetve összeget is, amelynek erejéig a részesedés alapeszközei szociális stb. célokra használhatók fel (9/1969. [XII. 29]) MŰM sz. rend. 20. § (1) bek.) Ha az átszervezés folytán a vállalat nem szűnik meg, mert csak egyes részei kerülnek átadásra, a kollektív szerződést megfelelően módosítani kell, mert a vállalati körülmények, amelyekre a kollektív szerződést alapozták, megváltoznak. Ez a módosítás érintheti a részesedési alapnak a szociális stb. célra felhasználható hányadát, illetve összegét is.

A vállalat felszámolása esetében viszont a követelések kiegyenlítése után esetleg fennmaradó tiszta vagyon felől az alapító szerv a pénzügyminiszterrel egyetértésben határoz (8/1968. II. 17.) P.M. sz. rend. 7. (1) bek.). Mint-hogy a részesedési alap és ezzel annak a szociális, stb. szükségletek kielégítésére szolgáló hányada is a vállalati mérleg részét képezi, további hasznosítása felől az alapító szerv a pénzügyminiszterrel egyetértésben belátása szerint határoz.

V. *A struktúraváltozások hatása az egyéni munkaszerződésekre*

1. A vállalati átszervezéseknek az egyéni munkaszerződésekre többnyire nincs kihatása. Ha ugyanis vállalati összevonás, vagy megosztás folytán új vállalat létesül, a volt munkáltató helyébe a jogutód lép és a dolgozók az új vállalat állományába kerülnek, rendszerint változatlan munkakörrel és munkabérrel. Ha azonban a munkakör vagy munkabér megváltoztatására kerülne sor, a munkaszerződést megfelelően módosítani kell, amire csak a felek közös megegyezésével van lehetőség. Nem érinti ez a szabály a vállalatoknak azt a jogát, hogy a dolgozó személyi alapbérét a bérrendszer vagy bérforma megváltoztatására tekintettel módosítsa, amire egyébként átszervezés nélkül is lehetőség van. (Munka Törvénykönyve 24. § (1) bek.).

A mondottak megfelelően érvényesek arra az esetre is, ha a vállalat struktúrájának érintetlenül hagyásával csupán a vállalat felügyeletében következik be változás.

A vállalat felszámolása esetében, amikor a vállalat jogutód nélkül szűnik meg, a dolgozók munkaviszonyát az erre előírt módon meg kell szüntetni.

Ilyenkor külön kérdés azoknak a dolgozóknak a helyzete, akiknek munkaviszonya nem szüntethető meg, mert különleges védelem alatt állnak (katonai szolgálatot teljesítenek, terhes nők stb.). Ezeknek munkaviszonya a felmondást gátló ok megszűnéséig áll fenn, illetve az ennek jogutódaként tekinthető Pénzügyi Központ munkaviszonyukat felmondással csak ennek az oknak a megszűnése után szüntetheti meg.

Ez a kérdés egyébként nemcsak vállalati vonalon gyakorlati, hanem a magánmunkáltató halála esetében is. Hatályos munkajogunk szerint ugyanis a munkáltatói jogok és kötelezettségek nem annyira személyhez kötöttek, hogy egyetemes jogutódlás tárgyai ne lehetnének. Ha a munkáltató örököse bármilyen oknál fogva nem veheti igénybe az alkalmazott munkáját, akkor a munkaviszonyt felmondással meg kell szüntetni, illetve, ha ennek felmondást gátló ok áll útjában, ennek megszűnése után. Ugyanez vonatkozik lényegében arra az esetre is, amikor pl. a kisiparos iparendélyét visszaadja és alkalmazottja volt. Ehhez még csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a munkaviszony megszüntetésének lebonyolítása ilyen esetekre közelebbről szabályozva nincsen.

2. A vállalati átszervezés a vállalat foglalkoztatási és a dolgozó munkavégzési kötelezettségét nem érinti. Az összevonás vagy megosztás folytán keletkező új vállalat köteles az átvett dolgozókat foglalkoztatni, illetve a dolgozók az új vállalatnál kötelesek munkát végezni. A vállalat felszámolása esetében a foglalkoztatási, illetve munkavégzési kötelezettség a munkaviszonynak az erre előírt módon való megszüntetéséig tart.

3. A munkajogviszonyból folyó kölcsönös jogok és kötelezettségek átszer-

vezés esetében változatlan tartalommal élnek tovább, hacsak a munkaszerződést az erre előírt módon nem módosítják.

A vállalat felszámolása esetében az a különleges szabály érvényesül, hogy a munkajogviszonyból származó, illetve baleseti kártérítés címén járó és a felszámolás során ki nem elégített követelések rendezése a Pénzügyi Központ útján történik (8/1968. (II. 16.) P. M. sz. rend. 8. § (4) bek.).

VI. *A struktúraváltozások hatása a munkaügyi viták elintézésére*

A munkaügyi viták elintézésére a vállalati átszervezésnek annyiban van kihatása, hogy a folyamatban levő munkaügyi vitákat az összevonás vagy megosztás folytán keletkezett új vállalatnál (vállalatoknál) megalakítandó munkaügyi döntőbizottságoknál kell folytatni. Vállalati összevonás esetében ez különleges problémát nem vet fel, vállalati megosztásnál pedig annak a vállalatnak a munkaügyi döntőbizottsága lesz illetékes eljárni, amelynek állományába a dolgozó tartozik.

Ha a vállalat felszámolásra kerül, a felszámolás elrendelésével kérdéses lehet, hogy a vállalati munkaügyi döntőbizottság folytatja-e működését a folyamatban levő ügyek elintézéséig, vagy működése érjen véget. Erre szabályozás nincsen. Az első megoldás mellett szól az, hogy a felszámolás befejezéséig a vállalat mint olyan fennáll, csak a vállalati igazgatási szervek helyett a felszámoló bizottság (felszámoló bizottságok) működik. A második megoldást indokolja az a körülmény, hogy a munkaügyi döntőbizottsági tagok munkaviszonya is megszüntetésre kerül és így a munkaügyi döntőbizottság működése nehézségekbe ütköznék. Ezért, nézetünk szerint, az a megoldás mutatkozik célszerűbbnek, hogy a felszámolás elrendelésekor folyamatban levő ügyeket az eljárás folytatása végett, a területileg illetékes közös munkaügyi döntőbizottsághoz kell áttenni, vagyis a helyzetet olyannak kell tekinteni, mint amikor munkaügyi döntőbizottság nem is alakult.

Azokban a munkaügyi vitákban, amelyek már a munkaügyi bírósági eljárás szakaszában vannak, a felszámolás alatt levő vállalatot a felszámoló bizottság képviseli és az eljárás a felszámolás befejezéséig az általános szabályok szerint folyik tovább. A felszámolás befejezése után pedig, ha a vita tárgya a munkaviszonyból származó, illetve baleseti kártérítés címén járó követelések érvényesítése, a megszűnt vállalat jogutódaként a Pénzügyi Központ perel és perelhető.

Ha a jogutódlás kérdése merül fel a végrehajtási eljárásban félként szereplő állami vállalat megszűnése folytán, kétség esetében célszerű a szerv felügyeleti szervét megkeresni és a tőle kapott értesülés szerint eljárni. (Vö. 5/1967. [X. 8.] MÜM. sz. rendelet 15. § (2) bek. mondatával.)

VII. A struktúraváltozások hatása a társadalombiztosítási jogviszonyokra

A vállalatok struktúrájában történt változásoknak a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság tekintetében bekövetkezett hatását sok esetben közvetlenül nem lehet észlelni, mert a társadalombiztosítási hatások csak mint másodlagos következmények kapcsolódnak a struktúraváltozás munkajogi vonatkozásban megvalósult eredményéhez.

A struktúraváltozások társadalombiztosítási következményeit is az állami vállalatokra összpontosítottan kívánjuk vizsgálni.

1. Az állami vállalatok struktúraváltozásának egyik esete — amint látuk — a megszűnésnek az a módja, amikor *van jogutód*. Ez a struktúraváltozás, figyelemmel arra, hogy van jogutód, a társadalombiztosítási szolgáltatásokra történő megszerzés szempontjából közvetlenül kimutatható hátrányt vagy előnyt nem jelent. Közvetve azonban jelentkezhetnek e struktúraváltozásnak is hátrányai vagy előnyei annak következményeként, hogy a dolgozó munkabérében olyan változások következnek be, amelyek szükségképpen egyes társadalombiztosítási szolgáltatások (így különösen a keresetpótló készpénzszolgáltatások, tehát a táppénz, a terhelességi-gyermekegységi segély, továbbá a nyugdíj jellegű szolgáltatások) összecszerűségére is kihatnak.

Az állami vállalatok ilyen struktúraváltozásának a társadalombiztosítási szolgáltatások összecszerű alakulására kiható következménye különösen annak folytán léphet előtérbe, hogy a hatályos jogszabályi rendelkezések (1961. évi 11. sz. tvr., Ptké. 17. §) értelmében abban az esetben, ha a megszűnő állami vállalat feladatait költségvetési szerv veszi át, jogutódként az is kijelölhető. Márpedig — mint ismeretes — az állami vállalatok és a költségvetési szervek között a munkabér és különösen az ún. mozgó bérek (évvégi részesedés, prémium, jutalom) tekintetében lényeges különbségek vannak. Ez azon túlmenően is, hogy az állami vállalat önállóan, míg a költségvetési szerv a rendelkezésre bocsátott költségvetési összeg keretében gazdálkodhat, olyan eltérést jelent, amelynek következményei a bértől függő társadalombiztosítási szolgáltatások összecszerűségénél is megmutatkozhatnak.

2. Más a helyzet akkor, ha az állami vállalat *jogutód nélkül* szűnik meg, vagyis a felszámolás esetében. Ekkor a társadalombiztosítási szolgáltatásokra jogosultság szempontjából kizárólag a struktúraváltozás következtében, első sorban bizonyos jogszabályi védettségek körében érheti hátrány a dolgozót, jóllehet az ezzel kapcsolatos problémák egyrésze általában még a felszámolási bizottság működése alatt megoldható. Közelebbről a struktúraváltozások társadalombiztosítási kihatásai a következő védettségek körében tarthatnak különösen érdeklődésre számot:

- a) az Mt. V. 26. §-ában biztosított abszolút felmondási védettségek
- b) az Mt. 19. §-a (1) bekezdésében biztosított újbóli alkalmazási kötelezettségben jelentkező védettség

c) az 1/1967 (XI. 22.) Mű.M.—Eü.M.—PM. sz. rendelet értelmében a csökkentett munkaképességűek részére biztosított felmondási védettség.

ad a) Az Mt. V. 26. §-a védettséget biztosít a keresőképtelenséggel járó betegség esetére, általában 1 év, gümőkórós megbetegedés esetén 2 év tartamára, továbbá az üzemi baleset, vagy foglalkozási megbetegedés miatti keresőképtelenség esetén a táppénzre jogosultság teljes idejére (b.) pont. Ugyancsak felmondási védettséget biztosít az említett munkajogi jogszabály a szülő nőnek, a terhesség és a szoptatás alatt, a szülést követő 6. hónap végéig (g. pont), valamint a gyermekgondozási segély, úgyszintén a gyermek gondozásának céljára kapott egyéb fizetésnélküli szabadság tartamára (l. pont). Az utóbb említett célból engedélyezett fizetésnélküli szabadság köréből külön kiemelendő a gyermek 3 éves korának betöltéséig a gyermek gondozása céljából engedélyezhető fizetésnélküli szabadság.

E védettségi esetek időtartama — a gyermek gondozása céljából a gyermekgondozási segélyre való jogosultság nélkül adható fizetésnélküli szabadság kivételével, — a munkaviszony fennállásától függetlenül, egyben társadalombiztosítási jogszerzést is megvalósít.

A dolgozó szempontjából azonban az Mt. V. 26. §-a szerinti valamennyi védettségi esetben hátrányt jelenthet, hogy felszámolásnál a védettségi időtartam lejártá utáni 15 nap és a felmondási idő a társadalombiztosítási jogszerzés szempontjából nem jön figyelembe, ha a vállalat a felszámolás folytán már korábban megszűnt. Ez ugyanis mind a nyugdíj, mind a családi pótlék jogszerzése szempontjából hátrányos következménnyel járhat. Ez a hátrány tovább fokozódhat annak következtében, hogy a táppénzre és terhességi-gyermekágyi segélyre csak az a munkaviszonyban álló dolgozó jogosult, akinek keresőképtelensége megnyíltakor ún. aktív, vagy passzív jogosultsága van, vagyis ha ekkor vagy fennáll még a munkaviszonya, vagy az 15 napon belül szűnt meg. Nevezetesen abban az esetben, ha az említett védettségi helyzet megszűntekor a munkaviszony további 15 napi időtartamra történő fenntartása, valamint a felmondási — esetleg 6 hónapig terjedő -- idő realizálódhatnék, úgy a dolgozónak az ez időpontig megnyíló táppénzre vagy terhességi, gyermekágyi segélyre való jogosultsága fennállna. Annak folytán azonban, hogy az említett felmondási időtartam a struktúraváltozás következtében kiesik, ez a körülmény elsősorban a táppénzre és a terhességi-gyermekágyi segélyre jogosultság szempontjából hátránnyal járhat a dolgozóra.

A munkaviszonynak a struktúraváltozás következtében történő megszűnése a baleseti sérültnél a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság tekintetében még további hátrányokkal járhat, figyelemmel arra, hogy a baleseti sérült felmondási védettsége az üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség miatti keresőképtelenség alatt a táppénzre jogosultság egész ideje alatt fennáll.

A baleseti sérült a hatályos társadalombiztosítási rendelkezések értel-

mében ugyanis, ha az elsőízben történt táppénzszolgáltatás befejezésétől számított 180 napon túl válik üzemi balesete vagy foglalkozási betegsége következtében ismét keresőképtelenné, táppénzre csak az esetben jogosult, ha munkaviszonyban áll, vagy ha a táppénzre jogosultság az ún. passzív jogosultság szabályai szerint megállapítható. A baleseti sérültnél nagyon ritkán előforduló eset az, hogy a védettségi idő (azaz a védettségi időtartam és az azt követő 15 nap) megszűnése után a munkaviszonyát felmondással nyomban vagy viszonylag rövid időn belül megszüntetik. Ennélfogva az az általános, hogy elsőízben történt táppénzsegélyezésének befejezésétől számított 180 napon túli újabb keresőképtelensége esetében munkaviszonya fennáll és így rendelkezik azzal a feltétellel, amely az újabb táppénzjogosultságához szükséges. Ez az újabb esetleges táppénzjogosultsága — hasonlóan az elsőízbeni táppénzjogosultságához — az összes többi társadalombiztosítási szolgáltatásra való jogszerzésére is kihatással van. *Gyakorlatilag az előzőekben részletezett kedvezményektől esik el a baleseti sérült, ha az állami vállalat felszámolás folytán történt megszűnése miatt munkaviszonya megszűnik.*

Az előzőekben csak néhány esetet emeltünk ki az Mt. V. 26. §-ában felsorolt védettségek közül, szükségesnek látjuk azonban megemlíteni, hogy az Mt. V. 26. §-ában biztosított többi védettségi jogosultságnál a vállalatnak a felszámolási eljárás következtében történő megszűnése a társadalombiztosítási jogszerzés vonatkozásában ugyancsak jelenthet joghátrányt a dolgozóra. Anélkül, hogy e kérdéssel részletesen foglalkoznánk, rámutatunk arra, hogy megítélésünk szerint elsősorban a dolgozónak sorkatonai szolgálata (a. pont), valamint a dolgozó nőnek férje sorkatonai szolgálata (e. pont) miatt biztosított védettsége esetén járhat a vállalatnak felszámolás következtében való megszűnése a védelemben részesülő dolgozóra a társadalombiztosítási szolgáltatásokra jogosultság szempontjából hátrányos következményekkel.

A nehézségek leküzdésére olyan megoldást látnánk megfontolandónak, amely szerint a felszámoló bizottság — esetleg meghatározott anyagi fedezetnek erre való tartalékolása és rendelkezésre bocsátása útján — a védett dolgozók-ról olyan alkalmaztatás biztosításával gondoskodnék, amely a strukturális változtatás előtti beosztásuknak és munkabérüknek megfelel.

ad b) Az Mt. 19 § (1) bekezdése a vállalatnál korábban munkaviszonyban állt és üzemi baleset vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant dolgozók részére újbóli alkalmazási kötelezettséget rendel. A dolgozónak erre irányuló jogosultsága azonban az állami vállalat megszűnése miatt nem érvényesülhet, ami a társadalombiztosítási szolgáltatásokra való jogosultság szempontjából ugyancsak hátránnyal járhat az üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség folytán megrokkant dolgozóra. Ez annál inkább fennáll, mert a felszámolási eljárás során való megszüntetés esetében a megszünt állami vállalatnak nincs kijelölt jogutóda és így nincs olyan vállalat, amely köteles lenne újból alkalmazni azt a dolgozót, aki a volt munkáltatónál üzemi baleset vagy fog-

lalkozási betegség folytán megrokkant, egy ideig baleseti rokkantsági nyugdíjban részesült és azután újból munkaképessé vált. Az ilyen dolgozó éppen a korábbi balesete folytán, mégha munkaképességét vissza is nyerte, új munkaviszony létesítése tekintetében hátrányt szenvedhet és annak hatása a társadalombiztosítási szolgáltatásra jogosultságánál is szükségszerűen jelentkezik.

Ez utóbb említett hátrányos következmény úgy lenne véleményünk szerint megszüntethető, hogy a felszámolás befejeztével az Mt. 19. § (1) bek.-ben előírt újraalkalmazási kötelezettsége tekintetében kijelölnék az állami vállalat jogutódát. E megoldás ellen kétségtelenül felhozható, milyen alapon legyen egy állami vállalat jogutóda ilyen vonatkozásban egy felszámolt vállalatnak, amelyhez semmi kapcsolat nem fűzi. Ez valóban így van. Ennek ellenére úgy véljük, hogy nem lenne helyes az Mt. 19. § (1) bekezdésében biztosított védettséget nem létezőnek tekinteni azért, mert az állami vállalatot felszámolták. Az érintett dolgozó védelmén kívül népgazdasági érdek is fűződik ahhoz, hogy az üzemi balesetet szenvedett dolgozó, amikor már képes munkát végezni, akkor mód is nyíljon arra, hogy akadálytalanul elhelyezkedhessen. Ezt nemcsak a termelési érdek, de az is indokolja, hogy ne terhelje a baleseti rokkantsági nyugdíj összege a népgazdaságot akkor, amikor az üzemi balesetet szenvedett dolgozó már tud dolgozni.

ad c) A csökkent munkaképességűnek minősített dolgozók közül különösen a baleseti sérültek jelenthet hátrányt az, hogy a vállalat megszűnése következtében nem érvényesülhet javára az 1/1967 (XII. 22.) Mű.MEü.M. PM. sz. rendelet 10. § (1) bek. b) pontjában biztosított az a védettség, amely szerint mindaddig, amíg csökkent munkaképességűnek minősítve baleseti járadékban részesül, munkaviszonyát felmondással nem lehet megszüntetni. Ennek folytán társadalombiztosítási hátrányai különösen a nyugdíj, a családi pótlék és a táppénzre jogosultság vonatkozásában jelentkezhetnek.

Az 1/1967 (XI. 22.) MÜM. - EÜM - PM sz. rendeletben a csökkent munkaképességű dolgozók részére biztosított felmondási védettséget illetően a megoldás az lehetne, hogy a felmondási védelemben részesülő csökkent munkaképességű dolgozó részére azonos helységben más vállalatnál egészségi állapotának, korának, képzettségének megfelelő új munkahelyet biztosítanak. Az ilyen megoldás lehetővé tenné azt is, hogy a felmondási védettség alá eső csökkent munkaképességű dolgozókat a társadalombiztosítási szolgáltatásokra jogosultság tekintetében ne érje hátrány az állami vállalat jogutód nélküli megszűnése esetében.

Megemlítjük végül, hogy felszámolás esetében a felszámolt vállalat többi dolgozói tekintetében is merülhetnek fel a strukturális változás következményeként egyes hátrányok. Ilyen helyzet adódhat, ha a dolgozó a felszámolás következtében új munkaviszony létesítésére kényszerül. Erre az esetre olyan megoldás is felmerülhet, hogy a felszámolás következtében munkaviszony

változtatására kényszerülő dolgozók részére a jogszabály olyan kedvezményt biztosítana, hogy mindig áthelyezéssel történjék meg munkaviszonyuk megszüntetése. Ez társadalombiztosítási vonatkozásban a magasabb mértékű (75%-os) táppénzjogosultságot továbbra is biztosíthatná részükre.

VIII. *A külföldi elemet tartalmazó munkajogi és társadalombiztosítási jogviszonyok problémája struktúraváltozás esetében*

1. A magyar munkajogi szabályozás szerint a Magyarország területén teljesítendő munkaviszonyokra a magyar szabályozást kell alkalmazni, akár milyen állampolgárok, illetve szervek kötötték is a munkaszerződést. Kiveszi azonban a jogszabály e rendelkezés hatálya alól a diplomáciai képviselők és az idegen államok egyéb szervei által *saját* állampolgáraikkal kötött munkaszerződéseket. Általános szabály tehát, hogy a külföldi munkáltató által Magyarországon létesített munkajogviszonyokra, a magyar munkajogi rendelkezések irányadók, éppen úgy, mintha a munkajogviszony magyar munkáltatóval jött volna létre.

Ebből következik, hogy a munkáltató oldalán bekövetkező állampolgárság-változás, illetve a jogi személy székhelyének külföldről Magyarországra, vagy Magyarországról külföldre helyezése nem jelenti azt, hogy a dolgozó más jogszabályok hatálya alá kerül. Más a helyzet olyankor, amikor a *dolgozó* állampolgárságában következik be változás, mert ilyenkor bizonyos tekintetben eltérő szabályok érvényesülnek, ennek tárgyalása azonban vizsgálatunk körén kívül esik.

Ehhez kiegészítően csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy a külföldi minőség elbírálása szempontjából munkajogi tekintetben mindig az állampolgárság, jogi személyeknél a vállalati székhely irányadó.

2. A társadalombiztosítási szabályok is kiterjednek állampolgárságra tekintet nélkül a Magyarországon munkaviszonyban álló dolgozóra. E rendelkezés vonatkozik a Magyarországon külföldi részvétellel működő gazdasági társulások külföldi állampolgárságú alkalmazottaira is. Ezekre is kiterjed tehát a magyar társadalombiztosítás.

Nem terjed ki a magyar társadalombiztosítási szabályok hatálya a külföldi államok képviseleti hatóságai és az e hatóságokhoz tartozó diplomáciai mentességet élvező személyek által alkalmazott dolgozókra. A társadalombiztosítási jogszabályok azonban lehetőséget adnak arra, hogy az említett szerveknél, illetve személyeknél alkalmazásban álló dolgozókra is kiterjedjenek a szóbanforgó munkáltatóval kötött megállapodás alapján a társadalombiztosítási szabályok. Ilyen megállapodás azonban az említett munkáltatóval csak azzal a feltétellel köthető meg, ha a megállapodás az illető külföldi állam képviseleténél alkalmazott összes magyar állampolgárságú dolgozóra, valamint az

illető képviselőhöz tartozó területenkívüliséget élvező személyek magyar állampolgárságú háztartási alkalmazottaira is kiterjed.

Amíg tehát a munkaviszonyra vonatkozó szabályok hatálya alól csak a külföldi szerv saját állampolgárságú dolgozói vannak kivéve, addig a társadalombiztosítási szabályok szerint e szerveknél, illetve a megjelölt személyeknél alkalmazott minden dolgozó, még a magyar állampolgárok is. További különbség, hogy a munkaviszonyra vonatkozó szabályok a diplomáciai képviselőteken kívül az idegen államok egyéb szerveire is utalnak, a társadalombiztosítási szabályok viszont csak az idegen államok képviselői szerveire nem terjednek ki. Végül eltérést jelent, hogy a társadalombiztosítás tekintetében az említett külföldi munkáltatók esetében külön megállapodással kiterjeszthető szabályok hatálya, a munkaviszonyra vonatkozó szabályok esetében erre lehetőség nincsen.

A fentieket azzal kívánjuk kiegészíteni, hogy nem terjed ki *a nyugdíjra vonatkozó szabályok hatálya* a külföldi munkáltató által a magyar állam területén foglalkoztatott olyan külföldi dolgozóra, aki Magyarországon töltött ideje alapján is hazája jogszabályai szerint jogosult nyugellátásra.

A társadalombiztosítási szabályok szerint tehát a munkáltató állampolgársági státusában bekövetkezett változás kihathat a vele munkaviszonyban álló dolgozó társadalombiztosítási helyzetére, de csak a nyugellátás vonatkozásában. A betegségi biztosítás rendelkezéseinek hatálya — a diplomáciai szervekkel munkaviszonyban álló dolgozók kivételével — a külföldi munkáltató által a magyar állam területén foglalkoztatott összes külföldi dolgozóra kiterjed.

Társadalombiztosítási jogi szempontból is a külföldi minőség elbírálása szempontjából az állampolgárság, jogi személyek tekintetében a székhely az irányadó.

A JOGMODERNIZÁLÁS ÉS KODIFIKÁCIÓS ÚTJAI AZ AFRO-ÁZSIAI RENDSZEREK BEN

VARGA CSABA

1. Bevezetés: Az afro-ázsiai jogfejlődés összetettsége. 2. Kodifikációs modernizálás a muzulmán jog területén. 3. Kodifikáció mint a törzsi szokásjogi hagyományok reformálásának s felváltásának eszköze. 4. Kodifikációs problémák a modernizált afro-ázsiai rendszerekben. 5. Összefoglalás.

1. *Bevezetés: Az afro-ázsiai jogfejlődés összetettsége*

Politikai és társadalmi berendezkedésüket, gazdasági fejlettségüket, kulturális hagyományaikat illetően az afro-ázsiai rendszerek a legkülönbébb állami képződményeket foglalják magukba. Spektrumuk a primitív törzsközösségi viszonyokhoz ragaszkodástól kapitalisztikus, sőt olykor imperialisztikus tendenciákon át egészen a szocialista forradalmasító célkitűzések egynémelyikének elfogadásáig terjed. Tartoznak körükbe olyan államok, amelyek a civilizáció elemi vívmányaival ismerkedni, azokat elsajátítani úgyszólván csak most kezdenek; és tartoznak körükbe olyanok is, amelyek a világgazdaságban ipari nagyhatalomként jelentkeznek. Ami végül kulturális indíttatásukat, örökségüket és fejlődési törekvéseiket illeti, színeik szintén igen vegyesek; a törzsi hiedelmek osztatlan uralmán, avagy történeti, de fejlődésükben megrekedt vallások mindent átfogó közösségformáló erején át egészen a laicizált, polgári hagyományokat intézményesítő berendezkedésekig, ezeket a mindennapok részévé tevő kísérletekig ívelnek.

A múlt s a jelen feltételeinek, adottságainak e gazdag tárházában az afro-ázsiaiság mégsem pusztán földrajzi fogalom, s különösen társadalomfejlődésük alapvető dilemmájára vetítve nem az. Az afro-ázsiaiként megjelölt államok ugyanis egy pontban valamennyien közösek. S ez az, hogy társadalmi problémáik előkérdéseként valamennyien *egy* problémával, a megkésett fejlődésnek a modernizálás egyre sürgetőbb követelményeivel való konfrontálásával vívódnak. Fejlődésük megkésettsége részben gyarmati, vagy legalább is csaknem gyarmati helyzetük függvénye volt. Felszabadulásukkal, az önálló államépítés útjára lépéssel lehetőségeik szükségképpen megsokszorozódtak — a függetlenség kivívása mégis kettős hatásúként jelentkezett. Mert a számukra kedvezőtlen külső befolyástól megszabadulhattak ugyan, saját nemzeti politikájuk folytatása (sőt ennek előfeltételeként maga a nemzetnév kövácsolódás) azonban saját hagyományaik, múltbéli aspirációik felszínre kerülését, irányító erővé, fejlődésük motorjává válását feltételezte — és ezek a hagyományok, aspirá-

ciók többnyire archaikusak, mai fejlődésükben (különösen a nem-szocialista út választásakor) feltétlenül gátló tendenciájuk voltak; egészében az afrikai törzsközösségi, az ázsiai feudális formációknak feleltek meg.

Az afro-ázsiai államok jogrendszerében ezért eleve egy kettősséggel, vagy még összetettebb többrétegűséggel kell számolnunk. Minden esetben megtaláljuk egyfelől a hagyományos, az egyes történelmi (törzsi, vallási, vagy osztály-) közösségek sajátjaként jelentkező jogot, mely magában vagy más hasonló jogok társaságában valamiképpen a nemzeti (pontosabban: nemzetelőtti) tradíciókat testesíti meg. És megtaláljuk másfelől a gyarmati hatalmat vagy csaknem gyarmati befolyást gyakorló államtól rákényszerített, átvett vagy örökölt jogot, mely megfelelő semlegesítése, korlátozása, reformálása vagy felváltása után is valamiképpen a modernizálás bázisát, a nyugati rendszerekhez s megoldásokhoz fűző közvetítő kapcsolatot, a modernként elfogadott intézmények s eljárások hagyományossá válásának kötődési pontját, a belsőként való elsajátítás keretét, lecsapódása közegét képezi, testesíti meg. Az afro-ázsiai jogrendszerek e kettős beágyazódottsága, fejlesztésük kettős — s egyúttal szélső pólust, határértéket képviselő — forrása és megalapozottsága így nemcsak a modernizálás folyamatának antinomikus jellegére, szintézist követelő ellentmondások létesítésén-feloldásán keresztül haladó, megtorpanásokat s dilemmákat folyamatosan újjátermelő fejlődésére utal, hanem a kodifikációs jelenség afro-ázsiai megjelenését, szerepjátszásának lehetőségét és formáit is kettébontja. Az olykor archaikusan rögződött, megkövült, túlélésüket mindenestre éppen hagyományszerűségüknek köszönő tradicionális jogok esetében ugyanis a kodifikálás gyakran e jogok manipulálásának: eredeti hordozóikról leszakításának, tételezett joggá oldásuknak, akár legcsekélyebb alakításuknak egyetlen lehetősége. Az adaptált nyugati jogok esetében viszont a kodifikáció többnyire nem ilyen elementáris kérdés, hanem tisztán célszerűségi megfontolások esetleg hagyománykövetés függvénye.

Ezen a viszonylagos közösségen belül a kodifikáció problémája az afro-ázsiai államokban természetesen számtalan egyedi változatot mutat. Ezért, ha ezek körében legalábbis viszonylagos érvénnyel tipizálni akarunk, csakis történelmi fejlődésük olyan adottságaiból indulhatunk ki, amelyek ha egyes típusokra nem is kizárólagosan specifikusak, tendenciájukban, a kérdéses típus arculatát egészében formáló hatásukban mégis meghatározóak.

Ennek megfelelően indokoltnak tűnik, hogy mindenekelőtt megkülönböztessük a muzulmán jog által uralt rendszereket, melyekben a modernizálás már a múlt század elején-közepén-végén elkezdődött s melyekben a hagyományos jogot reveláltként elfogadott vallási tanításoknak és ezek logikai következményeinek rendszere képezte — azoktól az afro-ázsiai rendszerektől, amelyekben a modernizálás e századi, többnyire a függetlenné válással összefonódó, a nemzetté kovácsolás munkáját is maga előtt tudó feladatként fogalmazódott meg, s amelyekben hagyományos jogként egy még fokozottabban archaikus,

mélyen partikularizált, sőt maga a joggá válás küszöbét sem mindig túllépő törzsi szokásanyag jelent meg. Az iszlám kontinenseket átfogó elterjedésében, megjegyezzük, nem is kivételesen fordul elő, hogy egy-egy konkrét politikai-földrajzi egység körében a muzulmán vallási hagyomány törzsi szokáshagyománnyal találkozunk; ez azonban, ha olykor nem is csak felületi érintkezést, hanem egymást megtermékenyítő egybeolvadást jelent, a kodifikációs problémát és megoldását döntően nem befolyásolja. E kettőtől viszont — kevésbé önálló típusként, mint inkább kivételeket átfogó kategóriaként — szükségesnek látjuk, hogy körülhatároljunk egy harmadik változatot, melynek országai-ban a múlt századvég, vagy jelen századunk hallatlan fellendülést eredményező modernizálása (sőt, mondhatnánk: európaizálása) nem muzulmán vagy törzsi hagyományok döntő szerepjátszása alapján történt. Ezekben így a kodifikáció sem megosztott — egyfelől a saját múltból hagyományozódott, másfelől az idegenből átvettre polarizálódott — problémaként merült fel, hanem a jogfejlődésük egészét meghatározó nyugati példákhoz simulóan nyert elfogadást vagy elutasítást. Vagyis azt példázza, hogy a muzulmán s a törzsi szokásjog típusán kívül is felmerülhettek kodifikációs problémák, végső soron az európai (kontinentális vagy angolszász) rendszerek mintájára nyervén megoldást.

2. Kodifikációs modernizálás a muzulmán jog területén

Az iszlám jog vallási jog, Allah örökre szóló kinyilatkoztatásán nyugszik. E kinyilatkoztatás a vallásalapító Mohamed revelációiban, a Korán kánonizált szövegében öltött formát. A Korán egyébként sem túl terjedelmes gyűjteményének alig egytizede tartalmaz a profán (bár megszenteltként felfogott) mindennapi életben alkalmazható útmutatásokat, — a Korán ezért csak alapja, végső beszámítási pontja a jogról szóló szent tanításoknak. E tanítások jogilag megfogalmazott tételrendszerre kovácsolása érdekében már korán figyelembevették a próféta cselekedeteiből kinövesztett hagyományt; később a muzulmán közösség jogtudó doktorai által az előbbiek értelmezésére-alkalmazására kialakított és egyhangúan elfogadott elveket; és végül az ezek analógiájára, analógikus alkalmazással létrejött, szintén a Törvény szentségében részeltetett megoldásokat.¹ A muzulmán jog forrásainak ilyen alakulása és megmeredése elősegítette a vallási-jogi tanítások változhatatlanként történő kánonizálását; nem eredményezte azonban ezek kodifikálását.

A kodifikáció, mint ismeretes, a forrásként elfogadott tételek rendszerezésének és rendszerként rögzítésének, megőrzésének egyik lehetősége, így az e tételek további bontását — értelmezését, alkalmazását — is magában foglaló szélesebb rendszer egyneműségét, egyöntetűségét önmagában nem biz-

¹ Részletesebben I. BOUSQUET, Georges-Henri, *Le droit musulman*, Paris, Colin, 1963, 22 és köv.

tosíthatja. Vagyis minden tételrendszert (vallási, filozófiai vagy jogi tételrendszert egyaránt) a gyakorlati alkalmazás szükségével fellépő értelmezés, az elkerülhetetlenné váló továbbfejlesztés a divergálódás, a tanokra hasadás felé hajtja. Nyilvánvaló, hogy e kettős, egy természeti törvény szükségszerűségével megjelenő fejlődési és ugyanakkor bomlási folyamatot a muzulmán jog sem kerülhette el. A szektásodást tehát semmiképp sem kerülhette volna el, a muzulmán jog szellemére, formálódására mégis jellemző, hogy a 750-es évek körül, alig néhány évtizeddel az önállósuló értelmezési iskolák („rítusok”) leválása előtt felmerült a szent szövegek elfogadott értelmezései hivatalos kodifikálásának terve; ezt azonban a kalifa — a *malekita* rítus alapítójának ellenjavallatára — elvetette.² A szakrális tiszteletet parancsoló szövegek ily módon történelmileg hagyományosult kaotikus egymásrarakódottságukban kövültek meg, és váltak olyan érinthetetlen forrássá, amelyhez immár sem az államhatalom, sem (valamely teokratikus karizma címén) más nem nyúlhat.

Az iszlám joga ebben a formában, a változatlanság igényével örökítődött át egy évezreden keresztül, miközben e (legalábbis elvben tetszhalottként mozdulatlan) *Sari'a*-joggal szemben csak a növekvő, majd lassan hanyatlásnak induló birodalom igazgatási, pénzügyi, büntetőjogi és más hasonló rendelkezései változtak. Ezek a jogterületenként elkülönülő változási lehetőségek ki is elégitették az impérium módosuló igényeit,³ — egészen addig, míg a XIX. században új, Európából érkezett, a gazdasági fejlődés imperatívuszát hírül hozó követelményekkel nem találkoztak. A *Tanzimat* proklamálása (1839), mely döntően francia befolyásra az ottomán birodalomnak az európai fejlődés útjára térítését célozta, három területen ígért változásokat: a *Sari'a* által nem (vagy csupán csak részben) fedett jogterületek (mindenekelőtt a büntetőjogi, az eljárási és a kereskedelmi viszonylatok) szabályozását recipiált, francia mintájú kódexekkel váltotta fel;⁴ ezeknek (és mindenekelőtt az új kereskedelmi szabályanyagnak) az alkalmazására az eddigi kizárólagosan vallási bíróságok mellett világi bíróságokat intézményesített (1860); és végül a *Sari'a*-t és teljes gyakorlati-doktrinális anyagát, a *fiqh*-et rendszerezően összefoglalta, s az egye-

² VELIDEDEOGLU, Hifzi Veldet, *Le mouvement de codification dans les pays musulmans - ses rapports avec les mouvements juridiques occidentaux* (Rapport général présenté au Ve Congrès de l'Académie internationale de Droit comparé à Bruxelles), *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, VIII (1959) 9—10—11, 26.

³ Megjegyezzük, hogy a *Sari'a*-tól eltérően e profán, kezdettől fogva emberi terméként elismert szabályanyagot kodifikálás — legalábbis kompilatív formában — már korán áthatotta. A világbirodalmi fejlődés delelőjén, II. Mohammed révén került például sor a *Kanunname* (1453 után) megalkotására, mely a birodalomalapítás után született igazgatási rendelkezések összességét rendszerezően átfogta. E kódexet egy évszázad múltán más szultánoktól alkotott, büntetőjogi stb. területre is átnyúló kompilációk követték. Végül *Defter Kanunu* néven egyes tartományok, városok és más közösségek szubszidiárius jogainak összefoglalt rögzítései is megjelentek. VELIDEDEOGLU, 27—28.

⁴ Ezek sorában született többek között büntetőtörvénykönyv (1840 és 1858), kereskedelmi kódex (1850), ennek eljárási függeléke (1860), tengeri kereskedelmi kódex (1864), valamint büntető és polgári perrendtartás (1880).

lőre még érintetlen család- és örökjogi tanítások kivételével a *Medzsellé*-ben (1876) kodifikált formát biztosított számára.

Ebben a folyamatban szembevetendő először is, hogy a kodifikáció minde-
nekelőtt a francia jogexport formájaként szerepelt. Szükségképpen követ-
kezményként ez eredményezte, hogy a kereskedelmi kódex megalkotása már
eleve a nyugati jognak a Sari'a megszentelt birodalmába való behatolását, és
ezzel a Sari'a-nak mint mozdulatlan, örök jognak lazítását jelentette.⁵ Ezzel
függött össze az is, hogy a kereskedelmi bíróságok mint elvben kivételes hatás-
körű világi bíróságok felállítása a vallási bíróságok hajdani kizárólagosságát
hamarosan múlt idők emlékévé, sőt az egyházi bíróságokat magukat történelmi
rekvizitummá, csupán kivételes jelentőségűvé tette.⁶ És végül, legfontosabb-
ként, abba az összetett bomlási-újjaszületési folyamatba épült be, amelynek
tükrében a Medzsellé létrehozása egyfelől ugyan a francia *Code civil* átülteté-
séről Ali Pasa által dédelgetett álom (1868) kudarcát jelentette, másfelől a
muzulmán jog fejlődésében mégis irreverzibilis, megmásíthatatlan s megfor-
díthatatlan oldást eredményezett: a Sari'a szekularizálását, az államhatalom
tekintélye alá vonását, a jogalkotó emberi önkény függvényévé tételét, téte-
lezett jogként profanizálását, — azt tehát, ami a Sari'a forrásvidéke felől néz-
ve valóban bomlásként jelentkezett.⁷

A muzulmán jogot többé-kevésbé egységesként megtartó *taqlid* egye-
temes kötelezettségében, a hajdani jogtudók értelmezései és precedensei tekin-
télyének feltétlen és kizárólagos elismerésében⁸ a X. századtól csaknem egy
évezreden át, a XIX. század végéig elvben nem történt változás; az adaptáló-
dás társadalmi kényszerének hatására e jog utóbb mégis mozgásnak, erőteljes
belső erózióknak indult. Ilyen volt, mint láttuk, a Sari'a által nem fedett terü-
letek kodifikálásában olyan rendelkezések felvétele, amelyek következményeik-
ben mégis a Sari'a érvényesülését korlátozták. Ilyen volt az, hogy ismét meg-
kezdették az egyes rítusok s az elvben tévedhetetlen doktori tanítások egymás-
sal szembesítését, és az esetlegesen feltalált ellentmondások réseibe elhelyezték
analógikus okfejtéseiket, amelyek ily módon kivételképzésre vagy éppen új

⁵ Ismeretes, hogy a kamatszedésnek az iszlám vallásban mindaddig szigorúan érvé-
nyesített (bár a kádi-gyakorlatban már bomlasztott) tilalmát formálisan a kereskedelmi
kódex oldotta fel. A francia *Code civil* pedig, noha behatolását éppen a Sari'a hagyományhú
kodifikálása, a Medzsellé akadályozta meg, a polgári perrendtartás francia mintájú recep-
ciós kodifikálásán keresztül talált utat magának ahhoz, hogy néhány elvében mégis meg-
jelenjen. TEDESCHI, G.: *The Movement for Codification in the Moslem Countries — Its Rela-
tionship with Western Legal Systems* (Report to the Vth International Congress of Compara-
tive Law), Jerusalem, é. n., soksz., I, 8. jegyzet.

⁶ ANDERSON, J. N. D., *Codification in the Muslim World: Some Reflections*, *Rebels*
Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht, XXX (1966) 2, 245—246.

⁷ A vallási gyökerek oldását hangsúlyozta az az akkor megbotránkoztatónak tűnő
tény is, hogy a Medzsellé nem az ottmáni birodalomban egyeduralkodó *hanefita* rítus köve-
tésével, hanem szintetizáló igénnyel, különböző ortodox, sőt heterodox muzulmán iskolák
között közvetítőként született. Vö. VELIDEDEOGLU, 36—37 és ANDERSON, 245.

⁸ LD. MILLIOT, L., *Coutume et jurisprudence musulmanes* (*'Orf et 'Amal*) = Rap-
ports généraux au Ve Congrès international de Droit comparé, Bruxelles, Bruylant, 1960,
180—181.

megoldásokra vezettek. Akkor viszont, ha ez mégsem járt volna sikerrel, a Sari'a arcpirulás nélküli korlátozását a világi bíróságok hatásköri és eljárási szabályainak újrendezésével érték el.⁹ Olyan országokban, ahol a hagyományok kötőereje egy fokkal gyengébben érvényesült és amelyek az imperialisztikus gazdasági-politikai behatolásnak ugyanakkor védtelenebbül, fokozottabban voltak kitéve, könnyedebben félretették e finom manipulációs jogfejlesztő és modernizáló eljárásokat, hogy helyettük hatékonyabb, tisztább, környezetlenebbül a Sari'a közepébe, elevenébe vágó receptiós megoldásokat alkalmazzanak.¹⁰

Ha elfogadjuk ama tipológiát, mely — korántsem alaptalanul — a török jogfejlődést tekinti mércének, fejlettségi szintek meghatározására kritériumot biztosító mintának a muzulmán jog modernizálásának, laicizáló kodifikálásának folyamatában,¹¹ úgy a muzulmán jog földrajzi térhódításának, növekvő kiterjedésének teokratikus, belső mozdulatlansággal jellemezhető első szakasza (610–1839), majd az erjedés megindulásának, az alig félutas elszakadásnak második szakasza (1839–1917) után, a Tanzimat reformjainak lezárulásától kell megjelölnünk az oszmán birodalom- és jogbomlás harmadik szakaszát (1917–1926), amikor is a profán törvényhozás már a Sari'a legsérthetlenebb, legbensőbb magját, a személyi állapotra, családra és öröklésre vonatkozó rendelkezéseket is elérte, felsértette és módosította. Úgy tűnik, a vallási kötelektől történő kodifikációs oldás tendenciájának folyamánya, a nyugati civilizációhoz közelítés fokozódó igényének (s ezen belül a nők, a házasság felszabadítása parancsoló szükségességének), és nem utolsósorban a birodalom világháború alatti végső meggyengülésének, agonizálásának együttes, szükségképpen következménye volt ez.

A társadalmi viszonyok különböző szintjei, rétegei és összetevői — mint ez jól ismeretes — teljesen nem izolálhatók, nem választhatók le egymásról. Ha jogi következményeiben tekintjük, úgy egyebek közt azt jelenti ez, hogy a családi kapcsolatok modernizálásának ígéretét — elvi lehetőségében — már a kereskedelmi viszonylatok európaizálása is magában hordozta. Számunkra azonban sokkalta jelentősebb, hogy az iszlám jogában periférikus vagy éppen séggel új jogterületeknek nyugati kodifikációs technikával való újrendezése, és még inkább a Sari'a (hagyományaiban, történelmi kifejeződésében kazuisztikus, esetről-esetre következtető) jogának általános-elvont elvek axiómáiból indító, rendszerközpontú kodifikációs technikával történő újraképzése nemcsak a muzulmán jog kiragadott egyedi intézményeit, hanem egész szemléletét,

⁹ BOUSQUET, 186 és köv.

¹⁰ Ez volt a helyzet egyebek közt Brit-Indiában, a *Penal Code* (1860), az *Evidence és Contract Acts* (1872), valamint a *Transfer of Property Act* (1882) elfogadásával. Még leplezetlenebbül mutatkozik azonban meg ez Egyiptomban, mely alig vívta ki függetlenségét (1874), francia befolyásra máris francia típusú polgári törvénykönyveket dolgozott ki, külön az európaiakkal közös ügyek vegyes bíróságai (1875) és külön a muzulmán alattvalók belső bíróságai (1883) részére.

¹¹ Ld. VELIDEDEOGLU, 23—25.

módszerét, hagyományos megjelenését és funkcionálását rendítette meg. A muzulmán jogmodernizálás kérdéskörében azt jelenti ez, hogy a kodifikáció — mind recepciós, mind a Medzsellében megvalósult csupán technikai vonatkozásában — nemcsak a tartalmi megoldások új, más világának hírnöke volt, hanem a jogszemlélet, a szabályozás és az érvényesítés módszerei más világáé is. És ez, ha kevésbé látványosan is, eróziós, bomlasztó hatásában végső soron az előbbihez hasonlítható, sőt esetenként ennél is mélyebb és hatékonyabb tényezőként jelentkezett. Mert a régi jogra új tartalomként ráülő, azt fel nem váltó, nem is vegyülő, ún. nem-szerves recepció következménye és visszahatása ugyanis könnyen lehet a jog megkettőződése;¹² egy adott jogi berendezkedés belülről (a jog szelleme, látásmódja, módszerei oldaláról) történő bomlasztása azonban — ha lassan, észrevétlen is — célját bizonyosan tölti be: a technikai átstruktúrálással történő bomlasztás ellenállhatatlan, és az érintett jog visszahatással, a folyamatot gátló sikeres reakcióval alig védekezhet. A kodifikáció transzformáló, recepciós szerepe ezért korántsem csupán tartalmi megoldások közvetítésére korlátozódik. Az imént tárgyalt esetben, úgy tűnik, szintén átlényegítő, de döntően s olykor a recepciós folyamat egészének sorsát is meghatározó mértékben *jogtechnikai*, közvetlenül a jog módszereit érintő recepcióról kell beszélünk.

Nos, Törökországban a harmadik szakaszra jellemző áttérés egy család-jogi reformkódex elfogadásával (1917) következett be. Igaz ugyan, hogy két év múlva abrogálták, a Sari'a elveihez való visszatérés ellenére azonban hatása mégis elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a házasság írásbeli szerződéshez kötésével, a feleség számára a válás követelhetése biztosításával a talajt a Sari'a örökérvényű változatlanlansága alatt megremegtesse. Elég erősnek bizonyult ahhoz is, hogy a sivatagi, az ortodox vallási elvektől és szokásjogi gyakorlattól nehezen mozduló törzsek körében a jog megkettőződéséhez vezessen,¹³ továbbá ahhoz is, hogy magát a közel semmit sem kímélő reformgondolatot a muzulmán világ számottevő részében — Törökország „utódállamaiban” — elterjessze.¹⁴

Az autokratikus mozdulatlanlanságot őrző Jemenen és Szaud-Arábián kívül az iszlám hitvilága körében lényegileg nincs állam, mely ne lépett volna a harmadik szakaszként jelölt, adott határig következetesen vezetett reformok útjára; a történelem sajátos iróniája folytán azonban (mert elsőként, de csaknem kizárólagosként is csupán a muzulmán őshazát, a próféta honát érintette) Törökországon s a ciprusi török közösségen kívül nincs muzulmán tradíciójú állam, mely polgári fejlődés keretében az ősök hitének jogi objek-

¹² Vö. EÖRSI Gyula, *A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása: Jogcsoportok a burzsoá magánjogban*, Gazdaság- és Jogtudomány (Az MTA IX. Osztályának közleményei), III (1969), 307 és köv.

¹³ Vö. VELIDEDEOGLU, 40.

¹⁴ A török családjogi kódexet átvették egyebek közt Libanonban, Szíriában, Palesztinában és Jordániában; hatályosként alkalmazzák ma is Libanonban, valamint Izraelben.

tivációit teljesen kiküszöbölte, jogrendszerét utolsó összetevőjéig laicizálta volna. A muzulmán jog területei ugyanis az ottomán birodalomról leszakadván — függetlenné válván, vagy francia gyámság, angol mandátum alá kerülve — erőteljes szekularizálódásra szintén ösztönöztettek; kereskedelmi, polgári és büntető anyagi és eljárási jogait receptiós kodifikációs technika alkalmazásával tartalmilag — formailag egyaránt átalakították; a muzulmán jog közösségről azonban mégsem szakadtak le. Megszűnt ugyan a kettősség, mely a régi s az új küzdelmét a második szakaszban (a bírósági és a jogi dualizmusban formálisan is kifejeződésre jutva) jellemezte. A régi kizárólagosságát, majd ezt követő társuralkodását az új kizárólagossága váltotta fel. A jog, a jogszolgáltatás, végül a jogi oktatás mind egységesült, egyöntetűen állami lett.¹⁵

Az iszlám joghagyományának utóvédharca azonban ezzel — s ezt hangsúlyoznunk kell — nem fejeződött be. Sőt, a megszüntetve megőrződés folyamata és műve ezután jutott csak finomabb kifejeződéshez. Ami például a polgári törvénykönyvek kialakítását illeti, hozhattak olyat, ami nagyrészt a francia Code civil hatása alatt állott;¹⁷ törekedhettek olyanra, ami már eleve az európaizálódás receptiós s az ortodox muzulmán tendenciák szintézisét célozta¹⁸ — az a muzulmán jog és szellemiség, amit a kódexben tételezett rendelkezések szabályanyagából (kisebb vagy nagyobb következetességgel, de sikeresen) kiiktattak, visszajött a Sari'a általános kiegészítő jogforrásként, a muzulmán világ változatlan *gemeines Recht*-jeként¹⁸ történő posztulálásában: abban a rendelkezésben, mely a kódex hallgatása esetén a szokásjogot, annak hiányában a Sari'a rítusainak elveit, illetőleg a természetjog és/vagy méltányosság tanításait írta elő kötelező jognak.¹⁹

A közös múlt jogi hagyományainak szubszidiárius felhasználása az iszlám jog területén nem akkor történt, amikor e múlt még élő, erős, a nemzetté váláshoz tartó divergálódás önállósuló útjait csíráztató volt; hanem épp ellenkezőleg. Akkor, amikor e múlt már lezárult, hagyatékká rögzült, amikor a nemzetté válást követő diaszpórikus szétszóródásban, végső divergálódásban már csak ez maradt, ami kapocsként szolgált, ami bizonyos közösségre emlékeztethetett. Noha funkciója az európai *gemeines Recht*-nél csak

¹⁵ A vallási és világi bíróságok, valamint a jogiskolák állami kézben történő egyesítése a legkorábban Törökországban, a nemzeti felkelés egyik mozzanataként (1924) ment végbe. Ezt csupán napjainkban követte az az egyesítés, amelyet Egyiptomban (1955), Tunéziában (1956) stb. hajtottak végre.

¹⁶ Ilyen volt Egyiptom polgári törvénykönyve (1948), amit csaknem változatlanul — egy törvényhozási egységesítés lehetőségével számolva — Szíriában és Líbiában is átvettek.

¹⁷ Erre pedig a múltjában a Medzsellé hatását az angol mandátum alatti jogalkotási behatással ötvöző Irak polgári törvénykönyve (1953) lehet a példa.

¹⁸ A nemzetekké tagozódás előtti feudális Európa római-kánoni *gemeines Recht*-jével ezt Eörsi, 312 hasonítja.

¹⁹ Egyiptom (2. §.) és Irak (2. §.) polgári kódexein kívül hasonló rendelkezést vett fel Líbia és Kuwait, sőt Szíria polgári törvénykönyve egyaránt. Ez utóbbi leegyszerűsítetten, közvetítés nélkül, egyedüli szubszidiárius forrásként a muzulmán jogot határozza meg.

lényegesen szerényebben érvényesülhetett, a *nyugati* kodifikációs technika és tartalom *muzulmán* szubszidiaritásra építése, réseinek *muzulmán* jogideológiával való kitöltése mégis a hagyomány győzelmét jelentette. E sajátos felemás viszonylagosságát jelzi, hogy a muzulmán jog általános hézagkitöltő keretként megtartását Egyiptomban a végső laicizálástól való visszarettenésként értékelték, míg kevésbé nyugatiasult államokban ugyanez még előre lépésként jelentkezhetett.²⁰

Emellett volt még egy másik tényező, ami az iszlám államainak többségét az európai kodifikációs technika csaknem maradéktalan elsajátítása, a recepciós gyakorlat kiterjedt folytatása ellenére is egy bizonyos szinten megrekedtté, végső soron ellentmondásossá tette. S ez az volt, hogy a család- és örökjog reformálódott, de szint mégsem váltott: a személyi állapot joga modern kodifikációs mezt öltött, egyszersmind azonban bensőséges hű kapcsolatban maradt az ősök muzulmán hagyományával.²¹

A kodifikáció tehát, úgy tűnik, több arcot hordott, vagy legalábbis mutatott a mohamedán jogfejlődés támogatásában. A Medzsellének s a családi-személyi viszonyok kodifikációs újrendezésének hatásából kitűnően döntő szerepet játszott e hagyományosan vallási jognak a hitről és annak objektivációiról leválasztásában, szabályanyagának szekularizálásában. Szerepe ugyanakkor korántsem merült ki abban, hogy az etatizáláshoz eszközt szolgáltatott, hogy segített a jog jogi, profán formában történő objektiválásában. A kereskedelmi-polgári viszonyok teljes újjáformálásában, a büntetőrendszer teljes újjáalakításában — mint láttuk — a kodifikáció a teljes vagy részleges jogimport formáját képezte. Az a körülmény azonban, hogy a kodifikáció hangsúlyozottan a tartalmi és/vagy formai recepció közegeként jelent meg, továbbá hogy egyébként is nem szerves fejlődés megszakíthatatlan folyamata részmozzanataként, hanem mindig a jogfejlesztés önálló tényezőjeként, környezetével többnyire diszkontinuus (idegenként érkező és gyakran maradó) egységként jelentkezett, sajátos új mozzanatokra, deformálódásra is utal. Arra, hogy a Sari'a egymásra rakódó újólagos kodifikációs összefoglalásai nem összefoglaló kodifikálást céloztak; csak eszközei, szemérmes formái voltak az újólagos (és részleges: bártortalan vagy koncepciótlan, de mindig töredékes) reformoknak. Arra továbbá, hogy a kodifikációnak ezzel pár-

²⁰ Vö. TEDESCHI, 8–9.

²¹ A személyi állapot jogát kodifikálta Jordánia (1951), Szíria (1953), Tunézia (1956), Marokkó (1958) és Irak (1959), majd lassan Aden, Algéria és Libanon is erre az útra lépett. Jellegzetes talán, hogy a hagyománymentés s a modernizálás egyidejű, az előbbire olykor érzékenyebb ütköztetésében legmerészebb reformként a poligámia tilalmáig csak Tunézia jutott el. ANDERSON, 247. Ezt a tendenciát erősíti egyébként az is, hogy e századi mohamedán kodifikációs aktusként az indiai *Dissolution of Muslim Marriages Act* (1939) s a pakisztáni *Muslim Family Laws Ordinance* (1961) képében a hajdani brit-indiai területeken szintén a személyi állapot kodifikáló-reformáló rendezése jelent meg. ANDERSON, J. N. D., *The Future of Islamic Law in British Commonwealth Territories in Africa* = *African Law: New Law for New Nations*, ed. by Hans W. Baade, Dobbs Ferry, Oceana, 1963, 86.

huzamosan érvényesülő recepciós szemlélete nem ritkán a belső jogfejlesztés erőinek elsorvasztását eredményezte,²² s a figyelemnek olykor túlzottan a külföldi megoldások (mint lehetséges recepciós példák) felé fordulása, a jogfejlesztésnek túlzottan is a recepciós lehetőségre koncentráltasága, idegen inspirációk függvényévé válása esetenként a hazai jogra kifejezetten szervetlenként ráépülő, összetevőiben egymással idegen testként surlódó vagy éppen kilökődő vegyületeket eredményezett.²³ Vagyis az, hogy az európaizálás lázában a recepciós kodifikációt valamiféle *panácéának*, a modernizáló jogfejlesztés mindenható, önmagában is elégséges eszközének tekintették, sőt a recipiálendő jognak a helyi feltételekhez való minimális adaptálását is többnyire elmulasztották, végső kihatásában oda vezetett, hogy a hagyományos jogot brutálisan felforgató reformok elvi áttörésében is a nyugati minták el-sajátítását, bensővé tételét, adaptálását voltaképpen lelassították.

Ez az a helyzet, amikor a kevesebb többnek bizonyulhatott volna. Mindenesetre tény, hogy a recipiált kódexek sajátként történő belső fejlesztése, önállósuló-alkotó gyakorlata az iszlám múlt közösségével rendelkező területeken nem vált eléggé otthonossá; legalább is saját lehetőségei alatt maradt. Tény továbbá az is, hogy a szóbanforgó recepciós szemlélet a mintául kiszemelt idegen kódexekre saját társadalmi-jogi közegükből kiragadott, absztrakt módon szemlélt szabályanyagokként koncentrált, ahelyett, hogy ezeket összetett társadalmi-jogi mozgásfolyamatok csupán csak viszonylagos önállóságot hordozó mozzanataiként kezdte volna. E kódexeknek ezért nemcsak általánosításra alkalmatlan, hasznosíthatatlan különös-egyedi összetevőit, de – ami már rövidlátásról tanúskodik – teljes jogi környezetét, kontextuális összefüggéseit is (honi doktrínáját, joggyakorlatát, novelláris fejlesztését egyaránt) figyelmen kívül hagyta. És végül mechanikus jogátvételtől szükség-

²² Egyiptom első, s az önállósuló jogfejlődésre meghatározó fontosságú kodifikációs termékét, a egyes bíróságok számára alkotott kódexet (1875) például egy alexandriai ügyvéd mindössze néhány hónapos előkészítő munkájával hozták létre. TEDESCHI, 12. A politikai fejlődés önmagában csatlakozó, a jelen depresszióját a múlt köldöknézésével kárpótló szakaszában, az 1919-es nemzeti felkelés elfojtását követő s gazdasági válsággal tetéztetett reakcióban azután (a fáraók elmúlt dicsőségére emlékezés ideológiájának jogi megfogalmazására talán) a német történeti jogi iskola tanításait is importálták. És ezzel egyidejűleg az egyiptomi és más hasonlóan kevésbé előkészített recepciós aktusok értelmezésében – legalábbis fél évszázadra kiterjedően – a merevítő hatású exegétikus módszert is meghonosították. AL-ASSIUTY, Sarwat Anis, *Les tendances actuelles de la philosophie du droit en Egypte*, *Revue de Droit contemporain*, XVI (1969) 2, 33.

²³ Libanon például 1918-ban került francia gyámság alá, és azóta elfogadott egyiptomi s más forrásból merítő kötelmi és szerződési kódexeket (1932), majd melléje osztrák inspirációjú polgári eljárási törvénykönyvet (1933), átvette a török családjogi reformkódexet, tengeri kereskedelmi törvénykönyvét (1947) a marokkói ösztönözte, büntetőtörvénykönyve főként olasz hatású volt, földnyilvántartási kódexét pedig Ausztráliától kölcsönözte. Irak joga viszont 1925-től kezdve angol mandátum alatt fejlődött. Büntető anyagi és eljárási kódexei (1918), valamint társasági jogi törvénye (1919) így angol szellemiséget tükrözött; ennek kellett funkcionális egységben megférnie a Medzsellé elveit erősítő polgári törvénykönyvvel (1953), a Törökországtól kölcsönözött kereskedelmi kódexszel (1943) és polgári eljárási törvénykönyvvel (1956), valamint a személyi állapot jogát a Sari'a-hoz hűen kodifikáló saját inspirációjú törvényvel (1959).

képpen adódó kudarcok, a recepcióban a finomság és finomítás mellőzésével felkeltett érzékenység idézte elő azt a helyzetet, hogy a *muzulmán* hagyományok újjáélesztésének, modern formákba hazai tartalomként szintetizáló érvényesítésének akarása szekularizálódott: a mohammedán jogi hagyományok zászlóbontójává ma egy pusztán társadalmi erő, a különösen az arab népeknél többségi vagy kisebbségi gondolatként élő, a nemzeti hagyományok újjáélesztésére törő nacionalizmus vált.²⁴

A jogrendszer valóban gyökeres átalakítását, mint említettük, Törökország valósította meg maradéktalanul, leginkább következetesen. Ez is „tollvonással véghezvitt” reform, a jogfejlődésben kíméletlen váltást, hangsúlyozott megszakítottságot előidéző radikális átállás volt, hiszen három év leforgása alatt nyolc teljességgel idegen, külföldi kódexet vezettek be, amivel a hagyományos — a hatályos — jogot úgyszólván egészében felváltották.²⁵ Mindezek között, még ha specifikusan körülhatárolt egyedi, esetleges, éppen véletlenszerű tényezők is közrejátszottak benne,²⁶ mind az európai kodifikáció típusaira tekintve, mind a mohammedán jogi hagyományokkal való szakítás lehetséges útjaként szemlélve a svájci *Zivilgesetzbuch* recepciója volt a leginkább érdekes. Kifejezésre juttatta ugyanis mind a francia Code civil korsodását és különösen a család jogi rendjének szabályozásában mutatkozó túlhaladottságát, mind a német *Bürgerliches Gesetzbuch* megfelelően előremutató tartalommal kevésbé kárpótolt, részletekbe vesző bonyolultságát. A Török Köztársaság recepciós gyakorlata ugyanis az addigi jognak brutális felforgatását célozta, de — és korábban vázolt fejlődési tipológiáknak megfelelően ezért ért el a negyedik szakaszba (1926 —) — e feladatot immár valóban következetesen, kompromisszum nélkül: a jogrendszer egészét átfogóan, a teljesség igényével hajtotta végre. Ehhez pedig — természetesen — korszerű tartalom kívül elégségesen egyszerű, világos, az általánosnak optimális szintjén álló kifejezésre volt szükség; a recipiálendő tartalom olyan formájára, amely e tartalom gyakorlati konkretizálásában viszonylagosan szabad mozgást biztosít, az adaptálás számára a legtöbb teret hagyja.

A korábban már jelzett tendenciát erősítően ugyanis a recepciós tevékenység Törökországban is csupán a kódexek mint önmagukban álló, tár-

²⁴ Vö. pl. TEDESCHI, 12 és 6.

²⁵ A fontosabbak közül, megemlítjük, Svájból importálták a polgári és kötelmi törvénykönyvet (1926), valamint a végrehajtási kódexet (1929); Neuchâtel kantonból a polgári perrendtartási kódexet (1927); Olaszországból a büntetőtörvénykönyvet (1926); és Németországból a büntető eljárási kódexet. *Introduction to Turkish Law*, ed. by Tugrul Ansay — Don Wallace, Ankara, Turkish Society of Comparative Law, stb., 1966, 10—11.

²⁶ Törökország általános politikai orientációja okaként és folyamánként ilyennek tekinthetjük a Lausanne-i egyezmény (1923) hatását; a svájci megoldások ezen túlmenő preferáltságában pedig — legalább is járulékos tényezőként — azt, hogy Kemal Atatürk s a köztársaság más vezető férfiai egyaránt svájci kulturáltságúak voltak, ott végezték tanulmányaikat. Vö. SAUSER-HALL, Georges, *La réception des droits européens en Turquie*, Extrait du Recueil de Travaux publié par la Faculté de l'Université de Genève, 1938, 23. Id. TEDESCHI, II.

sadalmi-jogi összefüggéseiktől izolált entitások, mint önmagukban elégséges technikai megoldásokat közvetítő szövegszerű objektivációk átvételére irányult; a tételezett dogmatikai kiindulópont, s nem a célhozérés azonosságát célozta. És egy olyan felfogás számára, amelynek tükrében eleve is „a törvények nem mások, mint egyszerűen a jogok keretei. Mert az igazi jog e keretek korlátai között fejlődik, az alkalmazásban és az ország szükségletei szerint formált joggyakorlatban”,²⁷ — nos, e felfogás spektrumából a recipiált kódex elvi általánossága, és a hézagkitöltésről, a bíró megnövekedett szerepéről önállóságáról szóló szakaszai voltak szükségesek ahhoz, hogy formájában csaknem azonos szöveg nyomán is a török magánjogi gyakorlat tartalmilag önállóvá, függetlenedővé, a sajátos nemzeti feltételekhez többé-kevésbé alkalmazkodóvá váljék.²⁸

A kodifikáció tehát, mint a pusztá szövegre koncentrált, kondenzált jogreceptioi eszköze nem önmagát minősíti értékesnek vagy értéktelennek. A török receptiois kodifikáció kíméletlen átmenetelenséggel s radikalizmussal valósította meg egy feudális gyökerű hagyományos vallási jognak fejlett monopolkapitalisztikus, szekuláris állami-társadalmi formáció jogával való felváltását. Az oldás, finomítás szelepeinek intézményesített kinyitásával folyamatosan erősödő hatékonysággal még egy ilyen váltás is ha nem problémátlan, de lehetségesé vált. Ezt fejezi ki, hogy az idegenből érkezett kódex-szöveg s a hazais jogfejlesztés együttélésének napjainkban is változatlanul van még távlat, a folytonos kölcsönös megújulásban ki nem merült erő tartaléka. A kódex — félévszázados jelenlétével, együttlétével, úgy tűnik, a török társadalom más intézményeivel és hagyományosult normarendszereivel is számottevően szervesseé vegyült. Legalábbis erre látszik utalni az, hogy e receptioikat napjainkban már alkalmasabbnak tekintik mindazon (nemzeti) változatoknál, amelyeket helyettük — akkor, vagy most elgondolhatóan — maguk alkothattak volna.²⁹

²⁷ VELIDEDEOGLU, 49.

²⁸ A recipiált Zivilgesetzbuch 1. és 4. §-ainak a svájceinál lényegesen szélesebb körű s intenzívebb felhasználására, az adaptálás megrázkódtatásaira, kezdeti sikereire, fokozódó joggyakorlati megvalósítására ld. ELBİR, Halid Kemal, *La réforme d'un Code civil adopté de l'étranger : Sur quelques problèmes posés par le mouvement de réforme du Code civil en Turquie*, *Revue internationale de Droit comparé*, VIII (1956) 1, 55 és köv.

²⁹ Vö. ELBİR, 63—64. A kódex asszimilálásának beteljesítésére, aktuális gyakorlati megvalósulásainak, adaptációs deformálódásainak normává emelésére s új nemzeti kódexként kivetítésére még 1951-ben polgári kodifikációs bizottságot hívtak életre. E bizottság azonban a habozás alapállásul választásánál nem jutott, és egyelőre nem is juthatott előbbre. Ld. pl. VELIDEDEOGLU, 23.

3. Kodifikáció mint a törzsi szokásjogi hagyományok reformálásának s felváltásának eszköze

A jelennel való konfrontálódás csupán néhány éve—évtizede kezdődött a hagyományos, eredeti jogként a törzsi szokásjogot felmutató afro-ázsiai rendszerekben. Ez a megkésettség nemcsak a dekolonializálással örökölt viszonyok elmaradottságáról, de a megoldandó feladat nagyságáról, sürgető jellegéről is vall. Mert a gyarmati berendezkedés elvében, politikájában sajátos ellentét, elvontan szemlélt eredményében ugyanakkor dialektikus azonosság jellemezte a francia s az angol gyarmati közigazgatást. A gyarmatosítók ugyanis akár saját intézményeiket minden áron a gyarmatokra erőltető francia, akár a bennszülöttek hagyományos intézményeit megőrző, az anyaországgal csupán keretbefoglaló, körülhatároló angol típusú uralmat valósítottak is meg, végső soron s döntően inkább a bennszülött joggal való manipulálás formáiban: a behatolás módszerében, semmint annak tényében különböztek.

A gyarmati közigazgatás aktusaival a bennszülött intézményeket akár francia módra visszautasították, akár angol módra saját joguk keretei közt funkcionálni hagyták, a gyarmatok hagyományos, eredeti jogait végül is ki nem küszöbölték, fel nem váltották. Azokat legfeljebb megduplázták,³⁰ saját joguk bástyaként, biztosító szelepként történő beépítésével azonban végső kihatásában mégis sorsukra hagyták. Fejlesztésükkel nem törődtek, erőfeszítéseiket a saját hazai jog és intézmények minimálisan szükséges funkcionáltatására koncentrálták. Az angol gyarmati uralomnak a XIX. században Brit-Indiában még komolyan követni kívánt,³¹ majd a XX. században, különösen muzulmán hagyományú területeken olykor sikeresen is érvényesített³² be nem avatkozási elvével szemben ugyanis az angol függésű területek gyakorlatában, a gyarmati igazgatás mindennapos berendezkedésében végeredményként az angol jog fölényes dominanciáját valósították meg, ami már csak mint lehetséges ellensúly erőltetése céljából is, legalábbis formális érvényesítésében a szokásjog fokozódó visszaszorításához, angol jogelvek alá rendeléséhez vezetett.³³ A helyi szokások az előbbiekből következően századok táv-

³⁰ ALLOTT, Anthony N., *The Future of African Law = African Law: Adaptation and Development*, ed. by Hilda Kuper — Leo Kuper, Berkeley — Los Angeles, University of California Press, 1965, 221.

³¹ Ld. VARGA Csaba, *Kodifikáció az angolszász rendszerekben*, Állam- és Jogtudomány, XVI (1973) 4, 619 és köv.

³² Vö. TEDESCHI, 3 — 4.

³³ Az angol uralom alatt levő gyarmatokon meghonosított angol jog első, közvetlen alkalmazású rétegét a gyarmatonként külön-külön meghatározott időpontig (Sierra Leone esetében 1862-ig, Aranypart esetében 1874-ig, Tanganyika esetében 1920-ig) hatályban volt angol jog (a helyi jogalkotói-jogalkalmazói adaptálást természetesen lehetővé téve) képezte. DAVID, René, *Les grands systèmes de droit contemporains* (Doit comparé), Paris, Dalloz, 1964, 558. Második, immár közvetett alkalmazású réteggé ehhez csatolták azután a „természetes igazságosság, méltányosság és jó lelkiismeret” elveit, amiket mint a

latából nézve is alig fejlődtek; a törzsközösségi önellátó primitív gazdálkodás viszonyainak folyamatos újratermelődése folytán végül is anélkül hagyományozódtak át a jelenkorra, hogy legalább jogi jellegükben kikristályosodtak volna. E szokások nemcsak az őket fenntartó társadalom mindennapi gyakorlatának szervességéről nem szakdtak le, de a törzs közösségi voltát szabályozó más normáktól sem differenciálódtak. Ezért mondhatta az afrikai jog egyik kutatója: „Annak állítása helyett, hogy semmi sem jog a primitívnek mondott társadalmakban, éppen úgy azt is mondhatnánk, hogy minden jognak minősül e társadalmakban.”³⁴ Nos, e rituális erkölcsi-jogi szokásanyag volt az, ami az önállóvá vált afrikai államokban nemzetté válás előtti, mélyen tagolt partikularizáltságukban saját jogi hagyományait, benső tulajdonságukat képezte.

A függetlenség elnyerésével ezek az önálló államiságot nyerő területek többnyire átvették a gyarmati korszakban rájuk kényszerített jogforrási rendszert. A gyarmati törvényhozás ily módon gyakran önálló, szuverén legiferálásként újult meg. Ennek függvényeként többnyire érvényben hagyták a korábbi jogot, majd a szokásjog kisegítő jogforrási szerepéről intézkedtek. Az azonban, hogy az önálló, saját törvényhozás fellendült,³⁵ hogy nemcsak a gyarmati korszak jogalkotása, de olykor — kisegítő jogforrásként — még a hajdani gyarmatosító hazai joga is fennmaradt,³⁷ a szokásjog

szokásjogalkalmazás korlátait és/vagy helyettesítőit, a jogforrási rendszer önálló összetevőiként intézményesítették. Aranyparton például két évvel azt követően, hogy a *common law*, az *equity* és a *statutes of general application in force in England* képeben az angol jogot bevezették, a bennszülöttek egymásközti viszonyaiban elsődlegesen alkalmazandó jogként megengedték a helyi szokásokra támaszkodást, úgy azonban, hogy ezeket rögtön egy harmadik jogforrásnak rendelték alá. Nevezetesen kikötötték, hogy akkor, ha a szokás — úgy mond — „taszitaná” a *natural justice, equity and good conscience* közelebből meg nem határozott körét vagy hézagosságnak minősülne, úgy ez utóbbiak alapján kell dönteni (*Supreme Court Ordinance of Gold Coast*, 1876, s. 19). Ezzel a rendelkezéssel persze (mellyel Gambia, Észak-Nigéria, Észak-Rodézia, Sierra Leone, Szudán szokásjogalkalmazását egyaránt gondosan körülövekeltek) valaminő hátsó kapun — gyaníthatóan — ismét csak az angol jogot hozták vissza. Két dolog ugyan nyilvánvaló volt. Egyfelől az, hogy az ily módon jelölt kisegítő s korlátozó jogforrás eredeti szándéka szerint az antikvitás örök emberiként, természetfelettiként felfogott humanisztikus értékeire utalt, másfelől pedig az, hogy megalkotásakor „e formulát arra irányuló eszköznek szánták, hogy kikerüljék, és nem hogy behozzák az angol jogot”. Mégis civilizatórius elhivatottsága, fensőbbsege tudatában az angol gyarmati adminisztráció természetesnek érezhette, hogy e kategóriák görög-római tartalmát s ahhoz simuló eredeti célrairányultságát elfeledje és a „természetes igazságosság” megtestesüléseként saját honi jogát értékelje. Ezzel nemcsak tehetetlen függelék-szerepre kárhoztatta a szokásjogot, de azt is elérte, hogy (egyebek közt Bengálban, Indiában, Pakisztánban és Burmában is hasonló kikötést érvényesítvén) a szokásalkalmazás kereteit, hézagai kitöltését, elvi tartalmát birodalmi szinten egységesítse. DERRETT, Duncan M., *Justice, Equity and Good Conscience = Changing Law in Developing Countries*, ed. by J. N. D. Anderson, London, Allen and Unwin, 1963, 114–153, különösen 151.

³⁴ GONIDEC, P.-F., *Les droits africains: Évolution et sources*, I, Paris, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, 1968, 8.

³⁵ Hogy csupán egy példát említsünk, a Malgas Köztársaságban az önálló jogrend-szerépítés útját 1960–1962 között háromszáz legiferáló *ordonnance* jelezte. GONIDEC, 117.

³⁶ Aranypart jogforrási rendszere például csak annyit változott, hogy annak élére az önálló törvényhozás került. Ennek megfelelően alkotmánya (1960) 40. §-a szerint az angol *common law* nemcsak szubszidiárius jogforrást képez, de hierarchikusan meg is előzi

újjászületését, ilyen vagy olyan formában történő, de egyre növekvő térnyerését, csaknem uralkodó formáló szerephez jutását nem érinthette. A szokásjog ugyanis korántsem egyszerűen az afro-ázsiai rendszerek csökevénye volt, amint ez a gyarmati adminisztráció nézőpontjából megjelent. Hanem valami, amihez a népesség legbensőbb sajátjaként ragaszkodott;³⁷ valami, ami az adott gazdasági-társadalmi berendezkedéshez adekvát módon, elszakíthatatlanul tapadt;³⁸ valami, ami ebből következően nemcsak múlttal, de jellel, sőt jövővel is rendelkezik, — rendelkezett.

Erről tanúskodik mindenekelőtt, hogy a politikai önállóság elnyerése hallatlanul felfokozódó törzsi- illetve nemzeti öntudatra ébredéshez vezetett. A politikai lehetőségek megnövekedése egy sajátos közösség, Afrika-közi ideológia kialakulásával járt karöltve. Megformálódott az afrikaiság tudata, melyet Senghor, Nkrumah és más politikai vezetők is ébresztettek, szuggesztáltak és hirdettek, s melynek egyik kifejeződésévé, megtestesítőjévé, az afrikai magatartásformák őrzőjévé, az afrikai etnikumok közös szellemiségének tükrévé a (különböző törzsenként különböző) szokásjogi hagyományokat tették meg.

Jócskán ellentmondás ez, és antagonisztikusnak látszik: a lehetőségeikben gazdagodott, új államépítés útjára lépő afrikai országok számára e szokásjog adottá lett egyfelől mint primitív múltjuk leganakronisztikusabb, a múltból éppen primitivitásuknál fogva átmentődött darabja, másfelől adottá lett mint az afrikai népek önmagukra találásának, hagyományaik beteljesülésének ígérete, mint egy afrikai jövőnek a régmúlt aranykorából megőrződött letéteményese. Ez az ellentmondás — éppen mert valóságos, aligha oldható fel szembenálló tételei egyikének visszautasításával, kiküszöbölésével. Ellentmondó oldalai ugyanis önmagukban külön-külön igazak; az kérdéses csupán, hogy közvetlenül cáfolják-e egymást: egymást kizáróak, antinomikus jellegűek-e. Az előbbiekből következően nem kétséges, hogy jelen állagában e szokásjogi anyag a törzsi szervezet képződménye; ugyanakkor az sem kétséges, hogy az afrikai hagyományokkal, afrikai tényezőkkel többnyire nem-

a szokásjogot. HARVEY, William Burnett, *The Evolution of Ghana Law since Independence* = *African Law: New Law for New Nations*, ed. by Hans W. Baade, Dobbs Ferry, Oceana, 1963, 60. Ez viszont aligha biztosít előnyösebb pozíciót a szokásjognak, mint például azok az összemérhetetlenül kisebb jelentőségű, bár kedélyes Csendes-óceáni szigetek, amelyeknek amerikai gyámság alatt formálódó jogforrási rendszere az Egyesült Államok és a Gyámsági Terület jogalkotása után (nem szubszidiárius, bár alárendelt jogforrásként) a helyi szokások érvényességét ismeri el. Ezekhez azután általános kiegészítő jogforrásként — érdekes megjegyeznünk — az amerikai *Restatement of Law* összes közzétett kötetét kapcsolták (*Trust Territory Code*, Title I, Sec. 103). *Trust Territory of the Pacific Islands* (24 th Annual Report to the United Nations on the Administration of the Trust Territory of the Pacific Islands, 1971, US Department of State), Washington, US Government Printing Office, 1971, 40—41.

³⁷ Vö. pl. GONIDEK, 266.

³⁸ Az afrikai gazdálkodás fundamentumát képező földtulajdoni helyzetre vetítve ld. MOLNÁR István, *Földjogi kérdések a kelet-afrikai szövetkezeti mozgalmában*, Jogtudományi Közlöny, XXVIII (1973) 11, 610 és köv.; elvi élel mondja ezt EÖRSI, 317.

csak a törzsi szervezet szintjén vállal közösséget. Ettől függetlenül bizonyosnak tetszik (s az Afrika-kutatók körében ez külön megerősítést nem igénylő evidenciaként hat), hogy a helyi szokások ilyenekként történő fennmaradásának napjai Afrikában meg vannak számlálva. S mivel létük egyetlen formája törzsi közösségük fenntartó, objektíváló gyakorlata, dilemmájuk a magyar parasztpadlásokra tett rokkáknál, udvarokra vetett szökrönyöknél sokkal súlyosabb. A jelenleg előrelátott fejlődési trend mellett bizonyos, hogy éveken-évtizedeken belül anélkül kell kikopniuk a közösség életéből, hogy tanulságaikat jogi néprajz s antropológia tanulmányozhatta, nemzetivé válásra törekvő jogalkotás felhasználhatta volna.³⁹ Mert az afrikai jogfejlesztés irdatlan műve előtt álló hármas feladatban — a modernizálásban, az egységesítésben s az előbbiekkal harmonizálóan felfogott afrikanizálásban — nyilvánvalóan a modernizálás a legfontosabb, és ez az, ami ilyen vagy olyan formában, de kivédhetetlenül a szokásjog szokásjogként létezése ellen, felszámolása irányában hat.⁴⁰

A távlatokat illető viszonylagos tisztánlátás azonban — mint tudott — nem kárpótol a jelen tennivalóinak tisztázatlanságáért. A törvényhozói programok vizsgálata néha ugyan azt a benyomást keltheti, mintha elsődlegesen maguk az új államok törnének a szokásjog nyűgjétől szabadulásra.⁴¹ Valójában azonban úgy tűnik, nem a gyermeknek a vízzel együtt kiöntéséről, nem a hagyományok felszámolásáról, hanem felhasználása problémáiról, a célravezető formák és keretek kiválasztásáról van szó. Vagyis, mint mondtuk, egyetértés uralkodik abban, hogy a szokásjog ilyenként a jövő jogát nem képezheti; annak eldöntése azonban, hogy ebből a jelenre milyen tennivaló származik, már a konkrét szokásjogi rendszernek az adott közösség társadalmi-ideológiai formálásában betöltött szerepétől, a szokásjogi hagyomány életképességébe vetett hittől, a közösség nemzetté alakulásának formájától, racionalizáló tendenciáinak milyenségétől függ.

A szokásjog jelenét, felhasználását illetően ily módon különböző alternatívák lehetőségei bontakoztak ki. Alternatívák, melyek nem a teljes felváltás vagy teljes megmaradás hiposztazált kettősségében mozogtak, hanem

³⁹ A feltárás csaknem reménytelenül nagy vállalkozását sürgeti, hangját mintegy segélykiáltásként hallatva POIRIER, Jean, *Situation actuelle et programme de travail de l'ethnologie juridique*, *Revue internationale des Sciences sociales*, XXII (1970) 3, 509 és köv., különösen 522 és köv.

⁴⁰ E hármasság kifejtése kapcsán maga Allott említi, hogy az afrikai szokásjog — ilyen minőségében — aligha élhetne túl egy átmeneti időszakot. Szokásszerűségének további merev őrzése végül is szűkséggé válna elenyésztené jogiságát, írott joggá tétele viszont a szokás szokáskénti gyakorlatához tapadó szervességét. ALLOTT, 239. A tartalom kérdésére átváltva egykövetkezményű ez annak állításával, hogy törzsként megmaradván az afrikai szokás rövid időn belül éltető talaját vesztené el, tartalmilag modernizáltatván viszont feleslegessé tenné, külön-szerepre kárhozzatná szokásszerűséghez kötött megjelenségét. EÖRSI, 319.

⁴¹ Általános szokásjogellenességet láttat például Sz. L. ZIVSZ = *Pravo v nezaviszki-müh sztranah Afriki: Sztanovlenie i razvitie*, red. R. A. Aljanovszkij, Moszkva, Nauka, 1969, 46 és köv., valamint (Etiópia és Uganda vonatkozásában) EÖRSI, 317 is.

a felvetett kérdésre lényegesen árnyaltabb válaszokat adtak. És épp ebben, a szokásjogi helyzet jelenéhez s ideológikus visszatükröződéséhez simuló árnyaltságban jelenik meg a kodifikáció problémája. Az alternatívák egyike, a szokásjogok bírósági fejlesztése ugyanis lényegileg a kodifikációs út tagadása. A történelmileg kialakult másik út, a szokásjogok írásba foglalt rögzítése viszont a kodifikációs út igenlése, mégpedig az európai feudális szokásjogösszeírásokra mint kodifikációs előformákra emlékeztető alakjában. A harmadik út, a kodifikációs felváltást magában foglaló meghaladás végül a kodifikáció eszköztárának, instrumentális lehetőségeinek teljes kiaknázása; olyan megoldás, melynek legközelebbi rokonságát talán a muzulmán jogkodifikáció különböző variánsai táján lelhetjük csak fel.

Ami a helyi szokásoknak helyi bíróságok mindennapos joggyakorlatán keresztül történő fejlesztését illeti, ez — éppen mert okát és következményét egyaránt a kodifikáció elutasítása képezi — halogató, a problémát inkább odázó, semmint megoldó taktika. Mert nyilvánvaló, hogy a szokásjog anyaga revideálható, formálható ugyan jogalkalmazói és jogalkotói úton egyaránt, a részleges tartalmi alakítgatás azonban nem végzi be az írott joggá transzformálás feladatát. A szokásjog ilyen adaptálása csökkentheti a szakadékot, mely az e szokásjogokban tükrözött társadalmi tartalmat a modernizálódás követelményeitől elválasztja, a szokásjog jellegén azonban, ami anakronizmusának fő forrása, nem változtathat. Így a szokásjogban realizált jogforrási szinttel megalkuvást jelent ez, amit külön is erősít a tény, hogy azokban az államokban, ahol e gyakorlattal szervesülő lassú fejlesztésnek kívánalma felmerült, többnyire még sem az egységesítése, sem a központosítása nem fejeződött be a bírósági szervezetnek. Márpedig legalábbis valószínűsíthetőnek tűnik, hogy a törzsi szokásjognak írott jogi bíróságoktól izolált, egymás közt is partikularizált tradicionális törzsi bíróságokon történő fejlesztése sem a modernizálás, sem az egységesítés ígéretét komolyan nem hordozhatja.⁴² Sokat árul el e halogató, a tevéis tényleges kockázatát az önmagában nyugvó remény biztonságával váltó taktikáról Uganda magatartása, melynek irányát egy, a szokásjognak az automatikusan az írott jogba olvadását reménylő kormányzati előterjesztés határozta meg.⁴³ Az a hit ugyanis, hogy a szokásjognak a közeli jövőben várható eltűnése majd a bíróságok egyesítésének többé-kevésbé spontán következménye lesz, mindenmű tennivalót — úgy látszik — elhárított a felelősöktől. És jellemző mó-

⁴² A csak szokásjogot alkalmazó hagyományos bíróságok ideiglenesként fenntartattak egyebek közt Kelet-Kamerunban, Nigériában, Gabonban, Dahomeyben, s a végleges ígérvényével Togóban, Csádban, Felső-Voltában. GONIDEC, 272.

⁴³ „A szokásjog kodifikálását ... — írták — nem tervezzük. Azt reméljük, hogy Uganda bírósági rendszerének teljes integrálásával a törvényi civil jog nyer majd mindeütt elfogadást.” *African Conference on Local Courts and Customary Law*, Dar-es-Salaam, 1964, 96. Id. COTRAN, Eugene, *The Place and Future of Customary Law in East Africa* = *East African Law Today*, London, The British Institute of International and Comparative Law, 1966, 82.

don nemcsak a kodifikálást, hanem azt is, hogy akár a gyarmati elnyomás korszákának gyakorlatát követve a felsőbbbírótságot ismét feljogosítsák a helyi szokásjogok alkalmazására. Ez volt az a pont végül, ahol a szubjektívnek minősülő politikát a társadalmi fejlődés objektív logikája keresztülhúzta, a gyakorlat tényleges igényeihez vonta. A társadalmi szükségletek ugyanis megcsalták és korrigálták e reményeket, s végeredményként a felsőbbbírótságot is jogfejlesztő szokásjogalkalmazásra szorították.⁴⁴

A bírósági gyakorlatban történő csiszolás, szokásjogfejlesztés persze vállalt, tudatosan akart, tervezett és alkalmazott jogpolitikai program is lehet,⁴⁵ értékét illetően azonban az ókori—középkori—újkori európai jogfejlődés gyanítható analógiáin túl semmiféle következtetés levonásához alapul nem szolgálhat. Befejezett, reprezentánsként elfogadható kész tapasztalatok hiányában is bizonyosnak tetszik, hogy döntően új minőséget nem ad, s azt amit tartalomban valamennyire is újként ad, csak kodifikációs nyersanyagként hasznosíthatóan adhatja.

A bírói szokásjogfejlesztés ebből következően átmeneti állapotnak tűnik, közvetítő szakasznak, mely ilyen vagy olyan módon a szokásjog kodifikálásához egyenget utat. Erre utal az is, hogy a bírói szokásjogfejlesztés már a gyarmati korszak bennszülött bíróságai gyakorlatában alkalmazott szokásjog fejlesztésének is szokásosan elfogadott eszköze volt, kiemelkedően értelmes vagy említendő eredményhez mégsem vezetett. Nem így a szokásjogkodifikálás, mely a bírói szokásjogfejlesztés természetes (bár nem szükségképpen, és a szokásjog gyarmati lebecsülésének tulajdoníthatóan nem is különösen gyakori) következményeként már megelőző korszakokban is kiemelkedő jelentőségű műveket eredményezett.⁴⁶ A helyi szokások összefoglaló rögzí-

⁴⁴ COTRAN, 81—82.

⁴⁵ Indonéziában például, ahol a római-holland eredetű írott jogon túl a bennszülöttek körében hagyományos *adatrecht* tizennyolc nyelvi-területi rendszere volt érvényben, a modernizálásnak szintén kodifikációt kerülő útját választották. 1962-ben javasolta az igazságügyminiszter, hogy a nemzeti jogfejlődés támogatása céljából a jogot ne rögzítsék, hanem inkább az előtte akadályként torzysuló idegen törvénykönyveket — a meglevő polgári és kereskedelmi kódexeket (1847) — is helyezzék hatályon kívül, hogy a hagyomány s a modernség ötvözte a bírói gyakorlat kohójában (egy majdani kodifikációhoz) kialakulhasson. LEV, Daniel S., *The Lady and the Banyan Tree: Civil-Law Change in Indonesia*, *The American Journal of Comparative Law*, XIV (1965) 2, 292 és köv.

⁴⁶ Madagaszkárban a szokásjogkodifikáció kezdetei a prekolonizációs időszakra, a XVIII. század végére nyúlnak vissza; kiteljesedését azután egy a helyi szokásokat nem felváltó, de részben reformálva kondenzáló *Code des 305 articles*-ben (1881) érte el. DAVID, 548—549. Natalban a dél-afrikai angol gyarmati hatóságok kísérelték meg, hogy 68 szakaszyi terjedelemben kodifikálják a terület szokásjogát. Az ennek eredményeként született *Code of Native Law* első (1878) és második (1891) változata — érdemes megjegyeznünk — kiegészítő jogforrásként elismerte még az iratlan szokásokat, harmadik változata (1932) azonban már megvalósította a szokásoknak a kodifikált szövegre redukálását. HAHLO, H. R. — KAHN, Ellison, *The Union of South Africa: The Development of its Laws and Constitution*, London — Cape Town, Stevens — Juta, 1960, 323 és 330. Egy *Native Penal Code* képeben végül kodifikálták (1917), majd újrakodifikálták (1927, 1940) a helyi büntető szokásokat Új-Hebridákon is, noha a jogforrási rendszer alapidokumentumaként szolgáló *Convention* (1906) itt is csupán lehetővé tette a bennszülött szokásoknak az ítélkezésben való figyelembevételét, anélkül, hogy eredetileg ezeknek a szubszidiaritáson túl-

tése, kodifikációs formába foglalása így a bírói fejlesztésnél határozottabb, közvetlen eredménnyel kecsegtető, a társadalmi fejlődés szempontjából ezért kívánatosabb előrelépésnek tűnik. Persze nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a szokásjog kodifikálását sem tekinthetjük az afrikai jogmodernizálás történelmi összefüggésétől elvonatkoztatott önmagában értékelhető folyamattal, önmagában elégséges eredménynek.

Az afro-ázsiai rendszerek fejlődésének mai (a bírói szokásjogalkalmazás több évtizedes—évszázados gyakorlata alakító hatását is magábanfoglaló) feltételei között a szokásjogkodifikálás is inkább egy történelmi folyamat nyitó aktusának, semmint bevezetésének tűnik. Alapvető jelentősége abban nyilvánul meg, hogy az ősi szokások rendszerét éppen legszilárdabb, legsajátosabb talapzatán, a törzsi közösség mindennapi életével szervesen egységesülő bensőségességében rázkódtatja meg; lefejtí arról, külső képmássá objektiválja. A minőségében változott forma s az alig alakult tartalom között olyan diszkrépanciát, meghasonlást hoz létre, amely a tartalmat is szükségképpen válaszfal elé állítja. Mert az írott, rögzített, külsőlegesenült forma e tartalmat olyan forma elemévé, csupasz részmozzanataivá törli, ami eredeti éltető gyökereiről levágja, megmerevíti, s adott történelmi állapotában mintegy pillanatszerűként rögzítve, rögtön önmaga halotti maszkjává is torzítja. A szokásjog szokásjogi fejlődésének ezzel nagyban-egészében vége szakad, az új forma azonban — saját lehetőségeiből adódóan — lehetőséget biztosít az új, fejlettebb eszközökkel való manipulálásra, — vagyis az Európából érkezett és szétszóródott jogalkotási—jogalkalmazási technikákkal történő reformálásra.

A törzsi szokásjogok kodifikációja így sem időben, sem térben nem áll messze azoktól a különös kodifikációs funkcióktól, amelyek az iszlám hitvilág utódállamai körében a Medzsellét s a hasonló (a kinyilatkoztatáson alapuló vallási jogokat a hatalom jogán tételezetté szekularizáló) törvényhozási termékeket létrehozták. Mindezekben két dialektikusan egymásba fonódó folyamat bizonyult döntőnek. Részben a tradicionális jognak eredeti éltető, fenntartó közegéből kiemelése, részben és egyúttal az archaikus forrású és szemléletű jognak európai jogtechnikával, a kodifikáció eszköztárával történő beoltása, átstrukturálása. A muzulmán jogmodernizálás *hic et nunc* aktualitásával való közösség ellenére azonban, úgy véljük, mélyebb rokonság az afro-ázsiai szokásjogkodifikációt — történelmi léptékekkel mérve — mégis inkább az európai feudális korszak szokásjogrögzítéseihez fűzi. A germán törzsek szokásjogából, az európai feudális partikularizmus szokásjogi szigeteiből kialakuló nagy európai jogmozaiknak a központosító törekvésekkel párhuzamosan nemzeti jogrendszerekké egységesülő tagozódása ugyanis történelmi feladatként ugyanazt hozta, mint az afrikai törzsek szokásanyagának

menő jelentőséget tulajdonított volna. BELSHAW, Cyril S., *Island Administration in the South West Pacific*, London, Royal Institute of International Affairs, 1950, 62.

fejlődőképes nemzeti jogrendszerekké integrálása. S ez nem más, mint az írásbafoglaló rögzítésnek és az egységesítésnek szűkebb vagy tágabb reform-tendenciákkal övezett funkciója.

E genetikus—történeti rokonság nyilvánvaló tényén⁴⁷ belül azonban jelentős különbségek is mutatkoznak. Elsőként és leginkább súlyosabbként az, hogy a feudális Európában egy önmagával többé-kevésbé azonos jognak íratlan formájáról írott formájára áttérésről, vagyis egy adott tartalomnak egyaránt lehetséges, eltérő történelmi periódusokban egyaránt adekvát formái közötti váltásról volt szó. A törzsi szokásjogok esetében ellenben egy merőben formai váltáson túl sokkal többről: a jognak egyik lehetőségéről, felfogásáról egy gyökereiben különböző, csaknem teljességgel másra való áttérésről. Az a társadalmi képződmény ugyanis, ami a törzsi szokásokban jogiként megjelent, nem a magatartásformálásban standardizált mintául, a konfliktusfeloldásban kritériumul szolgáló formalizált magatartás-variánsok rendszere, — tehát az európai civilizált hagyományainak megfelelő jogot szolgáltató, *kimérő*, azt megtestesítő forma volt. Hanem egy más, történelmileg megelőző, s ennyiben ezt csupán dialektikusan tagadó képződmény: a perszemléletű, a konfliktusmegoldásban ugyanakkor végső soron a *vita elvágását* is célzó (történelmileg elsőként európaiként kibontakozott) lehetőséggel szemben egyeztető szemléletű, békítő megközelítésű, a konfliktusmegoldásban hangsúlyozottan feloldásra törekvő, végleges *megnyugvást* célzó — s ezért nem-formális, nem-formalizált, jogmegtestesítésére — kizárólagosságra nem törő, a magatartásformáláshoz és konfliktusmegoldáshoz inkább kiindulási alapként, többé- vagy kevésbé súlyos *à propos*-ként, semmint valaminő külsőlegesenített — objektivált Ige kérelmelhetlen kifejeződéseként járuló volt.⁴⁸

⁴⁷ A rokonság ténye, megjegyezzük, nyilvánvalóként szerepelt egyebek közt azon a nemzetközi kollokviumon, amelyen az európai feudális szokásjogrögzítést az afro-ázsiai szokásjogkodifikálással párhuzamosan vitatták meg; az egymáshoz közelállás pozitíviztikus tényének csupasz tudomásulvételén túl azonban a résztvevők egyike sem tett semminemű erőfeszítést arra, hogy e rokonságról, természetéről és hatáiról mélyebb magyarázatot is adjon. Vö. *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent* (Colloque organisé les 16 et 17 mai 1960 par le Centre d'Histoire et d'Ethnologie juridiques sous la direction de John Gilissen), Bruxelles, Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1962, passim.

⁴⁸ Vö. pl. ALLOTT, 233. E békítő eljárások eredendően informális jellegére, a valóságos konfliktusfeloldás érdekében az argumentációs mező, az érvek — ellenérvek irányítottan, de nem korlátozottan tág körére jellemző, hogy e rendszereknél még a hasonló eljárások tömegében, a tömeges gyakorlatban kifejeződő minták sem kötelező precedensekként, hanem egyebek közötti érvekként, adalékokként, mintegy *talking-point*-ként szolgálnak. ALLOTT, Anthony N., *Essays in African Law*, London, 1960, 68. Ezek — legalábbis e jegyüket illetően — nem állnak távol attól a klasszikusként jelölhető görög—római felfogástól, amelyben a jog még nem általános-elvont szabályrendszer, hanem maga az igazságos-eseti, konkrét megoldás volt, melynek feltárásában az előzetesen tételezett szabályok is „inkább ugródeszkaként, semmint premisszákként szolgáltak”. VILLEY, Michel, *Questions de logique juridique dans l'histoire de la philosophie du droit* = *Études de logique juridique*, publiées par Chaim Perelman, II, Bruxelles, Bruylant, 1967, 15. Minden alapunk megvan annak feltételezéséhez, hogy a jog e *sui generis* alakjában az ősi, az államalakulás utáni formalizáló intézményesítést megelőző szokásjog adekvát formájának, jogszemléletének, módszertani apparátusának túlélését lássuk. E békítő alig-jog ily módon a jogfejlődésnek

Második különbségként említendő, hogy Európában ugyanazon társadalmi—gazdasági formáción belül, a feudális partikularizmustól a királyi hatalom központosító erőfeszítéseinek érvényesüléséig tartó átmenet kísérőjeként zajlott le a szokásjogrögzítés, míg Afrikában e folyamat színterét és szélesebb társadalmi közegét a törzsi (gyakran nomád) életviszonyoknak a neokolonializmustól örökölt és primitivizálóan adaptált, monopolkapitalisztikus hatású berendezkedésben való lecsapódása képezte. Vagyis a feudális Európa, úgy tűnik, a szokásjogot lényeges átköltés nélkül, csak áthangszerelően transzponálta, — írott jogként lényegileg önmaga szintjén reprodukálta. Afrikában viszont a szokásjogkodifikálás pótlólagos feladatként feltételezte még a törzsközösség jogi berendezkedésének napjaink kapitalizmusa igényeivel is konfrontálását. És végezetül harmadik különbség az, hogy az európai szokásjogrögzítés a partikularizmus felszámolásával csak rétegérdekekre tört, míg az afrikai szokásjogkodifikálás a törzsi alapokon szervezett népesség teljességére felforgatóan hat, mivel a nagycsaládi közösségek társadalomformáló csoportkohéziójából is a kiszakítást magában foglalja.

A szokásjog írásba foglaló rögzítése már a feudalizmus kori Európában is egy szükséges átmenet szükséges lépcsőfokaként jelentkezett. Nemcsak azért, mert egy formálódó központi, tudatos, tervező igényű társadalomszervezés számára alakíthatóvá tette a szokásoknak spontaneitásukban addig kevésbé ellenőrzött s ellenőrizhető gyakorlatát, hanem számottevően azért is, mert a klasszikus kodifikáció szemlélet- és eszköztárának ideológiai—technológiai előkészítőjéül szolgált. Nos, az afro-ázsiai szokásjog-kodifikálásnak sajátos társadalmi arculata e potenciális előnyöknek és szükségességeknek éppen további erősödésére, fokozott hangsúlyozódására utal. Ez a transzformáció ugyanis, ami a törzsi szokások társadalmában és jogában végbemegy, lényegesen távolibb pólusok és fejlődési típusok közti ugrást, átcsapást feltételez: nagycsaládi-törzsi közösségek informális, konfliktus-*feloldó* prefeudális jogáról egy nemzetivé kovácsolódó társadalom formális, konfliktus-*eldöntő* kapitalisztikus jogára való átmenetet. És az a sokszoros társadalmi-jogi minőségi ugrás, amit ez átmenet feltételez, még hangsúlyozottabban kívánja olyan közvetítő lépcsőfok beiktatását, amelyek nemcsak e szokásanyagnak az

inkább történeti szakaszát, semmint alternatíváját képezi. A jog e lehetőségének társadalmi gyökereit, mába túlélésének, korlátozott fennmaradásának feltételeit, az ősiként általános formának a ma élő formákkal (különösen az afrikai, kínai és japán jogi mentalitással és közösségi joggyakorlással) való kapcsolatát ugyanakkor az elméleti jogi irodalom általánosító igénnyel s kellő mélységben még nem tárgyalta. A jog e két lehetőségének ütközését, összeférhetetlenségét s az ebből adódó társadalmi feszültségeket (az ausztráliai bennszülöttekre s *Niugini* — Új-Guinea — őslakosaira aktualizáltan) érzékelteti GOLDRING, John, *White Laws, Black People*, The Australian Quarterly, XLV (1973) 3, különösen 9 és köv. Viszonylagos érvényű, első elméleti állásfoglalásra törekvő megközelítéseként l. DEKKERS, René, *Justice bantou*, Revue roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques, XII (1968) 1, 56 és köv. és DAVID, René *Deux conceptions de l'ordre social* = *Ius privatum gentium* (Festschrift für Max Rheinstein zum 70. Geburtstag am 5. Juli 1969), I, Tübingen, Mohr, 1969, 56 és köv.

államépítés művébe építését, annak formálható részeivé alakítását — gyúrását célozzák, de ideológiailag — technológiailag is a modern kodifikációs jogalkotási eszközök befogadásának előkészítését szolgálják.

E képlet azonban a valóságban, a gyakorlatban nem ilyen egyszerű, s az érintett államok nem is valaminő problémátlan (bár szükséges) operációként fogják fel. A szokásjogkodifikálás lehetősége ugyanis ma is, éppen a megvalósulás szakaszában megmutatkozóan, továbbra is nyitott kérdést képez. Mert korlátozása, sőt lehetetlenülése irányában számos tényező hathat. Hogy csupán példálózó felsorolással éljünk, lehetőségét és célszerűségét egyidejűleg megkérdőjelezheti az adott politikai egységen belül érvényesülő szokásjogi rendszerek hallatlanul szétaprózódó törzsi, területi-nyelvi partikularizáltsága;⁴⁹ az egy-egy államon belül is érvényesülő alig áthidalható, hatalmas fejlettségi különbségek;⁵⁰ valamint a korábbi politikai széttagoltság, megosztottság öröksége, ami az etnikai-fejlettségi differenciáltságon túl, az eltérő kolonizációs hatások eredményeként is egy-egy országon belül eltérő vagy ellentmondó hagyományokat eredményezett.⁵¹ További problémaként járulhat még ezekhez, hogy szövetségi államok esetében csakúgy, mint az egységeseknél a szokásjogkodifikáció csak helyi műként lehetne sikeres, — a szokásjog azonban gyakran szövetségi ügyet képez, s helyi kodifikációt a szövetségi alkotmány nem enged.⁵²

Ennélfogva a szokásjogkodifikáció akkor, ha izolált, törzsi szokásjogoknak a maguk partikularitásában megragadására irányul, nem ritkán nagyobb ellenállás legyőzését feltételezi, mint amennyi reménnyel egyáltalán kecsegtet. Az etnográfiai, antropológiai, szociológiai és (újabban) jogi érdekű szokásjoggyűjtés kutatási célú magánmunkálati jelenlétében a hivatalos szokásjogkodi-

⁴⁹ Egy szemléletes kifejezés szerint például „az Európát Spanyolországtól Oroszországig benépesítő 4—500 millió embernél kevesebb változatossággal találkozhatunk, mint a 15 milliónyi belga-afrikainál.” SOHIER, A., *Traité élémentaire du droit coutumier du Congo belge*, 2e éd., 1954, 9. Id. M'BAYE, Kéba, *Le droit africain: ses voies et ses vertus*, Revue sénégalaise du droit, 1970 (IV) 7, 11. A Tanzániát képező Kenyában, Ugandában és Tanganyikában — hogy példáinkat folytassuk — több, mint 200 önálló rendszerrel kell számolnunk (COTRAN, 74), 68 egyaránt alkalmazhatóként elismert rendszerrel a két és fél milliót meg nem haladó lakosú Szenegálban (M'BAYE, 23), sőt Új-Guinea és Pápua területén, noha a bennszülöttek száma alig egymillió felett van, több mint 100 szokásjogi rendszert tartanak nyilván. (WESTON, Arthur B., *The Marriage of Traditional Law with Common Law in Post-Independence Developing Countries*, előadás 1974. január 8-án a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi magánjogi szakosztályában).

⁵⁰ Ghana, Nigéria, Kenya, Tanganyika, Zambia, Gambia és számos más afro-ázsiai állam esetében például a törzsi, területi-nyelvi differenciáltság a nomád viszonyokhoz görcsös ragaszkodástól a kapitalisztikus nyugat-európai viszonyok elsajátítására törekvésig ívelő fejlettségi differenciáltsággal tetéződik, ebben oldottan vagy ettől részben elkülönülten jelenik meg. ALLOTT, *The Future of African Law*, 225.

⁵¹ Szomáliában például (a törzsi hagyományok s az erős mohammedán jogi befolyásoltság meghaladásán túl) a hajdani olasz és angol berendezkedés jogi utóhatásainak ütközése is megoldandó feladatot képez; Kamerunban ugyanez a francia és az angol kolonizációs jogi hatások közti harmóniateremtés problémájaként jelenik meg. BENTSI-ENCHILL, K., *Plaidoyer pour une Commission du Droit africain*, Revue sénégalaise du droit, 1969 (III) 5, 65.

⁵² Ez a gátló rendelkezés szerepel egyebek közt Kamerun (1961: 6. §) és Kongó-Kinshasa alkotmányában (1964: 49. §). GONIDEC, 274.

fikálás így egyre inkább a törzsinél nagyobb egységek átfogására irányul. Vagyis a törzsi szokásanyagot a maga zárt egységében többnyire azok a feltáró szándékú szokásjogösszeállítások rögzítik, amelyek még esetleges bírósági alkalmazásuk vagy hangsúlyozott figyelembevételük esetén is elvben bárminek hivatalos jelentőséget nélkülöző magánmunkálatok maradnak.⁵³ Ezzel szemben azok a szokásjogkodifikációk, amelyek hivatalos mezt, formális jelentőséget hordoznak, egyúttal regionális vagy országos szokásjog-egységesítő tendenciát is mutatnak. Helyi, kísérleti értékű munkálatokat nem számítva ezért szokásjogkodifikáció ott bizonyult még csak sikeresnek, egy politikai egység egészét illetően teljesnek, megnyugtatóan stabil és lezárt eredményre vezetőnek, ahol törzsi talapzaton állva egyúttal túlléptek e kereteken, s a szokásjogkodifikálás egyszersmind unifikálást is jelentett. Ez viszont a maga oldaláról már olyan előrelépést, minőségi ugrást feltételez, ami számottevő előzmények híján eddig csak kisebb politikai közösségekben, vagy garanciális érdekből szoros körülfatartolt (például büntetőjogi) jogterületen sikerülhetett.⁵⁴

A határt megvonni nem könnyű feladat. Mindenesetre tény, hogy az unifikáló szokásjogkodifikálás igen közel áll, alig megkülönböztethető attól az úttól, amit kodifikációs felváltásként jelölhetünk meg. Az egységesítés ugyanis óhatatlanul előfeltételezi, hogy a kialakítandó kódexbe olyan rendelkezések kerüljenek, amelyek külön-külön az egységesítendő rendszerek egyikében sem szerepeltek.⁵⁵ Ez önmagában még nem reformtendencia, de ahhoz mindenképpen átmenetet jelent. Megjelenik benne a megszüntetve megőrzés eleme, ami magasabb fokon a kodifikációs felváltásnak is szükségképpen jellemzője. Ami a szokásjogkodifikálást a kodifikációs felváltástól mégis határozottan megkülönbözteti, az az, hogy akár adott törzsi rendszerhez tapad is, akár egységesít azok között, a szokásjogkodifikálás a törzsi szokáshagyományokat kizárólagos, szuverén jogforrásokként, a jog minden más lehetséges forrásától élesen megkülönböztetetten kezeli; nem közvetít a törzsek szokásanyaga s a jog más (törvényi vagy bírói) forrásai közt. Azt a funkciót, amit korábban a törzsi állapotában rögződött joganyag szokásszerű stabilitásának megingatásában, vagyis formálhatóvá tételében és nyugati jogtechnikával átítatásában jelöltünk meg, a szo-

⁵³ Valamiféle sajátos (a helyi szokások esetenként ismételt szükségessé váló bizonyításának nehézségeivel persze racionálisan is magyarázható) tehetetlenségi nyomaték az ilyenfajta szokásjoggyűjteményeket csaknem kivétel nélkül, törvényszerűen a kódexként alkalmazás felé hajtja. Az írásbeli objektíválás pillanatfelvételszerű leképezést, a kódexkénti felfogás azonban megmerevítést is jelent. Ennek megakadályozását szolgálta, hogy Jávában, amikor az 1930-as években az adat-jogot írásbafoglalták, a gyűjtemény minden oldalának alján nagybetűs felírás hirdette: „LEÍRÁS EZ A KÖNYV, ÉS NEM KÓDEX!”. KENNING, J., *Some Remarks on Law and Courts in Africa* = Integration of Customary and Modern Legal Systems in Africa, New York — Ife-Ife, Africana Publishing Corporation — University of Ife Press, 1971, 69–70.

⁵⁴ Az előbbire példaként szolgálhat Buganda, Basutoföld, Swazi-föld, Bechuana-föld, és részben Szomália (ALLOTT, 225), az utóbbira pedig — büntetőjogában — Nigéria (ALLOTT, 227) és Kenya (BENTSI-ENCHILL, 65, 2. jegyzet).

⁵⁵ A *Tanganyika Customary Law Project* kapcsán ennek hangsúlyozott kifejezést is ad COTRAN, 85.

kásjogkodifikálás mindenképpen betölti. Az egységesítés nem ezek megvalósulását érinti, hanem ezekhez kapcsolódó többletfunkciót képez.

A szokásjogkodifikáláson keresztül történő átmenet — akár ilyen, akár olyan formában valósuljék is meg — elvontan szemlélve nemcsak szükséges, de kívánatos lépcsőfoknak is tűnik. Aggályokkal vele szemben leggyakrabban csak európai szerzők élnek, önmagában nem alaptalanul azzal érvelve, hogy a szokásoknak adott fejlődési szinten rögzítése mesterségesen tesz pontot egy természetes fejlődésre: nemcsak lehetetleníti továbbfejlődésüket, de a merevítő lehatárolással meg is hamisítja eddigi fejlődésüket.⁵⁶ Ez az egyébként jogosult fájdalom azonban a modernizálás kényszerében, úgy tűnik, csak az etnográfiai múltmentésre jellemző érzékenység, esztétizáló szépelgés lehet. A törzsi hagyományokban foglalt kétségtelen humán értékeken túl saját ébredező nacionalizmusukkal, afrikaiságukkal is viaskodni kényszerülve maguk az afrikai államok foglaltak állást, hogy a hagyománymentés *versus* modernizálás kínos alternatívájában ésszerű, bár fájdalmas döntést előkészítsenek. Az alternatíva, s azt látszólagossá téve a fejlődés szüksége adva volt, s ha bizonyos kompromisszum-lehetőségeket meghagyva is, az érintett államoknak határozottan dönteniük kellett. Ezzel magyarázható, hogy a társadalmi-gazdasági fejlesztés gyorsuló kényszerében, az idő zavarát érezvén a szokásjogrögzítést az afrikai államok csaknem egyöntetűen vállalják, — ezzel együtt mégis habozó magatartást tanúsítanak. De nem azért, mert sokallják, hanem inkább azért, mert keveslik e megoldást; és ezzel párhuzamosan keresik magának a szokásjognak meghaladása módját. Vagyis a politikai vezetés számára leggyakrabban nem az átmenet szükségessége tűnik kétségesnek, hanem az, hogy felesleges, veszendőbe hagyható évtizedekkel nem rendelkezvén van-e idő fokozatos átmenetre.

A más és másért, de egyként terhes alternatívák — a fokozatos átmenet érdekében történő lelassulás, vagy a hagyományos mentalitás megtagadására kényszerítő előrerohanás — kockázatai közt a választás szüksége olykor egy pszichikai tehetetlenség nyomatékának súlyával sugallja kívánatosként és választandóként a végleges eredménnyel kecsegtető megoldást, a kodifikációs felváltás perspektívájának előrehozatalát. Ilyen lélektani helyzetben válik dominánssá annak hullámzóan aktuális képzete, hogy napjainkban „az afrikai kormányok csaknem egészükben kódexek, és nem szokásjogkönyvek alkotását kívánják... Ugyancsak tűnődhetünk azon, vajon a jogkönyvképzés — mielőtt még megvalósulást nyerhetne — nem válik-e túlhaladottá a kodifikáció javára.”⁵⁷

A kodifikációs felváltás útjára lépés, e harmadik út választása tehát még a fiatal, az előző utakat-lépcsőfokokat végig nem járt afro-ázsiai államok számára is csábítóan tűnik; — mindenekelőtt azért, mert gyors, félutasságban meg-

⁵⁶ Ld. pl. KENNING, 69 és köv.

⁵⁷ POIRIER, Jean, *La rédaction des coutumes juridiques en Afrique d'expression française* = *La rédaction des coutumes dans le passé et dans le présent*, 280.

rekedést nem ismerő átmenet, végleges megoldás reményét adja. A kodifikációs felváltás a megelőző iratlan és írott jog helyébe lépve, azok felhasználandónak ítélt tapasztalatait átmentve és reformgondolatokkal ötvözve az addig etnikailag-regionálisan és jogforrásilag egyaránt tagolt jognak egységesítése, a további jogfejlődés döntő (vagy kizárólagos) alapjául egy új minőségű kódex-jognak tétele. Benső igényei és lehetőségei szerint a kodifikációs felváltás is a hagyományokhoz kötődésnek s a modernizálás követelményei kielégítésének „harmonikus szintézisét” valósítja meg.⁵⁸ Igazat kell tehát adnunk a megállapításnak: a törzsi-nemzeti jelleg nem kizárólag a szokáshoz tapad, — új feladatok fényébe állítva az a törvényhozásban is tükröződhet.⁵⁹

E harmadik út a kódex-formának a jogforrási rendszer alapvető vagy éppen kizárólagos formájává tételében egységes utat képez, gyakorlati megvalósítását (mindenekelőtt a szintézis milyenségét: a régi őrzésének s az új érvényesítésének mértékét) tekintve mégis különböző megoldásoknak enged teret. Előfordulhat például, hogy az érintett államok kodifikációs felváltásra irányuló erőfeszítéseiket egy jogterületre koncentrálják;⁶⁰ a felváltás igénye a jogrendszer egészére kiterjedő, de a régi forrásoktól tartalmilag csak kevésbé elszakadó (főként kompilációs-rendszerező funkciójú), új minőséget döntően a formában eredményező kódex-sorozathoz⁶¹ vagy éppen egyetlen, de átfogó kódex elgondolásához⁶² szintén vezethet; és az is lehetséges végül, hogy a kodifikációs felváltásra irányuló törekvésben a szintézis-igénnyen belül reformtendenciák kerüljenek előtérbe, és az afrikai jogban is egy sajátos amalván, a recepciós megoldásokhoz közelítő kódex-típust eredményezzenek. A kodifikációs felváltásban sajátos többlet-problémát és többlet-szint jelenthet az, ha egy angolszász kolonizációs hatású országnak saját tradícióin és csökevényein túl a szerzett precedens-jogi beidegződésekkel is meg kell bírkóznia, hogy a kodifikációs jogalkotási és jogalkalmazási technikát elsajátíthassa. A kodifikációs út végső választását többnyire ez nem befolyásolja, megvalósítását azonban közbenső átmeneti formák beiktatásával legalább is lassíthatja, ha ugyan el nem odázza.⁶³

⁵⁸ GONIDEC, 275.

⁵⁹ *Pravo v nezavisimih sztranaš Afriki*, 56.

⁶⁰ Togo polgári jogi kodifikációs kísérleteire vetítve ld. pl. AMEGA, Louis-Koffi, *Prière pour un Code civil togolais*, Recueil Penant, LXXVI (1966) 712, 275 és köv.

⁶¹ Szenegálban 1961-től kezdődően például több, mint tucatnyi — egyebek közt a polgári (1966), kereskedelmi (1963), sőt a Franciaországban sem kodifikált közigazgatási jogot (1966) egyaránt átfogó — kódexet hoztak létre. *Pravo v nezavisimih sztranaš Afriki*, 56 és köv.; M'BAYE, Kéba, *L'expérience sénégalaise de la réforme du droit*, Revue internationale de Droit comparé, XXI (1971) 1, 36 és köv. E kodifikáció-sorozat tendenciáját jellemzően a tartalmi kompromisszum elemének túlsúlyra jutását — magánjogi vonatkozásban a gyarmati korszakból megismert francia példa csaknem szolgai másolását, más vonatkozásban pedig az elodázást, megrettenést a muzulmán hagyományok felforgatásától — hangsúlyozza CHABAS, Jean, *Réflexions sur l'évolution du droit sénégalais* = Études juridiques offertes à Léon Juilliot de la Morandière, Paris, Dalloz, 1964, különösen 141 és köv.

⁶² Hivatalosan is rögzítetten (The Kenya Gazette, 1967, 17 March, Special Issue) például Kenyában ilyen elképzelés született. *Pravo v nezavisimih sztranaš Afriki*, 51.

⁶³ Ez volt a kicsengése például annak a kelet-afrikai jogfejlesztést érintő vitának, melyben a bírói út hatékony eszközként történő elfogadhatóságát mindenki kizárta, ugyan-

Nyilvánvaló, hogy a jogmodernizálás irányában a legnagyobb, legelhatározottabb előrelépést ez a recepciós megoldásokhoz közelítő típus testesíti meg; egyszersmind azonban ez az, ami leginkább veszélyezteti, hogy elszakad a jelentől, a múltnak a jelent időlegesen még sok szállal kötő, erősen formáló emlékeitől. A Törökországba átültetett Zivildgesetzbuchnak, láttuk, fél évszázad sem volt elégséges, hogy benső erővé, a társadalmi-gazdasági fejlődés fermentumává váljék. Hasonlóképpen az afrikai recepciós megoldásoknál is kétséges, vajon lesz-e elég erejük ahhoz, hogy a modernizálás kibontakozásának ösztönzőjévé és standardizálójává válva — miközben maguk is asszimilálódnak — a társadalmi-gazdasági viszonyokat valóban hatékonyan befolyásolják. E kérdés felvetése a jövőre feltétlenül indokolt, a jelen választását azonban (és ez az elmaradottságból való fejlődés egyik paradoxona) alig befolyásolta. Mert az előrelépés szükségétől hajtva ilyen választás egyszerűen kikényszeríthető. Vagy azért, mert a szélsőséges törzsi partikularizáltság a törzsi jogokra hagyatkozást eleve reménytelenné tette;⁶⁴ vagy pedig azért, mert a jogélet (és elsőként a törzsi jogok) hallatlanul nagyfokú fejletlenségében a törzsi joganyag fejlesztése értelmetlenül illuzórikus vállalkozásnak tűnt, más hagyományok követése viszont politikailag nem bizonyult célszerűnek.⁶⁵

A kodifikációs felváltás e drasztikus formájának megértéséhez tudnunk kell, hogy a társadalmi viszonyok fejlődése ezekben az államokban összehasonlíthatatlanul alacsonyabbról indult, s alacsonyabban is tartott, mint akár Törökországban az I. világháború táján. Ezek az országok (mint Etiópia) még

akkor azonban még azt a kompromisszumos javaslatot (EÖRSI, Gyula, *Some Problems of Making the Law*, East African Law Journal, III [1967] 4, 275—276) is, hogy szakaszosan kodifikáljanak: előbb az alapelveket, majd ezek gyakorlati tapasztalatai, a szokásjogi s az eset-jogi normaanyag megfelelő adaptációi felhalmozódásával a kikristályosodó részlet-szabályokat is — túl radikálisnak, s ezért kivihetetlennek találták. Ezért született olyan további közvetítő javaslat (GHAI, Y. P. — WLUTFORD, W. C., *Reform of Private Law in East Africa Mawazai* II. (1968?) 1. 50—51), hogy szakaszosan araszolva, szokásjogi tradíciók szempontjából közömbös periférikus jogterületről indulva kodifikáljanak, hogy folyamatos kísérletezéssel s gyakorlati tapasztalatszerzéssel az új technika befogadását biztosíthassák.

⁶⁴ Ez indokolta például alapvetően az Elefántcsontparton elfogadott nyugati mintájú törvények sorozatát (1964). GONIDEC, 273 és 276.

⁶⁵ Etiópiában — két francia és egy svájci összehasonlító jogi szakértő bevonásával — 1954-ben a jog átfogó kodifikálásába kezdtek. Ennek eredményeként fogadtak el büntető (1957), polgári (1960), kereskedelmi (1960), majd büntető (1961) és polgári (1965) eljárási törvénykönyveket. E külső forrásokra hagyatkozó, a régi jogot egészében meghaladó fejlesztés alapvető oka az volt, hogy az ország szokásjogi hagyománya jobbára eseti-esetleges méltányosságra, *ad hoc* konfliktusfeloldásra szorítkozott, és primitivitása okán egy nemzeti jogrendszer megalapozására nem bizonyulhatott érettnak. Voltak a XIII—XVI. századi *Fetha Negast* ortodox keresztény nomokanonban megtestesülten jogiként értékelhető hagyományaik, az új jogrendszert azonban profán alapokra felépítették kívánták. Nem fejleszthették tovább végül a technikailag lényegesen csiszoltabb muzulmán hagyományokat sem, nem is csupán és egyszerűen vallásos indíttatásuk miatt, hanem azon speciális okból sem, hogy az idegenektől behurcolt mohammedanizmus a nemzetiként felfogott keresztény ortodoxiával Etiópia történelme során mindvégig érzékeny vitákat kavargatva szemben állt. DAVID, René, *Les sources du Code civil éthiopien*, Revue internationale de Droit comparé, XIV (1962) 3, 497 és köv. és VANDERLINDEN, Jacques, *Introduction au droit de l'Éthiopie moderne*, Paris, Librairie générale de Droit et de Jurisprudence, 1971, 212.

egy évtizede is a világ legelmaradottabb területei közé tartoztak, következésképpen egy nyugati kódex mechanikus recepciója áthidalhatatlan szakadék átugrását feltételezte volna. Minthogy tehát a jelen s a felsejlő jövő közti távolság a leküzdhetőnél nagyobb volt, magát az afrikai törzsi hagyományok helyébe ültetendő kódexet közelítették, primitivizálták. Kodifikációs programjuk kialakítása során a nyugati minták átvételének kívánalmát a primitív jelen sajátos adottságainak tett messzemenő engedményekkel kombinálták, s ebből a célból egy mesterséges kódexet preparáltak. Lombik-bébiként hoztak létre egy sem nem szorosan eredeti, sem nem szorosan recepciós kódexet. Amit a primitív viszonyokhoz simulás s a hatékony fejlesztés ígérete között közvetítőként létrehoztak, „összehasonlító” kódex volt, a kódex-képzésnek egy sajátosan új — számtalan kódex számtalan rendelkezésének adott, egyedi kombinációján épülő válfaja.⁶⁶ Ezt a mesterséges képződményt (amit európai alkotói az afrikai törzsi hagyományokra épülőként, a megmintázott állam társadalmi-gazdasági viszonyaihoz egyedi módon illeszkedőként álmodtak meg) a jelenlegi fejlődés mégis beékelődött idegen testként, kilökődésen munkálva, védekező mechanizmusainak beindításával viseli csupán el.⁶⁷ A kérdés tehát, mint fél évszázada Törökországban, itt is szükségképpen felvetődik: vajon ezek az önmagukban tiszteletet érdemlő, bár mesterkélt alkotások a gyakorlatra vetítve nem bizonyulnak-e csupasz „fantázia-törvényeknek”,⁶⁸ a társadalmi befolyásolhatás határain túlmutató idealisztikus képződményeknek?

Ha a törzsi szokásjogmodernizálás kérdésének egészét kodifikációs problémaként kivetítve most végső számvetést végzünk, megállapíthatjuk, hogy a kódex-forma egyaránt kulmináló pontját: szervezési közeget, instrumentumát képezi a szokásjogmodernizálás különféle útjainak. A majdani szokásjogrögzítést előkészítő bírói fejlesztéstől a kodifikációs felváltásig — jogi minőségüket, társadalmi súlyukat és radikalizmusukat tekintve — különböző lehetőségek adóttak, melyek nemcsak a modernizálás eltérő lépcsőfokait jelzik, de a kodifikáció eszközében immanensen rejlő felhasználási lehetőségeket is egymást követően feltárják. A szokásjogrögzítés hivatalos, normatív merevítő varián-

⁶⁶ Az etiópiai polgári törvénykönyv szerzőjeként írja David, hogy a kódex minden szakaszát ismert, másutt hatályban volt, hatályos vagy hatályosként tervezett megoldástól kölcsönözték, de ugyanakkor egyiket sem másolták. Az „összehasonlító” kodifikálás összehasonlító mozzanatának elvont teljességére szemléltetőül említi, hogy a monokratisztikus, félféudális Etiópia agrárviszonyainak szabályozásánál egyebek közt például felhasználták a szovjet kolhozrendszer s a cári agrártörvényhozás részeredményeit egyaránt. DAVID, *Les sources du Code civil éthiopien*, 503 és 505.

⁶⁷ Etiópiában például a lakosság 95 %-a analfabéta, de a törvényhozás nyelvét (az amharik nemzeti nyelvet) a fele egyébként sem értene meg. Ilyen feltételek között az új törvényhozástól átütő sikert várni gyermeteg álmodozás lenne. Törvényszerű hát, hogy „a muzulmán jog ... továbbra is hatályos, noha elvben semmi kötelező ereje sincs már, és ugyanez a helyzet ... a hagyományos jogokkal, melyek — úgy tűnik — a kódex mellett szintén fennmaradnak, mert nincs az államnak eszköze, mely szükséges lenne ahhoz, hogy az ország törvényének általános tiszteletét biztosítsa”. VANDERLINDEN, 209.

⁶⁸ GONIDEK, 276.

sában, a szokásjogkodifikációban például (a kodifikáció írott-jogi jellegéből adódó sajátosságokat ezúttal figyelmen kívül hagyva) a rendszerezés eleme dominál. A kodifikáció ez esetben arra irányuló sajátlagos eszköz, hogy a szokásjogi hagyomány amorf, képlékeny anyagát formássá tegyék, benső kapcsolatait s kohézióit feltárva egymáshoz kapcsolt tételek rendezett sorozatává tagolják. A kodifikációs felváltás összetettebb funkció betöltésére szolgál. Míg a szokásjogkodifikációnál a kodifikáció sajátlagos eszközével megvalósított írott joggá tétel fő tartalmaként a rendszerezés szerepel, a kodifikációs felváltásnál ez alárendelt, másodlagos mozzanattá lesz. A szokásjogkodifikációban a nóvum az írott joggá alakításban mint új formában jelentkezik; a rendszerezés eleme ebben új tartalmat nem ad. A kodifikációs felváltásban viszont az új forma új tartalommal párosul; nóvumát a jogfejlődésben bekövetkező teljes törés, a korábbi fejlődéssel tartalmilag is diszkontinuus új jogi indítás adja.

Ezért hordoz hangsúlyozottan közvetlen társadalmi jelentőséget a kodifikációs felváltás, mert lényegét illetően egy mesterségesen befolyásolt ellenőrzött fejlődési folyamatnak olyan mozzanata, amely messze túlmutat a jogon, lévén az csak formáját adja. A kodifikáció eszközével a jog itt valóban csak az *ancilla* szerepét játszhatja. E szerepet érintően különböző látszatok adódnak. Ezek azonban nem feltétlenül vallanak a teljes igazságról, s ezért téves megítélés forrásává válhatnak. A kodifikáció ugyanis Európában hagyományosult formájában⁶⁹ olyan szerves fejlődés betetőzése, szintetizálásban csúcsonló diszkontinuus formanyerése volt, ami a megelőző kontinuos fejlődést egészében nem szükségképpen tagadta, noha cezúrát tett a végére. Nos, ez az európai klasszikus kodifikációs modell nélkül nyert alkalmazást a kodifikációs felváltás eszközével élő afro-ázsiai államokban, hogy azt a szervességet, amely e kódexeket honuk belső társadalom- és jogfejlődésének legsajátabb termékeként kitermelte, elsajátíthatták volna. A kódex még akkor is, ha mint itt -- idegen recepció vagy jogimport eszközéül szolgál, e szervesség látszatát vagy reményét hordozhatja. Valójában azonban, ha a tényleges társadalmi-gazdasági szükségletektől, lehetőségektől és fejlődési tendenciáktól eltávolodik, olyan *dominusszá* lép elő, amelyet a realitással vívott egyenlőtlen küzdelem előbb vagy utóbb biztonsággal felmorzsol, megbuktat.

A szervesség lehető megközelítése, az ancilla- s a dominus-szerep dialektikusan egymásbajátszó megvalósítása az afro-ázsiai jog modernizálásában is a kodifikációs felváltás feladata. Olyan tükörképpé kell válnia, mely a küzdésre érdemes jövőt előlegezi, de nem válik *tabula utopiarum*-má.

⁶⁹ Vö. VARGA Csaba, *A jog funkciója és a kodifikáció*, Jogtudományi Közlöny, XXVIII (1973) 12, 674 és köv.

4. Kodifikációs problémák a modernizált afro-ázsiai rendszerekben

Az előbbiekből kitűnt, hogy a kódex-képzés eszköze az afro-ázsiai államok többségében kulcsszerepet játszik alulfejlettségük következményeinek leküzdésében, társadalmi-gazdasági fejlődésük meggyorsításában. A kodifikációt aligha tekinthetnénk valamiféle panaceának a fejlődésben lemaradás orvoslására, kétségtelen mégis, hogy a modernizálás instrumentumtárának aligha elhanyagolható eszközét adja. Ezen eszköz felhasználása eleve sokszínűséget mutat, hiszen az afro-ázsiai rendszerek a korábban mondottaknak megfelelően korántsem homogének. Vannak számosan közöttük, melyek a modernizálás alapfeladatát már maguk mögött tudják, és mégis felvetnek kodifikációs problémákat. Ezek azok a rendszerek, melyeket bevezetésünkben a kivételek gyűjtőkategóriájába vontunk össze. Legáltalánosabb jellemzőjük, hogy a nyugati fejlődési mintákat már több-kevesebb sikerrel, változó arányban magukhoz asszimilálva-idomítva elsajátították; hogy modernizálásuk ha nem is európaizálta, eredeti tradicionális intézményi-ideológiai berendezkedésüktől jórészt már mégis eltávolította őket; és hogy ennek megfelelően jogfejlődésük döntően immár nem valami archaikus vallási-törzsi jog felváltásának függvénye.

Az afro-ázsiai államoknak ez a csoportja (éppen mert a valamiben eltérőket fogja össze) elsődlegesen nem valamely tulajdonság meglétében különbözik a többi csoporttól; inkább egy ilyennek hiányában.

Témánkat illetően mindenekelőtt abban, hogy a muzulmán vallási-jogi hagyomány és/vagy a törzsi szokásanyag nem konfrontálódik már bennük a modernizáló jogfelváltás kényszerével; a profanizálás, az etatizálás, az egységes tételezett-írott joggá tétel ezekben már elvégeztetett. És éppen azért, mert nyugati alternatívák választását-befolyáshoz juttatását modernizálásuk már eleve feltételezte, kodifikációs problematikájuk sem az imént elemzettekkel, hanem inkább a például szolgáló és példaként felhasznált típusok problematikájával mutat szorosabb közösséget.

Ez a jellemvonás egyfelől abban jelentkezik, hogy a kérdéses rendszer legalábbis a kodifikációs problémafelvetés szempontjából — teljességgel magába fogadja, belsőlegesen a gyarmatosító vagy recepciós folyamat során elszenvedett külső hatást. Másfelől pedig abban, hogy e belsőlegesített idegen befolyás gyakran oly természetességgel válik bennük egyeduralkodóvá, hogy az állam jogalkotása, mely idővel politikailag-gazdaságilag egyaránt teljes önállóságot nyer, később lehetőségei teljes birtokában is ezt asszimilálja még nemzetibbé ahelyett, hogy egy nemzeti jogfejlesztés jegyében ezzel szemben alternatívát állítana.

Példaként említhetjük, hogy van olyan állam, ahol a gyarmatosítónak kontinentális kodifikációs hagyománya rakódott rá a bennszülött kodifikációs hagyományra. Ezen utóbb angol-amerikai befolyás sem változtatott, csu-

pán csak továbbformálta. Végül a nemzeti jogfejlődés is — kodifikációs nézőpontból — alig tett előrelépést a hajdani kolonizációs befolyáshoz, hatásokhoz képest. Lényegében csak a régi forrásokat adaptálta, s ha ennek során valamilyen változást hangsúlyozott, úgy az csupán annyi volt, hogy a gyarmati korszak ellentétes hatásait fokozottabb rugalmassággal szintetizálta.⁷⁰ Van olyan állam, amelyben „a rendszert, mely évszázadokig Nyugat-Európa közös joga volt”,⁷¹ vagyis a kodifikációs rendszerbefoglalás előtti széttöredezett (s évszázadok alakítgatásai során folyamatosan adaptált) római-germán jog hollandiai változatát konzerválták, s e prekodifikációs és kodifikációellenes hagyományt — angol-szász hatásokkal ötvözve — oly meghatározóvá emelték, hogy még nemzeti törvényhozás jelenlétében, a jogforrási rendezetlenség feszítő nyomása ellenére is a kodifikáció gondolatát csírájában megfojtották.⁷² És

⁷⁰ Fülöp-szigeteken például a filippinók hajdani joga, bár egészében nem volt írott, a *Codex Maragtas* (1200 körül) s a büntetőjogi tartalmú *Codex Kalantiao* (1433) képeben már rendelkezett bizonyos bennszülött kodifikációs hagyománnyal. A hetedfélszáz éves spanyol gyarmati uralom végén bevezetett spanyol kódexek — a *Codigo Penal* (1870), a *Codigo Commercial* (1885), a két eljárásjogi törvénykönyv (1888), valamint a *Codigo Civil* (1889) — így e hagyományokra ráépülve az európai klasszikus kodifikációs hagyomány magvát vetették el. A jogot ez tartalmában megrázkódtatta, formailag azonban minőségi ugrást nem jelentett. A század első felének négy évtizedes amerikai gyarmati uralma e tendencia továbbvitelében kettős hatásúként jelentkezett. Egyrészt, jogalkotási síkon, a kódex-képzés hagyományait továbbfejlesztette — ennek terméke a *Code of Criminal Procedure* (1900), a *Revised Administrative Code* (1917), a *Revised Penal Code* (1932) és a polgári eljárási *Rules of Court* (1940) —, másrészt azonban, jogalkalmazási síkon, ezt a hatást keresztelte, a bírói precedensek kötelezővé tételével ugyanis a kodifikációnak (legalább is klasszikus kontinentális értelmében) mindjárt élet vette. Nos, Fülöp-szigetek önállósulása a II. világháború után fejlődése irányában minőségi változást ügyszólván egyáltalán nem eredményezett. Ami változásként mégis számbavehető, az nem több, mint annak ténye, hogy a gyarmati korszak ellentétes hatásai közt a szintézist hangsúlyozottabban kereste. Spanyol–amerikai kódexeit érvényben hagyta; változásokat tükrözően csupán új *Civil Code*-ot alkotott (1949), ennek eljárási vetületét, a *Rules of Court*-ot átdolgozta (1964), és napjainkba nyúlóan új *Code of Crimes*-t és ismét *Revised Administrative Code*-ot tervez. Vagyis törvényhozása a régi fejlődés valamelyes mennyiségi követése irányában halad. Szintézisigényt is csupán a kodifikáció angol–amerikai felfogásának tett engedmény jelez, a polgári törvénykönyvnek az a rendelkezése (8. §.), amely szerint „a törvényeket vagy az alkotmányt alkalmazó vagy értelmező bírósági döntések ezentúl Fülöp-szigetek jogrendszere részeinek tekintetnek”. GAMBOA, Melquiades J., *An Introduction to Philippine Law* (1926), 7th ed., Dobbs Ferry, Oceana, 1969, passim, különösen 12 és köv., 68 és köv.

⁷¹ Van den, HEEVER, *Partiarian Agricultural Lease in South African Law*, Cape Town, 1943, 7. Id. HAHLO — KAHN, 37.

⁷² Dél-Afrikában „tekintélyek” címén a jogforrási rendszer integráns elemeiként idézhető Justinianus csakúgy, mint a glossátorok bármelyike, Grotius, vagy akár a (Dél-Afrikát már rég elvesztett) Hollandiában napjainkban hozott felsőbbbírói döntések. A római – holland jognak helyi szokásokra ráépítése, majd angolszász hatásokkal keveredése e mozaikszzerűen szétforgácsolt, minőségi egységgé viszont nem kovácsolódó jog kodifikálásának gondolatát már 1895-ben felvetette. Ez a gondolat az 1920-as években új impulzust kapott, ama félelemben megtestesülve, hogy a szervesetlen tételtömeggé szétesett hagyományos római – holland jogot — ha kodifikáció révén nem nyer rögzített formát — a Brit Nemzetközösségben élés távoli hatásaként az angol jog elnyeli, magába olvasztja. A rögzítetlenségből-széttöredezettségből szükségképpen adódó nagyobb bírói szabadság hagyománya és kíváncsága azonban minden félelemnél erősebbnek bizonyult. Kerr Wylie (1939), majd T. W. Price (1947) már mindennemű kodifikáció ellen foglaltak állást, s csupán digesztálást, illetőleg rendszeres dogmatikai feldolgozást javasoltak — olyan minimumprogramot, mely megfelelő szakemberek hiányában még napjainkban is várat magára. HAHLO — KAHN, 28 és köv., különösen 49, 30. jegyzet.

van olyan állam, ahol a gyarmatosító angol berendezkedés a saját jog exportjának biztosítására kodifikációs formában primitivizálva, a gyarmati feltételekhez adaptálva nagyban-egészében intézményesítette jogát. Évtizedek, sőt csaknem egy évszázad múlt el azóta, s noha az önálló államiság elnyerése, majd az önálló alkotmányozás éppen egy sajátosan nemzeti s ugyanakkor demokratikus és haladó jogfejlődés ígéretét hordozta, lényegét illetően a jog nem változott. Keretét, s nagymértékben formáját és tartalmát egyaránt továbbra is a gyarmati korszak jogimportjának kódexek sorában való összefogása alkotja.⁷³

Ez a jellemvonás arra látszik utalni, hogy a modernizált afro-ázsiai rendszerek kodifikációs problematikája egészében a modernizáló kontinentális vagy angolszász rendszerek kodifikációs problematikájához tapad. Példák mutatnak rá — tehetnénk hozzá —, hogy az önállósuló jogfejlesztés gyakran sem tartalmában, sem formájában nem megy ezeknél tovább. Ez az állítás azonban, mint rögtön látni fogjuk, ilyen apodiktikus tételként nem áll, csak olyan féligazság lehet, melynek teljességét két tényező határozottan korlátozza.

Részben az, hogy a modernizált rendszerű afro-ázsiai államoknak globálisan jellemzője ugyan, mégsem minden esetben szigorúan érvényesülő eleme a modernizáló hatást gyakorló rendszer kodifikációs ideológiájához és gyakor-

⁷³ India esetében a gyarmatosító angol jogexport jellemzőire ld. VARGA, *Kodifikáció az angolszász rendszerekben*, 618—619. Paradox helyzet, hogy Indiában jórészt még ma is azok a kódexek és quasi-kodifikációk hatályosak, amelyek a maguk idejében az angol jog-export igényeinek kielégítésére, ill. az angol jogreformok adaptált átvételére jöttek létre. Ennek megfelelően az indiai jog törzsét ma is a *Penal Code* (1860), a *Code of Criminal Procedure*-nek (1861, 1872, 1882, 1898) a jogegyenlőség érvényesítése érdekében megújított változata (1949), a *Code of Civil Procedure*-nek (1859, 1877) az angol *Judicature Acts* reformjait követő másolata (*Civil Procedure Code*, 1908), az angol jogot összefoglalóan adaptáló *Indian Sucession Act* (1865), *Indian Contracts Act* (1872), *Indian Trusts Act* (1882), valamint az angliai részkodifikációs aktusokat szolgáiban másoló *Indian Sales of Goods Act* (Angliában 1893, Indiában 1930), *Indian Partnership Act* (Angliában 1890, Indiában 1932) és *Indian Companies Act* alkotja. Az angol jogfejlődéshez való hallatlanul szoros tapadást jelzi, hogy ez utóbbi Act-nek nemcsak eredeti kibocsátása (Angliában 1908, Indiában 1913), de reformja is (Angliában 1929, Indiában 1936) néhány évvel példája után kullogva, a gyarmatosítói mintát másolta. Évtizedekkel később India önálló állami-jogi indítást szimbolizáló alkotmányának (1949) 44. §-ában ugyan kimondta, hogy „Az állam arra törekszik, hogy egységes polgári törvénykönyvet biztosítson az állampolgárok számára India egész területén”, ez azonban — egyébként is preambulumról lévén szó — írott malaszt maradt. S a törvényhozási lemaradásban nem is annyira a volt gyarmatosítói jog konzerválása a ludas. A nemzeti s a haladó közti paradoxikus ellentmondást ugyanis az jellemezte itt, hogy az angol jogot ugyanabból az okból konzerválták most, amiért annak idején bevezetésére egyáltalán sor került; tudniillik azért, mert „nem volt nyilvánvaló alternatíva”. Volt és van ugyan nemzeti jogi hagyomány (a hindu jog képében), ez azonban iskolák és értelmezések szerint rendkívül széttagolt, osztatlan erkölcsi-vallási-jogi szabályhalmazt képez, olyan szentkönyvekben megtestesült forrást, amely mind a kodifikálásnak, mind a modernizálásnak hajlíthatatlanul ellenáll. Ezért oly paradoxikus az önálló indiai jogfejlődés képe: a *Hindu Code* elgondolása (1948) utópisztikusnak bizonyult; a vallási szabályanyag felváltása lehetetlen feladat; s így az, ami maradt, nem lehet és nem is lehetett más, mint a legalább közös, egységes, kodifikált, profán, jogalkotóilag is adaptálható angol gyarmati jogi örökség messzemenő hasznosítása. GLEDHILL, Alan, *The Republic of India: The Development of its Laws and Constitution* (1951), Westport, Greenwood Press, 1970, passim, az idézet 147, a hindu jog elemzése pedig 208—209.

latához való kapcsolódás. Van például olyan állam, mely a feltétlen autokratizmus abszolutizmusától, a jogot a mindenkori uralkodó önkény készséges eszközüül tekintő nihilizmustól közeledett az európai, a jogot valaminő társadalmi egyensúly kifejeződéséként is felfogó állami-jogi berendezkedés felé. Azt a jogot, ami a tételező isteni *Tenno* személyével és intézményeivel szembeszegezve nem nyert még soha sem objektíválást, sem pedig alkalmazást, most az alanyi jog fogalmát és ideológiáját is meghonosítva modernizálták.

Francia – német hatású kódexek sorával jogrendszerét gyökeresen újraformálták, sőt a kodifikáció lendületét (noha azóta számottevő amerikai hatást is elszenvedtek) változatlanul megtartották. Napjainkban e sokszínű hatást bizonyos nemzeti hagyományok érvényesítésének is utat engedve szintetikus módon újrafogalmazták, és e tendenciát erősítően jogrendszerük alapvető ágait újrakodifikálták.⁷⁴ De van olyan állam is, mely a mohammedán, a Török Birodalomban recipiált francia, valamint az angol joghatást együttesen szenvedte el, hogy egy nyugati, az angol – amerikai rendszerek állami-jogi berendezkedéséhez közelítő, önállósuló politikai létet nyerő államban e hatásokat a nemzeti-vallási hagyományok archaikus kötőanyagával elegyítve egy új jogi indítás alapjává formálja. Ennek során jogászai arra törekszenek, hogy a múlt kaotikus hatásait (melyek kodifikációt csak töredékes s ellentmondásos megnyilvánulásokban, felemás módon ismertek), a kódexképzés eszközével egy új minőségi szintetikus elemeivé gyúrnák. Ez azonban a múlt kötése miatt legalábbis egyelőre nem realizálódhat: gyakorlati megkísértését a századokkal előbb megkövült archaikus hagyomány (mely a nemzeti öntudatnak, a múlt közösségi tudata átsugároztatásának kétségkívül erjesztője, a modern nemzeti

⁷⁴ Japánban, mint már láttuk is, a *Meidzsi*-korszaknak nyugati hatások előtt utat nyitásban francia és német politikai, gazdasági-jogi befolyások versengtek a kialakítandó kódexek arculatának meghatározásában. A megalkotásra került polgári és büntető eljárási (1890), polgári (1896), kereskedelmi (1899) és büntető (1907) anyagi törvénykönyvek végül is vegyes hatásokat tükröztek, a fokozatosan militarizálódó társadalmat azonban a kódexek mögöttes területét képező polgári eszmékkel át nem itatták. A demokratizálást paradoxikus módon csak a császári intézménynek, a *Tenno*-rendszernek megbuktatása, a jogváltozásokat is előidéző amerikai katonai megszállás hozta el. A demokratikus alkotmányozásnak s a jogrendszer ezt követő újraformálásának amerikai színekben történő végrehajtása azonban korántsem gátolta az alig fél évszázados kodifikációs hagyomány fenntartását, a jog újrafogalmazásának rekodifikációs formában való megvalósítását. NAKUMURA, Kichisaburo, *The Formation of Modern Japan As Viewed from Legal History*, Tokyo, The Centre for East Asian Cultural Studies, 1962, különösen II. fejezet 2–4. pont, valamint NODA, Yosiyuki, *Introduction au droit japonais*, Paris, Dalloz, 1966, különösen I. cím 2. fejezet és V. cím. Egy újabb összeállításból pontosan is kitűnik, hogy a kodifikációs módosítások, novellálások és rekodifikációk oroszánrészét éppen napjainkban, a II. világháborút követő általános társadalmi, gazdasági-jogi fellendülésben végezték el. A háború előtti és utáni kodifikációs módosítások-novellálások aránya például a büntetőtörvénykönyvnél 2 : 7, a polgári törvénykönyvnél 3 : 7, a kereskedelmi kódexnél 6 : 13, a polgári perrendtartásnál 8 : 9 volt; sőt a büntető eljárási törvénykönyvet is, noha 1948-ben teljességgel újáalkották, egy évtized során 9 alkalommal módosították. *EHS Law Bulletin Series: Series of Japanese Laws in English Version*, Tokyo, Eibun-Horei-Sha, 1962, passim.

kibontakozásnak, jelenkori előrehaladásnak azonban kétségkívül gátja), úgy tűnik, sikeresen akadályozza.⁷⁵

Azok az afro-ázsiai államok tehát, melyek jogrendszerüket már a gyarmati berendezkedés időszakában, a Nyugat felé nyitáskor, vagy éppen az önálló államalakítás kísérőjeként egy új joggal felváltották (vagy legalábbis modernizálták), többnyire és alapvetően a felváltó (vagy modernizáló) rendszer kodifikációs ideológiáját és gyakorlatát vették át. A belső fejlődés formáitól és dinamikájától függően a modernizáló kodifikáció bizonyulhatott olyan előre-mutatónak (vagy legalább is a belső erők által igényelt fejlődés számára kielégítő keretet adónak), hogy úgy tűnhet: a gyarmati sorból kiszabadult államok kodifikációs fejlődése megrekedt a már elért szintnél, s mind a gyarmatosító fejlettebb rendszerének adaptált változatát, mind ennek kódexformát igénylő vagy elutasító ideológiáját és gyakorlatát konzerválták. Akkor ellenben, ha az asszimilálás nem volt teljes, ha a nyugati recepciós modernizálás nem küszöbölte ki a nemzeti hagyományok újraérvényesülését s befolyásuk torzító-

⁷⁵ Izrael a muzulmán jog iratlan anyagával együtt kapta a Medzsellé kódexét; a török állami jogalkotás I. világháború előtti termékeivel együtt a Palesztinában recipiált francia kódexeket; és végül a palesztinai angol gyarmati jogalkotással együtt, kisegítőként, az Angliában hatályos jogelveket. Az angol gyarmati berendezkedés itt is sajátos, jogexportot közvetítő kodifikációs hagyományt eredeztetett meg, mindenekelőtt a *Criminal Code Ordinance* (1936) s a *Civil Wrongs Ordinance* (1944) képeiben. BAKER, Henry E., *The Legal System of Israel*, Jerusalem etc., Israel Universities Press, 1968, 60–64. Az önálló államépítés úttörő kezdeményezései e hatások kevert színeivel is vegyülve az állami politika, vagy legalább is bizonyos hivatalos elismertség szintjén olyan kavargó, kialakulatlan törekvés- és nézettömeget eredményeznek, amelyben minden mindennel keveredik – talán, mint szerényen meg is jegyzik, egy lehetséges hozzájárulás: a szocialista gondolat kivételével. GINOSSAR, S., *Israel Law: Components and Trends*. Israel Law Review, I (1966) 3, 394. Nos, ebben a fejlődést sürgető, ugyanakkor kulturálisan, etnikailag s az érvényesülő ideológiákat tekintve rendkívül heterogén államalakulatban a zsidó államépítés évezredes álmának realizálására kódexszerű képződmények tömegét alkották meg. Ezek kodifikációs értékét viszont (mintegy a kontinentális befolyásnak angolszász hatással ellensúlyozásaként) rögtön csökkentik, sőt viszonylagossá is teszik azzal, hogy angolszász módon, azaz csak precedensképző alapként (és nem az alkalmazandó jog forrásaként) használják fel őket. E csökkentértékűségnek adnak egybek közt kifejezést azzal, hogy a *Code of Military Justice* (1948) kivételével nem is „kódexnek (*khukka*)”, hanem egyszerűen „törvénynek (*khok*)” nevezik őket. E kodifikációs-jogfejlesztő tevékenység alapproblémája az, hogy a végső kibontakozás, az eddigi keverékjognak egy karakterében nemzeti, minőségében új joggal történő felváltása útjai még ma sem tisztázottak. Mindenekelőtt a körül folyik a csatározás, hogy a zsidó jogi örökséget: a diaszpóra előtti talmudi joggyakorlatot s az elmúlt évszázadok gyakran sanyargatott, számkivetett, primitív feltételek között élő diaszpórikus zsidó közösségeiben még élő, de megmerevült rabbinikus joggyakorlatot a jelen kolonaként, avagy a fejlődés tartalékaiként, a jövő újjászülető ígéreteként fogják-e fel. Ez önmagában is heterogén, a diaszpórának köszönhetően területileg, fejlettségi és szemléletbeli aspektusból mindenképpen sokrétű jog újjáélesztésének akarása nyilvánvalóan rontja a kodifikáció esélyeit. Egyebekben kívül már csak azért is, mert a rabbinikus érvelési mód, az írott jogforrások szabad argumentációs alapként kezelése felélesztését hozza szükségképpen magával. Ennek kívánalma, esélyei persze még nem eldöntöttek. A nagyrészt halott tartalom mellett azonban az ezzel történelmileg összecsengő halott forma, a héber nyelv feltámasztása már rég eldöntött kérdés, ami a hagyományörzés s a csaknem mesterséges nyelvújítás folyamatosan újratermelődő konfliktusában már eddig is a kodifikációs-jogújító tevékenység felgyorsulásának súlyos akadálya. AKZIN, Benjamin, *Codification in a New State* = The Code Napoleon and the Common-law World, ed. by Bernard Schwartz, New York, New York University Press, 1956, passim, különösen 319 és köv.

egyediesítő hatását, úgy a kodifikációs problematika új színeket vett (és vehet is) fel, s a modernizáló rendszer problematikájához kapcsolódásában is önálló változatként él tovább.

Hogy előbbi példáinkat mélyítsük: nem csupán abban jelentkezhethet ez, hogy — első esetünkben — a francia–német kodifikációs hagyományokba beoltották az amerikanizálás s a rekodifikálás szellemét. Hanem különösen élesen abban, hogy e látszólag klasszikus ízű kodifikációs termékek értelmezésében-alkalmazásában, jogforrási jelentőségük gyakorlati realizálásában a konfliktusfeloldás ősi gyakorlatához tértek vissza. Egyre több a jele annak, hogy a kodifikált, tételezett szabályanyagot adott közösségi, sőt védelmet érdemlő egyéni érdekekkel konfrontáltan a jog kizárólagos vagy döntő megtestesítőiként azóta sem, most sem ismerik el. A törvény így tiszteletet érdemlő, de történelmi megnyilatkozássá lesz: súlyos, de nem is egyetlen, nem is végső argumentummá. Ehelyett „az ítéletnek csupán egyik lehetséges megalapozójává”, olyan orientáló iránymutatássá, amelynek „racionalitása vélelmét” is, ha szükségesnek látja, a bíró megdöntheti.⁷⁶ És ugyanilyen egyediesítő hatást gyakorol, hogy — második példánkban — ama területen, ahol kodifikációs és egyéb joghatások mozaikszerű kavalkádját állapítottuk meg, az erősödő nacionalizmusnak vallási-jogi hagyományok újjáéledésében megnyilvánulása nemcsak a kodifikációs hagyományokat és erőfeszítéseket teheti semmissé, de az újabban érvényesülő amerikai hatásoktól erősítve a meglevő kódexek realitását, gyakorlati érvényesítését is paralizálhatja.⁷⁷

Részben azonban az is a már modernizált afro-ázsiai államok kodifikációs problematikájának önállósága irányában hat, hogy az egységesítő felváltás művét csak tökéletlenül, bevégzetlenül hajthatják végre. És most nem arra az imént elemzett jellegzetességre gondolunk, hogy a kódex-alkalmazás gyakorlatát a külföldről kölcsönzött kódex transzplantálásának számára idegen közege eleve a maga honi hagyományaihoz igazítja, deformálja. Hanem arra, hogy az esetek többségében a jogmodernizálás aktusa, az egységesítő-felváltó kodifikáció nemzeti jogegységet végül is csak formailag hozott létre; — tartalmilag illet nem produkált. És — ismételjük — nem azért, mert gyakorlati realizálását számára idegen, nem testére szabott, eltérő hagyományokból táplálkozó módszerek alkalmazása befolyásolta. Hanem azért, mert a múlt kötőerejének eltéphetetlensége, a hagyományok továbbélésének szívóssága egyes jogterületeken vagy társadalmi csoportok körében az egységesítő-modernizáló kodifikációs felváltást egyszerűen lehetetlenné tette. Az történt csupán,

⁷⁶ NODA, 233 és 236. Ezzel egybehangzóan írják mások is, hogy Japánban a *law in books* egycsapásra európaizálható volt; a *law in action* ehhez való felzárkózása azonban — ha egyáltalán — csak egy „fokozatos folyamat” sokirányú, össztársadalmi erőfeszítéseinek lehet majd az eredménye. TAKAYANAGI, Kenzo, *A Century of Innovation: A Development of Japanese Law, 1868–1961* = *Law in Japan: The Legal Order in a Changing Society*, ed. by Arthur Taylor von Mehren, Cambridge, Harvard University Press, 1963, 39.

⁷⁷Vö. pl. SASSOON, David M., *The Israel Legal System*, *The American Journal of Comparative Law*, XIV (1968) 3, 413 és köv.

ami a valóság valós lehetőségeitől elrugaszkodáskor történni szokott: az új nem a régi helyébe, hanem rája épült, ami a pluralizáltság fennmaradásához, a jog tartalmi megkettőződéséhez vezetett.

Történhetett ez megtűrten,⁷⁸ bizonyos jogterületeken kifejezetten megengedetten,⁷⁹ avagy kodifikációs-törvényhozási keretek közé szorítva, csupán másodlagos jelleggel⁸⁰ — a lényeg mindhárom esetben egy. S ez az, hogy a kódex nem tarthat általánosságra igényt: partikularitást tükröz, amivel egy másik, ősi ösztönzéseket őrző partikularitás áll szemben.

Érdekes kísérletnek ígérkeznek, ha az imént elemzett néhány állam példájában az afro-ázsiai jogmodernizálás tipikus következményeit, sorsát és utóéletét látnánk; ezeket a muzulmán vallási, a törzsi szokásjogrendszerek kodifikációs felváltásának perspektíváiként láttatnánk. Valójában azonban mi sem lenne ennél alaptalanabb. Láttuk ugyanis, hogy e példák jobbára kivételek halmazát képezik, melyek típusná nem szerveződnek. Ugyanakkor atipikus

⁷⁸ Japánban például — talán éppen azért, mert a kapitalizmus „repecciója” is közel egy évszázada, egészen a II. világháború végéig hatóan inkább politikai-militarisztikus érdeket, semmint valóságos társadalmi-gazdasági átalakulást szolgált — az importált jog is inkább külsőleges eszközként, semmint a társadalmi mozgásfolyamatok belső ösztönzőjeként állt a társadalomfejlődés szolgálatába. A feudalizmus patriarchális örökségeként hagyományosult nem-jogi normarendszerek (mindenekelőtt a kölcsönös békét és megnyugvást előtérbehelyező, a kölcsönösség tényeit a mindenkori szituáció függvényeként értékelő és mindennemű standardizáltságot elutasító *giri* szabályai) ezért a jog gyakorlati — nem bírósági úton történő — realizálását nagymértékben akadályozzák. Annak a ma is hagyományosuló szemléletnek egyik következménye, hogy „nem szeretik a jogot Japánban”, abban jelentkezik, hogy „az affektivitás kizárja a juridicitást”. Vagyis, hogy gyakorlatilag a jog csak a peresítés inkább kivételes eseteiben nyer (tágabb értelemben vett) alkalmazást, megvalósulást. NODA, különösen 66 és köv., 191 és köv., az idézetek pedig 175 és 196. A jog s az általa létesített intézmények így gyakran csak közvetett, áttételes, távoli szerepet játszanak a konfliktusfeloldás mindennapi gyakorlatában. 1953 — 1959 között például az összes, testi sérülést vagy halált okozó közlekedési balesetnek mindössze 0,3 — 0,4 %-a jelentkezett a bíróságok előtt, peresített formában. A többi kártérítése a jogtól legfeljebb csak érintetten, közvetlen egyeztetés útján nyert megoldást. KAWASHIMA, Takeyoshi, *Dispute Resolution in Contemporary Japan* = Law in Japan: The Legal Order in a Changing Society, 42 és köv., különösen 63. Ezen túlmenően számos területen döntő, csaknem egyeduralgó befolyásoló szerepet gyakorol ma is a szokás. *Dajo-kan* törvénye (1875) ugyan még a törvény melletti jogforrásként határozta meg, *horei* törvénye viszont a közrend s az erkölcsök, valamint a törvényi szabályozás alá rendelve, kiegészítő jogforrásként szabta meg helyét a jogforrási hierarchiában. A gyakorlati jogéletet mindez nem zavarta, és különösen a paraszt- és halászfalvak feudális gyökerű szokásjoga kópében, a kódexek imperatív rendelkezéseivel is, ma is sikeresen szembeszáll. Különböző tulajdoni és dologi jogi formákon, a szokásjogi tényházasságon, a partikuláris családfői hatalom örökjogi túlélésén és más példákon keresztül bizonyítja ezt részletesen TANGUCHI, Tomohei, *La loi et la coutume au Japon* = Études offertes à Léon Julliot de la Morandière, Paris, Dalloz, 1964, passim, 571 és köv.

⁷⁹ A házasság, a család és a személyi állapot joga mind Indiában (GLEDHILL, 204 és köv.), mind Izraelben ma is a felek vallásától, személyi jogától függően tagolt. E kérdések jogi szabályozásában Izraelben zsidó jog; a Sari'a elveiben megtestesülő muzulmán jog; a *Corpus Juris Canonici*-ben (1918) kodifikált katolikus kánoni jog; valamint a keleti keresztény egyháznak a Bibliára, az apostoli hagyományokra s a korai szinódusi határozmányokra támaszkodó jogai osztoznak. Sőt, megjegyezzük, Izraelben ezen túl még a területiális széttagoltság csökevénye is fennmaradt: Negevben például a beduin törzsek szokásjoga nyer döntően alkalmazást. AKZIN, 300 — 301.

⁸⁰ Elvileg szubszidiárius, a gyakorlatot mégis egyediesítő-alkotó szerepükre Fülöp-szigetek és Dél-Afrika tekintetében ld. GAMBOA, 14 — 15 és HAHLO-KAHN, 28 és köv.

jellegük is hordoz valami közöset, általánosat, ami nem tanulság nélkül való a vallási-törzsi jogmodernizálás problémakörére visszavetítve sem.

S ez az, hogy a kodifikáció eszközét a szóbanforgó társadalom teljes mértékben asszimilálhatja, elsajátíthatja egészen addig a pontig, amíg kodifikációs problematikája azonosulni látszik a hatást gyakorló ország kodifikációs problematikájával. Az azonban már korántsem szükséges, hogy e formai azonosulás teljes tartalmi azonosuláshoz is vezessen. A recepció hatás befogadásának folyamatában lényegileg két alternatíva adott. A recepció gyöngítheti is a belső jogfejlődés erőit, sőt ezeket nagymértékben el is sorvaszthatja. A kodifikáció eszközével átvett tartalmat ugyanakkor saját képéhez: nemzeti örökségéhez, hagyományaihoz, fejlődési sajátosságaihoz is hasonlíthatja. Ez a hasonítás — mint az előbbiekből kitűnt — megjelenhet a kódex-szöveg jogforrási felfogásának, bírói alkalmazásának mikéntjében (vagyis kötelező deduktív döntési alapként, vagy ellenkezőleg csupán lehetséges argumentációs forrásként való értékesítésében), megjelenhet az általa megvalósítandó jogegység korlátozott teljességében: területi-személyi hatálya kiteljesedésének, a jogterjedelmi-mélyiségi átfogásának lehatárolt mértékében (vagyis abban, hogy regionálisan etnikailag a társadalom egészét átfogja-e, kivon-e bizonyos jogterületeket az egységesítő kodifikáció alól; és ott, ahol egységesítő-felváltó eszközként a kodifikációt elismeri, biztosít-e intézményes helyet s egyediesítő befolyást a helyi szokások részére).

Az adás-befogadás mechanizmusát önmagában nézve, a recepció jelenségét magáért való folyamatként szemlélve mindez talán valaminő tökéletlenség beismeréseként, deformálódásként hat. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a modern kodifikáció két alapvető típusa (a klasszikus kontinentális típus és ennek teljességében is, realizáltságában is félutas, angol-szász változata) rájuk külön-külön specifikus történelmi feltételek között, külön-külön adott társadalmi szükségletek kielégítésére — vagyis nem elvont ideákként, hanem konkrét történelmi képződményekként születtek. Ennek megfelelően a recepció sem valami önmagában ideálisként gondoltnak hiánytalan-teljes átvételét, hanem egy (általánosságában is egyedi vonásokat hordozó) konkrét-specifikus problémának mások tapasztalatai felhasználásával történő megoldását célozta. A recepció értékét ezért döntően a befogadó ország tapasztalatai szerint kell megítélnünk. És ebből következően gondoljuk, hogy a recepció során elszenvedett „deformálódás” abszolút értékvesztést nem jelent; sőt éppen ellenkezőleg: nemzeti értékek teremthet is lehet.

Az afro-ázsiai jogmodernizálás ily módon — belső lehetőségei szerint — kettős tendenciát hordozhat. Egyfelől hozzájárulhat a jogfelfogások és jogintézmények nemzetközi egységesüléséhez, ami a XX. századi (főként gazdasági) fejlődésnek kétség kívül jegye és kívánatos következménye. Másfelől hozzájárulhat a nemzeti örökségek alkotó felhasználásához, a jelenkorban továbbvitelre érdemes hagyományok továbbéléséhez is, ami korunkban — különösen azok-

ban a rendszerekben, amelyek a nemzetté válás útján még nem járhatták végig — a társadalmi fejlődés egyik hatalmas ösztönzője és ígérete.

5. Összefoglalás

A történelmileg kialakult jogrendszerek között az afro-ázsiaiak azok, amelyek szinte érintetlenül mentették át korunkra archaikus jellegüket. Vallási kinyilatkoztatáson vagy törzsi szokáshagyományokon nyugvóak voltak ezek, melyek éppen ősi beideigződéseiknek köszönhetően magukba zártak voltak, konzerváló jellegűek, fejlődésre nem ösztönzőek. Fennmaradásuk nem valami atavisztikus túlélés, meglepődésre érdemes megkövültség volt; — csupán tükrözték ama kontinenseket átfogóan általános életfeltételeket, melyek egészükben törzsközösségi, prefeudális vagy (az európaiktól eltérő) feudális társadalmi-gazdasági formációknak feleltek meg.

Gazdasági s ezzel összhangzó politikai-társadalmi elmaradottságuk, gyengeségük s védtelenségük okozta, hogy az európai, majd amerikai gyarmatosító törekvéseknek már korán célpontjaivá váltak. Az esetek többségében ez nem is volt sikertelen; tartalma s mélysége szerint a behatolás az egyszerű befolyásolástól, érdekkörbe vonástól a teljes kolonializálásig, otthonosként berendezkedésig terjedt. A behatolás döntően gazdasági célú és jellegű volt, ez azonban kivétel nélkül politikai, társadalmi és jogi konzekvenciákat vont maga után. Ami a jogiakat illeti, főként a gazdasági forgalom által érintett magánjogi és eljárási viszonyokban, de másutt is e fejletlen országok gazdasági kizsákmányolásának vagy befolyásolásának feltétele lett, hogy a kizsákmányoló vagy befolyásoló állam alapvető intézményeit vagy konstrukcióit befogadják s jogukat így a kérdéses európai-amerikai mintához hasonlítsák, — esetenként változó mélységben és terjedelemben.

A jogfejlődésben ez afro-ázsiai rendszerek azok, melyekről leginkább általánosan elmondható, hogy saját kodifikációs hagyománnyal nem rendelkeztek. És mégis e rendszerek azok, melyeknek XIX—XX. századi fejlesztése csaknem egyöntetűen kodifikációs formában történt vagy annak perspektivikus célul tűzésével zajlott le. A jogkodifikáció realitásának vagy perspektívájának általánossága a kodifikációs hagyományok *hiányának* általánosságával szembeszökő kontrasztot mutat. Nos, e látszólagos ellentmondás két irányban, kettős módon oldható fel; feloldása kettős tanulságra utal. Egyfelől arra, hogy jogexport, idegen jog oktrojáltatása-recipiáltatása legalkalmasabb módon kodifikáció közvetítésével mehet csak végbe. Másfelől arra, hogy a radikális jogújításnak, felváltó jogmodernizálásnak szintén a kodifikáció a legalkalmasabb közege, realizálható lehetősége.

Azok az afro-ázsiai államok, melyek a XIX. vagy XX. század folyamán (ilyen vagy olyan befolyásra, ösztönzéstől vezettetve) joguk modernizálásába

kezdték, a hagyomány diktálta utakon továbblépést mindig párosították külföldi minták átvételével. Ezek a minták az esetek többségében a legerősebb gazdasági-politikai befolyást gyakorló ország jogai (esetleg ennek alapján kialakított más jogrendszerek) voltak. Az imperialisztikus politika logikájából adódóan a jogukat modernizáló államok számára valóságosan nem volt alternatíva. A politikai-gazdasági nyomás vagy befolyásolás többnyire annyira egyértelmű volt, hogy a kérdésnek még pusztá felvetését is kizárta. Meg kell jegyeznünk, az alternatívátlanság ugyanakkor mégsem kizárólag politikai eredőjű és természetű volt. Az afro-ázsiai államok rokon vallási vagy törzsközösségi meghatározottságaik ellenére is annyira különmeműek és egyidejűleg fejletlenek voltak, hogy saját forrásaikból, de egymáséiból is nem sokat tanulhattak. Az az impulzus, ami fejlődésükben megindíthatta s orientálhatta őket, csak kívülről érkezhettek. Az imperialista nyomás, és a jogi rendezés tartalmában-technikájában a nyomást kifejtő állam által elért fejlettség az afro-ázsiai jogrendszerek modernizálása alakításának e világtörténeti jelentőségű folyamatában párosult, és együttesen szabta meg a továbbfejlődés útját. Ez az oka annak, hogy a külföldi joghatás s a recepciós tendenciák orientáltságában gyakran nem történt alapvető változás akkor sem, amikor ez országok önálló államokká alakultak. A hajdani (kolonizációs) hatás a jogfejlesztés eszközeivel, a jogalkalmazás technikájával, a rendelkezésre álló jogászok begyakorlott munkamódszereivel, a jogásképzés rendjével és szellemével együtt hagyományosult lett, s az, ami hajdan *ratione imperii* dikált, most gyakran *imperio rationis* követésre lett.

Bennünket a jelen keretek közt elsősorban e folyamatnak a kodifikációval való kapcsolata érdekel. Az, hogy bármelyik végpontról: a befolyást gyakorló ország oldaláról vagy a jogát modernizálóan felváltó ország oldaláról szemléljük is e folyamatot, közvetítővé, szervező középpé, kulcskérdéssé a kodifikáció lett. Éppen úgy a kódex-forma volt legalkalmasabb eszköze a jogoctroinak, mint valamely kiválasztott külföldi jog recepciójának vagy mesterségesen képzett jog intézményesítésének. A kódex-forma instrumentális értékéről különösen az árulkodik, hogy jogoctroi céljaira felhasználása általánosnak bizonyult mind a kontinentális s mind az angolszász országok részéről; és hasonlóképp, jogrecepció vagy radikális jogújítás céljaira e formát mind a kontinentális s mind az angolszász befolyást öröklő afro-ázsiai államok felhasználták. Vagyis a kódex-forma igénybevétele oly parancsoló szükségességgnek minősült, hogy azt maga az angolszász jogi berendezkedésben kialakult kodifikációellenes hagyomány sem gátolta; legfeljebb közbeeső lépcsőfokok beiktatását tette szükségessé.

A kodifikáció (ami ez államok előtörténetében gyakran az átültetendő gyarmatosítói jog intézményesítésének formája volt) ily módon nem egyszerűen a jogrögzítés, jogegységesítés vagy jogmódosítás eszközöként nyert alkalmazást, amint ez az európai kontinens államainak történetében kialakult két

évezredes jogfejlődésük során. Noha az afro-ázsiai jogkodifikációs tendencia a Code civil-re csak távolról is emlékeztető reprezentáns művel nem büszkélkedhet, kodifikációra orientáltsága mégis hangsúlyosabb — s olykor társadalmilag is súlyosabb —, mint ama kodifikációs lázé, mely a polgári átalakulás korát jellemezte Európában. Az afro-ázsiai kodifikációs jogmodernizálás gyakran egy csapásra teljes váltást akar: a jogszemlélet, a jogforrási rendszer, a jogalkotási és jogalkalmazási technika, a hagyományos szabályanyag és rendező elvek (olykor csaknem maradéktalan) felváltását egy több formáción keresztül átívelő ugrás dinamikus társadalmi-gazdasági fejlesztésével karöltve célozza.

Ez magyarázza, hogy a jogkodifikáció mintegy szimbóluma lett az afro-ázsiai előrelépésnek, modernizálásnak. A jogváltozás (s ennek kodifikációs megtestesültsége) oly szorosan kötődik ez országokban a társadalmi s gazdasági előrehaladáshoz, hogy nem ritkán csodaszer gyanánt tekintenek rá. Mint láttuk, a kodifikációs forma adekvát formának bizonyulhat mind létező jogok recipiálására, mind egy új jogrendszer mesterséges konstruálására. Akkor azonban, amikor a kódex-forma instrumentális alkalmasságát hangsúlyozzuk, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez csak forma, adott tartalmak eszköze. Szükséges tehát, hogy ez kizárólag *kellő* tartalom adekvát formája legyen: olyan közvetítő, mely az alapul fekvő viszonyok és fejlődési tendenciáik reális tükréként a fejlődés belső erőinek és tartalékainak se elsorvasztását, hanem lehetségesen teljes kibontakoztatását jelentse.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. I. 17. — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív

75.1335 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

PÁLYÁZAT

1975. évi

kutatói jutalmakra

A Magyar Tudományos Akadémia pályázatot ír ki a
távlati tudományos kutatási terv kutatási főirányai
elért jelentős eredmények jutalmazására

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1/1975. MTA—E sz. utasításának megfelelően pályázhatnak tudományos kutatók és egyetemi oktatók, ill. kollektívák, továbbá kutatással foglalkozó más szakemberek függetlenül attól, hogy milyen munkahelyen dolgoznak.

A pályázathoz — két évnél általában nem régebbi — nyomtatásban megjelent tanulmánnyal vagy közlésre alkalmas kéziratral (kivételesen kutatási zárójelentéssel) lehet részt venni, függetlenül attól, hogy az adott kutatás a távlati terv keretében indult-e meg, vagy csak a munka folyamán kapcsolódott hozzá.

A kutatási jutalom az eredmény jelentőségétől függően egyéni pályázó esetében 5000 — 15 000 Ft, kutatói kollektívák esetében 6000—35 000 Ft.

Nem részesíthetők a fenti jutalomban:

- az Akadémia tagjai, a kutatóintézetek igazgatói, a tanszéki akadémiai kutatócsoportok vezetői;
- akik az adott kutatási tevékenységért a munkabéren és járulékaik, illetve a már megjelent tanulmány szerzői díján kívül más ellenértékben (kutatási szerződési, szakértői, újítási, szabadalmi díjban, kutatási eredményt kapott külön jutalomban stb.) részesültek;
- kutatási jutalomban már részesített, vagy ezzel kapcsolatban már érdemben elbírált pályamunkák, kivéve ha az elbírálás óta elért számottevő új tudományos eredményt tartalmaznak.

A pályázatnak tartalmaznia kell:

1. A pontosan kitöltött pályázati űrlapot (beszerezhető: az MTA Tudományos Testület Titkárságán Bp. V., Münnich F. u. 7. sz. alatt, az egyetemek rektori hivatalaiban, továbbá akadémiai- és ipari kutatóintézetekben).

2. A kutatási eredményt tartalmazó tanulmányt (közlésre alkalmas kéziratot). Szükség esetén a kutatási főirányért felelős tárcák koordináló bizottságai adnak felvilágosítást arra nézve, hogy az adott pályamunka, tematikája alapján melyik főirányhoz tartozik.

A pályázatot (tanulmányt és pályázati űrlapot) 1975. május 30-ig kell a kutatóhely vezetőjéhez benyújtani, aki a pályázati űrlapra felveszeti szakvéleményét, és a pályázatot június 15-ig továbbítja az Akadémia Tudományos Testületi Titkárságának.

Az előírt határidő után, vagy hiányosan, továbbá nem kellően rendezett alakban benyújtott pályázatok nem vehetők figyelembe. A már benyújtott pályázati anyagot kiegészíteni, vagy módosítani nem lehet.

A kutatási jutalmak kiosztására december hó második felében kerül sor.

A kutatási jutalomban részesített pályamunkákat az MTA — főirányért felelős tárcavélemények figyelembevételével — szabadon hasznosíthatja.

Budapest, 1975. február hó 15.

A Magyar Tudományos Akadémia
Elnöksége

A távlati terv kutatási főirányai:

Országos szintű kutatási főirányok

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. Szüléstudományok kutatása
2. Az életfolyamatok szabályozásának mechanizmusa
3. A közgazdaság fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata
4. A szocialista vállalat

A NEHÉZIPARI MINISZTERIUM gondozásában

5. Biológiai aktív vegyületek kutatása

AZ OKTATÁSI MINISZTERIUM gondozásában

6. A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások.

Tárcaszintű kutatási főirányok

(amelyek nem azonosak az országos főirányokkal)

A BELKERESKEDELMI MINISZTERIUM gondozásában

1. Lakossági fogyasztási, keresleti tendenciák
2. A kereskedelem fejlesztésének hosszútávú koncepciója
3. Vállalatok, szövetkezetek szervezetének és tevékenységének racionalizálása

AZ EGÉSZSÉGÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. Számítástechnika alkalmazása az orvostudományban és az egészségügyben
2. A lakosság védelme a természetes és mesterséges környezet (bioszféra) káros hatásaitól (főleg orvosi vonatkozásban)
3. Perinatalis mortalitás csökkentésére irányuló kutatás
4. Transzplantációs munkálatokat előkészítő kutatás
5. Tömegesen elterjedt betegségek epidemiológiájának kutatása
6. Daganatok ethiopathogenesise és terápiája
7. Sérülések pathológiája és ellátása
8. Radioizotópok orvosi alkalmazása
9. Genetikai kutatások

A KÖZPONTI FÖLDTANI HIVATAL gondozásában

1. Az ország természeti erőforrásainak kutatása és feltárása

A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL gondozásában

1. Társadalmunk rétegződésének alakulása és az életmód változása

ORSZÁGOS TESTNEVELÉSI ÉS SPORTHIVATAL gondozásában

1. A népesség fizikai erőnlétének fejlesztése és fenntartása a testkultúra eszközeivel

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA gondozásában

1. A számítástechnika alkalmazása (kivéve az orvostudományi alkalmazásokat)
2. Az ember természeti környezetének védelme főleg a bioszféra megváltozása szempontjából
3. Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése; javaslatok a továbbfejlesztésre
4. Középtávú világ gazdasági prognózis, különös tekintettel a népgazdasági tervezés szempontjaira
5. A tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és szocializmus viszonyai között. (A tudományos-technikai forradalomra való felkészülésünk tudományos megalapozása.)
6. A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felelősség átadásával

A MEZŐGAZDASÁGI ÉS ÉLELMISZERGAZDASÁGI MINISZTERIUM gondozásában

1. A kemizálás és a biológia alapösszefüggéseinek kutatása
2. A vizsgáldoklás alapösszefüggéseinek kutatása
3. A zöldégetermesztés biológiai és gépesítési alapjainak kutatása
4. A szőlőtermesztés biológiai alapjainak kutatása
5. Kertészeti növények genetikája és nemesítési módszereinek fejlesztése
6. A háziállatok fertőző és nem fertőző betegségei elleni védekezés komplex rendszabályait megalapozó kutatások
7. Hazai és külföldi növényfajták gyűjtése, megőrzése, cseréjük szervezése
8. A mezőgazdasági vállalatok ökonómiai kérdéseinek kutatása
9. Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetésének fejlesztése
10. Az élelmiszeripar közgazdasági szabályozórendszerének fejlesztése
11. Az élelmiszeripar jelentőségének, makroökonómiai törvényszerűségeinek feltárása, tervezési módszereinek tökéletesítése
12. Főbb mezőgazdasági ágazatok ökonómiai sajátosságainak feltárása, továbbfejlesztése
13. A mezőgazdasági nagyüzemek vállalati mechanizmusának és gazdaságpolitikai üzemi hatásának vizsgálata
14. Az élelmiszeripar egyes ágazatainak fejlesztési koncepció kialakításához módszerek, prognózisok kidolgozása
15. Közgazdasági befolyásoló eszközök és módszerek hatásának vizsgálata (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)
16. Korszerű vállalati szervezés és módszerek kutatása (a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban)

MUNKAÜGYI MINISZTERIUM gondozásában

1. A munka társadalmi, gazdasági összefüggései

A LEGFRISSEBB EREDMÉNYEKRŐL TÁJÉKOZTATNAK az Akadémiai Kiadónál megjelenő közgazdasági és jog- tudományi folyóiratok

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata
Főszerkesztő: SZABÓ IMRE

Kutatási eredmények és tájékoztatás az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog, az alkotmányjog és az igazgatási jog területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 80,— Ft

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának közleményei
Szerkeszti: EÖRSI GYULA

Áttekintés és tájékoztatás az Osztály munkájáról, előadásain, konferenciáin elhangzott kérdésekről, értekezések a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia területéről.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata
Főszerkesztő: RIPP GÉZA

Tanulmányok a közgazdaság, az ipar, a mezőgazdaság, a bel- és külkereskedelem, a tervgazdálkodás és a világ gazdaság időszerű problémáiról. Tájékoztató a magyar és külföldi szakirodalomról.

Megjelenik havonta • Évi előfizetési díj: 132,— Ft

SZIGMA

Matematikai közgazdasági folyóirat
Szerkeszti: MARTOS BÉLA

Tájékoztató azokról a bel- és külföldi matematikai módszerekről, melyek a közgazdaság területén alkalmazhatók.

Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben • Évi előfizetési díj: 40,— Ft

Előfizethetők: az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

A

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL
tájékoztatnak az Akadémiai Kiadó folyóiratai

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE	Évi előfizetési ára
Főszerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
ARCHAEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: FÜLEP FERENC Megjelenik évente egy kötet 2 füzetben	50,— Ft
ETHNOGRAPHIA	
Szerkeszti: FÖLDES LÁSZLÓ Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	56,— Ft
MAGYAR PEDAGÓGIA	
Főszerkesztő: NAGY SÁNDOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	40,— Ft
MAGYAR PSZICHOLÓGIAI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: POPPER PÉTER Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	80,— Ft
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI	
Szerkeszti: MÁTRAI LÁSZLÓ Megjelenik évente egy kötet 3 füzetben	40,— Ft
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ	
Szerkeszti: POGÁNY Ö. GÁBOR Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	100,— Ft
SZÁZADOK	
A szerkesztő bizottság elnöke: ZSIGMOND LÁSZLÓ Felelős szerkesztő: PAMLÉNYI ERVIN	
SZOCIOLÓGIA	
Főszerkesztő: MOLNÁR LÁSZLÓ Megjelenik egy kötet 4 füzetben	80,— Ft
TÖRTÉNELMI SZEMLE	
Felelős szerkesztő: RÁNKI GYÖRGY Megjelenik évente egy kötet 4 füzetben	44,— Ft

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályánál (1363 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József nádor tér 1.)

Egy új és korszerű tudományág számos problémáját tárják fel a

TUDOMÁNSZERVEZÉSI FÜZETEK

c. sorozat egyes kötetei.

Eddig megjelent kiadványok:

BALÁZS TIBOR

A TUDOMÁNYOS KUTATÁSTÓL AZ IPARI GYÁRTÁSIG
AZ IZZÓLÁMPA TÖRTÉNETE NYOMÁN

165 oldal · Fűzve 20,— Ft

SZAKASITS D. GYÖRGY

A TUDOMÁNYOS KUTATÁS SZEREPE A GAZDASÁGI
FEJLŐDÉSBEN

143 oldal · Fűzve 16,— Ft

KLÁR JÁNOS

A KUTATÁSSZERVEZÉS GAZDASÁGI KÉRDÉSEI

165 oldal · Fűzve 20,— Ft

A TUDOMÁNY NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉSE

Írták: Bóna Ervin, Farkas János stb.

291 oldal · Fűzve 34,— Ft

CSÖNDES MÁRIA—SZÁNTÓ LAJOS—VAS ZOLTÁN PÉTER

TUDOMÁNPOLITIKA ÉS TUDOMÁNSZERVEZÉS
MAGYARORSZÁGON

233 oldal · Fűzve 22,— Ft

RÓZSA GYÖRGY

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÁS ÉS TÁRSADALOM

155 oldal · Fűzve 20,— Ft

VAS ZOLTÁN PÉTER

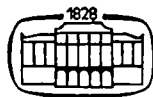
A BRAIN DRAIN. AZ AGYAK ELRABLÁSA

160 oldal · Fűzve 20,— Ft

PACZOLAY GYULA

TUDOMÁNYOK ÉS RENDSZEREK. TUDOMÁNYTERÜ-
LETEK KÖZÖS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

293 oldal · Fűzve 33,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

**A KORSZERŐ MŰVELTSÉGHEZ KEVÉS
HA CSAK SAJÁT SZAKTERÜLETÜNK EREDMÉNYEIT ISMERJÜK!**

A

MAGYAR TUDOMÁNY

MINDEN TUDOMÁNYÁG KÖZÖS FÓRUMA

Ezt bizonyítja az alábbi válogatás az 1973-as évfolyamból:

— közérdekű cikkek:

- országos szintű távlati kutatási tervekről
- a tudományos-technikai forradalom kérdéseiről
- a tudományágak hazai helyzetéről
- a matematika modern fejezeteiről
- a tudománypolitika és tudományszervezés időszerű kérdéseiről
- a környezetvédelemről
- a városrendezésről stb.

— viták:

- a nyelvészeti strukturalizmusról
- a fiatal kutatók helyzetéről
- a hazafiság és internacionalizmus kérdéséről

— akadémiai hírek:

- a közgyűlésről
- az MTA újságjairól
- tudományos pályadíjakról
- a kutatóintézeteket érintő fontos rendelkezésekről

— megemlékezések

— könyvbírálatok

— körkép a hazai tudományos könyvkiadásról

A

MAGYAR TUDOMÁNY

megjelenik évente 12 számban.

Évi előfizetési ára: 60,— Ft.

Megrendelhető az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest, Váci utca 22) vagy az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán (1363 Budapest, Alkotmány utca 21.)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Szabó Kálmán</i> : Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan	249
<i>Erdős Péter</i> : Reálbér és értéktörvény a kapitalizmusban	263
<i>Rácz Albert</i> : A statisztikai tudomány helyzetelemzése	273
Tudományos ülészak a magyar—szovjet tudományos műszaki együttműködés 25. évfordulója alkalmából	295
<i>Kiss Tibor</i> : A KGST nemzetközi szervezeti továbbfejlesztésének néhány kérdése	297
<i>Kozma Ferenc</i> : Új vonások születése a szocialista integrációban	313
<i>Ganczer Sándor</i> : A magyar népgazdaság strukturális jellegzetességei	323
<i>ifj. Gyenes Antal—Rozgonyi Tamás</i> : Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szocialista vállalatokban	339
<i>Weltner Andor</i> : Az üzemi demokrácia kapcsolata a társadalmi tulajdonnal, a vállalat szervezetével, a kollektív jogviszonyokkal és a szakszervezetek belső viszonyaival	367
<i>Abonyi Géza—Trócsányi László</i> : A vállalat struktúrájában bekövetkezett változások hatása a dolgozók munkajogi és társadalombiztosítási helyzetére	407
<i>Varga Csaba</i> : A jogmodernizálás és kodifikációs útjai az afro-ázsiai rendszerekben ..	419

Megjelent: 1975. V. 20.